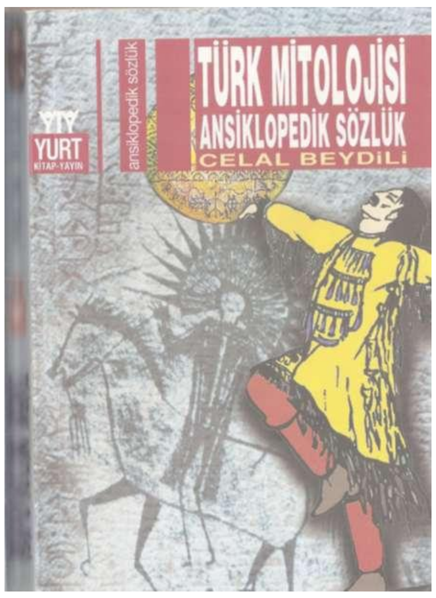

Ansiklopedik Sözlüğü

Türk mitolojisi ve Türk mitolojik ıliüıyıt modelinin temelim. A/tay. Yakıtı veya herhangi bir Türk topluluğunun dinî-mıolajik görüşlerinde görmek, bir Hakas tapmağından konuşmak kadar yanlıştır. Çünkü Türk mitolojik sisteminin varılılması, Türk birliği çağı\Uı sınırlanır. Farklı Türk halklarının dinî-mitolajik görüş ve düşüncelerinin temelinde, Türk mitolojik dünya modelinin oluşuma hnin/ıın; Bu anlamdı: 'Piri. mitolojisinde:: bahsedilirken, eski Türklerin mitolojik görüş re düşüncelerinin toplamı olup, "kök dil" çağlarında yaşadıkları -öntürk" dönemin anısı kastediliyor. Semboller ile gerçek bir düşünce sistemi olan bıı mitolojik görüşlerin bütünlük oluşturması. ıvgar/ık bilincinin genel kanısına göre. "kök dil" zurnalıma oiı olduğu kabul edilir. "I'rolürk" dimeminde şimdiki Türk dillerinden hiçbiri mevcut değildi. Sadece ulu ve alalar Türkçeri dcnilebilen en eski dönemin ortak Türkçesi (Kök Türkçe) vardı. İşlek bir sistem gibi Türk mitolojisi bu dönemin düşüncesini aklanı: Bunun için de Türk halklarının mitolojik dünya modeli ve t-,". oluşum zamanı. kuHandohiicı ek tek düzgün

ansiklopedik sözlük
YURT
TÜRK MİTOLOJİSİ
ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK
CELAL BEYDİLİ

Kitap Üzerine

Yurt Kitap-Yayın Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük'ü yayımlayarak bu alandaki büyük bir boşluğu doldurmuştur. Tarih boyunca dünyanın geniş bölgelerine yayılmış olan Türklerin destanları, efsaneleri, hikâyeleri ve farklı kültürel öğeleri, mitoloji dediğimiz bilim dalının geniş bir parçasının İçeriğini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye dışında, Orta Asya'da yaşayan Türk topluluklarının mitolojik öğeleri çok zengindir.

Bu eser ile bu zengin kültürün daha iyi anlaşılabileceğini, genç kuşakların geçmişlerini ve düşünsel miraslarının köklerini daha iyi kavrayabileceklerini umut ediyoruz.

Yazar Üzerine

1964 Yılında Azerbaycan'da doğdu. 1989 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinden mezun oldu. 1989-1991 yılları arasında Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı öğretmenliği yapan Beydili, 1992-1994 yıllan arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsünde Yüksek Lisans Eğitimi gördü ve 1995 yılında Filoloji Bilimleri dalında doktorluk unvanı aldı. 1994-1996 yıllarında Ankara'da TC Dışişleri Bakanlığı'na bağlı TİKA Başkanlığı'nda "Ortak Türk Yazı Dili" projesinde yabancı uzman olarak görev aldı. 1997 yılında doçent olduktan sonra, 1998-2000 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü'nde çalışan Celal Beydili 2001 yılından itibaren Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Humanİter Siyaset Şubesi'nde danışman olarak görevini sürdürmektedir.

Orjinal Adı
Türk Miföloji Sözlüyü

2004 Yurt Kitap-Yayın
Çeviri Eren Ercan

Yurt Kltap-Yaym IRV Ansiklopedik Sözlük Dizisi 01

Kapak Ali İmren
Cantekin Matbaası. Ankara
(Kapak Bant Düzeni Serdar Toka]

Yurt Kltap-Yaym
Konur Sokak No: 26/3
Kızılay-ANKARA
Teh (0 312) 417 35 49
Fax: [0312)425 36 40
www.yu rtkitap.com
e-mail: yurtkitap@yurtkitap.com

TÜRK MİTOLOJİSİ

ANSİKLOPEDİK SÖZLÜK

CELAL BEYDİLİ

ansiklopedik sözlük

Çeviren
Eren Ercan

EDİTÖR'ÜN NOTU

Türk milli mitoloji sisteminin köklü sorunlan halen tam anlamıyla araştınlmadığı ve yeteri kadar üzerinde çalışılmadığı için, bu ansiklopedik sözlük hazırlanırken de Türk mitolojisinin anlayışlarını bütün genişliği ile sınııiandırabilmek henüz mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, Türk dünyası mitoloji modelinin ortaya çıkması yönünde günümüze kadar yerli-yabana Türkologlardan ve mitologlardan ibaret çeşitli kimselerin bu anlamda gördüğü işler sayesinde, Türk mitolojisinin bir sözlük haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Eğer bir milletin mitolojisi sözlük ve ansiklopedik çalışmalarla desteklenmiyorsa, o mitolojinin anlaşılır ve çerçeveli olması mümkün değildir.

Elinizde bulunan ***"Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük"*** adlı eser, bu İhtiyacın sonunda ortaya çıkmıştır ve bu çalışma bir ilktir. Dünyadaki Türk halklannın, tek söyleyişle Türk Dünyasının mistik ve dinsel dünya görüşünü toparlayan, mitoloji manzarasını aksettiren yüzlerce efsanevi varlık adı, deyim, anlatma, yan tann, iyi ve kötü ruh inanandan yalnızca bir bölümü bu çalışmada ortaya konabildi. Bu yayından sonra inanıyorum ki Türk mitolojisinin genel anlayışına ilişkin araştırmalar ve çalışmalar artacak, yorumlar gelişecek, mevcut veriler ışığında yeniden gözden geçirilecektir.

Aslında bu ansiklopedik sözlüğü hazırlayan Doç. Dr. Celal Beydili (Memmedov) çalışmasını Türk halk kültürü ve Türk mitolojisinin sorunlarıyla ilgilenenler için ortaya koymuştur. Ama çalışması ilerledikçe, Türk mitolojisinin ne kadar öksüz ve hatta yetim bırakıldığını görerek. Türle mitolojisine ağırlık vermiştir. Çalış-

masının bir bölümünü Türkiye'de gerçekleştirmiş, binlerce kaynak kanştırmış, sonunda 2003 yılında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü ve Folklor Enstitüsü'nün İlim adamlannın denetim ve gözetiminde Bakü'de yayımlanmıştır.

Yurt Kitap-Yayın, Bakü'de basılan kitabı, birkaç konu maddesi, şekil ve resimler ekleyerek yeniden baskıya hazırlamıştır.

Mitoloji, belli bir kavme ait efsaneleri inceleyen bir bilim dalı anlamına gelir. Ancak bu anlayış artık değişti. Günümüzde hatta uzun bir süreden beri mitoloji, yalnızca bir kavme veya millete ait efsane, masal ve mitik anlatmalar değil, dünyadaki bütün efsane, masal ve inanışlan ele alarak; inceleyen, araştıran, derleyen ve çözümleyen bir bilim olarak kabul edilmektedir.

Mitolojinin metodlan da artık çok gelişti. Artık efsaneleri ve masallan başka milletlerin inanışları ve anlatılan ile karşılaştırmak da mitolojinin metod ve ana amaçlan içerisine girmiştir. Bitıda bu çalışmalar hayli gelişmiştir. Bizde İse halen emekleme safhasındadır. Tük mitolojisiyle ilgili bağımsız kitap sayısı bir elin parmaklannı geçmemektedir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Abdülkadir İnan, Murat Uraz, Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu gibi mitologlann çalışmalan olmasaydı acaba ne yapardık ki?.. Mitolojimizle ilgili araştırma yapan ve makaleler yazanlann sayısı da yirmiyi geçmemektedir.

Bu ihmâl ve kendi kültürümüze olan İlgisizliğimiz affedilemez ama zamanın geçtiğine İnanıp da her şeyi bırakalım mı? Hayır!.. Mitoloji bir milletin düşüncesidir. Türk mitolojisi çok zengindir, çeşitlidir ve kaynaklan çok eskilere dayanır. "Zarann neresinden dönülürse kardır" anlayışıyla yüz yıllann ihmâlini kısa sürede kapatabiliriz. Nasıl mı? Pek çok yolu ve çaresi var. Üniversitelerimizde Mitoloji bölümleri kurarak, araştırmalanmızı Türk mitolojisine yönlendirerek, bu araştırmalan yapanlan destekleyerek, çalışmalannı yayınlayarak vs. vs. Danasını söylemek mümkün. Ama zaman geçirilmemelidir.

Artık şu bir gerçek ki dünya mitolojisinin pek çok konusu, Türk inana ve Türk insanına aittir. Batılı mitologlar. Tarihte yaşa-

mış kişiler, hakanlar, beyler, krallar mitolojinin dışında bırakılmalıdır. Bunlar edebiyatın ve folklorun alanına girer. Bırakınız bunlarla folklorcular ve edebiyatçılar ilgilensin" diyerek, özellikle bizim mitoloji ile ilgimizi kesmektedirler. Ama bunlan söyleyen batılı bilim adamlan, Türk dünyasının destanlarını, masallannı, inançlannı didik didik ederek araştırmaktadırlar.

Türk mitolojisinin bir özelliği vardır. Bizdeki tarihi kişiler mitolojik anlatılar çerçevesinde ortaya konmaktadır. Mesela; Genç Osman Destanında; Genç Osman tarihi bir kişiliktir ama destandaki anlatımlar mitik öğeler taşır. Manas Destanı da böyle, Oğuz Kağan Destanı da. Eğer bunlan yalnızca edebiyat ve folklorun ilgi alanı içerisine koyarsak geçmişimizle bağ ve bağlantısı kesilmiş olur. Gerçi mitolojide tarih yoktur. Mitolojik kahramanlar kutsal varlıklardır ve hatta bazen de Tannlardır. Ama Türk mitolojisinin bazı kahramanlan yaşamıştır, tarihi kişiliklerdir. Oğuz Kağan gibi, Alper ErTunga gibi...

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel şunlan söylemektedir: "Türk mitolojisi, Türk ailesi, Tüık cemiyet düzeni ile Türk ahlâk ve adetlerinin bir aynası gibidir. Türk mitolojisi diğer dünya mitolojilerinde olduğu gibi, ölü fikir ve anlayışlardan meydana gelmemiştir. Türk mitolojisi bir hayat yoludur. Cemiyeti düzenleyen ve güden canlı düşüncelerin bir toplamıdır."

Bu ansiklopedik sözlük; sadece Türkiyede yaşayan Türklerin değil, bütün Türk dünyasının bir eseridir. Doç. Dr. Celal Beydili'yi. Yurt Kitap-Yayın ve çalışanlannı kutlanm, başanlannın devamını dilerim.

Hayrettin İvgin
A rastı rmaa-Yazar

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi Araştırmaları Bağlamında Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözîüğü'nün Yeri ve Oneml Üzerine

Türk mitolojisi, Türk kültür ekolojisinin meydana gelişinin temel nedenidir. Bir başka ifadeyle, eğer bugün binlerce yıllık zaman ve Saha (Yakut) Elinden, Irak'ta Türkmeneline, Kosova'da Balkanlı Türk topluluklarına ve Moskova yakınlanndaki Çuvaş Türklerine kadar uzanan son derece geniş bir coğrafyada, mekân ayrılıklarına rağmen 200 milyonu aşkın bir insan topluluğu kendilerini "Türk" üst kimliğine bağlayarak ifade ediyor ve yaratıp yaşattıklan ve yaşadıkları kültürel ekoloji, "Latin Dünyası, Anglosakson Dünyası, Arap Dünyası" gibi nitelemeler türünden bir adlandırmayla 'Türk Dünyası" olarak adlandınlıyorsa, bu en azından 10.000 yıllık bir geçmişten kaynaklanan Türk mitolojisinin bir sonucudur.

Söz konusu zaman ve mekândan kaynaklanan olumsuzluklara bir de çoğunlukla yaptığımız bir yanlışlıkla Türk eşittir Müslüman" gibi yanlış bir kabulün tam tersine Türkler, tarihsel olarak kısmen veya büyük topluluklar halinde neredeyse bütün büyük dünya dinlerini kabul etmişlerdir. Günümüzde de, büyük bir kısmı Müslüman olmakla birlikte, Gagavuz ve Urumlu (Azak Urumlan) Türkleri Hıristiyan; Karay ve Kıpçak Türkleri Musevî; San Uygurlar Budist; Tuva Türkleri Lamaist; Saha (Yakut), Altay, Hakas, Urenha, Şor ve Beltir Türkleri ise Kamlık (Şamanist) Dini'ne mensupturlar. Dinlerin dünya görüşü oluşturmadaki rolleri düşünüldüğünde hiçbir şekilde bir araya gelemeyecek zihniyetlere sahip olması beklenilen Türk topluluklarının sosyal hayatlan-

nı düzenlemede sözcük, değer, bağlam ve anlam yönlerinden tamamen aynı atasözlerini kullanmaları ortak zihniyet ve dünya görüşüne sahip olduklannın en sağlam delili olarak karşımıza çıkmaktadır'. Hiç şüphesiz bu durum, aynı kökenlerden ve mitolojik geçmişten kaynaklanan ve zaman içinde bu kökler üzerinde çeşitlenmelere ve zenginleşmelere uğrayarak adeta dallı budaklı bir çnar gibi devasa bir hale dönüşen Türk mitolojik düşüncesinin yansımasından başka bir şey değildir.

Yakın zamanlarda yapılan çalışmalar gösteriyor ki** biz Türkler, hangi dine girersek girelim, bizi biz kılan ve bize Türk kimlionıi veren temel unsur olan mitolojik dünya görüşümüzü tamamen reddetmediğimiz gibi onu yeni girdiğimiz dinlerin yok edici tesirinden de korumanın bir yolunu bulmuş ve bu sayede de devletimizin olmadığı veya devletimizin kabul edilen dinlerin son derece ağır tesirleri altında bulunduğu durumlarda da özümüzü, milliyetimizi ve kendimizi ifade ettiğimiz dilimizi, Türkçemı/ı ve dolayısıyla Türklüğümüzü koruyabilmişiz.

Bizim biraz uzunca da olsa iki cümleyle irade ettiğimiz bu v[1],**!çekler, Türk kültür tarihinin bir özetidir. Dahası. Türk mitolojisi meselesi açıkça görülüyor ki, bir ulus olarak yeryüzünde vücut bulma, yer tutma ve var olma mücadelesinden başka bir şey de- 'ıK İn Hem de Atatürk'ün "kendimiz olarak ve kendimiz kalarak. Aydınlanma, çağdaşlaşma ve insanlık ufkundan bir güneş gibi doğarak yannın dünyasını aydınlatma" hedefini gösterdiği Türk ulusunun hiçbir zaman vazgeçemeyeceği temel bir kaynak ve mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Ancak, özeleştiriyi pek sevmeyen biz Türkiyeli Türk aydınlan ı 1 u.ılv link mitolojisi konusunda 20. yüzyıl boyunca neler yaptıoımı/ı .ıslında yapmadığımızı- anlamak için uzun boylu araşOr-

* / tu *k*. >ı ıı ıyU ı itgW olarak yalanlarda yaptığımız bir çalışmamız için bkz. Öz- *kult,,>İKiıu<filtı* Hıık Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara. AKM Yay.

'' hakinin gclrneksel Türk dünya görüşünü ve dinini pek çok din değiştirnırlrıtnr lağmcn koıumalan konusunda bkz. /. Roux. Türklerin ve Moğolların I hkllUnl. İstanbul. I^ırvt Yay. (1999).

maya gerek yoktur. Bugün Türkiye'de Türk mitolojisini profesyonel bir araştırma alanı olarak seçmiş insan sayısı bir elin parmaklannı geçmez. Bu konuyu başlık yaparak yayınlanan kitap sayısı - İse sadece üçtür. Rahmetli Bahaeddin Ögel ve Murat Uraz'ın çalışmalanna son yıllarda Yaşar Çoruhlu'nun çalışması katılmıştır; o kadar. Evet yukanda Türk mitolojisinin önemine dair kurduğumuz iri iri cümlelere rağmen kitap çapında sadece üç çalışma... Buna bir de bizim gibi konuya İlgi duymakla birlikte henüz kitap çapında eser vermemiş/verememiş ancak makaleler yazmış ve yazmaya devam eden en fazla on. bilemediniz on beş isim eklenebilir. Türk mitolojisi araştırmalan konusundaki ihmalimiz ve tembelliğimiz, bütün gplakıigryla ortadadır.

Bu bağlamda, elinizde tutuğunuz kitap. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük" büyük bir önem taşımaktadır. Her şeyden önce. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Türkiyeli araştırmacılann çoğunlukla ikinci elden kaynaklar vasıtasıyla kullandığı ve mitolojik geçmişimizle ilgili son derece önemli kaynaklar olan Rusça kaynaklan ve Türk dünyasında yapılmış alan araştırmalanndan elde edilen sonuçlan içermesi bakımından konuya uzmanlaşma amacıyla ilgi duyacaklara kaynak niteliği taşımaktadır. Aynı şekilde, Türk mitolojisinde yer alan kahraman, karakter ve tipleri ve bunlann çeşitli Türk boylan arasında aldığı şekilleniş ve çeşitlenmeleri de vermesi nedeniyle karşılaştırmalı verilere sahiptir. Bu da bir konuyu diyelim ki, "albastı" veya "al karısı" gibi bir konuyu ele alacak olan araştırmacılara motif veya tip bazında konunun sosyo-kültürel evriiiş ve şekilleniş çizgilerini takip etme ve mukayese etme imkânını vermektedir. Kitapta yer alan madde başlıklan aynı zamanda Türk mitolojisinin alt çalışma alanlannı ve problemlerini göstermesi bakımından da yol gösterici ve ufuk açıcı mahiyettedir. Türkiye'de yeterince bilinmeyen özellikle Rusça kaynaklann kaynakçası da uzmanlaşmaya yönelecekler açısından son derece yararlıdır. Öte yandan Türk mitolojisine ait verilerin bir sözlük sistematiğinde sunulmakta oluşu konunun uzmanı olmayan ve böyle bir amacı da olmayan okuyucuyu sıkmadan

istediği maddeye yönelik olarak derli toplu bilgi alabilmesini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla bu kitap uzmanlaşma niyeti olmayan okuyucu için de son derece önemli ve yararlı bir kaynaktır.

Dahası ve belki de en önemlisi bu özellikleriyle, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, yukanda işaret ettiğimiz eksikliklerimizin giderilmesi sürecinde araştırmacılanmtzı harekete geçirerek Türk mitolojisi araştırmalannı hızlandıncı ve derinleştirici bir katalizör İşlevi yüklenmesine yönelik beklentilerimizdir. Bu sürecin hızlanmasryla birlikte, birkaç Örneğini Atatürk'ün döneminde gördüğümüz Türk mitolojisinden alınan ilhamla ortaya konulmuş sanat eserlerinin, ister resim, heykel ve isterse müzik, yazın ve film formlannda ortaya çıkması mümkün olabilecektir. Küreselleşmeyi bir kader gibi dayatan günümüzün sosyo-kültürel ve siyasal konjonktüründe böylesi gelişmeler, "olmazsa olmaz" hüviyetindedir ve "kendimiz olarak ve kendimiz kalarak çağdaşlaşmamızın" yolu da buradan geçmektedir.

Bu nedenlerle, kardeş Kuzey Azerbaycan Türklerinin görkemli alimi Celal Beydili'yi bu örnek çalışması için kutluyorum. Aynı şekilde, geçtiğimiz yıl Bakü'de Türk Mifoloji Sözlüyü" adıyla g-kan bu çalışmayı, TürkiyeTürkçesine aktartarak yayınlayan, mitoloji dünyasına ait pek çok popüler ve akademik çalışmayı birbiri ardınca yayınlayan ve bu alanda uzmanlaşan Yurt Kitap-Yayın'ı tebrik ediyor, başanlannın devamını diliyorum.

Prof. Dr. Özkul Çoban oğlu
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tük Halkbilimi Bölümü Öğretim Üyesi

A

AAN ALAHÇIN HATUN: Sakalarda (Yakutlarda) yer yüzünün - İnsanların yaşadığı yer katının- görüntüsü sayılan ruhun adı. Dünyanın üç kata ayrıldığına inanan kozmolojik görüşlere göre ise Orta Dünya olarak adlandınlan dünyanın belirtisi olan ruhun adı.

O, hem Ulu Ana (Yer Ana) motifinin bir görüntüsü, hem de başka bir deyişle, yer ilahesidir. Aan Alahçın Hatun, ruhlann en büyüğü ve en görkemlisi sayılır. İnanışa göre o. doğada ne varsa hepsinin - insanların ve diğer tüm canlıların- iyi olmalarını isteyen ve onlara yardım eden mistik bir güçtür.

İyi niyetli, temiz kalpli bir varıık olan Aan Alahçın Hatun, insanlann yanlış hareket ettikleri zamanlarda -örneğin doğaya zarar verdikleri veya bitkileri, ağaçlan kınp telef ettiklerinde- derin üzüntü duyup ağlar. Aan Alahçın Hatun'un büyük kayın ağaçlan üzerinde yaşadığına inanılır. O, düz yeşil alanlarda küçük kasırgalar halinde dolaşır. Bazı metinlere göre de onun Ereke-Cereke adlı bir oğlu ve Kırbadahın Kırkıttar adında bir de kızı vardır. Bu çocuklar, otlann. ağaçlann ve bitkilerin ruhudur. Onlann nefeslerinden otlar yeşerir, ağaçlar çiçek açar.

O, aynı zamanda Aan Darhan Hatun olarak da anılır. Yakutlann geleneksel dinî-mitolojlk görüşlerinde O. bir yer sahibesi, ilahesi veya ruhudur. Aan Darhan Hatun, ışıklı bir yüze, beyaz saçlara sahip yaşlı kadın görünüşünde hayal edilip, "soyun kutsal ağacTnda yaşadığına inanılır.

Aan Darhan Hatun, otlann, bitkilerin ve ağaçların büyüyüp boy atmalan için, onlan korur. İnsanlann mutlu ve varlıklı yaşamalan, koyunlann, danalann ve diğer besi hayvanlann artması onun sayesinde mümkün olur. Yaz geldiğinde, yaşlı büyük ağacın (soyun kutsal

ağaa) altında ona kurban kesilir. Hayatın sonsuzluğunun ve kâinatın döngüsünün şifresi, bu ağaçta saklıdır ve onun için de bu ağacın dallannı kırmak yasaktır.

Kahramanlık destanlannda, yer tannçası olan Aan Alahçın Hatun (Aan Darhan Hatun) hikâyenin baş kahramanının danışmanı, yol göstereni ve koruyucusu olarak ortaya çıkar.

AAN ARKIL OYUN: Yakut şaman inanışına göre, ilk şamanın adıdır.

Bazen ona sadece "Arkıl" (lrkıl) da denir. Şaman efsanelerine göre O, çok güçlü bir samandır (gam/kam). Yakutlann inanışına göre -şaman metinlerinde de yer aldığı gibi- hiçbir tann tanımayan bu ilk şaman, hatta üç yıl önce ölenleri bile diriltmeye ve körlerin gözlerini açmaya kadir biridir. Onun müthiş bir güce sahip olduğu haberi Ulu Yaratan'a ulaşır. Ulu Yaratan (Ürünk Ayn Toyon) onu yanına çağırıp, "Sen bu gücü nereden aldın? Yaptığın tüm bu mucizeler hangi inananın ürünüdür?" diye sorar. O da "Ben hiçbir yüce güç tanımıyorum. Ne yapıyorsam, kendi gücüm ve inanamın sayesinde yapıyorum!" diye yanıtlar. Bu yanıta sinirlenen Ulu Yarana, onu ateşe attınr ve onun yandığı bu ateşten, şaman aıhlan yaratılır.

"Irkıl" inanışı, Orhun Türklerinin etkisi albnda yaşamış ve onlann birçok geleneklerini koruyup saklayan Buıyatlarda son çağlara kadar yaşadı ve Onkon'un önünde okunan ilahilerde hatırlandı.

Aslında şaman halk kültüründe tanımlanan diğer samanlardan, işlevleri açısından, farklılık göstermeyen Aan Arkıl Oyun, Yakutlann inançlanna göre koruyucu olup aynı zamanda gelecekten haber veren biridir. Aan Arkıl Oyun, tannya karşı gelen ve onunla mücadele etmeye kalkışan ilk şaman grubuna dahildir. İlk çağlarda, gökte yaşadıklanna inanılan ilk şamanlar ise Ulu Ananın (Yer Ananın) topluluğunu sembolize ediyordu. Böyle bakıldığında Aan Arkıl Oyun da Ulu Ana'yı sembolize etmektedir.

Aan lrkıl Oyun, Oğuz destanlannın bazılannda "lrkıl Ata" veya "lrkıl Hoca" olarak da geçmektedir. Reşiddettin'in kaleme aldığı Oğuzname'de, onunla ilgili şu cümle yer alıyor: Türle töre ve âyinlerinin temelini atan bilge, lrkıl Hoca olmuştur." Ebülgazi ise

Türk Şeceresi" adlı eserinde, lrkıl Ata'nın bir Türk bilgesi olduğunu yazıyor.

M. Kaşgarî, "Divan-ı Lügat-it Türk" adlı eserinde ise "ırk" sözcüğünü "kahinlik, gizli olaylan su yüzüne çıkarma, talih" gibi anlamlarda kullanmıştır. (Örneğin Irkım açıldı: talihim, bahtım apldı.) V. Radlov Sözlüğü'nde de "İrk" sözcüğünün talih anlamına geldiği gösteriliyor. Pekarski Sözlüğü'ne göre, Yakutça'da olan, "ırala" sözcüğü, "ileriyi görmek, olacaklan bilmek ve gelecekten haber vermek" anlamına gelirdi. (Ancak 14. ve 15. yüzyıllara ait, "Ettöhfetüzzekiyye"de "ırkıl" sözcüğünün karsısına, "uğursuz" seklinde yazılan agklama tam olarak anlaşılamıyor.)

Eski Türkçe'de "rai" anlamında kullanılmış olan, "ırk" sözcüğü, şecere geleneğindeki. "lrkıl Hoca" İradesinde yaşıyor. İlk şamanın adı olan "Arkıl" da "lrkıl" adının özüdür ve "ırk" kökünden gelir. (A. İnana göre Latinlerin "Orakul"lan da Türk mitolojisine aittir ve "Orakul" sözcüğü de "ırk" kökünden gelmektedir. Ancak bu sadece bir varsayımdır.)

Böylece, şecere geleneğindeki "lrkıl Hoca"nın adında yaşayan "Arkıl" adı "lrkıl" adının türemişi olup, eski Türkçe'de "fal" anlamında kullanılmış olan "ırk" sözcüğünden gelmektedir. (Eski Türkçe'de "ırk bakmak", fala bakmak anlamına gelirdi. Tannalık ve Şamanizmle bağlı eski inanışlarda da denemeler toplamı sayılan fal kitabına. "Irk Bitik" adı verilmesi de bundandır). İlk şamanlar, gerçekten da daha çok laladırlar. (Tuva samanları, hastalan iyileştirmeye geldikleri zaman ellerindeki tokmaklarını atarak fala bakar, buna göre hastayı tedavi etmeye çalışırlardı).

AAN DARHAN TOYON: Yakutlann mitolojik görüşlerine göre. ev ruhu, ateş ve ocak sahibi.

Kısa boylu, beyaz saçlı, yaşlı görünümünde hayal edilirdi. Aileyi, kötü ruhlardan koruyup saklayan bir ruhtur. Buna göre de onu her gün beslerler. Kazandan çkan İlk lokma onundur. Ancak saygısızlık gördüğü takdirde insanlara çeşitli aalar verir ya da her yeri yakar.

Yakutlar, Aan Darhan Toyon'un dilini, sadece bazı insanların -

özellikle de samanların- anlayabileceğine inanırlardı. Çağırdıkları zaman da ona sadece hoşuna gidecek adlarla hitap ederlerdi.

ABAASI-ABAAHI: Yakutlann dinî inançlannda geniş yer tutan ve yeraltında yaşadıklarına inanılan kötü ruhlara verilen genel ad.

Bu ruhlar, dinî-mitoloji inançlara göre. insanlara zarar vermek amaayla yeryüzüne çıkarlar. Tek ayaklı, tek gözlü ve kel varlıklardır. Zararlı ve iğrenç görünümlü bitki ve hayvan ne varsa, hepsi bu varlıklann ürünüdür. Onlar, insanlan yolundan alıkoyup, cinayete sürüklerler. Bu ruhlardan en çok bilinenleri ise Arsan-Duolay ve Hara Suorun'dur.

Abaasılann (bu ad bazı edebiyat metinlerinde abaahı şeklinde gösterilmiştir) çoğu, insanın aklını elinden alıp deliye çevirebilme gücüne sahipler. Abaasılann yemekleri, genelde insan vücudu, böcek, leş gibi kokan şeylerden oluşur. İnsanlar, onlardan korunmak için kurban verirler. Böylece can karşılığında can vermiş olurlar. Abaasılann başka bir özelliği de insanlann ruhlarını alıp götürmektir. Diğer Türk halklannın İnançlannda buna benzer varlıklann yerini, "Albastı" (Hal Anası) ismiyle anılan benzer varlıklar alıyor. Yaradılış itibariyle kötülük verici olan Abaası ruhlar, bazen iyilik yapsalar da bunu iyi olduklan için değil, kendi çıkartan için yaparlar.

Eski zamanlardaki Yakutlar, bir insanın ömrünün en az yetmiş yıl olduğunu düşünürlerdi. Birinin yetmiş yaşından önce ölmesini, kötü ruhlar olan Abaasılar veya samanlara bağlarlardı. Yakutlann inanışına göre ise kopuz sesine düşkün olan Abaasılar, insanlardan farklı olarak arka arkaya yürürler. Bu da yine onlann, karanlık yeraltı dünyasına özgü değişken huylu varlıklar olmalanndan kaynaklanmaktadır. Onlann bir özelliği de yeryüzünden gelenleri görememeleridir. Kendileri de yeryüzüne gknklannda görünmez olurlar. Onlan yeryüzünde sadece büyücüler görebilir.

Şaman efsanelerine göre ruhlar, şaman olacağı kesin olan insanın ruhunu alıp yeraltı dünyasına götürürler. Şaman mitolojisine göre yeraltında, bu şekilde gelen canlan saklamak için aynlmış yerler bulunur. (Bazı metinlerde bu yuvaya beşik de denilmiştir). Abaasıla-

nn vergi olarak verdikleri bu canlar, efsanevî bir kuş tarafından beslenip, yetiştirilir. Bazı şamanlann anlatûklanna göre, onlan saklayan ve geleceğin şamanı olarak yetiştiren bir kadın vardır. Bu kadın, tüm "ulu şamanlar"ın anası sayılır.

Geleceğin güçlü samanının ruhu, yeraltı dünyasında üç yıl saklanır. Zayıf şamanlannki ise bir yıl. Bu süre dolduğunda, tekrar yeryüzüne dönüp ayrıldığı cisme yeniden kavuşurlar. Ruhu çalınıp yeraltına götürülmüş olan kimse, bu süre içerisinde deliler gibi dolaşır. Bu hali ruhunun tutsak kaldığı sürece devam eder ve sadece geceleri uyurken yeraltı dünyasında olabilir.

Abaasılar, geleceğin samanlarının manevî atalan -yaratıcılan- sayılırlar. Yeraltı dünyasındaki o evin sahibi de yine Abaasılardır. Abaasılar bu evlerinde, "kut" denilen şaman ruhlannı terbiye edip yetiştirirler. Veda zamanı geldiğinde de gelecek şamanın bedenini yanp, parça parça doğrarlar. Bunun için önce onun başını kesip, bedeninin nasıl parçalandığını gözleriyle görebilsin diye yüksek bir ağacın üstüne koyarlar.

Sonra bu beden, dokuz kötü ruh arasında üç defa bölünür. Doğranmış bu parçalar, gelecek şamanın geçeceği yollara atılır. Gelecekte güçlü şaman olacak birinin bedeni tüm kötü ruhlara yeter. Bu şaman, belâyla karşılaştığında, belâyı yaratan tüm ruhlann yolunu bilir ve bu belâyı rahatlıkla giderir. Gelecek şamanın bedeni bölüştürülünce, kötü ruhlardan hangisine yetişmezse, o kötü ruhun yarattığı hastalık ve belâ karşısında aciz kalır.

Bedeni doğranıp yenildikten sonra kemikleri yeni etlerle örtülen, bir anlamda tazelenen gelecek şaman, bu süre içinde kendi evinde ağır hasta şeklinde yatar ve ölümle yaşam arasında kalır. Bu arada söylemek gerekiyor Ki sadece Abaası ruhlan olan şamanlann bedenleri parçalanır.

Bir Yakut efsanesinde ise Büyük Abaası'nın, kendi öz oğlunun kemiklerini, beşik denilen evde bir yere toplayarak, onu büyüyle tekrar diriltiğinden söz edilir. Yakutlann dinî-mitolojik inanışlannda, bu varlıklar kökenlerine göre, başka ruhlardan farklılaşırlar ve onlarla tamamen zıt bir kutupta değerlendirilirler.

Abdal Köse, Şeytana binmiş ve dombras.n. çalarken

ABDAL-ABIDAL: Tasavvuf edebiyatında, maddiyata olan bağlılıklardan kurtulup, kendini Allah yolunda kurban eden sûfl veya erenlere denir.

Ibn-i Arabi'ye göre, Allah yedi iklimi yedi Abdal aracılığıyla gösteriyor.

Bu sözcüğün tasavvuftaki anlamı, felsefeyle olan yakınlığından ve aynca mitolojiden kaynaklanmıştır. Halk sûfiliğinde, abdalların istedikleri zaman istedikleri mekanda olabileceklerine inanılır. Yani zaman ve mekân sınıriannı aşabilme gücüne sahip olduklanna inanılır. Onlar, bazı müstesna varlıklar dışında kimseye görünmezler. İnanışa göre gizli güçleri olan ve büyü gücüne sahip olan . ° . ¹, abdallar, M V a 2 mur M»*"*», ^reketin artması ve tüm belâlardan korunmak İçin Allah'tan ne dilerlerse kabul edilir.

Abdal hakkındaki görüşler, Türk halk inanışlannda da kendine yer edinmiştir. Omeğin, Dağıstan'da yaşayan Türk topluluklanndan bir kısmında yaygın olan inanışa göre. eğer dokuz aylık bebek, anne rahminde ölmüşse, bunu o Abdal götürmüş demektir. Söylenenlere göre uzun ak sakallı olan Abdal, dağlarda yaşar, dağ keçileri arasında dolaşıp onlan korur. Kimselere görünmez. Avcılar onun adına dua edip kurban verirlerse avlan uğurlu olur. Eğer bunu yapmazlarsa ne kadar usta ava olurlarsa olsunlar o avdan eli boş dönecekleri kesindir.

Abdal, İnsanlann yalvanşlannı dinler. Onlara aar, ancak verdiği nasihatlerin de dinlenmesini ister. Bazı mitolojik metinlerde Abdal'ın, ölmüş dağ keçisini diriltiği ve yeniden hayat verdiği bile anlatılmıştır.

Bugünkü Saka Türkçesinde, erkek samanlara verilen lakap olarak

"Abidal" şeklinde bir sözcük vardır. Bu sözcüğün, "Abdal" sözcüğüne benzerliği de dikkat çekicidir. Azerbaycan'da bir zamanlar âşıklar yetiştirmekle ünlü olmuş. Abdal adında bir şehir bile var. Ayrıca abdal-aptal sözü, tarihte "Ağ Hun" adıyla bilinen Eftalitlerin adıyla da bağlantılıdır.

Kızıl başlarda Abdallık kültürünün varlığı. Hazar Denizi'nin güney kıyısında yaşayan Türkmen boylannda Abdal adını taşıyan insanlara rastlanabilmesi, Abdallann gizli dillerinin olması, Anadolu'daki Abdallann, daha çok göçebe hayatı sürerek, çalgıa, türkücü ve masala olmalan, Köroğlu masallannı söylemekte meşhur olmaları, kendilerine Alevi diyen bu insanlann Ehli-Beyt'in kullan olduklannı söylemeleri, Muharrem ayrnda Kerbelâ şehitlerine yas tutmalan, (Anadolu Abdallanna, en çok Alevilerin sıklıkla yaşadığı yerlerde rastlanır) ve bunlar gibi birçok ömek. gerçekten de bu sözcüğün derin tarihî kökleri olduğunu gösteriyor. Çünkü Alevi olarak bilinen bu zümre, kimi zaman Müslümanlıkla uyuşmayan, bu yüzden çok yerde kabul görmeyen, gerçekte de İslam'dan önceki yüzyıllara ait eski Türk inançlannı yaşatırlar. Geçmişte Abdalan-i Rum denilen ve halk arasında büyük şöhretleri olan bu kimseler, çoğu zaman inançlan bozuk, serseri dervişler olarak gösterilmiş, şeriat düşmanı olarak lanse edilmişlerdir.

Değişik kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu sözcük, İran'da 11. ve 14. yüzyıllarda kaleme alınmış edebî metinlerde "derviş", 15. yüzyıla ait metinlerde ise "divane" anlamında kullanılmıştır. Kimi zaman onlardan bahsedildiğinde de "ışık" sözcüğü kullanılmıştır. Daha sonralan Bektaşiliğin onu içine aldığı, bir kısmını değiştirdiği ve hatta erittiği yönünde de görüşler vardır.

ABIYAŞ KAN: Altay uygarlığı çevresinde yaşayan bir gaip Türk halkının mitolojik metinlerinde, kâinatın yaratıası sayılan Ülgen'e verilen adlardan biri. (bak: Ülgen)

ABZAR İYASE: Kazan Tatarlannın inançlarına göre. ahırlarda, evin avlusunda veya bahçesinde yaşadığına inanılan bir ruhtur.

En çok "Ev Sahibi" adıyla anılan ruhla karşılaştırmıştır. Batıl inanca göre, insanların gözüne ancak uzaktan uzağa, insan kılığında veya değişik hayvan şekillerine bürünerek görünebilir. Ev hayvanlarından bazılannı sever. Örneğin, atın kuyruğunu örmek onun sevdiği işlerden biridir. Ancak sevmediği ev hayvanlan da vardır. İnsanlar bu hayvanlann Abzar İyase tarafından öldürüleceğini düşündükleri için, onlan hemen satmayı tercih ederler.

Abzar İyase, Batı Sibiıya Tatarian'nın mitolojik görüşlerindeki "Mal Sahibi", "Zengi Baba" gibi varlıklara yakınlığı ile tanınır.

AÇGÖZLÜLÜK: Açgözlülük veya çok yemek yemek, yedikçe de doymamak, mistik varlıklann özelliklerinden biridir. Bu bakımdan Karaçay-Balkariann dilinde "geleceği gören ve bilen" mitolojik oburun adıdır. Başkurd ve diğer Türk halklarının mitolojik görüşlerinde yer alan bu varlığın adı, mecazî olarak "Aç göz" anlamına gelir.

Mitolojik kökenli efeane ve hikâyelerin kahramanlannda da olağanüstü bir şekilde yemek yemek özelliği görülür. Bu, mitolojik kahramanlar için bir ayncalıktır. Büyülü bir Azerbaycan hikâyesinde, tılsıma düşmüş bir kahramanın ne kadar yerse yesin doymadığı yazılıdır. Bu kahramanın açlığı sadece tılsımın etkisinden kurtulduktan sonra giderilebilir.

Çok yemek, mitolojik kahramanlann övülen bir özelliğidir. Burada aynca mitolojik kahramanın düştüğü geçici durum, onun öbür dünyadaki alacağı şekil olarak kendini gösterir. Genellikle Türk destanlanndaki kahramanlar da çok yemek yemeleriyle bilinirler. Örneğin Köroğlu gibi mitolojik kahramanın çok yemesi, onun kahramanlığının bir parçası gibi övülür. Bu motif başlangıçta (daha önceki çağlarda) o kahramanın diğer dünyada tılsıma düşmüş olduğunu gösterir.

O. Freydenberg'e göre, açgözlülük, mecazî anlamda ölümü ifade eder. Altay inananda, diğer dünyada akmakta olan ırmağın adının "Doymadım" (Joymadım) olması da açgözlülüğün, ölümün mecazî olduğunu gösteriyor.

AD: Mitolojik görüşlerin temelinde, bir kimsenin veya nesnenin adının olması, onun var olduğunun başlıca göstergesidir. Adın, şahıs veya eşyayla birlikte ifade edilen mitolojik düşüncede, bir şeyin veya insanın adının yok olması, o adı taşıyanın da yok olmasını beraberinde getirir. Eski inanışlara göre de bir nesnenin oluşabilmesi ve varolması için öncelikle ona ad verilmesi gerekiyordu. Sümer mitolojisinde, önceleri her şeyin adsız olduğu yazılır. Sonralan, Bilgelik ve Su Tannsı olan "Enki", her şeye bir ad vermiş ve böylece dünya yaratılmıştır.

Sayan-Altay Türklerinin mitolojik inançianna göre de kâinat, adlandırma (nominasyon) yoluyla yaratılmıştır. Her şey sağır ve sessizken, yer ve gök diye bir şey yokken, baştan başa sularla kaplı sonu olmayan bu dünya, adlandınlarak ve başka bir deyişle anlamlandınlarak yaratılmıştır. Çünkü adı olmayan bir şeyin kendisi de yok sayılırdı.

Azerbaycanlılar arasında dolaşan bir rivayete göre, kâinattaki her şeyin adını, "Korkut Ata" vermiştir. Yakutlarda ise ad verme İşlevi Ulu Ana'nın bir görevidir. Türk yaratılış mitolojisine göre, "Ağ Ana"nın buyruğu ile Ülgen, "yer yaratılsın!" demiş ve yer yaratılmıştır. Sonra "Gök yaratılsın!" demiş ve gök yaratılmıştır. "Oğuzname"deki"... Bolsın kıl..." hükmü de içerik itibariyle, Müslümanlıktaki yaratılış hikâyesine benzer. İslam'a göre başlangıcı ve sonu olmayan eşsiz yedi kat yer, yedi kat gök ve on sekiz bin âlem, Allah'ın "Ol" <Kün!) demesiyle yaratılmıştır. Adem'in yaratılışı da ona kutsal adların öğretilmesiyle başlamıştır. Mitolojik adlann birçoğunun ayn ayrı bugüne kadar gelişleri tesadüf değildir. Bu adlar, mitolojik sistem hakkında fikir yürütmek için biricik kaynak sayılır.

Eski mitolojik düşüncede "Gerçekliğin", sözle, adla ve adlandırmayla yaratıldığına inanılırdı. Çünkü bu düşünce, adla eşya veya kişiler arasında özdeşlik kuruyordu. Adın doğru düzgün seçilmemesi, düzensizliğin kaynağı olup, kaosa ve karmaşaya yol açabilirdi. Ad ile varlık iç içe sayılırdı. Ad. varlığın ifadesini ve mahiyetini oluştururdu. Varlığın kendisi de onda ve onunla yaşayabilirdi. Ad ile talih arasında kınlmaz bir bağ olmasına da o yüzden inanılmıştır. Ona

göre, bir kimsenin adı vasıtasıyla iyilik veya kötülük yapılabileceği de mümkün sayılırdı. Şorlann görüşüne göre bir kimse, öbür dünya varııklanndan olan "Dağ Sahibfnin, onu Öz adıyla çağırmasına dönüp baksaydı, aklını yitirip ölürdü. Bu İnanışta adla can, birbirine bağlıdırlar. Sihirli hikâyelerde bazen kahramanın adı, onun ruhunun yerleştiği yeri gösterebilir. Ruhunun olduğu yer gizli kaldığı sürece yenilmez olan kahraman, adının anlaşılması ve ruhunun yerinin belirlenmesiyle yenilir, ölüme teslim olur.

Eski Türklerin ilk çağlarda taşıdıklan adlar, etnik geleneklerle bağlı olmuştur. Bir yaş döneminden diğerine geçilmesi, ad almakla mümkün olduğundan ve ad verme yaratmakla eş anlama geldiğinden, erlik (Erlik, cehennem ve yeraltı ölüler saltanatının hakimi) erdemini gösteren "Er" adını almak, yeniden doğmakla aynı anlama geliyordu. "Dede Korkut" kitabında büyük Oğuz beyleri, ellerini kaidınp şöyle dua ederler: "Bu ad, bu yiğide kutlu olsun!" Çünkü ad, bu adı taşıyacak İnsanın varlığı ve içeriğiyle çakışmak, sayılı ve uğurlu olmalıydı. Bu nedenle gönlüne ilham edilen "Korkut Ata" da gönlüne doğan İyi bir İşarete göre ad verir.

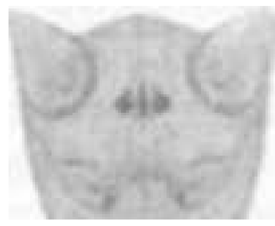
Eskiden kutsal olarak bilinen adlar, gizil tutulurdu. Bu adlann seslendirilmesi yasak olduğundan, bu adlan taşıyan varlıklar, başka bir adla anılırdı. Arkaik motiflerini koruyan Türk destanlannda. çabuk büyüyen çocuklar, bir günde bir yaşında olan yiğitler ve atalannın tek evladı olan kahramanlar, kendilerine tanrıdan ad isterler. Şor destanlannda, adsız yaşamak istemeyen kahraman, elinde kımız dolu bir kapla dağ başına çıkıp kendisine ad verilmesini ister. Çünkü bu ad, onun toplumsal statüsünü belirleyecektir. Yakut geleneklerinde de ikinci gerçek ad. kişinin yay çekip ok atmaya başladığı zaman verilirdi. Bu destanlarda, adı olmayanlann adsızlıktan çektikleri aalar anlatılır.

Eski Türklerde, eğer bir çocuk doğmadan ölürse, o ailede ondan sonra doğacak çocuğa "Adsız" adını koyarlardı. Çocuğun bu adla daha çok yaşayacağına inanılırdı. Orta devirler tarihinde, "adsız" adıyla birçok kişinin varlığı, bu inanışın bir ürünüdür.

BaO Sibirya Tatarlan'nın dinî inançlannda kadın dnsinden olan

korkunç bir ruha "Adsız" (Attsıs) adının verilmiş olması, ad anlayışının mitolojik düşünce İçin ne demek olduğunun anlaşılması için dikkat çekici bir örnektir.

İlk Selçuklu beylerinden olan Tuğrul, Çağn ve Beykun'un adlan, yıröa kuş adlan(lir. Etnik bilimdlerin gözlemlerine göre, 11. ve 18. yüzyıllar arasında, Türkmen boylannın büyükleri genellikle yırtıcı hayvan ve kuş adlan taşıyorlardı. Bu, aynı anda doğaya olan yakınlığın ifadesiydi. Müslümanlığı kabul etmiş olan Oğuzlarda ise iki ad oluyordu. Bu adlann ilki yeni Müslüman adı. diğeri ise boy ve soy mensupluğunu gösteriyordu. Çünkü yabana adın taşınması yabana gibi olmak, yabanaya benzemek demekti.

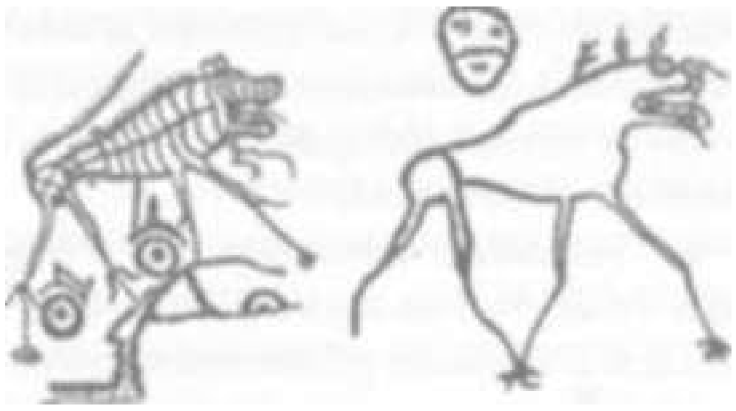
Kurt Figürlü
At K<>şumu Süsü

Doğal mekanlara verilen adlar, dinî-mltolojlk içerik taşıdığından, dağ, çay ve göl adlan mitolojik İnançlara sahip bir Türkün gözünde, yalnız coğrafi bir ad değil, yerin sahibi olan ruhun adı olarak da düşünülürdü. Örneğin. "Alvız". bir dağın adıdır. Dağ sahibinin adı da Alvız'dır. Çünkü dağ ruhu Alvız'ın kendisi de aynı dağda, sahibi olduğu yerde yaşamaktadır... Yani, doğal bir yerin adı mitolojik bakımdan neyi ifade ediyorsa, aynı şeyin taşıyıası da olur. Bir başka anlatımla, bir ruh neyin sahibi ise onda da yaşar. Bu yüzden, canlı ve İnsan benzeri olduklan düşünülen bu varlıklann, dualara ve yalvanşlara cevap verebileceklerine inanılır. Böylece ad, mitolojik düşüncede, başlangıa olan. anlamlandıran şeydi. Bu bakımdan var olmanın da koşuludur.

ADAMCIL KURT: İnanışa göre geceleri kurt derisine giren kadın.

Türklerin demonolojlk (Şeytan) inançlannda bu varlığın adına bazen "Kurt Kadın", bazen de "Adamcıl" denilir. "Bizden İyiler" adıyla bilinen varlıklardan olduklanna inanılır. Kadınlann kurt olmalannın sebebi, güya geceleyin başı açık dışan çıkmalandır. Onlar gündüz-

leri gelip kendi İşlerini görürler, geceler ise gidip insan yerler. Onlann kurt elbisesi bulunup, tandıra atılarak yakılır. Elbisesinin kokusunu alan kadın bağınr ve sonra rahatlar.

Hun Dönemine Ait İlâhi Kurt Figürü

Bir anlamda, "Adam-al Kurt" ifadesini, Türk demonolojisinde, yan şeytan varlıklar olarak bilinen karakter arasında saymak. Yan şeytan varlıklar ise canlı insanlarla ruhlar arasında bir karakter olarak mitolojik karakterler arasında yerlerini alırlar.

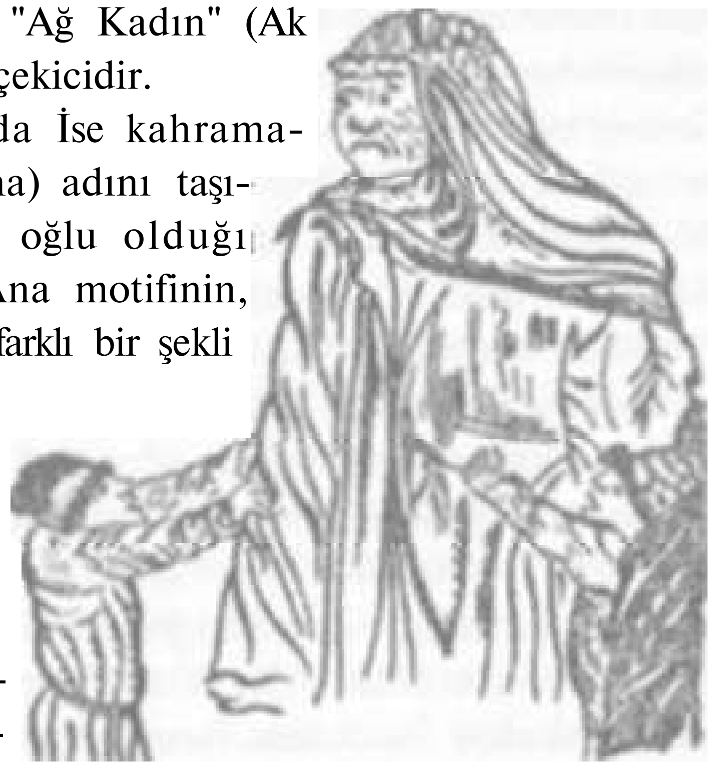
AG ANA: Adına en çok yaratılış efsanesinde rastlanan ulu varlık, melek ve koruyucu bir ruhtur.

Yer. gök yaratılmadan önce de var olup hayali gökte dolaştığına inanılan "Ağ Ana", hayatın başlangıa olan ne varsa hepsine ruh vererek, yaşamın döngüsünü omuzlannda taşıyan olarak düşünülmüştür. O, doğanın başlıca yarana gücünü kendinde toplayarak, bir anlamda şuuraltı ezelî sim da sembolize eder. Altay Türklerinin inanana göre. ışıktan bir kadın hayalî olan (varlığı ışıktan yogıulan) Ağ Ana, tann Ülgen'e yaratma gücü ve ilhamı vermiştir.

Sakalann. iyiliksever bir ruh saydıklan "Umay Ana "ya "Uluk Ak İne" (Ulu Ağ Ana) adı vermeleri de yaratılış efsanesine göre Tann'ya yaratma ilhamı veren Ağ Anaya yakınlığıyla dikkat çekicidir. Bu ad aynı anda "Umay"ın "Ulu Ana" topluluğuna bağlılığının ve bu mitolojik varlığın değişmiş hali olduğunun göstergesidir. "Ulu Ağ Ana", "Pay Ice". 'May Ice" ve "Imay Ice" denilen ve hayır seven bir ruh olarak bilinen Umay ilahesi gibi. kopup geldiği mitolojik kültürün kendisi kadar çok eski bir inanışın izlerini taşımaktadır. Tatarlann, Müslümanlık'a kadar olan eski inanışlan arasında. Ulu Ana'ya bağlantılı olduğu düşünülen. "Ulu Yaratan Ana" (Olo Jaratkan Ana) anlayışı vardı. Kumuklarda. "Albastı" motifinin izlerini taşı-

yan mitolojik varlığın adının "Ağ Kadın" (Ak katın) olması da yine dikkat çekicidir.

Kazakların "Goroğlu'sunda İse kahramanın anası, "Ağ Ana" (Ak Ana) adını taşımaktadır. Goroğlu'nun gök oğlu olduğu düşünülürse, buradaki Ağ Ana motifinin, en eski Ulu Ana veya onun farklı bir şekli olan Ulu Ağ Ananın değişik bir versiyonu okluğu kanaatine varılabilir.

Yüzüne Kutsal Bir Çehre Verilmiş Bir Büyük Anne

"Ağ Ana" adındaki "Ağ" sözcüğü İse bu varlığın kutsal olduğuna işaret etmektedir. Altay şaman metinlerinde ve buna benzer diğer metinlerde bu sözcük, "mübarek yüzlü, kutsal" diye de tercüme edilmiştir. Teleutlarda, bu kutsal ananın adı. "Ak Ene"dlr (Ağ Ana). O. aynı anda "Ene-yayaçT, yani (yaratan ana) adını da taşımaktadır, (bak: Ulu Ana. Yer Ana)

AĞAÇ: Türk Tanrıcılık sisteminde Gök-Tann'nın simgelerinden biridir.

Bu nedenle Türklerdeki ağaç sevgisi ve saygısını hiçbir zaman tapınmak olarak görmemek gerekir. Ağaca tapınma denilen olay, aslında çoğu zaman Oğuzların ağaca gösterdikleri saygının bir ifadesidir.

"Bay Terek". Temir Kavak** veya "Hayat (Dünya) Ağacı" denilen kutsal "Evliya Ağaç" inanışına, sadece Türk mitolojisinde değil tüm dünya halklannın mitolojilerinde rastlanabilir.

Türk etnlk-kültürel geleneğine baktığımızda, önemli bir yer tutan ağaç miti. Türk düşüncesinde yaratılış nedeninin başlıca motiflerinden biri olarak gösteriliyor. Bu düşünceye göre, ilk insan dokuz budaklı bir ağacın altında yaratılmışnr. Türk mitolojisinde. "Evliya Ağaç", tanrıya kavuşmanın yoludur. İnanışa göre. yüce dağlar gibi

bazı kutsal ağaçların Kıskın d.ı gözle ^ölünmeyecek kadar göklere yükselir ve göklerde olduğu sanılan ışık dolu cennet âlemine ulaşır. Cennet ise Ulu Tann'nın yaşadığı mekândır. Bu kutsal "Evliya Ağaçlar" zaman geçtikçe Tann'nın gözle görülebilen yanına çevrilmiştir. Böylelikle, "Evliya Ulu Ağaç" Türk düşüncesinde Tann'nın ilahî Özelliklerinin maddî dünyadaki sembolü haline gelmiş, başka bir deyişle onu sembolize etmiştir.

Tann'yı sembolize eden kutsal Evliya Agaçlan'nın, Türk mltolojisindekl tanımına uygunluğu açısından birçok özelliği vardır. Tek ve benzersiz olması, ölümsüzlüğü sembolize etmesi, sığınacak yer olması v.b.. Bu özellikler, aynı anda "Ulu Göy-Tann"nın taşıdığı özelliklerdir. Bunun için. yalnız ağaç kutsal bilinmiş ve onu kesmek günah sayılmıştır. Böylelikle, Tann Dağı" gibi. "Evliya Ağaç" da Türk mitolojisindeki Tannalıkta Tann'yı temsil etmektedir.

M. Kaşgarî'nİn, Oğuzlardan bahsederken verdiği bilgilere göre, onlann yüksek bir dağla yakınlıkianna ve "gözlerine ulu görünen" büyük bir ağaca Tankn" dediklerini söyler. Derbent yakınlannda yasayan Kumuklann, dokunulmaz ve kutsal saydıklan ağaca, Tenkrihan" adını vermeleri gibi çok sayıda bilgiler. Türklerin gözünde Ulu Ağaç'ın, Tann'nın ilahî vasıflannı taşıdığını gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu Osman Gazl'nln uykusuna girip, hakimiyetinin nerelere kadar uzanacağını söyleyen, her tarara dal-budak salan ve budaklannın gölgesi dört bir yanı örten de ağaçtı. Bazı kaynaklarda. Ertuğrul Bey'in adıyla bağlantılandınlan bu uykudaki ağaç motifi, Türk destan kültürüne de çok uygun düşüyor.

Dünya Ağacı ve Kuşlar, Hah Motifi.

Sayan Altay halk kültüründeki ağaç motifi, yer sahibi motifiyle ilintilidir. Burada ağaç. Ulu Ana'mn yaşadığı ve kahramanlara memesinden süt verdiği yerdir. Ağaç, Türk halklannın geleneksel dünya görüşlerinde, insanlann birbirleriyle ve doğanın insanlarla bağını

sembolize eder. Hakaslann yaşlıları, kayın ağacının yerin derinliklerine İşlemiş köklerinde, yeraltı dünyasındaki atalar alemiyle bağlı gücün İfadesini görürler. Türk halklannda ulu ağaçlann evliya adlarıyla anılması da çok yaygındır. Büyük olasılıkla Tann'nın tekliğini simgelediği için, yalnız ağaçlar, mitolojik inanışlarda önemli yer tutmuşlardır.

"Evliya Ağaç" mitolojisine dair edebiyatlarda, "Dünya AgacT, "Şaman Ağaa", "Bay-Terek" ve benzeri adlar görülür. Dünya halklannın mitolojisinde "Hayat Ağaa"; Altay Türk mitolojisinde "Bay-Kayınk"; hikâyelerde ise Tamir Terek" adlan da geçmektedir.

Dünyanın tam ortasında yükselen bu ağaan kökleri yeraltına İner. dallan İse dünya dağının zirvesine yükselir. Böylece bu kutsal ağaç, dünyanın her üç katını, -gök. yer ve yeraltı dünyalannı- birbirine bağlamaktadır.

Şamanist Türklerin en kutsal bildikleri ağaç. "Kayın" ağaadır. Kutsal sayıldığı için de "Bay Kayın" denilen bu ağaç, bütün şaman .iyililerinde yer alır. Ağaç motifi olan Kayın. Al taylarda şaman ».inlerinde, doğum, düğün ve bayramlarda, önemli unsurdu. Eskilerde, a talan n hayattan bu ağaçla bağlanırdı. Altay şamanlannın İnancına göre, İnsanlar yaratıldıklan zaman ilk Kayın ağaa da Umay Anayla beraber yere inmiştir. Şamanı besleyip, büyüten ağaan adı, 'Ara Ağaç'tı. Yakutlara göre. göğün en üst katında olup, göğün yere ağlan kapısıdır. Yerle göğü birbirine bağlayan Dünya Ağaa'nın zirvesinde, iki başlı bir kartal yuva kurmuştur. Bu kartalın işi. gökleri korumaktır.

Hakaslar. "Imay Toyı" adını verdikleri törenlerde kullandıktan ağaa, tören bittiğinde götürüp ormana dikerlerdi. Eğer bu ağaç kunımazsa. adına tören yapılan kadının ailede çocuklann dünyaya geleceğine inanılırdı. Hakaslann geleneksel görüşlerinde ağaç, aynı /amanda "insan", "insanın canı" ve "soy" anlamlarıyla da bağlantılıdır.

Toprağın ruhunun da yoğun Kayın Ağaa'nda olduğuna inanılmıştır. Şamanlar kendi ilâhîlerinde, tören ve âyinlerin başlıca unsuru olan Kayın Ağaa'na, "Bay Kayın" derlerdi. Kayın Ağaa, Tann'yla kulu arasında ilahî bir köprü gibi düşünülürdü. Şoriar da dağ ve su

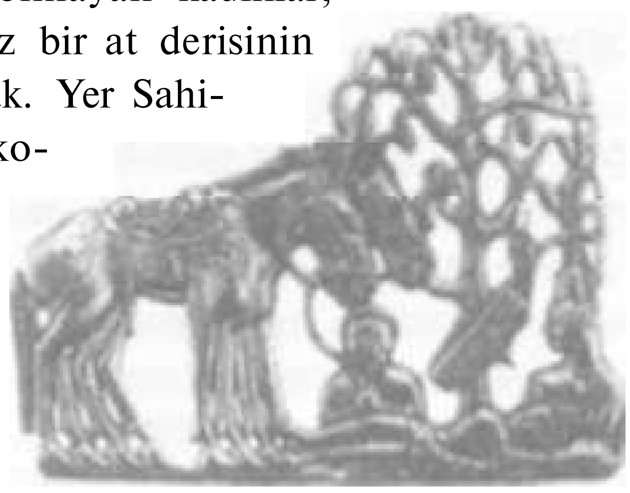
ruhlarının şerefine yaptıkları Ayinleri. Kayın Ağaa'nın altında geçirirlerdi.

Türk halklannda. agaçlann bereketli olması veya birkaç yıl ürün vermeyen agaçlann ürün vermesi İçin, (ağaç korkutmak) gibi adlarla bilinen gelenekler vardır. Uykuda, çiçeklenen ağaç görmenin, dünyaya çocuk geleceği şeklinde, yıkılan ağaç görülmesinin de ölümün işareti olarak yorumlanması da ağaçlara bağlı eski inanışlann bir ürünüdür.

Mitolojik inanışa göre, öbür dünyada her yaprağı bu dünyadaki bir İnsana ait olan bir ağaç vardır. O insan, yaprağı saranp yere düştüğü zaman ölür. Bu İnanışlara göre. Kadir Gecelerinde ise sular durur ve ağaçlar secdeye giderler.

Türk etnik-kültürel geleneğinde, her ağaan birer canlı varlık olduğuna inanılmıştır. Buna göre de kutsal ağaca zarar veren veya dallannı kıran birine zeval geleceğine inanılmıştır. Tapınılan ağaca ant İçilir, her yıl bir kurban kesilirdi. Küçük Asya Kızılbaşlannda. kutsal ağaan ilahî özellik taşıdığını belirtmek için bu ağaçlara 'Dede Ağaa" denilirdi. "Cengizname"ye göre. Cengiz, her boya bir işaret olarak ayn ayn damga, kuş ve benzeri şeylerin yanında bir de ağaç tâyin etmişti.

1^ Altaylarda, "Genç Oğlan" adlı hikâyenin kahramanı, Kayın Ağaa'nın altinda geceledikten sonra ad alır. Kırgız ve Kazaklarda ise kısır kadınlar, yalnız ağaan (veya suyun) yanında geceleyip kurban keserlerdi. Yakutlarda, çocuğu olmayan kadınlar, kutsal bir ağaan dibinde ak-boz bir at derisinin üzerine oturur, ağlayıp sızlayarak. Yer Sahibinden çocuk isterlerdi. "Er Sokotoh" destanında. Er Sokotoh'un ablası sekiz budaklı ağaç. kardeşine yenilmez güç vermek İçin onu emzirir. Oguzname'deki "Kıpçak" efsanesinde de ağaçtan söz edilmektedir. Altay halk biliminde. Kayın Ağa-

iskitlerde Hayat Agaa

a'ndan inip, yeni doğmuş çocuğa ad veren, insanlara yardım eden, »l lakalli yaşlı motifler gömıek mümkündür. Ancak, Türk mitolojimi U\ ağaçtan doğma motifi görülmez. Kahramanlar ağaç yoluyla < rnnet'ten gelirler.

lurk kültüründe, kutsal ağaan küçük bir dalını bile kesmeye kimse cesaret edemez. Azerbaycanlılann inanışlanna göre, dede-ı M l ta ruhlan gününde, ne olursa olsun kesilemezdi.

hube ve mezariann başında olan ağaçlar da kutsal sayıldığın-.ı.ut. kesinlikle yakılmazlardı. Geleneksel görüşlere göre ağaç kesmek, genellikle günah sayılmış ve sadece mecbur kalındığında bu y< >l, ı başvurulmuştur.

Anadolu'daki Kızılbaş Şiilerinln ziyaret ettikleri şeylerden en önemlisi ağaçlardır. Kızılbaşlar, görkemli ağaç karşısında baş eğip, yılda bir kez orada tören yaparak kurban keserlerdi. Ağaca tapınmanin bir başka iradesi ise evin temeli atıldığında ağaca kurban ı.**Mne** geleneğiydi. İnanışa göre, ağır olduğu düşünerek, meyveli ığa< m altında yatmazlar, tannsal özellikler taşıyan Ulu Ağaç'ın dibinde de oturmazlardı. Meyve getiren ağaan kesilmesi, günah sayılırdı. Bu ağaç kesildiği taktirde, Ağaç Sahibinin insana zarar vere-< rgi düşünülürdü.

M. Kaşgarî, "Bay Yığaç'ı, bir yer adı olarak kayda almıştır. Kaza-UMan'daki birçok doğal obje ve yere "Aulie Akaş" {Evliya Ağaç, Kutsal Ağaç) gibi adlar verilmiştir. Bütün bunlar, ağacın Türk uygarlıklarındaki yerine işaret etmekte, onun kutsallık yönünü bildirmekle, lir.

Âşık Paşaoğlu tarihinde, "Devletli Kaba Ağaç" iradesine rastlanılır. Buradaki "Kaba Ağaç" anlayışı, bu şekliyle, "Dede Korkut Kitabı' nda da geçer. "Kaba" sıratı, ağaan ululuğuna, kutsallığına işaret 14arak görülebilir. Ağaç, Azerbaycan dekoratif sanatında ortaya koı un örneklerin tamamında da hayatın başlangıç sembollerinden biri • tlarak yer almaktadır.

AĞAÇ KİŞİ: Karaçayların (ve Azerbaycanlılann) mitolojik görüşlerinde, "Orman Adamı" olarak yer alan, şeytanî bir karakterdir.

AGAN

likitlerde Hayat Ağaa

I lem kadın hem de erkek dnsinden ol«hıo.ıı düşünülen bu varlığın, ormanlarda yaşadığına inanılmıştır. Vücudu baştan Uışa sık tüylerle kaplı olan Ağaç Kişi. görüntü İtibariyle, insanla maymun arasında bir varlıktır. Kötü ve mide bulandına bir kokuya sahiptir. Böyle pis kokması, hetonik kökenli şeytan gibi onun da öbür dünya ile bağlı olduğunu gösterir.

Ağaç Kişi, yemek bulmak için bağlan bostanlan dolaşır. Bazen de İnsanlann attıklan elbiseleri götürüp, giyer. Onun köpeklerden korktuğuna inanılır. Araştirmaalann bir çoğu. Ağaç Kişi ile ilgili minen. "Kardan Adam" hikayelerinin lokal bir versiyonu olarak değerlendirirler.

AĞAN: Türk dillerinde, "dua" anlamında kullanılan bir sözcük.

"Irk Bitîk"te de aynı anlamda kullanılmaktadır. "Eski Türk Sözlüğu'nde, soru işaretiyle, Tövbe" gibi İzah edilmiştir. E. K. Pekarski'nin. Yakut dilinde kayıda aldığı "ruhlan çağırmak" anlamında kullanılan "Agal" sözcüğünün de "Ağan" ile aynı kökten olduğu düşünülmektedir. Bu sözcük. "Dede Kokut KİtabTnaa. bazı araştırmacılar tarafından yanlış olarak "göz yaşı dökmek" anlamında olan "Ağla" fiiliyle bağlantılı gösterilmiştir.

Aslında ise buradaki "ağla" fiili: "dua etmek, çağırmak" anlamında olup, "ağlan'la aynı kökten gelir. Bu da Arap dilindeki, "dea" sözcüğünden türemiş olan. "dua etmek, çağırmak" gibi Türkçe sözcüğü şeklinde, Dede Korkut Oğuznamelerinin dilinde de İşlenmiştir. ("Han Kazan aydır: Oğul, oğul. ay oğul! Sen gidell. ağlamağım gökteyken, yere İndi", "Ağ alnını yere koydu. Namaz kıldı. Ağladı. Kadir Tann'dan hacet diledi.")

AĞI: (bak: Yuğ)

AHİR ZAMAN (ZAMANIN SONU): Kıyamet, mahşer, ahret, dünyanın sonu.

"Ahır Zaman" sözcüğü, Arap kökenli olup, farklı Türk halklannda, ayn ayn terimler olarak karşımıza gkmaktadır. Karakalpakça'da 'Ahırğı Zaman"; Özbekçe'de "Ohir Zamon, Ohirat"; Çuvaşça'da Ahar Samana" ve buna benzer terimler olarak Türk dilleri aracılığıyla Kafkas dillerine geçen bu anlayışın bir kaynağı da eski Türkleıın dinî-mitolojik görüşleridir. Dede Korkut Kitabında, "Ahır zaman olup. kıyamet kopunca..." denilir. Buradaki "Ahır Zaman" anlayışıyla, dünyadaki yaşamın, kıyametten önceki son zamanlan anlatılır, reni Müslümanlığı ve onunla beraber bu dünyadaki hayatın fani ol(lıığunu kabul etmiş olan Türklerde, ahır zamanın gelişiyle, kıyametin kopması, birbirine bağlı olarak düşünülmüştür.

Bu dönüşler, zamanın dönüşünü kabul eden dinlerde ebediyete kat lar devam eder. Dünyanın fani olduğunu ve zamanın düz bir çizgide akıp gittiğine inanan dinlerde ise hem dünyanın hem de zamanın bir sonu olduğu görüşü hakimdir. Ancak, zamanın dönüuı nlü olduğuna inanan dinlerde bile içinde yaşadığımız zamanın, ··· >ı IU olan bir dönüşüm dönemi olduğuna inanılır.

Türklerde, zamanın sonuyla İlgili İslam kaynaklı görüşler, daha sonraki çağlarla aittir. Bu görüş, diğer dinlerle temasta olan Türk ııalklannda -örneğin Çuvaşlarda- sonraki etkileşmelerden ileri gelir. I lıistiyanlık'taki mahşer günü ise kıyamet ve dünyanın sonu gibi günler hakkında olan görüşlerin etrafında cereyan eder.

"Zamanın sonu" anlayışı Kuranda yoktur. Ancak dinî hayatın zayıflaması ve ahlakın çöküşü şeklinde ortaya akan işaretlerden İMhsedilen hadislerde, "ahır zaman" ifadesi yer almaktadır. Ulam edebiyatındaki "ahır zaman" anlayışı, dinler tarihî ve mitolojideki dünyanın sonu anlayışıyla derin bağlantılıdır. Ancak, onunla hiç de aynı olmayan bir anlayış gibi görülür. Elbette, "ahır zaman", dünyanın sonuyla aynı değil, ancak ondan pek de ayn sayılmaz. "Ahır zaman" anlayışı, bu manada, dünyanın sonu hakkındaki görüşlerle iç içe olup, kıyamete yaklaşan son devreyi, dünyanın son günlerini bildirir. Kuran-ı Kerime göre ise ahır zamanın ve kıyametin ne za-

man olacağını bilmek. insanoğlunun bilgisi dışındadır. "O saat hakkında, 'ne zaman kopacaktır?' diye. senden soruyorlar. De ki: Onun haberi Rabbimdedir. Onu zamanı geldiğinde, sadece o yapacaktır." (Kuran: El Araf Suresi 187. Ayet)

islam alimleri, birkaç zaman devresinden bahsederler. Bu devreler içerisinde, hicretten kıyamete kadar devam edecek olan bir devre vardır. Bu sonuncu devreye, "ahır zaman" denilebilir. Bu devre kıyamete kadar sürecektir. Kıyametin ise ne zaman kopacağı bilinmemektedir. Kıyametin kopacağı an. Kuran da "saat" sözcüğüyle irade edilmiş, bu saatin hiç kimse tarafından bilinemeyeceği anlatılmıştır. Son peygamber olduğu için de Hz. Muhammed'e, "Ahır Zaman Peygamberi" denilmiştir.

Büyüklerin olduğu yerde, küçüklerin konuşması, zinanın çoğalması ve buna benzer geleneksel Türk ahlak anlayışına aykın olan ne varsa ahır zaman işareti gibi görülmüştür. Bu bakımdan, Oguzname'deki sözler, ahır zaman işaretlerine Örnek gösterilebilir: "Atalar dururken, oğullann konuşması, analar dururken kızlann konuşması...", "kadınla erkeğin aynı giysiyi giymesi." Böyle bakıldığında, eski Türkler, diğer dinlerde olduğu gibi. kıyameti ve dünyanın sonunu; fakirliğin çoğalması, doğal felaketlerin artması, göğün yanlıp parçalanması, depremlerin çoğalması, denizlerin kaynayıp birbirine kanşması ve benzeri şekillerde görmemişler, (bak: Dünyanın sonu)

AK-KARA: (bak: Zıtlık)

AL AVRADI: (bale Al Kansi; Al Kızları; Albastı; Hal Anası)

AL BASMASI: Al Ruhuyla bağlı bir hastalık.

"Karabasan" veya "Karamat" adında da olduğu gibi her türlü kötülük ve eziyetin, şeytanlarla ilgili olduğunu gösterir. Anadolu Türklerinin İnanana göre, hamile kadın çok kan kaybettiği zaman, hayalet görmeye başlar. En çok korktuğu şeyler, gözünün önüne gelir. Hamile kadın yalnız kaldığında korktuğundan, "Al basar". "Al basmış" kadın, baygın halde olur. "Al Kansı" (Hal Anası), o sırada

onun göğsüne çöküp, nefesini keser. Tam bu sırada, "Al", hamile kadının dğerlni çıkanp götürür ve yıkayarak yemek ister.

"Al basmış" hamile, korku İçinde kalır ve üstünde ağırlık olduğu Kin sayıklar, yemez, içmez ve nefesi daralır. O olup biten her şeyi .ıhlamaya başlar ama konuşamaz. "Al" basmış kadının, bu hastalık-tan kurtulması İçin, üzerinde Kuran okunur, "Al OcağTna götürülür ya<la buna benzer adetler uygulanırdı.

"Al basması", bir çeşit korku halidir. Bu durumlar, geleneksel yonişlerde şeytanî güçlerle ilişkilendirilir. "Al basması" hali de bu anlamda. "Al kansı". "Hal Anası". "Al Kadını" ve benzeri adlarla bi-iın. n. şeytani motifin adıylabağlantılıdır, (bak: Al; Albastı; Hal)

Al DEDE: Al-Hal İnananın, mitolojik Ulu Ana motifinden koparak aldığı bir şddl.

Sonradan yurt hamisi, vatanın koruyucusu imajını canlandıran Al Dede" İnanışı, bu anlamda, "Al-Hal" inanışryla aynı kökten gelir.

I ki bir mitolojik topluluk sayılan Ulu Ana motifinden aynlış ve Al I lal Ana motifinin, sonradan "Al" Dede motifine dönüşmesi, ana kut'unun, ata kültüne geçişi şeklinde de açıklanabilir. O, Azer-Uıyran efsanelerinde, gerçekten de bir vatan koruyucusudur. Azer-l »ayt anın Tovuz Bölgesi'ndeki "Al Dede" ocağının adı da bu ruhla ı' tolantılıdır. ("Aldedede olur möcüzat zührur"/ Âşık Ali Asker)

Al Dede'yle İlgili bir efsanede bir kurt, onun oğlu olan Köroğ-lıı'nu. beşikli dağda süt vererek besler. Dağın yurt koruyucusu ol-ı luğuna ve ili koruduğuna dair eski mitolojik İnanış; Türk halklannın efsanelerinde, yenilmez yiğitlerin sonradan dağa dönüşerek, yurdu yağmaalardan korudukları şekline dönüşmüştür. Yurdun koruyucu-su olduğu İnanan iradesi olan "Al Dede" pirinin adındaki "Al" kökü dr Ulu Ana'nın parçalannı taşıyan dağ ruhuna (Bu ruh, Köroğlu destanında Alı Kişi motifinde beliriyor) ve dolaysıyla da mistik va-tan hamisine bağlılığı gösterir. Sibirya ve Yakut destanlannda da di-kenin koruyucusu gibi ortaya çkan ruhlann, yurt koruyuculannın .«İlan. genellikle "Al" kökündendlr. (bak: Al; Alı)

AL KARISI

AL KARISI: Anadolu Türklerinin inançlanna göre, kayalık dağlarda, cay kenarlannda, ıssız yerlerde ve ahırlarda yasayan peri kızı gibi bir varlık.

Diğer Türk halklannda "Al", "Al Kansı", "Albas", "Albız". "Almış". "Hal Anası" ve benzeri adlarla da tanınır. Değişken tabiatlıdır. Söylenen her şeyin tersini yapar. Ayaklan da tersindendir. Değişik şekillerde, en çok da cadı şeklinde göze görünür.

Saçlannın dağınık ve yapışık olması ise motifin bağlı olduğu mitolojik topluluğun özelliği olan. erotik-seksüel göstergelerle bağlantılıdır. Çirkin, avurttan göçmüş, güçlü kuvvetli ve bazılanna göre deveyle yanşacak kadar uzun boyludur. İnanışlara göre, bu korkunç görünümlü, "Al Kansı", yeni doğum yapmış kadınlann yanına gelir ve onlan yalnız bulduğunda ciğerlerini yer. Onun için de böyle kadınlar yalnız bırakılmaz ve yattı klan yere Kuran ve bıçak konulur.

Al KansTyia ilgili çok sayıda mitolojik rivayet vardır. Bu metinlerin ana ekseninde, bu şeytanî varlıkla insanoğlunun karşılaşma sahnesi yer alır. Bu karşılaşmalar, çoğunlukla İnsanoğlunun, varlığı yakalaması ama belâlardan da kurtulamaması sonucuyla biter. Yaklaşık son yüzyılda ise birinin onu yakalamasından söz edilmiyor. Bu da geleneksel demonolojik görüşlerde ortaya çıkan değişiklikler açısından önemlidir.

Bazı metinlerde yazılanlara göre, genellikle kırmızı, siyah, uzun elbise giyen bu çok saçlı "Al Kansı"nı, en çok sevdiği şeylerden birini yaparken, yani atın kuyruğunu örerken yakalamak mümkün olurmuş. Onu yakalayanlar, kaçamaması için, yakasına iğne saplatmış. Alıp eve getirilen "Al Kansı", evin tüm temizlik işlerini hiç kimse görmeden yaparmış. Yakasındaki iğne çkanldığı anda da hemen yok olurmuş. "Al Kansı" bazen de kuyunun kapağını agp, içine girerek yok olabilirmiş. "Al Kansı" genelde, bağlı olduğu gruba dönmek için suya dönermiş. Çünkü onun mensup olduğu varlıklar grubu, orada yaşarmış. Ama artık insanlar arasından olduğu ve "üstüne insan kokusu sindiği" İçin, grubu tarafından kabul edilmez ve öldürülürmüş.

"Al Kansı", bazen de eteğine iğne batırıldığı anda kendiliğinden

I

suya dönüşürmüş. Kaybolduğu zamansa tabip samanlara göre şöylc denilmeliymiş: "Evelik, evelik, yedi derde derman evelik, yedi yıl kaldım, neye dermandı diye sormadı İnsanoğlu!" Gerçekte de İyileşmek bilmeyen, hasta çocuklara geleneksel tıpt ilâç olarak kullanılan ve kurutulmuş yapraklardan yapılan bir çorba olan evelik yediriHr ve böylece çocuğun iyileşeceğine inanılırdı. Aslında çoğu zaman lıayra yorulan "Al" ruhunun sahibi olanların, bazı hastalık!ann ilaanı bildiklerine de inanılmıştır. Bir diğer inanışa göre ise "Al KansT'nın okluğu yere büyük bereket gelir ve bu yerdeki hiçbir şey eksilmezmlş.

Bazı metinlere göre, su ile ilintisi olan hatta çatıştığında insanoğluna: "Eğer bu su olmasaydı, sana ne yapacağımı bilirdim!" diyen bu doğa üstü varlık, kültürel olarak Şamanizm görüşleriyle ilgilidir. Bu varlığın, mitolojik kaynağı neticesinde suya olan bağlığı, onun sudan korktuğu şeklinde yorumlanır. Anadolu Türkleri arasındaki bir lıvınışa göre. "Al Kansı", silah sesinden, meşaleli insanlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. "Al Kansı'ndan korunmak içinse, -ığ ve sol bileklere siyah boncuk takmak gerekir. Anadolu'nun bazı yörelerindeki İnanışa göre "Al Kansı", sımnı insanoğluna söylerse, dnler onu hemen öldürür.

Al Kansı'nın diğer adlan: "Hal Kansı", "Al kızı", "Hal". "Karakura" ve bunun gibi adlardır. Anadolu'da bu varlık, "Al Kızlan" adıyla da bilinir. İnanışa göre, onlar bereket ve nzk kaynağıdır. Elleri değdiği şey tükenmek bilmez. Anlatılanlara göre, onlar da peygamber ve evliyalar gibi, "İyilerden" sayılırlar. Periler ve dnler İse onlardan değiller.

Al Kızlarını yakalamak için, at sırtına katran sürdürülmüştür. Hangi Al Kızı, insanoğluna yakalanmışsa, döndüğünde öldürülecek demekmiş. İnsanlar onun öldürüldüğünü, çayın suyunun kırmızıya boyanmasından anlariarmış. (bak: Al; Albastı; Almaş; Almış)

ALAY: Teleutiarda. korkulu ruhlardan birinin adıdır.

Bir Yakut metninde, ülkenin koruyucu ruhlan olan "Alay Toyon" ve "Alay Hatun", diğerlerinden farklı bir şekilde, kan koca olarak geçmiştir. Bu adlardaki "Alay" kelimesi de dikkat çekiddir. Pekarskİ

Sözlüğü'nde, "Alay", güneşe bağlı bir şeymiş gibi, "gür ışık saçan" anlamında kullanılmıştır.

V. Radlov'un, 'Türk Toplulukları Halk Edebiyatı Omekleri'nin 1. cildinin alfabetik sıralamasını yapan, N. Katanov, "Alay, kan alay" bölümünün karşısına şöyle bir not düşmüştür: "Ruh, Altay'ı himaye eden ruh, Altay'ı koruyan ruh.'"

"Alay"daki "Al" kısmına gelince; sözün, "yurt koruyucusu" anlamıyla bağlılık taşıdığı dikkate alınarak, buradaki "Afin, "Al Anası", "Al Kansı", "Albastı" "Almaş", "albız" ve benzeri adlarla bilinen mitolojik varııklann adlanndaki "Al" ile aynı kökten olduğu bellidir. Bu bakımdan Yakut metinlerinde karşılaşılan ve ülkenin koruyucu ruhu olan, "Alıy Darhan Hatun" adlı varlığın adındaki "Al" kökü de dikkat çekicidir.

ALAZLAMA: Bazı Türk halklannda geniş bir şekilde yayılmış olan bir tören şekli.

"Al" sözcüğüyle aynı kökten olma fikri, araştırmacılarda, "Al" ruhunun, ateşle bağlantısı olduğu kanaatini uyandırmıştır. Altay ve Yenisey şamanlan, törenin başlama zamanında, "Alaz" diye bağınrlardı. Alaz'ın Sami dilindeki anlamı, "Amin" demektir.

Başkurtlar ve Oğuzlardaki "Alazlama" töreni, kırmızı bir bez parçası yakılıp hastanın başının etrafında, "alaz alaz" diye dolaştınlarak yapılır. Bu daha çok bir tedavi şeklidir. Altay ve Yenisey Türklerinde ise merasim başlayacağı zaman, şaman. Ardıç veya kutsal bir başka ağaan parçasını duman içine atıp yakar.

V. Radlov'un agklamasından anlaşıldığına göre, Anadolu Türklerinde "alazlama", kızgın demirle dağlamak anlamına gelir. Anadolu uygarlıklanna dair araştırmalar, onun eski Şamanizm ve ateş kültü ile derin bağlantılı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Burada da "Alazlama" bir tedavi şeklidir. Anadolu'nun bazı yerlerinde, "Alazlama" akşam karanlığında yanan İlk ışığa bakılarak yapılar. Azerbaycan şivelerinde, hastalanmak anlamında kullanılan "Alızdamak" sözü de "Alazlama" ve dolaysıyla da "Al" ruhuyla bağlantılıdır.

ALBASTI: Türk halklarının inançlanndan olup, demonolojik görüşlerde geniş yer tutan, şeytanî bir varlık.

Bir grup inanışlarda, gerçekte var olduğu düşünülen bu şeytanî motifin, yeraltı ölüler saltanatı ve sular alemiyle bağlantılı olup, suda yaşadığına inanılır. Geceleri görünen karabasanlann onunla ilgili olduğu düşünülür. Değişken tabiatlı olması, onun başlıca özelliğidir. Adıyla bağlı birçok metindeki görüntüye göre, çirkin görünüşlü bu şeytanî varlığın, omuzlanndan geriye attığı, dizlerine kadar uzanan iri göğüsleri vardır. Bazı mitolojik metinlerde ise onun, dünyadaki en güzel kadından bin kat daha güzel olduğu anlatılır. İnanışa göre, Azeıt>aycan Türklerinin geleneksel demonolojik görüşlerinde anlatıldığı kadar kötü niyetli olmayan "Albastı", doğum ve bereketin koruyucusudur ve bazı çocuklan dertlerden ve belâlardan korur.

Kazaklarda, "Albastı" adı, "cadı kadın" ve "küpegiren kan" anlamında kullanılır. Bu anlam, motifin en eski devrelerdeki "Ulu Ana"dan kopup geldiğinin bir işaretidir. Kazaklann demonolojik görüşlerindeki "Albastılar, kadın olsa da "Baş Albastılar", başlannda kımız kâsesi kadar iri gözleri olan, baştan aşağı demir giyinişli, erkek "Albastilar"dır. Yani, buradaki "Albastı" motifi, Altaylardaki "Şulmışlar" gibi hem erkek ve hem kadın olarak görülüyorlar.

Türk dillerinde, "korkulu ruh, eziyet verid ruh, ev ani ve doğum sırasında zarar veren kötü ruh" gibi anlamlarda kullanılan "Albastı" motifi, çok farklı adlarla kullanılmıştır: "Albastı" (Türkmen), "Albaslı" (Karakalpak, Nogay, Kumuk), "Al", "Albıs" (Tuva), "Albastı" (Karaçay, Balkar, Kazak), "Alvasti" (Uygur), "Olbostı" (Özbekistan), "AIbarstı" (Kırgız), "Abaahı" (Yakut) v.b.

Bazı sözlüklerde, "korkulu ruh, bedbaht ruh" anlamında kullanılan, "Alpas", "Alpasta" sözcüklerine de rastlamak mümkündür. Bu mitolojik varlığın adı, N. Aşmarin Sözlüğü'nde, "Alpas", "Alpasta", "Alpastı" olarak geçiyor. Yazann verdiği bilgiye göre, bu ruh geldiğinde, genç erkeklere, kız görünümünde, genç kızlara ise erkek olarak görünür.

Büyük olasılıkla Altay dil birliği çağında, Moğol dillerine girmiş olan, "Almaş" sözcüğü de Halha-Moğolcada cadı, küp kansı, anla-

mında kullanılmış. Yazılı Moğol dillerindeki, "küpegiren kan" anlamlı, "Almaş Emegen" de yine bu anlayışla bağlantılıdır, (bak: Almaş)

"Albastı", mitolojik görüşlere göre. yeraltı ve ölüler dünyasının da temsilcisi olup, sular sattanatryla bağlantılıdır. Eski Bulgariardaki bir grup kaynağa göre, yeraltı dünyasının ruhu ve sahibinin adi: "Alp-AlbastTdır.

Tacik dillerindeki "Albasti-AlbastT da Türk menşelidir. Buna paralel olarak, Afgancadaki, "Modariol" sözcüğü, "Albastı" ve "Al AnasTnın bu dillere çevrilmiş halidir. "Albastı" veya "Al" ruhunun adı, Türk dillerinden Kafkas dillerine de geçmiştir. Dağıstan halklanndan olan Avarlann kültüründe, dizlerine kadar sallanan göğüsleri olan ve "Albaşti" denilen mitolojik bir karakterden, bir orman kadınından bahsediliyor. Bu "Albastfnın "orman hamisi", "orman sahibi" İşlevlerinden kalmadır. Bu sözcük, "K'ulbastı" şekliyle, ifrite, dağınık saçlı, biçimsiz görünüşlü, dn ve şeytan anlamında, Adıgey-Çerkes dillerinde ve "AlmesOn" şekliyle de Kabardincede kullanılmıştır.

Fln-Ugor halklarından olan Mailler ve UdmurtJar, Volgaboyu'nda yaşayan Türklerden alıp, "Albasta", "Alvasta", "Albastı", "Arvasti" şekline getirdikleri bu motifi, korkulu ruh, kötü niyetli ruh, anlamında kullanıyorlar. Bu sözcüğün, Türk dilinden geçtiği bir başka dil de Rusçadır. Bu sözcük, Rusçada, küçük bir değişiklik geçirerek, su perisi anlamına gelen, "Albastıy", "Lobastıy". "Lopastıy", "Albasta", "Lobasta", "LopasO" şekillerinde kullanılmıştır. Slav kökenli olmayan "Lobosta", Rus dilinde: "boyu yerden göğe kadar uzanan, yapışık saçlı, iri başlı, eğri büğrü parmaklı uzun elleri olan ve dişleri gıcırdayan, solgun renkli" mitolojik bir varlık anlamına geliyor. "Lobosta", kasırga koptuğu zamanlarda ve şiddetli kar yağdığı dönemlerde, kara bulut gibi ortaya çkıp. kulak yırtıa bir sesle gülmeye başlar. Onunla karşılaşmak. Ölümle sonuçlanır.

SlbİryanınbirçokTürk dilinde mevcut olup, azıcık bir değişimle Rus diline. Karkas ve Iran dillerine de geçen "Al" köklü "Albastı", alındığı dilde olduğu gibi. kadın görünümündeki şeytanî varlığını koruyup saklamıştır.

Bazı metinlerde, onun adına "Cin Albastı" olarak da rastlamak mümkündür. A. Divayev'ln kaleme aldığı metinde "Albastı", -herhalde, bolluk ve üretim tapınışıyla ilgili olarak- yetmiş memeli varlık olarak tasvir edilmektedir. Kazak metinlerinde, korkulu ve zararlı ruhlar kategorisine ait olan "Albastı", bazen alnının ortasında bir tek gözü olan. iğrenç görünüşlü varlık gibi tasvir edilir. O, inanışa göre, çocuklan kaçnp. onlara memesinden süt verir ve böylece onlan öldürür.

Farklı Türk halklannın demonolojik hikâyelerinden anlaşıldığı gibi, "Albastı"lann, hakimleri de tek gözlü varlıklardır. Kazaklarda, İslam'a kadar kl inan ıslan na göre, "Al bastı "yı görse görse "Aruah"lar. yani ruhlan olan insanlar görebilirdi. Şan Kızı Destanı'nda "Albastı" aynı zamanda, şehvete oları açgözlülüğüyle de tanıtılıyor. Bu Özellik onun, bolluk ve üreticilik hamisi olan mitolojik topluluğa olan bağlılığından geliyor. Şeytanî bir varlık gibi, "AlbastTnın da şehvetteki açgözlülüğü, mitolojik sembolizmler bakımından onu, bolluk ve hayatın döngüsünü sağlayan varlık yapıyor. Yakutlarda bu özellik, baş şamana ait gösteriliyor. Baş şaman, şehvet düşkünlüğünün ve şehvanî duygulann koruyucusu sayılıyor.

Genellikle "AlbastTnın hem koruyucu ruh olup hem de bunun aksine ölüm getiridsi olması, bu motifin bağlı olduğu mitolojik kümeden gelmektedir. Başka bir inanışa göre, "Albastı. Arvasti" uzun boylu bir kadına nazar ettiğinde, o kadının karnındaki çocuk ölürdü. Ulu Ana veya İlahe Ana'nın değişiklik geçirmiş motifi gibi, onun da birbirine aykın özellikleri vardır. Hem hayat veriddir hem de ölüm getirici. Bu mitolojik kümenin uğradığı değişimin doğal bir sonucudur. Kırgız-Kazaklarda, "AlbastTnın siyah ve san olarak İki şekli vardır, inanışa göre san "AlbastTIar mollaların okumasryla def olup giderler. Siyah "Albastı"yı ise ateşli insanlardan başka kimse göremez. Bir san kız olan bu ruh. yeni doğum yapmış kadınlann ciğerini alıp götürür ve suya atar. Bahalar veya ateşli insanlar onu yakalayıp dğeri tekrar yerine koydururlar. Bazı inanışlara göre, doğum sırasında, "Albastı"nın olması gerekliydi. Bu da onun koruyucu ruh olduğu görüşünü daha da güçlendiriyor.

ALBASTI

Kazan Türklerinin inanışlanna göre "Albastı", şer İsteyen bir ruhtur. Yolculan yolundan etmek onun yaptiklanndan biridir. Nogaylara göre ise o. en çok hançer kınından korkar. Altaylann inançlannda da "Albastı", yeraltı dünyasıyla bağlı olun kötülük verici ruhlardandır. Bu ruhlar yeraltı dünyasında cehennem ve yeraltı ölüler saltanatının hakimi olan, "Erlik"in hizmetine girerler. Tdeutlann, geleneksel görüşlerine göre, "Eriik"İn hizmetinde olan ve "Almış" adı taşıyan korkulu ruhlar da "Albastı" motifine bağlıdırlar.

Fergana Özbekleri "Albastı"yı, perişan, saçlan dağınık bir kocakan görünümünde düşünürler. Saçlarının uzun ve dağınık olması, bir yandan bu varlığın doğanın başlangıana dayandığını işaret ederken, diğer yandan da hayat verid olduğunu ve seksüel -erotik belirtiler- taşıdığını gösteriyor. Saka Türklerinde, onu hatırlatan motifin adı, "AbasTdır. "Iççi" ve "Ayıı" ruhlannın tersine, bu ruhlar kötü ve açgözlüdürler. Açgözlülüğün, Ulu Ana ve Yer Ananın bir özelliği olduğu düşünülürse, bu onun da Ulu Ana kümesine dahil olduğunu gösterir.

"Al" sözcüğü, bu ruhun ateş İle bağlı oldugunuda gösteriyor. Örneğin, Yakutlarda aile ocağının ateşine "Al Ateş" denilir, araştırmalara göre, bugünkü İnanışlardan farklı olarak, onun eski çağlarda, kötü bir ruh değil, daha çok koruyucu ruh olduğuna dair fikirler de vardır.

"Albastı" motifinin köklerine gelince; onun Akadcadan geldiği, pek doğru bir düşünce değildir. Akadcadaki, "Lamastu" şeklinin "Albastı"ya dönüşmesinin mümkün olmadığı, bilimsel metinlerde de geçmektedir. V. Hains'e göre. "Lamassu", Asur ve Babillerde. yeni doğmuş çocuklann ölümüne sebep olan, İğrenç şeytanî varlık anlamına gelmektedir.

Bu sözcüğün, Iran kaynaklı eski Al Tanrısı (?) ve Türk dillerindeki "Bastu" (korku basmak), sözcüğünden doğduğu olasılığı da Arapçadaki Allah sözcüğündeki "Al" kökünden gelmesi veya eski Yahudi dilinde tann anlamına gelen "El" kökünden gkması yahut yiğit, cesur anlamına gelen "Alp" sözcüğüyle ilişkili gösterilmesi hatta renk bildiren bir sırat olarak gösterilmesi, bu motifin mitolojik anla-

mim agklamaktan uzaktır. Bazı araştırmacılar, bu adın birinci kısmı olan "Al"ı sehven. Iran veya Kafkas kaynaklı, ikinci kısmını da Türkçe kaynaklı gösterirler. Bu araştırmacılar, ikind kısım içinse hiçbir yorum yapmamışlardır. Sadece. "Al" hecesiyie birlikte anlam tandırı labilen "bastı" tarafı, çoğu zaman olduğu gibi, yine sadece kelimenin şekline bakarak yorumlanıyor. Bu sözün geçirdiği değişiklikler ve onun. Al-masi > Almas(l) > Albas(i) > Albastı şekline gelmesi daha mantıklı bir yaklaşımdır. Burada korkulu ruh, şeytan ve dn anlamına gelen "Al" kökü ile Tungus-Macar dillerinde en eski dinî-mitolojik motif olarak kalan "Masi" kullanılmıştır. "MasTnin, ruh anlamına yakın bir anlam içermesi, bu sözün kökünün eski Türk dillerinde aranması gerektiğini ortaya koyuyor.

Şüphesiz. "Albastı" adının İkind hecesini "başlı" gibi değil, ona daha yakın anlamlan olan sözcüklerle açıklamak daha uygun olur. Örneğin, Akadlardaki, "Karibatu" ruh adının "batu" kısmı veya "Labas tu" ruh adının "bastu" kısmı yahut eksi On Asya'da kullanılan "Bağ-maştu" adındaki "maştu" kısmıyla açıklamak daha sağlam sonuçlar alınmasını sağlar. Bu da adın "Al Ruhu" içeriği taşıdığı fikrini perçinleyecektir. Bu bakımdan klasik Azerbaycan şairlerinden M. P. Vakıf ın şürindekl, "Ya hurisin ya meleksin ya bastl" mısrasının, "basti" sözcüğünün ruhla olan anlamdaşlığı, böyle bir yorumun yani maştu > mastı > bastu > bastı, olarak yapılan değişimin doğru olabileceğini gösteriyor.

ALBIS-ALVIZ: (bak: Almas-Almıs)

ALDACI: Komandinlerde ölüm meleğine verilen ad.

İnanışa göre, cehennem ve yeraltı ölüler saltanatının hakimi olan "Erlik", kendi ruhi an olan "AldacTlan, yeryüzüne görıderir. "Aldaa" ruhlar insanlann ruhlarını alarak onlann hayatına son verirler. Böylece öten insanlann ruhlarını, bu "AldacTlann götürdüğüne inanılır. Araştırmacılara göre, ölümü doğal bir sonuç olarak değil de kötü ruhlann etkisine bağlayan eski Türklerdeki "Ölüm Meleği" inana, yabana dillerin etkisiyle oluşmuştur.

ÂLEMİN YATTIĞI VAKİT: Azerbaycan halk inanışlarında, kışın sonu ve yazın başlangıç anını gösteren mistik bir zaman.

Mitolojik görüşlerde, âlemin yatma vakti yılın son çarşambasına denk düşer. Bu görüşlere göre Nevruz Bayramı'na açılacak gecenin gündüze dönüştüğü anda. ırmaklar, dereler, çaylar yani akarsular bir anlığına durur, sonra tekrar akmaya başlarlar. "Âlemin Yattığı Vakit" denilen bu anda. canlı ve cansız âlemde ne varsa hepsi bir anlık uykuya dalar ve hemen uyanırlar. Başka bir deyişle ölüp dirilirler. O anda kim ne dilerse olur. Bu inanışa göre, yılın değiştiği anda sular da değişir ve bir anda durulup, gözyaşı gibi akmaya başlarlar. Halk İnanışına göre, biri bu sudan götürüp, örneğin, hamur yoğurursa. sudaki ufak taşlardan getirip, yağ küpüne, ekmek kabına veya evin köşe bucağına koyarsa ekmek bol olur.

"Alemin yattığı vakit" denilen o bir anlık vakit, aslında yaratılış zamanından beri tüm zamanlan içinde banndıran bir zamandır. Bu anlamda, yaratılışın tazelenip yeniden canlanmasını sembolize eder. Böyle bir zamanın her geldiğinde, dünya sanki yeniden yaratılır ve buna göre de yaratılışın başlangıç anını, yaratılış anını sembolize eder. "Âlemin yattığı vakit" denilen o bir anlık zaman, başlangıçta gerçekleşen, kaostan evrene ebedî geçişin, bir anını kendinde saklamıştır ve bunun için de doğanın sonsuz Ölüp-dirilmeler zindrinde, edebî yaşayışı canlandıran bir semboldür. Yani "âlemin yattığı vakit**te, eski ne varsa bir anda uykuya dalıp, uyanması, başka bir deyişle, ölüp dirilmesiyle, hepsinin adı sembolik olarak defterden silinir. Bu anlayış, doğanın ve yaratılışın devamlılığına dair eski düşünceden gelir.

"Alemin yatbğı vakit" inanışında, doğanın, ölüp dirileceği anlayışı hakimdir. Bu anlamda, ölüp dirilme anlayışı üzerine kurulu olan Türk Tanncılık görüşlerinin izlerini taşımaktadır, (bak: Nevruz)

ALEYBANI: Oldukça uzun boylu, beyaz tenli ve çplak olarak düşünülen kadın dnsinden mitolojik bir varlık.

Bu varlıkla ilgili bati inançlara sahip olan bir sürü İnsana göre. onlann ikind veya üçüncü babalan, "Al ey banı "yı tutabiliriermiş. Gü-

ya onun göğsüne iğne saplandığı zaman artık hiçbir yere kımılda-yamazmış.

Bu şeytanî varlığın adı, Azerbaycan Türk şivelerinde, "Eleybanı" seklinde de geçiyor. Mitolojik İşlevleri ve yapısal-anlamsal özellikleri onun, Al-Hal Anası motifinin versiyonlanndan olduğunu gösteriyor, (bak: Al; Kuleybanı-Kulyabanı)

Al HAL: Türk halklannın demonolojik görüşlerinde geniş yer tutan ıı. dağ ve yer objeleriyle bağlanan mitolojik bir varlık.

Al ruhu, dizlerine kadar sallanan göğüslerini, omuzlarının üstünden geriye atan, kanşık saçlı, acayip görünüşlü bir kadın olarak düşünülür. Ortak bir inanışa bağlılığı yansıttığı İçin de bütün Türk halklaıında işlevsel ve mitolojik köken itibariyle benzerlik gösterir. Bazen kuş kılığında da zannedilen "Al", çoğu zaman karanlıkta kadın şeklinde görünen, belirsiz bir yüzdür. Ancak İnsanlar açısından, o gerçekte de vardır. Bu ruh Türk hal klan arasında. "Albastı", "Al kansı"AIDIZ", "Albıs", "Almış". "Abaası" ve benzer ruhlar olarak bilinir. Kazak, Tatar ve Sibirya Türklerinde, "Albastı" (Jalbastı) adını taşır. O, Tuva mitolojik metinlerinde ise tek gözlü olarak tanımlanır.

"Al Anası", karanlıkta beliren, görkemli, acayip bir peri şeklinde gelip, doğum yapmakta olan anneye veya doğmakta olan çocuğa zarar verir. Kadınlan, "Al Anası" denilen bu mitolojik varlıktan korumak için, aynca adamlar olurdu. Bu adamlara Anadolu Türkmenlerinde yine "Al" sözcüğüyle aynı kökenden olan "Alg" denilirdi. Çeşitli yerler ve çeşitli zamanlarda yazılan mitolojik metinlerden de anlaşıldığı üzere bu ruhun, etnlk-kültürel geleneklerde gerçekten var olduğuna İnanılmıştır. Ancak bu inanış, artık zayıflamaya yüz tutmaktadır. (Bu mitolojik motife hikâyelerde ara sıra rastlanmasının bir sebebi de onunla ilgili inanışlann azaldığı ile bağlantılı olsa gerek)

Al ile bağlı İnanışa göre o, sadece İstediği zaman insanlara görünür.

"Gavur Al", çocukian kagnp kayadan atarak öldürür. "Müslüman Al" ise insanlar dara düştüğü zaman yardıma gelir. İnanışa göre "ATı tutmak, dünyanın en büyük servetini elde etmek demektir.

Çünkü onun olduğu yer, bereketin kaynağı sayılır. Kaldığı evde, dokunduğu ne varsa tükenmez olur. Onu ele geçirmek için demir bir şeyleri yakasına saplamak gerekir. O, bu saplananlan çkanp atma gücüne sahip değildir.

"Al", bazı inanışlarda zayıflıktan kemikleri görünen kadın görünüşünde zannedilir. Bu görünüş, onun ölüler saltanatına bağlılığından kaynaklanmaktadır. "Al", en çok yeni doğum yapmış kadınların gözlerine görülür. Doğum sırasında ölen kadın varsa da bunun sebebi "Al" ruhu olarak görülür. Kazaklar ve bir ölçüde diğer Türk topluluklannın inançlanna göre, "Al" ruhunun korktuğu tek insan, demirddir. Onun İçin de hamile kadının yanında, demirciyi temsilen bir erkek durup doğum sırasında demire vururdu. "Al" ruhunun, demir eşyalardan korktuğuna inanan Başkurtiar da ölünün göğsünün üzerine bıçak, makas ve çekiç gibi şeyler koyarlardı. İnanışa göre, "Al" ruhunun korktuğu bir başka şey de at ve mavi boncuktur. "Al" ruhu kovulduğunda, boş gönderilmezdi. Boş gönderilen "Al" ruhu, intikam İçin geri gelecekti.

Al ruhu, Türkmenlerin geleneksel demonolojik görüşlerinde de korkunç ve iğrenç görüntüsünü her zaman değiştiren, mitolojik bir varlık olarak gösterilmiştir. Türkmenlerin "Al" motifi, "sahipler" ve "dnler" hakkındaki görüşlerle tamamen ilgilidir. Onunla karşılaşan insan, aklını yitirip, deli olabilir.

Al motifi, komşu halklann demonolojik görüşlerinde de etkisini göstermiş ama işlevsel açıdan sınırlı (çalmıştır, örneğin, Ermenilerin şeytanî varlık olarak gördükleri "Alk" motifi, Türk mitolojisindeki "Al" motifinin etkisiyle şekillenmiştir. Bir görüşe göre Tann, Hz. Adem'i yarattığı zaman, ona arkadaş olsun diye, "ATı da yarattı. (Metinde, bu adın "Alk" değil de aslına uygun olarak, "Al" diye geçmesi, rastlantı değildir.) "Al", ateşten ve tek gözlü olarak yaratıldı. Adem ise etten, kandan yaratılmış bir varlıktı ve bunun için de "Al" tarafından sevilmedi. Tann, onlann bir yerde yaşayamayacaklannı gördü ve bunun İçin de Havva'yı yarattı. Al, o zamandan beri de Havva'yla düşman oldu ve ondan doğacak olanlann başına belâ kesildi. Bu dilde, bu varlığın adı, "derin uçurum" gibi anlamlandınl-

ıniştir. Bu motif hakkında yazan tarihçiler, onun hangi etnik-sosyal •.istemden alındığı konusunda, susmayı terdh ediyorlar. •

"Al" motifinin adı. Gürcü dilinde "Alkali"; Talış dilinde "Ala jen": U'zglcede "Alpab"; Çeçen ve Inguşlann dilinde İse "Almaz" seklinde kullanılmıştır. "Al Kansı" ruhunun adı, Osetinlerde küçük bir değişiklikle, "Alardı", İnguşlarda ise "Kalerdi" olarak karşımıza çıkmaktadır. Iran tarihî hakkında yazanların hepsi, bu motifin Türk menşeli olduğu konusunda hemfikirler. Bu şeytanî varlığın adı, Pamir grubu dillerine de Türkistan dilinden geçmiştir.

Çadır Motifi,

P a z , n k Kur S™>

"Al Kansı" ibadetiyle bağlı olarak. "Al" motifi konusunda, zaman zaman Tann sözcüğü bile kullanılmıştır. Bu İse lı ıık dinî-mitolojik dünya görüşünün, İç dinamiği bakımından, doğru değildir. "Al", bir olasılığa göre, eski Türklerin Inaniş sistemlerinde, "Doğum llâhesf'nin adı olmuştur. "Al" motifinin adı, Şamanizmin de izlerini banndıran bir anlayış olarak. Uygurca'da. "Korkulu Ruh" anlamında kullanılmıştır.

İnanışa bağlı sözcüğün köklerinin On Asya uygarlıktannda aranması, her zaman için daha uygun görülmüştür. Elam mitolojisinde, kadın dnsinin koruyucusu olan, "Lamastu" adında bir ilaheye rastlanıyor. Bu ilahe. Elama düşman olan Akkadlarda ise en korkulu kötü ruh olarak kabul edilir. Sümerlerde, "Al" tanrısı, insanlann göğsüne zarar veren, belâ yayan bir varlıktı. (Tungus-Mancur dillerindeki, "Köks" anlamına gelen, "Alacan" sözcüğünün de aynı bölgeye alt olduğunu düşünmek mümkündür). M. Ö. 1.000 yılın başlangıcına alt olan Hint efeunlannı İçeren, "Atharvaveda"da, yeni doğum yapmış kadınlan. indten ruhtan korumak İçin okunan duada, bu ruha "Alİnşa" adı verilmiştir. Atharvaveda uzman lan, Hint-Avrupa kökenli saymayıp, komşu bir dil ailesinden geldiğine inandıktan. Alinşa'nın (duadaki şekliyle), işlevsellik bakımından "Al" ibadetiyle ya-

kınlık ve çakışmasını göz önüne alarak, birbirine bağlı olduğu düşüncesini savunuyorlar.

Alman dilinde de "ruhlann ortaya çıkması" anlamına gelen "Alben" ve buna benzer birçok mitolojik sözcük vardır. Bu sözcüklerin de "Al" ruhuyla bağlantılı olabileceği şimdilik olasılık dahilindedir. Türkologlar, Yakut dilindeki "Alkış", Çuvaş dilindeki "ilhan", ve Macar dilindeki "Atvilak" (yeraltı saltanat) gibi sözcüklerin anlamlannı, "Al" kökünün mitolojik anlamıyla ilişkilendlriyorlar. Doğrudur, "ilhan'ın Çuvaşça'dakl anlamı, eski Türkçe'deki, "Al" kökünden türetilmiş; "Alka"nın. "dua etmek" şeklinde olan anlamıyla tam ters olup. "lanet okumak" anlamındadır. Zira, aynı mitolojik anlama, aynı şeytanî varlığa, ayn etnik-sosyal sistemi yaşatan kültürlerde, birbirine ters mitolojik anlamlar yüklenmesi, uygarlığın varlığının gerektirdiği koşullardandır.

Altay mitolojisinde, "Eriik'in yaşadığı yer" anlamına gelen, "Alış d'er" sözcüğünün de aslı, "Al" sözcüğüne dayanır. Şamanizmde ruhlann şerefine dikilen ve Altaylarda "Yalama" olarak adlandınlan, bayraklann adı ise "Al" ruhunun adıyla İlgilidir. Altay Türk destanlannda, ilahî kökenli korkunç kurtlara, "Al Bürü" adı verilirdi. Bu ad, şeytanî "Al" ruhunun, kurt motifiyle yakınlığı bakımından da ilgi çekiddir. Azerbaycan hikâyelerinde derviş adı olarak karşımıza çıkan "Al" ve aynı şekilde şivelerde karşımıza çıkan, hasta anlamındaki "Alız" sözcüğü, bu bakımdan istisna değildir. Azerbaycan Türkçesinde, "Al" inanışının izleri, "Al apardı", "Al vursun", "Al anası", "Hal anası", "Al Kansı" ve benzeri iradelerde de korunup saklanmıştır. Mitolojik anlamlı "Al" motifinin bu dildeki azlığı, gerçekte İslam dinî etkisiyle İzah olunabilir. "Al" ruhunun adının tüm sessel versiyonlannın (Lamastu, Lamaştu, Lamassu), Akadca'daki, ruh adından geldiğine dair görüşe bakmayarak, onun bu uygarlığa ve bu düşünceye yabana olduğu gösterilmiştir. Moğol. Kafkas, Fin-Ugor, Fars, Tadk ve Rus dillerine geçen "Al" köklü sözcüğün, Arap dilindeki "Allah" ve eski Yahudi dilindeki 'Tann" anlamlı "El" köküyle ilgili gösterme fikri ise bilimsel temelden yoksundur.

Sözcüğün sessel açıdan değişebilmesi, "Al" kökünün, yal, yıl, il

w il gibi ses versiyonlarının ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Bu anlamda, bir grup sözlüklerde, "küpegiren kadın, ifrite" gibi anlamlandırılan "ATın Arap kökenli olarak gösterilmesi doğru değildir. 19. yüzyılda, Türkmenlerin Ahıl vilayetinde, bir "Al bakıa" vardır. Bu ad, "Bakıa" kadar, "Al" anlayışının da Şamanizm ile bağlılığının bir ifadesidir.

Yallı oyunlannın tarihsel anlamı da onun eski "Al" ruhu ve "Al" ibadetiyle bağlılığından haber verir. Yallı oyun adının, Türk halk İnanışlannda, iri sarkık göğüslerini omuzlannın üzerinden arkasına atmış kadın gibi düşünülüp, "Al", "Albas"(tı) ve "Al Kansı" olarak adlandınlan mitolojik varlığın adıyla ilişkilendirilme fikri, bu bakımdan dikkat çekicidir. Yeri gelmişken. Nevruz, mahsûl bayramı ve kitlesel şenlikler zamanı oynanan "Halay" oyununun adı da Al/Yal İle aynı kökten gelir. Azerbaycandaki Gobustan Kaya Resimleri içinde rastlanan, "Yallı" dans sahnesi ise uygarlık araştırmaalan tarafından İlgiyle karşılanmaktadır. Onlar, ilahî güç ve ana ecdadına ibadet gibi kabul edilen bu sahnenin görüntüsünü, bereket sembolü sayılan kadın ana görüntüleriyle ilintilendirmektedirler. Gobustan'ın M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllara ait kaya resimlerinde, iri göğüslü, iri kalçalı, kalın bacaklı ve dinsel törendeki yeri İtibariyle tüm bedeni örtülü olan kadın görüntülerine rastlanır. Bu kadın görüntüleri de bolluk ve bereket sembolü sayılır. Tüm bunlar, Yallı oyununun, "Al" ibadeti İle bağlılığının ifadesi olup, onun eski ibadet anlamından gelir.

Inanışlardaki "Al Tann'nın, ululuğunu yitirerek alçalması, ibadetin ve saygının yerini, "kin ve korkunun" alması ve sonuçta demonolojik sistemde, "Al" tannnın aşağı seviyeli "Al" ruhuna -Hal kadınına- dönüştüğüne dair fikir, "Al" motifinin mitolojik sembolizmini tam olarak ortaya koymaya olanak vermiyor.

Aslında "Al" motifi, farklı yönleri (işlevsel parçalan) göz önüne alınmadan, en geniş anlamıyla düşünüldüğünde, olumlu ve olumsuz göstergelerle yüklüdür. Bu olumlu ve olumsuz İşaretler sürekli değişmiştir. Bazen birbirine geçmiş halde, bazen de bir bütün olarak mitolojik topluluklara taşınmıştır.

Bu motifin farklı yönleri (işlevsel parçalan), dinamik bir şekilde

içeriden birbiriyle bağlı olmuştur. Bu da motifin, yenilene yenilene var olduğunu, sürekli bir yaratıcılık İçerisinde olmasını ve nihayet etnik-sosyal kültürdeki varıığını ve sürekliliğini sağlamıştır.

"Al" ruhu. araştırmalarda. "Ocak ve Ateş Tannsı" olarak da yazılır. "Al" sözcüğü, Saka Türkçesinde, "Ateş Ruhu" anlamına gelir. Türk mitolojisinde zengin bir yeri olan "Al Ruhu'nun adı ve işlevsel yönlerine. Azerbaycan Türk inanışlannda ve demonolojik görüşlerde rastlanabilir, izleri Sümerlerde bile bulunan "Al Ruhu" farklı anlamlarıyla (Albastı, Almaş, Almaz,..) Türk dillerinden, Kafkas ve benzeri dillere geçmiştir.

Bu anlamda motifin tarihî yapısından gelen birçok özelliğin halâ yaşaması, "Al" inanışlannın, bütün işlevleriyle, Türk halklan tanışık olduğunu gösterir. Aynı şekilde. Türk mitolojik fikirlerinde, halk biliminde ve halk sanat örneklerinde derin İz bıraktığı gözlemlenir. Yaşı bin yıllarla ölçülebilen Yallı Oyunlan da ritüel olup. "Al" ruhu onuruna düzenlenen bir tören dansı gibidir, (bak: Albastı; Almaş; Alı Kişi, Hal Anası)

AU KİŞİ: Mitolojik kaynaklı unsurlarla dolu, "Köroğlu" destanında rastlanan bir varlık. Dağ Ruhu.

O, destan kahramanı Köroğlünun atasıdır. Mitolojik kaynaklı. "Kırat"ı. Köroğlu"na hediye eden de aslında odur. Eski mitopoetik (şiirsel mitoloji) düşüncede. Dağ Ruhu'nun, kahramana şarkı söyleme ve aşıklık yeteneği verdiğine İnanılırdı. Köroğlu da Dağ Ruhu, Alı Kişl'nin sözüyle, Koşabulak'ın suyundan içer ve ona tann vergisi olarak âşıklık verilir.

Alı Kişi, ilk çağlarda, kör olarak düşünülen dağ ruhu ve mistik koruyucudur. Ancak Köroğlu Destanı'nda da görüldüğü gibi. Alı Kişi'nin kör edilmesi ve Köroglu'nun da "kör edilmiş kişinin oğlu olması", eski mitolojik hikâyenin unutulup, geleneksel görüş ve düşüncelerden silinmesi sonucunda, sonraki dönemlerin etkisiyle gelen yanılsamadır. Yani. Alı Kişinin körlüğü, doğal alarak uygarlık taşryıalan tarafından tam olarak anlaşılamadığından, adlann görünürdeki benzerliğine dayanarak, sonralan bu karakter öyle yorumlan-

mistir. At çobanı olan (aslında at sürüsü koruyucusu olan) Alı Kişi, güya çirkin atlar yüzünden kör edilmiştir. Halbuki burada, atlann da şeytanî doğalan olduğu İşareti vardır. Çirkin görünen bu atlar, aslın-ı la öbür dünyaya özgü atlardır ve sınavdan geçtikten sonra gerçek-len güzel atlara dönüşürler. Bu demektir ki Alı Kişi'nin kör olması-nın atlarla bağlantılı görülmesi, yüzeysel bir görüştür ve bu bağlılı-ğın kökleri çok derinlerdedir.

Buna benzer bir motif, "AJpamış" destanının Özbek versiyonun-da karşımıza gkıyor. Buradaki kahraman, kanatlı atlar yüzünden kör ı lılmiştir. Sihirli atlarla, körlük arasında mitolojik düşünceden kay-nağını alan bu bağlılık, farklı metinlerde yaşamaya devam etmiştir.

Alı Kişi motifi, destan kahramanı Köroğlu'nun sınavdan geçmesi eşmesiyle de bağlıdır. Raslano değildir ki. mucizevî bir şekilde kordan doğacağı haberi, Türkmen " Köroğlu "nda da açık olduğu gl-l»ı. bir başkasına değil, gelecek kahramanın babasına hem de uyku-l la veriliyor. Çünkü geçit töreniyle ilgili ne varsa o, hepsini bilir. Hiç şüphesiz bu motif, kendi kökleri itibanyla, bu törenlerin koruyucu motifine de bağlıdır. Onun, mitolojik çizgilerini yitirip, kutsallıktan uzak kalması ise sonraki olaydır. Ancak, görünmeyenlerle ilgili gizli bilgilere aşina olması, onu kutsal dünyayla bağlantılı, mitolojik bir varıık olarak görmeyi gerektirir. O. koruyucu ruh olduğundan, her tulde, atın kanat bağlaması için dinsel törenin hangi koşullanna uyulması gerektiğini iyi bilir.

Alı Kişinin körlüğü, mitolojik semboller açısından, kutsal sınav törenlerinin ana İçeriğini oluşturan görüşlerden ayn düşünülemez,

Normal ölümlülerin bilmediği bilgiler. "Suret" âlemini görme-yen ve sadece "Anlam" âleminden habercUr olan Alı Kişiye açıktır. Çünkü, kendisi de bu âlemle ve dolaylı olarak da öbür âlemle, yani ruhlar alemiyle bağlantılıdır. Köroğlu da yasak bilgilerle dolu bu âlemle olan bağlılığının bir göstergesidir.

Sınav merasimlerinin başlıca karakteri olan bu varlık, yeraltı ölü-ler saltanatı veya atalar âleminden gelebilir. Köroğlu'nun, korda doğması da bunun bir İşaretidir. Bu işaret, "Neofif'in ruhen ve cis-men tazelenerek yeniden bu dünyaya dönüşü İçin, sembolik olarak

geçici ölümünü, yani öbür dünyada olduğunu bildirir. Tam o zamanda da Neofit'in önünde kutsal bilgilerin kapısı açlır ve bir anda her şeyi bilir gibi olur. Tüm bunlar destanda, aslında bir ata veya manevî ruh rolündeki Alı Kişi'nln, Koşabulak, Çenlİbel, Kırat, Misri Kılıç v.b. hakkında Köroğlu'na verdiği bilgiler olarak yer alıyor.

Epik hikâyelerde kahramana sihirli yardıma güçler bahşeden kadın veya ihtiyar bilgiç motifine de yakınlaşıyor. Hayatın dönüşümlü olduğu düşüncesinden gelen bu motif, bolluk ve bereket fikriyle bağlı olarak, en derinliklerinde, kadın-ana çizgileri taşımakta ve orman sahibi olarak hayvanların koruyucusu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Böylece, Alı Kişi'nin körlüğü, onun törenlere bağlılığından gelir. Tören koruyucusu motifi ise yeraltı ölüler saltanatına bağlı ve kör olarak düşünülen mitolojik varlık idi. Yeraltı karanlık dünyayla bağlantılı mitolojik varıklann ve şeytanî güçlerin bir özelliği de körlüktür.

Mitolojik kahramanın gençlikteki "Rövşen" adını, "Köroğlu" olarak değiştirerek "karanlıktan doğulan" imajını veren, aynı zamanda onu. verdiği fiziki güç ve bilgilerle, sınav törenlerinde olduğu gibi yeniden yaratan da yine Alı Kişi'nin ta kendisidir. Bir tek mitolojik kahramana ad vermesi bile, onun "bu dünya İnsanı" olmadığını gösteriyor.

Dağ Ruhu da çoğu zaman kör ve yaşlı olarak düşünülmüştür. Altaylann İnanışına göre, dağlann zirvesinde yaşayan Dağ Ruhu. aygır atiann konıyucusudur. Alı Kişi de ÇenlibeTde yaşayıp, at sürülerini korur. Alı Kişi'nin Dağ Ruhu olduğu. "Köroglu"nun eski bir versiyonundan da anlaşılryor. Burada kahramanı dünyaya getiren varlığın adı, "Cembil"dir. (Çenlibel'in değişime uğramış şekli).

Türkmen ve Özbek destanlannda. "Atadan babadan dnsim Köroğlu" diyen kahramanın, babasının değil dedesinin kör olması, Şamanizmdeki anlamıyla değerlendirilirse, "manevî atası" (ecdadının) körlüğüne işaret ediyor.

Adın "Al" kökünden geldiği doğrudur. Lakin İlk mitolojik anlamlandırmaya göre, "Ateş" ve "Alev" sözcüğündekl "Al" köküne, dolayısıyla da güneşe, ışığa bağlanmıştır. Alı Kişl'in, mitolojik "Al

Anası" motifiyte aynı kümeden geldiği düşüncesi ispatlanmış sayılabilir. M. Seyidov, "Al Kişi" nx>tifinin köklerini araştınrken. "AI-AI Kadın" ve onun başka Türk halkianndaki, "Al Kansı". "Albastı". "Alkış", "Almış", "Almaz" versiyonlanndakl "Al" kısmıyla, Al+bİr kişinin adındaki "Al", aynı köktendirler. "Al Anası" sureti. Alı Kişi motilinin ilk şekildir. Yani. aynı bir kümeden koparak aynlan ve sonradan farklı koruyucu ruhlara çevrilebilen mitolojik varlığın kökü, başlangıçta aynıymış. Burada sadece, bolluk, bereket ve hayatın durmakM/ın devamlılığı fikri -bu fikir kendi başına, ölümsüzlük, ölüp< inilme, ölümden kaçma ve ölümle mücadele gibi motifleri de birleştirir- daha önemli olduğundan, kadın-ana işaretinin üstünlüğünden söz edilebilir.

Ulu Ana'nın adlanndan biri alan "Al" adını, Alı Kişi örneğinde olduğu gibi, Dağ Ruhu'nun taşıması, Ulu Ana'nın ülke koruyucusu olduğu üzerine kurulu eski görüşlerin ve dağı, yurdu sembolize ettiğine bağlı inançlann sonucudur. Eski ve mitolojik düşüncede, dağ yaradılışın başlangıcı ve dünyanın yüzeyi olarak düşünülmüştür, kırk halk biliminde, iyilik sever Dağ Ruhu'nun, "Albin" adını taşıması. Dağ Ana'nın adının "Al" kökünden gelme "AMz" olması, V. I luyuflu tarafından yayınlanan Köroğlu Destanı'nda dağın adının yine "Al" kökenli "Alvız" olması, kaynaklarda Kafkas Dağı'nın adının "Yalbuz-Albuz" olarak geçmesi ve başka birçok yerdeki veriler, "Al Ruhu'nun, "Dağ Ruhu" olduğu görüşünü İspatlamaktadır.

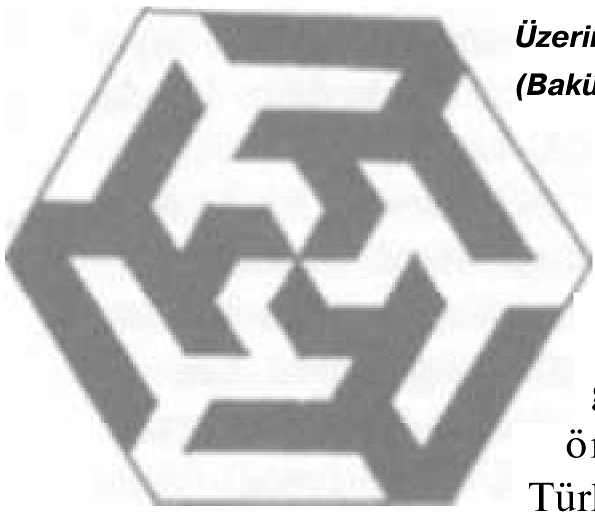
Sibir-Yakut destanlannda da ülkeyi kon/yan ruhlann ve yurt hamilerinin adlan, "Al" kökünden gelmektedir.

Alı Kişi motifi, bu anlamda -dolaylı yoldan da olsa- Ulu Ana motifine bağlanır. Tören hamisi motifi de aynı kümeden kopmuştur, (bak: Al-, Ulu Ana)

ALİ KÜLTÜ: Bu İnanç, Müslüman Türk halklannın efsane ve rivayetlerinde derin İz bırakmıştır.

Şüphesiz, "Hazreti Ali" kültünün oluşumunda mitolojik yapılanmalar önemli bir rol oynamıştır. Bu, eski Türk inanana oldukça yakınlaşan Alevi inançlannda açık bir şekilde görülür. Göçebe Türkler-

ALİ KÜLTÜ

Üzerine Ali Yazılmış Madalyon.
(Bakü. Şirvanşahlar Sarayı. XfV-XV. Yüzyıl)

den Kargaylann gözünde, "Hazreti Ali"nin, "Muhammet Peygamberden de üstün tutulması bir rastlantı değildir. Pelüo'nun kanıtlanması zor görünen görüşüne göre, Türklerde islamiyet'ten önce "Alı" adı vardı, islam'ı kabul eden Türkler daha sonra bu adı "AIi"ye çevirdiler.

Türk mitolojisindeki "Hızır" motifinin işlevlerinin bir kısmının, bazı rivayetlerde "Ali'ye verildiği açıkça görülür. Hatta ban Alevi rivayetlerinde. "Ali"nin adlanndan biri de "Hızındır. Alevi-Bektaşi şairlerinin şiirlerinde, "Hızır"ın adı "Ali" ile aynı yerde kullanılır. Bazı Kızılbaş rivayetlerine göre "Hızır", "Hazret! Ali'nin ölümü dolayısıyla "Ehl-i beyt'e başsağlığı dilemiştir. "Hızır" ve "Ali" motifleri arasındaki bağlılığın başka bir iradesi de Tebriz ve Azerbaycan'daki bayram adlannda kendini gösterir.

Tebriz'deki Türk aşiretlerinin "Nebi Bayramı" dedikleri Hızır Nebi Bayramı'nın adına Güney Azerbaycan'da "Ali Hayder Bayramı" denilir. Hızır ve "Hazret! Ali" kültleri arasında, mitolojik görüşlerden gelen bağlılığın bir başka iradesi de Pîr Sultan'a isnat olunan bir şiirde, "Bin bir adı vardır, bir adı Hızır" şeklinde kendini bulur. Bu sözler aynen "Aşık Garip" destanının Türkmen versiyonunda (Şah Senem ve Garip) da Hızır Peygamber İle aynı yere konulan "Ali" hakkında da söylenebilir.

Türkmen "Köroğlu"sunda, "Hazret! Ali", kahramanın dilinden anlatılır. Azerbaycan aşk hikâyelerinin kahramanlanna da buta veren, onlan hak âşığına çeviren de çoğu zaman "Hazret! Alİ"dir. İnsan, ister derviş olsun, ister nur yüzlü bir ihtiyar, kırklar olsun veya Hızır, tüm durumlarda. "Hazreti Ali" kültüyle bağlıdır. Darda kalan âşıklan da çoğu zaman o kurtanr. "Dede Ali Asker"e verginin sadece "Hazreti Ali" tarafından verildiğini anlatan rivayetler de vardır.

"Hazreti Ali" kültünün izleri, efsanelerde de yaşamaktadır. Bazı

ı-Kınrlcır göre, "Hazreti Ali" o kadar güçlüymüş W yaslandığı ka- ,.»l.ı. sırtının izi kaiırmış. İnsanlar daha sonra bu izleri ziyarete gider vr oralara dokunarak dua ederlerdi.

Kutsal bilinen Nevruz gününün, "Hazreti Alfnin doğduğu veya tahta aktığı gün gibi, kaleme alınmasının ardında, bayrama dinî bir hava verme isteğinden çok, o günün en aziz gün olduğu inananı llade eden eski gelenek ve "Hazreti Ali" İnana vardır.

Göçebe Türk halk İnanışlannı yaşatan Anadolu Alevileri, göçebe- ı <anlı simgesi bildikleri turnayı, aynı zamanda "Ali"nin simgesi • • aynlışlardır. Bu yüzden de Pîr Sultan Abdal, "Hazreti Şah'ın avazıluma denen bir kuştadır" der. Yedi yaşındayken, okla dağı vurup uçuran çoojğa, "Alpamış" adı veren, dini sırtına sürdüğü çocuğu ok tatmaz, kılıç kesmez yapan yine "Hazreti Alfdİr. Başka destanla» la aynı İşlevi, Hızır, derviş ve Kırk Erenler yerine getiriyorlar.

I lak sûflzmindeki 'Tarikat Ali'den kalmış" formülü, "AH yolu"na itilen antta korunmuştur. IrakTürkmenlerinde de Perşembe günlerine, Ali Günü" adı verilir. Ali'nin "Allah sevimlisi, Tann dostu" gibi "Veli Allah" olarak tanınması, daha sonralan onun bu vashnın evliyalık anlamı kazanmasına da yol açmıştır. Bu nedenle Şiilere göre, "Ali"nin bir vasft da "Şah-I Vilayet", "Şah-I Evliya" olmuştur. Birçok keramet sahibi gibi ünlenen "Erenler Sultanı, AH", Müslümanlara göre gerçekten de tam bir evliya vasft kazanmıştır. Ehl-1 Beyt'e olan M*vgi. halk inançlannda ve yabana edebiyatlarda Hızır'ın işlevlerini kendi üzerine toplayan bir "Ali" tipini yaratmıştır. Bazı araştırmalarda. "Hazreti Ali" inananın Alevilik'teki yeri, "mitolojik özellikli bir teoloji" olarak tanımlanmıştır. Alevilik'teki "Hazreti Alfnin. tarihteki "Hazreti Ali'den farklı olarak kutsallık dolu yeri, araştırmalarda bir de 14. yüzyılın büyük kişiliği olan "Şah lsmail"in adıyla ilgilidir.

ALKIŞ (DUA): Sözün çekim gücüne inanan, söze eski tarihlere bağlılık duygusunu veren, eski mitolojik özellikli metin tipi.

Kendine has bir tür olan dua metinlerinin kökleri mitolojik düşüncenin ilk evrelerine dayanır, dualardaki anlatımlar mecazî gibi görünse de aslında mecaz olmayan sözün bir nev'i yaratılması ve

dünyaya getirilmesi gibi bir gücü olduğuna dair, eski uygarlıklardaki en arkaik mitolojik görüşlerin bir iradesidir.

Mitolojik sihirli dünya görüşünde, söz, onun İşaret ettiği cismi tam olarak anlattığı zaman dua sayılırdı, dua metinleri, bu anlamda, mitolojik görüşler bütünlüğünü ortaya çıkarması ve tarihsel unsurlarınn anlamlarının açıklanması bakımından güvenilir kaynaklardır.

Başlıca çizgisi, Tann'ya ve doğal güçlere yönelmek ve ulu varlıklara yalvarış olan dua. dinsel törenlerle bire bir bağlıdır ve onun temel unsurianndan birini teşkil eder. dua metinlerinde, sözün gücüne dair derin bir inanç var. Bu inanç, hiçbir koşulda, doğayı anlamadaki acizlikle açıklanamaz. Çünkü mitolojik gelenek taşıyıcısı olan insanın, doğal olaylar hakkındaki bilgisi, bu günün insanının bilgisinden kat kat daha üstündü.

Dede Korkut Oğuznamelerindeki, Oğuz beylerinin duasının dua. bedduasının da beddua olduğu, "Ol Zamanlar"dan bahsediliyor. Çünkü eski İnançlarda söz, tanımladığı asimden ayn değildi. Ve sözün kendisi de cismani olarak algılanırdı. Buna göre de duada, sözden cismin kendisine doğrudan geçiş görünmektedir.

Yakutlarda Isıah Merasimi yapıldığı zaman, duası, ışıklı ruhlann adına ya Ağ Şaman ya da çok saygı değer bir ihtiyar okurdu. Altaylar, satmak için topladıklan şifalı bitkileri satacaklan zaman, şarkı söyleyip, dualar tutarak, bu bitkilerin, hayat verid gücünün artacağına inanırlardı.

Saka Türkçesinde, duanın eski anlamlannın. efeun ve yemin olarak korunması, zaman zaman araştırmaalann dikkatini çekmiştir. G. Vamberi bu sözcüğü, yön belirten "Al" zarfi ile bağlantılı düşünürken, diğer dil bilimdleri, değişik anlamlan olan "Al" fiilinin köküyle bağlı görmüşlerdir. F. Ağasıoğlu'na göre Yakut dilindeki "Alkış" (efsun ve yemin) ve Çuvaş dilindeki, "İlhan" (beddua), daha çok mitolojik varlık bildiren "Al" anlamıyla ilgilidir. O, "alkış" sözcüğünün, mitolojik varlık bildiren "Al" sözcüğünün versiyonu olabileceğine işaret etmiş ve bu bakımdan dikkati. Macar dilindeki "alka" ve benzer sözcüklere çekmiştir, (bak: Ant; Efsun; Söz)

ALLAH: Mitolojik- dinsel sistemlerde, bilinen en ulu güç ve olağanüstü varlık.

Yegane ezelî ve ebedî varlık olarak, akla, duyguya ve düşünceye sığmaz. Eski mitolojik sistemlerde, "Allah" anlamının gerçek ifa-. l.-sine hiç rastianamaz. Birçok mitolojik metinde, yaratılış nedeninin O'nun adıyla bağlantılı gösterilmesi de sonraki çağlann etkisiyle v is«kleşmiştir. Çünkü yaratılış nedeni, her zaman ilk yaratıa sayılan olağanüstü bir güç ile bağlantılı gösterilir. Böyle bir yaratıcı gücü • •adete. "Allah" temsil edebilirdi. "Allah" veya Tann'nın kaynağı so- lUSU. din tarihî ve mitolojiye dair araşnrmaiann defalarca konusu olmuştur.

Viyana Etnografik Okulu öncülerinden, V. Simit, hem Avrupalılann hem de onlann ikrahla, "geri kalmış" diye adlandırdıklan halkların inançlannda, ulu varlık olarak, "Allah"ın eski motifinin olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ancak bu inanışlar tarih boyunca değişikliklere uğradığından, hangisinin kökte ve kaynakta değişikliğe uğradığını, hangisinin ilk haliyle bugünlere kadar geldiğini saptamak oldukça zordur. Tarih ve /aman. uygarlıklann din anlayışlannda da kagnılmaz etkisini göstermiştir.

Şeyn 5 ^ Türbesinde Allah Motifi (Erbil. XVI. Yüzyıl Nakışlanndan)

Y. Krimm ve M. Müller gibi mitolojik ekolün temsildleri İse "Allan"ı genellikle doğal güçler ve olaylann sembolü sayıyorlardı. Ancak bu akım, etnografi biliminin agga çıkardığı faktörlerin karşısında, 19. yüzyılın sonlannda etkisini yitirdi.

Uygarlıklar tarihinde, evrim teorisini savunanlardan E. Taylor. C Lebbok ve Y. Lippert. başta "Allah" olmak üzere, tüm ulu kutsal güçlere inanan oluş-

masını, dinsd-mitolojik görüşlerin en son aşaması olarak görürler. Bu teorinin bir başka şekli de "Allah" anlayışını, atalara (ecdat), bağlamak olarak ortaya çıktı. Daha sonraki yıllarda, "Allah" motifinin oluşmasıyla ilgili C. Frezer, Q. Uzener, Z. Freyd, E. Durkhaim ve nice bilim adamı tarafından çok sayıda teori ve fikir ortaya aöldı. Örneğin, Emil Durkhaim, "Allah" anlayışında, insana etki yapan ve etki yapağı için de anlaşılmaz olan toplumsal güçlerin varlığını görüyordu.

"Allah" motifi ileri sayılan dinsel-mitolojik sistemlerde, kendi anlamsallığı içinde çok karmaşıktır. Bazı sistemlerde ise genellikle bu konuda, belirgin bir görüş yoktur. "Allah" hakkındaki görüşlerin ortaya çıkmasındaki kaynaklardan biri, eski cemiyetierdekl, geçiş törenlerinden bilinen, koruyucu ruh motifi sayılmaktadır. Ancak bu. herkesin kabul ettiği bir fikir değil, sadece bir varsayımdır.

Göktürk metinlerinde de yeri, göğü ve tüm insanlığı kimin yaratmış olduğu açıkça söylenmem ektedir. Sadece. "Gök ve yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında da İnsanoğlu yaratılmıştır" denilmektedir, (bak: Tann)

ALMAŞ-ALMIŞ: Bazı Türk halklannda -örneğin Kumand ini erde- eski "Al" inanışına bağlı, korkutucu, şer bir ruhun adı. V. Kordlevski'nin yazdık!anna bakılırsa, mitolojik inançlar âleminden gelen bu varlık, Aliallahı (Şiilerin ilk imamı olan Ali'ye, "Allah"a has bir aşkla tapanlara verilen bir ad) Karakoyunlu Türkmenlere ait bir rivayette, Tann katındaki meleklerden birinin adı olarak geçmektedir.

Bu anlamda "Almaş", göklerin yüksekliğinde var olduğuna inanılan meleklerden biridir. Bu sözcük, büyük olasılıkla Altay dil birliği çağlannda kullanılan Moğol dilinde, "Küpegiren Kan" ve "Cadı Kan" anlamlannda geçmektedir. Halha-Moğolca'da bu sözcük "Cadı ve Küpkansı" anlamlannda kullanılmaktadır. Yazılı Moğol dilindeki, "Küpegiren Kan" ve "cadı" anlamına gelen "Almaş Emeğen" ve Kalmukça'daki, "Almaş Eme" de yine Türk kaynaklı "Almaş" ile ilgilidirler. "Almaş" adındaki mitolojik varlık. Moğol halklannın kahramanlık kUtünde. rüştünü tamamlamamış ve tek göğüslü düşünü-

lür. Bu da onun kjlık değiştirebilen motifler silsilesine dahil olduğunu gösteriyor.

V. Radlov, Türk Lehçelerinin Sözlüğü"nde, "Almış*' şekliyle kaydettiği bu sözcüğün bir anlamını, "Eriik'ln (yeraltı dünyasının sultanı) hizmetinde olanlar, korkutucu ruhlar" olarak yer vermiştir. Bir diğer anlamını ise "rivayete göre, uzun zamandan beri, Altay'da yaşayan, vücuttan tüyle kaplı olan insanlar" diye kaydetmiştir. Anadolu'daki Türkmen Oymaklan arasında "Su Perisi"; Başkurdlu, Kazanlılarda "Su Anası"; Altay ve Yenisey Türklerinde "Su EzT (Su Sahibi) olarak bilinenler de yine "Almış" adını taşımaktadır.

Al mas-Almış, değişken şeytanî varlığın adına. Ortak "Al" inancıyla bağlı olduğu İçin, diğer Türk halklannın inançlannda da aynı işlevsel-anlamlılık özellikli motifllerie Albas, Albıs ve benzeri şekillerde rastlanır.

Şorlann mitolojik inançlannda. "Albas", Su Sahibi'nin adını bildirir. Kızıl renginde, uzun saçları olan bu su anasının, kızıl renginde bir de tarağı vardır. Kim bu tarağı eline alırsa, ruhu bedeninden çıkıp Ölürmüş. Tuvalarda, "Albas"ın, evlenmeyen bir kadından dünyaya geldiğine inanılır. Kumsal ve kayalarda yaşayıp, keçi gibi bağıran "Albas" adlı bu varlıklarla ilgili inanan, Hint-Aiman halkianndan Türklere geçtiği fikri yanlıştır.

"A!bas"lar, Karahol'da yaşayan Türk hal Harındaki efsaneye göre. avın uğurlu geçmesine yardım ederler. "Albas", avalaria nikahsız yaşar. İnanışa göre. bu "Albas"lar, sırtJanna attı klan çok İri ve uzun göğüslerinden avalara süt verir. Kaburgalanndan kestikleri etleri onlara yedirirler. Nogaylann geleneksel inançlanndaki mitolojik karakterlerden bahseden araştirmaalar, şeytanî bir varilk gibi. ilk önce kadın görünüşlü olan "Albaslf lann çoğalmasını şöyle anlatırlar: Ölümünün geldiği saati hisseden "Albaslı", kendini yaralar. Bu yaradan akan kan, daha sonra onun çocuğuna dönüşür. Söylemeliyiz ki diğer Tüık hal klan nda bu anlayışın benzerine rastlanmamıştır.

Çuvaş dilinde bu varlığın adına. "Alpassem" olarak rastlanır. Araştirmaalar, bu sözcükle Al pasta-Al bastı sözcükleri arasında doğal olarak bağlılık görüyorlar. V. Radlov'un derlediği "Altay Yaratılış

Destanı"nda, bu kötü ruhun adı, "Albıs" olarak geçmektedir. Tuva halk inanışlanna göre bazı şamanlann asıl kökü. "Albıs" ruhlarından gelir. Tuva Türkçesinde, "Albıs" sözcüğü, Rus dilindeki, "stepnaya deva" anlamında kullanılır. Bu da "Albıs" ve aynı mitolojik anlamın taşıyıcısı olan "Kuiyabanr İle aynı anlam irade ediyor. Bununla birlikte, sözü geçen dilde, "Albıs" kökünden gelerek, sözcüğün eski mitolojik anlamını koruyup saklayan, "Önler, Şeytanlar" anlamında. "Albıs", "Şulbus" sözcüğü ve "Deli olmak, dni tutmak" anlamında da "Albısta" fiili mevcuttur.

Uryanhay samanlanna göre, işlevleri sadece insanlara zarara vermek olan üç kötü ruh vardır ve bunlardan biri de "Albıs" ruhudur. Q. Potanin'in kayıtlanna göre "Albıs". şamanlann ulu soyudur. Mitolojik "Albıs" motifinde, koruyucu ve atalann ruh çizgileri de kendini gösterir. Altay halk bilimi metinlerine dayanarak, TolÖslerin atalarının "Albıs" olduğu söylenir. Altaylann veTuvalılann dinî görüşlerinde, "Albıs" (bir hastalık olarak bilinen, ancak aslında bir vergi verme olayı olan bu şaman azan), ancak erkek veya kadınlann vücudunda yaşayabiliyordu. O zaman da o İnsanın aklı başından giderdi. Ama çevredekiler onun çıldırdığını düşünürlerdi. "Albıstaar" adı verilen bu hastalığı, sadece "Albıs Ham" denilen şamanlar tedavi edebilirlerdi. Kendine has bir hastalık olan "Albıstaar", erkeklerde 20-25 yaşlan nda, kadınlarda ise 13-18 yaşlan arasında görülürdü.

"Albıstaar" sözcüğünün kökü, şeytanî doğaya sahip mitolojik bir varlık olan "Albıs'a dayanır. Ayn bir ruhlar kategorisi oluşturan "Albıslar", şaman dualarında da san kızlar olarak geçer. Şaman söylemlerinde, samanlara süt veren "Albıs", mitolojik Ulu Ana'nın sembolik motifi sayılır. Çünkü o, şaman halk biliminde. Ulu Ana'nın izlerinin taşıyıcısı gibi ortaya gkar. Şamanı, ruhlar alemiyle bağlantı kurmaya hazırlayan. Ulu Ana'nın izlerini taşıyan yeraltı dünyası kızlan da yine bu "Albıstılar"dır. Bu anlamda, "Al tasların şaman lan emzirmeleri mitolojik bir gerçektir. İlginçtir ki sevgi destanlannda da geleceğin âşıklanna -kahramanlanna- "buta" verilmesi olayı, araştınnalarda. şamanlann. "Albıslar" tarafından emzirmeleriyie karşılaştırılır.

Mitolojik Ulu Ana. Türk epik geleneğinde zaman zaman Dağ Kuhu motifine dönüşebilir. "Albıs" motifi de bu Dağ Ruhu'nın İzlerini taşır. Yakut un yazdığına göre, eski zamanlarda "Kaf Dağı"na "û-bürz" denirdi. Bu ad hiç şüphesiz, dağ ruhu olarak bilinen. "Albıs" . ıı tının Albız-Arvız-Yalbız şekillerindeki sessel versiyonu veya derornı.jsyona uğramış halidir. Azerbaycan Türk halk bilimindeki "Dağ Ana" motifinin de "Alvız" adını taşıması, rastlantı olamaz. Oguznarnenin, "Yad firişteden (melekden). bilişalbızyegrür!" masaltndaki, albrz sözcüğü de yine eski Türk mitolojisiyle bağlı olup, "Al Kansı", Albastı" ve şer ruh anlamında kullanılır. Edirneli Nazmi Divanı'nda, y^ytan sözü yerine, "Albız" denilmektedir. Motifin bu haliyle de taşıdığı anlam bakımından bir uyum vardır, (bak: Al/Hal: Albasn)

ALPER TONGA: (bak: Efrasiyab)

AMBAR-ONA: Özbekler ve Harezm Vadlsi'nde yaşayan diğer lulklann mitolojik görüşlerinde, kadınlan ve onlann uğraşlannı koruyan varlık.

"Ambar-ona" eski tarihlerde. Hakim Ata'nın, onun ölümünden sonra da Zengi Baha'nın eşi olmuştur. Harezm dışındaki uygarlıklarda bu motifle ilgili bir görüş yoktur.

"Ambar-ona" motifinin oluşumuyla ilgili bir olasılığa göre, bu motifin kaynağı, Avesta'daki Bolluk İlahesi olan "Anahife dayanır. Ik>lluk İlahesi hakkındaki tipik tanımlamalar da bazen onun adıyla bağlantılı olarak düşünülür.

Şaman kadınlar, mamacalar ve bahıa kadınlar bile zaman zaman bir koruyucu ruh olarak yardım etmesi için "Ambar-ona"ya başvururlar.

"Ambar-ona"nın şerefine yapılan ve su törenleriyle bağlantılı birçok merasim var. Hatta bazı merasimlerin varlığı bile sadece "Ambar-ona" adıyla bağlantılıdır.

ANANKLAR: Harezm Özbeklerinin Islama kadarki inanışlannda mevcut olan mitolojik varlıklar.

ANDIR

Ananklar. göze görünmezler ve nasıl bir görüntüleri olduğu hakkında da bir bilgi yoktur. Adlannın çoğul olarak kullanılması, onlann birden daha fazla olduklannın göstergesidir. İnanışa göre, Amuderya ve ona bağlı çaylan dolduran bu ruhlar, sulann akışına hükmederler. Çaylann hızlı veya yavaş akması ve seller onlann isteğiyle olur. Efsanelere göre, güçlü bir din adamının on lana çarpıştığı vakitlerde, onlar selleri oluşturur.

Ananklan kimse görememesine rağmen, onlar her şeyi görüp haberdar olurlar. İnanışa göre, kutsal İnsanlardan birkaçı -örneğin, Harezm evliyalanndan Sultan Hubbi- ve gizli kutsal güçlere sahip olanlar, Ananklara karşı akıp, onları kendi tabiiyeti altına geçirebilirler.

Tüm bunlarla birlikte, Anankiann "Allah" tarafından sevilen varlıklar olduğu hakkında da görüşler vardır. Bu görüşlere göre onlar, insanlara yarar getiren varlıklardır. Tüm çevremiz bu varlıklarla doludur. Onlar çöllerde de görülebilirler ama İnanışa göre, ne olursa olsun suyla olan bağlantılannı koparmazlar. Örneğin. İnanışa göre, birisi çölde yolunu kaybedip, susuzluktan ölüm aşamasına gelmişse. Ananklar onun yardımına giderek suyla doyururlar. Ananklar hakkındaki inanışlann, ta Orta Asya inançlannın en eski dönemlerine kadar geriye gittiğine dair fikirler vardır. Bu dönemlerde doğa, ruhlarla birlikte bir âlem olarak düşünülür.

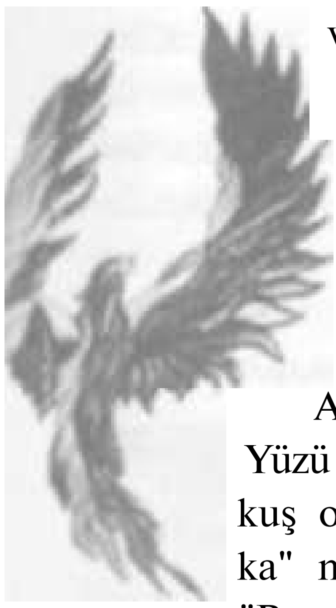
Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerine göre, suda yaşadığına İnanılan ve geleneksel birçok olay gibi batıl inanç olarak görülen Erenlerin, Ananklar ile aynı kümeye ait olduklan düşünülebilir. Erenler ve onlann "Su Ruhu'yla bağlılığı, Azerbaycan Türklerinin dilindeki bazı söylemlerle de ilk mitolojik işlevini korumuş görülür: "Suya söyle, duysun, Eren yardımına koşsun". "Yalan söylersen, seni suyun Erenleri vursun." (bale Eren; Kayberen)

ANDIR: Araştırmacılar, Avesta'daki eski Türk sözcükleri arasında. "Andır" sözcüğünün bulunduğunu yazıp, onu "Cehennem Hakimi" gibi anlamlandınriar. Bu da sözcüğün bugünkü anlamıyla uygunluk göstermektedir. Anadolu Türk şivelerinde, bu sözcükle aynı köke sahip, "ender kalmak" deyimi vardır. Bu deyim, beddua niyetiyle

"«Üşün", "gözü kör olsun", "kahrolsun" ve "lanet olsun" anlamlann-da kullanılır. Azerbaycan Türklerinin dilinde, bu deyimin karşılığı, "andıra kalmak" şeklindedir.

Azerbaycan Türk dilinde, mecazî anlamda İri, kara ve çirkin in--ııı hakkında kullanılan, "Enter" sözünün kökünü "Andır" ile bag-Lııiılı düşünmek, şimdilik sadece bir olasılık olabilir. Ancak bu söz-- uklerin her ikisinin de aynı kökten gelmesi, mantıklı görünüyor.

ANKA: Doğu halklannın mitolojik düşüncesinde ismi olup, dsmi olmayan büyük bir kuş.

Mitolojinin, tasavvura da kazandırdığı sembol-varlıklardan biri. Adına bazen "Simourg", bazen "Anka", bazen de "Semender Kuşu" denilmiştir. Eski düşüncelere göre, "Anka" sığınak olarak "KaF dağının kayalanndan birini seçerdi. Efsaneye göre, biri "Elbruz" dağında (Zümrüt Kuşu), diğeri ise "KaT dağında (Anka Simurg) yaşayan İki kuşun adını. İrak'ın Kerkük dolaylannda yaşayan Türkmenler, "Zümrüt-ü Anka" diye birlikte kullanırlar.

Yüzü İnsan yüzüne benzeyen "Anka", uzun boyunlu bir kuş olarak betimlenmiştir. Rengârenk tüyleri vardır. 'Anka" nın yaşadığı yer, adına bazen 'Bay Terek" bazen de "Bay Kavak" denilen, yerden göğe kadar yükselen Dünya Agacı'nın zirvesiydi.

Mitolojide, maddî temellere dayanan birçok anlayış, daha son-ralan mecazî gömlekler giydirilip sembolize edilerek, tasavvura da-hil edilmiştir. Ve normal gözle görünmeyen, gizli olan ne varsa, "Anka'yla karşılaştınlmışör. sofizmde o. temiz aşkla kıyaslanarak, hakkın gerçeğini anlamlandıran manevî bir değer kazanmıştır.

ANT: Eski mitolojik görüşlere bağlı olup, sözün kutsal gücüne ina-nışı ve eski bağlılık duygusunu veren mitolojik yapılı metin tipi.

Sözle, onun bildirdiği obje arasında büyük bir fark olduğuna inanmayan, bunun için de sözle cismi bir arada gören eski düşün-

ceyi içerir. Bu anlamda, eski düşünceden ötürü, ant işareti de objenin kendisi gibi algılanıp, nesnellik kadar gerçek yaşanırdı.

İskitler hakkında bilgi veren tarihî kaynaklara göre. onlar ant İçtiklerinde, ant içen taraflar, kendi bedenlerini hafifçe yaralayıp, kanlannı bir kaba akıttıktan sonra siiahlannı o kana batırır, andın sözlerini tekrar ederek, bu kaptaki kandan içerlerdi. Ant içtikleri zaman, "...kılıcıma dolaşın, okuma saplanın..." gibi sözler söyleyen Dede Korkut Oguzlan, kara çelik kılıçlannın altından geçen günahkarlann günahlarını affederlerdi. M. Kaşgari Divanı'na göre, Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka boylann insanlar, ant içtikleri zaman kılıcı çkanp. öne koyar, "Sözünde durmazsan, kılıç, kanına boyansın!" derlerdi.

Azerbaycan'da sancağın dibinde kılıca içilen ant, Kurana içilen antla eşdeğer sayılırdı. Ant içmenin, Türk epik geleneğindeki bir başka şekli de *-Başkurt halk destanlannda olduğu gibi-* yer kazmak şeklindedir. Burada yer kazmak, sembolik olarak mezar kazmayı İrade eder.

AINTTROPOGONİK MİTLER: İlk yaratılışla ilgili oluşmuş mitolojik metinler silsilesinden olup ilk İnsanın, boylann, soylann nasıl ortaya çktığını anlatır. Mitolojik zamanla bağlantılı bu mitlerde, ilk İnsandan, ilk ölümlü olarak bahsedilir. Çünkü onun ölümüyle, insanlığın mitolojik çağı da kapanır ve bundan sonraki insanlar artık ölümlü olur. Bununla birlikte bir grup antropogonik metinlerde, anlatılanın tüm insan lan mı yoksa belli bir halkımı kapsadığı anlaşılamıyor.

Bilge Tonyukuk Yazıtı

Bazı metinlerde ise dünyanın yaratılma nedeni, belli anlamda "ilk insan" demek olan birind antropomorf varlığın ölümüyle bağlantılı gösteriliyor. Bu herhalde, makrokozmoz (büyük âlem) ve mikrokozmozun (küçük Alem) birlikteliği

Hkrııxten ileri gelir. Çünkü bu varlıklar, kendi kozmik ölçüleriyle, aslında evreni •..ıkilIciKİiriyoriar. İskandinav mitolojisindeki "Imlr", Hint mitolojisindeki "Purusa" ve benzer varlıklar da bu gruba dahildir.

Orhun Abideleri

Antropogonik metinlere göre, bazı mitolojik geleneklerde. İnsanın yaratılmaM. dünyanın yaratılmasının en son aşamasıdır. Türk halklannın kozmogonik görüşlerini anlatan bir mitolojik metinde, yeryüzünün tamamen suyla kaplı olduğu zanvuılarda. "Allah" bu suyu önce balçığa <,evirdi. Sonra bu çamuru kurutup toprak yaptı. Ardından bu topraktan bitkileri yeşertti. En sonunda da topraktan çamur yapıp insanı yarattı ve ona ruh verdi.

Çok sayıda antropogonik metinlerdeki bilgilere göre, ne kadar canlı, eşya ve doğa varlı klan varsa, hepsi başlangıçta İnsanmış. Azerbaycan Türklerinin İnançlannda, bu görüşün izlerine rastlamak mümkündür. Efsanelere göre, güneş eskiden bir kız ve ay bir oğlan çocuğuymuş. Veya kış, kocakan görünümünde tasvir edilmiştir. Bir grup coğrafi objelerin çok eskilerde, insan olduğuna, örneğin dağl.mn Kahramanlar olduğu hakkındaki görüşler de bu gruba dahildir. Türk halklan arasında yaygın olan bir inanışa göre dağlar, bir zamanlar yenilmez yiğitletmiş. Onlar daha sonra ruhlanyla birlikte taşa dönüşüp dağlan oluşturmuşlar. Onlann ruhlan da bu dağlarda yaşamaktadır.

Antropogonik metinlerde, insanın sözün gücüyle yaratılması olayına da rastlanır. Ölülerin başı üzerine dayanarak, birçok söz söylenmesi ve bu şekilde onlann dirileceğine olan inanç eski metinlerde yerini korumuştur. Sözün kutsal gücüne olan inanç, eski mitolojik görüşlerde güçlü olsa da insanın sözün gücüyle yaratılması düşüncesi, eski mitolojik sistemlerde kabul görülen bîr fikir değildir, {bak Kozmogonik Mitler)

ANTROPOMORFİZM: Mitopoetik (şiirsel mitoloji) düşünceye özgü bir özellik.

İnsana özgü özelliklerin, doğal objelere, olaylara ve tüm canlılara ait olması, eski uygarlıkların bir belirtisidir.

Mitolojik dünya görüşünde, insanla doğa, doğayla uygarıık, karşılıklı bir İletişim içerisinde düşünülmüştür. Bu görüşte, "küçük âlem" ve "büyük âlem" aynılaşarak, kendini ifadesini evrensel zoo-antropomorf anlayışında bulur. Buna uygun olarak da mitolojik metinler ve törenlerde hem ruhlar hem de doğal olaylar insan biçiminde düşünülmüştür. İnsana özgü birçok Özellik, canlı-cansız, bilinen tüm varlıklara, doğal nesnelere de atfedilmiştir. (Örneğin, kışın yaşlı kadın, ayın erkek, güneşin kadın ve lalenin eskiden güzel bir kız olduğu düşünülmüştür)

Bütün bunlarla birlikte, insan ve onun çevresini saran doğal objeler, zoomorf çizgiler de taşryabilmlştlr. Şiirsel mitolojik düşüncenin sistematiği bakımından, İnsanlar (örneğin, Adamcıl Kurt), ve mitolojik varlıklar, görüşlerini değiştirip kılıktan kılığa girebilirler. Bu da onlann öbür dünya güçleri olan, olağanüstü varlıklarla bağlantıya girip, İlişki kurmalannı sağlar.

Antropomorfizmde olduğu gibi, şiirsel mitolojik düşünceden de daha sonralan, şiirsel dille ifade olunan fikrin, etkin gücünü artıran bir yapı olarak yardım alınmıştır. Ancak burada, bu kişileştirme, mecazî olarak ortaya çkmaktadır. Şiirsel mitolojik yaşamın, gerçekliklerin ve doğal olaylann anlaması ve yorumlanması için kendine özgü bir yol kil. Bu sırf bu anlamda da eski düşünceden ötürü mecazî bir olay değil, derin içeriği olan bir semboldür. Dinî-mitolojlk içerikli kişileştirme ile bu şekil kişileştirmenin farklılaşması, yazılı edebiyatın ortaya çıkmasıyla bu kadar güncellik kazanmıştır.

APA-AMA: Eski Türklerde "Api" olarak kullanılan bu sözcük, hem ata tarafından "Nene"yi hem de kutsal kadın motifini bildiriyor. Altaycada. "Melike" anlamında kullanılan "Abakıy". Tuva dilinde "hanım" elemek olan, "avakay" ve Kumukçada eski anlamını koruyup "ana" sözcüklerinin de aslı olan "Apa'ya dayanıyor. Bu anlam, Kır-

y,ı/ metinlerinde, kadın anlamında kullanılan, "ebry" şeklini korumuştur. Bu sözcüğün Çuvaş dilindeki karşılığı "abi" şeklindedir. Başkurt kültüründeki. "Ebeyhan-Abi-han" adının. "Apa-Ama" İle l uglantılı olma olasılığından da söz edilebilir.

Heredot. İskitierdekl yer ruhu, "Api" adının karşılığını "Geya" şeklinde vererek onu yer İlahesi ile karşılaştırmıştır. "Kutadgu Bi**limde,** "Api", "Havva Ana" ve "ilk kadın" anlamında kullanılmıştır, ı1 Uvva şehvetti azdı Tann Bayat, onu kınadı). Buna göre "Api" sözı ügü, 11. yüzyıla kadar "Havva Ana" ve "İlk kadın" anlamında kull.uıılmıştır.

Çuvaşlarda. bütün dünyanın ve tüm yaratılanlann anası sayılan, Ama" adındaki ilâhi varlığın adıyla. "Api" ve onun başka bir söylenfff şekli olan. "Apa" arasında bir bağlantı olduğu da düşünülebilir. Sadece halk biliminde rastianabilen ve normal dilde çok az kullanılan "Ama" sözcüğüne, "Bütün kâinatın yaratıcısı ve ulu anası olan ilalıe" anlamında, Aşmarin Sözlüğü'nde de rastlanabilir.

Daha çok dinsel metinlerde işlenilen "Ama" sözcüğü, en eski motiflerden biri sayılır. V. Sergeyev'e göre. eski Çuvaş İlahesi olan Ama", Türk hal klan arasında oldukça yaygın olup çocuklann koruyucusu olarak bilinen. "Umay" ilâhesiyle. genetik bağlılığı vardır. Aslında doğru olan bu fikir, ne yazık ki tam olarak temele oturtulmamışür. Çok sayıda argümanda -örneğin eski IskitJerde- Sakalardaki yer ilahesinin adının "Api" şeklinde kaydedilip, bazı kaynaklardaki işlevine uygun olarak "Yer İlahesi" gibi anlamlandırması, onun gerçekten de "Umay" motifi ve dolaysıyla da mitolojik Ulu Ana İle bağına işaret ediyor.

ARBA-ARVA: Efsun ve efsunlama konusunu içeren bir anlayış. Kıpçak grubu Türk boylan nda: "arbav". Altaylarda: "arbış" ve Orta Asya Türk lehçelerinde: "arbağ" olarak söylenir. Divan-ı Lügat-İt Türk'te, bu sözcüğe, efsunlamak ve efsunlanmak anlamına gelen, "arva" şeklinde rastlanır. (Kam arvaş avradı * şaman efsun yaptı). E. Nevayı*nin bir şiirinde, bu sözcük, "yılan arbağı" olarak geçmektedir. Yılan efsunu ise gerçekte de Türk hal klan arasında çok yaygındı.

ARÇURI

Abuşka Sözlüğünün yazan Nevayı, şürindeki "arbağ" sözcüğünü, "yılanı yuvasından çıkarmak veya zehrinin etkisini yok etmek için okunan efsun" olarak açıklıyor.

Altay şamanlannın cüppelerindeki sembolik şekillerden bir de "Arba"dır. Cüppenin bir yanında, "Yutpa" denilen bir yeraltı canavannın şekli, diğer yanında da adına "Arba" denilen ve ölüler saltanatının denizinde yaşadığına inanılan bir canavann şekli yer alır. Bundan dolayı, "Arba" koruyucu ruh olarak algılanmıştır. Hakaslarda İse bu koruyucu ruhlann adı. Tös" olarak geçmektedir. "Tös"leri yedirmek, özel dualar bilen ve adlanna "Aıbaga" denilen kişilerinin işidir.

ARÇURI: Çuvaşlann eski dinî-mitolojik İnanışlannı aktaran metin ve rivayetlerde, "Orman Ruhu" olarak bilinen ve ormanlarda yaşadığına İnanılan, şeytanî bir varlığın adı.

Uzun saçlı, kara görünümlü ve tüm vücudu tüylerle kaplı düşünülen bu şeytanî varlığın ikisi önde, ikisi arkada olmak üzere dört gözü, üç eli ve üç de ayağı vardır. O, Paasonen Sözlüğünde, şöyle tanımlanmaktadır: Uzun boyu ve yere değecek kadar uzun saçlan var. İri, uzun ve sallanan göğüslerini omuzlan üzerinden geriye atar.

Ancak halkın geleneksel görüşlerinde, "Arçun" aynı zamanda erkek görünüşünde de düşünülür. Böylece, onunun hem kadın hem de erkek görünümünde olduğuna dair görüşler, motifin İlk ruhunu yitirip, sonralan erkek ruhuna transfer olmasryla agklanır. Ancak bu açıklama, şeytanî motifin geleneksel halk biliminin kendi İçerisinden gelen sistematiğinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.

"Arçun" motifine, daha çok mitolojik rivayetlerde rastlanır. Söylenenlere göre bu ruh, insanları öldürmez, sadece onlann bedenlerine zarar verir. İnanışa göre, "Arçun" eski zamanlarda kötü bir ruh değilmiş ve kötü ruha dönüşmesi, Hıristiyanlığın kabulünden sonra gerçekleşmiştir.

İnanışa göre, avın uğurlu geçip geçmemesi, onun elindeydi.

KııUın talep eden bu varlığın rahatını bozmak tehlikeli olurdu. Or-HiMMLı. onu rahatsız edid bir sesle, birbirini çağıranlan aklında tutar. MNIM yakalayıp gıdıklayarak öldürürdü. Hikâyelere göre onlar, ge- • • ı. n .ıi sırtında dolaşmaktan çok hoşlanırlardı. Gözleri kırmızı olan I ıı ı varlığa, bazen su kenarında saçlannı tarayan kızlar da rastlamışlardı.

İnanışa göre, "Arçun"da değişkenlik becerisi vardır. İstediğinde ı sakallı adam. İstediğinde balina olabilen bu varlık, göz açıp kapa-vıı M .»ya kadar birçok nesnenin kılığına girebilir. En çok zevk aldığı vey. ürpertici bir kahkaha atarak, tokat sesine benzer sesiyle, İnsan-l,uı viğırmaktır. Onun bu sesine birisi dönüp bakarsa onu tutup yer-M I K Mr grup mitolojik metinlere bakılırsa, zamansız ölenlerin veya kemli eceliyle Ölmeyenlerin ruhlan, onlar Öldükten sonra, "Arçun" kılığına girerler.

Mitolojik anlamına göre. " Arçun "lar İle Başkurtlardaki, tek gözlü I tek ayaklı varlık arasında yakınlık var. "Arçun" motifi, kendi kö-ı.-nı itibariyle, Hakaslardakl "Huu-lney"; Dağlık Şortardaki "Kuu-I ilkken" ve bunlar gibi mitolojik karakterlere dönüşmüş olan eski yapılı motife, çok eski bir kümeye veya mitolojik karaktere bağlıdır. An,un", doğası İtibariyle zarar veren kötü ruh olsa da hiç beklen-in. <lik zamanlarda insanlann yardımına gelebilir. Efsanelere göre, 'Arcun"nın elbisesini kim ele geçirirse, kısa zamanda zengin olur. I I5ze görünmeyenlerden olan "Arçun'nın, Tatarlardaki "Şurele". Yaıımtığ", "Albastı", "Al kansı" ve 'Tepegöz dev" ile benzer şey-lanı özellikleri vardır.

Adın birind tarafi olan, "Ar-Er", erkek ve insan anlamını İfade eder. Sözcüğün İkind kısmı olan. "çun" İse yan anlamı ifade eder. Yani, bu motifin adı. yan insan, yan erkek anlamına gelir. Bu da asimetrik görünüşüyle, şeytani doğaya özgü mitolojik bir motif olduğu anlamına gelir. Çünkü böyle bir görünüş -eksik ve bedenin tüylerle kaplı olması- şeytanî doğaya sahip mitolojik karakterin başlangıç zamanlara bağlandığına işaret ediyor.

Urai-Volgaboyun'da yaşayan halklann geleneksel görüşlerinde, tek gözlü ve tek boynuzlu olduğuna inanılan şeytanî ruhlar kümesi vardı. "Gulyabanı" gibi bir varlık olan "Arçun" da bu kümeye dahildir.

ARKETİP

ARKETİP: Mitolojik düşünce kalıplannın genel adı.

En eski çağlardan kalma olup birçok anlam İçerir. Arketlp, mitolojinin teorik problemlerinin İçinde, en çok işletilen anlayışlardan biridir. Anlayış olarak, bilimsel bir önem kazanması, İsviçreli psikoanalitik ve mitaraştırmacısı, K. Q. Yung a bağlıdır. Yung'un eski çağlan kapsayan tarihsel araştırmalan, sonraki dönemlerin, mit. din ve edebiyat araşörmalannda da etkili olmuştur.

Arketipier, İlk motiflerdendirler. Bu ilk motiflerin, nasıl ortaya çıktıklan tam olarak bilinmemektedir. İnsanın İç dünyasında, eski uygarlıklara ait çok sayıda sembol gizJi kalmıştır. Psİkologlann vardı klan sonuçlara bakılırsa, bilinçaltında hiçbir şey yok olmaz. Sadece şekil değiştirerek yaşamaya devam eder. Ruhun daha derinlerinde de toplumsal görüşler kendini daha açık bir şekilde gösterir. Mit yaratıcılığı süreci de bu anlamda, eski motiflerin değişiminden başka bir şey değildir. Onlann estetik yaratıcılık bakımından da önemleri büyüktür.

İlginçlikler, fantezi dünyasında kendilerini sembolik formda gösterirler. Bu gösterişlerin adını. K. Yung. "Arketlp" koyuyor. Yung, değişim tabiatlı Arketip modellerinin tam teorisini hazırlamıştır. Yung'ın, ilk psikoanalltik tahlilini yaptığı. "Arketip"ler veya "ilk motifler" İse onun kendi iradesiyle, "uzak geçmişlerin kalıntılandır." Örneğin, bilgiç ihtiyar Arketip'İ. Yung'a göre, kendi kökleri açısından. İlkel cemiyetlerdeki şaman motifine bağlıdır. Bu İlk motifler, mitlerde, inanışlarda, edebiyatta, estetik eserlerde ve rüyalarda, kendi görüntüsünü bulur.

Ancak, analitik psikolojinin yaratıcısının da anlattığı gibi, Arketip terimi, çoğu zaman belli mitolojik motif veya konulan bildiren, anlam şeklinde anlaşılmıştır. Ama bu yanlıştır.

Mitoloji ve sembollerinin sosyal bilimler açısından araştinlması. mitolojik düşüncedeki arkaik, genel, fikirlerin varlığını inkar etmiyor. Bu bakımdan, sosyal bilimdlik, "dünya ağaa". "İlkin ata", "uygar kahraman", "evren", "evrensel karşıdurma" ve benzeri eski sembollerin araştinlması İşine katkısını yapmıştır.

AHSAN DUOLAY: Yakutların demonolojik görüşlerine göre. yeraltı • ii M ly.tMtKia yaşayan kötü ruhlann lideri.

y-yiani güçlerle bağlantısının bir İşareti olarak, boynuzlu ve sa- ı iiii *i* »laıak düşünülen, sayısız hesapsız servete sahip olan. "Arsan- l....l.ty". yeraltı dünyasının en derin katında yaşayan bir varlıktır. ı Ml ı timin çekilmesinden korkulduğu İçin adının söylenmesinden ı .ımlır. Bu nedenle de "sakallı", "iğrenç kokulu", "gölgesiz" ve lwiı/rr adlarla anılır. Kansı ve yedi oğlu vardır. Bu oğullardan her Mu ▷ıı kötü ruh grubunun başında bulunur. Bu ruhlar çeşitli acılar k.ıı.ıtırlar. Bu acılardan korunmak için, onlara kanlı hayvan kurbanla- ııııı verilmesi gerekir.

"Arsan-Duolay" adının bir diğer şekil de "Adağalaah Ala Buuray loyon"dur. Genellikle, "Arsan-Duolay" motifinin başka versiyonla- niHi.t ▷u ruhun adına, "Buor Malahay Toyon", "Buor Man kalay" gibi ı iı c»işik şekillerde de rastlanabilir. Onunla İlgili görüşlerde, aslında lam bir açıklık yoktur. Araştı imalarda da bu motifin, hikâye, epik ve mitolojik verslyonlan arasında aynm yapılmamaktadır.

ASİMETRİK: (bak: Değişkenlik)

AŞAPATMAN: Çuvaş domonolojisinde rastlanan mitolojik bir varlık

Aşapatman, daha çok uyanık bir yaşlı kadın görünümünde dü- uıiülür. N. Aşmarin'e göre onun adına sadece, "Aşapatman Kar- çak", yani Aşapatman kan(cık), şeklinde rastlanabiliyor. Ancak araş- tumacıların bir kısmı bu görüşe katılmıyor.

Araştırmacılar tarafından. Azar belâdan kurtulmak için okunan efsun metinlerinde mitolojik bir varlık gibi Aşapatman'ın da adının geçtiği belirtilmiştir. Bazı durumlarda, lalalar ve bahıcılar bile onu yardıma çağırırlar. Onun geçtiği birçok metin, araştırmacılara, onu Ihayırsever ruhlardan biri ve falaiaria bahıalann koruyucusu hatta bazı durumlarda, ara hekim olarak bile kategorileştirme imkanı veri- yor. Bu kadın, sahip olduğu sihirli güç yardımıyla, belâyı hastanın vücudundan kovar ve onu hastalıktan kurtanr.

Aşapatman motifinin adı. Çuvaş dilinde birkaç yerde karşımıza

akmaktadır. Aşapatman adıyla ilgili yorumlarsa farklıdır. Bazı agklamalarda bu ad, Zerdüştlük île bağlantılı olarak yer alır. Bazıları nda ise sadece sözün görünüşteki benzerliği esas alınır. Ancak böyle apklamalann pek kabul edilir bir yanı yoktur. P. Denlsev ve onun ardından M. Skvorsov, yine de yanlış olarak bu adı, Hazerlerdeki mutluluk anlamını içeren "şad" köküne bağlamışlardır. N. Aşmarin, ortaya çıkış sebebini tam olarak açkiamasa da bu mitolojik varlığın adının, Muhammed Peygamberin eşi Ayşe'nin ve kızı Fatma'nın adlarıyla bağlantılı olarak göstermiştir. Bu adlar Tatarcaya da "Ayşe-Fatma" olarak geçmiştir. Yani iki tarihî varlığın adı, Çuvaşlann dinî görüşlerinde birbirine karışarak, tek bir motif şeklini almış ve sonuç olarak da "Bibi Fatma" gibi karışık bir şekle girmiştir. Ancak Çuvaş demonolojisindeki bu eski motifin, ondan farklılaşarak yeni bir adla ortaya çıktığı daha eski bir motifler kümesi vardır. Bu Çuvaş halk bilimindeki Aşapatman, kızıl saçlı, ind dişli, gaipten haber veren, insanlan her türlü belâdan koruyan, çevresi sık ormanla kaplanmış bir gölün içinde yaşayan, bir kadın olarak düşünülmektedir, (bak: Fatma Ana; Fatmey-i Zehra)

ÂŞIK AYDIN: Harezm vadisi Türklerinin (Türkmen ve Özbeklerin), mitolojik görüşlerinde müzisyenlerin, sairlerin ve şamanlann hepsi Aşık Aydın sayılır.

Aşık Aydının mezan, günümüzde bile ziyaretgah olarak yerini koruyor. İnanışa göre Aşık. mezan üstünde yatanlann rüyalanna girip, onlara âşıklık, şairlik ve samanlık gücü verir. Âşık Aydın, "Neceb Oğlan" halk hikâyesinde, çrağına hayır duası edip, sihirli güçler verir.

Köroğlu Destanı'nın Türkmen versiyonunda. Aşık Aydın, ilk şaman motifinin bir şeklidir. O, Azerbaycan Köroğlu'sundaki Aşık Cünun'la aynı konuma sahiptir. Bu anlamda, Aşık Cünun kadar. Âşık Aydın motifi de tarihsel anlamda, çok işlevi! bir mitolojik motif olarak bilinen Köroğlu karakterinin, anlamsal türemelerinden biri sayılmalıdır.

Koruyucu ruhlardan olan "lrkıl Hoca"nın ve "Uluk Türk" obrazı-

um yeniden doğuşu gibi ortaya gkan Aşık Aydın (ve Âşık Cünun) ıı M mil, taşıdığı birçok iz itibariyle, "Dede Korkut" motifine de yakındır.

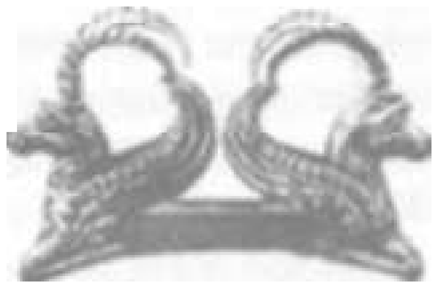
ASİNA: (bak: Kamgan)

Al: I layab at sırtında gecen bir topluluğun İnsanlaıııun gözünde, at ve Türklük birbirinin tamamla-V" IM gibi görünür.

ı ıhiz'in yazdığına göre: Türkün hayan. (Ulu çok at sırtında geçer." Bu yaşam tarzı. b *».kl Türklerin düşüncelerinde çok sayıda görü- — *, M I M »itaya gkmasn da sağlamıştır. At hakkında-kl <skl görüşlerin izleri, halk inan ıslan şeklinde hâlâ da yaşamak ta-l İn A/.erbaycan Türklerinin inanışına göre, rüyada at görmek, uzun IM)vlıılık göstergesi ve murada ermenin işareti olarak yorumlanır. AILUMU halk inançlanna göre, eğer birisi, güneş doğmadan, boz ai.ı İMiiip. bir dereden yedi kez geçerse ona hiçbir sihir etki etmez.

Atın uğur getireceğine olan inanç, kendisiyle beraber başka ın.ın<,lann doğmasına da vesile olmuştur. Örneğin at. evin önünde, IMŞI eve doğru bağlanırsa, o eve bereket getireceğine, atın neresinin hastalıktan gidereceğine ve at olan eve Şeytanın girmeyeceğine İnanılırdı. Bu inançlann etkisiyle, nazardan korunmak İçin, bazı OVİerln çatısına atın kara tası asılırdı. Atın kuyruğunu kesmek Türklerde matem işareti sayılmıştır. Türk destan geleneğine göre, uykuda (»irinin bindiği atın kuyruğunu eksik veya kesik olarak görmek, ata binen adamın öleceğinin habercisi gibi yorulurdu. Atlar, ruhlar dünyasryla bağlantıda bir araç olarak düşünülmüştür. Ve şamanlann deflerine bazen, "ş man atı" denilmiştir. Atlann, ölenlerin ruhunu öbür dünyaya götürdüklerine inanılmıştır. Kara Kalpaklarda tabuta, "Ağaç At" denilmesi, bu İnanan bir izidir.

Boynuzlu At

M.Ö. *V-N. Yüzyıl*

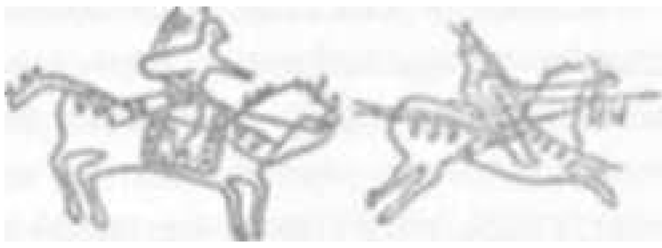
Çelimsiz atın mitolojik kökenli olduğuna dair görüşler de kaynağını eski Türk inanışla-

nndan alır. Altay ve Yakut İnanışlarına göre, görünüş itibanyla çelimsiz olan atlar, normal atlarla, öbür dünyadaki şeytanî varlıklara has atın çiftleşmesinden dünyaya gelir. Bu inanış Köroğlu destanında da kendi yerini bulmuştur. Kırat ve Dürat, deniz aygın ile normal atin çiftleşmesinden dünyaya gelmişlerdir. Bu atlar doğuştan beri çelimsizdirler ve bu, onlann kökenleriyle ilgili bir konudur. Onlann güzel atlara çevrilmeleri ise belli bir sınavdan geçtikten sonra mümkün olacaktır. At bu sınavda, kırk gün karanlık bir ahırda beslenecek ve gün ışığı görmeyecektir. İnsan gözü de onu görmeyecektir. At, sınavdan geçtikten sonra ise bulunduğu kötü görüntüden kurtulup. Kırat ve benzeri isimler alacaktır. At, destan kahramanryla birlikte şeytanî mekana yol aldığı için, bu mekana özgü görünüşü de kabul edip, çelimsiz bir görünüm almalıdır. Orada tanınmamak için bu şarttır. Şeytanî kökenli atın çelimsiz olması, şeytanî dünyaya mensup olmasının şartıdır. Böyle atiar asimetrik olabilirler. Bu hikâyelerde geçen atlar, genelde asimetriktirler. Hikâyelere göre, kahraman, denizde yaşayan üç ayaklı bir at ile denizin öbür tarafına veya aslında, öbür âleme yol alabilir. Sihirli bir hikâyenin kahramanı olan Şeytan'ın üç ayaklı bir aO olur. Cennet Aö'na emir verildiğinde, üç ayaklı ata dönüşür. Ve buna benzer şeyler. Bu şekilde geçen üç ayaklı at motifi, Türk halklannda bir çoğunun kültürlerinde ve hikâyelerinde vardır.

Normal ölümlüler dünyasına özgü anlayıştan habersiz olan destan kahramanlan da görünüş İtibariyle çelimsiz atlan seçerler. Atın denizle olan bağlılığı da mitolojide yerini bulmuştur. Altaylar, kahramanın atinin göklerden gönderildiğine ve dağ yahut su ruhu tarafından beslendiğine inanırlardı. Şamanlar, âyin zamanında dua ederken, ne yapılması gerektiğini öğrenmek için, atlardan yardım isterler. Ural Batır'ın, kuş şekline dönebilen kansı Huma'nın, yolunmuş kanatlan, sihirli ağ-boz atin ağzından alınan köpük sayesinde düzelir.

inanışa göre, Yakut destan kahramanlannın atlan, "at sürüsü koruyucusu" tarafından, güneş diyanndan gönderilmiştir. Ebülgazi Bahadır Han, Cengiz'in hanlığa çıktığı zaman, Gökçe'nin göklerden

yHı-n bir ata binip. Tann katına sıktığını yazar. Şoriann des- ı.ın kahramanı için, "Huday- lar" adı verilen ilâhî varlıklar, U<yaz kanatlı bir at yaratırlar.

Göktürk Kaya Resimlerinde Atlılar

İslam geleneklerine göre I M * Allah şimdiki adan. Hazre- ıı Adem'in Kabe toprağından yaratmıştır. Ibn Hordadbeh, gölden çıkan atlardan. El Binini de dağdan çıkan ilâhî kökenli aygırlardan < lunyaya gelen atlardan söz etmişler.

ATA: Mitolojik düşüncede, ahret dünyası ve bu anlamda da atalar dünyasıyla bağlantılıdır. Çünkü, menevî-ruhanî yaratıcı olan Ata'nın başlangıçtaki bir özelliği de atalar dünyasına kopmaz bağlarla bağlı olan merasim koruyucu motifine alt olmasıydı. Yani Ata", ahret dünyası ve ahret dünyası sakinleri olan varlıklarla ilişkiliydi. Zaten "Ata" adının kendisi, atalar hakkındaki görüşleri agk bir ykilde ortaya koyuyor. "Ata" motifinde, medeni kahraman ve belli bir ölçüde de yaratan çizgileri açık bir şekilde görülür. Ahretle bağlandığından, atalar sınavındaki, koruyucu ruhun kendisidir. Daha sonraları, halk inançianndaki Türk evüyalann çoğu zaman bu adla adlandırılması rastlantısal değildir. Hızır Peygamber'in kutsallık verdiği, "Hekim" adıyla bilinen Süleyman Bakirganî, kendi eserine şu sözlerle başlamaktadır: "Hızır İlyas atam var."

"Ata", insanlan belâlardan koruyan ruhtur. (Kırgızlan koruyan, "Kırgız Ata" ruhu gibi). Türk etnik-kültürel geleneğinde, medeni kahraman, İlk cet, merasim koruyucusu olarak bilinen Korkut Ata ve İrkıl Ara gibi mitolojik zeminde oluşmuş ve bu adla adlandınlan birçok motif vardır. Karaimlerin dlnî-mitolojlk görüşlerindekl koruyucu ruhlardan biri de "Kırgıl Ata" adındaki bir mitolojik varlıktır. Harezm'de, Şiilerin sonuncu imamı için yapılan tapınak, "Kayıp Ata" adını taşımaktadır. TdeutJarda ise yeraltı dünya ruhlanndan olan, "Erlik'e, büyük saygı işareti olarak, "Atam" denirdi. Sagay mitlerine göre. Erkin Han'ın bir adı da "Ata"dır. (Ada)

Kutsallığa bürünüp, halk arasında büyük saygı kazanan ulu ozanlar ve şamanlar da "Ata" adını taşıyanlardan sayılırlar. Daha sonralan, halk sûfiliği ruhuyla şiir yazan Ata unvanlı sûfileri, eski bahıcılann devamı saymak, bilimsel temellerden pek de yoksun sayılmaz, sofilik, yeni Türkler İçerisinde bir akım gibi güçlendikçe, şeyhlere, hikmet sahibi olan şahıslara ve keramet sahibi evliya ve dervişlere de "Ata" adı verilmeye başlandı. Örneğin, Çoban Ata, Mansur Ata, Hakim Süleyman Ata, Zengi Ata, Demird Ata ve benzeri.

Türk ata anlayışında, onun kutsallığından gelen "ecdat ruhu" ve "evliya" İçeriği vardır. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Kırgız çöllerinde, coğrafi adlar, oralarda mezartan olan Türk evliyaların adlarıyla bağlantılıdır. Yer adlan nda ise "Pfr" ve "Ocak" gibi anlamlar bulmak mümkündür. "Ata" unvanı da bazen "Baba" unvanı gibi, ulu dağlann adlandırmasında kullanılmıştır. Ebülgazİ Bahadır Han, 'Türk Şeceresi" adlı eserinde şöyle yazıyor: Türk halkı, aziz adamlanna, ata der. Örneğin, Hekim Ata, Seyit Ata."

"Ata" adını taşıyan varlıklann bilgiç olmalan, onlann görünmezler dünyasıyla bağlantısından gelir. M. Kaşkarî Divanı'nda, kökünde ata anlamı yatan, "Ata Sagun" sözcüğü, "hekim, hikmet sahibi, müdrik, bilgiç" olarak apkJanmıştır.

Türkmenlerde destan söyleyenler mektebi liderinin başka bir adı da "Ata bahsi" idi. N. Aşmarin'in "Çuvaş Dili Sözlüğü"nde, ata ile aynı kökten gelen "Atam" sözüne, "bir ilah, Tann. Allah" gibi anlamlar verilmiştir ki bu yanlıştır. Çünkü ilk insan olan Adem'in, hangi aşamalardan geçerek, Çuvaşlardaki bu mltolojik-şeytanî varlıklar arasına girdiği, kendi başına bile tam belli değil.

ATLAMA: Sihirli hikayelerde, mitolojik yapılara bağlı bir unsur. Atlama unsuru, mitolojik görüş ve düşüncelerde, bu dünyayla diğer dünya arasındaki sının sembolize eden engelin ortadan kalkmasını işaret eder. Atlama unsuruna, genellikle sihirli hikayelerde rastlanır. Bu hikâyelerde öbür dünyaya atlamanın birçok yolu vardır. Bunlar arasında, kuş veya başka bir hayvan kılığına girmek, Üçayaklı At'a binerek çayı -veya denizi- geçmek, yani suyu atlamak, kuyu yoluyla

t M M ılık dünyaya inmek gibi yollar vardır. Görünmeyen öbür dün- ı .ılı olmanın bir göstergesi olsa da genelde sihirli hikâyelerin ı iiu.unanları. başka mekâna atlamak için çevrilme veya elbise de- 0,1)1 lım»- yolunu seçerler.

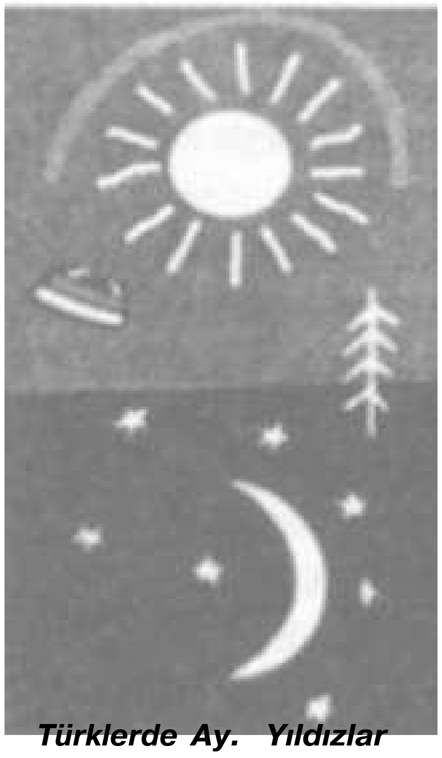
K.ılıamanın mekânda yer değiştirmesinin en mümkün hali olan .tiUma" unsuru, şaman metinlerinde de yerini buluyor ve ölenlerin n ıhlannın, şamanlar taralından akarsuyun bir kenanndan diğer ke- ıı.ıııı uı geçirilmesinden söz ediliyor, (bak: Öbür Dünya)

AV(I PİRİM: Azerbaycan Türklerinin inanç dünyasında, avcılıkla ı MgUntıh mitolojik Özellikli bir motif. Onun adına. Azerbaycan sihirli hikayelerinde ve mitolojik metinlerinde rastlanır. Bu metinlere göre. doğaya yakın olan bu ava, Yılanlar Padişahı'nın ağzına tükürmesi tayrsInde bütün kuşlar ve hayvanlann dilini billrmlş ve bu yüzden ılr I »ayvanlar ondan kaçmazlarmış. Anlatılanlara göre O. dünyayı gr/Ip dolaşmış ve dağlann üstünde kocaman bir kayanın dibinde kendine kurduğu sığınak mağarada yüz yıl yaşamıştır. Bu dağın rtegiiKİen çıkan sıcak suyun tapınışı da onunU İlgilidir. Bu ve diğer < »/ellikler dikkate alınarak, uzun süre sadece hikâye karakteri gibi tanınan Ava Pİrim'In, bir motif oUrak eski mitolojik görüşlerin ardın- < lan yaratıldığını söylemek mümkün olur.

Mitolojik bir varlığın adının, onun mahiyetiyle ilgili olduğu tezini düşünerek, bu motifin adının neden "Ava Pîrim" oluğu da dikkat sekiyor. Azerbaycan Türklerin İnanışında "pir", kutsal yerlere, ocaklara, bilgiçlere ve evliyalara denilirdi. Bu anlamda, onun adının geçtiği hikâyeleri İnceleyen araştirmaalar, bu varlığın mitolojik bir motif olduğu kanısına varmışlar. O, adıyla da mitolojinin kutsallanndan biri. nur yüzlü İhtiyar olduğu kanaatini doğuruyor.

AY: Yaratılışla bağlı, kozmogonik görüşler sisteminde, yardıma gibi anılmaktadır.

Ancak eski Türklerin dinî-mltolojik görüşlerinde, "Ay"ı yaratan ulu tannnın varlığına da inanılmıştır. Sonralan da yanmay şeklinde, Müslümanlığın sembolüne dönüşmüştür.

Türklerde Ay. Yıldızlar ve Gûnej Figürü

Eski Hunlarda. "Ay"a övgü, başlıca ibadetlerden biri olmuştur. Eski Çin kaynaklarına göre Hun Hakanı, her sabah çadırdan gkarken, güneşe, geceleri de "Ay"a secde edermiş. "Oğuz Kağan Destanı "nda "Ay", ilk kadın gibi sunulur. Birçok araştırmacıya göre burada, Ay Kağanın, eski mudzeli doğum motifine uygun bir şekilde, Oğuz'u dünyaya getirmesi, onun bir Tann oğlu" (daha doğrusu, "Gök oğlu") olduğu fikrine götürür. Kutsal kökene bağlılığın bir göstergesi gibi, ay ışığından hamile kalma motifi, Moğol efsanelerinde de vardır. Yakutlarda da ayla ilk kadın arasında bağlantı kurulduğu için, günahkâr bir kadın, ay ruhuna yakanp, ondan af diler.

Dolunay, şaman mitolojisinde, güçlü şamanlann ecdadı sayılmıştır. Türk halklannın inanışlanna göre ay veya güneş tutulmasının sebebi, meleklerin onlann önünde kanat açması içindir. Bununla birlikte, meleklerin, aya ve güneşe âşık olduklan da söylenir. Irak Türkmenlerinin inanana göre, ayın tutulması savaş olacağını haber verir. Bunu önlemek için de "Div, Ay neneyi tutup" diyerek, sokaklarda ve evlerde teneke çalarlar. Karaçay-Balkariarda, da ayın tutulması, "Jelmauz" adında bir devin onu yutmak istemesi olarak yorumlanır ve belâ habercisi sayılır.

Türk halk inanışlannda, rüyada ay görmek hayra yorumlanmıştır. Ayın tutulması da kıtlık ve ölümün işareti sayılmıştır. Anadolu'daki, ayla bağlı halk inançlanndan birine göre, bir gün ayla güneş birleşip, dünyayı yakacaklar ve o zaman kıyamet kopacaktır.

AYII: Saka Türklerinde, yaratılış ve hayırseverliğin başlangıa olarak kabul edilen ilâhî varlıkların ve meleklerin genel adı.

O, tüm varlıklann yaratıcısı olan, hayırsever bir güçtür. Eski Türk mitolojik metinlerinden nispeten daha iyi saklanmış olan Yakut me-

n.,ı.....İr, 'Ayn" ile "Abaası" değişik kökenlerden gelen varlıklar •ı w.'n »ektedir. İnanışa göre. insanlar, hayvanlar ve bitkiler. Ay" adıyla adUuKİınlan. bazen de yanlışlıkla Tanrılar" denilen bu II lhl vatlıklar tarafından yaratılmıştır. Yakutlann mitolojik görüşlerin- ılı dünyanın yaratıcısı sayılan "Urüng Ayıı Toyon", onlann büyüğü- «itu ı layııscver ruhlar şeklinde düşünülen bu İlahî varlıklar, çocukla-.....logıışuna. topraklann bereketlenmesine ve mallann verimli ol- un .ma yardım edip, İnsanlara can verirler.

I l< l'ekarski'nln fikrine göre "Ayıı" sözcüğü, yaratmak ve türet- mek aıl.unını taşıyan "ay-" fiilinden gelmiştir. Ancak Yakutlar, tüm .....İn ıı kahramanlannı bu ruhlar sırasına dahil etmiyorlar. Ulu To- yiMi da onlann kümesine dahil edilmiyor. Söylemek gerekiyor ki Ayn n ıhların kaynağını ortaya gkarmak, zor ve karmaşık bir iştir.

/vvilSlf AYUHH HATUN (AYZIT HATUN): Yakutlarda çocuklann knnıyiK u ruhu olarak bilinen, çocuğa can veren ve yeni doğmuş kadının yardımına gelen mitolojik bir varlık.

1 ski şamanlann mitolojik inanışlanna göre, gökte süt gölü vardır. < *ı/rllik İlahesi "Ayıısıt", bu gölden bir damla su ve süt getirip çocu- ğun boğazına döker. Bu damla, çocuğun ruhu ve cam dur. Böylece i la Ayıısıt"ın gücü sayesinde, hayatın devamlılığı temin edilir.

İnanışa göre, hamile kadın doğum arifeslndeyken, göze görün- mcdcıı gökten inip gelir ve hamile kadının doğum agnlannı hafif- letmek için, onun yanı başında durur. Çocuk doğduktan üç gün •Oim da yurdu terk edip gider. "Ayıısıt" merasimi sırasında bir ka- ilinin yüksek sesle gülmesi, "Ayıısıt" ilahesinin ona iyi şeyler vere- • rginin bir işareti sayılırdı. Ve bu işaretle, o kadının bir afln sonra Ivımile kalacağına inanılırdı.

Çığırgan kuğu kuşuyla, kutsallık renginde olan beyaz turna, ilahe "Ayıısıf'ın temsildsl sayılmışlardır. Bir görüşe göre, adının anlamı, "yaratan, yaratıcı (kadın)" demek olan "Ayıısıt", "Umay'a verilen adlardan biridir. "Ayıısıt"ın, Yakutlardaki görünüşü, Altay Türklerin- den olan. Kaçın. Tdeut ve Sonardaki. "Umay" görünüşüne ve ayn- ca Kıpçak boylanndaki, "D'ayıkın'ın görünüşüne uyar.

AYNA

Araştırmacılara göre. "Ayıısıt" adı. Altayiardaki, "D'ayug" (Yayuçi) adıyla aynı köktendir. Her ikisi de "Yaratıcı, yaratan" anlamına gelen bu adlar, aslında "Yaratılışın başlangıcı ve "yaratıcı başlangıç" anlamına gelen, "Ayıı" sözcüğünün köküne dayanır.

AYNA (1): Farklı Türkçelerde, mitolojik görüşlerde, birbirine zıt iki anlamı, yani şer güçleri, dn ve Şeytan'ı ve hayır sever varııklan temsil eden. melek anlamlı bir sözcük

Şorlann mitolojik ve geleneksel dinî görüşlerine göre. "Aynalar", "Eriİk"in yeraltındaki saltanatında yaşayan kötü ruhlatdır. Yeraltı dünyası, bu ruhlann etkisiyle, "Ayna Çer" (Aynalann Yeri) olarak adlandınlır "Erlik", kendi yerinden çıkıp insanlann arasına gelmez, kendi yerine bu aynalan gönderir. İnanışa göre. onlar da İnsanlann ruhunu çalıp, götürerek, ona eziyet edip hastalandınriar. Veya ruhu yiyip, sahibini öldürürler. Hastanın İyileşmesi İçin, şaman görevlendirilir ve onlann yanına yollanır.

Q. Donidzen, Hakasçadaki "aynam tutca" (Azerbaycan Türkçesinde, ona yakın söz olarak "aynası tutkun", sözü var) iradesini edilgen cümle hesap etmesi, gerçekten de eski görüşlerin İzi olarak sayılabilir. Sözün Azerbaycan Türkçeslndeki "ahval" anlamı da "Ayna" nın anlamsal ağdan geçirdiği değişimin sonucu olup, şer güçlerle mücadeleyi anlatan eski görüşlere bağlıdır. Türk halklarından Uyranhay, Abakan Tatarian ve Altay halk biliminde, "Aynayla ilgili destan, hikaye ve metinler geniş yer nıtmaktadır. Altay destanlannda, yolu üzerinde ateşli deniz olan (Cehennem) Şeytan, "Ayna Han" adını taşır.

Hakaslarda, "Ayna"nın, çocuk çalması çok yaygın inançlardandır. "Ayna"nın ruhu her zaman başka yerdedir. Çalınmış olan çocuklar. Tann'nın yardımıyla, onun ruhunu mahvederler ve böylece kendisini de ortadan kaldırmış olurlar.

İnanışa göre, "Aynalar, şaman olma arifesinde göze görünmeden gelirler. Vergi verme anını yaşayan, ruhlann rahat bırakmayıp, verdiği azaptan, gece yansı uyanıp kendine gelemeyen, olduğu yerde yıkılıp ölü gibi kalan insan, şaman merasimi başlamadığı sü-

ıv* t İni ruhlardan kurtulamazdı. Böylece "Ayna"lar vergi verilme • «(ayıyla da İlgilidirler.

> I Millerin 18. yüzyılda, Baü^ibirya Türk lehçelerinden topladığı metinlerde, "Ayna"nın. "yeraltı saltanatının hakimi. Şeytan, cin • İMK" anlamlan taşKİıgını yazmıştır. Millere göre bu söz. gösteri- Im .ıııamda, Altay, Hakas ve Şor dillerine alt lehçelerde kullanılın .m lUşkurt ve Kuznetsk Tataıİannın dilinde "Şeytan"; Tomsk Taı llt»imin dilinde "yek ve cet"; Tobol Tatarlan dilinde "dn ve peri"; ı .ı m <lillerinde ise "Abaası" sözcükleriyle İfade edilmiştir. Hakasça- .l» iblis" anlamına gelen "Hara Ayna" deyimi vardır. Bu dildeki lalMl Ayna" ifadesi de "iblis" demektir. Bu sözcükle Rus halk bili- 1 1 ılı w Irki efsanevî Koşşeye benzer bir motif düşünülür.

V Radlov Sözlüğünde. Türk halklannın dilinde "can, ruh, yürek - iliv.il" anlamında kullanılan bu sözün. Batı Sibirya Türk lehçelerJndl "korkutucu ruh ve şeytan" anlamlannda kullanıldığı yer alır. Bumda, "yeraltı saltanatı hakim" anlamında kullanılan "Erlik Ayna" ı/HiK' de rastlanır. Batı Sibirya Tataıİannın dilinde, "can, ruh" anlamında kullanılan, "Eyn" sözcüğü de hiç kuşkusuz, "Ayna" sözcüğünün M-ssel bir versiyonudur. Eski Ugorca'da, "şeytan" anlamına gelen. "Ayna"nın. Hakaslar dilindeki "dn. şeytan" anlamı bugün de l • Milir İli IŞtlll.

Dede Korkut Kitabının Dresden nüshasındaki. "Sagışgününde, ayna görkli-Ayna güni okuyanda, kutbe görkll" metninde de "Ayl M " sözcüğünün, ilk mitolojik anlamı korunmuştur. Türk halklanndan olan. Karaimlerde de haftanın günlerine verilen adlar arasında, "Cuma akşamı" anlamında "Kesayne kin" ve "Cuma" anlamında " Ayne kin" sözlerinde de "Ayna'nın ataiann ruhlanyta bağlılığı açıkça görülür. "Ettuhfet-üz Zekiyye" abidesinde bu söz, "Cuma Günü" anlamındaki "Ayne" şeklinde kullanılmıştır.

lürk dilinin kurailanna bakıldığında, d-y ses paralelliği sonucunda, bu sözcüğün "Adna" versiyonu karşımıza çıkıyor. Azerbay- ' mm bazı yörelerinde, dede-baba ruhlannın yad olduğu Cuma günlerine, "Adna günleri" derler. Burada da "Ayna-Adna" sözcüğünün ruhlar Alemiyle ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Halk arasında. Ad-

na günü İle ilgili birçok dinî İnanış ve görüş vardır. Azerbaycan halk İnanışına göre. ölülerin ruhlan, sadece, o günün akşamı hava karardığında, kendi evlerine uğramaya gelirler. Onun için de MİŞariarda, haftanın dördüncü günü. "Atna kıç" veya "Kçi Atna" (küçük adna), haftanın beşind günü ise "Atna kün" olarak adlandınlır. Pirlerin, "Adna" adryla bağlılığı. "Ayna'nın ruhlar ve atalar dünyasıyla bağlılığının aynısıdır.

Anlam açısından "Ayna'yla bağlantılı olup. bağımsız bir şekilde AzlzJenme'de kullanılan diğer örnekler de mevcuttur. Ayrıca Kumandin dilinde, "karışmak, şaşıp kalmak" anlamında kullanılan "Aynıh" sözü de aynı kökten gelmektedir.

Bu sözcüğün versiyonlanndan. "Ayna" veya "Adna"dan, hangisinin daha eski olduğu sorusu da çok önem arz etmiyor. Bu Türk lehçelerindeki, lehçe farklılığıyla ilgilidir. Bir Türk lehçesinde "Ayna" olarak kullanılan sözcük, başka bir yerde "Adna" olarak seslendirilmiştir. Azerbaycan ve diğer Türk lehçelerinde, kadın adı olarak kullanılan "Ayna" adı da "melek, huri" anlamlı "Ayna" sözcüğünden türemiştir.

AYNA (2): Şiirsel mitolojik düşüncede, bu dünya ile öbür dünya arasındaki sının sembolize eder. Bazı geleneklerde ise ayna. ruhlar alemine açılan pencereyi sembolize eder. Yakut şaman lan bazen aynaya bakarak gelecekten haberler verirlerdi. Eski inanışlara göre İnsan, aydaki resminde kendi ruhunu görürdü. Aynca acıklı demonlann gerçek yüzlerinin aynada görüldüğüne İnanılırdı. Bu, aynanın marjinal karakterli olmasından kaynaklanır. O, görünmezler dünyasının gözle görünmeyen varlıklannı ölümlülerin görünen dünyasının Insanlanna gösterir. Aynayla merasim yapan şaman, onun aracılığıyla, koruyucu ruhlarla İlişkiye girebilir. Hakaslara göre, isteyen herkes kamlığı taklit edebilir ancak ayna sadece şamanda olabilir. Ayna genellikle karanlık dünya güçleriyle İlintili düşünülmüş, bir evde aynanın kırılması hayra yorulmamış ve o evden birinin başına bir iş geleceğine inanılmıştır.

Moğollarda yeraltı saltanatı hakimi sayılan "Erlik", yanında ayna

/• İnildi ve bu aynada İnsanlann girdikleri tüm günahlan görürdü, ı- .u.uılık çöktükten sonra öbür dünya güçlerinin faaliyetlerinin artü-ftıiM inanıldığı için deTüık halk İnanışlannda. geceleyin aynaya bakmak m'ur.u/ olarak kabul edilmiştir.

Aı,»stırmacılar, hikayelerdeki tiksindirme olayının ayna karşısında rt«-ısrklcşmeslni de mitolojik görüşlerle İlgili düşünüyorlar. Anadolu inik hikâyelerinde ayna. öbür dünya güçlerinden kurtulmak için kullanılan sihirli bir araçtır. Bir Kırgız destanında devin elinden kaçan Mı kız. elindeki aynayı arkasına atarak devle arasında bir denizin Oluşmasını sağlıyor. Deniz, yeraltı dünyasıyla bu dünyayı birbirinden ayıran sınırdır.

Kızı şamanlar, anormal aynalanyla ünlenmişlerdir. Onlardan bazıları hatta aynalannın gökten geldiğine ve her türlü belânın onlann hükmü altında olduğuna inanırlardı.

Türklerin aynayla ilgili çok sayıda inançlan onun, olaylar ve nes-**ut**'lcrin gizil, sihirli içeriğinden haber verdiği İnananı aktarıyor. Ahıska lurkleri. Kurban Bayramında bir insan yattığı zaman yanına ayna « **MI** koyarsa rüyasında bahtını görebileceğine inanırlardı. Orta Asya şamanlan da ruhi an çağırmak istedikleri zaman su dolu cam veya aynaya bakarlardı. Anadolu'da 20. yüzyılın ortalanna kadar, delin merasimlerinde mezara tersinden bir ayna koyarlardı.

Türk halklannın sihirli hikâyelerinde, öbür dünyada doruğu gök-VI ı/üne dokunan iki dağ arasındaki sandıkta bulunan ve bütün dünyayı gösteren bir aynadan bahsedilir. Bu dağlan sadece "Simurg" atabilir. Dünyayı gösteren ve olaylann gizil içeriğini aktaran o aynayı elde etmek İçin aynı yoldaki ulu ağaan az ilerisinde yaşayan ve "Simurg"un yavrulannı yiyen ejderhayı öldürmek gerekir.

AZA: Sibirya Türkleri arasında yaygın olan inanışa göre. yeraltındaki karanlık mekanlarda yaşayan varlıklara verilen genel ad.

"Aza". Sibirya ve Kazan Tatariannın dilinde, yerde veya yeraltında yaşayan korkutucu ve kötülük verid bir ruhtur. Tuva Türkçesinde. "lanet şeytana, lanete gelesin ve lanet olsun" anlamlannda kullanılan, "Aza alzın" deyimi vardır. Kazan Tatarlan, firtına koptuğu

zaman, "aza kuptı" (Aza koptu) derler. Sibirya'daki. Altay, Hakas ve Tuvalarda da kullanılan bu sözcük, atlara zarar veren, yeni doğmuş çocuklann ruhlann çalıp götürmek isteyen ve May-ene (Umay Ana) ile savaşan kötülük verid ruh anlamını korumuştur.

Bu sözcük Oyrot Türk dilinde da on üç korkutucu ruhun adını bildirir. Geleneksel görüşlere göre, "Aza"lar, şeytanlan insanlann üzerlerine göndererek, onlara her türlü eziyet ve azap verirler. İnsanlar tüm bu azaplardan ancak kurban vererek kurtulabilirler. Şamanlann görevleri ise bu şeytanlan yenmek ve "Aza"lar için hayvan kurban ederek onlann verecekleri zararian azaltmaktır. İnanışlara göre "Aza" ruhlan, Insanlan öldürebilir.

Tuvalılann görüşlerinde, "Albıs" kadar korkutucu olan ruhlar, sadece şamanlann görebildiği ve sadece onlann savaşabildiği, "Aza" denilen varlıklardır. Şamanlar, "Azalarla olan savaşlannda on lan yenerek, ruhu çalınmış insanın ruhunu geri getirip yerine koymak İçin uğraşırlar.

Tuva Türkçesinde "Aza" anlamı, karanlık güçlerle bağlı olup. şeytanî anlam ifade eden. "Aza-buk" (buradaki "buk", kötü güç, korkutucu ruh, dn ve şeytan anlamına gelir), "Aza-şul-bus" ve "Aza-hortan" şekillerinde rastlanabilir. Tuva şaman mitolojisinde, şamanlann bir kısmının soyu da kötü "Aza" ruhlanndan gelir. Moğol dillerinde ve bir *grup* Sibirya Türkçelerinde kötü ruh ve Şeytan anlamlanndaki az, ada sözcükleriyle birlikte, aynı anlamı içeren "Aza" sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu sözcüğün, Yeni Mogolca'daki karşılığı "ada"dır. V. Radlov, bununla bağlı olarak, "Aza" sözcüğünün, Moğol dilindeki aynı anlama gelen "ad" ve "ada" şekillerinden meydana geldiği fikrini ileri sürmüştür. Türkçe'deki uyum kurallan sonucunda, d-z ses farkryla, "Aza"nın "Ada" şekil de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçe'de, bedbahtlık, belâ ve felaket anlamlannı bildiren, "Aza" sözcüğü, Kırgız dilinde, matem ve yas tutma anlamına gelen, "Aza" şeklinde işlenmiştir. K. Yudahln. bu sözcüğü Arap kökenli saymıştır.

Kumandinlerin geleneksel görüşlerinde, insan bedenine nuruz ederek, çeşitli zararlar verebilen. "Çertegri-aza" ve "Şorat-aza" adla-

....ıı il ı M ıh vardır. Bu şeytanî varlıkların, her ikisinin de adında taşı-tlıflı a/a' I»ecesi, taşıdığı mitolojik anlamla da bir bütün oluşturur.

A/AK: luva Türkçeslnde. •gökyüzü" anlamına gelmesi ve çoğul ı ..ak. "Azarlar" şeklinde, "melekler. İlahlar" anlamına gelmesi, A/aı'ın mitolojik sözcükler kümesine dahil olduğunu gösterir.

hrv.ı V""anizmine göre. gökyüzünün kattan arasında "Azarlar" ılı nilı-n nıhlann ve meleklerin yaşadığı bir kat vardır. Tuva şamanla-ıımım inanışına göre, gökyüzünde, ayrıca. "Azartar" adını taşryan bir n .11 bile* yasamaktadır. Soylan bu "Azariar"dan gelen şamanlar, en M.iıı > imanlar sayılır.

Bu .«lın gökyüzüne bağlı kutsallığını ifade eden İçeriği, Türk ımıı· 1.111nn bir çoğunun da kökenine aydınlık getirebilen, bir Tibet metninde korunmuştur. Bu metinde azar, asar. aşari ve Azeri adı, m. lekk-rin birbirine seslendiği en eski sözcük olarak ortaya çjkmak-i" in K. Kurban, Azeri sözü hakkında yazdığı yazısında da bu metnin o/etine gönderme yapmaktadır.

Mitolojiye göre, yeni dünyanın yapısının yaratılma zamanı geldiğinde, uzak bir yerde, şiddetli bir kasırga kopar, genişçe bir araziye karanlık çöker ve karışıklık olur. O zaman. Asan tannlannın eski n ı< kanı olan gökyüzünde büyük bir kavga çıkar ve bu kavga savaşa dönüşür. Sonuç olarak, Asanlar dağılır ve onlann yıkıntılan üzerinde yedi yeni kat ve padişahlık kurulur. Bu zamaıxla. Dada Tan-n'dan yaratılan meleklerin de birçok yenilgileri olur ve sonunda, talihlerine boyun eğerek, eski mekanlannı terk etmek zorunda kalırlaı. Uzun zaman dört bir yanı gezdikten sonra. Asan tannlannın egemenliğinde yaşamaya başlarlar. Asanlar arasında karışıklık hâlâ sürmektedir. Bunun sonucunda, tekrar şiddetli çatışmalar başlar. Asanlar, savaşlar ve başka günahlan yüzünden, eski meleklik özelliklerini yavaş yavaş yitirirler. Uzun yıllar geçer ve Asan göçmenlerinden üç ve otuz tannnın devleti kurulur ve Sümer Dağı'nın geniş tepesine yerleşirler. Ancak, yukan dünyadan kaçak düşen tannlann sayısı artmaya başlar. Onlann büyük bir bölümü, önceleri Sümer Dağı'nın dört basamağına, daha sonralan da yedi altın dağın başına

toplanırlar. Böylece, dünya sisteminin orta sütununda ahali yerleşmiş olur. Cennette karışıklık daha da artar. Aşariler, gökteki yerlerinden aşağı düşe düşe sonunda toprakta yaşamaya başlarlar. Bu zamanlar. Sümer Dağı ve çevresindeki çöllerde kimse yaşamadığından kaçak tannlar oralara yerleşip, yer küresinin ilk sakinlerini oluştururlar.

İlk zamanlarda, insanlar kendi meleksi yönlerini koruyorlardı. Onlar, havaya yükselebilir, güneş gibi ışık saçabilir ve istedikleri her yere gidebilirlerdi. Bir gün. bu insanlardan biri. toprağın getirdiği bal gibi lezzetli olan bir meyveden tadar. Diğerleri de onun yaptığının aynısı yapınca. İnsanlar kendi meleksi doğalannı tamamryla yitirirler.

AZAR BEZAR: Azerbaycan Türkçesinde, "her nevi hastalık" anlamına gelir.

Şeytanî tabiatlı ruhlann adlannın sonradan hastalık anlamında kullanılması, mitolojik dünya görüşünün bir sonucudur. Çünkü eski görüşler, herhangi şekilde bir hastalanmayı, "azara tutulmak" ve kötü ruhlann insan canını ele geçirmesine bağlarlar. Eski düşüncede, hastalık!ann kişileştirilmesi de demonolojik sistemin başlıca kaynaklanndan birini teşkil etmiştir.

Son Çarşamba, tüm evlerin önünde ateş yakılır ve herkes ateşin üstünden atlayarak, "Azanm-bezanm, dökül bu ateşin üstüne" der. Buradaki "Azar-bezar", şeytanî ruhlann adlannın, sonradan "her türlü ağn, aa" anlamında kullanıldığını gösterir. Ancak mitolojik kaynaklı bu iradenin, Azerbaycan Türkçesinde el değmemiş şekliyle kalması, ona açıklık getirmek isteyen araştırmacı lan diğer Türk dillerine ve özellikle de Ural-Altay dilindeki metinlere baş vurmak zonanda bırakmıştır.

Azar-Bezar, Tatar dili lehçesinde "eser-meser"; Çuvaş dilinde "kötülük verid güç, kötü nah" anlamına gelen, "asar-piser"; Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde "azar-bezar" ve Altay dilinde "yeraltı dünyasının sahibi, Erlik Han'ın kendi vahşiliğiyle seçtiği İki kara köpeğinin adı" anlamında "kazar-pazar"; Ağızlarda ise "ezer-kezer"

ıtV-Yiınk'tiiKİen de görüldüğü gibi. Türk mitoloji düşüncesinde kerv .IIIH- gı-niş yer edinen ve birbiriyle sıkr bağı bulunan iki değişik mo-illln .ululır.

lUı deyimin ilk kısmı olan "Azar". Tuvalılann sözel dillerinde gökyüzü" anlamında kullanılan "azar" sözcüğünden farklı bir yol l/İrmektedir. Sözün İkind kısmı olan "bezar"ın, Fars dilindeki, "bi-ıı 't Un -ılınmış olduğuna dair görüşün, hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Çünkü. "Azar-Bezar"dakl "Bezar"ın taşıdığı anlamlar, onun A/rıİMycan dilinde kazandığı anlamlardır.

<prnellikle, Türk ve Moğol mitolojisinde geniş yer tutan. Asar (A/ar Kazar) ve Pasar (Pazar-Bizer-Bezer) motifleriyle İlgili bilimsel nıHinlerdeki fikirlere göre. her İki söz de kaynağını Hlnt-lran mito-r »(İsindeki Asura-Ahuru ve Mizre-Mİtra Tann adlanndan alır. Araş-nım.u ıl.u. bu bağlamda, Urai-Altay ve Hint-İran mitolojileri arasın-la ilişkinin bir izini görürler. Bununla birlikte, araşörmacılann son görüşüne göre, Türk dillerindeki "Azar-Bezar" ve onun versiyonlan-ı m t Iran mitolojisiyle hiçbir bağlılığ yoktur.

I una eski çağlarla ait bu motifin. Hint mitolojisiyle ilişkisi hakkın-< la da görüşler vardır. Gerçekten de Iran mitolojisinden farklı olarak, bu mitolojik sistemlerin her İkisinde de Azar ve Bezar, kötülük veri-ci güçler gibi ortaya gkar. Ancak şimdiki bilgiler bu motifin, hangi istemden ötekine geçtiği hakkında bir fikir vermiyor. Yani, onun I ürklerden Hint-Arilere mi yoksa onlardan mı Türklere geçtiği hak-kında elde bir veri yoktur. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde, hastalık anlamında kullanılan bu sözcük, en eski zamanlarda birbiriyle sıkı ilişki İçinde olan iki mitolojik varlığın adı olmuştur.

AZIKTI: Kırgızlann ve Özbeklerin Müslümanlığa kadarkl İnanışlann-da yer tutan şeytanî tabiatlı bir varlık.

En çok güneyde yaşayan Kırgızlar arasında yayılmış olan "Azrt-kf, geleneksel demonolojik görüşlere göre, kılıktan kılığa girebilir. Ancak İnsanlara, onlara en yakın kişiler şeklinde görülür. Bu şekilde kılıktan kılığa giren "Azıtkı". insanı azdınp uçuruma, dağa veya ça-ya götürerek ölüme sürükler. Adının anlamı da bununla bağlıdır.

AZMİÇ

"Azıtkı" sözcüğünün anlamı, azmak, azdırmak fiillerinin kökü olan "az" ile aynı kökten geliyor ve "azdıran" anlamını içerir.

Sibirya'da yaşayan Altay, Tuva, Tora ve diğer Türk topluluklannın dilinde, aynca Moğol dillerinde kötülük verid ruh, şer ruh ve şeytan anlamında, az-aza sözcükleri kullanılır. V. Radlov, "aza" sözcüğünün, Moğol dillerindeki aynı anlamda kullanılan ad ve ada sözlerinden ortaya çıktığını savunur. Q. Miller, bu sözün "asa" şekliyle Kangrat lehçesinde, dn ve şeytan anlamına gelen, "ayna" ile birlikte kullanıldığını yazar. Araştırmaalar, Türk dillerindeki t-d-s-z-y ses değişimlerini, bir kural gibi kabul ederek, "ayna" sözünün de aslında "ad-az"dan türediğini mümkün saymaktadırlar.

Böylece, bir şeytan olup, insanlan azdıran "Azıtkfnın adının, aslında kötü ruhla bağlı, "az" kökünden geldiğini düşünmek mümkündür. Araştirmaalar, mitolojik anlamına göre, "Azıtkı" motifiyle. Türk hal klan nın ortak inançlanndan olan, "Albastı" (Al, Hal Anası v.b.) motifi arasında da yakınlık görürler.

AZMİÇ: Karaçay-Balkanlann demonoloji görüşlerinde karşılaşılan şeytanî bir ruh. Diğer şeytanî varlıklar gibi onun da belli bir görüntüsü yoktur. "Azmıç", insanlarla düşmanlık içinde olan bir varlıktır. Halk inanışlanna göre bu şeytanî ruhun kurbanı, tek başına yola çıkan insanlardır. "Azmıç" bu insanlan, onlan tanıyan birinin sesiyle çağınr. O insan dönüp cevap verirse bu ruhun buyruğu altına girmiş olur. Bu durumda "Azmıç", bu insanı alıp, kayadan aşağı atar. "Azmıç"ın adı, "az" köküyle bağlantılı olup, "yol azdıran" şeklinde anlamlanır.

B

HA AY HA YANAY: Yakutlarda koruyucu ruhlara verilen adlardan biri.

lUny Bayanay", bir orman ruhudur. Avalan korur. İnsanlar ateş .1 ip. dua ederek ondan, aviannın uğurlu geçmesini dilerler. O. | d utların inanışına göre, bedeni beyaz tüylerle kaplı, bir yaşlı görünümündedir.

lUıy Bayanay", avalann gözüne en çok hayvan kılığında görünuıdiı. Avın uğurlu geçip geçmeyeceği de isteğine ve İnsanlann • ma saygı gösterip, gösteremediklerine bağlıydı. Kutsal bilinip, en ı.u.Ju ruhlardan biri olduğu için. "Baay Bayanay" adı, ağır adlardan sayılırdı ve sadece, ant İçildiği zaman onun adı söylenebilirdi.

Yakutlann geleneksel görüşlerine göre. "Bayanay" denilen ruhi um sayısı yedidir. "Baay Bayanay". bu ruhlann en başında yer alır. hayanay". avalann ve balıkalann koruyucu ruhlannın genel adıdır. Bu ruhlardan biri. orman ruhu olarak bilinen Tıa Bayanay", diğeri İse su sahibi sayılan, "Uu Bayanay'dır.

Altaylarda. çocukiann koruyucusu olan Z ayaçı da ""Bayana" adını taşırdı. Bu bakımdan, onlann aynı varlık olma olasılığı da yok değildir. Q. Potanin'e göre. "Baay Bayanay'la Zayaçı'nın ikisine de ait . tan çok sayıda çizgiler vardır. Aslında Altaylann kendileri de onlar hakkında belirgin bir fikre sahip değillerdir. Bazı edebî metinlerde, Kıy Bayana" şeklinde gösterilen bu ruhun adı, Yakutlann dilindeki, "Bayarvay'a verilen adın özü idi. Ayn dillerde onun tam karşılığı yoktur.

BABA: Türk halklannın geleneksel dünya görüşünde, ruh hayatı (mâna âlemi) ile bağı olan evliya, koruyucu ruh ve benzer varlıklann adlannda işlenen bir tamamlayıadır.

BABA

Burkut Baba, Zengi Baba, Baba Kamber. Çiftçi Baba ve Rüzgar Baba gibi koruyucu ruhların ve mitolojik varlıkiann adlan nda rastlanır. Eski Türkçe'de, "Babay" şeklinde de kullanılmış olan kutsal IçerikJi bu sözcük, çeşitli Türk dillerinde. Ulu Ata anlamını koruyarak, ata ruhuyla bağlı bir anlam İfade etmiştir.

Ata, şeyh. dede, nine ve benzeri sözcüklerle birlikte, "Baba" sözcüğü de evliya gözüyle bakılan, kutsal sayılan motifler, türbeler ve mezariann ad lan nda kullanılır. "Baba" içeriği, pîr ve ocak adlan olan. Baba Dağı, Babagil, Karaltı Baba, San Baba. Hazret Baba ve Şeyh Baba adlannda görüldüğü gibi ecdadın, soy büyüğünün ve ulusun ak sakallılannın ruhuna tapmanın bir iradesidir.

Azerbaycan Türklerinin inanç sisteminde geniş yer tutan, eski tarihe mal olmuş, pirlerin ve ocaklann adlannda. "Baba" kısmına sık sık rastlanır. Buradaki eski ocaklann türbe ve pirlerin taşıdığı Gngir Baba, Diri Baba, Kırklar Baba, Rüzgâr Baba. Ak Baba ve Atlı Baba gibi adlar, tarihin derinliklerinden gelir ve tarihî kutsal törenlere bağlı inanışlann izlerini yaşatır.

Araştırmacılara göre. adlannda "baba" sözcüğü olan pirlerin büyük bir çoğunluğu, yükseklikten, dağ ve kayalardandır. Bu da Dağ Ruhuna olan inançla bağlıdır. Baba sözcüğünün dağ kültüyle bağlı anlamı. "Babani" şeklinde. Urartu dilinde de geçmiştir.

İskit mitolojisindeki Gök Tanrısı."Babay-Papay"in adı da mitolojik motif olarak, anlamsal yapı ağsından "Baba" ile karşılaştınlabilir. "Babay" şekli ise Kuzey Rusların demonolojik görüşlerde, küçük çocuklan korkutmak İçin, geleneksel görüşlere uygun olarak uydurulan hayalî bir motifin adıdır. Korkunç görünüşlü "Babay"ın mitolojik bir varlık olarak belirli işlevleri vardır. Gerçekte olmayan, ancak çocuklara anlatılan bu fantastik varlık; çocuk, davranış kurallanna uymazsa, yaramazlık yaparsa, ipe sapa gelmezse, büyüklerin sözünü dinlemezse ve zamanında yatıp, zamanında kalkmazsa, gelip çocuğu götürür ya da başka türlü bir zarar verir. "Babay" motifine, zaman zaman hatta çocuk masal lan nda da rastlanır. Ancak tüm bu tip karakterlerde olduğu gibi. "Babay" hakkındaki bilgiler yeteri! ve açık değildir.

Adımlan da anlaşıldığı gibi. "Babay" sözcüğü, Türk kaynaklı ba-
IM lk* bağlantılıdır. FasmerSözlüğüne göre, vurgusu ikinci heceye
n "Baba" ve "Babay" sözcükleri, Türkçe'den gelir. Slavyan
!· .111.ninni çoğunda, atalarını anmak istedikleri zaman, "ded" ve
UıU. •..>/. uklcri kullanılır. Bunu, yalnız Slavyan dillerindeki Tür-
ı | ...imlen biri olarak izah etmek mümkündür, (bak: Papay)

AAt.ı I -.ki Ön Asya kaynaklan nda kaydedilen bir sözcük.

İlk dlnî-mltolojlk anlamından ne kadar uzaklaşsa da kutsallığa UıO.lılıgını koruyan bu sözcük, Azerbaycan halkının ortaya çıkış zam "una dayanan Türk asıllı boylann ve soylann dilinde de kullanılmıştır.

Slav dillerinde, "bog", "boğ", "boh" ve "blg" şekillerinde rastianan vr ilk anlamı "bogat" sözcüğüyle ilişkilendirilerek, Hint-Avrupa kaynaklı bir köke. Slav veya Iran dilli bir kaynağa bağlanan bu söz-
ıl I llnt-Avrupa hal klan nın daha önceki dönemlerde Türklerle temasla olmuş Doğu kanadındaki dillerinde rastlanır. Mitolojik ağdan 11. oı-..ını geçirip anlamsal olarak dallara ayn lan bu sözcümün, Türk illilerinde, "bay", "beg" (bey) ve benzeri, çok sayıda şekli de var.

Bag" sözcüğü, milattan önceki yüzyıllara ait Ön Asya yazılann-
<İa. I»llinen en ulu ilâhî varlığın adında, "Bag-maştu" şeklinde işlen-
11 »i'..ılr. Urartu'da ise böyle bir İlâhî varlığın eşi de yine "Bag" sözcüsünden ortaya çkmış adla: "Bag-Bartu" şeklinde anılıyor. Blsüiın'uıı eski adı "Bagastan" da yine bu kökten türemiştir.

ı ıfneUikJe Türk halklannın Şamanizmle karışmış. Tannalık inananın İzini taşıyan, geleneksel görüşlerde, "Bag" (Bay) köküne bağlanan çok sayıda mitolojik varlık, ruh ve doğal objelerin adlan mev-
< uttur.

"Bag" sözcüğünün geçirdiği anlamsal aynşma bakımından, Türk dillerindeki, şaman üstat, âşık anlamlı "Bag-çı" (Bagşı), "Bağı" (Büyü), "Bağıa" (Büyücü). "Bahıa" sözleri de dikkat çekiddir. M. E. Sablr'ln, "Hanblbİm falç. nenem bag dokuyan" sözlerindeki "bağ dokuyan" da bu anlamda "Bag-Bag" anlamıyla ilişkili olup. eski Şamanizm! n izini taşımaktadır. Bilimsel edebiyatJardaki "Mag" (Maglya)

anlayışının kökü de "Bag-Mag" temeline dayanır. Maniheylerin Pişmanlık Duasında, "Mag" İle bir yuvaya giren, "Mog" (kahin, büyücü) sözcüğü bu açıdan bir istisna değildir. Teonimin sonraki sessel şekli olan "Bay". Ulu Tann anlamlı "Bayat" sözcüğünün (Bay-at) temeline dayanır, (bak: Bay)

BAHAR BAYRAMİ: (bak: Nevruz)

BAHİCJ, BAHSİ, BAKSI: Türk dillerinde, Şamanizmin izini yaşatan anlayışlardan biri.

Uygurca'da. Budizm'in kabulünden önce, bilgiç, din adamı, büyücü, rala ve hekim anlamında, "Bahşı-Baksı" sözcüğüne rastlamak mümkündür. Orta Asya uygarııklannda bu anlayış, büyük hayat tecrübesi ve sihir gücü olan şahıslara, halk hekimlerine, müzisyen ve şairlere verilen ad olarak karşımıza çıkıyor. Ebülgazl'nin Şecereyi Terakime adlı eserinde, eski çağlardaki "Bahşılar", rivayetlerin, destan ve hikâyelerin bilgid olarak geçiyor.

"Bahşı" sözü, yanlış olarak. Moğolcadan alınma sayılır. Türk dilinde çok sayıda türemesi olan bu sözcük, aynı zamanda derin anlamsal kategorileşmeler geçirmiştir. Sözcüğün Uygur metinlerinde "din adamı, rahip": Budist metinlerde "Budist rahibi". "Uygur alfabesini bilen mirza" buna benzer anlamlan ise hiç şüphesiz daha sonraki dönemlere aittir. İslam'ın kabulünden önce bir şaman tipi olan Orta Asya bahşişi, daha sonralan şaman statüsünden uzaklaştı. Bununla birlikte, Kazaklar ve Kırgızlardaki "Bahşı", bugüne kadar da şaman kalmıştır. Her açıdan şaman benzeri olan, onun gibi, kopuzla efsunlar okuyan "Bahşı". gerçekte de ruhlarla ilişki içinde olan, kutsal din adamı veya dualarıyla hastalan iyileştiren bir hekimdi. Bu sözcüğün, Türkmenlerdeki "koşmalar okuyan halk şairi" ve Buhara'da seyyahlar tarafından kaydedilmiş "halk şairi, çalgıa" anlamlan da onun İlk anlamryla ilgilidir.

Kazak ve Kırgız efsanelerinde Dede Korkut, bahşılığın temsildsi ve Kazak-Kırgız bahşılannın pîri sayılan ulu bir varlıktır. Büyücü ve efsun okuyucusu olan "Bahşılar"ın, başlıca işlevlerinden biri tabiplik-

ıı IkıhvıUr "ın piri olan Korkut Ata'nın hastalan yah/artmadan teda-
ı • ıılglne dair rivayetlerin de temeli vardır. Çünkü şamanlar aynı
< ııı ı.ııHı.ı hekimdiler. Onun için de "Bahşılar" ve samanlara tabip
İl nilmlştir. "Bahşılar", kopuzlanyla. bu tablp-şaman İşlevini, son za-
.....lara kadar koruyorlardı, {bak: Kam)

K.ıhsılar"ın psikanallst işlevini yerine getirmeleri, sonraki dö-
iM-nık'iln geleneklerinde açık bir şekilde yer almaktadır. Örneğin,
'. M | > I h.ın giden müzisyenin kırmızı elbise giymesi şarttı. Bu terapi
>H<ll, müzikle tedavi ve bunun gibi gelenekler. Türkmenistan'da.
M>ıı zamanlara kadar yaygındı. "Bahşılar", genellikle kopuzdan bir
ı«*«LıvI araa olarak yararlanıp, onun eski işlevini sürdürmeye devam
ı - livalardı. Korkut efsanelerine göre, kopuz çalındığı zaman, olu-
nu ıı ı K< nkut Ata'ya yakın durabilmesi de anlamlıdır. Türkmen bahşı-
l.tıııHlan bahseden birçok yazar, on lan sadece, müzisyen, çalgıa ve
«il h ı olarak görür. Türkmen bahşılannın. ölü olduğu yerde bulun-
maıııalan konusunda sert bir yasaklama vardır. Ancak şimdiki Türk-
11 M-ıı bahşılar, bu yasaklamanın nereden geldiği hakkında fikir sahibi
i Irglller.

I ski Türk bahşılan da aynı zamanda, hem şair hem müzisyen, lum ıMıııcı. hem efsuncu. hem münecdm, hem de hekimdiler. Yani, hekimle etsuncu, şairle büyücü birbirinden ayn değildi. Onlann irk İMşlanna yapakları görevler, sonradan dağılıp, parçalandı. Halk yanında efsanevî bir şekle bürünen eski bahşılann kerametleri, I »iıler. evliyalar ve şeyhler arasında dağıtıldı.

Ltnograflann izlenimlerine göre bahşılar, Müslüman terbiyesi görenler değil, İslam'a kadarki inançlann taşıyıcılan olup, dede-baba ruhunda yetişen kimselerdir. Araştırmalara göre. yazılı hü-l umleri, kararlaştırılmış kural ve yasalan olmadığı için. geniş serbest yaratıcılık olanaklanna sahip olan bahşılar, geleneklere büyük bağlılık gösterirlerdi.

Bahşılann. Şeytan'la İlişkide olduğuna da inanılırdı. "Bahşılık Kiia|>çığı"na göre. bu sanatın pîri. Hz. Fadime'dir, bahşılar ve sananaıını koruyan da yine O'dur. Bu sanat Hz. Fadime'den kalmıştır. "Ba-!)uıname"ye bakılırsa. "Bahşı" adı, Babür Şah zamanında Moğolla-

nn kınkglara verdikleri bir ad olmuştur. Bu veri çok ilgi çekidir. Kınkglara. "Bahşı" denilmesi, kınkglıgın. en eski evrelerde, Şamanizmle bağlantılı olduğunu ve sonralan da onun bir kolunu oluşturduğunu gösterir. Şamanlar, aynı zamanda hekimdiler. Bu. şaman ve "Bahşı" adlanna verilen anlamlardan da görülür. Çağatay'ca sözlüklerde, "BahşTnın diğer anlamlarıyla birlikte, tabip, hekim ve cerrah anlamlan da görülmektedir.

Bahşılık, vergiyle olurdu. Sinir yıpranması, yürek burkulmalan ve yüzün gülmemesi gibi haller, Türk halklannda, verginin İşaretleri arasında sayılır. Kırgıziarda. gelecekten haber veren tüm varlıklara. "Bahşı" denilirdi. Dede Korkut boylarından da anlaşıldığı gibi ozan, bir çeşit görünmezler dünyasından haber veren "BahşTdır. Uygur harfleriyle kaleme alınmış Oğuz efsanesi ndekl, Ulug Türk ve Reşideddin metinlerindeki "lrkıl Ata" motifleri de bazı araştırmalarda, yaşlı bir bahıa olarak görülür.

Bazı araştırmalarda ise genellikle şamanlann, "Bahşılar"la bir tutulmadığı yazılır. Bu gibi iddialar, olaylan bir bütün olarak görmemenin bir sonucudur. Araştırmacılara göre bu anlayış, eski anlamlarıyla, Osmanlı ve Azerbaycan topraklannda ne halk dilinde ne de edebî dilde yerleşebilmişör.

"Bahşı" sözcüğünün açıklamasıyla ilgili yazılan bilimsel metinlerde, ortaya atılan fikirlerden biri de sözcüğün "Kör Şaman" şeklindeki yorumudur. Ancak bu yorumu onaylayacak verilerin yeterli kadar olmaması onu hâla tartışmalı bir pozisyonda tutuyor.

Bu adın "Bakmak" köküyle bağlı olması olasılığı da yok değil. Özbek samanlarının, hastalann tedavisi İçin yaptıklan törenlerin adı da "Bak" kökünden gelen. "Bakım"dır. Bununla beraber "Bahşı" sözünün. Eski Soktca'daki, "Bag" veya onun daha sonraki şekli olan "Behş" ile değil, eski Türkçe"deki "Bag-Bağ" ile bağlılığı daha inandınadır. (bale Bag)

BASTIRIK: Karaçay-Balkanlann geleneksel demonolojik görüşlerinde var olan şeytanî bir ruh.

insanın, korkulu kâbuslar gördükten sonra, vücudunda halsizlik

• IMH'SI. uyanıkken ağzının burnunu kuruyup vücudunun hissiz-
I. . . . . 1 I* ıstınk" denilen bir şeytanî gücün etkisiyle bağlantılı gö-
ıtlluıdü. "Bastınk"ta İnsan ne olduğunu anlar ama yerinden kıpırda-
y.w ak gücü olmaz.

Yaşlıların söylediklerine göre, "Basünk"ın belli bir görüntüsü soktur, Ü. bazen kedi, bazen İnsan, bazen de diğer canlılann kılığına y.ııeİHİir. İlginçtir ki Kumuklarda da ev sahibine." Bastı nk" denilir.

MAY: lürk etnik-kültürd geleneğinde, mitolojik objelerin ve varıık-ı.ıııın .»dlannda kutsallık içeriğini bildiren bir kısım. Örneğin. Altay-Sayan halkları arasında yapılan saman törenlerinde. "Bay" sözcüğü. MKvıllıkla ilişkiyi irade eder. Ülgen ve onun oğullan gibi, en ulu ilâhî arlıkların ve en güçlü şaman ruhlannın adlarıyla birlikte yer alır.

Kıy" sözcüğü, başı göklere değen, kökleri ise Erlik Han'ın ye-ıaliı saltanatına kadar uzanan ve adına "Bay Terek" denilen mitolo-|lk dünya ağaanın adında da mevcuttur. Aynca altında dağ ruhuna 1 1 ıı Um kesilen kutsal "Bay Kayınk" gibi ağaç adlannda da "Bay" kısmı kutsallığı irade eder. Bu sözcük şaman dualannda yer alan, "Bay lunkiiı" ve "Bay Kuş" adlannda da vardır. Aziz günler sayılan ve Uı/ı yasaklara uyulması gereken günlere de "baylu gün" ve "bay gun" denilmiştir.

"Bay" kökünden gelen "Baytala", şaman ruhunun yardımcısına verilen bir addı. Altaylarda "Bay Ağaç", soy ağaa anlamına gelir. Kıy" kökünün kutsallık içerdiği. Dağlık Altay veTuva'dakl ulu başlangıç olarak bilinen, kutsal dağlara ve göllere verilen "Bay-tuu", Bay-tag" ve "Bay-goo" gibi adlarda da kendini gösterir.

Dede Korkut Kitabında "işlevleri, hakim-şaman İşlevlerine oldukla yakın olan motifin adı. "Bay" köküne dayanan, "Bayındır" olarak geçiyor. Eski Moğol metinlerinde, uzağı gören ve gelecekten haber en "DuburvBuyan" adı, P. Melioranskİ'nin söylediği anlamda zengin, varlıklı, anlamlı "Bay" dan veya F. Korsun dediği gibi, varlıklı, zengin ağa anlamındaki, "Bayan"dan daha çok, N.Baskakov'un söylediği gibi, kutsal yüzlü ve yasak edilmiş içeriği bildiren, efsunlamak ve büyülemek anlamına gelen "Bay-Bag" köküne yakındır.

BAY

"Bay" kökü, Igor Alayı Destanı'nda, mitolojik şartocı gibi tanıtılan, "Boyan" adında da açık bir şekilde görülür. Aynı ad "Boyan", Zadonşina Destanı'nda. geleceği bilen, gelecekten haber veren ve uzağı görebilen şarkıcı anlamında. Danyal Peygamber'in Kitabında büyücü, efsuncu, geleceği gören, bilgiç anlamında karşımıza qkmaktadır. Değişken tabiatlı olup. Hıristiyanlık'tan önceki görüşlere, özellikle de Şamanizme bağlı düşünülen bu varlığın adını, eski Slavlar, eski Türklerden veya Bulgarlardan almışlardır. Bu motif hem Slav. hem Türk. hem de Moğol halklannda "Boyan". "Bayan", "Buyan" ve "Poyan" gibi kişi adlarıyla korunmuştur.

Teleutiann dilinde, göze görünmez ilâhî güçlerin taşıdıklan dinî-kutsal içerikli söz gibi. "Bayan" adında ruhlara rastlanabilir. Bu anlayış. Tuva'nın güneyindeki kutsal bilinen Bayan-Tandı dağ silsilelerinin adında da vardır ve kutsallık İrade eder. Karaçay-Balkaıiarda, ise şeytanî ruhun adı "Bayça"dır. Bu adın kökü de sahipliği anlatan "Bay "dan gelmektedir. Onlar, saygıyla andı klan Av Koruyucusu'na, "Bayçomard" adı verirler. Bu ad yine "Bay" kökünden gelir.

Bay, pay ve may kökü. anlam itibariyle şaman İşlevleri, efsun, büyü, dua ve bunlann aracılığıyla da kurban, şölen, bayram ve benzeri anlayışlarla bağlılık içindeler. Örneğin, Çağatayca'da, "bayıbayıg" sözü, sihir, efsun, büyü anlamına gelir. Anadolu Türkçesinde. "bağa" sözü, efsuncu, büyücü, bahıa, anlamında kullanılır. Altaylarda, "Baylu" sözü, dokunulmaz, kutsal ve yasak dan anlamına gelir. Hakasçadakl "pay" sözü ve Türk dilindeki "bayram" sözü. aslında kutsallık bildiren "Bay/Bag" sözüyle aynı kökten gelirler.

Dikkati çeken bir konu da Slavlann bu sözcüğü neredeyse, tüm anlamlarıyla bir arada kullanmalandır. Örneğin, hem Eski Slavyanca'da, hem da Sırp-Hırvatça'da kullanılan, "Bayatİ" (büyülemek, efsunlamak, tılsıma düşürmek, fala bakmak ve tedavi etmek), "Bay Atlas" (büyücü, bahıa ve halk hekimi). Eski Rus dilinde. "Bayalink. bayan" (fala bakan, fala, efsuncu ve büyücü) ve Rus metinlerindeki "Bait" (efsunlamak, alsıma düşürmek, bilimsel olmayan tedavi). Araştirmaalar tarafından bu sözün, ata ve koruyucu anlamında yorumlanması İse dddl verilere gereksinim duyar.

»AYAN: (bak: Bay)

BAYANA-PAYANA: Türk halklannın dinî-mitolojik inançlannda var olan hayırsever ruhlardan biri.

Ulu semavî ruhlardandır. Altaylarda, yaşlılann ve yeni dünyaya gelen çocukJann koruyucu ruhunun adı. Çocuğun beşiği başında bağlanan kumaş parçasını da böyle adlandınrlar. ~ Bayana- Pay ana" sözü bazen, hatta "Umay"ın adına bile. Tayana Umay" olarak eklenmiştir. "Bayana" adının diğer paraleli olan. Tayana" şekli de Altaylarda. Ulu güç sayılan "Ülgen"İn hizmetinde çalışan, hayırsever luhLvdan birinin adıdır.

Bu sözcük, Altay-Sayan Türklerinden. Şamanist inanca sahip (»lan TeleutJar ve Çelkanlar arasında, iyiliksever ruhlann tamamını anlatır. Kumandinler. 'Tös" veya "Bayana" adıyla, soyun koruyucu ıvıhlannı adlandınr, onlan saf gök ruh lan arasına dahil ederler. Bu v>zcük. Teleutiarda da geniş bir şekilde yayılarak, ilahe anlamı İfade «•(mistir. Bu ruhlardan bazılannın kendi isimleri de vardır. Örneğin, şimşek çaktıran ve dolu yağdıran ruhun adı. Totoy Payana"dır. Bu tuh şaman resimlerinde sembolik olarak, bulut şeklinde çizilir.

"Bayana-Payana" İçeriği, bu halklann görüşlerinde hiçbir zaman kötü ruhlar için kullanılmamıştır. Teleutfaıda, "Ene-Yayaç" denilen ve yeni doğanlan koruyan ruh da " Bayana - Payana" diye adlandın - lan bu ruhlar silsilesine dahil olmuştur. "Bayana" adının. Eski Umay ilahesinin taşıdığı 'May Ene" adının tahrife uğramış şekli olduğunu düşünmek de mümkündür, (bak: Baay Bayanay)

BAYAT: M. Kaşgarî, "Dtvan-ı Lügat-it Türk"de. bu sözcüğün, Oğuz lx>ylanndan birinin adı olduğunu yazmakla beraber, argo dilinde, "Ulu Tannnın Adı" anlamına geldiğini de kaydetmiştir.

Y. Balasagunlu. "Kutadgu Bilig" adlı eserinde Tann, İdi. Ugan ve Arap kaynaklı. "Rebb" sözcüklerinin yanı sıra. "Bayat Tann" İradesini de kullanmıştır. Ve "Bayat adı birle sözüm başladım" şeklinde vermiştir. "15. yüzyıla alt atasözleri ve deyimler topluluğü'ndakl. "Bayat yumından baymışlar" deyiminde de bu söze rastlanır.

BAYRAM

"Zengin ve nimeti bol olan" gibi de anlamlandırılan bu sözcük hakkında. Ebülgazi Bahadır Han. "zengin" demektir diye yazıyor. A. N. Şamoyloviç'e göre, "Bayat" sözcüğü, zengin anlamı veren "Bayan"dan ortaya gkmıştır. Onun sonundaki "t", eski Türkçe'deki çoğul işaretidir.

"Bayat", çok sayıda Türk halklarıyla birlikte, Azerbaycan Türklerinin de taptıklan Ulu Tann'nın vasıflanndan biri olmuştur. Adın anlamsallığı da onun mitolojik anlamının. Tann vasıflanndan biri oklu-ğunu gösteriyor. Bazı araştırmalarda, "suyla bağlı eren ve Tann" anlamlan üzerinde durulsa da bu anlamlann, hangi inanışlarla İlgili olduğu hakkında tam bir açıklık yoktur.

BAYRAM: Şiirsel dinî-mltolojik eski gelenekte, kutsal ideale son derece bağlılığryla tanımlanan zaman kesimi.

Normal günlerden farklı olan bayram zamanı, kendi tarihi kutsal anlam ve değeriyle belirginleşir. Kutsallık da onun başlıca özelliğidir.

Başlangıçta bayramlar, dinî âyinler niteliği taşıyorlardı. Bazı bayramlar, görünüşte dinî içerik taştmasalar bile köken itibariyle, kutsal-dinî kökenden gelirler. Bayram kendi yapısıyla evrenin, kaostan meydana geldiği zamanın sınıriannı belirlemektedir. Kutsal zamanlarda geçirilen bayramlarda, ilk çağlara gönderme yapılarak, mitolojik zamanın yeniden caniandınldıgı düşünülür. Nevruz Bayramı ile bağlı İlk bayram gecesi her şey bir anlık dayandığına dair inanç, eski zamanın (Kaosun) bitip, yeni zamanın "Başlangıç"ı olan zamanın (Evren) başladığını anlatmaktadır.

Türk mitolojik kaynaklı bayramlar arasında, yaz ve sonbaharda geçirilen iki büyük bayramının yeri ayrıdır. Çn kaynaklanna göre. GöktürkJerdeki asil soylular, her yıl başında ecdadını yad ederek, kutsal merasim yaparlardı. Aynı kaynaklara göre, halk, beşind ayın İkind yansında. Gök Tanrısı ve Yer ruhlanna kurbanlar kesip, büyük bayram ederlerdi.

Türklerde, Müslümanlığın kabulünden önce, hangi bayram günlerinin var olduğuna dair, elde geniş bir bilgi yoktur. M. Kaşgarl. 11. yüzyılda. Oğuzlann "eyd" gününe "Bayram" (Bed'hrem) dedik-

. . . . ıcvlnc ve eğlence dolu geçirdiklerini yazmış ve eklemiş:
il ıı. Müslümanlıktan önce. bayram bilmezlerdi ki, adı da olsun,
ı . »Kıydı, bunu bütün Türkler bilirdi." Ibn Mühenna dahil birçok
ıı Havram" anlayışını, İslam'la bağlı kullanmışlardır.

İniklerde, Müslümanlığın kabulünden sonra, islam'a kadarid
• »ı ı ılar, dinî izlerini kısmen yitirmiş olsalar da ulusal destanlarda,
• Mide korunmuştur. Eski Türk âdetleri de daha sonralan Müslüman Uıyramlarda yaşamaya devam etmiştir. "Bayram" sözcügü- . . . . . .H * kadar eskiye dayandığını söyleyebilmek zordur. Araştırmaıi um likrlne göre, Türklerde, "eyd"in karşılığı olan bu "bayram" anlayıy olmasaydı. Oğuzlarda bu anlamı alamazdı. Bu bakımdan, M. ı ı ışın nin söyledikleri ilginçtir: "Müslümanlıktan önce. bayram bil- .... derdi ki adı da olsun" ve "Müslüman bayramı yoktu." Bu söz. İniklerin. İslâm içerikli bir bayramlannın olmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Büyük Turkoloğun bu sözcüğün kaynağıyla ilgili olarak söy- |ı .iıo,!, Bu sözcüğün aslında ne olduğunu bilmiyorum. Çünkü bu 0CÛ hırslardan da duydum. Bununla birlikte. Oğuzlar bayram güiHino. bayram' derlerdi" sözü de merak uyandırıyor.

"Bayram" sözcüğünün kaynağı hakkındaki bilimsel metinlerde l '* ı **Mizcüğün.** "Bag-Bay" kökünden olduğu yönünde fikirler de varı in Mitolojik düşüncede, bayramlann taşıdığı kutsal içerik, bu fikrin • ı< ıgıuluk olasılığını artırıyor. Çünkü, "Bay" kökünün, kutsallıkla ilintili Keriği var. Farklı Türk lehçeleri ve agızlannda. "Bayram"ı ifade etmek için. değişik anlatımlar da kullanılır. Bunlardan biri. "düğün" anlamını bildiren, "toy" sözüdür. Azerbaycan Türk dilinde, evlenme merasimini bildiren, diğer Türk dillerinde ise herhangi bir merasim - ayin (örneğin, Başkurtlarda ad koyma merasimine "isim tuyı", delin merasimine, "ülem tuyı" denilir) anlamına gelen "toy" sözcüyü. Uygurca. Kırgızca ve Kazakça'da, "bayram", "toy-düğün" ve herkesin katıldığı şenlik, eğlence, bayram" anlamlannda kullanılmıştır. Kınm Türklerinde ekindlikle bağlı, "Subantuyı" denilen bahar Uıyramının adındaki, "tuy" (toy) sözcüğü de yine bayram anlamındadır.

BAYRIM: Balkarlar arasında oldukça yaygın olan bir kavram.

"Baynm" kavramıyla bağlı pirlere, bol bol adak adanır, ölenlerin ruhuna dualar okunurdu. Çocuğu olmayan kadınlar, çocuk dileğiyle dizi dizi baynm yerlerine giderken. "Baynm blyçe. bay blyçe / Yalvannm, dileğimi kabul et / Koç kurban ederim / Toprağa yağış veren / Kişilere güç veren / Senin İlâhî gücüne inanınm" diye yaivanrlar.

Buradaki "Baynm blyçe", bir görüşe göre, Karaçay-Balkariann kutsal Meryem Ana'ya verdikleri addır. Karaçay-Balkariann mitolojik görüşlerinde. "Bayram bryçe". en eski mitolojik motiflerden olan, "Umay-biyçe" İle birlikte yaşayan, iki ilahe ana motifinden biridir. "Umay biyçe". Hıristiyanlığın kabulünden sonra bu motifle karışmış ama tamamen blrieşmemiştir. "Baynm". aslında en ulu güç bilinen, Teyri" ile neredeyse aynı güce sahip olan bir varlık sayılır.

BAY-TEREK: Kazak bahşılannın görüşlerine göre. dünya üç kattan oluşur: Gökler Alemi, Aralık Dünya ve Yeraltı Alemi. "Bay-Terek". bu katlan birleştiren kutsal ağaan adıdır

"Bay-Terek", dünya agaanı temsil eder. Bahşılann yaranlış hakkındaki görüşlerine göre, dünyanın tam ortasında, ezelden yaratılmış. Gök Tepe yükselir. "Bay-Terek" (Bay Direk), bu Gök Tepenin zirvesinde yükselir. "Bay-Terek"in dört dalı, gök kubbesinin tüm katiannı yarar geçer. Gökyüzünün katiannı ayakta tutan da "Bay-Terek"^ dallandır. "Bay-Terek"ln kökü, yerin tüm katianndan geçip, sulann derinliklerine kadar uzanır.

İnsan ölmeden kırk gün önce ruh, güvercin kılığryla bedeni terk edip, uçarak "Bay-Terek"İn yanına gider. "Bay-Terek"ln dökülüp, sonra yeniden boy alan yapraklannda, insanlann adlan yazılıdır. Ruh da bu yapraklann İçinden kendi yaprağını bulup, onun üzerine konar. Can ise ölenin kırkından sonra evi terk edip gidebilir.

"Bay-Terek"in gövdesi boyunca canlar yere inip, kadınlann rahmine düşerek yeni hayatın başlangıa olurlar. Böylece, varlık âleminde her ne varsa hepsi hareket halindedir ve hepsinin de dünyada benzeri vardır. Bu anlamda. "Bay-Terek". aynı zamanda

«.iliksiz, ölüp. dirilmeler şeklinde, ebedî varolmayı -kainattaki de-nliliği sembolize eder. (bale Ağaç)

m ı>İK: Kazaklarda yakın geçmişe kadar korunup gelmiş, eski bir mnasim adı.

»u sözcüğün Kazak dilinde birkaç anlamı var. "İnsanlara veya hayvanlarla gelen azar, bu azan gönderen ve onu koruyun ruh". . »nlarılan biridir. "Bedlk" adının zaman geçtikçe, merasim oyunlann ı*ıı | urçası haline dönüşerek yaşamaya devam etmesi ilginçtir.

Araştırmaalara göre. "Bedik". şeytanî varlıklara takılan bir addır. Bu varlıklar, kötü ruhlar grubuna dahil olup. insanlara ve ev hayvan-ı.nuıa çeşitli zararlar verirler. Hastalığa yakalananlann kurtulması Kin. bahşı dualan yumuşatılıp eğlenceli kılarak, merasim sarkılan ..eklinde okunurdu. Akşamlan, hastanın evinde veya avlusunda toplanan gençler, bu eğlenceli merasim şarkılarını okur. "Bedlk"ten ya avludan çkıp gitmesini ya da geldiği yere dönmesini veya en ttmdan komşu avluya göçmesini rica ederlerdi. Çıkıp gitmeyen "lirdik "i. önce terbiyeli ve ölçülü bir şekilde rica minnetle ikna et-ıneye < alışırlardı. Sonra bunun yıini tehditkar sözler alırdı. Hatta o /.»man terbiyesiz ve hakaret içeren sözler de söylenmeye başlardı. İnanışa göre. buradaki amaç, büyü gücüne sahip "Bedik'in gözünü korkutarak çekip gitmesini sağlamaktı.

IIFHLÜü Yakındoğu kültüründe, geniş bir şekilde yayılmış bir halk kültürü karakteri.

Bazen tarihî bir kişilik olduğu da söylenir. Arap halk kültürüyle bağlı bu motif, yanlışlıkla adlandınldığı gibi, dünya halk bilimindeki, "akıllı ahmak"lardan değil, "deli görünüşlü akıllı"lann doğu versiyonudur. Bllglçliğiyle ayırt edilen "Behlül" motifi, geleneksel halk biliminin kendi içindeki mistik gücü yansıtır. Azerbaycan Türklerinin sözlü edebiyatında, "Behlül Danende" (Bilgiç Behlül) ile ilgili çok sayıda fıkra vardır. O, halk içinde. "Dfvane Behlül" olarak da tanınır. Aslında hem "Behlül" hem de "Divane" adlan, aynı anlam içermekledirler. "Divane" adı, onu halk sofiliğine ve dervişler âlemine de

bağlar. Bunun kendisi de Şamanizmden gelir. Şamanlann bir zamanlar "Divane" adıyla cağınlmalan rastlantı değildir.

"Behlül" motifinin şekillenmesinde, halk sofiliği önemli bir rol oynamıştır. İnanışa göre, "Behlül", Tann sevgisinden deli divane olan sûfi. mecnun ve meczup gibi, bazı evliyalara verilen bir addır. İlk önceleri, her türlü fazilet ve iyilik severiigi kendinde toplayan seçilmiş insanlara, "Behlül" ctenilirmiş. Bu adın sözcük anlamı, "Güler yüzlü, komik İnsan" demektir. "Behlül". daha sonralan -tahminen sekizind yüzyılda- evliyalara verilen ad oldu.

İnsanlara göre, "Behlül" denilen insanlar. Tanndan kalplerine gelen ışıktan akıllannı yitirirler. Onlann İçerisinde, ilâhî cazibeye tutulduktan sonra, bir daha kendilerine gelemeyen bile vardır. "Behlül". görünmeyen âlemden haberler verebilir. Bazen kaşlannı çatıp, dertli dertli gezen Behlüller olsa da hiçbir sebep yokken, kahkaha atıp gülmek. "Behlül" adını taşıyan kişilerin en belirgin özelliğidir. İbn Arabî, Behlüllerden birine, aklını nasıl yitirip, deli olduğunu sorduğu zaman. "Behlül". kahkaha atıp gülmüş ve "Asıl deli olan sensin ki aklı olmayan birine, aklını nasıl yitirdiğini soruyorsun!" diye cevap vermiş.

Bu anlamda "Behlül". başkalannın bilmedikleri gerçekleri ve gelecekte olacak hadiseleri bildiğine İnandığı için, bu bilgiden mahrum insanlann davran ıslan na. gaflette olmalanna ve cahilliklerine bakıp anlamlı anlamlı gülerdi. Bu davranış tarzı da etnik kültürel geleneklerde kendi iradesini "Divane" adında bulmuştur.

Mecnun olan "Behlül". yalnızlığı sever, harabelerde, yıkık dökük yerlerde, mezarlıklarda yaşar. Üstü başı döküntü, dalgın, şaşkın ve üzüntülü halde dolaşır. "Behlül". şiirle hikmetli sözler söyleyebildiği için hikmet sahibi ve bilgiç insan gibi de tanınmıştır.

İslam, fıkıh ve kelam alimleri, görünüş itibariyle akıllıdan çok deliye benzeyen "BehlüTün, kutsallık makamına çıkan İmasına ve "Allah'a yakın evliya olarak görülmesine, başından beri karşı çkmaktadıriar. Onlann fikrine göre. Tann'ya olan kulluk borcunu bilinçli bir şekilde yerine getirmek gerekir. Mecnunluk ve divanelik bir kusurdur. Bu yüzden peygamberlere divane denilemez. Mecnunluk ve

divanelik, evliyalıkla da bir araya gelemez. Bu yüzden de Behlüllerl. «•vlıryalığın en yüksek kanarında görmemişlerdir.

"Behlül" adı, özel İsim olarak da kullanılmıştır. Bu anlamda, ivhlül Danende" (Bilgiç Behlül) motifini. "BehlüT'lerin genelleşlp, sembolize olmuş şekli saymak mümkündür.

BEY: İlk anlamıyla, kutsallıkla bağlı içeriği olan bir anlayış.

Kutsallıkla bağlılığı çok sonralan bile, Türklerde beyliğin insanlara bir Tann vergisi olarak düşünülmeslyle agklık kazanıyor. Kodeks Kumanikus'da. "bay" köküyle ilişkili olarak, "Beyimiz Tengri" ifadesi kullanılmıştır. Altun Göl metninde, "Umay-beg" ifadesine rastlanır. "Bey" sözcüğü, bu bakımdan da anlamsal olarak başından beri kutsal bir içerik taşımıştır. Ebu Heyyan'ın. "Kitab el idrak.."ında, Uygurca olduğu belirtilen, "beyer" sözcüğü de "Allah ve İlâhi" gibi anlamlandınlmıştır. Sözcüğün, eski Türkçe'de, önceleri Tann anlamına y.eten ancak daha sonralan anlamsal açıdan değişiklikler geçiren Bag" ("Beg", "Bey") İle bağlılığı ise şüpheye yer bırakmayacak kadir doğrudur.

Tuva-Kljilerin demonolojik görüşlerinde, yeraltı ölüler saltanatının sahibi sayılan ve görünüşçe, "Al-Hal" motifine yakın olan "Yerlik Biy" adında da "Bey" kökene rastlanabilir. E. Divayev'ln yazdığı metinlerde, Kırgız bahşılannın dilinden şöyle bir söz aktanlmaktadır: "Başınıza dolanım, dlvlerim-Başınıza dolanım, biglerim." Bu sözlerde kastedilenin, koruyucu ruhlar olduğu açıktır. "Bey" sözcüğünün. "Big" şekliyle. "Koruyan" anlamını ifade ettiği de bazı yazarlar tarafından kaydedilmiştir.

V. Bartold'a göre. "Bey", önceki zamanlarda kâhin, dinî törenlerin yürütücüsü olmuştur. Yani soyun lideri olan "Bey", Türk Tanrıcılık kanununun yürütücüsü idi. Türklerin "Bey-Biy (Beg)" ve Mogollann "Beki" şeklinde kullanıl ıklan bu kavram, V. Yegorov'a göre, ilk önce ata. kurucu, anlamında işlenmiş ve bilinen diğer anlamlanna daha sonralan kavuş-

muştur. Yani, ilk cağlarda "Bey", dinî âyinlerini icra edendi ve soyun diğer üyelerinden, giydiği özel beyaz giysisi sayesinde aynlırdı.

OyrotJar ve Mekit boylannda son zamanlara kadar, her yıl yapılan kurban merasiminin yürütücüsü "Baki" (Bey) namını taşıyan, soyun ak sakallısıydı. Cengiz Han, buyruğu İtibarıyla, beyaz giyinip, beyaz at binen, en yüksek yerde oturan. Moğol lan n ayını, yılını belirleyen ve kurban merasimlerini yürüten. "Usun a da bu namı vermişti. Eski Türklerin "Bey" sözü, anlamsal genişleme geçiren ve kutsal katta Tann anlamına gelen. Türk kökenli "Bag"dan türemiştir, (bak: Bag; Bay)

BEYER: (bak: Bey)

BİÇURA: Kazan, Tatar ve Başkurt halklannın mitolojik görüşlerinde şeytanî ruhlara verilen bir ad.

Tatarlar bu kötü ruhlan, kısa boylu kadın görünümünde anlatırlar. Onlann bodrum veya hamamlarda yaşadı klan na inanılır. "Ev Sahibfnden farklı olarak, onlar her evde bulunmazlar. Evlerde bazen, onun İçin özel bir yer ve gece yemesi için özel bir yemek ayınriardı. Bazı söylentilere göre. bu ruhlar evlerde kargaşa yaratır bazı söylentilere göre de iyilik yapıp, ev halkının varlıklı olmasına yardıma olurlardı. Tatarlarda bazen, bu ruhlann verdiği rahatsızlıktan dolayı evlerini terk edip gittikleri bile görülürdü. Batı Sibirya Tatarlannda. "Bİçura" ruhlanna, "San Sas" (San Saç) denilen ruhlar uygun gelirdi. ("San Saç". Türk halklannın ortak inanışlanndan olan, "Al-Hal" ruhunun adlanndan biridir.)

Tatar-Mlşartarda. "Biçura", "Pîrier" denilen kötü ruhlann değişik bir şekildir. Başkurtiarda ise onlar, kısa boylu, kırmızı giyimli ve her iki dnsten olan varlıklardı. Bu ruhlann. ormanın derinliklerinde dolaşoklanna azan insanlan razı edip, onlarla yaşadıklanna, daha sonra da bu İnsanlara yardım edip zengin yaptı kl an na İnanılır.

BİLMECE (TAPMACA): Kaynağı itibariyle mitolojik metinler ve ritüeller kökeninden gelen halk kültürünün bir türü. Bilmecelerin dün-

IMI yaratıldığı zamanla kökten gelen derin bir bağlığı var. Koz-.....V.nni sürcdni anlatan mitolojik bir metnin sonradan bilmeceye ılnnuyİHİmcsi olayına bir örnek. Altaylann halk kültürü geleneğin-.1. rastlanır. Bazı geleneklerde bilmeceyi söyleyip, cevabını bulma · ·V'IMH. yarana güçlerle, dağıtıa güçler arasındaki mücadelenin ya->.H Mlığı zamanlarda oynanırdı. Eski yılın yeni yıla dönüştüğü zaman. I «ılı ı lece oyunu için iyi bir zamandı.

içerik olarak mitolojik inanışlara dayanan bilmecelerde, dünyanın yaratılışında yaşanan aralıksızlık tekrarlanır. Yani önce yerin, gö-|0n, ayın. yıldızlann. sonra hayvanlann, bitkilerin, ve insanlann yalatılıikisı aralıksız olarak gözienilirdi. Bu süreçte söz de manâ anlamını yaratarak, dünyanın temeli gibi ortaya çıkardı. Araştirmaalar. IHI anlamda bilmece olayını, dünyanın sözün gücüyle yaratılması < dayıyla karşılaştınyoriar. Dünya ve yaratılış süreci hakkındaki somlar u/nine kurulan bilmecenin sohbet niteliğinden çok, sakral içeriği önemlidir. Diğer özelliği dan İki anlamlılık ve üstü örtülü anlatım İse onu ritüelle doğrudan ilintllendlriyor. Çünkü ritüelde de başka alemle ilişki göstergeler ve çift anlamlı bir sembolize bir dille gerçekleşiyordu. Bilmecenin bu özelliği, ona ritüelden ayn bir güncellik kızandırarak, halk kültüründe Özel bir yer kazandırmıştır.

Kökeni aynca yasaklarla da llintilendirilen bilmece, tören türküleri, ritüel ve özellikle de düğün törenlerinde söylenen türkülerle sıkı İMglantı içindedir. Düğünlerde ayn bir yeri olan bilmeceler, eski çağlarda düğün törenlerinin vazgeçilmez bölümünü oluşturuyorlardı. Bilmecelerin düğün törenleriyle bağlılığına dair Türk halklannın kültürel geleneğinde de çok sayıda etnografik veriler vardır.

Kumuklarda adına "kiritleme" (kilitleme) denilen dügün-tören bilmeceleri, inisiasiya törenleriyle bağlıydı. "Kiritleme" sözcüğü, "gizli anlamlı, sakral içerikli söz" anlamına gelir ve bu anlamına göre de Azerbaycan Türkçesindeki "bağlama" ve "kıhibend" sözlerine yakındır. "Kıfilbend" veya bağlamalann da büyük bir kısmı, doğa, yaratılış, kainatın kuruluşu ve yılın mevsimleri gibi konular hakkında olup. dinî-mitolojik anlam içerirlerdi. Sanatsal şekline göre "kiritleme" tipli metinler arasına halk kültürü gibi Yakutlarda korunup ka-

lan, "gizli, kapalı, sırlı, yasak" anlamlan bildiren "tuyuk'u da dahil etmek mümkündür.

Bilmecelerin düğün törenlerinde şarkıyla bağlı soru-cevap şeklinde gerçekleştirilmesi, diğer Türk halklarıyla birlikte Azerbaycan halk türküleri arasında da rastlanır: "Sen bir kızıl alma olup-Sandığa girmeli olsan..." sözü bu türkünün içeriği, onun ilk mitolojik anlamının değişkenlik ve çevrilme anlayışıyla bağlılığ olasılığını doğurur. Konusu itibariyle bir birini tılsıma düşürme ve çevrilmeler üzerinde kurulmuş olan "Ohhay" adlı Azerbaycan hikayesinin 1920'deki baskısında şiir şeklinde de yer almıştır.

BİZDEN İYİLER: Azerbaycan Türklerinin demonolojik görüşlerinde, dnleri tanımlamak İçin kullanılan bir anlayış.

Bu varlıklar, doğa-uygarlık, kaos-evren, karanlık-ışık ve benzeri İkilemlerde, doğa, kaos ve karanlıkla ilgili şeytanî güçlerin izlerini taşı nar.

Geleneksel halk görüşlerinde "Bizden iyilerin, ayak alt dahil yerin her karışında olduğuna ama insanlara gözükmediklerine inanılır. Halk görülerine göre, koruyucu ruhlar olan "sahipler" de göze görünmezler. Neyin sahibiyseler onda yaşarlar. Onlarla "Bizden İyiler" arasındaki fark var: "Bizden iyiler" hiçbir şeyin sahibi değildirler. Yani koruyucu ruh sayılmazlar.

Ağaç altı, karanlık yerler, su kenan, kalabalıklar ve bunlar gibi doğanın sınınnda yaşama!an, onlann tılsımlı ve karanlık güçler elinde olduklannı gösteriyor.

İnanışa göre "Bizden İyiler", insanlann malını, kazanını çalar, pirinan!, yağını pişirip yerler, elbiselerini giyip oynarlar. Kısacası, insanoğluna devamlı zarar verirler. Bu şeytanî varlıklar İğne gibi demir nesnelerden korkarlar ve bunun İçin de demir çalındığı zamanlarda korkar kaçarlar.

Halk inanışında, ekmek yenildiği zaman "Bismillah" demek gerekiyor. Çünkü, "Bizden iyiler" de insanlarla birlikte oturup yerler. "Bismillah" denildiğinde, onlar sofradan kalkıp glderleımiş. Çocuğa bağınldığı zamanlarda da "Bizden İyiler", daha erken çocuğa yeti-

şip onu döverierTniş. Yere sıcak su döktüğünde. "Bizden lyiler"in çocuklan yanabilir. Böyle durumlarda sinirlenen "Bizden İyiler", su döken insanı döverler. Dövülen insanın ağzı bumu eğilir. Su içmek için eğildiğinde de yine, "Bizden ryiler"in korkup kaçmalan için, "Bismillah" denilmelidir, (bak: Çak, Yeg)

BODUN İNLİ: Eski Türklerin, "Ülkeyi Koruyan Ruh" adı verdikleri dağın Çince'deki adı.

Çinlilerin eski Türklere bağlı verdikleri bilgilerden biri gibi, kendi dillerine çevirip, yazıya aldıklan bu ad, Türk halklannın tapındıklan dağlara, yurdun koruyucusu gözüyle baktıklannı gösteriyor, (bak: Dağ, Ötüken)

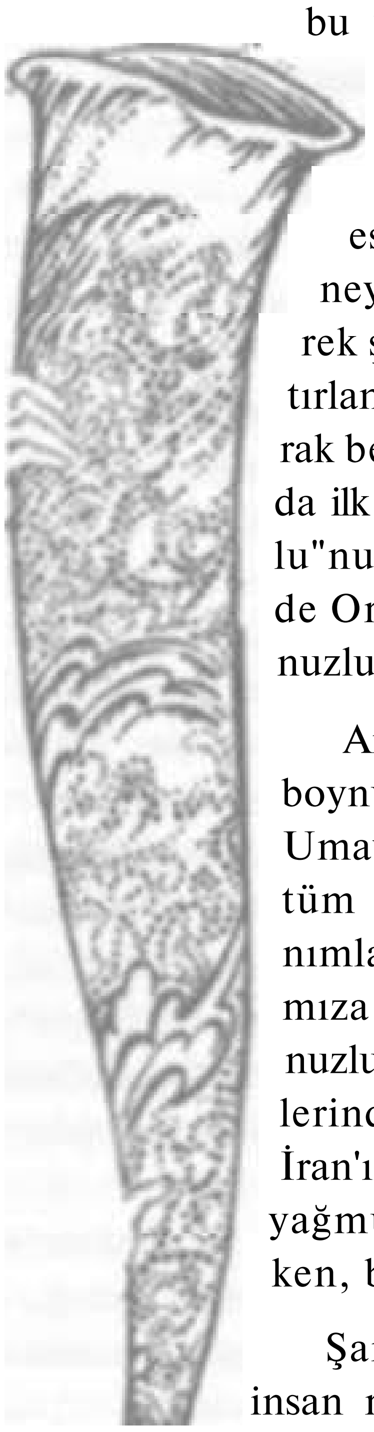
BOSTANCİ DEDE: Anadolu Türklerinde rastlanan ve mitolojik çizgilerini koruyan bir karakter. Türk halk kültüründen bahsedilen araştırmalarda, onunla ilgili karakterin hakkında sessiz kalınmıştır. "Bostana Dede", görünüş İtibariyle de mitolojik karakterleri hatırlatır. Bedeni sık tüylerle kaplı, saç-sakalı birbirine karışmıştır. Bu gibi özellikler, onunla doğanın bolluk güçleri, yani hayatı yaratan güçler arasındaki bağlığı sembolize eder. "Bostana Dede"nin sihirli bir an vardır. Kanatlan olan bu at, insan gibi konuşabilir. "Bostana Dede", destan kahraman!annın karşısına bu atının sırtında çıkar. Atın böyle asimetrik göıüntüsü de onun öbür dünyayla İlişkisinin ve şeytanî dünyayla bağlılığının bir İşaretidir.

"Bostana Dede" istediğinde, bir yerden, başka bir yere havada gidebilir. Onun uçan kuşlarla yakınlığı vardır. Onun nerede olduğunu, kartal gibi kuşlar bilir. Ancak mitolojik tabiatlı bu destan karakterinin gücü sınırlıdır.

Türk halklannın geleneksel görüşlerindeki motiflerden, "Baba Dehgan" motifi, "Bostana Dedeye yakınlığı ile tanınır. Esasen Orta ve Doğu Anadolu'da yaygın olan bu mitolojik varlığın "Yedi Başlı Dev" ve "Orman Ruhu" motifiyle belli bir anlamda yapısal-işlevsel yakınlığı vardır.

BOYNUZ

BOYNUZ: Türk etnik-kültürel geleneğinde, sistematik bir şekilde kendini gösteren dinsel-mitolojik bir unsur. /Mitolojik anlamına göre bu unsur, egemenlik ve güç anlayışları İle İlgilidir. "İki Boynuzlu Ata" hükümdar motifinin ilk versiyonuna, Türk mitolojisinde rastlandığına dair fikirler var. "Osmanlı Sülalesinin Tarihi" adlı eserin yazan Rüstem Paşa, İskender Zülkerneyn'in Makedonyalı İskender olmasına itiraz ederek şöyle diyor: "Kuran"da "iki boynuzlu" adıyla hatırlanan, Oğuz Han'dır. Mitolojik çağın boynuzlu olarak betimlenen kahramanı, Gök Oğlu ve aynı zamanda ilk samandı. Türk mitolojisinde boynuz, "Gök Oglu"nun başlıca özelliklerinden biri sayılır. Bunun için de Orta Çağ minyatürlerinde, Oğuz ve oğullan, boynuzlu olarak çizilmişler.

Araştırmacılar, eski Türk etnik uygarııklannda, boynuzlu ecdadın büyük yer tutuğunu vurguluyorlar. Umay Ana, Erlik, jalmauz, Dev, Dağ Ruhu ve diğer tüm mitolojik varlık ve motiflerin boynuzlu olarak tanımlanması, Türk mitolojik sisteminde sürekli karşımıza çıkmaktadır. Altay şaman metinlerinde, üç boynuzlu dağ ruhunun adı geçer. Şor halk bilimi metinlerinde. Su Sahibinin de boynuzlan olduğu belirtilir. İran'ın Fars bölgesindeki Türk asıllı Kaşkaylar, gökten yağmur yağdıracağına İnandıklan Kosa gelinini süslerken, başına da iki boynuz takarlar.

Şaman davullanndakl resimler arasında, boynuzlu insan resimleri geniş yer tutar. Birçok Türkistan ve Altay şamanı da boynuzlu resmedilir. Boynuzlu şamanlar hem gök hem de yeraltı dünyasıyla bağlantı kurabilen, güçlü samanlardı.

Boynuz, şaman metinlerinde, eski âlemle bağlılığı gösterir. Gök şamanlannın boynuzlu olarak tanımlanmalan, daha sonraki çağlarda, merasime katılan şamanlann boynuzlu

başlık takmaları, Şamanizmle ilişkisi olan Türk tarikatJannda da şeyh ve müritlerin başlarına boynuzlu şapka takmalan bu İnanan göstergesidir.

Altay mitolojisindeki yeraltı saltanatının sahibi "Erlik", Yakuüardaki yeraltı dünya hakimi "Arsan Duolay" ve Karaçay-Balkarlarda "Teyri Kızı" denilen "Umay-Biyçe", çoğu zaman boynuzlu betimlenen mitolojik varlıklardan birkaçıdır. Boynuzlu koruyuou ruh görüntüleri, Altay kültüründe geniş bir şekilde yayılmıştır. Orta Asya Türklerinin hikâye, efsane ve destanlannda, "Jalmauz", "Calmauz" ve "Yalmauz" gibi adlarla bilinen mitolojik varlık da çoğu zaman boynuzlu olarak düşünülür. Ulu Yer Ana'nın değişime uğramış versiyonlanndan biri olan "Yalmauz Kempir"in gücü, boynuzlannın sayısına göre değişir. Yedi boynuzlu "Yalmauz Kempir'ler, en korkunç olanlandır.

Kumuk efsanelerinde, boynuzlu yılan motifine rastlamak mümkündür. Yılan motifi şeytanî doğaya sahip olup yeraltı dünya güçlerini temsil eder. Araştırmaalara göre, ikili boynuz: Evrensel düzenin, tek boynuz ise şeytanî doğanın göstergesidir. Karanlık dünyanın sembolü olarak düşünülen tek boynuzlu varlıklar, Türklerin eski çağlara ait sanatsal metinlerinde de yılan şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde, tek gözlü, tek kollu motifler gibi tek boynuzlu varlıklar da şeytanî güçlerle bağlantılıdırlar ve onlan temsil ederler. Çuvaşlardaki "Arçun" ve ona benzer şeytanî motifler de bu gruba dahildirler. Müslüman Türklerde ise Şeytanın kendisi de kuyruklu ve boynuzlu bir varlıktır.

Kısır kadınlann, kutsal yerlere giderek, oradaki boynuzlara ip bağlayıp çocuk istemeleri de eski Türk Şamanizm'ıyie ilgilidir. Bununla ilgili dikkat çeken başka bir konu da eski Türk dinî-mitolojik görüşlerine göre, çocuklan koruyan "Ulu Ağ Ana'nın (Umay Evliya) da boynuzlu betimlenmesidir. Umay Ana'nın boynuzlu betimlenmesinden de görüldüğü gibi İlk kullanımı, Ulu Ana topluluğuna dayanan boynuzun işlevsel göstergesinin, Türk etnik-kültürel geleneğinde, iyiden kötüye değişerek, yeraltı dünya sahiplerinin özellikleri haline gelmiştir.

<u>BOYU BİR KARIŞ</u>

BOYU BİR KARIŞ, SAKALI İKİ (YEDİ) KARIŞ: Ateşin koruyucusu.

Azerbaycan Türklerinin inanana göre, boyu bir kanş, sakalı yedi kanş olan bir dn vardır. İnsan benzeri olan bu dn, göze görünmez. Bu dnin sakalındaki tüylerden her biri, bir oktur.

Sibirya'nın Türk halklanndan olan Teleutlarda: Ateş Ruhu, parmak boyunda, san bir samur. Yakutlarda ise küçük ak sakallı yaşlı biri şeklinde düşünülmüştür. Anadolu Türk destanlannda "Boyu Bir Kanş, Sakalı İki Kanş", mitolojik karakteri "Ateşli Mercimek" adını taşımakta ve adından da anlaşıldığı gibi, ateşle olan bağlılığını koruyup saklamaktadır. Adı ateşle ilgili düşünülen, "Hal-Al" karakteri, Azerbaycan Türk inançlannda da kısa boylu olarak düşünülmüştür. Ateş-Ooak koruyucusunun, kısa boylu insanak olarak düşünülmesi araşnnalara, Moğol dilindeki "Ortdan" anlamlı "Otuy" sözcüğünü, açıklama imkanı vermiştir.

Bu varlığın ateşle olan bağlılığı, Türk halklannın çoğunda unutulmuştur. Sibirya Tatarlannda, bu karakterin adı, "Kaldazın"dır. Sinirli ruhlarla mücadele eden bu varlık, "bir çeyrek boyu, beş çeyrek sakalı olan bir yaşlı"dır. "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi Kanş" eski karakteri koruyan destanlarda, Karanlık Dünya Padişahının küçük oğlu gibi gösterilir. Destanlarda İse "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi Kanş" olan devlerin, çöllerde, harabelerde, mağaralarda, yerin yedi kat altındaki kuyularda ve kısacası, "Karanlık Dünyası "nda yaşadıktan anlatılır.

BOZKURT: Türk mitolojik düşüncesinde, ulu ata, yol göstericisi ve dürüstlük İşlevleriyle karşımıza çıkan, koruyucu, kült kahraman statüsünde mitolojik bir motif.

İlk Türklerin, yani ecdadın çağdaşı olan "Bozkurt", bu anlamda Türk etnik-kültürel geleneğinde yaratılış sürecinin kanlıması olan ilk ata ve bir kült kahramandır. Oguzname motiflerinin en eskilerinden olan bu varlığın, tüm işlevleri de onun kült kahraman ve gökyüzü oğlu olduğundan kaynaklanıyor. Köken İtibariyle, mitolojik ata ve kült kahraman motifine bağlanan "Bozkurt"a, Yakut dilinde, etnik-kültürel geleneğin doğasına uygun olarak, "Gök Oğlu" denilir. Bu

Ergenekondan Çıkış ve *Yol Gösteren Bozkurt*

ad, onun kutsal bir varlık olduğunu da gösteriyor. Onun için, "Bozkurt"u, "az kala Tann seviyesine kaldınlan!" bir motif olarak görmek, onun etnik-kültürel gelenekteki değerler kümesindeki yerini doğru belirieyememekten gelir.

Araştırmalar, tüm kurtlann değil, sadece "Bozkurt"un, eski Türk düşüncesinin bir parçası olarak kabul edildiği gerçeğini ortaya koymaktadır. "Bizimkiler-Başkalan" karşılaşmasında, bizimkilerin yanında duran "Bozkuıf'un kutsal sayıldığı etnik-kültürel metnin, kutsal anlamlar hiyerarşisinde de yalnız onun yer aldığını göstermiştir. Türk mitoloji sisteminde, kült kahraman, ilk ata ve koruyucu ruh gibi işlevler yerine getiren "Bozkurt'un, başka birçok işlevleri de vardır. Bunlara, dağ koruyuculuğu ve dolaysryla vatan koruyuculuğu da dahildir. Çünkü bir grup sistemlerde olduğu gibi, bu sistemde de dağ ruhu (koruyucusu), aynı zamanda toprak ve vatan koruyucusu olarak düşünülmüştür.

"Bozkurt" destanının -Ergenekon Efsanesi- izleri, Göktürklerden kalma, yadigar olarak bilinen Bugut Abidesi üzerinde, "Bozkurt"tan

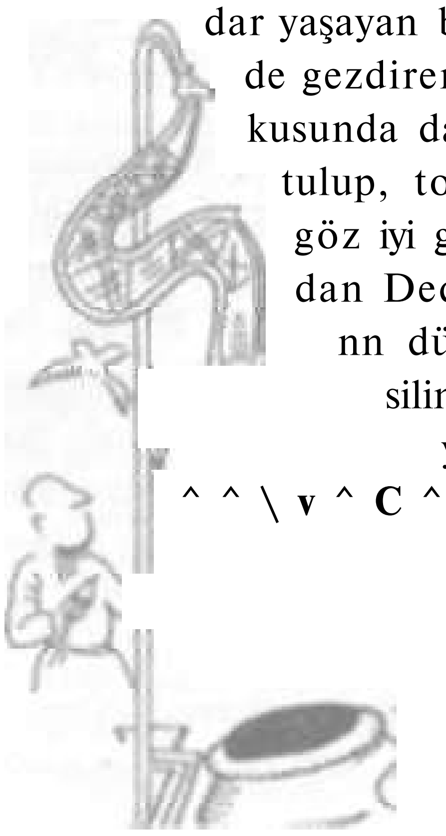
süt emen, kollan kesik çocuk kabartmasında da yaşamaktadır. Eski Türkçe metni elde olmayan "Ergenekon"da, "Bozkurt"un kurtancı motifi olan, "Borteçino"yu (Bozkurt), ilk Türk hakanı gibi sunarak, onun derbrmasyona uğramış şekliyle aksettirilmiştir. Bu yüzden de Türk kültürü araşarmacılanndan birçoğu, haklı olarak, "Ergenekon"un, Moğol devri tarihçisi Reşideddin tarafından Moğollaştınlmış bir Göktürk Bozkurt destanı olduğunu yazarlar. ? Altay dağlan etrafında, Oğuz Türklerinin iskan etmesi hakkında, Türk halk efsanesi" adı altında kaydedilen, Azerbaycan mitolojik metnine göre, Türk'e kurtuluş yolunu gösteren "Bozkurt", Nuh Peygamber'in oğludur. Burada Türk'ün, nesli çoğalırken söylediği, "Bozkurt, bizim kurtancımızdı. Eğer o, yol göstermeseydi, ne ben olurdum ve ne siz... onun içindir ki, Bozkurt'a her zaman inanmalısınız" sözleri oldukça anlamlıdır. Göktürkler, kutsal yüzlü sandıklanndan, kızı! başlı "Bozkurt"un resmini, gök bayraklan üzerine bile kazımışlardır.

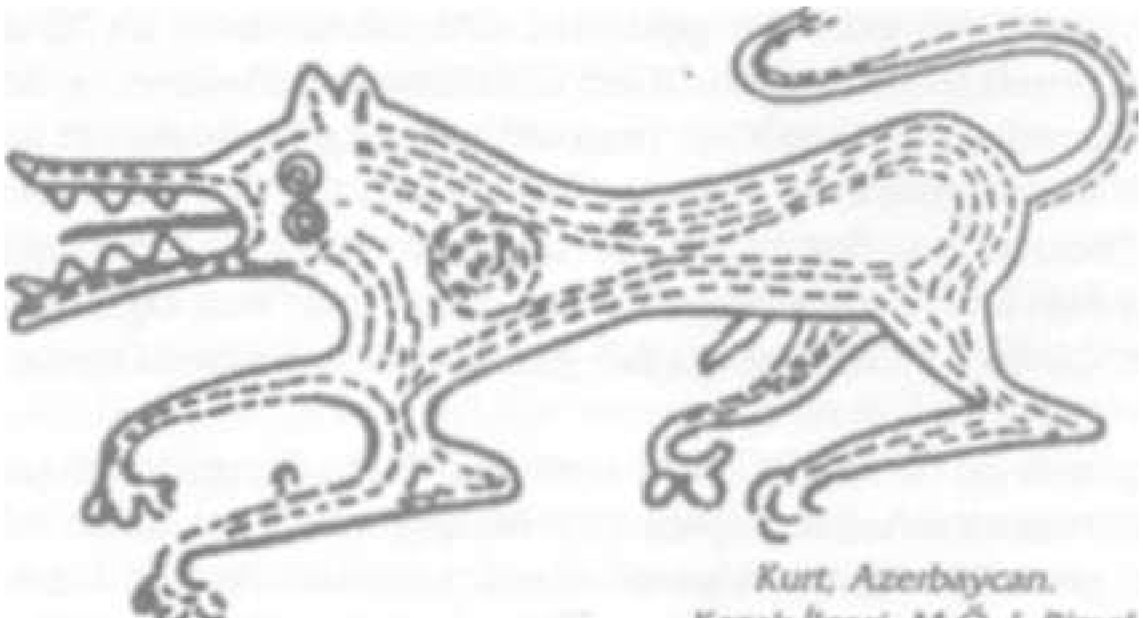
Türk kültürel geleneğinde kutsal sayılan "Bozkurt", savaş ruhu anlamı içerir. "Bozkurt" ile bağlı çok sayıda mitolojik inanışlar, Türk etnik-kültürel geleneğinde, onun, belâlardan kurtulan bir savaş ruhu, mutluluk getiren bir güç, sosyal düzenin koruyucusu gibi önemli yerler tuttuğunu gösterir. Çünkü "Bozkurt", eski Türk savaş ideolojisinin de temelinde yer almıştır. Bu anlamda, "Bozkurt"u savaşın koruyucu sayan eski Türkler, savaştan önce bu koruyucu ruha taparlardı. Uygur alfabesiyle yazılmış olan, "Oğuz Kağan Destanı"na göre, Türk ulusunun savaş sembolü "Bozkurt" (Gök Bürü) olmuştur: "Bozkurt olsun bize uran." Bu Türk mitolojik düşüncesinin kendinden doğan bir olaydır. "Bozkurt" ile ilgili yazılmış bu metinden anlaşıldığı üzere, kutsal yüzlü "Bozkurt", Oğuz'un dünyayı fethetmesine, savaş hamisi olarak yardım edip, kılavuzluk yapmıştır. Ordunun önünde giderek onlara yol göstermiştir. Bozkurt, Kut Dağı efsanesinde de bir yol gösteriddir. Genellikle, Türk soyunun kötü gününde ve soyu bir şeylerin tehdit ettiği zaman, soyun özgürlük ruhunun sembolü gibi "Bozkurt" ortaya çıkar, yol gösterir ve kılavuzluk yapar. Araştırmacılar, haklı olarak "Köroğlu" destanını da "Bozkurt" destanının bir versiyonu olarak değerlendirirler. Derin ta-

rihî bîr geçmişten gelen bir gelenekle, Göktürk halklannı da "Bozkurt"a benzetirler. "Moğollann Gizli Tarihi"nde ise dünyanın en bilgiç hükümdan olan Cengiz in, "Bozkurt" soyundan gelebileceği yazar. Bu metne göre onun ecdadı, "Bozkurt"tur. O, "Börteçino" denilen "Bozkurt"tan doğmuştur adı da "Yılkı Yallı Gök Börü oğlu Cengiz Han'dır. "Cengiz-Şıngız" adının anlamı ise "Kurt Oğlu" demektir. Çünkü o, "Gök Yüzü Oğlu" gibi, kurtancı misyonu taşımaktadır.

Şüphesiz bu metinlerin çoğu, tarihî Kurt Oğlu Cengİz'İn dünyaya gelişinden çok önceki çağlara aittir. Bu anlamda "Bozkurt"un mitolojik gelenekte 'Tann Müjdesi" olarak bilinmesi de kült kahraman, İlk ata ve kurtancı olan bu varlığın, eskiden taşıdığı sembolizm açısından önemlidir. Tuva (Uyranhay) Türkleri, şaman dualannda "Bozkurt"a yüz tutarak, "... Kök pörü erenim kayrahan!../ Tann'mın yakını.../ Bozkurt"um!.." diye seslenirlerdi. "Bozkurt" sıfatıyla karşımıza çıkan "Kayrahan", burada Tann'nın müjdecisi olan ruhun adıdır.

Türk hal klan arasında. "Bozkurt" ile ilgili çok sayıda inanış mevcuttur. Anadolu Yörükleri arasında, son dönemlere kadar yaşayan bir İnanca göre, "Bozkurt"un dişini cebinde gezdiren kişiye nazar değmezmiş. Böyle biri, uykusunda da sayıkJamazmış. "Bozkurt"un gözü kurutulup, toz yapılarak, sürme gibi göze sürülürse, o göz iyi görür ve bir daha ağnmazmış. Bu bakımdan Dede Korkut Destanlan döneminde, Oğuzlann düşüncelerinde "Bozkurt" motifinin az çok silindiği ve buna benzer iddialar asıl gerçeği yansıtmamaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan nüshasında, "Sırtı Yoluk Bozkurt" ibaresi vardır. Kitabın derin bilimdleri, Türk dillerinde "sırt" sözcüğünün "yüz, görünüş" anlamından ve Karaimce "yol" (talih), "yolaylı" (mutlu), Nogayca "yollı" (mutiu), Ka-

Kurt, Azerbaycan.
Kazak İlçesi, M.Ö. I. Binyıl

rakalpakça "çollı" (kutsal, mutlu), Yakutça "collak-dyollok" (talihli, kutsal) ve benzeri sözcüklerin içinde korunan "yol" kökenine bağlı "yoluk" sözcüğünün de talihlillk ve saadet anlamlan bildirmesinden yola çıkarak, buradaki "sırtı yoluk" terkibini doğru olarak "yüzü nurlu" "kutsal yüzlü" olarak yorumlamışlar. "Bozkurt"a bu şekilde, "Kutsal Yüzlü Bozkurt" denilmesi, motifin mitolojik anlamıyla uygun olup, etnik-kültürel değerler sisteminde kendi yerini alır. Bu irade, destanın "Dresden" nüshasında, "Kurt yüzü kutsaldır..." şeklinde tekrarlanır.

V. A. Kordlevski. "Bozkurt, önümüzde Türk şaman dünyasının kapılannı açıyor" diye yazmıştır. "Boz" sözcüğü, "kurt" sözcüğünden aynlmazdır ve bu anlamda "Bozkurt"la bağlı mitolojik hikâyeler de komşu Slavyanlara geçmiştir. Türklerdeki "Bozkurt" İbaresi, Peçenek ve Kıpçaklardan Ruslara geçmiştir. "Igor Alayı Destanında da görüldüğü gibi "Bozkurt"un, bu dildeki karşılığı "Bosry Volk"dur. Eski Rus dilinde kurdun sıfatı gibi kullanılan "Bosıy" ve "Bosov" sözleri, kurdun Türkçe'deki "Boz" tanımından kaynaklanıyor. Bu anlamda, Rusça'daki "Biryuk" (Yalkuzak) sözcüğünün de temelinde "Boru" vardır.

Böylece, etnogonlk süreçlerin içinde yer alıp, toplumsal düzenin oluşumunda da faal rol oynayan "Bozkurt"un. kült kahraman İşlevi,

bir grup Türk mitolojik metinlerinde korunup kalmıştır. Uzunca bir zaman, yanlışlıkla, daha çok bir totem şeklinde görünen "Bozkurt" motifinde, aslında totemizmin ne toplumsal ne de hukukî işaretleri var. Totemizmde, etnik birliklerin İç bölgesine hizmet eden totemlerin aksine, bütün Türklerin kutsal saydıklan bu varlık, içerdiği anlamla, Türk ırkını bir bütün olarak birleştirir. Ulu ata, kurtana ve yol gösterid vasıflanyla taşlann bile aklına kazınan "Bozkurt" motifi, daha sonralan da Türklerin İnanışlannı bir düzene sokarak, ulusal duygunun ortaya çıkış süredndе, önemli rol oynamıştır. Ulusal İdealin, Türklüğün ve Türk millet seveıiiğinin sembolü haline gelmiştir, (bak: Kurt)

BURA DOHSUN: Yakut metinlerinde geçen şeytanî bir varlık.

"Abaası" denilen şeytanî variıklann soyundan gelen bu mitolojik karakter, yeraltı âleminin "Nes Ütügen" denilen bölümünde yaşar. Yazılanlara göre "Bura Donsun", ateş kökenli olup, ateşten yaratılmıştır. Yeraltında, onunla aynı kökten gelen başka varlıklar da vardır. Boynuzlu ve kuyruklu olarak betimlenen bu variıklann ne elleri ne de ayaklan vardır.

"Ölüm tohumu eken ve mutsuzluk getiren" "Bura Donsun", görünüş itibariyle, Yakut metinlerindeki "Abaasflara yakındır. Tek eli, tek ayağı ve alnının ortasında bulunan tek gözü vardır. "Harahhaan Toyon"un saltanatına üç ayaklı atla gider. Tüm bunlarla birlikte, "Bura Donsun", yan şeytan, yani "yan Abaası". "yan insan" olarak tanımlanır.

BURH, BURKUT: Türkmenler ve Kazaklarda, yağmur koruyucusuna verilen ad.

Türkmen inanışlannda, elindeki asayla, bulutlan bir yerden başka bir yere taşıyan, yıldınm çaktıran "Burkuf'un bu işlevi, Orta Asya'nın Türk halklannda meleklere, Farslann inanışında da "Ali'ye ait olarak düşünülmüştür. Kuran'da ise yağmur yağdırmak ve şimşek çaktırmak "Allah"ın elindedir.

"Burkut Baba" motifinin kökleri, islam'dan önceki dönemlere

aittir. Onun, İslam "Allah"ryla mücadelesi, çocuğu olmayanlara, "Allah"tan çocuk vermesini talep etmesi, bazı halk efsanelerine göre "Allah" vermezse çocuğu olmayan kişiye, "Burkuf'un kendinin çocuk vereceğini söylemesi, efsanelerde rastlanan konulardır. Hazreti Musa. "Allah"a. sözüne sahip gkmayıp, insanoğluna neden evlat verdiğini sorduğunda "Allah", "Onu ben vermedim, Burkut verdi!" diye cevaplayıp, ekler: "Eğer Burh, önüne geçmeseydi, o, yerin altını üstüne getirirdi."

Onun, Ölüm Meleği, "AzraiPden ölülerin canını geri almak için nasıl savaştığı ve hatta Cehennem'i ortadan kaldırmaya çalıştığı da bazı metinlerde karşımıza çıkar. İnsanlann doğması, yaşaması ve ölmesi üzerinde, "Burhun-Burkut Baba"nın etkili olduğu anlaşılır. Halk inanışlarında. Onun rolünün sınıriandınlması sonraki dönemlere rastlar.

O, efsanelerde tipik kutsal bir sûfi olarak gösterilir. Bu, bu evredeki uygarlığın öz doğasındaki mistik ruhtan gelir. "Burkut Baba" birçok rivayette, şairlerin ve şamanlann koruyucusu sayılır. O bazen, "Devane" adıyla da çagnlır. Efsanelerden birinde "Burhun" adı. "DrVaney-i Burh Sermest" şeklinde kullanılmıştır. Buradaki "sermest" sözcüğünün kökleri. "Burkut" motifinin oluşmasının sonraki aşamasında, tasavvufun ve halk sofiliğinin olduğu yere de İşaret etmektedir. Bununla birlikte, vergi verilen kimseler de ruhlann seçtikleri kişiler olduklan İçin, davranışlan da her zaman dnli olmak gibi anlaşılmış ve bu kimselere, "dnli, divane" gibi adlar verilmiştir.

Bu adla çağınlmak onu, Türkmen "Koroğlu"sundakJ İlk şaman olan "Âşık Aydın" ve Azerbaycan "Köroğiu"sundaki "Aşık Cünun" adlanyla aynı statü ve manâda görme İmkânı verir bize. Özellikle, "Burkut Baha'nın "Divane" adıyla, Arapça'da delilik anlamına gelen "cünun" sözcüğü arasında yakın bir bağ vardır. Onun "Divane" adı, Orta Asya Türk halklannın dilinde, uygarlığın kural lan gibi, sözcüğün görünürdeki benzerliğine bakılarak yorumlanır. Sanki o, gerçekte de bir "Divane" gibi yaşar, hep yollarda olurmuş. Çoluk çocuğu ve ailesi olmayan "BunY'un, avare anlamındaki divaneliği bu kadardır. Bunun da kendi nedenleri vardır.

Bazı metinlerde, "Burh'un, rahatlıkla öbür dünyaya atlayabildiği

geçer. Ölülerin canını Azrail'in elinden alarak onlan tekrar hayata < löndürebilir. Ancak "Burkut Baba"nın öbür dünyayla bağlılığı, ahret üzerindeki hükümdarlığı, insanlann kaderine hakim olması ve diğer bazı özellikler, onunla şaman mitolojisi arasında paralellik arama imkânı veriyor.

O, mitolojik metinlerde, açıktan açığa şaman izleri taşır. Bu doğrudur. Türkistan şamanlan, "Burtı" ve "Burkut" adlannı kendi koruyuçulan kategorisine dahil etmiyorlar. Ancak Kazak bahşılan, kutsal bildikleri bazı varlıklarla birlikte "Şayhı-BortYu (Şeyh Burh) yardıma vağınrlar. Şayhı-Burh, hiş şüphesiz, "Burkut Baha'yla bağlantılıdır. Bir zamanlar Q. N. Potanin, şöyle bir fikir ortaya atmaktaydı: Geleneksel görüşlerde, gök gürültüsünü yaratan ve yıldırımı çaktıran varlık, Şamanİst İnanışlarla ilgilidir. Moğol-Hakaslara göre yıldınm çaktıran, onu göklerde yaratan samandır.

Ancak şamanın havaya etki yaparak yağmur ve kar yağdırabilmesi ile ilgili İnanış bazı Türk hal klan nda -Kazaklarda, Altayıarda, Moğollarda ve Buryatlarda- var olmuştur. Türkmenlerin "Burkut Balxı"sı, sadece görünüşte de olsa bu inanışın İzlerini taşımaktadır. Onun. kısır İnsanlara çocuk verme gücü de yine çocuksuzlara çocuk bağış yapma gücü dan şaman hakkındaki görüşleri hatırlatır.

"Burkut Baba" motifi, işlevleri itibarıyla mitolojik İlk şamana çok yaklaşır. Bu bakımdan Buryatİardaki İlk şaman hakkındaki efsaneleri incelemek, "Burkut"un özellikleri ve mitolojik işlevleri konusunda yardıma olabilir. Buryatİardaki ilk ata şaman, "Bürked" adını taşıyordu. Bu ad sessel ağdan, Türkmenlerin "Burkut Baba"sına yakındır. İlk ata şamanlann, göklerde yaşadı klan inana da göklerde dolaşan "BurkuTlara uyuyor.

Kartal. Sibirya'nın bazı Türk halklannda, şamanlann nah arkadaşı ve yardımcısı sayılmıştır. Yakutlar İse şamanlann "Berkut"lann soyundan geldiğine İnanırlar. Kartalla bağlı efsanelerde onun da İlk şaman gibi ölüleri diriltecek kadar sihir gücü olduğuna dair anlatılar vardır. Yakutlarda, çocuğu olmayan kadınlar, çocuk vermesi için kartala dua ederlerdi.

Kırgız etioloji, mitolojik metinlerin birinde, şöyle bir hikâye anla-

tılryor: Bir Kırgızın küçük esi uykusunda bir "Berkut" yani kartalın, çadıra gelip yatağın çevresinde uçtuğunu görür. Bunun ardından bu kadın hamile kalır. Boyun büyükleri de daha sonralan "Burkut"tan doğan bu çocuklar arasından seçilirlerdi.

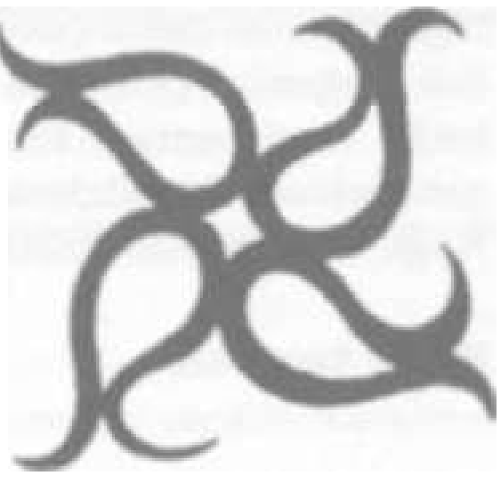
Kartal görünümünde düşünülen ata şaman ruhu "Bürked" ile ilgili efsanelerde, "Burh-Burkut Baba" motifin İlk mitolojik şaman çizgilerini de görmek mümkündür. Şamanizmle bağlı birçok unsur, sonraki dönemlerin etkisi altında kalsa da halk inanışlannda, "Burkut" ve "BunYun doğal olaylar üzerindeki gücüne dair inanışlar, gerçekten de onun. şaman mitolojisiyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

"Burh"un ölüme karşı direnerek, İslâmî görüşlerden uzak bir şekilde, "Allah" ve Azrail'le mücadelesi de dünyanın tekrarianabilirliği fikrinden doğan ölümsüzlük iddiasından gelmektedir. Yağmur koruyucusu olması da onun, bolluk ve bereketi temsil ettiğini gösteriyor.

Halk hikâyelerinde, gezgin derviş ve kalender olarak betimlenen "Burkut". sûfi ve şaman topluluğunun birçok unsurunu kendinde birleştirir. Onun bazı özelliklerinin, Bahaeddln ve Kövsülegzem gibi tarihî kişiliklerle İllşkilendirilmesi gerçeği de uygarlığın varoluşu ve devingenliğinin bir şeklidir. Anadolu Yörük Oymakları arasında çocuklan korkutmak İçin, "Markut-Merküt" adında bir kuş kullanılır. Bu motif, yaşlılann derin İnançlannda yaşar ve yalnız adı anılanlan korkutur. V. Radlov, Altay dağlannda yaşayan şamanlann yaptı klan kurban merasiminden bahsederken, sema kuşu "Markut" adının geçtiği bir şaman duası metninden söz ediyor. V. Radlov'un sözünü ettiği ~Merkut", göze görünmez ve yalnızca belli insanlar onu görebilir. Kötü ruhlan korkutmak amacıyla çağırılan "Merküt-Markut" adındaki bu kuş ile Türkmenlerdeki "Burkut Baba" ve Yakutlann, şamanlann "Berkut" soyundan gelme İnançlan arasında, mitolojik anlamsallık açısından derin bir yakınlık vardır.

BUTA: Şiirsel mitolojik yapıya sahip birçok tarihî unsur taşıyan şaman aşk destanlanndaki Tann vergisi olayı.

Bu destanlar, Türk-Müslüman görüşünde, hak vergisi veya Tann

Butâ

Altay. M.Ö. VI.-IV. Yüzytl

ihtiyaa olarak bilinen "Buta" olayı üzerinde kurulurlar. "Buta", kendi yapısı İtibariyle, eski İnançlara sıkı bir şeklide bağlıdır. "Buta" olayıyla ilgili olan adlanr gözden geçirilmesi, bu olayın kutsal! bağlılığını ve aynı anda da tasavvufun oı üzerindeki etkisini gösteriyor.

Samanlara Tann vergisi verilmesi ola yı, aşk destanlannda, "Buta" vermek şeklinde kullanılmıştır. Âşığın, kural olarak uykusunda verilen "Buta"nın etklsiyle, toprağa yattıktan sonra hastalanması, kendinden geçmesi ve ağzının köpürmesi, uyandığında ise "Yatmıştım, üstüme geldi erenler..." diyerek saz çalıp türkü söylemesi, tamamıyla şaman izlerini hatırlatıyor. Şamana vergi verildiği zaman, düştüğü durum çevredekilere ne kadar delilik gibi görünüyorsa. "Buta" verilen aşık için de durum aynıdır.

"Buta", çoğu zaman destanlardaki âşığa (geleceğin hak âşığına), ışık şarabı şeklinde içirilir. "Buta"yı veren eren, Hızır veya Hazreti Ali'dir. "Âşığın göğsünü, demlrd finnı gibi yakan bu bâde", onun "yeniden oluşmasının" sembolü olup normal bir İnsanın, hak âşığı katına yükselmesini temsil eder. Artık "Kandan Mekân" ve ruhlar alemiyle bağlantı kurma yollan ağlan âşığın. "Buta'dan önceki haliyle. "Buta"dan sonraki hali arasında yerden göğe kadar fark vardır. Onun "Buta"den önceki mayışmış hali şaman azannın bir göstergesidir ve "yeniden oluşmaya" işaret eder.

Bu duruma geçiş, gönlün viran olup, halden hale düşmesiyle birlikte adının değişip yeni ad alınmasıyla tamamlanır. Bu süreç, dinsel-mltolojik içerikli olup, şaman kültünde, ruhlar tarafından samanlık edip, onlann çağrısını kabul etmek için seçilmek anlamına gelir. "Buta" verilen biri, Tann kurbanlan arasına katılarak sonsuz manevî güce sahip hak âşığına dönüşür ve hakkın sözcülüğünü yapar.

"Buta"nın verildiği zamana kadar -şuurun yan kapalı olduğu uyku zamanlannda- verildiği mekân da ruhlar âlemi ve kutsallıkla bağ-

lılığı ağsından dikkat çekicidir. "Buta"nın verildiği mekanlar, genellikle mağaralar, pirlerin ve ataların mezar başlan ve bunun gibi yerlerdir. Vergi vermeyi temsil eden "Buta" halk inanışlannda, uğur getirmek ve kötü gözlerden korumak gibi bir işlev görür, (bak: Hak Âşığı; Vergi; şaman Azan)

BÜYÜ: (bak: Yazı)

C

CALİN: Saka Türklerinde Yer Ruhu'nun şerefine yapılan merasimin adı.

Söylenenlere göre şamanlar geçmişte, Yer Ruhu için ayn bir merasim düzenlerlermiş. İnanışa göre "Calin Almak", bir temsil şekli olup, cinsel ihtiras yaratmak amacıyla yapılır. Bu merasimi, aynı yerde yaşayan birkaç kişi birleşerek bir arada gerçekleştirirdi. Gelen insanlan misafir etmek için önceden gerekli gıda hazırlanırdı.

"Calin" merasimi için, dünya ağacını temsilen, dallı budaklı bir ağaan altında yer hazırlanıp, yere üç direk saplanır. Direklerin başı, kımız konulabilecek şekilde oyulur. Bu kımız, Ulu Ana'nın şerefine içilirdi. Direklerin çevresine, sık yapraklı, genç toz ağaa (beyaz kabuklu, bol yapraklı bir ağaç) budaklan bastınlır. Bu budaklann arasına da siyah ve beyaz yünden örülmüş, ip çekilir. Bu iplere.Yer Ana'nın şerefine, bez parçası, at tüyü ve benzeri şeyler asılır. Sonra bu direklerin etrafi çitlerle çevrilir. Böylece, Ulu Yer Ana, temsil edilir.

Merasim günü geldiğinde, İnsanlar o alana toplanır ve şamanın gelmesini bekler. İnanışa göre, kötü ruhlan olein şamanlar bu merasimi geçiremezlerdi. Şaman, Yer Ana'nın yanına gittiği zaman, ellerinde toz ağaa tutan otuz dokuz kız ve otuz dokuz oğlanla dansa başlar. Daha sonra burada temsili olarak bulunana Yer Ana'nın yanına gelerek, ondan "Calin", yani dnsel ihtiras gücü ister.

Yer anadan "Calin" alan şaman, elindeki tokmak ve davuluyla at gibi kişneyip, havaya fırlamaya başlar. O zaman, merasime katılan kadınlar da kahkaha atıp, at gibi kişneyerek, şamanın üzerine atlarlar. İhtiras yarana hareketler yaparlar. Merasimdeki erkekler, kadınlan kenara çekip, şamanı onlann elinden alırlar. O zaman, şaman yerinden kalkıp ıslık çalmaya ve tokmağryla daireler çizmeye başlar.

Bu durumda, kadınlar kendilerine gelip, sakinleşerek yerlerine otururlar. Söylenenlere göre, bu merasim sırasında kadınlardan bol miktarda ter akar, yanaldan kıpkırmızı olur. Şaman, Yer Anadan aldığı "Calin"!, olduğu gibi üç defa kadınlara doğru bırakır. Bunun etkisiyle coşan kadınlar, elbiselerini gkanp gnl çıplak şamanın üzerine atlarlar.

Şaman, nüfusun artması ve bereketin durmadan sürmesi için Yer Ana'dan aldığı "Calın"ı, erkekler ve hayvanlara da fırlatır. Saygıdeğer ve tanınmış kadınlann katılmadığı bu merasim, akşamdan başlar ve tanyeline kadar sürer.

Şamanlann Yer Ruhu adına yaptı klan bu "Calin" merasimini, adı ve kutsal anlamı İtibanyla, Ulu Yer ilahesi şerefine yapılan "Yallı" merasimi ile karşılaştırmak mümkündür. Her iki merasimin adı da "Al-Yal-Cal" kökünden olmalıdır. Ancak şimdiki bilgilerle bunu kanıtlayacak verilere sahip değiliz.

CAN: mitolojik inançlarda, kuş, yılan ve balık, canı en çok temsil eden sembollerdir.

Türklerin inanç ve düşüncelerindeki "can" anlayışı hem Müslüman hem de Hıristiyan yazartann eserlerinde çoğu zaman değişime uğrayarak agklandığından, onunla İlgili geleneksel görüşler de bu yüzden eksik anlaşılmıştır. Başka dillerde bir tek sözcükle verilen bu anlayışın arkasında, eski Türklerin oldukça zengin ve renkli görüşleri yer alır. Ancak bu görüşleri, bütün aynntılanyla başka dillere aktarma olanağı yoktur. Bu tür açıklamalar içerik olarak bir açıklama getirmediğinden, hiçbir bilgi veremiyor. Din biliminde de "can" anlayışıyla ilgili, ortak bir çalışma yapılmamıştır.

Türk halklannın "can"la bağlı, eski dlnî-mitolojlk görüşlerinin bir yaşantısı gibi, Altaylarda bilinen bir inanışa göre, insanoğlunun canı göklerde, "Süt-Ağ" gölü denilen yerde olur. Çocuk doğduğunda Tann. onun ruhunu buradan alır ve bu ruhla ona can verir. Batı Sibirya Türklerinde, cansız nesnelerden sadece yumurtanın canlı olduğuna inanılır. Bu inanan kökleri, yumurtanın hayatın kaynağıyla bağlı olduğuna dair eski düşünceden gelir. (Mitolojik İnanan yaşatı-

«ısı ve taşıyıcısı olan, anlatıcıların, bu konuda şöyle bir savunması var: "Canı olmasaydı, yumurtadan yavru çıkamazdı ki...")

Aynca. can ile ilgili eski Türk dinî-mitolojik görüşleri zengin olmakla birlikte, eski Türklerde canın, "tin", "sur", "kut" gibi değişik .«İlan da vardı. Bu adlar, Şamanlst düşüncede birbirinden farklı anlamlar içeriyordu. Örneğin, Şamanlst düşünceye göre insan, sadece mhun cismi terk etmesiyle öffnüyordu. İnsanın ölmesi için, bedene güç veren, onu harekete geçiren canın da uçup gitmesi gerekiyordu. Şiirsel deyim olan "Can Kuşu'nun kaynağı bu görüşlere dayanır. Ruhları, İnsan görünüşünde düşünemedikleri İçin, putlar da yaratmamış olan eski Türkler, İnsan öldükten sonra bile ruhunun yaşadığına ve ölümden sonra ikind bir hayatın varlığına İnanırlardı.

Eski Türklerin dinî-mitolojik görüşlerine göre, İnsanın ölümü için, ruhun değil, canın bedeni terk etmesi gerekiyor. Kuş şeklinde düşünülen can, bedeni, ağız veya burundan terk edebilir. Bir Altay hikâyesinde, ordu savaştığı sırada askerlerin üzerinde, dört kanadı olan kara bir berkut dolaşır. O kara berkut, dövüşen ordunun canını temsil ediyor. Hikâyenin kahramanı da bu canı yok ederek, düşman ordusunu yenilgiye uğratabiliyor.

Bir fikre göre eski Türkçe'de, canın diğer bir adı da "Öz-Ös" imiş. Mecazi bir şekilde, "Can Kuşu" olarak İfade edilen ve insanı hayata bağlayan bu "Öz", aynı zamanda hem ruh hem de can anlamında kullanılmıştır. Bu eski görüş, Azerbaycan Türkçesinde "kendinden geçmek" ve "kendine gelmek" gibi deyimlerle korunmuştur. Canın, kuş şeklinde bedenden çıkıp gitmesi, şaman hikâye ve efsanelerinde geniş yer tutmuştur. Çağdaş Türk dillerinin genelinde kullanılan bu "Öz-Ös" sözcüğü, eski Türkçe'de, "can, ruh, özek, bir nesnenin özeği, İçeriği, temeli" anlamlannda kullanılmıştır. "Öz-Ös" (üz) sözünün kökü ise daha çok, Sibirya Türk halklan ve Mogollann dilinde yaygın olan ve ruhla, canla bağlı anlamını koruyan "Uzat" teriminin temeline dayanır, (bale Tın: Ûzüt)

CAN YERİNE CAN: Eski Türk tanncılığına sonradan kanşmış olan Şamanizmİn kalıntılanndan bir anlayış.

CAN YERİNE CAN

"Dede Korkut Kitabrnın "Duna Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Azrail'in dilinden şöyle der: "Mere Deli Dumrul, Allahtaala'nın emri böyle oldu ki, Dumrul, canı yerine can bulsun, onun canı özgür kalsın!"

Türk Şamanist görüşlerine göre, bir hastayı ölümden kurtarmak için başka bir can feda edilmeli, "can yerine can" verilmeliydi. Bu can, hastanın bütün dertlerini kendi üzerine toplardı. Genel kanıya göre, Azerbaycan Türkçesindeki "Kurbanın olayım", "Kadanı alayım", "Başına dolanayım" ve benzeri deyimler, eti yenilebilen bir hayvanın, hastanın özellikle de çocuklann başı etrafında dolaştınlıp, kurban olarak kesilmesi ve bununla da şer güçlere karşılık verildiğinden hastanın düzeleceğine ve ağrısının, acısının, kurbanlık hayvana geçeceğine olan İnanca bağlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Benzer bir geleneğin adı, Kırgızlarda "Köçöt"tür. Babur Şah, oğlu Muhammet Hümayun hastalandığında, başı etrafinda üç kez dolandırarak, "Ne derdi varsa, ben üstüme aldım" diye adak yapmıştır. Bunun ardından Babur Şah hastalanmış, oğlu ise iyileşmiştir.

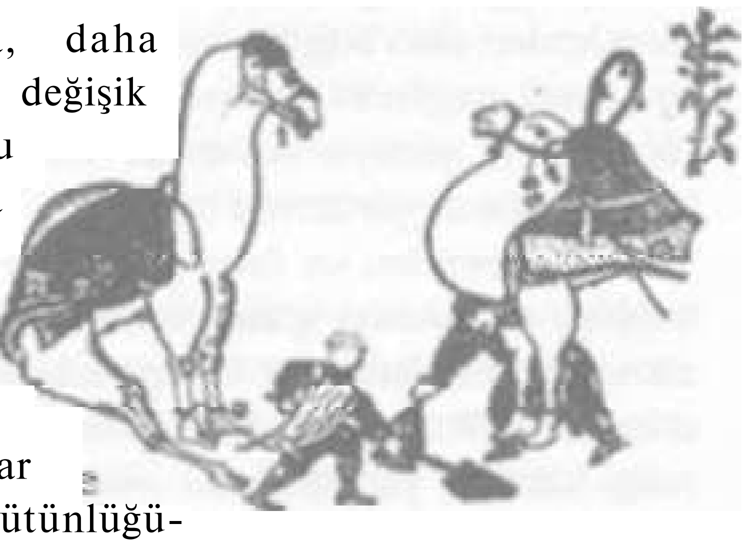
Kazaklar ve Kırgızlarda, Şamanizmle bağlı, benzer gelenek ve âyinler, "Aynalu" veya "Aylanu" sözleriyle ifade edilir. "Azizim, canım" anlamına gelen bu anlayış, kelime anlamı itibariyle, "Başına dolanayım" demektir. Bir hastanın, aalannın başka birine geçmesi için onun başına donup dolanmak, can kurban etmenin en belirgin göstergesidir.

Araştırmacılar, "Deli Dumrul Boyü'nda, Deli Dumrul'un anababasıntn, onun yerine kendi canlannı vermemelerini, mitolojinin kendi manüğı içinde açıklıyorlar. Bu mantığa göre, yaşlı birinin değil, yalnız genç, çocuk doğurabilen ve ekin ekip biçebilen bir varlığın ölümü, tekrar onu hayata geri getirebilirdi. Yani, ana-babasının ölümü, mitolojik anlamsallık ve işlevsellik bakımından, Deli Dumrul'un ölümünü engelleyemezdi. Bu yüzden de mitolojik mantık, onu kabul edemezdi.

Başın etrafında çevirmek ve hediye vermek inananın izleri de "can yerine can" hakkındaki görüşlerle bağlı olmalıdır. Örneğin, Kırgızlarda, başa dolandınlıp verilen hediyenin, hediyeyi alana mutlu-

luk getireceğine İnanılır. Bu inana, V. Radlov da "Alasla" sözünün açıklamasını yaptığı zaman kaydetmiştir.

< l MEL RİTÜELİ **(DEVE** RİTÜELİ): Tarihî anlamsallığryla bilinen din kaynaklı bir oyun.

Türkiye'nin Tekirdağ'ında, daha çok bilinir ve Balkanlarda da değişik vı-rsiyonlan vardır. Oyunu yönlendiren, geleneğin ta kendisidir. Merasim kaynaklı birçok oyun gibi, bu oyunda da taklit etme, buyuculuk âyini, müzik ve dans, me**M** .imin aynlmaz parçalandırlar İçeriden birleşerek oyunun bütünlüğünü oluştururlar. Merasimde gösterilen oyunlann yazılı metni yoktur, âyin-oyun, sonunun nasıl biteceği bilinmiyormuş gibi, her zaman dikkatle izlenir. Bu, dinsel eski merasimlerin bir kalıntısı gibi olduğundan kalıplaşmış davranışlarla doludur. Bu ve kalıplann dışına çıkılamaz. Sihirli Ruhu'nun varlığı, çoğu araştırmaalara, onu, kötü uıhlan kovmak için oynanılan bir efsun gibi değerlendirme imkânı vermiştir.

Günümüzde, eğlence yönleri daha öne çıkmış bir şekilde, 15-20 yaşlarındaki gençler tarafından oynanan "Ceme!" oyunu, içerik olarak bereket ve bolluk düşüncesiyle ilgili olup, mitolojik anlamsallığına göre, toprağın bereketli olması ve verimliği artırma amaanı taşımaktadır. Oyuna katılan bir erkeğin, gelinlik giymesi de bolluk ve bereket anlayışryla bağlıdır. İki köyün delikanlılan, birbiriyle "Ceme!" oynarken, ölen biri olsaydı bu ölüm şehitlikle bir tutulup, kutsal sayılırdı ve Tann'ya kurban verilmiş gibi değerlendirilirdi. Hatta bu kurban, bolluğun işareti olarak görülürdü.

Adının diğer bir şekli de "Deve Oyunu" (Ceme!, Arapça'da deve demektir) olan bu dinsel merasim, Kınm Tatarian arasında, "Nevruz" adıyla da yapılır. "Cemel Oyunu'nun, toprağa tohumun

atıldığı İlk gün oynanması da onun uğur ve bereket amaayla yapılan bir merasim olduğunun iradesidir. Anlancılann kendileri de oyun zamanında, neden deve kılığına girildiğini bilmediklerini söylüyorlar.

Kaynağını doğanın bilinmeyen yönlerinin sembolü olan dinsel törenlerden alan bugünkü oyunlar, çoğu durumlarda, eski bayramlara Özgü çizgilerini korumuştur. Bu bakımdan, "Ceme! Oyunu"na da bayram gözüyle bakılması ve "Bolluk Neşesi" veya "Bereket Şenliği" olarak görülmesi doğaldır.

Bolluk-be re ket ve üreme anlayışlı eski dinsel törenlere olan bir bağlılığı da oyunun günün istenilen vaktinde değil, sadece belli bir zamanda geçirilmesidir. Oyuna başlamak için gece yansının gelmesi beklenir. Bu da herhalde, aydınlığın karanlıktan dpğması gibi, evrenin kaostan yaratıldığının sembolüdür. Bununla bitlikte, "Cemel Oyunu", hangi evin kapısında oynanırsa, o yıl o evde bolluk ve bereket olacağına inanılır. Cemel denilen oyuncu, bahşiş verilmeyen evin önünde, yıkılıp ölü gibi yatarsa, o yıl o evde bereketin olmayacağına ve o evden bir ölünün çıkacağına İnanılırdı.

"Cemel Oyunu"nun gerçekten de bolluk anlayışını canlandıran "buta", dinsel tören kaynaklı olduğunu gösteren detaylardan biri de ölüp dirilme motifinin burada sık sık tekrarlanmasıdır. Bu motif merasim kaynaklı tüm oyunlarda karşımıza çkar.

Oyunculann "çomak" adı verdikleri bir sopayı gezdirmeleri de onu kutsallıkla ilgili görme olanağını da verir. Gerçekte de kutsal içerikli oyunlarda sopa, bereket ve hayatın devamlılığı fikrini sembolize eden bir unsur olarak yer alır. Sopanın dairesel hareketleriyle, toprağın verimliliğinin artacağına inanılırdı. Merasimdeki yaşlı kadın da işlevine göre, bolluk ve bereket getirilmesi fikrinin taşıyıcısı olup, mitolojik Ulu Ana sembolü gibi işlev görür.

Araştırmalar, "Deve Merasimi'nİn, "Sayacı" oyununa yakın olduğuna işaret eder. Hatta oyunu oynayanlardan biri, "Sayaçbaşı" adını taşır. Türkiye'nin bazı bölgelerinde ise bu oyunun adı, "Saya" olarak karşımıza çıkar. "Saya", sadece geceleri oynanır ve Türkmenistan Şamanizminden kaynaklandığına inanılır.

Oynanmasıyla, bereketin geleceğine inanılan bu oyunda bolluk, hayatın dairesel olarak tekrarlanması ve ölüp dirilmeye olan gerçek İnana sembolize eden gülüş, önemli yer tutmaktadır. Gülmek için, çeşit çeşit gıdıklamalara girişilmesi, hayvanlann taklidinin yapılması, vcnlik naralan atılması ve garip sesler çıkarması, onun ilkel çağlarda yapılan dinî merasimlerle bağlılığını görme imkânı verir.

CENGİZ: Yeryüzünde düzeni sağlamak için, Ulu Tann'nın, öz evladını yeryüzüne gönderdiğine dair mitolojik inanışlarda geçen kahramanlardan biri.

Onun adına "Şıngıs" ve başka şekillerde de rastlanır. Merkezi Asya ve Sibiıya halklannın hanzalanna silinmez izler bırakan "Cengiz Han" adıyla bilinen mitolojik anlatımın, çok sayıda versiyonu vardır. Bu anlatılanlar, Tann Devleti" düşüncesi ve "Gök Oğlu" hakkındadır. O, Moğol şaman inanışında da bir "Gök Oğlu"dur. Moğol mitolojisinde, "Cengiz Han" motifi, genellikle Atalann ruhlan arasında tapınılan bir varlıktır. O, kült kahraman işlevinin taşıyıasıdır. Birçok halk bilimi metninde de görüldüğü gibi "Cengiz Han", bazı düğün geleneklerinin oluşturucusu ve demirdliğin koruyucusudur. Ateşin meydana gelişi ve hatta bazı yerlerde adın konulması da onunla ilişkilendirilir.

Birçok araştırmaanın, tarihten bilinen ve adı milattan önceki ikind bin yılın en büyük kişileri arasında anılan "Cengiz Han"ın, Gök Oğlu gibi, sonradan ilâhîleştirilmiş olduğuna dair fikirleri de yanlıştır. "Cengiz Han"ın ilâhîleştirilmesinde, tarihteki faaliyetlerinin yanı sıra, ölümünden sonra Gök Oğlu Cengiz hakkındaki yazılar da etkili olmuştur.

Buıyat rivayetierindeki kült kahraman, "Esege Malan Tengrfnin, göklere gkmadan önce, yerde yaşadığına inanılırdı. Bu ruhun adının "Cengiz Han"ın lakabını alması ise mitolojik düşüncenin gerekliliğidir. Çünkü "Cengiz Han", bir gök oğlu olduğu gibi, "Esege Malan Tengri" de ebedî gök tannsının oğlu veya sadece gök oğlu sayılırdı.

Uryanhaylarda, "Çngis-Kezer-Kayrakan" adında bir mitolojik

varlık kaydedilmiştir. "Han Tengiz-Cengiz"in, bütün dünyayı kaplayan sele kadar, tüm yeryüzünün sahibi olduğuna dair metinler vardır. Bu metinlerde adı gecen büyük selden sonra, tüm doğaya can verilip tekrar yaratılması, Cengiz'in adıyla ilişkilendiriiir. Buradaki "Cengiz" adı, "denizlerin koruyucusu" gibi anlamlandırarak, "Deniz-Tengiz" sözcüğüyle açıklanmıştır. Çağdaş Türk dillerinden Hakas metinlerinde, "Çin'is" sözü, "Umman Denizi" anlamını korumuştur. Saka Türkçesinde, yalnız halk biliminde kullanılan, "Çıngıs" sözü vardır. Yakut mitoloji geleneğinde, talih ve felekle bağlantılı "Çıngıs Haan" adında bir ruh vardır. Bu ruh, tarihteki hiçbir kişilikle örtüşmez.

Şamanist Moğol geleneğinde ise "Hadr-Çingis-Tengri", gök oğullanndan olan bir ruhun adıdır. D. Banzarov, yazılann birinde, bir zamanlar Moğollarda yaşamış, adının anlamı, "Gök Oğlu" demek olan, "Çingis-Hadr-Tangriin-Hu" adında tanınmış bir şamandan bahsetmiştir. Bu metin, hiç şüphesiz, Timuçin'in şamanı "But-Tengri"ye de belli olmuştu. Türk haJklanndan birçoğu, "Cengiz-Şingiz" adlı bir ruhun varlığına inanır. A. Anohin'in verdiği bilgilerden de anlaşıldığına göre, Erlik'in yedi evladından birinin adı, "Çİnıs Han" idi.

Diğer bir fikre göre, şöhret bildiren "Çingiz", Çn kökenli "çen" (sadık, düz) sözcüğüyle bağlantılıdır. Üçüncü bir fikre göre ise Moğol kaynaklı olup, "güçlü, dayanıklı" demek olan "çingis" ile ilişkilidir. Bu herhalde, sözcüğün sonralan geçirdiği içeriksel değişim sonucunda kazandığı anlamdır.

Son dönemlerdeki araştırmalar, "Cengiz" sözcüğünün kökünde, "Kurt" (Börü) anlamlı "Çino"nun olduğunu kanıtlamıştır. Eski Türklerdeki "gök oğlu" motifinin versiyonlanndan birinde, kahramanın adı, "Çingis-Çingiz"dir. Kaynaklarda, Timuçin'in mensup olduğu soyun, gökten doğan "Borte-çino" adında bir varlıktan başladığına dair mitolojik metinler mevcuttur. "Borte", boz, "Çino" ise kurt demektir. Buradan Timuçin'in gök oğlu soyu ile ilgili olduğu anlaşılır. Timuçin'in mensup olduğu boyun adı da "Borçigin" (BÖrü tekin, kurt gibi) olarak veriliyor. Tarihî kaynaklardaki, Timuçin'in, Göktürk

Türklerde Sıklıkla Kullanılan Hayvan Figürlerinden Bir Omek

'Nvletinin kurucusu "Aşina"nın >yundan olduğuna ilişkin bilgiler de dikkat çekicidir. Kendisi Hun • •oyundan gelen "Aşina"nın adı, "Kurt" demek olan, "Çino" söz-ı Uğunun, Çince'de aldığı şeklidir. 10. ve 13. yüzyıllarında Karahanlı Devleti'ndekİ hakim soy da hiç ı •üphesiz kendini, "Çino" sözcü-sünden gelen "Şana" soyuna bağ-lıyordu. Hun Devleti'ni kuranlann, kurt köklü soydan geldikleri, kaynaklarca da saptanmıştır. Sinologlann, Hunlarda İmparator lakabını anlatan, "Şanyu" sözcüğünü, Moğolca'daki "Cengiz" sözcüğüyle l<arşılaştırmalan da merak uyandınyor. Çin kaynaklannda, "çenli gudu şanyuy" lakabındakî "çenli" sözcüğünün, "gök", "gudu"nun ise "oğlu" olarak anlamlandırılması; "çenlf'nin, "Cengiz'le aynı kökten olma görüşünü doğurur. Bu da belli bir ölçüde, onun gök oğlu anlamına da açıklık getirir.

"Cengiz Han"ın soyundan söz edilen metinlerde kurt, "göğün oğlu" sayılır. "Cengizname" adıyla bilinen destanda, "Cengiz'ln, Oğuz Han'ın oğlu, Gök Han'ın neslinden sayılması da bu balomdan anlamlıdır. İlk mitolojik metinlerde, "Oğuz Kağan" destanındaki tanıma göre kurt, gökten, mavi ışığın içinde iner. Kurdun, Yakutlarda, "Hallan uola" yani "Göğün Oğlu", "Gök Oğlu" olarak adlandıması da kök itibariyle aynı inanıştan kaynaklanır.. Onun 'Tann Oğlu" gibi anlamlandırması, Türk dinî-mitolojik sisteminin kurallan bakımından doğru değildir. 'Tann Oğlu" denilse bile bu ad altında, ilk ata ve kült kahraman özellikli "Gök Oğlu"ndan söz edildiği düşünülmelidir. Böylelikle, "Gök Oğlu", "Kurt" ve "Çingis", aynı anlamlan ifade etmişlerdir. Buna göre de Tann toprağında, "Bengü il", yani ilâhî düzenle devlet kuran Timuçin, "Gök Oğlu" inanana dayanarak, aslında kurt demek olan, "Çingis-Çingiz" lakabını taşımıştır. Bu inanç, eski Türk yazılannda -Göktürk- ve Uygur hakanlannın 'Tengrid Bolmuş" (Gökten Doğmuş) lakabında, kendi resmini bulmuştur.

CET: (bak: Ecdat)

CILKA HAN: Yakutlann mitolojik görüşlerinde, iyiliksever tabiata sahip "Ayıı" ruhlar silsilesinden olan bir ruh.

İnanışa göre, "Cılka Han", çocuk doğduğunda onun kaderini belirler. "Glka Han", "Urüng Ayıı Toyon'un yarattığı varlıklar arasında değildir. Mitolojik metinlerde, onun eşi olan "Çınkıs"ın, göklerde yaşadığı söylenir.

Doğum koruyucusu olan ruh, çocuk vermediği zaman, çocuğun canını "Cılka Han"dan dilerlerdi. Canını "Cılka Han"ın verdiği çocuğun geleceği iyi olacaktır. Bu çocuk, herhangi bir hastalıktan veya kazadan dolayı ölmezdi. Havyarların telef olduğu veya kuraklık olduğu zaman, yine "Glka Han'a yalvanlıp dua edilirdi.

C1RTDAN: Azerbaycan hikayelerinin tanınmış kahramanı, mitolojik asıllı bir motif.

Araştırmacılara göre, Ateş Ruhu'nun halk biliminde ortaya çıkan şekillerinden biridir. "Grtdan" karakteri, Türkmen hikayelerinde "Kalça Patır" (Kel Kahraman), Tuva hikâyelerinde ise "Baldır-Beejek" olarak adlandınlır. Ateş-Ocak koruyucusunun kısa, cırtdanın boylu insancık olarak betimlenmesi, Moğol dilindeki "Otuy" sözcüğünün agklanmasına da yardıma oluyor.

Anadolu hikâyelerindeki, "Boyu Bir Kanş, Sakalı İki Kanş" motifinin "Ateşli Mercimek" adı taşıması da bu motifin, Ateş Ruhuyla bağlılığının bir göstergesidir. Şeytanî unsurian koruyan, Türk halk hikâyelerinde de "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi kanş" motifi, karanlık dünya padişahının küçük oğlu olarak sunulur.

CİN: Eski ve geleneksel görüşlerde, var olduğuna İnanılan ancak gözle görülmeyen mitolojik bir varlık. Kılıktan kılığa girebilmeleri, onlann en belirgin özelliğidir. Adlarına "İns-Gns" de denilen bu varlıkiann en çok bulunduklan yer, yıkık dökük harabeler, hamamlar, ahırlar ve köprüler gibi, şeytanî yerlerdir. Onun içindir ki öyle yerlere girildiğinde, kesinlikle Allah'n adını anmak gerekir. Çünkü

Mıııir-1 göçe. cinler "Allah'ın adından ve Kurandan korkarlar. Anadolu Türklerinin inanışlanna göre de Kuran, çocuklan önlerden ko**mi** Yanında Kuran olmayan çocuk, zayıflamaya başlar. Kuran olmaı ligi zamanlarda dnler gelip, çocuklan değiştirebilirlermiş.

İslam inançlanndaki "On", Türkistan, Azerbaycan veya Anadolu halk İnançlanndaki dnin eski motifiyle aynı değildir. İslam'a getirilen din anlayışı, yerli Türk halklanndakl ruhlann genel adını bildirmiş. Bazı İstisna durumlarda İse bir ruhlar kategorisi anlamı İfade etııır,llr.

İnanışa göre, dnlerin kötülük seven ve iyilik sevenleri vardır. İçlerinden yüksek dereceye kalanlar da olmuştur. İslam'da "Allah", ınHek, şeytan ve dn anlayışlannın ölçüleri kesin olarak bilindiğin• l«n. bu anlayışlarda karışıklıklara meydan verilmeyebilir. "Gn" söz> ugü. Fars dilindeki, "peri" ve "dev" sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Eski Dönem Arap tarihçileri de İran tarihinin mitolojik dönüşümünden söz ettikleri zaman, "Dev" sözcüğünü, kâh "Şeytan" kâhsa, "Gn" diye tercüme etmişlerdir. Arap dillerinde ise aynı anlamı bildirmek için. "Demon" (Şeytan) anlayışından yararlanırlar, (hak: I Vrnon)

Aslında "Gn", Arap dilinde "örtülü, gizli olan", "duygu yoluyla algılanamayan, ilâhî emirleri yerine getiren, dindar ve kâfir destanlannda geçen varlık" anlamlannı irade eder. Bir inanışa göre. eski Arap şairleri, cinlerden ilham alırlardı. ("Şair" sözcüğü, anlam olarak "bilid" demekti- Şair bilinmeyenlerden haber verdiğj için. topluluk**la** dinî bir statü kazanırdı.) Büyüyle ilgili ne varsa hepsi, dnler taralından onlara yapılırdı. M. Kaşgarî, "Divan-ü Lügat-itTürk"de, dnlerin bir bölümü olan, "ÇıvTlardan bahsediyor. Bu dnlerin, geceleri birbirlerine ok attiklannı ve Türklerin, bu oklardan korunmak için geceleri dışan çıkmadıklannı yazıyor.

Geleneksel görüşlere göre dnler. Şeytana çok yakınlar ve hatta çoğu zaman aynı olurlar. Bunlardan birine ait özellikler, bazen hem "Gn" hem "Eönne" hem de "Albastı" denilen şeytanî varıık Jara ait olabilir. Gnler. şeytanî varlıklar olduklanndan. görünüşleri başta olmak üzere, her şeyiertyie dünyadaki varııklann tersini oluştururlar.

Örneğin, cinler insan şekline girdikleri zaman, ayaklan ters tarafta kalır. Yani, onlann topuklan önde, parmaklan arkada olur. Bu inanışın etkisiyle, Kazak-Kırgızlar ve Karakalpaklarda, çocuklann arkaya doğru yürümeleri iyi bir işaret sayılmaz ve yasaktır.

Bundan başka Türk halklannın demonolojik görüşlerine göre, ne zaman ve nerede görünecekleri belli olmayan dnler, toplu halde en çok da eski mezarlıklarda, harabelerde ve çöllerde yaşarlar. Değişken kılıklı olduklanna inanılan, bazen de adlanna "Ednne" denilen bu varlıklar, bir yerden başka bir yere göç etmek için, geceleri seçerler. Geleneklerde, çocuklar, geceleri yalnız başlan na bakımsız ve harabe yerlere gidemezler. Çünkü mavi gözlü dnler, böyle yıkıkdökük harabeleri mesken tutarlar. Bu yerlere giden birini "Qn çarpar." "Gn çarpmış" birinin ya dili tutulur ya ağzı eğilirdi.

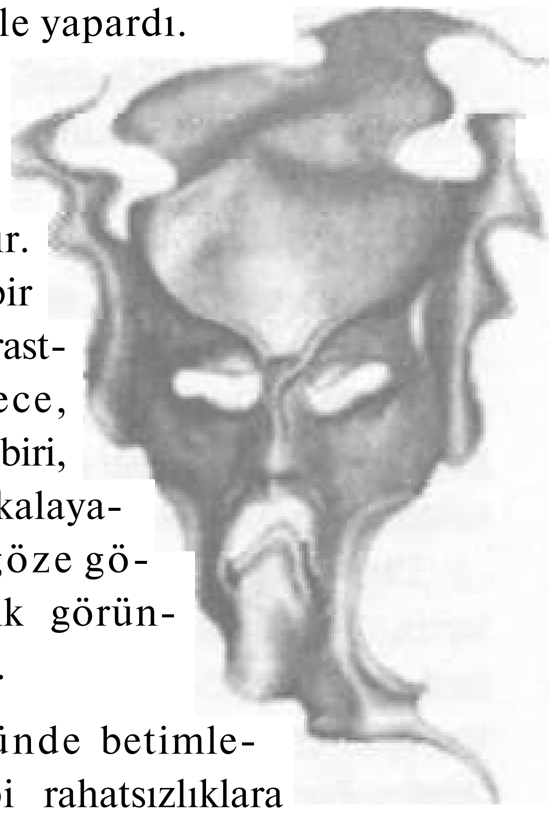
İnanışa göre, insanoğlunun getirdiği altın, eğer dnlerin yaşadıktan yerlerden götürülmüşse kömüre döner.

Yaratıcı tarafından, varolduklan haber verildiğine göre onlar, gerçekte var olanlardan sayılırlar. Gn efsaneleri hakkında konuşanlar da onlann varlığına İnanırlar.

Gnler, her zaman insanlara kötülük yapmak isterler. Grilerin, ara sıra da gökyüzüne yükselip güneşi veya ayı tuttuklanna, önüne örtü çekerek, ışığın yere düşmesini engellediklerine inanılır. Bunu önlemek için, gökyüzüne kurşun sıkılır ve tencerelere vurulur. Mümkün olduğu kadar çok gürültü gkararak, dnlerin korkup kaçmalan sağlanır. Grilerin demirden korkup kaçtıklanna inanılır. Genel görüşlere göre, dnlerin korktuğu en önemli şeyse, "Bismillah"ör.

Azerbaycan Türklerinin yaşamakta olan inanışlanna göre dn, birine zarar verdiğinde, tas kurup (Tas Kurmak: İçi suyla dolu bir tasın içine bakarak, fala bakmak ve görünmeyenleri görmek) dni yakalarlardı. Gnİ yakalayanlardan biri molla, diğeri de fala olurdu. Molla bir kaba su döküp önüne koyar, dnleri, tek tek adlanyla çağırmaya başlardı. Fala ise "Buradalar, geldiler" diye haber verirdi. Gnler geldiğinde, molla dua okuyup onlan karşısına toplar ve derdi ki, "Falan insana dokunmuşsunuz, hastalanmıştır." Gnler, o insana bir daha yaklaşmayacaklanna dair ant içerlerdi. Gndar hekim ise inanışa gö-

re, her hastalığın cinini bulup, kendine köle yapardı. Cin böylece, bundan sonra efendisinin buyruğuna uyup, hastadan uzaklaşırdı.

Cinin, bir insanı götürüp, değiştirerek insanlıktan gkarabileceğine inanılmıştır. Nogaylarda da cinlerle insanlar arasında bir yakınlık olabileceği inanana, metinlerde rastlanır. Yaşlılann inanana göre, cinleri sadece, onlann dilini bilen biri tutabilirdi. Böyle biri, cinlerin papağını ele geçirerek, onlan yakalayabilirdi. Çünkü cinler, o papak sayesinde göze görünmezler. Papağını kaybeden cin, artık görünmezliğini kaybeder, bu yüzden de ölürdü.

Bazı halklarda, bir canavar görünümünde betimlenen cinlerin, delilik ve sara hastalığı gibi rahatsızlıklara yol açtıklanna ve büyücülerin, bu cinlerden faydalanarak, insanlara ve hayvanlara zarar verebildiklerine inanılırdı. Yılan ve kuş görünümünde olan cinler de vardır. Yılan olanlar yeraltı dünyasıyla, kuş seklinde olanlarsa göklerle bağlantılıdırlar. Ç. Velihanov, 19. yüzyılın ortalannda, şöyle yazmış: "Müslümanlarda, hastalıklara ve azarbezara cin denir. Cinler ise uzun boylu, dağınık saçlı, iri göğüslerini omuzlan üzerinden arkaya atan bir kadın görünümünde tanımlanır. Bu görüntü, "Albastı" motifini hatırlatır. Ancak burada dikkati çeken konu, hastalığın genellikle, "cin" olarak adlandmlmasıdır. Gerçekten de halk demonolojik görüşlerinde, her türlü hastalık ve azar, karanlık dünya güçleri olan şaytanlar ve cinlerle ilişkili düşünülmüştür. Şeytanî varııklann kendisi bile, birçok hastalığın sembolü sayılırlar.

Batı Sibirya Tataılannın dinî İnanışlannda, ruhsal hastalığı olan çocuklara, cin çarpmış denilirdi. Azerbaycan'ın Zagatala'smda ise "Cİn-Pir" adını taşıyan ve bu adıyla Şamanizmin İzini yaşatan kutsal bir mekân vardır. Daha önceleri bu mekanda, ruhsal hastalıdan tedavi ediyorlardı.

Tüm dünyanın ruhlarla dolu olduğuna inanan eski Türklerin dilinde, bu ruhlann Eriik'in karanlık dünyasından olan kısmına, "Karane-

me'ler veya "yeg^ler denilirdi. Uyguriann dini metinlerinde de bu "yeg" sözcüğü. "Şeytan" anlamını korumuştur. Her türlü hastalığın nedeni sayılan bu dnler. şaman taralından hastanın bedeninden uzaklaştırılırdı.

Azerbaycan Türklerinin inanışlannda, "Hemzatlar" da denilen dnler, "Bizden iyiler" adı altında bilinen varlıklara dahil edilirler. Bazen hatta "On", "Albastı" veya başka mitolojik varlıklann birbirinden ayırt edilmesi mümkün olmuyor. "Bizden iyiler, her yerde var olan, normal insanlann gözlerine görünmeyen ve İnsanlara zarar veren şeytanî varlıklardırlar, (bak: Bizden İyiler)

DÎnî-mltolojlk düşünce sisteminde ayn bir yerleri olan bu varlıklarda, "Qn" adı altında zaman zaman koruyucu ruh, sahip ve benzeri özellikler de gizlenmiş olabilir. Geleneksel mitolojik görüşlerde var olan çok sayıda karakter daha sonralan, "Gn" adı altında toplanmıştır. Aynı mitolojik varlık, Türkmenlerin geleneksel halk inanışlannda hem "Su Sahibi" hem de "Gn" adını taşıyor. Türkistan bahşı lan da her birinin kendi adı olan bu varlıklara yalvanrlar. Baskınlarda ise her türlü dn anlamında. "Gn-Peri" deyimi kullanılır.

Mitolojik düşüncenin taşıyıcı olan geleneksel toplum insanlannın görüşüne göre, "Gn vurmuşlar", kutsal doğaya sahip insanlardırlar. Bu anlamda, "Gnlller", yan Şeytan varlıklar olarak kabul edilir. Çünkü, bu varlıklann kendi ruhlan yoktur.

COŞKU: Şamanlzmde ruhlarla temas sırasında yaşanan hal. Etnolojik metinlerde "coşma" olayı, kendi benliğinden kurtulma olayı gibi verilir. Bu durumda İradenin cisim üzerindeki hükmü yok olur. Bu durama "mistik trans" da denilir. "Coşma" hail. bazen delilikle bile kanştınlır. Maddî Alemle tüm bağlannı koparmış olan şaman, ruhlar alemiyle temasa geçer. Şamanizm bu anlamda görünmeyenleri anlama pratiğidir. "Coşku" hallerinin görünüşte delilik gibi kavranması, halk sofiliğinin mistik doğasından gelen Aşıklara ve samanlara "divane" denilmesi ve vergi verilmenin "dn çarpması" gibi yorumlanmasında kendini açık bîr şekilde gösterir. Ruhanî âlemlerden geçmenin yolu olan "coşku", şaman ritüelinin de başlıca çizgisidir.

ŞamanIzmin kendisi de arkaik "coşku" tekniği sayılmaktadır. İnsanın normal bilinç hail olmayan "coşku", onu görünmezler âlemine kavuşturur.

Türk Şamanizmlnde "coşa gelmek" İçin, herhangi bir halüslnasyondan yararlanılmazdı. Burada "coşma"yı yaratan daha çok müzikti. Müziğin gücüyle, şamanın dikkati kendi iç dünyasındaki motifler alemine toplanır. Bahşılann pîri olan Korkut Ata'nın müziğini duyan bir bahşı, kopuzun tellerinden kopan bu mistik motiflerin esrarengiz gücünün etkisinde kalır. Bazı şaman sarkılan, coşku verid gücü sayesinde tedavi özelliği taşır. Şamanlzmde. ruhun göklere yükselmesi ve sonra yeraltına inmesiyle, "coşku" aynı anda gerçekleşir. "Coşku"nun yaşanmadığı bir Şamanizm yoktur. Çünkü Şamanizmde ruhlarla yakınlık, sadece "coşku" halinde mümkün olur. Mistik içeriği itibariyle "coşku", görünmeyenler dünyasından gelen bir ışık gibidir. Dünyayı kirve pisliklerden temizler, mistik kalıplarda doğurur ve parlatır. O. her zaman açık olan bir ilham kapısıdır. "Coşku"yla gelen bilgiler, evliya ve erenlere özgüdür. Hızır'ın bilgileri de bu gruba dahildir. Bu bilgi sayesinde uygarlık perdeleri kalkar ve gönül gözünün açılmasıyla gizli gerçekler su yüzüne çkar. "Coşku" halinde söylenen sözler anlaşılmaz da olabilirler.

Ruhun bedende bir anlam kazandığı "coşku" halinde, maddi dünyayla olan her tür bağlantı ortadan kalkar. Bu haldeki insan hiçbir şey görmez ve duymaz gibi görünür. Böyle bir insan kendinden geçer ve bu durum artık sembollere bürünmüş olan başka bir dünyayı yaşamak demektir. "Coşku" halinde olan insanlar, normalde söylemeye çekindikleri sözleri rahatlıkla söylerler. Bunun İçin de tasavvura göre, "coşku" halindeki bir İnsan yaptığı İşlerin ve söylediği sözlerin sorumluluğunu taşrmamaktadır. "Coşku"yu Tann'nın kuluna verdiği bir ödül sayan tasavvuf ehline göre ise "Coşku" sahipleri bu hail yaşadıklan sürece Allah tararından korunurlar. Mecnun, meczup ve behlül, deli gibi görünen akıllılardan sayılırlar. Onlar her görünen deli gibi değillerdir ve Tann'ya kavuşmaktan dolayı sarhoş olmuşlardır. Bu da bir Hak vergisidir. "Coşku" halini inceleyen araştirmaalar, görünürdeki benzediğe bakarak bu hali Histerik ile aynı

saymışlardır. Şamanizmi arkaik "coşku" tekniği olarak adlandıran M. Eliade bile, bazı araştırmacılara göre mahiyet itibariyle delilikten ayırsa da "coşku"nun tekniğini tam olarak açabilmiş değildir.

Mitoloji uzmanlarına göre "coşku", arayanla aranan arasında bir âlemdir. Bu âlemi kalemle betimlemek ise olanak dışıdır. "Coşku", ilham ile ortaya çkan bir sırdır. Şaman "coşku" halindeyken kendinden geçer ve kendini bilmez. Ancak sonunda aradığını bulur. "Coşku" şamanın mistik hayatının amacı değildir. Bu halin heyecanlan, çılgınlığa benzer ve bu süre İçinde fikir ve zihin işlevleri normalden çok farklı olur. "Coşku" halinde olanların anlatmak İstedikleri da semboller ve mecazlarla doludur. Yaşadı klan halin ruhlarla yakınlık hali olduğunu açkça söyleyenler de vardır. Şamanın inanç ve inanışı ne ise "coşku"su da odur. Bunun için de şamanın "coşku" halindeykenki davranışlan, asla onun ruhsal bozukluğunun bir göstergesi olamaz.

Mistikler, "coşku" halindeyken zihinlerinin bir ayna şeklini aldığını ve sadece gerçekleri yansıttığını kabul ederler. Farklı etnik-kültürel geleneklerde "coşku" halleri arasında farklıklar olabilir. Sonuç itibariyle "coşku" bir sırdır.

CÜTÇÜ BABA: (bak: Dehgan Baba)

Ç

ÇAK: Çulım Türklerinde. Şamanist kültle birlikte kullanılan oldukça eski bir anlayıştır ve Çulım şamanlannın, kendi tuttuklan koruyucu ruhlara verilen addır.

Şamanist görüşlerin sade bir şekilde görüldüğü Çulım Türklerinin inanışına göre, "Çak" denilen ruhlann sayısı çoktur. Bu "Çak"lann başında ise bir "Ulu Çak" bulunur. Çirkin ve hırıltılı sesli, yeraltı dünyasının sahibi sayılan on iki başlı bu Şeytanî varlık, taşıdığı işlevsel özellikler açsından, Güney Sibirya'ya komşu Türk halklannın geleneksel dinî-mitolojik görüşlerindeki "Erlik" motifine benzemektedir.

Şeytan anlayışryla birlikte de kullanılan ve "Çek"in bir versiyonu olan "Çak" sözcüğünün açıklanması, ilginç sonuçlar doğurabilir. Sözün geçirdiği anlamsal ayrışmalar, onun "kötü, pis, kötülük verid" ve benzeri anlamlannı ortaya çkarmıştır. Sözcüğün bu anlamlan, Kumandİn ve Çelkanlarda işlendiği gibi, V. Radlov'un sözlüğünde de verilmiştir.

Çulım Şamanizminin başlıca karakterlerinden olan "çak"larla, Tatarlar ve Çuvaşlann dilinde kullanılan, "Dua İle yapılan kurban merasimfni bildiren "Çök" (çak-çek) sözcüğü ve eski Uygur metinlerinde rastlanan, mitolojik içerikli "Yaka" arasında bir bağlantı görülebilir.

Bundan başka, Azerbaycan Türklerinin dnlere verilen "bizden yeyler" adındaki, "yey-yeg" kısmıyla "çak-çek" arasında da yakın bir bağ sezilebilir. Ancak, bu varlıklann mitolojik doğası şimdilik öğrenilemediğinden, bu yakınlık da yalnız varsayım olarak kalıyor.

"Yeg"in Garamin Türkçesinde: "ruh"; Mahmut Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ü ile diğer kaynaklarda: Şeytan anlamında kullanılması, Çulım Türkçesindeki Şeytan olarak geçmesi birbirini ta-

marnlıyor. Ve onlann içerik olarak bir kökten geldiği ve aynı mitolojik anlam İçerdiği fikrini güçlendiriyor, (bak: Yeg)

ÇAY NİNESİ: Azerbaycan Türklerinin geleneksel demonolojik görüşlerinde, su merasimi ile bağlı olan mitolojik bîr varlık.

Yaşlı kadın kılığında, çayda (ırmakta) yaşadığına İnanılır. "Çay Ninesi", köprüden geçerken suya çok bakılırsa kızar ve insanın başını döndürür. Başı dönen İnsanın gözleri karanr ve çaya düşer.

Diğer Türk hal klan nda, "Çay Ninesfne benzer motifler var. Kazan ve batı Sibiıya Ta tarlan nda, Tatar-Mişariarda, Kum ukl arda ve Karaçaylarda bu motifin adı, "Su Anası "dır. (Suu-suv anası). Uzun kızıl saçlı "Albastı" da Sibirya Tatarlannda "Su Anası" olarak bilinir. BaşkurtJann görüşlerine göre, Su Sahipleri'nin hepsi suda yaşarlar. İnsanlara da hiçbir zarar vermezler. Onlann yaşadıklan sarayın girişi, nehirlerin derinliklerinde bir taşın altındadır. Bu "Su Sahibi"nın adına; Kazaklar "su perisi", Tüıkmenler "suv adamı", Özbekler de "su atvastisi" derler.

Sahiplerden biri olan "su anası" İse erkek kılığında düşünülür. "Albastı" gibi o da sadece çay kanarlannda insanlara görünür. "Su anası", kendisiyle birlikte kuraklık ve hastalık getirir, insanlan suda boğar.

Onun için, ilk defa su doldurmaya gelen genç gelin, "su anası"na adak için demir para atar. Tobol Tatarlanna göre "su anası", insanlann ayaklanndan tutup suya batıran kötü ruhlann lideridir. Tobol Tatarian onu, uzun, beyaz ve dağınık saçlı, yaşlı bir kadın görünümünde resmederler.

Azerbaycanlılann, koruyucu ruhlar olan Sahipler'le ilğli görüşlerine göre, "su sahibi" bu sahiplerin en üstün olanıdır. Onun için, sabahlan suya gidildiğinde, "su sahibi"ne selam verilmelidir. Suya pis su dökmek yasaktır. Bu "su sahlbl"ni sinirlendirir ve İnsanlara zarar vermesine neden olur.

"Çay Ninesi", "Su(v) Anası" veya "su sahibi" hakkındaki görüşler, şeytanî Al ruhuyla da ilgilidir, (bak: Su; Su Anası)

ÇEJEK IMAY: Hakaslardaki bir geleneğe göre, çocuklar sıkça hastalandıklarında, "Umay ilâhesi"nin, "Çeek lmay" adını verdikleri resmini hazırlarlardı. Bu, Kutlu Umay ile bağlı bir merasimdi. Bu merasimin amacı, "Çeek lmay" denilen, aç gözlü, doymak bilmeyen bir varlık olarak düşünülen ruhu doyurup memnun etmekti.

Merasim, körpe çocuğun iki üç aylığından başlayarak, İki üç yaşına kadar her ayın yedinci gününde yapılırdı. İnanışa göre, doymak bilmeyen bu ruh, zamanında yedirilmezse, sinirlenir ve ondan sonra artık çocuğa koruyuculuk yapmaz, hatta intikam bile alabilirdi. Hastalanan çocuk, "Çeek lmay" doyurulduktan sonra bile düzelmediği takdirde onun göğsüne küçük oklar şaplarlardı. Bu yolla, çocuğu hastalandıran ruhlann korkup kaçacağına İnanılırdı.

"Çeek lmay"ın açgözlülüğü de bağlı olduğu mitolojik topluluğun bir özelliğidir. Açgözlülük, Ulu Ana'nın özelliklerinden biridir. Ulu Ana, topluluğuna bağlı motiflerin hepsinin açgözlülük özelliğini taşıması, mitolojik kurallara uygundur.

ÇENÜBEL (ÇAMLIBEL): "Cembil" şekliyle, Köroğlu Destanı'nın bir versiyonunda bir yer adı olarak, yine, bir başka versiyonunda da Köroğlu'nu dünyaya getiren kadın ananın adı olarak rastlamak mümkündür. "Cembil", kahramanın anasıdır ve bağlı olduğu mitolojik Ulu Ana'yı sembolize eder.

Türkmen Köroğlu'sunun bir versiyonunda, Köroğlu'nu dünyaya getiren kadın. Dağ Ana'dır. Eski olduğu düşünülen bir versiyonda ise onu dünyaya getiren varlığın adı "Cembil" olarak verilmiştir. Bu ad, "ÇenlibeT adının değişik bir versiyonudur. "Çenlibel", Köroğlu'nun yaşadığı yerin adıdır ve ülkeyi sembolize eder. Onu dünyaya getiren varlığın adının "Cembil", yani, "Çenlibel" olması, Köroğlu'nun dağ ruhundan doğduğunun sembolik iradesidir. "Cembil", kişileştirilmiş, insan kılığına sokulmuş bir varlığın adıdır. O, hem yer adıdır hem de kahramanı dünyaya getiren Ulu Yer Ana'nın adıdır. Sonradan Köroğlu'nun "Cembil-ÇenlibeTe sığınması, oranın koruyucu olarak ana toprağı sembolize ettiğini gösterir.

"Çenlibel", bir evrenbilim unsuru olarak destansı dünyanın dilin-

de, kutsal gücü azami derecede kendinde toplayan mekandır. Bu yüzden de ona tapıp sığınırlar. "Çenlibel", ebediyetin merkezi gibi kutsaldır. O hayatın başlangıcı ve kaynağı olduğundan, "Dirilik Su-yu" da o dağdadır. Köroğlu'nun atı bu dağdaki sudan içip ölümsüz-lük kazanır.

Dört bir yanı dağlarla çevrili (çardaklı) mekândaki ata ve ana mo-tifine, Altay, Uygur, Tuva ve Hakas kahramanlık destanlannda da rastlanır. "Çenlibel" de etnik-kültürel gelenekte, böyle bir dağı sem-bolize eder. Bu dağın adının, "dumanla kaplı, dağ beli" ve "güne-şin doğduğu yer" gibi açıklamalarında, sözün görünürdeki anlamı-nın dışına çıkılmıştır. İlk mitolojik anlamının unutulduğu ise açkör.

Türk halklannın kültüründe, ulu bilinen ve İbadet yeri olan dağ-lar, evliya adlan taşımıştır. Bununla birlikte Türk İnanç sistemindeki kutsal dağlar, Gök Tann'nın mekanı sayılmıştır. Geleneksel görüşle-re göre bu dağlarda, Türk Tanrıcılığının başlıca üç unsuru bir arada bulunur: dağ, su ve ağaç. Eski Türk din düşüncesi için de geçerli olan bu üç unsur, "Çenlibel" dağında bir yere toplanmıştır.

Doğu Türklerinde ulu ve kutsal bilinen dağ. Tann Dağlan" adını taşımıştır. Doğu Türkistan Türkleri İse Tann Daglan'nin içinde yer alan ve haritalarda Moğolca, "Bokdoola" şeklinde kaydedilen ulu kutsal bir dağa "Tann Kut" adını vermişler. Tann'nın büyüklüğünü ve ululuğunu sembolize ettiği İçin, Altaylarda, Türkistan'da ve Ana-dolu'daki dağlann birçoğu, Tann anlayışryla bağlantılı olan, "Han-Tengri", "Kayrakan" ve "Abu Kaan" gibi adlarla adlandınlırlar.

Tann sözünün eski bir şekli olan Tengri", Çin kaynaklanndan edinilen bilgelere göre, tek tanrıya iman getiren Hunlarda, "Çenli" şeklinde kullanılırdı.

Bütün bunlar, "Çenlibel" sözcüğünün, Tann Dağı" yani evliya dağı ve kutsal ulu dağ anlayışıyla bağlılığının açıklanabileceğini de göz ardı etmiyor, (bak: Dağ)

ÇER: Kötü ruhlar taifesini oluşturan başlıca kaynaklardan biri gibi. hastalığın kişileştirilmesiyle geleneksel görüşlerde yaratılan şeytanî bir motif.

M. Kaşgarî'nin " Drvan-ı Lügat-it Türk" ünde. "erçerlendi" (adamın bedeni agıriaşo), 'er özi çeriendi" (adam hastalandı, bedeni ağırlaştı) deyimlerinde. Haganlılann dilinde, bedenin ağırlığını bildiren bir söz gibi kayda alınmıştır. İnsanın hastalanması ve bedeninin ağırlaşması ise geleneksel demonolojik görüşlere göre "yıg", "Albastı", "yel" ve diğer adlar altında bilinen kötü ruhlarla -burada ise ~çar"la- bağlantılıdır.

Sözcüğün tarih boyunca geçirdiği anlamsal ayrışmalar, onun hastalıkla bağlı diğer anlamlannı da ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan Türklerinin dilinde. "çer"in anlamı: "terlemiş ati sulamanın sonucunda onda oluşan romatizma iltihabı" gibi açıklanmaktadır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "çer" sözcüğüyle aynı kökten olan "çeriemek, çerdeymiş ve çerendeymiş" gibi İfadeler de vardır. Gökçay Kead şivelerinde, bu sözcük için "at hastalığı" tanımı kullanılmıştır: "Bir de görürsün ki. at ürkek ürkek dönüp, arkasına bakıyor. Bil ki atı çer vurmuş, korkutmuş. Atı götürüp mezarlıkta dolaştıracaksın. O zaman at çerden kurtulur. At çeri ediği zaman gırtlağından kan alınır." (bak: Çor)

ÇEVRİLME: (bak: Değişkenlik)

ÇİKE: Çuvaşlarda. "Çike Suhal" adını taşıyan ve "dirsek boyunda yaşlı biri" gibi betimlenen bir varlık.

Çuvaş destanlarına göre, yanına gelenlere destan anlattınp, şarkı söyletir. Buradan onun ateş koruyucusu olduğu ve "boyu bir kanş. sakalı iki kanş" motifiyle olan işlevsel bağlılığı da ortaya çkmış olur.

Kazan Tatarian. artdan boylu bu ihtivan, "Şeke-Şöke" diye adlandınriar. Sekenin ağaan altında yaşadığına inanılır.

ÇİLE-ÇİLLE: Türk halklannın eski mitolojik görüşlerine göre, doğanın faaliyeti baharda başlar, yazın devam eder. Sonbaharda mahsul toplanır ve kışın, hazırlıklarla sona erer. Hayat işlevlerinin en aza indiği kış mevsimi, doğanın ölümü ve "zamansızlık" gibi algılanmıştır. Kış mevsiminin başlangıandan sonuna kadar, dört kez doğanın

ölüp, tekrar dirildiğine inanılır. Bu üç aylık, "ölüp-dirilme" dönemi gibi bilinen zaman kesitine, Anadolu'nun değişik bölgelerinde, "Çl-le-Çile ayı" denilir. Azerbaycan Türkleri de ona, "Çille-çile" dönemi adını vermişler. Azerbaycan'da, yılın en uzun gecesi olarak bilinen ve adına "Çille Gecesi" denilen geceyi, özel merasimlerle toplu bir şekilde, halk bayramı gibi geçirirlerdi. Çünkü, çekilen bu çilenin sona ermesiyle, doğa yeniden canlanır. Bereketini kıştan alan bahann gelişiyle, yeni yıla adım atılırdı.

Bahann, bereketini kıştan aldığı görüşünde olan geleneksel Türk düşüncesinde kış, "Büyük Çile", "Küçük Çille" ve "Boz Çile" adında üç evladı olan yaşlı bir kadın olarak betimlenmiştir. Bunlann içinden, "Karakış" da denilen "Büyük Çile" 40 gün, "Kışın oğlan çağı" da denilen "Küçük Çille" 20 gün (onun da ilk 10 gününe, "Hıdır Nebi" derier) ve kış mevsiminin son ayı alan "Boz Ay" ise Nevruz'a kadar sürer. İnanışa göre kışın, her şey yatıp, donar. Bahar geldiğinde, yatan lan dört haftada uyandınr. Bunlann ayılması. Nevruz Bayramı'nda olur. Uç çille veya hatta bazen iki çille olarak gösterilse de (Büyük Çille ve Küçük Çille adında kız kardeşler şeklinde), kış mevsimi bir bütün olarak düşünülür.

"Çile", kökenine göre, çoğu zaman da görece benzerlik temeline göre, sözcüğün anlamsallığına bir agklık getirmeden, "kırk" gibi anlamlandınlır. Halbuki, Türk halklannın çoğunda, "Çile" sözcüğü, "eziyet çekmek, sıkıntı" anlamlannda kullanılır. Sözcüğün bu anlamı aslında kaynağını, mitolojik düşüncenin mistik doğasından alır. Sözcüğün anlamı, Türk mitolojisinin başlıca konusunu oluşturan ve ölüp-dirilmeye gerçek inanışı yansıtan, Tannalık görüşlerinden gelir. Kış aylannın, mitolojik metinlerde "Çle" olarak adlandınlmasının kökleri, onu tasavvuf makamına kadar çıkanr. Bu nedenle araştırmacılar, sözcüğün mitolojik anlamını da bu konumda, orta çağın tasavvuf geleneğiyle bağdaştı nrtar.

ÇİLTANLAR: Şamanist görüşlerle bağlı olup, genellikle orta Asya ve Kazakistan bölgesinde yayılan ve kutsallan anlatan bir ad.

Türkiye ve benzer yerierde, "Kırklar" adıyla da bilinir. Kınm'da,

Bahçesaray'da, "Kırk Azizler" adında ünlü bir mezarlık vardır. Adam Oleari'ye göre ise Derbent*te, savaş zamanı şehit düşenlerin mezarian başına kocaman baş taşlan vardı. Acemliler, buna "Çltanan", Türkler ve Tatarlar ise "Kırklar" deyip, İbadet için her gün gelirlerdi. Iran ve Afganistan'da yaşayanlann geleneksel görüşlerinde, 'Çiltanlar" a rastlamak mümkündür. Orta Asya ve Kazakistan'daki "Çltanlar"la bağlı inanışlar ise İslam'a, yerli dinî-mitolojik geleneklerden gelmiştir. Bunu, Türk halk bilimindeki "Kırklar" motifi de açık bir şekilde gösteriyor.

"Çiltanlar" motifi, karışık yapıda bir motiftir. Onlar, bir taraftan dünyayı idare edenler yani dünyanın sahipleri olarak kabul edilir. Yani, "Çiltanlar", bütün insanlara koruyuculuk yapıp dertlerden ve belâlardan korurlar ve onlara mutluluk getirirler. Bir düğün ya da bir şenlik olduğunda, küçük bir kurbanlıkla bile olsa onlan anmak gerekir. Yoksa bereket bulmak mümkün olmaz.

"Çiltanlar" her şeyden önce, derviş-kalender motifleriyle bağlantılıdırlar. Türkistan Şamanizmindeki inanışa göre, Kırk Çiltanlar, aynı divane-kalendeıierdir. Bir çocuk veya hamile kadın hastalandığında bahıa. "Kırk Çiltan, tutmuş" derse, hastanın yakınlan kalenderhaneye gidip, "Qltanlar"ın hatınna kırk mum yakarlardı. Işığı da yalnız kalender soyundan gelmiş biri yakabilirdi. Q. Snesaryev'in verdiği bilgiye göre, Harezm'deki kalendertıanede, "Çiltanlar Ocağı" denilen büyük bir ocak vardır. Bazı bölgelerde "Çiltanlar"la bağlı bir inanca göre, onlar yılda bir kez kalendertıanede toplanıp, yeryüzünde ne olduğunu müzakere ederler. Uygur efsanelerine göre ise "Çiltanlar", kalender görünümünde, yeryüzünü dolaşırlar.

"Çİltanlar'ın başka bir özelliği de onlann su merasimiyle ilişkili olmalarıdır. Harezm Sahası'nda yer alan, "Aranglar" (erenler) denilen ve sulara hükmeden ruhlarla ilgili görüşler, "Çiltanlar" hakkında olan görüşlerle yakınlık gösterir. Ancak "Aranglar" motifinin birçok özelliği, onlan "Çiltanlar"dan ayınr. Bunun için de birçok araştırmaa, "Aranglar" ile "Çiltanlar"ın farklı varlıklar olduğu görüşüne varmıştır. Ancak daha sonralar elde edilen veriler, bu iki motifin de işlevsel-anlamsal bakımdan aslında aynı varlıklar olduğu kanaatini güçlen-

dirmlştir. Orta Amuderya Türkmenlerinin görüşüne göre, sulann koruyucusu. "Kırkçiltanlar" adında bir varlıktır. Taşauz Türkmenleri de "Kırkçiltanlar"la 'Erenleri*' sık sık aynılaştınriar.

"Çil tan lar" motifi. Türk halk bilimine ilişkin metinlerinde de zaman zaman karşımıza çıkar. Kazak "Koroğlu'sunda, Köroğlu'nun doğum haberini. Ağ Ana'ya uykusunda verenler yine "Çiltanlar"dır. "Çiltanlar", ona, yakında öleceğini söylerler. Ancak kordan bir oğlu olacağını ve bu oğlanın adını Köroğlu koyması gerektiğini söylerler. "Köroğlu" karakterinin. Bulgaristan Türkleri arasında yayılan bir versiyonunda. kahraman ölür. Ölmeden önce de tüm vannı yoğunu insanlar arasında paylaştırıp, sonra ebedî yaşayan kutsal erenlere ve kırklara kanşır.

Kazaklann sözlü edebiyatında, göze görünmeyen variıklar-pîrier olarak bilinen bu erenlerin adı, çoğu zaman "Cayıp iren kırk şilten" (görünmez âlemin erenleri kırk çlltan) şeklinde kullanılır. Burada şeytanî ad sayılan "Şilten", araştırmacılara göre, Müslümanlık dinî İle ilgili olmayıp. İslam'a kadarki çağlann düşüncesinin bir ürünüdür. Uyguriarda, şamanlann koruyuculan veya pirlerin, "Kırk Çîltan" olduğu söylenir. İnanışa göre "Çiltanlar", Hızır'ın yardımalandıriar. "Çiltanlar"ın, Orta Asya halktan arasındaki yerini araştıran bilim adamlanna göre dinî kitaplarda, "Şllten'ln (Çiltan) diğer bir adı da "Rical el-gaib"dir. (bale Kayberen; Aranklar)

ÇOR: Kötü ruhun, hastalık ve belâ gibi değişik izleri irade etmesi ağsından birden çok anlamı olan bir söz.

Türk dilinde, 'iri boynuzlu hayvanlarda ve bitkilerde görünen bir hastalık" anlamına gelen "Çor". Kırgız dilinde yine hastalık anlamında hastalık adı olan "Curu" olarak geçer. Çuvaşçada, bedbahtlığı tanımlarken "Şar", ekindliğin koruyucu ruhunun adı niteliğiyle de "Şart" olarak kullanılır. Altaycada da "kötü talih" anlamındaki "Şar" sözcüğü vardır. Tatarcanın bazı metinlerinde, "hastalık, azar-bezer getiren ruh" anlamında, "Çur" sözü kullanılmıştır. Çuvaşçadaki. değişken tabiatlı "GuryabanTyi anlatan "Çer" sözcüğünü de buraya dahil etmek doğru olur.

"Çor" sözcüğünün "hastalık, belâ" anlamına gelmesi eski mitolojik düşüncenin; insanlara gelebilecek belâlan. hastalıklan kötü ruhlara bağladığını ve şeytanî bir motif gibi canlandırdığını gösterir. V. Radlov Sözlüğünde de "Çor"un değişik sessel ve anlamsal versiyonları kaydedilmiştir. Sor: 'kötü talih", sorlu: "bedbaht", şer: "uzun süren hastalık". Şor: "bedbaht". Şortu:"bedbaht, kötü talihli" olarak geçer.

Oğuzname'de. "eski varlı, çorlu" ifadesindeki, "hasta" anlamına gelen "çorlu" sözcüğü de bu bakımdan önemlidir. Z. Gökalp de "çor'un, eski Türklerde "ruhsal hastalık", "çorlü'nun ise "ruh hastası" anlamına geldiğini yazıyor.

Azerbaycan Türklerinin mitolojik inançlanna göre. beyaz ve siyah denilen iki çeşit "Çor" vardır. Azerbaycan dilinde bu sözcüğün anlamı: pamukta, bazen de başka bitkilerde görünen hastalık.sövüş ve beddua olarak agklanır. Sözcüğün "Çer" versiyonu olduğu söylenir. Bu versiyonu da çok kullanılanlardandır. Türk şaman inanışlarında da kötü ruhlar, "Çor" adını taşımışlardır. Türk dillerinde bu içerik, daha çok "kötü nah" anlamında kullanılmaktadır. Araşormaalann görüşüne göre. sözcüğün, "arkadaş, kul ve yardıma" anlamlan da bu içerikten türemiştir.

Yakutlann İnanışına göre. "Çörek Uya" adında bir kötü ruh vardır. Bu ruh. hayvanlara zarar verir. Kumandinlerin, insan vücuduna nüfuz ederek, çeşitli hastalıklar yaratabileceğine inandıklan "Çertegri-Aza" ve "Şorat-Aza" adlannda ruhlan vardır. Bu gibi ruhlann adlannda da "Çer-Şor" şekilleriyle, "Çor" kökü açık bir şekilde görülmektedir.

Yakut dilinde, "Şeytan ve kötü ruh" anlamında "Çuort" ifadesi kullanılır. E. K. Pekaıski. bu sözcüğün, Rus dilinden geçtiğini yazar. Tatar Türkçesİndeki "Çort" sözcüğü de aynı anlamda kullanılır.

Araştırmaalann görüşüne göre, Türk dillerindeki "Çor" sözcüğü (ve onun versiyonu olan "Çer"), Rus dilindeki. "Çert" sözcüğüyle kaışılaştınlabilir. Rus dilindeki "Çert", "Cehennem"de yaşayan, iyilik karşısında direnen, şer güçleri temsil eden. doğaüstü varlık, kötü ruh. Şeytan ve iblis" anlamına geliyor. İnsan görünüşündedlr ancak

boynuzlu, kuyruklu ve tırnaklı olarak tanımlanır. Bu deyime, "Çort" şekliyle de rastlanabilir. Belerusça'da kullanılan "Çort", "Şeytan", kötü ruh" anlamına geliyor. Ancak "Çert" sözcüğünün, "şer güç" anlamı kazanması da Türk dillerinin etkisi sonucunda olmuştur.

ÇÖPÇÜ: Azerbaycan Türklerinin dilinde, ara hekim ve geleneksel tedavi yöntemlerini kullanarak hekimlik yapan kadına verilen addır.

Çöpçülük eden kadınlar, çocuklann boğazına takılan çör-çöpü çkanrlardı. Azerbaycan köylerinde, son dönemlere kadar çöpçülük yapan kadınlar mevcuttu.

"Çöpçü" sözcüğüne, aynı anlamıyla, bazı eski Azerbaycan kaynaklannda da rastlanır. 7. yüzyılın sonlan nda kaleme alınan, "Avlan Tarihi"nden anlaşıldığı üzere. Hazarlarda daha doğrusu Savirierde, "Çöpçü" denilenler, putperest bir tarikata da mensup idiler. Onlann mezarlan ziyaret yeri idi; saygı gösterilip, dua okunurdu. Demek oluyor ki böyle bir tarikat, Hıristiyanlığa kadarki İnanç ve görüşlere bağlı idi. Gerçekten de Hıristiyanlığı yaymak için, Hazar Ülkesine gelen İsrail, burada yaşayan Savirlerin, eski inanç ve düşüncelerinin kökünü kazımak amacıyla, "Çöpçu'nün türbesini yakmış, külünü havaya savuımuştu.

D

DAĞ: Şiirsel mitolojik dünya modelinde dağ, dünyanın öz motifidir.

Evrensel düzenin bütün parametrelerini kendinde toplayan dağ, dünyanın tam merkezinde yükselen, kutsal güç kaynağıydı. Ulu başlangıç, kök, soyun temeli ve anayurdun sembolü gibi algılanmıştır. Bu anlamda dağlara tapınma, Türk kozmogonik görüşler sisteminde de önemli bir yer tutmuştur.

Etnogenetik metinlerde (ırklann genetik yapısını inceleyen bilim dalı) vurgulanan başka bir fikir de ilk ecdadın, gök kökenli olmalan ve bu yüzden de dağla bağlılıklarıdır. Dağ, mitolojik işlevine göre eski düşüncede, doğum yeri, mağara ve beşik gibi sözcüklerle birlikte bir anlam grubu yaratırdı. Türk halklannın mitolojik geleneğinde sistemli bir şekilde korunması, dağa tapınmanın Türk Tanncılığındaki yerini açık bir şeklide gösteriyor. Kaynaklar, da vatan koruyucusu ve mitolojik Ulu Anayla bağlı bu tapınışın izlerini açk bir şekilde yaşatmaktadır.

Doğu Türk Hakanlan ve halkı. Gök Ruhu'na, ulu dağlann üstünde dua ederlerdi. Türklerin kutsal saydıklan dağ, 6. yüzyıl Çin kaynaklannda, "Yer Tannsı" olarak adlandınlır. Türk kozmik dünya modeline göre, uzaklarda gökle yerin birleştiği yerde, "Ulu Demir Dağı'nın olduğuna inanılırdı. Hakas ihtiyarlannın agklamasına göre, geçmişte yaygın olan bu görüşe göre, dağlar yıldan yıla büyürler. Yâni dağ canlıdır. Hatta Şor efsanelerine göre bir yerden başka bir yere bile gidebilirlermiş. Türk dünyası efsanelerinde, dağlann kendi aralannda dövüştüklerinden söz edilir.

Ünlü İslam coğrafyacısı Gardizin'in yazdığına göre Çigiller, ülkedeki bir dağı kutsal sayıp, ant yerleri olan bu dağda. Ulu Tann'nın yaşadığına inanırlardı. 12. yüzyılda, Arapça olarak yazılan ve yazan

bilinmeyen coğrafyaya dair bir eserde, Uygurlann. yüksek bir dağda dua okuyup kurban kestikleri ve her yıl bunu tekrar ettiklerini yazıyor. "Dede Korkut KitabTnda da Oğuzlar, duygulardan yoğrulmuş gibi, dağlarla konuşur, dağlara dua edip ant icereler, selam verirler. Daha sonralan da dağlar kutsal bilinip ocak sayılır, adaklar orada yapılırmış. Kurbanlar orada kesilirmiş, ancak kesilmiş kurban, dağda ycnllemezmiş. Ulu bayramlardan olan Nevruz'da dağlara gidlllrmiş.

Sibirya Türklerinin de mitolojik görüş ve dinsel davranışlannda dağ. zengin anlamlanyla belirginleşen, doğa unsuruydu. Kahraman, dağın içinde doğardı. Telengitlerde, çocuğu olmayan bir kadın, kutsal yüzlü dağa çıkıp dua ederek çocuk sahibi olabileceğine inanırdı. Dağlar aynı zamanda, insana arka olarak yaratılmıştır. Anadolu'da, çok sayıda dağ evliyaları vardır. Türkistan Türklerinin olduğu her bölgede, dağ kültünün izine rastlanabilir. Buradaki dağlann çoğu, "kutsal, ulu Ata, ulu kadın" anlamlan veren, "Han Tann", " Buzüağ Ata". "Bayın Ula" ve benzeri adlarla bilinir. GöktürkJere bağlı. Çin kaynaklannın verdiği bilgilere göre. "Kutlu Dağ"a. Yer Tannsı adı verilmişti. Göktürk Kağanı, "Otüken Dağı "nda otururdu. Batı Türklerinde, Tann Dağlan", doğu Türklerindeki "Ötüken" gibi kutsal bilinip, kutsal sayılırmış. "HanTann"nın orada kaldığına İnanılırmış.

Altay Tatariannın destanlanna göre. Ulu Tann "Bay Ülgen". yeryüzünü yarattığı zaman, göklerde, kızıldan olan dağda yaşamaya

karar vermiştir. Bu kozmik bir dağ inanandan gelir. Kozmik dağın varlığına inanışın izlerini yaşatan Yakut halk biliminde de Tann'nın yedi katlı bir dağ üzerinde yaşadığından söz edilir. Başkurtlann, "Tura Tev" dedikleri, kutsal bildikleri için de kurban kesmeden önce asla ona gkmadıklan dağ da bu silsiledendir. Gök-Tann'ya kurban merasimi de kutsal bilinen böyle dağlarda yapılır.

Maddî dünyanın bir unsuru olan dağ, taşıyıcısı olduğu sembolik özelliklerinin de maddî iradedsiydi. Dağlar. Şamanizmde karşılaşıldığı şekliyle, ilk çağlarda Dağ Ruhlan gibi, mistik ve manevî güçleri olan, bu yüzden de duygularla yoğrulan varlıklar gibi düşünülmüşlerdir. Göktürkler çağında, dağlan, Tann'nın yarattığına İnanılırmış. Geleneksel görüşlere göre. Dağ Ruhunun yaşadığı yer dağdır. "Maaday-Kara Destanı "nda, "Maaday Kara", "Kara dağ, bana ata oldu" diyerek atasının dağ olduğuna dikkat çeker. Ancak, buradaki "ata" sözcüğü, eski Türklerin ulu dağlara ata gözüyle baktıklan anlamında kullanılmamıştır. Cengiz Han, Tann'ya şükür ve dua etmek için dağa çıkar, yüzü güne doğru, üç defa diz çöker ve selam verirdi.

Çin kaynaklanndan anlaşıldığı üzere eski Türkler, "Bodin İnli" dağına, "Ülkeyi Koruyan Ruh" gibi bakmışlar. Eski Türklerde dağ, yurdu sembolize ederdi. Yani Türk mitolojik düşüncesinde Dağ Ruhu, aynı anda toprağın ve yurdun koruyucusuydu. Uyguriann "Kut" dağını, Çinliler, hile ile parçaladıklan zaman kuraklık başlamıştı.

Her dağda bir eren olduğuna İnanılırdı. Sibirya Türklerinde ise şamanlan esas koruyaniann, "Kara Dağ Sahibi" olduğuna inanılırdı. Azerbaycan Türk halk biliminde, "Arviz" adında, "Dağ Ana" motifi vardır. İran mitolojisinde, tüm dağlann anası olarak bilinen, "Elbruz" dağının adı da "Albız-AMz-Yalbuz" adının değişmiş şeklidir. Altaylar, Türkistan ve Anadolu'daki ulu dağlann çoğu, Tann anlayışıyla bağlılığı olan, "Han-Tengri", "Kayrakan", "Abu Kaan" gibi adlarla adlandınlmıştır. Saka Türklerinde gelinler, dağ zirvelerini kayınbaba olarak görürlerdi. Dobruca Tatarlannın "Ediğe Baatır" destanına göre, kahraman Ediğe, atası KutJukaya'nın dağda karşılaştığı ancak sonradan "Albastı" olduğu anlaşılan, bir kızla evliliğinden dünyaya gelmiştir. Bu "Albastı" kadın, Dağ Ruhu'nun ta kendisiymiş.

DAĞ

Mitolojik metinlerde, Dag Sahibi'nin uzun büyük göğüsleri olduğu belirtilir. Bu görünüş itibariyle onu, mitolojik "Al-Hal" motifine yaklaştırır. Dag Ruhu, birini çağırdığında dönüp bakmak yasaktır. İnanışa göre Dag Ruhu, çagnsına dönüp bakanın canını alıp götürür. Bu İnsan, aklını yitirip ölür. "lotalarda İse bütün ruhlann Dag Sahibi'nin hükmünde olduğuna inanılırdı. Altaylann animistik (ruhu yamanın temeli kabul eden. ölülerin ruhlannın canlanabileceği ne İnanan bir yaklaşım) görüşlerine göre, normal ölümlüler Dag Ruhu'nu sadece uykulannda görebilirler. Dag Ruhu'nun kadın gibi düşünülmesiyie bağlı inanan izleri Türk halklannın çoğunun efsane ve rivayetlerinde yaşamaktadır. Bu görüşler unutulup, yerine başka görüşler geçtikçe, Altay halklanndan olan Şoriarda olduğu gibi, Dag Ruhu, daha çok erkek görünümünde betimlenmeye başlamıştır. Onlar çıplak kadın görünüşlü Su Ruhu'nu da Dag Ruhu'na benzer düşünüyorlardı. Dag Ruhu'nun kızıyla evliliğin avalara uğur getireceği düşüncesi, Sayan-Al tay hal klan arasında geniş bir şekilde yayılmıştır.

Dag Ruhu'nun, ormanda yaşayan hayvanlara da sahip olduğuna inanılmıştır. Kumandinlere göre Dag Ruhu, müzik ve kahramanlık hikayelerini çok severdi. Onun, güzel müzik yapan avalara, hoşlandığı hikayeler anlatan hikâyedlere vurulduğuna, san saçlı kız görünümüne bürünüp onlarla yaşadığına dair çok sayıda mitolojik rivayetler dolaşmaktadır.

Şor folklor metinlerinden anlaşılıyor ki; Dag Sahibi, geceleri insanın yanına gelir, kendini koca yapmak istediği erkeğin yanına uzanıp onu kucaklar. Adam. onun Dag Ruhu olduğunu anlarsa hemen sallanan İri göğüslerini tutup, başının üstünden geri atar. Böyle yapıldığında, Dag Sahibi, "senden bana, koca olmaz" deyip çeker gider. Eger ona karşı böyle yapılmazsa, Dag Sahibi, bu adamın canını alır götürür. Ondan sonra o adam, aklını yitirip, "kamlık" etmeye başlar. Gezer dolaşır, sonunda da ölür.

Şor Türklerinde şamanlar, "Buzdag" denilen bir dağdan ilham alırlardı. İnanışa göre Dag Ruhu, suyunu "Kara Dag" denilen bir dağdan İçermiş. Dag Ruhu. Şamanizmln gelişiyle, şamardan koru-

yan ruhlann arasına katılmıştır. Sibirya Türklerinin geleneksel kültürlerinde, genellikle şamanlann yardıma ruhlan bile Dag Sahibi sayılır. Hakaslar ise Dag Ruhu'nu, bütün canlı lan n sahibi olarak görürlerdi. Yenisey Türklerinin inanışına göre, Dag Ruhu'nun en çok sevdiği eğlence, at yelesini örmekmlş. Aynı inanış, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde, "Hal Anası" (bilimsel metinlerde, daha çok "Albastı") adıyla bilinen mitolojik varlık İçin geçerlidir.

Dag Ruhu'nun kor olduğuna dair görüşler İse Sibirya Türk halklan arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır. Burada Dag Ruhu. köre benzeOlirdi. Köroğlu Destanı'ndaki Alı Kişi, kör olarak düşünülen bu Dag Ruhu'nun bir sembolüdür. Türk ve Moğol halklannın mitolojik görüşlerinde. Dag Ruhu. kurt kafasıyla betimlerim iştir. Türk dünyasındaki birçok dag adının "kurt" anlamı içermesi, herhalde bu İnanan izlerini taşıyor.

"Dag" (tag-tıa-daa) sözünün, bazı TürkçelerdekJ "orman" anlamına gelince, araştırmaalann fikrine göre, çağdaş Türkçe'deki "dag-tag" sözü, orman anlayışını bildirmiştir. Yakutlarda, Orman Ruhu, Orman Sahibi'nin adı, Tıa Bayanay"dır. Buradaki 'Tıa" sözügü, eski çağlarda, orman ve dag adlannın birbirine bağlı olduğunu, "dag-daa" sözcüğüyle de "ormanlık dag", "dağlık yerlerdeki orman" anlayışının ifade edildiğini gösterir. Bu sözcüğün. Türk dillerinde hem dag hem de -Gagauzcadaki "Daa" şekliyle- eski anlamını koruyarak, "dağlık yerdeki orman'ı, bildirmesi İse anlam bakımından onun geçirdiği değişimle ilgilidir.

DEDE: M. Kaşkarf nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde Oğuzca olduğu kaydedilen bu sözcüğün, "cet, ata" anlamı vardır. Eski inanışlara bağlı olup, manevî-ruhanî ata özelliği taşır. Soyun ak sakalı ve liderinin ruhuna tapınmanın izlerini yaşatır.

Görünmezler dünyası ve ilâhî âlemle bağlılığın İşaretlerini kendinde taşıyan bu sözcük, tasavvuf sisteminde, sembolik-irtanî özellikli olup. tarikatlarda hiyerarşik konum adı olarak da kullanılmıştır. Bektaşilikte, peygamber soyundan gelenlere, "Dede" denilir.

"Dede" anlamı, pîr ve ocak adlannda da çok kullanılan bir anla-

yıştır. Azerbaycan'ın Tovuz bölgesindeki "Aldede Ocağı" veya Şamahı'da kutsal tasının şifa dağına gücüne inanılan. Dede Güneş Pîri gibi. Küçük Asya Kızılbaşlannda da kutsal bilinen ağaçlar, aynı zamanda, "Dede Ağaa" olarak bilinirler.

"Dede" adı, millî-dinî efsane kahramanlanna, evliyalık katına yükselenlere ve din büyüklerine de verilirdi. Selçuklular zamanında Anadolu'da Islamlaşmış Türkmenlerin din büyüklerine, "Baba" ve "Dede" denilirdi. Evliya Korkut Atanın kendisi de bir dededir. Onun adı. Dede Korkut Kitabında, birkaç yerde. "Korkut Ata" olarak, diğer yerlerde ise "Dede(m) Korkut" şeklinde kullanılmıştır. Sonraki çaglann en saygın el Aşıklan da "Dede" adıyla bilinir, tanınırlardı.

DEDE KORKUT: (bak: Korkut Ata)

DEĞİŞKENLİK: Bir mitolojik anlamlı halk bilimi motifi.

Öbür dünyanın başlıca özelliğidir. "Değişkenlik" demonik varlıklann görünüşü ve doğasında kendini göstermekle birlikte, mitolojik yapıdaki bir karakterin, kendi cildini büyü yoluyla değiştirmesi şeklinde de görünür.

Motifin işlevsel özellikleri arasında, önemli bir yer tutan "değişkenlik", demonik doğaya sahip olmanın kendisinden gelen bir durum gibi şeytanî varlıklann başlıca göstergesi olup, aslında onlann geçmişiyle bağlantılıdır. "Değişkenlik", dünyalar arasındaki sınıra işaret eder. Demonik varlıklann, öbür dünyada yaşadıklarına ve başka bir yerden olduklarına inanılmıştır. Değişken doğaya sahip varlıklann en çok olduklan yer. işlevsel bozulmayı sembolize eden. eski. köhne değirmen ve mezarlık gibi yerlerdir. Bu mekânlar, hem değişken varlıklann olduğu yer hem de onlarla temas yeri olabilir. Örneğin, çay, öbür dünyaya giden yolda bir sınır olduğu gibi şer güçleri ve demonun olduğu yer gibi de karşımıza çıkabilir.

Değişken doğanın en belirgin özellikleri, mitolojik körlük, yanm insanalık ve görünmeziik gibi özelliklerdir. Değişken doğalı varlıklann ortak özelliği ise marjinalliktir. Halk biliminde, transformasyona

uğramış motif gibi değişkenlik, bir de mekânsal özellik taşır. Yani asimetriktik, değişken hayatla ölüm, bu dünya ile öbür dünya arasındaki sının sembolize ederek, şeytanî mekâna geçmeyi gösterir. Kendini ölü gibi gösteren, epik bir motif, onun İçin de bir gözünü hır elini kapatır veya bir ayağını katlar. Bunlann kendisi, demonik-değişken doğaya sahip olmanın göstergesidir.

Bu durumdan başka bir duruma veya herhangi bir sının ariayıp geçmek için, yine dönüşmeye, kılık değiştirmeye gerek vardır. Bu motif ise geçit merasimleri ve sınavlan ile ilgilidir. Değişkenlik, genellikle, geçici özellikler taşır. Eski inanışlara göre, demonik ruhlann birçoğu, görünüş itibariyle biçimsiz olup, yeryüzünde bir anlam irade etmeyecek varlıklardan seçilirler. Şeytanî aleme özgü bu varlıklann yedikleri de kirli ve pis şeylerdir.

Asimetrik görünüşlü olup. bu dünyadakilerin gözünde tam bir anlamsızlığı ifade eden bu ruhlar, karanlık dünyanın sakinleridirler. Onlar, yeraltı ölüler saltanatına aittirler veya kutsallıkla ilişkilidirler. Örneğin, Harezm'de yaşayan Ozbeklere göre, demonik varlıklar olan perilerin ne kulak!an ne burunlan ne de gözleri vardır. Vılyuy Yakuttan da Su Sahibi'nİn insan görünüşünde olmasına inanmış olsalar da onu normal insanlardan farklı olarak, kaşsız, saçsız, sakalsız ve kel şeklinde betimlerierdi. Yakutlar, acayip görünüşlü, eğri büğrü agaan koruyucu ruhunun, insana çocuk verme gücü olduğuna inanırlardı. Tuvalılar ise bu şekil ağaçlan, şamanlann koruyucu veya yardıma ruhlan sayarlardı.

Benzer şekilde, görünüş İtibariyle acayiplik, kınk döküklük ve yanmalık mitolojik inanışlarda, karanlık dünyanın, sihlril-büyülü güçleri ile bağlılığın göstergesi sayılmıştır. Onun için hikâyelerde, kahramanın seçtiği (veya ata ruhlann ona bağışladığı), en çirkin ve en çelimsiz ne varsa, aslında, en güzel ve en göze geleni de odur. Bu ise aynı zamanda aktüdliğini yitirip, hikâyelere geçerken, değişime uğrayan eski inanışlann, doğurmuş olduğu konu ve motiflerin bir sonucudur. Böyle asimetrik görünüşün, Türk halklannın ölüler dünyası ile bağlı geleneksel demonolojik görüşlerinde kendi paralelini bulması, rastlantı olmamalıdır. Kötü bir ruh hakkında yazılan Yakut

hikâyesinde, bu ruhun sahipliğini yaptığı saltanatta ne varsa hepsi yanm bırakılmış ve eksiktir.

Yakut Inanışlanndaki kötü ruhlar olarak geçen, tek gözlü, tek ayaklı ve kel Abaası'lar da değişken tabiatlıdırlar. Onlar demonik doğaya sahip bir motif olan Çiçek Ruhu'nu da tek ayaklı, tek elli ve kırmızı gözlü varlık gibi betimlerierdi. Şaman halk biliminden anlaşıldığına göre, kartal kıtığına giren Ana Hayvanın dünyaya getirdiği gelecek şamanın, eğitim almak İçin verildiği şaman kadının kendisi de tek ayaklı, tek gözlü ve tek kollu bir iblistir. Çuvaşlann geleneksel demonolo|ik görüşlerindeki ruhlardan biri, sadece "Çurcan" yani "yanmcan" adını taşır.

Türk halklannın hikaye ve destanlannda, kahraman öbür dünyayı sembolize eden düşman sınınna vanrken, acayip görünüşlü bir çocuğa dönüşür. Kahramanın atı ise kel bir yavruya dönüşür. Bazen de atın nallan pkanlıp, tersine nallanır. Çünkü, öbür dünyada ne varsa hepsi, buradakilerin tersidir. Böylece, öbür dünyada hareket edebilmek için, bu dünyada yapılanlann tersini yapmak, yani öbür dünyanın İzlerini kabul etmek gerekiyor.

Yeraltı dünya ruhu olan cadı kadının dediklerine, doğrudan değil, tersinden kulak vermek lazımdır. Bir Karakalpak efsanesi, bu değişken tabiatının izini açıkça yaşatmaktadır. Efsaneye göre, çayın önünü kesen ejderhaya yolu açması için insanlar yalvanriar. O bunun tersini yapıp, iri gövdesiyle suyun önünü daha da keser. Ancak, suyun önünü kapatması istendiğinde, yine tam tersini yapıp suyun önünü açar.

Türk halklan destanlannda, Orak ve Mamay'ın kahramanı, değişken tabiatlı olan, tek gözlü, tek kollu, tek ayaklı ve kel kadınla evlenir. Ondan da geleceğin kahramanlan doğar. Altay metinlerinde de yeraltı dünyasının hakimi, "Eriik"in yardımcısı olan tek gözlü ruh, "D'eblls Sokor" da değişken motiflerdendir. "Erlik"in oğlanlannın adlannda, tek gözlü anlamı İrade eden "Sokor" benzeri sözcükler, bu varlıklann değişken tabiatlı olduklannı gösterir.

Asimetriklik veya değişkenlik, İçeriğine göre demonik kökenlidir. Demonolojideki "Şeytan". kör veya topaldır. Şeytanî kökenli

• lan hlkAye kahramanları da asimetrik doğar. Ak çiçekten insan yani.m "ÜIgen"den farklı olarak, onu taklit edip İnsan yaratmaya kalkın kardeşi "Erllk'ln yarattığı İnsanlar, demonik tabiatlı varlıklar olduğuna göre, şekilsiz ve kınk dökük olurlar. Yani. buradaki değişkenlillk, gerçek İçeriğin göz alıa şeklini, yalana görünüş altında gizkmesidlr.

Saka Türkçesinde, "Al" ruhunun adıyla aynı kökten gelen. "Albas", "Albastaak" ve benzeri sözcüklerin, "hile ve aldatma" gibi anlamlan da bu varlıklann değişken tabiatlı olmalarıyla bağlantılıdır. Demonik karakterlerden bazılan, örneğin Hakaslardaki "Huu-iney" (Ağ Ana) motifi de sahtekarlığın, üçkağıtçlığın ve çok bilmişliğin sembolü olan "Kara Tilki" kılığına girebilir.

V. Propp. orta zamandaki dönüşmenin ruhun dönüşmesi olduğunu söylerken, S. Neklyudov. herhangi bir dönüşümü, ruhun çeşitli varlıklara aksettirilmesî şeklinde açıklamıştır. Değişkenlik veya kılıktan kılığa girebilme, epik metinlerin dilinde, uzun uzun agklamalara gerek kalmadığı yerlerde, sadece "oldu" sözcüğüyle de ifade olunabilir (Örneğin, kuş olup). Böylece, geleneksel halk biliminin ilginç bir parçası gibi değişkenlik motifi de kendi kaynağı itibariyle, mitolojik düşünceden gelen bir grup eski görüş ve fikirlerle bağlıdır, (bak: Demonoloji; Körlük)

DEHGAN BABA: Orta Asya hal klan nda (Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazaklarda) "Akrar" kültünün kalıntısı olan bir motif.

Onda, kültürel kahraman çizgileri var. Mitolojik metinlere göre, tarla sürmeye yarayan kotan adlı aleti ilk yapan "Dehgan Baba"dır. Efsanelere göre hatta birind suvarma yolunu da "Dehgan Baba" çekmiştir. Diğer Müslüman kutsallıklardan farklı olarak, efsanelerde, onun adına hiçbir mucize kaydedilmemiştir.

Bazen Hıdır'la da aynı tutulan Dehgan Baba. sade giyimli, hoş görünüşlü ve oldukça sağlam vücutlu bir ihtiyar olarak tanımlanır. 19. yüzyılın sonlanna kadar onu sık sık Ademle de kanştınrlardı. Kırgızlann görüşüne göre o, kuş kılığında bir varlıktır.

Adı, İslam döneminde, yani sonraki yıllarda bu şekli alsa da bir

ritüel-mitolojik motif olarak İslam'a kadarki inanışlara bağlıdır. Tüı kistan halklanndan Özbekler ona, "Boboyi-Dehkan", Karakalpaklar, "Dihan-Ata" ve Türkmenler, "Baba-Dayhan" derler. Adına "Dihan-Ata" da denilen kutsal yüzlü bu varlığın, ekindliğin kutsal koruyucusunun adını Kazaklar da tohum ekildiği zaman anarlar. Tüm tarla işleri, ekindliğin koruyucusu olan "Dehgan Baba"nın adıyla ilgili düşünülür. Özbekler ve komşu olduklan Tadkler, birind ekin zamanı tariaya buğday ektiklerinde, "Bizim elimiz değil, "Dehgan Baha'nın eli olsun" derlerdi.

Araştirmaalar bu motifin, Ata kültü ile de bağlantılı olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Motifin, kültürel kahramanlar hakkındaki metinlerle ilintisi de bir istisna değildir. Akrar merasimleri, araştırmaalarda, "Burkut Baba" ile "Dehgan Baba" motifleri arasında ilişki bulunduğu olasılığı üzerinde durmuşlardır.

"Dehgan Baba" motifinin bir paraleli de Cütçü Merasiminin kahramanı olan "Cütçü Baba"dır. İlk insanı temsil eden bu varlık, efsaneye göre, öküzleri tarla sürmede kullanan ilk ekinci olmuştur. Kotan yapmayı ve tarla sürmeyi de insanlara öğreten odur. Onun adına, "Gl Baba" ve daha sonralan ise "Ekind Baba" da denir. "Dehgan Baha'yla ilişkili âyin ve görüşlere dayanarak bu motifin, eski kült evresini canlandırdığını söylemek zordur.

DEMİR TIRNAK: Türk halklannın demonolojik görüşlerinde, zaman zaman rastlanan bir motif.

Kırgızlar ve diğer Türk topluluklarında adına "Jeztımak", bazen de "Jez Tumşuk" (demir burun) olarak rastlanır. O, yan gerçek yari efsane bir varlıktır ve ormanlarda yaşar. Bu demon, demir tırnaklı, demir burunlu, güzel bir kadın görünüşünde betimlenirdi. İnsanlarla yüz yüze geldiği zaman, burnunu saklardı.

"Demir Tırnak", 'Tepegöz" efsanelerinin Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Altay ve diğer versiyonlannda, 'Tepegözün" bazen kızı bazen kız kardeşi, nadir hallerde de kansı olarak geçmektedir. Geleneklerde, ava gibi ortaya çıkan kahraman, önce "Demir Tırnağı", ardından da Tepegözü" öldürür.

l temlr Tırnak" motifi, şaman mitolojisinden gelme sayılır. "Erlik" ve diğer yeraltı varlıklann kızlan da şaman efsanelerinde, çoğu u ı ian, demir kollu, demir tırnaklı ve bazen de demir vücutlu ola-ı.tk İK'timlenirler. (bak: jezomak)

Dİ MİRCİLİK: Şamanizmle bağlı olup, aynı zamanda falalara ve buzu, ülcre özgü bir sanat sayılmıştır.

Mitolojilerde, "Demird", "Demirurg"un (Eflatun'un idealist felse-Irslne göre; "Allah"), işlevlerine yakın bir işlevle yüklüdür. Kültürel kahramanın kendisi de bazen, "Demird" şeklinde ortaya çıkabilir. I Hger mitolojik karakterlerden farklı olan "Demird" motifi, görünüş İtibariyle, şeytanî motiflere olan yakınlığıyla da tanınır. Bu bakımdan, topal ve aksak da olabilir. Kumandinlerin inanışlanna göre on-l.nı. ulu şaman ve demirdleri, aralık dünyadan olan şamanla, Ülgcn'in kızı arasında yapılan evlilikten doğan topal "Kurultay" gönderdi.

Türk mitolojik geleneğine gelince; örneğin Yakutlarda, "Demir-1 ile şamanın bir yuvadan olduklanna inanılır. Demirdlikle, samanlığın, sanki üst üste düşmüş olduğu, birbiri üzerinde oynadığı bir merasim vardı. Bu merasimi şaman yönetirdi. Sınavdan geçen şamana, "Demlrd"nin kılıcı verilirdi. Yakutlann Hıristiyanlığa kadarki dirü inanışlanna göre, "Demird"leri koruyan, "Kıday Bahsi" adında bir hami ruh vardır. Bu ruh, hiçbir doğaüstü gücün egemenliğinde sayılmayan bir ruhtur. Demirdlik sanatını ve hatta samanlık etme becerisini, insanlara bağışlayan, yine bu "Kıday Bahsi"dır. Şamanlann çoğu, onu kendilerinin manevî yaratıcısı saydıklan İçin, "Ben, Kuday Bahsı'nın oğluyum" derlerdi. (Adındaki "bahsi", onun usta ve koruyucu ruh olduğunu gösteriyor.)

Göktürklerin atalan da demirdydi. Bu bakımdan, Türk etnik-kültürel geleneğinde, mitolojik bir varlık olarak, onun yerini, belli bir anlamda, "Demirurg" ile kıyaslamak mümkündür. Türklerde Bozkurt'un ata olduğunu gösteren, Çin metinleriyle birlikte, kurdun, gerçekte, ilk demird olduğuna işaret eden yerler de vardır. Bu yüzden de Türk halklan demiri ulu sayarlar. "Ergenekon" destanında

rast gelinen, kurtancı demirci motifinin kökleri, oldukça eski çağlara bağlanır. Demir dağının eritilip, oradan yol açıldığı ve bu yolla ışıklı dünyaya girildiği gün, eski Türklerde ulusal ve dinî bayram sayılırdı. İlkbaharda, zindan üzerindeki kör demiri kağanın çekiçle vurmasıyla başlayan bu şenlik, bayram olarak kayıtlara geçmiştir. "Oğuz Kağan" destanında, Tomürdü" (Demird) adlı ustanın, demir kapıyı açması da "Ergenekon" destanını çağrıştırıyor.

Şamanlann demircilikle bağlı inana, Orta Asya Türkleri arasında da yayılmıştı. Örneğin, Özbeklerde, yeni samanlık yapmaya başlayan biri, Hazreti Davud'un hayır duasını almak için, Harezm'ln güneyindeki eski bir kalede gecelemeliydi.

Hazreti Davud, Orta Asya Türk hal klan arasında, demirdlerin koruyucusu olarak tanınırdı. İnanışa göre, demirden yararlanmayı da insanlara İlk o öğretmiştir. Hazreti Davud'un demircilerin pîri olduğuna ilişkin inanışlar da böylece demircilikle samanlık arasındaki bağı yaşatmıştır.

Fasmer'in kaleme aldığı, "Rus Dilinin Etimolojik Sözlügü"nde, demird anlamında, eski Bulgarcadan alındığı gösterilen "Balhçi" sözü geçmektedir. Bu, eski Türklerin inananda, demircinin aynı anda bir büyücü olduğunu kanıtiryor.

Çağatayca-Farsça sözlüğünde de "Kam" sözcüğünün karşısına, "tabip, hekim" anlamlannın yanı sıra "bilgiç" anlamı da eklenmiştir.

Bilgiçlik aynı anda, bilinmeyenler âlemi ve ruhlar alemiyle İlişkiyi de akla getirirdi. Evren bilimine dayanan düşünceye göre, normalde bilgi yasaklanmıştı. Bilinmeyenler âleminden gelebilecek olan, bu bilgileri de sadece bilgiçler bilebilirdi. Korkut Ata hakkında da bu yüzden, "Oğuz'un ol kişi tamam bilidsiydi" denmiştir. Bazı kaynaklarda, "bir işareti yorumlamak" anlamında kullanılan, "belgelemek" sözü, "bil" ve "bilid" ile aynı köktendir.

in MİIIRK: Yunan kökenli olup, sözcük itibariyle, "Usta, sanatkâr" u ilamına geliyor. Mecazî anlamda İse "yaratıcı" yerine kullanılır.

Mitolojiye dair bilimsel-teorik eciebiyatlarcla genel içerikli bu anl.ıy> gibi. yaratılışın unsuriannı ve kültürel objelerini meydana getiı - ıı. evren ölçüsünde, tesisatlan yaratan, mitolojik kahraman anlamında kullanılmıştır.

"Demiurk"un faaliyeti, bu balomdan, daha çok bir usta ve sa~ nalkann faaliyetine yakındır. O, o güne kadar var olamayan nesneı« ıı yaratmak gibi bir işlev gördüğü için kültürel kahramanla karşıı.r.tmlabilir. Eski mitolojide, "DemiunV'la kültürel kahraman aynı işlevleri yerine getirirler.

Ancak çoğunlukla, uygarlıklara bağlı sürecin kumcusu olarak ı .»ısımıza çıkan kültürel kahramandan farklı olarak, "Demiurk" terimi, edebiyatlarda, daha çok kocaman doğa unsurlarını yaratmak işlevini üstlenen mitolojik varlık olarak kullanılır.

"Demiurk" anlamı, antik çağda mitolojik-felsefî bir içerik kazanmıştı. Örneğin, Platon'da "Demiurk", evrenin yardımcısı, yeri ve göğü yaratandır. Aristo'ya göre ise evrenin koruyuçuşudur. Knosllklere göre İse maddeyi yaratan, ulu yaranadır.

DEMON: Yunan mitolojisinde, "herkese belirsiz, ilâhî güç" anlamına gelirdi.

Bir anda görünüp aniden kaybolan bu demon ile herhangi bir yakınlık yasaklanmıştı. Bu güç. İnsana ve onun talihine kötü etki yapan şer ruh olabilirdi. İnsan hayatında tüm meydana gelenler, onun etkisi altında olduğuna göre "demon", talih ile aynı tutulmuştur. Olimp tannlanna da bazen "Demon" denilmiştir.

Hatta "Demon" motifinde preanimizmin (ruh bilim öncesinin) evreleri görünür, ilâhî güçlerle İnsanlar arasındaki arabuluculara da genel olarak bu ad verilmiştir. Demonolojideki varlıklar da sonradan, bilimsel dilde aynı anlayışla irade olunmuşlardır. Ayn ayn mitolojik sistemlerden söz edildiği zaman, "Demon" anlayışında, bu sistemlerdeki ilâhlar ve ruhian bildirmek için yararlanılmıştır. Bu sözcük, dar anlamda ise daha çok kötülük verid ruhlan tanımlar. Teo-

nim ve Mlfönİmler kadar. Demon imler de eski onomastik sistemin kurulmasında kullanılan başlıca kaynaklardandır. "Animizm" terimini, "polidemonlzm" terimiyle değiştirme teklifiyle ortaya çıkan din tarihçileri ve etnograflardan bir grup, "Ruh" terimini de "Demon" terimiyle değiştirmeyi uygun görmüşlerdir.

"Ad"ı, varlığın içeriğiyle aynılaştıran tutucu arkaik görüşe göre. demonik gücün adını bilmek, onun üzerindeki hükmün geçerli olmasını sağlardı. Bu nedenle demonlann adı. özellikle efsun metinlerinde önemli rol oynar. Gıdı kadını öldürüp, onun dğerini ve kalbini, atın slnebendinde süs olarak kullanmak, destan kahramanının özelliğini şeytanî suretten aksettirmek bakımından ilginçtir.

Demonlar alemi ile ilgili metinler, kısa ve küçük hacimlidirler. Estetik söze önem verilmediğine göre, dili de şiirsellikten uzak, şekilsiz ve kalıpsızdır. Bu metinler estetik kalite ağsından hikâye veya destanla kıyaslanamaz. Halk demonolojisi ve demonlar âlemi ile İlgili ne varsa, belli çevrede yürütülen araştırmalar hariç, uzun zaman araştırma konulan arasına girmemiş, dikkat edilmemiştir. Yalnız 20. yüzyılın ikind yansında demonlar âlemi, halk bilimi, mitoloji ve etnograf! konulu bilimsel araştırmalann merkezinde yer almıştır. Ancak bu dönem demonolojlslyle ilgili materyaller ayn bir araştırma alanı oluşturmaktansa, halk bilimi, inanışlar, âyin ve merasimlerin öğrenilmesi yolunda, mitolojik görüşlerin yeniden yapılanması için bir başvuru kaynağı görevi görmüşlerdir.

Demonik varlıklarla ilgili toplanılan metinler, halk bilimi bakımından, yapısal ağdan, birbirinden kesin bir şekilde aynlmazsa da bu metinlerin sisteme oturtulup, toparlanması, onlann öğrenilmesinde temel oluşturmuşlardır.

Demonolojik varlıklar hakkındaki görüşlere göre. onlan öldürmek, sadece canlanru ele geçirerek mümkün olur. Demonik karakterlerin canı dışarıda olur. Bazen büyülü destan kahramanının adı. onun canının yerleştiği yeri göstertir. Adının anlamı açıklandığı zaman, ruhunun saklandığı yer de belli olan ve bunun sonucunda da hayatı sona eren kahraman, canının bulunduğu yer gizli olduğu sürece yenilmezdi. Bazen de kılıcın kendisi, destan kahramanının ca-

ınnı lemsi! edebilir. Buna göre de kılıcı kınından gkanlıp. suya aülan İMhraman, baygın halde yere yıkılır. Bazen, demonik güçlerin canı, 1 1 ugarada bulunan bir oktadır ve bu güç, sadece bu okla öldürüle-I »illi Çünkü, bu demonolojik güçlerin canını sembolize eden de bu Ofctur. Örneğin, bir hikâyede ok. Tepegöz'ün canının sembolüdür. Kahıaman. Tepegözü öldürmek idn. onun canını kendine köle et-niklidir. Veya devi öldürmek için, raftaki şişede, onun canının oldu->>u güvercinin başını koparmak gerekir.

I ter kılığa girebilen canın, belli bir nesnede, kuşta veya diğer bir varlıkta olması, demonik karakterler için bir özelliktir. Kahramanlar ı«,ln de geçerli olan bu hâl, yani demonik varlıklann canlannın kendi I lı,mda bir kenarda olması, onlann demonik olduklannın bir göster-gesidir. Demon'un canının dış unsurlara bağlı olduğunu düşünen eski görüşler, zaman geçtikçe unutulmuş, unutuldukça da Demonik göstergelere dönüşmüştür. Arkaik düşünce, hastalıklan. demonik varlıklann ve kötü ruhlann adına bağladığı gibi, korkunç doğal olay-larını da on lana İlişki lend i rmiştir. Demon lan n adlannın anılması veya l laklannda düşünülmesiyie hazır bulunacaklan inana İse İnsanlan ru-hen güzel düşünmeye sevk etmek İçindir.

Geleneksel halk görüşlerinde, demonik varlığın başlıca işareti, <>nun köküyle ölüler âlemine bağlılığıdır. Demonlann görünüşü, kaşsız, tüysüz ve saçsızdır. Demonlann, halk inanışlannda geçen bir diğer özellikleri de grup olarak yaşamalandır. Bu grupta herhangi bir hiyerarşi yoktur. Demonlann en çok faal olduklan zaman, güne-şin doğduğu ve battığı zamandır. Onlann başlıca bir Özelliği de ça-lıp oynamaya meyilli drnaiandır. Demonlar, ortak bir kurul olarak değişken kılıklıdırlar. Geleneksel olarak, bilimsel edebiyatta, "de-mon", "demonik (veya mitolojik) varlık", "ruhlar" gibi anlayışlarla kullanılır. Bu da onlann anti-maddedliğin, gerçekte var olmadığını aksettirir. Demon anlayışından farklı olarak, mitolojik varlık anlayışı hem demonolojik sistemin karakterlerine hem de hikâye ve des-tanlann bazı mitolojik kahramanlanna ait olabilir. Dinler tarihine dair araştırmalarda İse "Ruh" terimini, "Demon" anlayışıyla değiştirmek İMzen daha uygun görülmüştür, (bak: Demonolojİ; Ruh)

DEMONOLOJİ

DEMONOLOJI: Yeraltı karanlık dünya ile ilgili kötü ruhlar hakkındaki mitolojik görüş ve inanışlann tümü. Halk demonolojisi, genel olarak eski ve tarihî yaşantılara yakınlığı ve değişik ideolojik sistemlere banşçı yaklaşımı sayesinde mitolojinin en az değişen, sabitliğini en çok koruyan bölümüdür. Onun başlıca kaynağını, demonolojik varlıklar hakkında olan mitolojik rivayetler, efsunlar, dualar, beddualar ve onun gibi veriler oluşturur.

Halk bilimi, yaklaşık iki yüz yıllık tarihi boyunca nice klasik halk kültürü geleneklerinin göz göre göre, yaşarıılığını yitirmelerine ve nice halk bilimi karakterinin ölüp gitmesine şahit olmuştur. Bugün, doğal şartlarda, canlı bir şekilde hikâye ve destan dinlenebilecek yerlerin sayısı azalmıştır. Ancak halk kültürü geleneklerinin unutulup gitmesi, her yerde aynı ölçüde gerçekleşmiyor. Etkin halk bilimine ilgi azaldıkça, sürükleyici karakterler içerisinde, eğitici bilgiler verme işlevi güçlü olanlann üstünlük sağladığı dikkat çekiyor. Belli bir yerle bağlı efsaneler bu anlamda, mitolojik anlatılar gibi gerçekliğe kök salmış metinlerdirler. Yapısı ve kuruluşu itibariyle, en az değişikliğe uğramış halk bilimi metinleri de vardır. Kural dışı olaylardan, öbür dünya ile bağlı doğaüstü güçlerden, uzaylılar veya evrenin anormal varlıklarıyla karşılaşmaktan bahseden metinlerdir. Bu tip metinler, yapısal bakımdan, geleneksel mitoloji rivayetlerinden çok farklı değildirler. Dünyanın oldukça hızlı değişimi karşısında, içeriklerini değiştirmeden varııklannı koruyup saklayan demonolojik unsurlardır.

Ruhlar ve demonolojik varlıklar hakkında, halk arasında dolaşan hikâyeler, halk kültürünün bir parçası gibi aktüelliğini hâlâ korumuştur. Anlancılık geleneğinin yapısının oluşmasından günümüze kadar hep gelişmekte olup, yaşamaya devam etmiştir. Sadece, karakterlerin görünüşünde değişiklikler olmuştur Önemli yapısal, anlamsal ve işlevsel özellikler olduğu gibi korunmuştur. Bu metinlerin temeli, korku, şaşırma ve merak gibi insan duygulan na dayanır. Bu ise bütün dönemlerin ve uygaıiıklann taşıyıcılanna özgüdür.

Dinî-mitolojik sistemde, yeraltı karanlık dünyasıyla bağlı birçok varlık bulunabilir. Mitolojik hikâyelerde yer alan bu güçlerin arasın-

da, insan kılığında olanlar da olmayanlar da vardır. Birinci gruba giren varlıklar, ilâhî kökenli sayılır. Onlann ortak özelliklerinin başında, insanlann yaşadığı zaman ve mekândan uzak olmalan gelir. Onlar, evrende ölümlülerin erişemeyeceği yerlerde yaşarlar. Zaman ağsından da ilk yaratılış çağına bağlı olurlar. Bu düzen, onlann etkinliklerinin bir eseridir. Gerekli görmedikleri sürece, bu dünyanın düzenine, gidişatına ve gündelik hayata müdahale etmezler veya çok az ederler.

Dinî-mitolojik sistemin ikind grubuna giren varlıklar, ilâhî konuma sahip değildirler ve yaratılış çağında da hiçbir katkılan olmamıştır. Daima insanlarla ilişkide olan bu varlıklar, mitolojik metinlerde değil, daha çok dinsel içeriği olmayan rivayetlerde yer alırlar.

Çoğu zaman, demonolojiye ait olup. aynı zamanda mitolojik koruyucu ruhlarla akrabalığı olan ruhlar da vardır. Bu ruhlar insanoğlu ile ilâhî güçler arasında aracılık yaparlar. Bu değişen kılıklı varlıkların etkinlik çemberleri, yüksek konumlu mitolojik kahramanlardan farklı olarak, toplumsal ölçekte değil, sadece bir şahsın veya ailenin talihi ile sınırlıdır.

Yeni dinî sistem oluştuğu zaman, halk demonolojisi, resmî olmayan bir karaktere bürünür. Resmî kut ile olan ilişkisi olumsuz yönde değişir. Örneğin, Merkezi Asya'daki Budizm misyonerlerinin ehlileştirip, kendi egemenlikleri altına aldıklan, şaman ruhlan, "San Din"e kıskançlıkla hizmet etmeye başlamışlardır. Benzer örneklerin sayısı, diğer dinî geleneklerde de az değildir.

Demonolojinin temeli, doğanın, çevredeki bütün unsuriann, insanın ruhsal hallerinin, kazalann, uğurun, bedbahtlığın ve buna benzer şeylerin, maddesel kavrayışına dayanır. Belli bir anlamda, ruh, temsil ettiği olayla aynı düşünülür. Örneğin, Dağ Ruhu dağın, Orman Sahibi ormanın aynısıdır. Yani bir doğa ruhu, temsil ettiği unsurun kendisidir.

Demonolojinin diğer bir bölümü, ruhlara ibadetle İlgilidir. Ataların ruhlan, mensup oldukları soya, bağlıltklannı uzun zaman korurlar. Ölenlerin ruhlannın koruyucu ruhlara dönüşmesi, halk geleneğinde inanılan bir süreçtir. Örneğin, dağda gömülü olan bir ulu şa-

man ruhu. zamanla, bu dağı konjyan nıha dönüşür. İnsanlann ruhsal halleriyle bağlı demonlar da şaman mitolojisinde çok rastlanan ruhlardır.

Halk denx>r>ok>jisindeki diğer bir grup, gerçek hayatta yaşayan, anormal özellikleriyle seçilen ve kutsal bilgilerin taşıyıcısı olan İnsanlar, şamanlar, gelecekten haber verenler, büyücüler, bahıalar ve lalalardan oluşmaktadır.

Demonolojik görüşler çerçevesinde, bu dünyayla öbür dünya arasındaki ilişkiler, en önemli yeri tutar. Yani her iki dünya da birbirine etki yapmaktadır. Yeraltı dünyası, ruhlar âlemi, karanlık bir dünyadır. Öbür dünyanın güçleri, gecenin karanlığında daha aktif olurlar. Günün ortasında ise onlar görünmez dünyalanna çekilirler. Demonolojik sisteme dahil olan, öbür dünya güçlerinin en belirgin özelliği, genellikle değişken doğaya sahip olmalandır. Güya ölenler, öbür dünyada bu dünyadakinin tam tersi bir konumda olurlar. Bu nedenden dolayı, geleneksel görüşlerde, öbür dünya varlıklannın ayaklan tersinedir. Aynca. öbür dünyadakilerin dilini, bu dünyadakiler anlayamaz.

Değişken doğaya sahip olmak, bu dünyalar arasındaki sınınn göstergesidir. Demonolojide, öbür dünya varııklannı, bu dünya varlıklanndan ayıran başlıca özellik, onlann asimetrikllgi ve yanmalığıdır. Bir başka özellikse. körlükleri ve görünmez ol malan. Bazı halklann görüşlerine göre. bu dünyanın sınırianndan ötede, sulann diğer tararında, tek ayaklı ve tek elli varlıklar, tek kanatlı, tek gözlü ve tek ayaklı kuşlar yaşar. Güneşin battığı tarafta, tek gözlü insanlar yaşamaktadır.

Demonolojik karakterlerin asimetrikllgi ve motifin böyle geniş yayılmasının kökleri de arkaik mitolojik görüşlerden gelir. Bu görüşlere göre. sözü edilen varlıklar ya aksak, topal ya da tek gözlü, tek ayaklı düşünülen, şeytanî ruhlardır. YakutJardaki "AbaahT, Hakaslardaki "Şulbus", Altaylardaki "Erlik"; tek gözlü, tek göğüslü olup. öbür göğsünü omuzu üzerinden geriye atan. büyücü "Almaş" bile şeytanî güçlerdendirler. Anadolu'nun güneyindeki Türkmenlerin görüşlerinde, insan kılıklı olduğuna inanılan, "Bİrobiro" adındaki

korkunç şeytani motif; tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü, yani, tam < >larak yanya bölünmüş bir şekilde tanımlanır.

Değişken tabiatiılık yanmalık ve topallık, bu dünyadaki güçlere /ıt tarafta olan karanlık dünya güçlerinin bir özelliğidir. Böyle bir gö- lunüş. bu iki dünyanın sınınna yakın yerde yaşayan varlıklar için de genellikle geçerlidir. Mançu samanının hikâyesinde rastlanan ve bu < lünyadaki canlan, öbür dünyaya taşıyan demonik varlık da tek göz- lü, tek kulaklı, eğri burunlu ve keldir.

Demonolojideki karakterlerin tek gözlülüğü, körlük mitolojisiyle bağlı olabilir. Mitolojide körlük, objektif ve sübjektifliği açısından iki- li anlam ifade eder. Yani burada, kör olan hem görmeyendir hem de görünmeyen. Bu bakımdan, demonun mitolojik körlüğü, onu gi »rünmez olana çevirdiği gibi, başka bir anlamı da ifade etmekte- dir; Bizim ısıldı dünyamızla öbür dünya arasında bulunan "gör (ün)me" sının kolay aşılamaz.

Halk demonolojisinde, demonlar âleminin, tam olarak belirlen- miş ve sabit bir yapısı yoktur. Burada işlevin, özellik üzerinde, tam bir üstünlüğü var. Karakterler görünüş itibariyle de büyük ölçüde şekilsizdirler. Şekilsiz ve biçim siz olmalarıyla tanınan bu varlıklann görünürdeki çizgilerini belirlemek çok zordur. Bu, onlann değişken doğasından kaynaklanıp, rahatlıkla değişim geçirebllmeleriyle ilgili- dir. Buna göre de örneğin, Moğol hal klan nda, çeşitli adlar altında tanınan kötü ruhlar, işlev ve görünüş olarak birbiriyle az farklık gös- terseler de yine ayırt etmek mümkün olmuyor.

Dikkat çeki d başka bir konuysa, bu varlıklann adlannın, kısmen veya tamamıyla üst üste düşebilmesidir. Onun için de demonoloji- den bahsedildiği zaman, gelenek taşıyıcısının bir zorluğu da karak- terlerin adlanyla ilgilidir. Bir karakterin adı verilmeden, işlevi ve gö- rünüşü hakkında konuşulduğunda, ona birkaç ad birlikte uyabilir. Ef- sun niteliğindeki merasimlerde, birbirinden aynlmaz olduklannı ve birbiriyle bağlılık içinde olduklannı göstermek için. birkaç demonun adı birlikte çagnlır. Çünkü onlan birbirinden ayırmanın, gelenek için hiçbir önemi yoktur ve hatta bazen bu ayırma, geleneğin doğasına aykın olur.

Demonlar dünyası, motifli seklide değilse, halâ durulmamış, aydınlığı, şeffaflığı olmayan, bulanık ve belirsiz bir dünyadır. Buradaki karakterler, tekil-çoğul açısından, keskin bir şekilde ayırt edilmiyor. Onlar genellikle toplu halde hareket ederler. Kaotik başlangıcı temsil ettiklerinden, düzensiz, karma karışık hareketleriyle, İnsanlann düzenli dünyasına müdahale etmeye çalışırlar. Böylece demonolojh öbür dünyaya özgü varlıklarıyla, katı, dinî-mitolojik sistemiyle, karakterleri belli bir hiyerarşiden uzak. düzensiz ve kaotik bir âlem etkisi İçeriyor.

Demonolojlde, aktüel İnanışlara bağlı olan bazı kaotik varlıklara rastlanır. Örneğin, bir destan metninde rastlanan "Hal" motifi, asla metnin gerçeklik ile ilişkisini yani oradaki fantezinin içeriğini değiştiremiyor. Ama. burada baş verenlerin gerçekliğine de onsuz İnanılmıyor. Halbuki baş verenlerin, gerçeklilikle ilişkisi bakımından, bu motif ve genellikle bu tür demonolojik varlıklar, mitolojik rivayetlerde önemli yer tutarlar. Metnin niteliğini belirleyen başlıca şartlardan biri gibi de ortaya çıkarlar. Geleneksel bir metin ne kadar çok arkaik olursa, o metindeki inanışlara bağlılık da bir o kadar güçlü olur.

Halk demonolojisindekl karakterlerin başlıca özelliklerinden biri, onlann hayvansal çizgiler taşımasıdır. Buna. değişken tabiatlı demonolojik motifin, hayvan veya kuş görünüşlü halini aksettiren ilkelik de denebilir. Hayvansal çizgili demonolojik motiflere, herhangi bir dinî-mitolojik sistemde rastlanabilir. Genellikle, demonolojideki bütün şeytanî motifler, dogalan gereği, çok değişik hayvanlann kılığına girmeyi de başarırlar. Şeytanî motiflerden olan. "Almastı-Albastr en çok kedi, köpek veya yırtıcı bir hayvanın kılığına girer.

Demonolojideki varlıklar, en çok. antropomorfik (Tannlan. hay-

varılan ve nesneleri, insan biçiminde ve İnsanî nitelikler sahip olarak tasarlayan insan biçimdlik.) çizgide sunulur. Ancak bu çizgiler, ilgili hayvanın izleriyle süslenerek, terimorf özelliğine bürünerek tamamınır. Böylece zooantropomorf (hayvansal insan blçlmdliği) varlıklann demonizmi, onlann şeytanî doğası, kaosun başlangıcıyla aynı kökene bağlanır. Bir grup İnanışlara göre, bazı değişken varlıklar, İMslangıçta kendiliğinden antropomorfdoğaya kavuşmuşlardır. İnanı-» göre. hayvanlar daha önce insanmışlar. Daha sonra yaptı klan işlerle tannlan kızdırdıklan İçin, ceza olarak, tannlar onlan hayvana (.«vlrm işler.

Mitolojik halk bilimine göre, karakterin demonik mekanda yer değiştirmesi, -mitolojik geleneklerde- doğanın başlangıcı ve hayvanlar âlemine bağlığın işareti olarak, bu âlemin çizgilerinden birini ktbul etmekle mümkün olabiliyor. Bu bakımdan giyimin olmaması. I etlenin tüylerle kaplılığı. insancılık ve benzeri motifler yaygınlaşıMI lir. Öbür dünyadan gelen varlıklann hayvansal doğalannın açık İMI işareti de bedenlerinin tüyle kaplı olmasıdır. Demonolojideki şeytanî motiflerin diğer özel yönü, başka bir varlığa dönüştükleri zaman, sının geçmeye çalıştıklan zaman, yani sınırsal durumlarda oJduklannda kc»nuşmamalan, suskun durmalandır. Şeytanî demonlar. sairlere benzerler. Kafiyeli gibi görünüp, bu dünyadakilere anlaşılmaz olan sözler söylemeyi severler. Bazı halklann inanışına göre ise dn ve şeytan gibi öbür dünya varııklannın kaçrdıklan çocuklar, konuşma yeteneğini kaybederler.

Demonik karakterin, hayvan çizgileri taşıması, ilk çağ insanının, kendini doğadan ayıramamasıyla ilgilidir. Arkaik metinlerdeki başlıca motiflerin, ikili tabiatlı olmasını da bununla izah etmek mümkündür. Geçmişin derinliklerinde ise İnsanı doğadan ayıran sınır ya araşurmacılann şimdiye kadar iddia ettikleri yerde değildir ve yahut böyle bir sınır zaten yoktur. Burada, tabii ki ilk ata ve kültürel kahraman motiflerini; demonolojik karakterlerden, aidini değişebilen ruhlardan, ölmüşlerin ruhlanndan ve büyücülerden ayırmak gerekiyor. Demonun terimorf işareti, onun adamaI olması gibi şeytanî doğasına da işaret eder.

DEMONOLOİİ

Halk inanışlanna göre, demonik karakterler, ihtiras ve şehvci düşkünü olmalanyla da ayırt edilirler. Bu görüşlerin, görünür, koruyucu ruhlar ve benzerleri hakkında, mitolojik metinlere bağlanan kaynağı vardır. Daha sonralan bu bağlılık, İlk mitolojik anlamını yitirmiş ve giderek, halk demonolojisi sahnesine dönüşmüştür. Demonolojideki öbür dünya varlıklannın, heteroseksuel doğaya sahip olmalan da genel özellikJerindendir. Örneğin, Tuva inanışlannda, "Şulbus" denilen tek gözlü, uzun saçlı ve mağaralann derinliklerinde yaşayan demonik varlıklar hem erkek hem de kadın cinsinden olurlar. Erkeklere kadın dnsinden olanlar, kadınlara İse erkek dnsinden olan "Şulbus"lar zarar verir.

Böylece, aktüel inanışlarla derin bağlılığ olan demonolojik görüşler, mitolojik sistemin öğrenilmesi bakımından, arkaik, etnikkültürel bilginin en dayanıklı unsurlannı içinde banndınıiar. Demonoloji bu anlamda, inanışlar sistemi gibi bütün geleneksel kültürlerin başlıca içeriğini oluşturur. Demonolojik görüş ve inanışlar, geleneksel cemiyette, halk hayatının pratikteki tüm sahnelerine dahil olabilir. Demonolojik sistemin öğrenilmesi, mitolojik sembolizm, mitolojik anlamsallık ve mitolojik dünya modelinin kuruluşu bakımından son derece önemlidir. Halk demonolojisinin araştinlması, halkın manevî kültüründe, onun karşılıksız yeri olduğu gerçeğini ortaya çıkarıyor. Bu anlamda, mitolojik varıklann Türk dünyası ölçeğinde karşılaştırmalı öğrenilme metodunun hazırlanması, halk demonolojisinin, hangi mitolojik unsurlara ve sembollere dayandığını belli etmek, oldukça gereklidir. Her zaman, mitolojik karakterlere bağlı inanışlarda çeşitliliğe rastlanacaktır. Hatta bu çeşitlilik. Türkçe'nin ortaya çıkışından beri kendini gösteren lehçe çeşitliliği ile de kıyaslanabilir.

Demonolojik motiflere gelince; bu motifler, gerçek karakterlerin adlanna bağlı olmayarak, başı boş gezip, dolaşırlar. Mitolojik sistemin en küçük birimleri olan bu motifler, serbest dolaşırken, herhangi bir motifin adına bağlanabilirler.

Demonolojik görüşlerinin öğrenilmesinde, mitolojik inanışlar, büyülü destanlar ve mitolojik rivayetlerle birlikte, efsun, dua, bed-

• i n i ve yasaklar da değerli kaynaklardır. Demonolojik sistemin bü- . . . . .unsurları, mitolojik düşünce kategorisiyle sıkı bir şekilde bağlı- • lıl.ıı (bale Değişkenlik)

IMRVİy Destanlar âlemi ile bağlı olan, mitolojik motif.

(). hikâye ve destan geleneğinde. Ulu Ana birliğinden gelme un.ııı motifinin izlerini taşır Marjinal durumuyla seçilen dervişin .Msadığı yer, kaotik karakterli bir bölge olabilir. Bazı büyülü destanlanla, dervişin, ak saçlı, nur saçan İhtiyar, Hızır gibi verilmesinden. . Miıın öbür dünyaya özgü varlık olduğu da anlaşılır. Derviş, asimetılk bir şekilde doğan kahramanı, sihirli çubuguyla vurarak, bu dunundan kurtarabilir.

Anadolu hikâyelerinde de üzerine kürk giymiş, çıngırak takmış «kıviş tipine rastlamak mümkündür. Bu görünüş, onlan açık bir şekilde, şaman motifine yaklaştım. Gerçekten de kararsız ve Ikirdkli .lov.ası olan şamanın yerine getirdiği işlevlerin birçoğu, zamanla dervişe geçmiştir. Anadolu'nun Türkmenleri arasında, tarih boyunca, dervişlerin saygı ve rağbet görmeleri de onlann eski şaman gülüşlerine bağlılıgıyla açklanabillr.

Anadolu Türklerinde. "Saçlı Derviş" denilen, aslında da "Hızır"ın la kendisi olan. hayalî varlık; âşıklık geleneğine bağlı görüşlere göre, halk şairlerinin rüyalanna gelirdi. Anlden ortaya çıkan, çocuğa ad koyup, sonra ortadan kaybolan derviş motifine de sihirli hikâye ve destanlarda rastlanabilir. Aşk destanlannın kahramanlanna "Işık Kadehi" içlrip. "buta" veren derviş kaybolduktan sonra, "odadan amber ve mis kokusu gelir."

Dede Korkut Oguznamesi'nde. "Dirse Han oğlu Boğaç Han Boyu"nda. Dirse Han'ın eşinin. Tann'dan oğlan çocuk İsterken, kara giyimli dervişlere adak verdiği yazılmıştır. "Bamsı Beyrek" boyunun

DEV

Özbek versiyonunda, nur yüzlü, garip bir derviş, evlat isteyen kardeşlerin rüyalanna gelir ve onlann dileklerinin kabul olacağını, önceden haber verir. Çocuklar doğduktan sonra da aynı garip derviş, bayram zamanı yine gelip, oğlana ve kıza ad koyar ve onlan birbirine nişanlar. Anadolu hikayelerinde de "Bamsı Beyrek"ln elçiliğini dervişler yapar.

Dervişliğin, görünür şaman birliğine ve dolayısıyla da üreme, bolluk ve bereket isteğine bağlılığından ötürü, rüyada derviş görmek, çocuk sahibi olunacağı şeklinde yorumlanmıştır, (bale Şaman)

DEV: Türk haklannın sözlü kültürlerinde, Hint-Avrupa halklannın inanç sisteminde geniş yer tutan, sihirli destanlarda: üç başlı, yedi başlı, kırk başlı ve kocaman olarak betimlenen mitolojik karakterlerden biri.

Türkistan bölgesinde olduğu gibi, Anadolu topraklannda da kaydedilen metinlerde, bazen dn anlamında da kullanılan devler, zaman zaman Tepegöz Dev" olarak da adlandınlıriar. Türe halklannın hikâyelerinde, devler, "Ateşin Sahibi" gibi karşımıza çıkarlar. Bir Özbek hikâyesinde, devin canı, açıktan açığa su ile bağlı gösteriliyor.

Halk edebiyattan nda, "insana bezeme-^ yen korkunç bir mahluk' sayılan dev-, lerin, "Düşmanlann kuşaktan kuşa-jÖ^ ğa verilmiş kâbuslarından başka bir şey olmadığı" şeklinde tanımlanması ise devin bir mitolojik motifi gibi. doğasının araşönlmasının bir sonucu değildir. Eski ve geleneksel cemiyetlerin görüşünde, düşman kuvvetler çoğu zaman, kaosun taşıyıcısı, karanlığın temsilcisi gibi insan kılığına girmiş, şeytanî bir varlık olarak betimlenmiştir. Yani arkaik sembolizm, kolaylıkla düş-

m.ın Mr motifi, zarar veren şeytanî âleme özgü bir varlıkla aynılaştır-
n M ..tır.

Dev motifinin. ışık. güneş ve ateşle de ilgili olduğu düşünülürdü Eski inanışlarda, güneşin tutulmasını devlere bağlarlardı. I llkayclerde, devin gelişi şöyle anlatılmıştır: Once gök gürlemesi. vıklınm çakması, yerin titremesi ve aşağı İnen kara bulutun içinden koca bir dev kadının akması. Bu karakterle, güneşe düşman olan doğa olaytan arasında bir bağlılık düşünülmüştür.

Böylece, "Avesta" hükümleriyle bağlanan, müzikle bile ilgili olduğu söylenen dev motifinde. Zerdüştlükten önceki ve sonraki «.aglann belli bir tarihçesi aktanlmışör. Yani, devler mitolojik bir karakter olup. daha eskilerde, iyilik dağına güçtürler. Bu karakter, Iran dilli halklann görüşlerinde, koruyucu ruhlardan biri olmuştur. Güneşle ilgili başlıca, iyilik sever ruhlardan biri İken zulmetin yaratıcısı vıyılan ve başlangıçtaki İçeriklerinin tersini irade eden bir karaktere dönüşmenin sebebi ise herhalde, Zerdüştlük ve "Avesta"dır.

Mitolojiden gelen halk kültürü bir motifinin doğasını, böyle mekanik bir bakış açısıyla İncelemek, şüphesiz, eski dinî-mitolojik götüşlerin doğurduğu bir varlığın yapısına aydınlık getiremez. Türk lıalk bilimi metinlerindeki dev motifi ile Hint ve İran'dan gelen dev motifleri arasında birçok farkın olduğu, zamanında B. ö g d tarafında kaydedilmiştir.

Yanlışlıkla, kökleri sadece "Avesta"da aranan dev motifinin, şer bir güç olarak yorumlanmasıyla birlikte, onun aynı zamanda olumlu özellikler taşıdığı ve "Simurg" kuşu gibi, yalnız kahramanlara yardım ettiği de dikkatten kaçmamalıdır.

Türk halklannın hikâyelerine göre, devler, "Zulmefte, yeraltı karanlığında, dağlardaki büyük mağaralarda veya sularda yaşarlar. Bazı hikâyelerde, derenin suyu ikiye aynlır ve içinden; alt dudağı yere. üst dudağı göğe değen bir dev çkar.

Anadolu'daki bir inanışa göre. eskilerde güneş tutulduğu zaman ok atartarmış ve okun gidip saplandığı yerde, büyük bir devin ortaya çıkacağına inanılırmış.

Dev analan. göğüslerinin birini sol omzuna, diğerini de sağ om-

zuna atar. Kahraman gizilce gelip, dev ananın omuzu üzerinden attığı göğsünden süt emer ve bu şekilde onun oğlu olur. Devlerin en çok sevdikleri yiyecek. İnsandır. Devin canı, her zaman kendi dışında bir yerdedir. Bu yer, raftaki bir şişe, bir güvercinin İçi ve onun gibi yerler olabilir. Devlere bağlı mitolojik görüşlerin biri de diğer demonik varlıklar ve ruhlar gibi, demirden korkmalandır.

Devlerin bedenleri, şeytanî demonlar gibi tüyle kaplıdır. Hikayelerdeki iyilik sever devler, bedenlerinden bir tüy kopanp. kahramana verirler. Bu tüyün, büyük bir sihir gücü vardır. Bazı doğu hikâyelerinde, devlerin kılık değiştirebilecek varlıklar olduğuna da inanılır.

Süleyman Peygamberin adıyla ilgili olan, sihirli yüzük, halı ve aynanın da devlerde olduğuna inanılır. Yanm dünya boyunda kazanlan vardır. Devler, bu kazanların çevresinde toplanıp, tılsıma düşürdükleri İnsanlan kazana atıp kaynatırlar.

Kahramanlann aradığı sihirli her ne varsa hepsi devlerin mekanında bulunur. Süleyman Peygamber"İn hükmünde olan devlerin bu mekanı, çoğu zaman, mitolojik "Kaf Dağfnın ardındadır.

Azerbaycan ve diğer Türk halklannın destanlannda, dev motifinin, boynuzlu olduğu yazılır. Bu devlerin gücü, boynuzlan nın sayısıyla anlaşılır. Ulu Ana birliği ile ilişkiyi gösteren boynuzun varlığı, İri ve sallanan göğüsler, tek gözlülük gibi, devin taşıdığı bütün izler, onun yeraltı dünyası ve bolluk koruyuculuğuyla ilgili olduğunu ve mitolojik Ulu Ana'nın değişime uğramış ve arkaik yapısının unsuriannı yüzünde korumamış versiyonlanndan biri olduğunu gösterir. Türkistan Şamanizm inde ise şamanlann koruyucu ruhlan sırasında, devlerin de var olduğunu düşünen görüşler mevcuttur.

DEVLET KUŞU: Eski Türk devletlerinde, siyasî iktidar anlayrşı "Kut" ile irade edilmiştir. Halk da liderleri de hükümdarlık yolunun ondan geçtiğini düşünürlerdi. Onun için de ünlü siyaset kitabı olan "Kutadgu Bilig"de. "Her ne varsa, kutun elinin altındadır... Bu makama, sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin... Onu sana Tann verdi. Hükümdarlar, iktidan tanndan alırlar" demektedir. "Kutadgu Bilig" ki-

(abının adı da "Padişahlara layık bilim" olarak çevrilmiştir. En eski ve cn ünlü sözlüklerde, "Kut" sözcüğüne ilk anlam olarak. "Devlet" verilmiştir. İktidann. hakimiyetin gökten gelip, bir Tann vergisi olduğuna dair bu inanç, aslında Türklerden, Çinlilere bile geçmiştir.

Eski Türklerin yazılı metinlerinde, iktidann. siyasal egemenlik Ivtkkının. insana Tann'dan verildiği fikri, açıkça ifade edilmiştir. Bu**nda.** Tann iradesiyle ve "Kut"um (canım) olduğuna göre. hakan oldum" denilmektedir. Bu hükümdarlık anlayışı. Tann gücünden doğar. Yani. siyasî iktidar demek olan "kut", Tann'dan geldiği gibi. "karizma" da bir "Allah" vergisidir. Bu ne istemekle olur ne de servete bağlıdır. O, insanın öz yaratılışında olur. Çünkü Allah'tan gelir ve göklerden verilir. Bazı halklarda, karizmatlk İnsanlann, "Gökyüzünün Çocuklan" olarak adlandırmalannın başlıca sebebi de bu olmalıdır. Türk tarihinin sonraki dönemlerinde, tüm büyük kişilerin dünyaya hakim olma düşüncesinde, geçmişteki bu erenlik ruhun**dan** bir parça yaşamıştır. Bu ruh, onlan sonunun ne olacağını düşünmeden, tarih yaratmaya sevk etmiştir.

Osmanlı tarihinde bilinen, "Hümayun" teriminin, "Umay (Humay-Hümü) adıyla İlgili olduğu düşünülür. Hakimiyetin göklerden geldiğine, Tann vergisi oluğuna dair eski mitolojik inanan izleri, halk arasında "Hüma" devlet kuşuyla ilgili dolaşan söylentilerde korunmuştur. "Devlet Kuşu'nun bir adı da "Cennet Kuşu", "Hüma" veya "Hümay'dır. "Hüma"yla bağlı inanışlardan birine göre onu bile bile öldüren biri, kırk gün içerisinde ölecektir. Çok yaygın olan başka bir inanışa göre de "Devlet Kuşu" veya "Şahlık Kuşu" denilen "Hüma" kuşunun gölgesinin bir insanın başı üzerine düşmesi, o insanın dünyada çok bahtiyar biri olacağının, taç giyeceğinin ve hakimiyete ulaşacağının işareti sayılırdı. Bu inanç. Azerbaycan hikâye ve efsanelerinde, "Devlet Kuşu"nun uçurulması ve omzuna oturduğu insanın padişah seçileceği şeklinde yaşamaktadır. Onun bahtiyarlık ve mutluluk sembolüne dönüşmesi ise ayn bir olaydır.

"Devlet Kuşu" adındaki, devlet sözcüğü, Tann vergisi, ıyi kısmet, baht ve talih" anlamını içeriyor. "Kut" sözü de aynı anlamı taşımaktadır. Ve Türk devletçilik tarihinin çok önemli belgelerinden

bir olan, "Kutadgu Bilig'de de bu anlamda kullanılmıştır. Göktürk çağına ve genellikle, İslamiyet'ten önceki çağlara alt Türk edebiyat-Ian nda, "Devlet Kuşu"nun, Tann'yla kul arasında bir aracı olduğuna inanılırdı, (bak: Hüma Kuşu)

DİİREN: Tuva Türkçesinde, "demon, cin, kötü ruh, şer ruh" anlamına gelir.

İnsan biçimli varlıklar gibi de düşünülen bu ruhlann adına, bazı metinlerde, Tiireng" ve Tıyren" şeklinde de rastlanır. Bu varlıklar, insanlann bütün arzu ve isteklerini yerine getirebilirlermlş. Ancak insanlar, bunun karşılığında onlan aldatıriarmış.

Mitolojik anlamsallıgına göre, "Dilren" adı, "Eren" anlayışıyla paralellik taşır. Türk dilleri için bir özellik sayılıp, sözcüğün başında gelen, "d", y sessel paralelliği, "Dllren" ile "Eren" (Yaren) arasında benzerlik olduğunu gösteriyor. Türkologlann fikrine göre, genellikle Azerbaycan konuşma dilinde "Y" sesine ağırlık verildiği İçin eski "D" sesi yalnız kalıntı şeklinde kalmıştır. Açktır ki "Öntürk" çağın son aşamasında. "D" tipli sessiz harfi, "Y" şekline dönüşmüştür. Daha sonralan, lehçe farkJılıkJan arttıkça. D/Y şeklini ortaya çıkarmıştır.

Sözcüğün başında incelen "D" sessiz harfinin konulması, Altay dilinin güney lehçelerinin bir özelliğidir. Bu anlamda, "Dllren" sözüyle, "Eren" ve onun bir varyantı sayılan "Yaren" sözü. paralellik oluşturur. Türk dillerinin bir özelliği olarak, sözcüğün başında gelen "Y~ sessiz harfinin düşmesi, "Di i ren-Yaren paralelliğini ve böylece de "Yaren"in bir versiyonu olan "Eren" sözcüğünü ortaya çıkarmıştır, (bale Aranglar; Eren)

DİN: İnsanla, kâinat arasındaki armoniyi yaratan, inançlar sisteminin bütünü.

Din ilâhî menşeli olup. İnsanlan. Tann gerçeğine, ilâhî gerçeklere götüren yoldur. Ancak, elerin bir duygu olan kutsal kaynaklı dinin ortaya çıkışı, doğa ve varlıklann yaratılması, yaratılışın başlangıcına benzer bir sırdır.

Mitolojik unsurlar, dinsel merasim ve semboller olmadan, din

Olmaz. Dinler tarihinin günümüze kadar en tanınmış bilgiçleri, din Olayından konuşurken, onu insan varlığının aynlmaz bir parçası sayıp, kültürlerin anlama yolunun, dinleri anlamaktan geçtiğini vurgulular Bununla birlikte, batı toplumbilimdleri dine. ilâhî bir gerçeklik • »im.ıktan çok. toplumsal bir olay gibi bakarlar. Amerika paradigma mektebinin temsildleri de dinin rasyonel olmayan (irrasyonel) ka-Mktcrier taşıdığını, bunun için de bilime karşı olduğunu savunurlar.

Kolektif düşünceye sahip, İlk insan birliklerinde ise din, insanı gerçekliğe bağlayan bir olaydır. Burada, maddî olanla manevî olan .11.ısında bir aynm yoktur. Hayat ve varlık âlemi bir bütünlük içeri-ıiHie ve insanlann yaşayışı da bu bütünlükle uyum halindedir, ilâhî gerçekliğin içeriği din sayesinde kavranır ve o kavranmadan, geleneksel cemiyetin doğasını anlamak mümkün olmaz.

Din belli bir inanca sadakat gibi, milliyetçilik duygusuyla da içeri-< len bağlıdır. En eski törenler bile ulusal olduğu kadar, dinî özellikler taşırlar. Kutsal kitap Kuran'da, "millet" sözcüğü, on beş yerde, din" anlamında kullanılmıştır. Çok sonraki çağlann din düşüncesi ve ulusal düşünce arasındaki ilişkiyi izlemek bakımından, örneğin. 19. yüzyılda, bir Osmanlı Türkünün, "Biz Türk değiliz. Biz Müslüman'ız!" sözleri, çok ilginçtir. Bu bakımdan, mlllî-dinî duygularla dil arasında da çok yakın bir bağlantı vardı. Onun için de etnik-kültürel birliğe dahil insanlann davranış ve düşüncelerine yön veren, ırkının lahzasından süzülüp gelen, enerji dolu. millî, arkaik tipli dinî-mitolojik anlayışlardır. Dinin dil üzerindeki etkisinin bir örneği de Uygur Türkleri olabilir.

Din araştırmaalanna göre, dinî düşünce ve anlayışlan herhangi bir dönemle, tarihin belli bir çağıyla sınırlandırmak mümkün değildir. "Dinden önceki çağ" anlayışı da bu bakımdan doğar görünmüyor. Bunun için de "eski" sözcüğünün. "Din" ile yan yana kullanılması, yalnızca bir alışkanlık olarak kabul edilebilir. "Eski" sözü. kendiliğinden "Din" olayına ters gelir ve dini düşünce anlayışını bulanıklaşnnr. Özellikle, tarihsel alana bakıldığı zaman, cemiyet. "Büyük bir ahlak anlayışına" sahipti ve bu ahlak sisteminde, dinin ayn bir yeri vardı. Bu anlamda din, Gök Tannsı'nın koyduğu, İlâhî ve ahlaki

düzendir. Bu düzenin temelinde, korku değil belki biraz korkunun da kanştığı saygı yer alır. Büyük fikir sahiplerinin agkca ifade ettiklerine göre. din düşüncesi bütün cemiyetlerde var olmuştur. Cemiyet ileriemişse. onun bu ileriye doğru hareketinin göstergesi, din olmuştur. İnsan, ne kadar, toplumsal varlık olursa olusun, onun bir de kendi manevî dünyası vardır. Çaresizlik, korku ve felaketler karşısında, onun tek umudu dindir. İnsanlar, bu güç sayesinde daha yüce fikirlere ulaşabilmişlerdir.

Geleneklerde, ecdadın hayan yaşanır. Din düşüncesiyle iç içe olan gelenek, doğanın içinden gelen bir yaratıcılık içermektedir. Onun içinde değişmez olan yoktur. Yani, görünen ne varsa hepsi eskiden olandır. Bunun için de gelenek taşıyıcılan, açıktan agğa olmasa da bilinçaltında, gelenek ve geleneksel olan ne varsa hepsinin en uzak geçmişlerden bu yana mevcunuğuna inanırlar.

Dinî ekolojisinin araştinlması, çevre ve doğal şeridin, kültürün birçok unsurlanna, dinî anlayışlara, merasim ve âyinlere önemli ölçüde etki yaptığını göstermiştir. Yani, eski dünya görüşüyle, çevre, doğal koşullarda sıkı bir bağlantı İçindeler. Bunun için de çevrede gerçekleşen değişiklikler, uygarlığın nüvesini oluşturan unsurlar üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etki gösterirler. Bir anlamda doğadan uzaklaşmak olan uygarlık, doğayla ne kadar yakın bir bağlantı içindeyse tarihllllk faktörü onun için o derece önemsizdir.

Sivil toplum savunuculan, dinsel bir ideal çevresinde toplanmayı, topluluğun azim gücünü kat kat artıran bir durum olarak görmüşler. Fikir adamlan ise dinsizlik üzerine kurulan bir uygarlığın, sadece, koru ve vahşet saçabileceğin! söylemişler. Gerçek din, insan topluluğunu, çürümekten ve yok olmaktan kurtanp. kültürü yaratan bir güçtür. Dinî inanç, âyin ve merasimler, uygarlıklann nüvesini oluşturan unsurlar arasında yer alırlar. Arkaik dinsel fenomenler, eski cemiyetlerde, toplumsal yapılara bağlı olmuştur. Buradaki inanışlar, kutsal değil, dünyevi işlevler görerek, toplumsal davranışlan düzenlemişler. Araştirmaalar, esld Türklerin kendi dinlerine ayn bir ad vermediklerini yazıp, bunu, Türk cemiyetinde, dinin özel toplumsal kuruma dönüşememesi ile açklamaya çalışmışlar. Gerçekten de

M ı. neksel Türk cemiyeti, dinle iç içe bir hayat yaşamıştır. Buradaki insanlann. özel olarak, derin bir şekilde, dinî düşüncelere dalmadık- Uıından, dinin ayn bir toplumsal kurum ve sosyal tesis şekli alması- »»< l.ı gerek duyulmamıştır.

I »m. mitolojik dünya içinde yaşayan bu cemiyetin gündelik ha- y.ıiının aynlmaz bir parçasıydı. Bunun için de eski Türk cemiyetlerin- den söz edildiğinde, ırkçı bir yaklaşımla, bu cemiyet insanlannın hiçbir dine İman getirmediklerini, hiçbir şeye ibadet etmediklerini ı üstelik, inanışlannın ahlakî bir yönü olmadığını iddia etmek, ta- 11 M ı n e n yanlıştır. Türklerin pek de dindar ruhlu olmadığına dair söy- l- nen görüşler de buna dahildir. Geleneksel Türk cemiyetinde ha- i m ı olan en büyük manevî güç, din düşüncesidir. Hıristiyanlık veya ı amaizm'de olduğundan farklı olarak, bu cemiyette bir resme veya İnsana tapınmıyor, kutsal bilinen doğal güçlere iman getiriliyordu. < K-leneklerde yaşayan bu düşünce, doğayla ahenk içinde bir hayat y.ışayanTürk cemiyetlerinin de düzen kaynağıydı.

Doğayla yaşayan cemiyet gelenekseldir ve ilâhî yasalanyla alemleri düzene sokan Yaratana ihtiyaa vardır. Böyle bir cemfyet İçin, din ve yaratıcı sorunu, en dddi sorundur. Bunun ig'n de gele- neksel cemiyet, alınyazısına inanır. Kadere inandığı İçin de bu cemi- v tin ruhu, Yarada'ya karşı temiz duygularla doludur. Geleneksel cemiyet, doğadan aldığı manevî güçle yaşar. Bu güç, din duygu- sundan gelir. Onun da tek kaynağı Tanndır. Tann anlayışı, din dü- şüncesinin başlıca uğraşıdır. Geleneksel cemiyet, daha çok dinî esaslar üzerine kurulur. Bu esaslar, kendi içerisinde, cemiyetin dü- zen kaynağına dönüşür. Böyle bir cemiyette, din şuurunun taşıyıa- lan ve önde gelen insanlan. hakanlar, beyler ve benzerleri olurlar.

Göktürk çağının dinî inan ıslan da yüksek bir din anlayışı üzerine dayanırdı. Eski Türk cemiyeti geleneksel bir cemiyetti. Bu cemiyet- te, Tann adına yapılan merasim ve Tannalık inananın İcracısı, cemi- yet lideriydi. Geleneksel Türk cemiyetinde, dinin yerini anlamak ba- kımından, bu verinin önemi büyüktür.

Din, ahlak anlayışıyla iç içedir. Aslında, "ahlak, dinin başka bir halidir." (Bu gerçeklik, Muhammed Peygamber'in dilinden, "Din.

güzel ahlaktır" şekJinde ortaya çıkmıştır.) Bu bakımdan, geleneksel cemiyet, dinden ayn bir yaşam tarzı düşünmediği gibi, ahlâki değerleri yüksek bir cemiyettir. Eski Türk cemiyeti de dinden gelen değerlere büyük önem verirdi. Geleneksel cemiyeti yaşatan şey, bu din ve bu ahlaktı. Yüksek ahlakı bozulmayan, geleneğe bağlı bu cemiyetin kültürü, inanışlanyla ilgiliydi. Bunun için böyle bir cemiyette, din ve kültürün uyumundun söz etmek gerekir. Kökleri, varlığın ve doğanın kendisinde olan bu uyumun arkasında, kâinatı bir bütün olarak kavramak gibi bir anlayış vardır. Türk mitolojik sistemi, Tanncılık anlayışında da görüldüğü gibi, bu anlamda, Türk din düşüncesi sisteminden aynlmaz. (bak: Mit ve Din: Tannalık)

DİRİLİK SUYU (AB-I HAYAT): İçenleri ölümsüzlüğe kavuşturduğuna inanılan efsanevî su.

Aslında ayn ayn mitolojik sistemlerde rastlanan bir anlayıştır. "Dirilik Suyuna, efsaneler ve mitolojik metinlerden başka, Kuran'da, Hızır'ın adryla bağlı ve Musa'nın hikâyesi anlatılırken rastlanır. Rivayetlere göre bu suyu ilk içenler, Hızır ve llyas Peygamber olmuştur. "Dirilik Suyu" ve ebedî, sonsuz hayat aktanşıyla bağlı, çok sayıda anlatı olsa da bu anlatılar, eski dünya uygartıklannda, Gl-gameş, Oğuz Han ve iskender Zülgemeyn gibi, yalnız birkaç kişinin adryla bağlantılı düşünülmüştür. Bu anlatılar arasındaki bağlılık araştırdığında, "Dirilik Suyu" ile ilgili aniatılann kökeninin Sümer olduğu anlaşılmıştır. Sonraki dönemlerin araştırmaları ise "Dirilik Suyu" ile bağlı aniatılann kökünün daha eski geleneklerde aranması gerektiği fikrini doğrulamıştır.

Adına bazen de "Bengi" denilen, "Dirilik Suyu", "Zulmet" diye tanımlanan karanlık ve bilinmeyen bir dünyada gizlidir. İskender de "Dirilik Suyunun peşinden "Zulmet'e kadar gider, ancak onu elde etmeyi başaramaz. Onun adıyla ilgili "Dirilik Suyu", yaratıcı başlangıç sayılan ilk kaostan (sudan), dirilik verme, ebedî yaşatma, ölümsüzleştirme işaretlerini alıp, kendinde saklamıştır. Bu anlamda, "Dirilik Suyu" sembolünde, yaratılış mitinde olan başlangıç gibi, ilk suyun izlerini bulmak mümkündür. Yani. suyun varlığa hayat veren

gücü, çeşitli inanç sistemlerinde onun, ebediyete kavuşturan ve Ölümsüzlük kazandıran güç olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

"Dirilik Suyunun hayat verme gücü hakkındaki ilk düşüncelere hikâyelerde rastlanır. Örneğin, ölen kahramanın üstüne su serpilmesiyle, hapşınp ayağa kalkması, rastlanan konulardan biridir. Destan ve hikâyelerde, bazı kahramanlann "Dirilik Suyu" içerek ölümsüzlük kazanmalan da sık görünür. Aşk masallannda, "buta" alarak, inanılmaz güzelleşen kahramanın içtiği "İşık Kadehi'nın de "Dirilik Suyu" ile dolu olduğu söylenir. İnanışlarda, "Dirilik Suyu"nun eskiden gelen, karışık bir anlamı vardır. Yani o da bir semboldür. Tasavvuf şairleri, onunla ilgili şöyle demişlerdiri; Toprağı düşen adi tohuma can veren su, dirilik suyu (Ab-ı Hayat) değilse, nedir o zaman?" (bak Su)

DİVANE: Türk halklannın mitolojik görüşlerinde, evliya ile eşdeğer sayılan, kalender tipli bir varlık.

Araştırmacılara göre divane adı, Fars-Tadk asıllı olup, "dev-div" kökünden gelir. Orta çağlan n Çin kaynaklan ise bu çağın başlan na kadar, samanlara "dineve" denildiğini yazıyor. Bir yandan ruhlar âlemi, diğer yandan şeytanî güçlerle bağlı olan şamanlar topluluğunun normal üyeleri, "dn çarpmış" değil, "deli, divane" olarak kabul edilirdi. "Drvane"lerin, deli-dnli gibi kabul edilmesi, "Köroğlu" destanı ndaki, "Âşık Cünun" motifinin anlamına da açıklık getirebilir. "Cünun" adı, âşığın, ruhlar tarafından seçildiğini, ona Tann vergisi verildiğini ve onun bir hak aşığı olduğunu gösteriyor. Aşık Ali Askerin dilinden seslenen, "Hem abdalım, hem den/işim, hem deli" sözündeki "delfnin. tasavvuf ruhlu âşık anlamındaki kullanımı, "divane" anlamıyla aynıdır.

. İslam'a kadarki düşüncelerde, "divane" motifinin mitolojik yardıma işlevi olduğu görülür. Ari<aik mitolojik metinlerde bu işlevi, koruyucu ruh motifleri yerine getirirdi. Görünmeyen âlemden haberler verebilen bu "divane", "Alpamış Kahraman" gibi, çocuğu olmayanlara, çocuk sahibi olma konusunda araalık yapar ve epik

kahramanın yolundaki zorluklan ortadan kaldınr. "Manas"ın adını da nereden geldiği bilinmeyen bir "divane" koyar.

"Divane", âdeta adsız olur. Ancak, tanınmış evliyalar, Burkut Baba gibi mitolojik varlıklar, bazen de Nakşibendi tarikatının kurucusu, Bahaüddin gibi gerçek tarihî kişilikler, bu adla adlandınlmıştır. Şamanlann hamisi olan. Burkut Baha'nın bir adı da "Divane-i Burk Sermest" idi. Bu ad ona, bir deli gibi derbeder ömür yaşamasından değil, eski geleneklerden dolayı verilmiştir. "Divane", "Behlül"ün de taşıdığı adlardan biriydi. "Divane" motifinin bu kadar geniş bir şekilde yayılması, dervişlerin etnik-kültürel gelenekteki yerini gösteriyor. Tasavvufta İse "Divane" sözcüğü, "İlâhî aşkın etkisiyle hayrete düşen ve şaşkınlık içinde kalan" olarak tanımlanmaktadır.

DİVANELİK: Araştirmaalar, şamanın ruhlarla olan ilişkisinde "coşku" ve "divanelik" anlayışlannı birbirinden ayınriar. "Divanelik" anlayışında şamanın, ruhlan kendi varlığında sıgdırabilme gücü düşünülür. Divaneliği, Şamanizmin başlıca göstergesi sayan araştırmaalara göre, dh/aneJiğin olmadığı bir Şamanizm yoktur. Coşku ve ruhsal bozukluk gibi, "divanelik" anlayışı da şamanın özelliklerinden biridir. Ancak "divanelik" anlayışı, şamanın diğer özellikleriyle bir arada değerlendirilmelidir.

Bazen, "divanelik" anlayışıyla coşku ve trans ve böylece trans ve "divanelik" anlayışlan arasında hiçbir (ark bırakılmıyor. Bunlar eş anlamlı terimler olarak kullanılmışlardır. Bu anlayışlardan hiçbirinin tam bir açıklaması olamamasına rağmen, aslında onlann her biri. diğeri üzerinden açıklanır. Yazaıiann çoğu. "Divane" ile coşkuyu, birbirine zıt anlayışlar olarak kabul ederler. M. Eliaden'İn, edebiyata yaptığı hizmetlerden biri de bu İki anlayışa açıklık getirmesidir. Onun açklamasına göre, "Divane" olmak, ata ruhlannın ruhsal etkisi demektir. Ona göre. divanelik, Şamanizmin olmazsa olmaz unsuru değil ve başlangıçta Şamanlzme yabana bir kavramdı.

Bu fikir, divaneliği, Şamanizmin başlıca işaretlerinden biri sayanlar tarafından itirazla karşılaşmıştır. İlginçtir ki aynı görüş, Eliaden'le aynı zamanda, ondan habersiz olan V. Şimidt tarafından da ortaya

atılmıştır. Ancak o, coşku halini değil, divaneliği, Şamanizmin gerçek işareti saymıştır. Şaman efsanelerinden de anlaşıldığı gibi, kamlık edenlere, çoğu zaman "deli", "divane" ve onun gibi sıfatlar verilmiştir.

Bazı lan, divaneliği, genellikle, Şamanizm için bir özellik olarak görmüşlerdir. Güya, "Divane", derin trans halinde olduktan sonra ne olduğunu hiç hatiriamazmış. Diğer grup bilim adamlan, bütün bu anlayıştan birbiriyle bağlı saymaktadırlar. Onlara göre. bu anlamlan n hangisinin temel teşkil ettiğini belli etmek mümkün olamaz. Gerçekten de "Divane" ve coşku halleri, karşılıklı olarak birbiriyle bağlantı içindedirler.

DUA: (bale Alkış)

DUMRUL: Dede Korkut boylarından, mitolojik karakterli Deli Dumrul boyunun kahramanı.

Araştırmacılara göre, boyun eski bolluk ve üreme tapınışı ve onun aynlmaz kolu olan, ölüp-dirilme fikriyle bağlılığı inandıncıdır. Aslında, arkaik yapılı efsanelerde geçtiği gibi, "Deli Dumrul "un Azrail'le görüşmesi, onun ölüp-dirilmeslnl bildirir ve ilk mitolojik anlamını yitirmiş İlkel motiftir.

Ölüp-dirilme fikri, çoğu sistemlerde büyük yer tutar. Onunla bağlı inanışlann, neredeyse hepsinde, ölüme mahkum edilmiş tanımın canı, başkasıyla değiştirilir. Bu inan ıslan aktaran, daha eski metinlerde ise bazen, kadının yerine, kocası, yeraltına götürülür. Sümer inanış sisteminden adı, "Dumrul" İle aynı kökten olan. "Dumuzi" de doğanın ve ayn ayn insanlann ölüp, dirilmesini sembolize eder. İki dünya arasındaki İlişki, bir dünyadan diğerine gidip gelme, özellikle de şah şalı bir tören sırasında, şamanın parçalanarak Öldürülmesi ve ardından tekrar dirilmesi, Şamanizm İnanışının başlıca fikridir. Zaman zaman ölüp-dirilme, doğadaki tazeliği sağladığı için, yaşam kendi yolunda devam eder, hayat durmaz ve bolluk olur.

"Dumrul" adryla ilgili efsanelerin mitolojik anlamının arkasında, şaman efsanelerindeki şamanın ölümle mücadelesi, ölen kişinin ca-

nı yerine hayvan kurban edilmesi ve benzeri fikirler bulunur. Bu fikir, Türk tannalığında da geçerlidir ve onu. sonraki tüm dinlerden farklı kılar. Türk halklannın. mit, efsane, hikâye ve destanlannda. gündelik yasamda devam eden bu düzenli ölüp-dirilme inana, "Deli Dumrul" boyunda da korunmuştur.

Mitolojik mantığa göre. yaşlı olan biri, artık, neslin artışını temin etmeye kadir değildir. "Dumrul" yerine de yaşlı ana-babasının değil, yarinin can vermesini de böyle açıklamak mümkündür. Selçukname'de atasının, boydaki adı, "Duha Koca" (Kumuk versiyonunda, "Aduku", Digenis Akrit'te İse "Duka" şeklindedir) yerine 'Tokuş Koca", kendlninki de Toğrul" olarak kaydedilmiştir. Bu adlann her İkisinin de doğmak kökünden olması (tohum, sözcüğü de bu gruba aittir), araştirmaalar tarafından kabul görüyor. Sumerce'de "Doğum Evi" demek olan, "Duku" için de aynı açıklama geçerlidir. Sumerce'deki "Dumuzi" adı İse yine aynı anlam dairesine dahil olan, "hayat yaratan, nesil ve evlat veren" anlamında kullanılmıştır. Bu ad. Artım İlahesi ile bağlı olup, Azerbaycan Türkçesindeki "tam" ve "tumurcuk" sözcükleriyle aynı köktendir. Bu bağlılık, "Dumrul" motifinin, üreme ve bereketin koruyucusu olduğu fikrine de açklık getirir. "Dell Dumrul"un Azrail'le verdiği savaş, Ural Batır'ın eceli yenip. Dirilik Suyunu bulmak için, yürüttüğü mücadelenin ve Korkut'un, ebedî ve ölümsüz düşünülen suya sığınmasının paralelidir.

Bütün bunlarla birlikte. "Dede Korkut Kitabındaki "Deli Dumrul" motifi, etnik kültürün aynlmaz bir parçası olan, din düşüncesinin, başlıca anlayışı gibi, Tann-insan, Tann-kul ilişkilerinin de izlerini agk bir şekilde koruyup saklamıştır. Türk tek Tannalık İnanışına göre de Tann'yia kulun arasına kimse giremez.

Mitolojik metinlerde daha önceleri, yerin göğe yakın olduğu, bunun için de kimin ne sözü varsa, doğrudan "Allah'a söyleyebilmesi yazar. Bu, eski Türk mitolojik düşüncesinde Tann-Insan İlişkilerinde, herhangi biraracrya ihtiyaç duyulmadığı fikrinin bir İzidir.

DÜNYA MODELİ: Belli bir etnik-kültürel gelenek dahilinde, dünya hakkındaki görüşlerin bütünü. Dünya modeli, dünyayı motifleştirme

yoluyla tanımlayarak, onu göstergeler sistemine çeviren mitolojik düşünce tipiyle bağlı bir olaydır. Dünyanın motifi gibi şiirsel mitoJo- |lk dünya modeli de bir göstergeler sistemidir ve gelenek taşryıalan hu göstergeler sisteminin (arkına bütünlüğüyle yaramayabilirler.

Slstematiklik özelliğe sahip olan dünya modeli, etnik-kültürel •.istemin, çevre âlemle olan tüm ilişkilerini düzenler. Mitolojik me- iın konulannm temeline dayanan bu dünya modeli, aynca dünya **11 ¥**»lifinin düşüncedeki yansımasıdır. Mitoloji denildiği zaman, etkin bllimsel-teorik fikirde de belli bir mitolojik düşünce sistemi ve bu sistemle temsil olunan dünya modeli anlaşılır.

Şiirsel dünya modeli bakımından, her bir insan topluluğu, kendi- ne ivts dünya görüşüne sahip olur. Dünya modelinin ortaya çıkış anlayışı, her bir mitolojik sistemin kendine has olan iç yapısı ve bu yapıyı oluşturan unsurlar arasındaki işlevsel-anlamsal bağlılığa açık- lık getirilmesini sağlamıştır.

Mitolojik dünya modelinin tam bir iradesine herhangi bir metin- de rastlamak mümkün değil. Ancak ayn ayn metinlerden derlene- rek mümkün olabilir. Çünkü mitolojinin kendisi de ortaya gkışı son- radan gerçekleşen bir sistemdir. Halk bilimi, mitolojiyle tam bir bağlılık içerisinde olduğundan, mitolojik dünya modelinin unsurian, açık veya gizli şekilde de olsa, çeşitli halk bilimi metinlerde, mera- simlerde ve maddî kültürel örneklerinde korunur.

Mitolojik dünya modeli, etnik kültür taşryıcılannın davranışlannın çeşitli şekillerinde ve bu davranışların sonucunda gerçekleşir. Mito- lojik dünya modelini şekillendiren düşünce tipi, bilimsel edebiyat- larda, "mantığa kadarki", "mitopoetik". "kozmoloji" ve başka adlar altında kaydedilir. Kabul gören bir fikre göre. dünya modelinin et- nik-kültürel sistem bakımından, görece, durağan ve düz bir şekil çizdiği dönem, "kosmoloji" veya "mitopoetik" çağ olarak adlandın- lır. Herhangi bir ulusal mitolojiye ait dünya modelinin oluşumu, bir sistem gibi aynı mitolojinin yapısal temelini oluşturan unsurlar ara- sındaki işlevsel-anlamsal bağlılıklara da açıklık getirilmesini bir ge- reklilik olarak ortaya koyuyor.

DÜNYA MODELİ

Mitolojik görüşlerdeki yatay dünya modeli daha bir eski model sayılır. Burada "yukan", "orta" ve "aşağı" dünyalar arasındaki İlişki, çağlar yoluyla gerçekleşir. Dikey dünya modelinde ise kâinat: yer, yer üstü ve yeraltı dünyalan olmak üzere, üç kattan ibaret düşünülür. Her birinin kendine özgü zaman ve mekân ölçüleri olan bu dünyalar arasındaki İlişki ise "Dünya Ağaa" tarafından gerçekleşir. Her bir mitolojik geleneğinin kendine has dünya modelinin oluşması, bugün bile mitoloji biliminin karşılaştığı en dddi problemlerdendir. Türk dünya modelinin oluşumu problemi de istisna teşkil ermiyor.

Geleneksel Türk cemiyeti, doğadaki düzene uygun olarak kurulmuştur ve buradaki dünya hakkına bilgiler gerçeklere dayanır. Türk kozmik dünya modelinde, Türk dünya düzeniyle, Türklerin devlet teşkilatı arasında bir bağlantı vardır. Şiirsel mitolojideki, Uluğ Türk. lrkıl Hoca veya Korkut Ata gibi mitolojik varıklar, koruyucu ruhlar destan geleneğinde, dünya görmüş ihtiyarlar gibi kahramanın bir yardımcısı olarak görünürierse de artık onlar şecere geleneğinde. Oğuz hanlannın vezirleri ve bir bilge gibi takdim olunurlar.

Eski Türkler, kozmoloji dünya modelinin görüntüsünü verirken, İkili karşılaştırmalardan yararlanmışlardır. Bunlann en önemlileri: evren- kaos, yukan-aşağı, doğu-batı, sağ-sol, hayat-ölüm, ışık-karanlık. kendin-başkası, Iç-dış. kültür-doğadır. Kültürel sistemlerde değişmeyen bu evrensel gösterge bütünlükleri, arkaik düşüncenin İlk aşaması olarak, dünyayı anlamak için onu sınıflandırmaya çalışmanın yoludur. Şiirsel mitolojik dünya modeli İçin böyle sembollerden biri de "Dünya Ağaa" sayılır.

Dünya hakkında her topluluğun, kendi sistemine uygun dünya modeli ve özel etnik işaretleri vardır. Yaratılış metinleri, evrensel bir dünya modeli düşüncesi yaratsalar da bu dünya modelinin merkezinde, belli bir etnik-kültürel. gelenek bulunur, ulusal düşünceyi belirleyen, onun meydana çıkmasına ortam hazırlayan bu model, her zaman ve her yerde, ulusal olmasıyla belirlenir. Etnik-kültürel gelenek, çevrenin etkisinden, onun gücüyle kurtulabilir. Her bir mitolojik anlatım İse bir bütün olarak, dünya modelinin yaratılmasını ve

kurulmasını açıklar. Netice itibariyle Türk dünya modeli, temsil ettiği ve İfadedsi olduğu Türk mitolojisinin özünü oluşturur.

Bazı araştinrıalarda. Türk kültüründeki dünya modellerinin varlısından söz edilir. Halbuki farklı Türk halklannda, aynı anda birkaç modelin bulunduğunu söylemek doğru değildir. Herhangi bir Türk mitolojik metin ve merasiminde de çok sayıda dünya modelinin ..uhğını söylemek doğru olmaz. Genel Türk dünya modeli birdir, hu modelin, herhangi bir unsuruna, bazı Türk halklannda rastlanmayabilir. Bu bakımdan, farklı Türk halklannda rastlanan modeller, ana modelin versiyonlan sayılabilir. Ana model İse hem bir bütün olarak İK*m de ayn ayn unsurlarıyla, dddi bir değişikliğe uğramadan. Türk halklannda bugüne kadar yaşamıştır, (bak: Mit: Mitoloji)

DÜNYANIN SONU: Dünyanın yaratılması sorununa oranla, dünyanın sonu sorusu ile ilgili geleneksel Türk dininin, özellikle de ilk çağlannı, aksettiren mitolojik dünya görüşü veya düşünceler hakkında yeteri kadar bilgi yoktur. Bu ise varlığın ölüp-dirilmeler zlndri gibi kavranıldığı Tanncılık dinî inana İçerisinde yaşayan eski Türklerin, dünyanın sonu meselesine, yaratılıştan daha çok merak duyduklan kanaatini doğurur. Orhun metinlerinde, gök ve yerin yıkılıp çökmesi, mevcut hayat düzeninin bozulması ile bağlı işaretler olsa da bunlar, dünyanın dağılıp, ortadan kalkması hakkında sistemli bir düşünceyi yansıtmaktan uzaktırlar.

Buna bakmayarak, farklı Türk halklannın, dünyanın sonu İle ilgili görüşlerinde, gerek Hıristiyanlık, gerekse de Budizm'in etkisi olmuştur. Bu, sonuç olarak, Türklerde kendi ifadesini, kıyamet anlayışı şeklinde bulmuştur. Gerçekten de Türklerin kıyamet hakkındaki düşünceleri, Budizm. Hıristiyanlık ve İslam'ın etkisine manız kalmıştır. Ve tüm bunlann bir sentezini ortaya çıkarmıştır.

Altaylarda, kıyamet gününe, "Kalkana Çağ" denilir. Bu İnanışa göre, insanlann yeryüzündeki sayrlannın azalacağı bir zaman gelecek. O zaman, kötülük dünyayı saracak. Cehennemin sahibi olan Erlik, yeryüzüne yakınlaşacak. Haynn başlangıa olan Tann Ülgen

unutulacak. İyi ruhlarla şer ruhlar savaşa tutuşacak. En sonunda Ülgen tek başına kalacak ve mahşeri başlatacak.

Diğer taraftan ise Türklerin kıyamet anlayışıyla aynı anlamda kullandıkian, "Ulug Kün" sözcüğünün de sonraki dönemlerin bir ürünü olduğu açıktır. Ebu Hayyan'ın "Kitab el ldrak"ındaki, "Sağış gününde, ayna görklü" deyiminde de bu söze rastlanır. Sağış günü, hesap günü^ kıyamet günü, tartılar kurulup, hakların hesaplandığı ve hesap-kitap İstenen gündür. Bunun için de kıyamet sözcüğü "Sağış"la, saymakla ve hesapla ilgilendirilir.

Dünyanın sonu anlayışı, kozmogonik görüşlerle ilişkitendirildiği için Ana Yer hakkındaki görüşlerle de bağlıdır. Dünyanın sonu anlayışı da hayatın dönüşümü fikriyle yakından ilgilidir. Yaratılış, her zaman tazelenme ve yenilenme halindedir. Bu tazelenmenin bir aşaması da kaostan evrene geçiş anındaki benzer kıyamettir. Kıyametin gelişinden sonra ise dünya büsbütün yenilenecektir.

Anadolu'nun yaşlı yörüklerinin görüşlerinde, dünyanın sonunu ve belirsiz geleceğini gösteren: "Kıyamet yaklaştığı zaman, bina ve zina artacak. Dağlardakiler köylere, köylerdekiler ise şehirlere doluşacaklar" sözleri de kıyamet anlayışına ve geleneksel Türk kültüründe, dünyanın sonu ile ilgili görüşlere açıklık getirebilir. Anadolu'da ay ve güneşle ilgili inanışlar arasında, Türklerin dünyanın sonu hakkındaki düşüncelerine açıklık getirebilecek İnanışlar da vardır. Bu İnanışlardan birine göre, bir gün ayla güneş birieşecek, dünyayı yakıp kavuracaklardır. O zaman kıyamet kopacaktır. Bir başka inanışa göre de güneşin bandan doğduğu gün, sular kabaracak ve her tarafi sular kaplayaçaktır. Bunun ardından dünyanın üzeri dümdüz olacaktır. Bütün bunlar, dünyanın sonunun, kâinatta düzenin bozulması sonucunda olacağına inanan, eski ve geleneksel düşüncenin ortaya gkış şeklidir, (bak: Eshatoloji Mitler)

E

ECDAT: Bazı araştırmacılara göre, bir zamanlar dinî görüşlerin evriminde ilk aşama olarak düşündükleri ecdada tapınma, eski Türk inanış sisteminin de başlıca dayanaklanndandı.

Ahrete bağlanan ata, merasim süredndeki koruyucu ruhla aynı sayılmıştır. Etnogenetik mitlerde, ilk ecdadın gök kökenli olduklan ve dağlarla bağlılıktan vurgulanır.

Genellikle bir grup geleneklerde olduğu gibi, Türk etnik-kültürel geleneğinde de soy-kök ile bağlılığı, ata anlayışında önemli yer tutardı. Etnik şuurda "Yedi göbek eskisini" tanıyıp bilmek anlayışı, kendini tanımanın başlıca koşulu olarak günümüze dek yaşamaktadır.

Öbür dünyada İkind bir hayatın olduğuna ve ruhlann ebedîliğine inanan eski Türk düşüncesine göre, var olmak için soyu-kökü bilmek ve ata hakkında fikir sahibi olmak gerekliydi. Ecdadın adını bilip variığını kabul etmek, belli bir ırkın özellikle de siyasî açıdan var olmasının şartıdır.

Kaynağını Türk etnogonik mitlerinden alan metinlerdeki kahramanlar, kendilerinden önce ecdadından konuşurlar ve hangi soydan, kökten geldiklerini anlatırlar. Bir soyun ecdadı da kültürel kahraman çizgileri taşır. Örneğin, Şoriann Kızılkaya soyunun kökü. insanlara ateşten yararlanmayı öğreten bir ihtiyann adryla bağlanır.

Yer. gök, dağ, ağaç ve benzer kültlerin birbiriyle bağlılığında, onlann en eski çağlardan beri ata kültüyle bağlı olmalan da etkili olabilir. İnanışa göre. dünyalannı değiştirmiş ata ruhlan öldükten sonra bile aileleri korkutmaya devam ederler. Bunun, eski Türklerdeki ataerkil aile ilişkileriyle bağlandığına dair fikirler de vardır. Asya Hunlannda her yıl mayıs ayının ortalarında, ecdadın ruhu mutlu olsun diye kurbanlar kesilirdi.

ECDAT

Türl< tarihi, ecdada bağlı anıların kutsal bir emanet gibi korunduğuna dair zengin bilgiler vermektedir. Bunun göstergesi olarak, ecdadın görüntüsü ayarlanıp, tapınaklarda saygıyla saklanır. Bazr edebiyatlarda. "Büt-Tüs" denilen bu "Büt-heykeTlerata kültüyle bağlılığın hatırasını yaşatır. Kınm lehçesinde "Büt, semen" anlamlı "Abak" sözü de bu kültle bağlıdır. Bu sözcük, "Koruyucu ruh" anlamını koruyarak. "Abaki" şeklinde "Divan-i Lügat-it Türk" kitabı ve "nazardan saklanmak için bostanlara konulan karton parçası" anlamında kullanılmıştır. Bu sözün temeli de "Aba" sözüne dayanır, (bak: Apa; Ama; Tös)

Ecdat kültünün izleri, etnik kültürün bütünlüğünü koruyan başlıca unsurlardan biri olarak yüzyıllar boyunca da yaşamıştır. Son dönemlere kadar Türkmenlerde göllerin hocalan. hastayı tedavi etmek istedikleri zaman "Ya atam-babam, yetişin!" derlerdi. Bu da onlann ata ruhuyla bağlılığını gösterir. Halk inanışlanna göre, Tuva şamanlannın bir bölümünü de ecdadı ve aslı şaman olanlar oluşturur.

Türk etnogonik efsanelerinden gelme başlıca konu ise ecdadın kurtancı olarak düşünülmesiyle bağlantılıdır. Yani. değişken tabiatlı olup, sık sık değişebilen ata ruhunun bir işlevi de tarihî-mitolojik anlamına göre onun kurtancılığıdır.

Türk soyunun ecdadı kurttur. Örneğin, kültürel kahraman olan mitolojik Köroğlu motifi, kurdun başka bir şeklidir. Bu anlamda, Köroğlu'nda da kurtancı işlev vardır. Bunun için de ona hep bir kurtancı gözüyle bakılmıştır. Köroğlu'nun 16. ve 17. yüzyıllarda tam yeni bir güçle gündeme gelmesi de onun bu kurtancı İşlevinden gelir. Haklan yenilen büyük bir Türkmen grubu vardı. En güçzamanında, ulu ecdadı olan "Bozkurt"u yardıma çağırmış ve "kutsal yüzlü Bozkurt metni, bu kez yeni tarihî koşullara uygun bir şekilde Köroğlu görkeminde ortaya çıkmıştır.

V. Huluflu'nun "Köroğlu" destanının "Başlangıç Yerine" bölümünde kaydettiklerinden anlaşıldığına göre, "Hangi hikâyeyi İstiyorsanız başlayayım" sözleriyle medise yüz tutan âşığa, halkın cevabı şu olur: "İki yiğit insan" tanıyor. Ona göre ya Köroğlu'nun hikâyesine başla ya da Şah İsmail'in. Bu yüzden de Köroglündan

1. . . . . .iMMgrafin okunmadığı. Köroğlu havasının çalınmadığı bir in v«>ktu. Çünkü bu motif. Türklüğün taşıyıcı olan bir topkılu- . . . . .gözünde, kendi varlığında ata nıhunu yaşatırlar.

I Hu ata. soylann öz köklerini bağladıklan ulu varlıklar, özel işaret- Iniylc seçilirler. Rivayete göre. birçok Türkmen tayfasının ulu babası »ayıları Salur Kazan'ın, sırtında Muhammed Peygamber'in beş par- uı.ıgının izi vardır.

1**1**İNNİ: Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklanndan, Azerbaycan v.- Anadolu Türklerinin, Özbeklerin, Karakalpaklann. Kırgızlann ve biı ölçüde de Kazaklann demonolojik İnançlannda yer alan kötü ruh Kalabalık yerlerde yaşadığına inanılır ve kısa boylu olarak be- timlenir. Onlar aynca göze görünmeden büyüyüp, biçimsiz bir var- lı o. ı dönüşebilen kadın görünüşünde de verilmiştir. Demonolojik görüşlere göre. ednnilerin İri başlan, tüyle kaplı vücuttan ve tersine duran ayaklan olur. Onlar at ahınnda kalmayı ve atin yelesini örme- yi çok severler. Tadklerin inanışına göre. pis bir kokusu olan bu şey- r.mı varlık, kış günlerinde ısınmak için insanlann evlerine gelir. Evin hanımı, âdet gereği onun için yemek ayınr. Ancak ednnl ne kadar yene yesin o yemek azalmaz.

Türk Müslüman halklannda ednniyle ilgili eski inanışlara göre, çocuk emziren kadın, at dışkısına dokunmaktan korkmalrydı. Çünkü böyle yapan kadının sütü kesilirdi. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerine göre, ecinniler her yerde var olabilen demonik ruhlar- dır. Ateşten yaratıldıklanna İnanılan bu varlıklann içerisinde, Müslü- man olanı da vardı, kâfir olanı da. Ednniler, insanı ya hava kararma- ya başladığında ya sudan geçerken ya su İçmek için eğildiğinde ya da ağaç altında otururken çarparlardı. Ednninln çarptığı İnsanın vü- cudu moranr ve bir süre sonra da ölür. Onun düzelmesi İçin güne- şe dua edip, tas kurarlar. İnanışa göre. çarpılan kişi Müslüman ise ednni onu hemen bağışlar.

Ecinnilere dahil olan bir ruh da "Vurgun'dur. İslam'la birlikte ge- len dnler ve ednniler hakkındaki görüşlerin incelenmesi onlann. Al ruhu, Bizden Yeğler ve benzeri mitolojik karakterlerle bağlı görüşle-

rin ve yerli inanışların bir anlamda kirlenmesinin bir sonucu olduğunu gösterir.

Bazı Türk halklarının inanışında, ecinninin tüm İşlevlerini cinler yerine getirir. Türkiye'nin bazı yörelerinde, eski Türk inançlannın izini yaşatan ve esrarengiz güçlere bağlı olduğu kabul edilen, "ednni" adıyla bilinen değişik yerler vardır. Anadolu Türklerinin demonik görüşlerindeki "Mekir" motifi de işlevsel bakımdan ednni motifine oldukça yakındır, (bak: Gn; Nekir-Münkir)

EE-EYE: (bak: İye; Idi-lzi)

EFRASİYAB (A1P **ER TONGA):** Anadolu ve Azerbaycan Türkleri. Özbekler ve Türkmenlerin eskilerden kalma mitolojik görüşlerine göre. Türk halklannın efsanevî kahramanı, mitolojik ulu ecdadı.

"Efrasiyab" motifi, eski Türklerin mitolojik görüşlerindeki "Analoji" motifinden de çok sayıda özellikler alarak, "Alp Er Tonga" motifi zemininde oluşmuştur. "Alp Er Tonga" veya Tonga Er Alp" aslında, "Efrasiyab"ın Türkçe'deki adıdır. İranlılar. İskit Hakimi olan "Alp ErTongaya "Efrasiyab" demişlerdir.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Türklerde soyun liderliğinde bulunan. "Alp ErTonga" hakkındaki inanç, **11**. yüzyıla kadar yaşamıştır. M. Kaşgarfnin "Drvan-ı Lügat-it Türk "ünde. Türk asıllı olarak geçen destan kahramanı "Alp Er Tonga", "Efrasiyab" olarak gösterilmiştir. Divanda bu kahraman hakkında yazılan bölümde. Türkçe'deki Tonga adının Arapça'ya çevirisinde Efrasryab olarak verilmesi, bu iki adın aynı kahramanı anlattığında şüphe bırakmıyor, **ö.** Hayyam'ın "Nevruzname"sindeki bilgilerden İse Türklerdeki birçok hikmetli sözler ve öğütlerin "Efrasiyab"a ait olduğu anlaşılır. Y. Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig"inde de aslen Türk saydığı "Efrasiyab" ın adı geçiyor. Bu kitapta, Tadklerin ona Tonga Alp Er" dedikleri anlatılır. Bu efsanevî kahramanın Türkistan Türk geleneklerindeki yerini göstertiyor.

Daha güçlü ulusal düşünceye sahip Karahanlılar ve Selçuklular kendilerinin soy köklerini onun adına bağlamaktadırlar. "Efrasiyabi-

ler" olarak da bilinen Karahanlılar, "Efrasiyab"ın soyundan geldiklerine inanırlar. Pritsak, Karahanlılann soy ağaanı, "Efrasiyab" soy ağaa olarak göstermiş ve onun kökünü, "Bilge Kağan" soyuna bağlamıştır. Selçuklularda da otuz üçüncü atadan cetjerinin "Efrasiyab" olduğuna dair bir inanç vardır. "Efrasiyab" adıyla bilinen bu varlık İran mitolojisinde, şer tanrısı olan "Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır. O, Zerdüştlerin en katı düşmanı, İranlılarla aralıksız savaşlar yürüten ve yanlışlıkla Alilerin bir diğer kolu sayılan, gerçekte ise göçebe hayatı yaşayan Türklerin -Turanlılann- lideridir. Eski Farsça olan "Avesta"da ise "Efrasiyab" adı, Frengistan olarak gösterilir. Doğrudur.

Orta Asyalı araşürmaalann hiçbiri "Efrasiyab"ın Türk asıllı olduğu kanaatinde değillerdir. Bazı rivayetlerde onun şeceresini, eski Iran (Avesta) kaynağına kadar götürürler. Ancak daha eski kaynaklardan Et-Tabari, El-BİRuni ve İbn Haldun'da onun soyu Yafes Oğlu Türkün adıyla ilintilendirilmiştir. İran ulusal destanı "Şahname"de, "Efrasiyab"ın Türk soyundan olduğu kaydedilir. Firdevsi, efsanevî Oğuz Han'ın oğlu Kara Han'ı, "Efrasiyab"ın oğlu olarak göstermiştir. Şair 30 binlik cesur Türkmen'in, "Efrasiyab"ın atasının liderliği altında olduğunu da yazmıştır. Türkistan ve Horasan'ın 10. ve II. yüzyıllar siyasî-toplumsal hayatında, Oğuz Türkmenlerinin hakim konumda olmalan, "Efrasiyab" motifinin sonraki değişikliklerinde giderek daha çok Oğuz epik kahramanı çizgileri kazanmasında etkili olmuştur. Bu anlamda "Efrasiyab" motifinin oluşmasında. Oğuz Han motifinin etkisi de kaçnılmazdır. V. Radlov'un Hun Hakanı Mete'yi Alp Er Tonga ile çok sayıda araştırmaanın da Mete'yi Oğuz'la karşılaştırmalan da bu bakımdan anlamlıdır.

Alp Er Tonga'nın adı, birçok yer adına da konulmuştur. Bunlar. Kanzak, Kazvin, Kum, Nahçivan ve benzeri yerlerdir. "Efrasiyab"ın kızının adı, "Kara benzer kızım, gelinim" diye, "Dede Korkut Kitabı"nda geçer. Bir grup orta çağ eserlerinde ölümden kaçmak isteyeni anlatan mitolojik karakter de "Efrasiyab"ın adıyla ilintilendirilir. O, yeraltında duvarlan demirden bir kalenin içinde olan 100 sütunlu sarayda yaşar. Bu saray, yapma güneş, ay ve yıldızlarla ışıklandınlır. "Efrasiyab", ölümsüzlüğe kavuşacağına inanır ve bunun için

kurbanlar verir. Hükümdarlık gücüne sahip olabilmek için, birkaç kez "Ferf'i ele geçirmeye çalışsa da başarılı olamıyor. **Ferr"e sahip olmak için yedi iklim dolaşır. "Efrasiyab"ın ölümden kaçma isteği, Şamanizmdeki ölümden kaçmayı ve aynı anda Koca Korkutun ölümden kaçma isteğini hatırlatıyor.

EFSUN: Eski düşüncenin ürünü olup, arkaik çizgileri agk bir biçimde görünen, yasak, sınama ve benzeri kavramlarla birlikte, mitolojik içerikli metinlerin bir şekli. Bazı araştirmaalar, onu herhangi bir dinin daimî unsuru gibi de tanımlamışlardır. Efsunun gücüne olan inanç, en eski dinî-mitolojik görüşlerdendir. Düşüncenin gelişimini: efsun, din ve bilim olarak üç aşamaya ayıran C Frezer'in görüşüne göre, efsun dine kadar varlığını sürdürmüştür. En eski çağlardan bahsedildiği zaman da efsunu doğadan ayırmak bile mümkün olamaz.

Mitolojik varlık ve ruhlann adlarıyla dolu, büyülü bir içerik taşıyan ve bu yüzden de bazen anlaşılmaz olabilen efsun, mitolojik metin tipi gibi, âyin-törende şiirsel mitolojik konum ile en sıkı bağlantıdadır ve onun en önemli unsuriarından birini oluştuıur. Efsun, mitolojik metinle aynı mantık üzerine kurulur. Bazen en evrensel mitolojemlerle bağlanan efsunun nüvesinde çoğu zaman mitolojik motifler bulunur. Bu anlamda efsunlar, şiirsel mitolojik dünya modelinin ana eksenlerinin belirlenmesinde en Önemli kaynaklardan sayılırlar.

Formül özelliği olan efsun, aynı zamanda ulusal mitolojik sistemin gerçek özelliklerini taşır. Bu anlamda ırkın davranış biçimlerinin göstergesi olmakta onun işlevi de efsane veya mitolojik metin kadar önemlidir. Büyülü karakterli formüller olan bu kısa metinler, herhangi bir arzu ve dileğin ifadesi olup, belli bir amaca yöneliktir. Efsunun gücüyle şeytanın ruhu ele geçirilebilir. Eski düşünce çağında söz, tanımladığı asim veya objenin dışında olmadığı için, eski efsun kavramından bu kavramın gösterdiği dsme doğaldan bir geçit görünür. Böylece sözle cisim aynı yerde göründüğünden, efsunun araalığryia, herhangi bir cisme veya insana buiaşılabildiğine inanılırdı.

Efsunlar, metin tipi olarak daha çok paralellik üzerinde kurulur. Bu metinlerin başlıca özelliği, gizli doğa güçleri ve göze görünmez ruhlara yah/anştan ibaret olmalandır. Mahiyetine göre, efsunun belirli ölçüler dahilinde ve belli zamanda (elin siğilinin geçmişi için, ayın on beşind gününde) söylenmesi, bir ritüeldir.

Efsun, sakral metin olduğundan onun değişik şekiller alabilme ölçüsü de asgarî sınırdadır. Yapısı itibariyle kutsal yasal tipli metinlere yakın olduğu için dokunulmazdır ve herhangi bir şekilde değiştirilmesi yasaktır. Böyle bir değişildik, onun gücünün azalması veya yok olması demektir. Efsun metinlerinde insanı çevreleyen gerçek dünyayla hayal dünyası arasındaki ilişkide kendi ifadesini bulur. Burada, doğayla insanın karşılıklı ilişkileri ve bağlılıklan söz konusudur. Bu, kendini doğadan ayırmayan ve hiçbir durumda ona karşı koymayan insanın, doğayla olan derin mistik bağlılığıdır. İnsan doğaya benzetilir. Doğayla insan arasında ilişkiler, benzerlik ve paralellikler temeline kurulur.

Tüm bunlarla birlikte, mitolojik metin tipi olan efsunlar hakkında, sabit ve ortak bilimsel bir görüş yoktur. Aslında genellikle tören metinlerine bağlanıp, arkaik ritüelin kalıntısı olan bu metin tipleri, çoğu zaman görünüş itibariyle, smamalı, yasaklar ve mitolojik inançlardan ayırt edilemiyorlar. Çoğu zaman onlann anlamsal yapılannı belirlemek zor oluyor. Bütünlükle, efsun metinleri mitolojik dünya modelinin tam görüntüsünü yaratmak için, mitolojik metinlerin oluşumunda büyük önem kazanır, (bak: Söz)

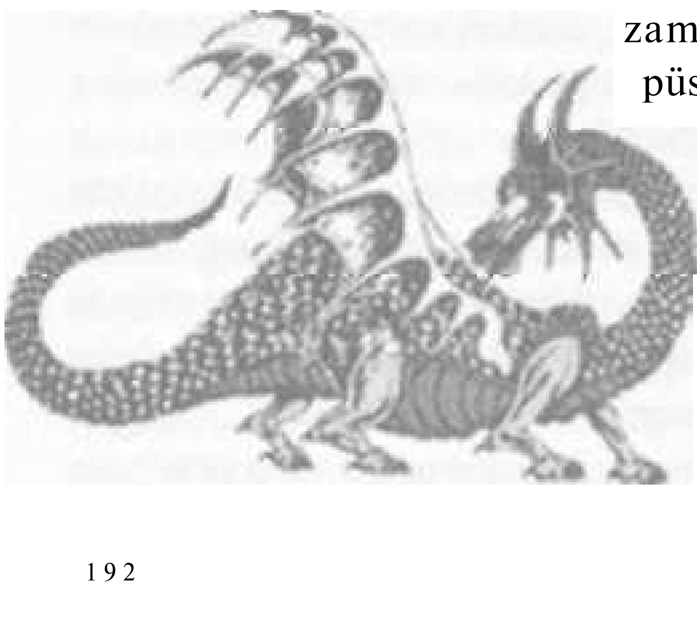
EJDERHA: Türk halklannın kültüründe, zaman zaman rastlanan ve rengârenk mitolojik görüşlerle bağlı olup doğa olaylannı sembolize eden şeytanî varlık, kötü ruhlu bir motif.

"Avesta"daki "Aji-Dahaka" ile ilgili düşünülüp, eski Farsça'yla ilişkilendirilse de mitolojik motif gibi bir doğaya sahip olduğundan, Ari kökenli Ejderha suretiyle bir ilgisi yoktur. Türk halklannın dilinde adına hem aynı anlamıyla hem de kötü ruh anlamıyla farklı farklı rastlamak mümkündür. Türkmence'de "Ajder-Ajdarha", Kırgızca'da "Ajıdaar", Nogayca'da "Azdaa", Tatarca'da "Ajdaha" ve

EJDERHA

"Az'd'akı" şeklinde kullanılmıştır. Bu ad, Türkler tarafından "Ajdayya" ve "Ajder" şekillerinde Ball<anlarda yaşayan Slav halklanndan Sırplar ve Bulgariann diline de geçmiştir. "Ejderha" adı taşıyan bu efsanevî varlığın Türkiye Türkçesindeki bir adı da "Evren"dir. Çuvaş dilinde "Astaha" şeklini alan bu sözcüğün bir anlamı, "hikâyelerde rastlanan kanatlı yılan", diğer bir anlamı ise "acıklı ruh"tur. O, Çuvaş hikâye ve rivayetlerinde çok sayıda başı olan, insanlan ve hayvanlan yutarak yiyen, mitolojik bir varlıktır.

Mitolojik düşüncelere göre "Ejderha", hamile kadıniann içine girerek, doğacak çocuğu öldürür. O, bu mitolojik görüşlerin izini yaşatan hikâyelerde "Simurg"un yavrulannı yer. Farklı Türk halklannın İnanışlannda, "Ejderha'nın yaşadığı yer de birbirinden farklı gösterilir. Özbek, Türkmen ve Kazak mitolojik-halk bilimi metinlerinde, onun yeraltındaki mağarada yaşadığı ve oradaki hazineyi koruduğu yazıyor. Azerbaycan ve diğer Türk halklannın görüşlerine göre ise o, suda yaşar. Bat Sibirya Türklerinde, "Ejderha"nın ormanda yaşadrğına inanılır. Başkurt demonolojisinde, son derece büyük ve kocaman bir yılan gibi betimlenen bu varlık, büyük derelerde ve göllerde yaşar. İnsanlar ve hayvanlan yutarak yerdi. Başkurtiarda son zamanlara kadar yaşayan görüşlerden birine göre de "Ejderha"nın yaşadığı gölün adı, "dipsiz, doymak bilmeyen" anlamına gelir. Bu da anlamsal bakımdan, Altaylann inanışında şeytanî demon "Erlik" saltanatına yalcın bir yerde akan ve adı "Doymadım" anlamına gelen "Toybadım" ırmağını hatıriatryor.

O, Anadolu Türklerinin inanışına göre doğduğu zaman aniden büyür. Ağzından ateş püskürür ve etrafında olan her şeyi yakar. Söylenenlere göre ejderha, büyük yılandan faydalanır. Yılan, dağlarda cüyür (ceylana benzer, küçüt zarif bir hayvan) veya kel (öküz) İle çiftieşir. Onlann çiftleşmesinden doğan ejderha, yere indiğinde Tann, Nisan

Yağmurlan'nı yağdınr. Yağan yağmurlann sulanndan dağlardan seller akmaya başlar ve bu seller ejderhayı götürüp öldürür. Hikayelerde verilen şekliyle, ağzından alevler püsküren ejderhanın yüzünden halk, susuzluk çeker. Azerbaycan hikayelerinde ateşin içinden gkıp, kahramanın üzerine saldıran Ejderha motifine de rastlanabilir. Anadolu hikâyelerinde İse birind darbeden yaralanan, ikinci darbedense ölmek yerine tekrar canlanan bir ejderha motifi vardır.

Altay destan kahramanlanndan olan "Kan-Sulutay". taştan yastığa baş koyup, ağzından alevler püskürten, sekiz başlı Ejderha'nın otuz göğsünden süt emer. Bu bakımdan Ejderha motifi, mitolojik ulu ana bütünlüğünün birçok çizgilerini taşımaktadır. Azerbaycan Terekemelerinin halı motiflerinde rastlanabilen bu varlık, evin koruyucusu olarak bile düşünülmüştür. Kül-Tıgin Kitabesinde dikkati çeken en önemli motif de kurt başlı ejderha motifidir.

Daha çok sıcaklığın ve kuraklığın sembolü sayılan "Ejderha", aynı zamanda Ölümün ve karanlığın sembolüdür. Zerdüştlükte karanlığı temsil ermiştir. Tibet mitolojisinde ise o, sulan hareketi geçirip, yere rahmet yağmurian yağdıran iyiliksever bir güçtür. Nedim'in, "Görelim, ab-ı hayat aktığın ejderhadan" sözleri, herhalde bu varlığın su konumuyla bağlılığına dayanır. Tasavvufta, dünya malına İşaret gibi yorularak, dünya hevesini sembolize etmiştir. Burada insan nefsi, ejderhaya benzetilmektedir.

Mitolojik "Ejderha"nın, düzenli dünyaya karşı savaşı, onun kaos dünyasıyla bağlı bir varlık oluşundan gelir. Bunu göre de en eski uygarlıklann oluşumundan beri. her zaman insanlann düşüncelerini meşgul etmiştir. "Ejderha" hakkındaki mitolojik metinler, evrensel bir olay gibi son derece geniş bir şekilde yayılmıştır. Hatta bunun için de İsviçreli psikanalist ve dindar tarihçi K. Yung, onu arkeolojik tipler sistemine dahil etmiştir. Bir fikre göre, "Ejderha", yağışsız kara bulutu temsil eder. Diğer bir fikre göre ise dünya halklan kültüründe çok yaygın olan "Ejderha" motifinde, insanlığın kolektif hafizası ve yeryüzündeki hayvanat âleminin en eski temsildleriyle ilgili hatıralar korunup saklanmıştır.

Üzcrinde Ejderha ve Simurg Tasviri Bulunan Türk Halısı, XV. *Yüzyıl.*

Din tarihçileri ve mitoloji bilimcileri için, "Ejderha" motifinin geçirdiği evrimin tüm aşamalannı İzlemek çok zordur. Yaşamı sembollerle örülü eski mitolojik düşünceli insanın gözünde, kökü derin geçmişlerden gelen "Ejderha" da bir semboldür. O, hâlâ oluşumunu tamamlamamış, şekilsiz, biçimsiz güçleri temsil ediyor. Ancak bununla birlikte evreni yaratacak sular âleminin de sembolüdür. Bu İlk sudur ve bu anlamda da "Ejderha", çift anlamlı arkaik demonik bir motif olup, evrenin kaostan doğmasını sembolize eder. Bu anlamda "Ejderha", yapışız ilk kaos motifinin potansiyel tüm hallerini kendinde toplamıştır. Böylece, "Ejderha" motifi, kendi sembolüne göre, kaosla evrenin mücadelesini ve kaosla evren arasındaki geçiş koridorunu sembolize ediyor. Onun için de yapışız olup, biçimsiz özelliğiyle tanınır. "Ejderha", başlangıçta uçsuz bucaksız sulardan İbaret olan, hâlâ kaos halinden kurtulmamış bir âlemi sembolize ediyordu. Bu tanım, "Ejderha'nın yeraltı ölüler saltanatının koruyucu işleviyle tamamlanıyor. Ona göre de yeraltında, dağlar arkasında düşünülen öbür dünyanın sınınnda, bu sının bozanlara karşı durur.

EMEKET: Yakut Şaman izm inin yardıma ruhlan İçerisinde, şamana en çok gerekli olan ruhun adıdır.

"Emeket" ruhu, şamanın varlığında kök salar. Bu ruh, kel ve parmak boyunda bir adamak gibi betimlenir. Şamanist görüşlere göre. "Emeket"i olmayan şaman da olamaz. "Emeket'in başlıca işi, kamlık ederken şamana yol göstermektir. Şaman öldüğünde de onun mezanru çevreleyen kuş görünüşünde ağaç olarak, mezann kirlenmesini Önler ve saygınlığını korur.

ER AD: (bak: Ad)

ER SOKOTOH: Yakut mitolojisinde. "Er Sokotoh Elley" adıyla bilinen mitolojik kökenli bir varlık.

Kültürel bir kahraman gibi, yazın gelişi dolaysıyla yapılan kımız içme merasiminin kurucusu ve ilk İcracısı sayılır. Yakut destanlarının bu tanınmış kahramanının adındaki "Sokotoh" sözcüğü, "tek. yalnız, tek-tenha" anlamına gelmektedir ve "Er Sokotoh"un İlk ata olduğunu irade eder. Onun adryla ilgili metinlerin en eski versiyonundan biri, "Er Sokotoh adında bîri vardı. Göklerden mi indiği yoksa yerden mi çıktığı bilinmiyordu" sözleriyle başlar. Kutsal ağaca yüz tutup, "Nine Ruh" demesinden de anlaşılıyor ki onu büyütüp, yetiştiren de bu kutsal ağaçtır.

Kendi kendinden yaratılan kahraman hakkında yazılmış olan Buryat metni "Alamji Mergen"den de anlaşıldığı gibi, "yalnız" kahramanla, mitolojinin ilk yaratılış çağı arasında açıktan açığa bir bağlantı vardır. "Yalnız" kahraman, mitolojik ilk atayla ve ilk insanla aynı zamanda yaşamaktadır. Bütün versiyonlarda "Er Sokotoh**un gökten düştüğü anlatılır. Hatta bazen Tann onun babası, bazen de atası olarak verilir.

Ateşi elde etmek, kültürel kahramanın başlıca özelliğidir. Verslyonlanndan birinde, ateşi elde etme gerçeği, onun kültürel kahraman ve İlk ata olduğunu gösterir. Böylece "Er Sokotoh"un adı. başlangıçtaki herhangi bir kahramanı değil, yeryüzüne düşen ilk İnsanı bildirmiştir. İlk ata olduğu için. şimdiki Yakutlann hepsi ondan türemişler.

ERDOV-ERDOY: Azerbaycan Türklerinin inanışında Su Ruhunu temsil eden mitolojik varlık.

inanışa göre, İnsanlara hiçbir zararı dokunmaz. Ölü gömüldüğü zaman, onun mezan başında üç gün ışık yakılması inana da bu varlıkla ilgili inanışlarla bağlıdır. Yani. "Erdov" ışık gördüğü mezara yaklaşmaz. Azerbaycan'ın Batı bölgelerinde demonik "Guryabani" motifi İçin sayılan özellikler. "Erdov" ile de ilgili olarak düşünülür.

Anadolu'nun Kars ilinde de "Erdoy" ile ilgili eski Türk inananın izlerine rastlanmaktadır. Buradaki inanca göre, "Erdoy" denilen bu güç, geceleri, ahırdaki atlara binip sabaha kadar koşturur ve kan ter içinde bırakır. ArJann yelesini örer. At sahipleri onu tutmak için. atlann beline katran sürüp, katranın içine iğne batırırlardı. İğne battığı an "Erdoy'u yakalayabileceklerine İnanırlardı. "Erdoy", canını kurtaımak için İğneyi üstünden çkanp atmalıydı.

"Erdoy". geleneksel Türk halk demonik görüşlerinde, kadın drv sinden. uzun boylu, sansın, oldukça güzel ve bereketli bir varlıktır. Onunla konuşulduğu zaman, bereket İle İlgili sözler tersine söylenmelidir. Yani. ona "Gel" demek istenildiği zaman, "Gelme" denilmeliydi.

"Erdoy" ve Al-Hal motifleri, işlevsel yakınlıklarıyla ayırt edildiklerinden, geleneksel demonolojik görüşlerde, çoğu zaman kanştınlırlar. "Erdoy"un suda yaşadığına inanılır. Bu. Su Ruhu ile ilgili söylenenler, ata kültünün kalıntı lan arasına da girmektedir.

EREN: Dinî inanışlarda, Allah ve evliyalara yakınlık şerefine nail olmuş insan anlamına gelmekle birlikte, geleneksel görüşlere göre, suda yaşadığına İnanılan hayalî bir varlık.

Azerbaycan Türklerinin dilinde, "suya söyle, işitsin, eren yardımına yetişsin", "yalan söylersen, seni suyun erenleri çarpsın" ve benzeri ifadelerle mitolojik anlamsallığını korumuştur. Türkmenlerde, bu sözün kutsal anlamı, büyük olasılıkla, onun eski mitolojik anlamından kaynaklanryor. Tuva Türkleri de dua ederken, "Gök börü erenim. Kayra Han!" derlerdi.

Büyük olasılıkla, ilk mitolojik metinlerde, "Eren" sözcüğünün Farsça'daki "Yaren" şekliyle anlamsal bir bağlılığı yoktur. Kazakça'daki "(aran" şekli de "Eren"in diğer Türkçelerdeki "i" veya "y" başlangıçlı olabilen, İren-Yaren ve D'iiren şekilleriyle aynıdır. Bu dilde "Eren", sırf kültle bağlı bir irade olarak da kullanılır.

"Eren" adı. Türkistan halk kültüründe. "Gayıp iren. kırk şilten" deyiminde rastlanır. Göze görünmez demonik varlıklardır. Azerbaycan Türklerinde suyla ilgili düşünülen ve suda yaşadığına inanılan

hayalî varlık gibi betimlenen "Eren'e, bir Tuva samanının dilindeki,"... yeddi san d'iirennerim" iradesinde de "d'iiren" olarak rastlanır. "D'iİren"in "Eren"leaynı olduğu gerçeği, dilbilimi aakJamalannda da karuöanmaktadır. Örneğin. "Yıldız", Artaylarda "Dıldıs" c4arak söylenir.

Uryanhay ve Soyonlarda. iki tür eren vardır. Biri yerde, diğeri ise gökte yasar. Gökte yasayan "Eren", şimşek çaktırandır. Tuva şaman lan nın yardıma njhlan içerisinde. "Ağ Eren" denilen ruhlara karşı ayn bir saygı gösterilirdi. İnanışa göre. göklerle ilişki kurmak, sadece "Ak Eren"ler sayesinde mümkün olabilirdi. Bu ruhun görüntüsü, Tuva ve Altay şamanlannın başlıca nişanlanndan sayılırdı. Araştırmaalara göre onun motifi. Altaylardaki "D'ayık" motifine denk düşmektedir. Genellikle, sulan, yerleri, ateşi ve ocağı koruyan Rıhlar, tuvalann mitolojik düşüncesinde "Eeren" adıyla bilinir.

Bir Moğol boyu, kendi ecdadını, "İrin Sayn Mergen" adına bağlıyordu. Buradaki "İrin", "Eren" ile aynı ses uyumuna sahiptir. Uryanhayca'da, bu söz anlam bakımından "Ongon" ile aynı İçeriği taşır. *O,* Potaninin yazdığına göre onun, "Eren ne demektir?" sorusuna, bir Telengit. şöyle cevap vermiştir: "Şaman."

Buryadarda "Yaaran" denilen Su Sahibi veya Su Ruhuyla bağlı varlıklar ise büyük olasılıkla, Altay dil birliği çağında Türklerden alınmıştır. AnadoluTürklerindeki "Yaren Baba" adının "Eren'le bağlılığı da şüphe götürmeyecek bir durumdur. Bu balamdan Eren-Yeren-Diren paralelliği, dilbilimi açısından olduğu gibi, mitolojik sembolizm açısından da geçerlidir.

Erenliğin. Şamanizm ve İslam değerlerini kendinde yaşattığı bilinir. Türkistan bahşılan, erenler grubuna, koruyucu şaman ruhlannı da dahil edip dua ederken Erenlerden de yardım isterler. Anlam itibariyle Arap kökenli "Evliya" anlayışı da Türkçe'nin "Eren" anlayışının tam karşrlığıdır.

ERLİK-YERLİK: Genel Altay mitolojisinde sıkça rastladığımız bir motif. Mitolojik bir varlık olarak çizgilerini, daha çok Güney Sibiıya, Altay Türklerinin ve Moğol halklannın mitolojik görüşünü aksettiren

materyaJlerde korumuştur. O. Moğol şaman metinlerinde "Erlik Tann" diye adlandınlır. "Erlik" motifiyle ilgili inanan izlerine, Macar Kıpçaklarda da rastlanır.

Sözlüklerde bazen adına "Yeraltı saltanatının hakimi" anlamıyla. "Yerlik Ayna", bazen de "Erklik" olarak rastlanan bu varlık, bir görüşe göre adı ve işlevleri bakımından, Sumerdeki "YereşkigaTa karşılık gelir. "Yereşkigal" yeraltı dünyasının ağası sayılır. Bu varlığın adı "Yer-eşki-kal" şeklinde. "Yer dünyasının sahibi" gibi anlamlandırılır. San Uyguriarda da "Ertik-Yerlik" adı genellikle ölüler saltanatı, hayat değiştirenlerin yurdu anlamında kullanılmıştır. "Yeriiktin Hanı" (Yerligln Büyüğü), ölülerin kaldıklan yerin ağasıdır.

Adına aynca, "Erlik Han", "Iriik" (Hakaslarda) ve benzeri şekillerde de rastlanan bu motif hakkındaki görüşler, Güney Sibirya'da. Minuslnsk Tatariandan kalan bir mitolojik metinde. "Ölülerin hanı imiş İne Han adlı bir han" denilir. Buradaki "Irie Han" adı eski Türkçede "yer, yurt" demek olan, "Irie, erle" sözcüğüyle ilgili görünse de adın "Erlik-Yerlik" olarak bilinen bu mitolojik varlıkla ilgili olma olasılığı daha yüksektir.

Türk mitolojik metinlerinden anlaşıldığına göre o, ilk insan kültünün kumcusu, yaratıcısı ve ilk İcracısıdır. Onun Türk mitolojisiyle köklü bağlılığı, bazı araştirmaalar tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Türk mitolojisinde, Ulu Ana'nın transformasyona uğramış ve birkaç konumdan geçmiş şekillerinden biri gibi olan "Erilk"in varlığı, eski yazılmış Orhun abidelerinin, Yenisey metinlerinin ve "Irk Bitig"in dikkatli bir şekilde tekrar okunmasından sonra tam olarak kanıtlanmış sayılabilir. Ancak, geniş Avrasya kültürü zemininde olması onu, eski Türk tannalığına bağlasa da bu motifin köklü bir şekilde Türk orijinli bir mitolojik varlık olduğu fikri, birçok araştırmaa tarafindan yapılan çalışmayla henüz kesinlik kazanmamıştır.

"Erlik" sözü, Sagay efsanelerinde yeraltında bulunan bütün demonik güçlere verilen genel bir addır. Bu şeytanî güçlerin liderlerine de Erlik Han adı verilir. Onu bazen Ata, bazen de Bey diye de adlandınriardı. Altay şaman duaiannda İse "Kayrahan" adryla da anılmıştır. "Erlik Kağan". Eski Türkler arasında Budizm'in ve Budist

edebiyatının yayılmasından sonra Budizm'deki yeraio saltanat hakimi Yama'nın unvanı olarak kullanılmıştır. Ancak bu, Erlik Han'ın tek başına Budist-Lamaİst görüşlere bağlı olduğu anlamına gelmez. Buryatiarda ahret dünyasının yeraltı saltanatının sahibi "Erlik Han" adını taşımaktadır kl "Erlik" adı ile aynı kökten olduğuna şüphe yoktur. ("Erlik", Buryatçada "kan içen" anlamında kullanılır)

Yakutlann eserlerinde de Erlik, yeraltındaki uçsuz bucaksız derin sular saltanatının, mavi denizlerin sahibi olan bir ruhtur. Fakat, Saka Türklerinin Şamanist görüşleri ile ilgili verilen bir bilgide "Erlik" adıyla hatırlanan bu varlık, derin sular saltanatı değil ışıklı gök ruhlan arasında sayılır.

ilk insanın, bir de ulu ata işlevi vardır. Bu bakımdan "Erlik", İnsanlığın yaratıcısı sayılabilir. Al taylarda ilk insan olarak bilinen, başlangıçta Ülgen'ln dostu olduğu söylenen, "Erlik", aynı anda ilk şaman sayılmaktaydı. Bazı geleneksel Altay inanışlanna göre onu Ülgen'in kendisi yaratmıştır. Diğer bir bölümde ise onlann kardeş olduğu yazılmaktadır. Atlaylara göre dünyayı yöneten "iyi başlangıç" olarak bilinen Ülgen'den farklı olarak, O, "kötü başlangıcı" temsil ediyor. Aralanndaki mücadele ise insanlann canı içindir.

"Kara Nine" denilen kötü ruhlar, "Eriik"in buyruğu altında yaşarlardı. Bu yüzden de Altaylarda, en büyük felaketler en ağır hastalıklar onun adına bağlanırdı. Hatta. "Erlik" hakkında düşünen birine hastalık saracağına inanılırdı. İnanışa göre Ölüm Meleği. Cehennem Ruhu. yeraltı saltanan hakimi "Erlik Han", yeraltı dünyasındaki ırmağın kenannda, yüksek bir dağın eteğinde, kırk köşeli taş bir evde yaşar. Altayiann İplik gibi düşündükleri ruhu da o keserdi. "Eriik"e giden yolda, "Pudak" adında engeller vardır. Şaman bu engelleri büyük zorluklarla aşabilir. Altaylarda, "Eriik"i temsilen bir put olmadığı gibi, onun resmini çizmek de yasaktı.

Hikâyelerde, "Erlik", bir ihtiyar görünümünde tanımlanmıştır. Onun çelik mızrak şeklinde bir tılsımı olduğuna inanılırdı. Bu mızrak, herhangi bir ölümlünün eline geçtiğinde o insan, bu tılsımın yardımıyla, tüm düşmanlannın üstesinden gelebilirdi. Kaçinlerden toplanmış mitolojik metinlerden anlaşıldığına göre ise "Eriik". dün-

yanın yaratılış sürecinde de rol oynamıştır. O. Şoriarda yeraltı dünyasında yaşayan varlıklann lideri sayılırdı. Türk hakiannın görüşüne göre şaman, ölünün veya hastanın ruhunu geri getirmek için yeraltı dünyasına gittiğinde, yüzünü "Eriik'e gösterirse ölür. Tuvalara göre "Erlik", işi gücü insanlara zarar vermek olan bir varlık değildir. Tuva-Kijllerde de yeraltı ölüler saltanatının sahibi sayılan "Erlik", görünüş itibariyle Kazaklann "Albastfsına benziyor. Kazaklann "Albastı"sı, çok iri ve uzun göğüslerini omuzlan üzerinden arkasına atarak gezen bir yaşlı kadın görünümünde betimlenir.

Altay Türklerinde. "Erlik Haan" adını taşryan bu varlık, en kötü ruhlardan sayılmıştır. Epik metinlerdeki yaklaşıma göre, onun göz kapaklan bir kanş, yüzü kan gibi kıpkırmızı ve saçlan dimdiktir. "Erlik Haan", yeraltı dünyasının ağası, karanlık dünyanın büyücüsü sayılır. Kötü bir insan öldüğü zaman onun ruhu "Eriik"ln saltanatına düşer. Onun elinde, yeşil demirden bir kılıç ve insan kemiklerinden yapılma bir âsa vardır. O bir şey içmek için, insan kafatasını kullanır. Bedenini baştan aşağı yılanlar sarmıştır. Bir yerden başka bir yere giderken, domuz boynuzlu öküzün sırtında gider.

Şaman övgülerinde "Eriik"in kızlan, utanmak bilmeyen, çirkin ve ahlaksız olarak betimlenir. Onun dokuz kızı var ve bunlardan hiçbirinin de adı yoktur. "Eriik"in kendisi de kötü ruhlann lideri sayrlır. "Körmos", "Yeek", "Aza", "Şulmus" ve "Yetker" gibi bütün kötü ruhlar, onun hükümranlığı altındadır.

Aİtaylann inanışlanna göre "Erlik"in, insanlardan istediği başlıca bir şey var: kurban. Eğer insanlar kurbanlannı zamanında verirlerse, onlara zarar vermek yerine, diğer kötü ruhlardan korunmalan İçin oğullannı onlann yardımına gönderir. Aİtaylann inanışına göre, her köyün kapısını, onun bir veya iki oğlu korur. Şamanlann birçoğu, onu ve oğullannı yardıma ruhlar olarak görürler. "Erlik" ve onun saltanatının Altay metinlerindeki görüntüsü, Şamanizmdeki görüntüyle uyuşur. İşlevleri bakımından kanşıkgibl görünen "Erlik", aslında karışık değildir. Bu karışık görünüm, motifin kendi kendine şekillendirdiği ve kendini oluşturan geleneksel sistemde geçirdiği evrimin sonucudur.

ERLİK-YERLİK

Zaman zaman, beyaz sakallı İhtiyar bir din adamı olarak düşünülen "Erlik", Tuva-Kijİlerin görüşlerine göre de kadın görünümünde olup, uzun göğüsleri olan Al Anasına benzer bir varlıktır. Altay Türklerinin görüşlerinde de "Şulmuslar", hem kadın ve hem erkek görünüşünde düşünülmüşlerdir.

Sayan-Altay halklannın inanışına göre, ölüler saltanatının sahibi olan "Erlik", tek gözlü, balina gibi biri değildir. Ancak anormal derecede uzun kirpikleri gözlerinin üstünü örtmüştür. Yakut demonolojisi nde, yeraltı dünyasının hakimi "Arsan Duolay" da böyle betimlenenlerdendir. Altay kahramanlık destanlanndaki. tek gözlü Kahraman Erliğin her gelişiyle âleme karanlık çöker, rüzgâr eser. fırtına kopar ve yer sarsılmaya başlar. Bu durum, demonik gücün, yeraltı ölüler saltanatının hakimi olması işlevine uygun düşmektedir.

Kazak hikâyelerinde, yeraltı saltanatının hakimi olan mitolojik motif de eski Türklerdeki "Eriik"İn birçok izini koruyup, saklamışnr. Yer-Töstük hikâyelerinde yeraltı dünyasının hakimi, 'Temir Han" taşır. Aİtaylann mitolojik dünya görüşlerinde ise "Temir Han". "Erlik"in oğullanndan birinin adıdır. Sibirya Türklerinde yeraltı dünyanın tannsı sayılan "Yeriik"in, Altay inanışlanna göre. ejderha görünümünde betimlenen ve İnsanlann canlannı alan yedi oğlu vardır. "Erlik'in oğullannın adlanndaki sözcükler, onlann değişken tabiatlı olduklannı gösterir.

"İlk İnsan" sureti İle karşılaştınlan ve önceleri Ülgen'in dostu olduğu söylenen "Erlİk'İn, daha sonralan göklerden yere, oradan da yeraltına indirildiğine dair bir yorum vardır. Hiç kuşkusuz bu yorum, mekanik dünya görüşü sayesinde ortaya çıkmıştır ve motifin, anlamsal yapısını agklayamryor. Aslında "Erlik'in, gökten yere atılması ve ilk insan veya insanlığın ecdadı olması, tam bir dönem oluşturur. Değişime uğrayan Altay metinlerinde, hatta işgald bir han olarak ortaya çkan "Erlik"in gökten yere atılması motifi, Tann Evladı" denilen gök oğlunun yere atılmasıyla benzerlik gösterir. Bu bakımdan da Yakutlann Tann tarafından göklerden yere kovulmuş Tenha Adam" motifleriyle kıyaslanabilir.

ERVAH

ERVAH: Eski Türk dilinin temellerinden olan, ata kültüyie bağlı olan bir anlayış.

Bir grup saygın kaynaklarda, kökenine göre, "Avesta"daki Fravaşlarla da ilgili olduğu yer alır. Bu fikre göre, bu varlıklar En/ah adını, islam'ın kabulünden sonra almışlardır.

Müslüman-Türk halklanndan birçoğunun inanışlannda, göze görünmezleri sadece ervahı olanların görebileceğine inanılırdı. Ervahlar, Türl<menlerin inanışında, Al gibi güçlü, her şeye kadir ve istedikleri zaman şekillerini değiştirebilen varlıklardır. Acıklı ruhlardan söz edildiği zaman, "Al-Eıvah" iradesini de kullanıyorlar. Çuvaş dilinde ise bu söz "Ruh, ruhlar, dünya değiştirmiş ecdadın ruhları, can" anlamına gelen "Arpah-sarpah" şekline dönüşmüştür.

Bu sözcük Arap kökenlidir. Bir merasim adının içinde de kullanılan bu ifadenin temelinde, Arapçadaki "Ruh" sözcüğü bulunur. "Ruh"un çoğul hali "Ervah"dır. Tatarcada "Arbah", Kazakçada "Eruah", Kırgızcada "Arbak", Türkmencede "Aıvah" gibi kullanılmıştır. Türkmen dilinde, "acıklı ruhlar, dn, şeytanlar" anlamına gelen "Arvah-jın" şekli de vardır.

Dinî-mitolojik içerikli bir sözcük gibi "Ervah". Türk etnik-kültürel gelenekleriyle bağlı görüşleri kendinde yaşatmaktadır. Türk haklannın inanışına göre, ölenlerin ruhlan olan bu ervah, dünya üzerinde yaşayaniann onlara dikkat etmesini ve kurban vermesini isterler. Günlük yaşamın tüm zor anlannda yine onlara yüz tutulurdu, atalann ruhlanyla ilgili inanışlara, Türk halklanna komşu olan Tadklerde de rastlanabilir, (bak: Cet)

ESHATOLOJİ: (bak: Dünyanın Sonu; Eshatolojik Mitler)

ESHATOLOjİK MİTLER: Eshatolojik mitlerde dünyanın sonunu sembolize eden işaretlerden, mahşer gününden ve evrensel kazadan bahsedilir.

Bu anlamda evrenbilimi modelinin son sınınnın göstergesi olarak ortaya gkan bu mitler, aslında kozmogonik mitlerin değişik şekLidir. Yani, burada evrenden kaosa doğru ters bir süreç işler. Ancak

yaratılış, daimî bir gelişme ve yenilenme halinde düşünüldüğünden kıyamet, hemen ardından dünyanın tazelenmesini getiren bir devre olarak da kavranabilir. Onun için de yaratılış mitlerinde kainatı yaratan bir sembol olan su, eshatolojik mitlerde dünyanın sonunu getiren bir semboldür. Dünyanın sonu hakkındaki eshatolojik görüşler bu anlamda deveran eden zaman düşüncesinden kaynaklanıp, kozmoloji modeli çerçevesinde yine de kozmolojik mitlere bağlanır. Eshatoloji mitlerde, kaosu temsil eden ve ahlaksızlığı, adaletsizliği yapan güçler, yaratılış çağından beri dünyanın dengesini ve düzenini bozmaya çalışan güçlerdir. Bu güçler, düzenleyici kaosla dağına kaos arasındaki savaşın ortasında dururlar. Şeytanî dünya güçlerinin fallaşması sonucunda, yeryüzünde birçok olumsuzluklar ortaya çıkıp dünya düzeni bozulur. Türk mitolojik düşüncesinde de dünyanın sonu böyle varsayılır. Yani burada dünya düzeni herhangi bir evrensel felaketle değil, toplumsal düzenin bozulması şeklinde kendini gösterecektir. Kıyametin, evrensel felaketlerle görünmesi olayına arada sırada rastlansa da bunlar açk bir şekilde yabana etkilerin izini taşırlar.

Türk mitolojisinde, eshatoloji ile ilgili düşünceleri aktaran mitolojik metinlere pek rastlanmaz. Eski Türk yazılı abidelerinde de eshatoloji düşüncesini doğru düzgün bir şekilde anlatan bölümler yoktur. Araştirmaalar bunun sebebini bir yandan Tannalık ve Şamanizmdeki ölüp-dirilmeye bağlarken, diğer yandan da dünyanın sonu fikrinin eski Türklerin düşüncelerini yaratılış sorunu kadar meşgul etmemesine bağlıyorlar. Bu anlamda, dünya düzeninin bozulması, Türk eshatoloji metinlerinde yalnız toplumsal ahlakî değerlerin bozulması şeklinde yansımasını bulur.

Türk eshatolojik modelinde karşılaştığımız çok sayıda metinler içerisinden, "bahşılar pîri" ve görünmeyenler dünyasından haber veren evliya Korkut Ata'nın adıyla bağlanan metin parçalan. Özel bir önem kazanıyor. Bu metinde. Dede Korkut'un geleceği gördüğü yazılıdır. Bu metinlerin başlıca içeriğini görünmeyenler dünyasından haberler oluşturur.

Şamanın gelecekten verdiği haberlerden hiçbir farkı olmayan bu

metin, tam olarak O. Ş. Gökyayın. "Dedem Korkutun Kitabfnda, "ilaveler" bölümünde yer alır. Burada Dede Korkut, Oğuz cemiyetinin geleneksel değerler bakımından ahlak ve terbiyeye zıt sayılabilen davranışlannı tek tek sayar. Bu davranışlann gelecek belâlann habercisi olduğunu söyler: "Ol günleri görmeden söyledim ben Dede Korkut..." diye, o günleri görmek istemediğini açıkça ifade eder.

Burada ortaya çkaçak doğal felaketler de etnik-manevî, toplumsal-ahlakî değerlerle paralel şekilde betimlenir. Göçebelikten, yerleşik hayata geçmek, göçebe kültürünün taşıyıcısının gözünde nasıl bir feiaketse. bir insanın başka bir İnsanın yanında saygısının kalmaması, ataya-anaya, oğula-kıza şefkat ve merhametinin olmaması, analar dururken kızlann buyur etmeleri, atalar dururken oğullann söz söylemesi de gelecek büyük felaketlerin işaretidir. İnsanın doğanın İşlerine el atarak onun düzenini bozması, aile içindeki düzenin bozulmasından ayn düşünülemez. Burada, Allah'ın emriyle, bir evliyanın dilinden bir şehrin başına neler gelebileceği anlatılır.

EŞİK: Mitolojik görüşlere göre, doğa-uygarlık karşılaşnnlmasında, uygarlıktan sayılan ev ve benzeri şeylerle doğa âlemi sayılan çevre arasındaki sembolik sınır.

Geleneksel görüşlerde mitolojik anlamlarla yüklenmiştir. Örneğin, eşikte görüşmek veya karanlık başlayacağr zaman eşikte oturmak iyiye yorulmaz. Eşiğe böyle sembolik anlamlar kazandırılması onun, dirilerle ölüler arasındaki bir sınır olduğuna yönelik düşüncelerden gelir.

Azerbaycanlılann geleneksel görüşlerine göre bir evliya olan, "Kara Çuha", evin eşiğinde durur ama göze görünmez. Evin eşiğine vardığın zaman, "Kara Çuha "ya selam vermelisin. Bir diğer inanışa göre de eşiğin kendi sahibi vardır. Bu varlığın adı, "Astana Gni"dir. Akşam üstü, hava kararmaya başladığı zaman eşikte oturmak veya eli koynunda durmak olmaz. Çünkü bu sıralarda, "Bizden İyiler" denilen şeytanî ruhlar daha aktif olurlar. Söylenenlere göre, bu sıralarda eşikte kim durmuşsa, "Eşik Cini" onu vurabilir.

ETNOGONİK MİTLER: Dünyanın yaratılması sürecini aksettiren mitolojik metinlere göre. kozmogonik sürecin yani evrenin kaostan aynlma olayının sonuncu aşaması toplumsal düzenin kurulmasıdır. Etnogonik mitlerde, toplumsal düzenin kurulması, dünyanın düzene girmesinin son aşamasıdır.

Mitolojik araştırmacılann. etnogonik mitler üzerinde yaptıktan araştırma!ann sonucuna göre. mitolojik gelenek taşıyıcısı olan halklar ve etnik birlikler, bütün insanlığı kendilerinde görmüşlerdir. Kendilerine verdikleri adlann anlamlanndan da görüldüğü gibi, "insanlar" denilince, herhangi bir başka ırkı değil, yalnız kendilerini düşünmüşlerdir. Bunun mitolojik çerçevedeki iradesi "Oz-Ozge" olarak karşımızı çıkar.

Etnogonik mitler, ilk ata anlayışıyla bağlıdır. Çünkü toplumsal düzenin oluşumu ve kuruluşunda, mitolojik ata ve ilk kahramanlar aktif rol oynarlar. Mevcut metinlerde ise ilk ata olarak, daha çok Türkün adı geçmektedir. Türk etnogonik mitinin ilk şeklini gösteren belli bir metin elde olmasa da araştirmaalar, mitolojik sistemin genel kurallan çerçevesinde bu metinlerin varlığını mümkün görüyorlar.

EV İYESİ (EV SAHİBİ): Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerine göre. her evin bir iyesi (sahibi) vardır.

Bazen onun kısa boylu bir erkek şeklinde betimlendiğine dair bilgiler vardır. "Ev İyesf'nin adına bazen "Ev Gni" de denilir. İnanışa göre, sahibi olduğu eve her gün gelen "Ev İyesi" hoşuna gitmeyen bir durum olduğunda, örneğin evin ışığını sönmüş gördüğünde, sinirlenir. "Ev İyesi", bir melek olduğu için göze görünmez. Hem evin bereketli olması hem de o, evdekilere zarar vermesin diye, eve her girildiğinde "selam" vermek gerekir. Çünkü "Ev İyesi", her zaman evin içindedir. Selam verilmediği zaman onlar küser gider ve evin bereketini de götürürler. Ev harabeye dönüşür.

İlginçtir ki bu inanış, iyilerle ters konumda olan "Bizden Yeğler" için de geçerlidir. Bir mitolojik metinde, boş eve girildiği zaman bile selam verilmesi gerektiği yazıyor. Çünkü evde her zaman "Bizden Yeğler" vardır. Onlar selam verilmediğinde küser giderler ve

ev harabeye dönüşür. Bu durum bir yanlışlık sonucu ortaya çıkmadıysa, böyle bir görüşün hem iyelere hem de "Bizden Yeğler'le ilinrjlendirilmesi, mitolojik düşüncenin İç yasalan gibi değerlendirilmelidir.

Ev ryesi'yie ilgili inanışlar, diğer Türk halklannın geleneksel görüşlerinde de yer alır. Ömegin, Nogaylarda, "Uy İyesi" denilen bu demonik güç: kötü. zararlı bir ruh ve İnsanlara düşman olan demonik bir varlıktır. Boş yerlerde olduğu gibi. insanlann yaşadığı yerlerde de mesken tutabilirdi. Zayıflıktan kemikleri görünen bu ihtiyar kadın, karanlık bir köşede oturur, akşam olduğu zaman, hayatta ne varsa hepsinin yerini değiştirir ve dünyayı kanştınr. Hiç beklenmediği bir zamanda bağırarak insanlan korkutur. Onunla karşılaşmanın, sinirleri bozacağına ve deliliğe yal açacağına inanılır.

Nogaylardan farklı olarak. Başkurtlarda. "Ev. İyesi", iyiliksever bir ruh olarak tanımlanmıştır. Kazan Tatarlan ve BaşkurtJann demonolojik görüşlerine göre o. kadın kılığındadır ve sık sık "Abzar İyase" ile kanştınlır. Adına "Oy İyesi" denilen bu varlık aileyi korur ve gelebilecek belâlardan onlan haberdar eder. "Ev İyesi", Batı Sibirya Tatarlan nın Sibirya görüşlerinde ise garip görünüşlü, kötü huylu bir küp kansı ruhudur. Ona göre de bir evde "Ev İyesi" bulunursa, orada yaşayan herkes hastalanacak veya ölecektir.

Görüldüğü gibi, aynı etnik-kültürel gelenekte aynı ad altında bilinen demonik varlıklar, birbirine ters anlamlarla anılabilirler. Bazen iyi bazen de kötü güç olarak ortaya çıkabilirler. Bunun etnik-kültürel gelenekte kendine has agklaması vardır. Önemli olan, motifin işlevsel-anlamsal özelliğidir, (bak: İye; İdi-İzi)

EVLİYA: Türk halklannın inanışlannda görünmezler alemiyle bağlılıkta olduğu düşünülen varlık. Allah taralından gönlüne ilham verilen evliya, kalbinde açılan kapryla keramet sahibi olan insandır. Allah'ın, ona görünmezler âleminden gelen bir ışık gibi ilham verdiği için. O "ne derse olur!" çalışmakla evliya olunmaz.

Geleneksel dinî-mitolojik düşüncelerde evliyalann mucize yaratabildlklerine. gelecekten haber verebildiklerine, hastalan tedavi

edip. hatta ölüleri diriltebileceklerine İnanılmıştır. Burak Baba. Kamber. Dede Korkut. Hızır ve Hazreti Ali. Türk-Müslüman evliya tipleridirler. "Kayıp Erenler" denilen varlıklar da göze görünmeyen evliyalardır.

Ecdat ruhlanyla bağlılığın iradesi olarak kabul edilen evliya motifinin oluşumunda eski Türk inançlannın, Islam-Türk tasavvufunun ve halk sûfiliginin büyük rolü olmuştur. Daha sonralan ata kültüyle üst üste gelen evliya kültü, halk Müslümanlığının temelini oluşturmuştur. "Evliya" kavramı. Arapça'da "dost, arkadaş, yardıma" anlamında kullanılan "veli" sözcüğünün çoğul halidir. Türk dillerinde ise tekil bildiren sözcük olarak kullanılmıştır.

Din toplumbilimdleri, zaman zaman halk Müslümanlığının da böyle bir anlayış etrafında oluştuğuna kanaat getirirler. Ancak onun Türk halk inanışlannda kazandığı anlam İle Kurandaki "veli" veya "evliya" anlayıştan arasında derin bir bağlılık görünmüyor. Evliyalann keramet sahibi olduklanna dair inanç, onlara peygambere yakın bir konum kazandırdı. Peygamberlerin evliyalardan ayn ve daha üstün olduklannı gösterme İsteğinden, 9. yüzyılda "Hatem-ül Enbiyaca benzer bir şeklide "Hatem-ül Evliya" anlayışı ortaya çıkmıştır. Tann'nın evliyalan her türlü beladan koruduğuna ve onlann dediklerini kabul ettiğine inanılmıştır. Bunun için de evliyalar, Türk insanının gözünde ruhanî bakımdan bir sığınak yeri olmuşlar.

Elbette evliyalann hepsi, kült konusu olmamıştır. Bir evliyanın öldükten sonra unutulduğu halde, başka bir evliyanın külte dönüşebilmesi konusu ise o ırkın bazı toplumsal psikolojik gerçekleriyle bağlı bir konudur, "ölmeyen bir ölü" olan evliya, halkın inandığı tüm dinî-ruhanî ve ahlakî değerlerin sembolüydü. Onun sağlığında, halk ona korkuyla karışık bir saygı gösterirdi. Çünkü ona karşı yapılacak herhangi bir saygısızlığın cezasız kalmayacağına inanılırdı. Onun adı sağlığında bile efsanelere bürünebilirdi. Ölümünden sonra da onun gücünün devam ettiğine inanılırdı. Evliyalann ruhanî gücü. Tann katında yardıma olacaklan düşüncesini doğuruyordu. Onlar halkın gözünde "Hak'tan yaratılmışlar" olarak görünürlerdi. Onlann türbelerine insanlar giderken içlerinden niyet tutarak giderler-

di. Örneğin, kısır kadınlar, evliya bildikleri San Âşık'ın mezan başına gidip, "Sen Hak'tan yaratılmışsın. Bana da Hak'tan bir evlat ver!" diye yarvanrlardı.

Tann'nın sevgi, yardım ve desteğine layık olmuş evliyanın mezan veya türbesinin varlığı bile bu evliyaya gösterilen saygının bir göstergesidir. Bu mezar veya türbenin normal mezarlıklarda değil, daha dikkat çeken yerlerde olması da tanrısal bağlantının diğer bir göstergesidir. Çünkü orası genelde ziyarete gidilen, tören yapılan ve kurban kesilen yerdir.

Türklerin evliya ile bağlı dinî düşüncelerinin kaynağını, İslâm'a kadarki eski Türk inanıştan oluşturur. Ancak İslâmiyet'in Türk halklan arasında yayılmaya başladığı dönemlerde, yani 5. yüzyıldan itibaren artık Müslüman Türk evliya tipinin oluşumu için zemin hazırlanmıştı. Evliya kültünün oluşumunda Şamanizmin etkisi de yadsınamaz. Gelecekten haber veren, hastalan iyileştiren, göklerde uçabilen ve ateşte yanmayan Türk şamanlanyia bağlı özelliklere, Bektaşî ve diğer tarikat çevrelerinde yazılmış metinlerde anlatılan evliyalar da sahiptir.

Bütün bunlarla birlikte, evliya kültünün oluşumundaki en önemli yeri Şaman izme kadarki eski Türk dinî inanışlann başlıca kaynaklan olan ata kültü alıyor. Türk halklannın en eski ve en köklü inanışlanndan olan ata kültü, ata ruhlannın kutsal bilindiği düşünceye dayanır. Bu yüzden de ata ruhlanna kurbanlar kesilir, mezarlan dokunulmaz bilinirdi. 1890larda Türkistan'ı dolaşan Fransız tarihçi F. Qrenard farklı bölgelerde evliya kültüyle ilgili gördüklerini ve şahit olduğu ziyaret ve kurban törenlerini araştırarak, buradaki evliya kültlerinin eski ata kültleriyle bağlı olduğu kanaatine varmıştır.

Mitolojik düşüncede ahret dünyası ve bu anlamda da atalar ile bağlılığ olan evliyalar, ata ruhlanna olan inanışlann yerini tutmuşlar. Sonraki çağlann Müslüman-Türk halk inançlanndaki ilk Türk evliyaİan da cet ruhunun iradesi olan "ata" adıyla çağınlmışlar. Onun için

bazı kaynaklarda örneğin, Korkut Ata, "Derbent Oğuzlan arasında yaşamış şeyh" olarak adlandınlır. Müslüman Türk inanışlanndaki gerçek evliya tipi, Korkut Ata'nın varlığında kendi yansımasını bulmuştur. Türkistan bahşılannın adına "Ata Korkut Evliya" dedikleri ulu cet ruhu olan "Dede Korkut", gerçekten de evliyalık ve keramet sahibi olduğu için, Dede Korkut Kitabı'nda onun hakkında "Vilayet İssi" deniliyor. Cet ruhuna tapmanın bir iradesi olan Korkut Ata, kopuzlu bahşılann yardım diledikleri bir evliyadır.

Görünmezler âlemine olan inanç, tüm dinî inanış sistemlerinin temelidir. İslâm düşüncesinde görünmezler âlemini bilmek sadece Yaratan Allah'a aittir. Onun için de Korkut Ata evliyalığının içeriği, bu düşünceyle tam olarak açıklanamıyor. Aslında ise Korkut Ata da bir evliya olarak geleneksel Türk düşüncesinde görünmezler alemiyle bağlıdır. Dediği şeylerin olduğu Korkut Ata, görünmezler âleminden türlü haberler verir. Çünkü Allah'ın günlüne İlham verdiği bir evliya ve keramet sahibidir. O, bir "Vilayet lssi"dir. Korkut Ata'nın mezan nın Sır Derya sulannın aşağısında, Derbent yakınlannda, Anadolu'daki Van harabeleri içerisinde ve Azerbaycan'ın Kuba ilçesindeki Hangah köyünde olduğu söylenir, (bak: Korkut Ata)

Hızır'ın da birkaç yerde mezan olduğu söylenir. Bütün bunlar, kutsal bilinen bu varlığın belâlardan koruyucu olduğuna olan inançtan gelir. Bu düşünce, evliyalaşan Yunus Emre için de geçerlidir. Gence yakınlannda yıkık dökük bir mezar vardı. Kısır kadınlann çocuk diledikleri bir şeyhe aitti. Bu "kerametli" türbenin, Azerbaycan'a onur getiren büyük şair NİzamÎ'nin mezan olduğunu Dilenlerin sayısı çok azdır.

Arkaik ve geleneksel halk kültürü doğ?sının gözden geçirilmesi, göstermiştir ki, geleneksel kültürle yaşayan halkın düşüncesini, hadiselerin gerçekte olup olmadığı, aynntılan, sırası veya karakterlerinin gerçekte yaşayıp yaşamadıklan ilgilendirmiyor. Yani sözel gelenek, tarihî bilgileri koruyup saklamak yolunu seçmiyor.

Gizli doğa güçleri olan iyeler ve melekler de geleneksel Türk düşüncesinde bazen evliya sayılmışlar. Örneğin, koruyucu ruh olun Humay llâhesi'ne. Şor Türkleri "May Ezi", "Manas" destanında

"Umay Ene Perişte..." (Umay Ana feriştah) ve Kazakistan'ın batı bölgesinde "May Eulie" (Umay Öviiya) denilmiştir. Melek kılıklı bilinen evliyalann bir cet ruhu olup. belâlardan koruduklanna inanılmıştır.

Türk-Müslüman halklardakl evliya İnancıyla, doğa güçlerine olan inanan iradesi sayılan "izi-rye" kültü arasında da derin bir bağlılık vardır. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerindeki "Kara Çuha", bir evliya olarak bilinir. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Kırgız çöllerinde "Evliya Ata" gibi coğrafi adlar, oralarda mezarian bulunan Türk evliyalann adlanyla bağlantılıdır. Kazakistan'daki bir grup doğal objelerin "Aulie Agaş" (Evliya Ağaç) adını taşıması da geleneksel düşüncelerde evliya anlayışının nasıl bir yer tuttuğunu öğrenmek açısından önemlidir. Türk-Müslüman evliyalanndan birçoğunun mezan belli olsa da yardım İstendiği zaman yetişmeleri, bu evliyalann ölümsüz olmalannın dolaylı yolla onayıdır.

F

FADİME-İ ZEHRA: Azerbaycan Türklerinin mitolojik inançlarına göre, doğan bütün kızlan Hal Anası'ndan ve cinlerden korur. Yeni doğmuş bir kadın eğer "Fadime-i Zehra'yı yardıma çağınrsa, Hal Anası ve cinlerin ona hiçbir zaran dokunamaz.

Aynca, "Bahşılık Risalesi'negöre, bahşılığın pîri, Hazreti Fadime sayılır. Bahşılan ve onlann sanatını koruyan da yine odur. (bak: Fatma Ana; Aşapatman)

FALCILIK: Öbür dünya güçleriyle ilişki kurularak, gelecek hakkında bilgi elde etmeyi amaçlayan kutsal bir merasim. Falcılığın temelini, evrensel inanç ve düşünceler oluşturur. Eski çağ insanı, rastlantı sonucu olanlan dünyadan kovmaya çalışırdı. O varııklarsa oldukça gizli olurdu. O bakımdan falcılık önemliydi. Belirli koşullara uyulduğu takdirde, insanın kendi kaderi hakkında bilgi sahibi olabileceği inana, falalığın temelini oluşturur.

Geleneksel cemiyetler, gelecekte neler olacağını bilmek için, öbür dünya güçlerinin verecekleri bilgilere her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Bu anlamda fal, mitolojik görüşlü bir insanın gözünde, daha doğru bilgi verdiği gibi, gerçekliği bile değiştirir. Belli ruhsal hal yaratır ve gelecekle ilgili, insanın önceden bildikleriyle örtüşen haber vermekle inandı nalık kazanır.

Türkistan samanının bir adı olan "Falbin", lalalıkla Şamanizmin aynı kökten olduğunun açık bir göstergesidir. Bu "Falbin"ler, Orta Asya Türkleri arasında da şamanın işlevlerini yerine getirmektedirler. Falbin'in işlevi, bir sistem olarak sonraki çağlarda Şamanizmden ayn lan başlı başına bir sanattır.

Mitolojik ve halk kültürüyle ilgili metinlerin araştinlması ve şa-

man metinlerinde önemli bir yer tutan falcılığın doğasının öğrenilmesi, ilk şamanlann daha çok fala olduklannı gösterir. Şamanlann, hayvan kemiği, ok ve yay ile fala bakmalan da bunu kanıtlıyor. Eski Çağatay edebiyatlannda da "Fala bakmak ve yağmur yağdırmak" anlamında kullanılan "Elmi Yay" ifadesi yer almaktadır. Tuva şamanlan hastayı iyileştirmeye geldikleri zaman, tokmaklannı atarak fala bakıp, hastanın gelecek talihini bu yolla belirlemeye çalışırlardı. Türk göçebeleri arasında âşıkla fala bakma âdeti vardır. A. inan, Semerkant vilayetini kuşatıp orduyu saldırıya hazırladığı zaman, Han'ın yaptığı âşık falı hakkındaki hikâyeden bahseder. "Selçukname" ve "Kitab-i Diyarbekriyye" eserlerinde de savaştan önce âşık falı atıp, falın gösterdiği doğmltuda hareket eden Türk hükümdarlanndan bahsedilir. Azerbaycan bölgesinde âşığın, sazla fala bakması olayı da yazılanlar arasındadır. Saz çalmanın daha sonra Allah'a ibadet gibi göründüğü de bu temele dayanmaktadır.

Uyguriardaki fal kitabı, "Irk Bitig" idi. Buradaki "ırk" sözcüğü, eski Türkçede fal anlamına gelirdi. İlk şaman olan "Aan Arkıl Oyun" ve Oğuzun bilgiç veziri olan "lrkıl Han" adlannın temeli de "Fal" anlamına genel "Irk" sözcüğüne dayanmaktadır. Şamanizmin benzer işlevini, Azerbaycan Türklerinin halk kültüründe bahalar, görücüler, dndlerve lalalar yerine getirir. Eski Uygur Türkçesinde, "uyku, rüya, fal" anlamındaki "Körüm" kökenden gelen "Körmükç"" sözü vardı ve "fala, münecdm, yıldızlara bakan, kâhin" anlamında kullanılırdı. Bu sözcük, anlamsal olarak, Azerbaycan Türkçesindeki "Görücü" sözcüğüne yakındır.

Falalık, islâm nomılanyla bir araya sığdınlamamıştır. Onun için de İslâmda lalalığın cezası, kılıçla öldürmek olarak belirlenmiş ve onun sözlerini doğru kabul edip uyanlar, kâfirlerle bir tutulmuştur. Dua yazmak ve yazdırmak, büyü yapmak ve yaptırmak, nazardan korunması için çocuklann üstüne bir şeyler dikmek, bilinmeyen bir şeyden haber vermek ve bunun gibi şeyler, Tann'ya saygısızlık olarak görülmüş ve "Böyle bir insanın namazı, kırk gece kabul edilmez" denilmiştir.

FALLIK KÜLTÜ: Eski uygarlıklarda inanılmaz bir gücü, yaratma becerisi olan gücü sembolize eden arkaik bir kült.

Bolluk ve bereket tapınışı da kendi pratik anlamını, mevsimlerin değişmesiyle ilgili yapılan "Fallık" merasimlerinde bulmuştur. Bereket amaçlı bu merasimin evrensel bir karaktere sahip olmasını, arkeolojik, tarihî ve etnografik araştırmalar da ortaya çıkarmıştır. Başkurtlarda, "Kut Ata" denilen ağaçtan yapılan Fallus heykelciği de fallık kültünün kalınölanndan sayılır. Üzeri buğdayla dolu. geceden hazırlanmış olan Fallus, Kazan Tatarlannın yaşadığı yerlerde, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya gkmıştır. İbn-i Fadlan'ın yazılanndan anlaşıldığına göre, Başkurtlarda, erkekler bir erkeklik göstergesi olarak, boyunlarına Fallus'a benzer bir atkı atarlardı. Birçok gelenekte de dünyanın yaratılmasıyla ilintili mitolojik inanışlarda fallık kültünün açık İzine rastlanmaktadır. Toprakla, bolluk ve üremeye bağlı olan bu kült, bazı araştırmalara göre, göçebe ruhlu uygarlıklara yabana sayılır.

Azerbaycanlılann Kosa oyununda da fallık özellikli danslar olduğunu söylemek yanlış olamaz. Bir zamanlar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde, oynanan Kosa oyununda boru şeklindeki bir kemiğe bez dolanıp Fallus haline getirilerek, dans edilir ve kadınlara doğru çevrilirdi. Bu oyun da bereket ve bolluk için oynanırdı. Ancak bu oyun, yanlış olarak, Dionis geleneklerinin bir kalıntısı gibi gösterilmiştir.

Merasim karakterli oyunlarda her zaman Fallus olayına rastlanır. Fallus ve dansla toprağın bereketli olacağına inanılır. Pfrierde ve ocaklarda, fellik figürleri yer alır. Daha sonralan aynı figürler üzerleri bezenerek, islâm motifleriyle örtülmüştür. Kosa oyunuyla ilgili halk arasında yaşayan bir inanışa göre, çocuğu olamayan biri, Kosa rolünde oyuna katılırsa, onun oğlu olurmuş. Bu inanış, açık bir şekilde, Kosa motifinin bereket ve bereketi sembolize ettiğini gösterir.

Doğayla birlikte yaşayan çağın kalıntısı olan kutsal merasim kaynaklı tüm oyanlarda, fellik kültünün izine rastlamak mümkündür. En son çağlara kadar oynanan maskeli oyunlarda, en çok rastlanan aksesuarlardan bir de Fallustu. Bezen Fallus'a benzer sopalardan da yararlanılırdı. Bu oyunlarda Falluslu oyuncunun, kuraklık toprağı Fal-

lus'u kovup oturma sahnesi çok görünürdü. Ctyuncular ellerindeki Fallusla değişik oyunlar oynar, bu yolla toprağın verimliliğinin artacağına inanırlardı. Yunanlılardaki Dionis hem Verimlilik Tannsı, hem de Fallus İlâhı idi. Onun adına yapılan merasimlerde, oldukça büyük beyaz bir Fallus taşınırdı.

Fallus, şiirsel mitolojik inanışlarda, yeni varlıklar yaratmanın mecazî haliydi. Balkanlarda, kısır kadınlann Fallus görünüşlü olup kutsal göstergeler taşıyan taşın yanına gelerek çocuk dilemeleri de yazılanlar arasındadır. Yer ve gök katiannı ayıran ve birleştiren Dünya Ağaa da fallığı sembolize etmektedir. V. Kordlevskİ'nin verdiği bilgiye göre, "Mevlana"nın mürşidi "Şems"in, Konya'daki tekkesinde, duvarda asılı duran asa şeklinde bir ağaç vardır. Çocuğu olmayan kadınlar, üzeri balık ve yılan resimleriyie bezenmiş bu ağaca yüzlerini dokundurarak, çocuklan olacağına inanırlar. Bu tipik olay, herhangi bir Yunan etkisi sonucunda değil fallık kültünün kalıntısı olarak yaşamaktadır. Asa şeklindeki bu ağaan üzerini süsleyen balık ve yılan şekilleri ise evrensel sembollerden olup, en fazla da canı sembolize ermektedir.

İslâm geleneğinde kadına hayvan kesmek yasaklandığından, Azerbaycanlı kadınlann çoğu, tavuğu veya kuşu kesmek istedikleri zaman, ayaklan arasına oklava koyup öyle keserler. Bu oklava, fallık kültünün bir kalıntısı olup kişi Fallusunu sembolize eder.

Şaman davullannda ise kozmoloji görüşleri anlatan resimler içerisinde, fallık kültünü sembolize eden bir nesne olarak, okun resmi bulunurdu.

FATMA ANA (FATMA NİNE): Azerbaycan Türklerinin geleneksel inanışlannda, arkaik anlamına göre Umay kültü ile bağlı mitolojik bir motif. Araştırmaalara göre, "Fatma Nine" adı, Muhammet Peygamber'in kızı Fadime'nin adıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Mitolojik düşüncenin mantığı içinde Umay Ana motifiyle onun arasında kaynaşma gerçekleşerek İslâm geleneğinde mitolojik kılığa bürünmüştür. Tarihten bilinen Fadime'nin hayatı o kadar da olaylarla dolu geçmemiş olabilir ama Müslüman rivayetlerinde onun evliyalık ke-

rametlerinden söz edilir. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklannın dinî-mitolojik görüşlerinde, etnik-kültürel geleneğin gelişim kuralla-n çerçevesinde, onun Umay motifiyte kaynaşması yaşanmıştır.

Dinî-mitolojik inanışlara göre. "Fatma Ana" dünyanın anasıdır. "Fatma Ana" dokuma tezgâhının başında çalışırken, kim eteğini taşla doldurup onun evinin altından geçerse, etegindeki taşlann hepsi altına dönüşür. Başka bir mitolojik metne göre de "Fatma Ana"nm dokuduğu şey. dünyanın kuşağıdır. Yağmur yağdığında çiçeklerin rengini kendine çeken ve gökte parlayan bu kuşağın altından kim geçerse, dnsiyet değiştirir. Erkek geçerse kız olur. kız geçerse erkek. "Gök Kuşağı" yerine, halk arasında bazen "Kan Nİ-. nenin Örgüsü" derler. Buradaki "kan nine"nin yerine bazı yerlerde de "Fatma Nine-Ana" denilmiştir.

Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde kadın cesedini yıkayan kadınlar olur. Onlann ölü yıkamak için kullandıklan lif, "Fatma Ananın Saç" diye adlandınlır. Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin dilinde bir de "Benim elim değil. Fatma Ananın elidir" diye bir deyim vardır. Bu deyim bir dua yerine kullanılır. Çünkü "Fatma ArvTnın elinin, insanlan aaklı ruhlardan ve belâlardan koruduğuna İnanılır.

Halk inananda, su kirlendiğinde de "İrak Fatma suyundan" derler. Azerbaycan mitolojik inanışlannda Fatma Kan, belinde oku ve yayı olan bir varlık şeklinde de betimlenmiştir. Bu tanım. Fatma Anayı işlevsel ve yapısal bakımdan, Umay Ana'ya daha da yakınlaştınr. Anadolu'nun bazı yerlerinde ise Fatma Ana, bir elinde cennette ayna tutmuş halde düşünülür.

G

GOR: (bak: Kor)

GOROĞLU: (bak: Köroğlu)

GÖK TANRI: (bak: Gökyüzü; Tann; Tannalık)

GÖKKUŞAĞI: Azerbaycan Türklerinde adına "Gövsi Gezen", "Kan Ninenin Örmeni", "Fatma Kannın Önnenİ" ve "Fatma ninenin kuşağı" denir ve dünyanın anası olarak bilinen "Fatma" motifiyle ilişkilendirillr. Her parçası bir renkte olan kuşağın genel rengi yeşile yakınsa çok yağmur yağacağı, maviye yakınsa da havanın kötüleşeceği anlamına gelir. Müslümanlığın kabulünden sonraki dönemlerde, "Fatma" motifiyle aynı düşünülüp, uzun beyaz-kırmızımsı saçlı kadın gibi betimlenen iyilik yapan "Umay Ana", Sibirya Türkleri arasında yayılan bir inanışa göre ve aynca şamanlann dualannda da görüldüğü gibi, küçük çocuklan korumak için gökten yere bu kuşak aracılığıyla inerdi. Tuva şamanlan hakkında yazılmış olan metinlerde şaman, yer evladı olan bir insanı kendisi için kurbanlık olarak götürmek isterse, yağmur yağdıktan sonra gökkuşağı ile yere inerdi. Gökkuşağına dokunan birinin aklı başından gider. Böyle bir hastanın başına, gök menşeli olan ve "Azarlar" denilen gök ruhlan soyundan gelen şamanı çağınriar. Gökkuşağının vurduğu birini sadece o tedavi edebilir.

Gökkuşağı, Yan Su vadisinde yaşayan Tadklerin inanışlannda avdan geri dönmüş "Baba Kamberin astığı yay olarak düşünülürmüş. Bu, Türkmenlerin mitolojik inanışlannda izleri kalmış olan "Baba Kamber" motifiyle gökkuşağı arasındaki bağlantı bakımından ilginç

bir yeri niteliğindedir. Ortaçağ kitaplannın bazılarında, örneğin El Bakuvî'nin "Abidelerin Özetf'nde, gökkuşağı görüldüğü zaman, Oğuzlann sevinip çığlık attıkian ve bayram havasına büründükleri yazılıdır. Dağıstan Terekemeleri ise gökkuşağını "Kan Ninenin Ok-Yayı" diye adlandınriardı. V.A. Kordlevski, "yaa" (yay) sözcüğünün anlamını, "gökkuşağı" şeklinde açıklamıştır.

Azerbaycan Türklerinin "Kan Nine Yayı" ile ilgili inanışlanna göre de "Fatma Kan" yayın ucunu gökyüzüne doğru tuttuğunda bolluk, yeryüzüne tuttuğunda ise kıtlık olurmuş. Gökkuşağı, Türk halklann-dan bazılannda kılıçla, bazılannda şafakla, bazılannda ise "Kan Kuşa-ğı" ile kıyaslanın ıştır. Anadolu Türklerinde "Gökkuşağı"; Hakaslarda Tigir Huri" ve "Kügürt Çolf (gök gürültüsünün yolu); Kırgızlarda "Asmandağı Jaa" (gökyüzündeki yay); BaşkurtJarda "Yeyğor"; Kara-çay-Balkanlarda "Can Kılıç"; Karakalpaklarda "Heziret Eliydin Kılışı" (Hazreti Alinin Kılıcı); Özbeklerde "Uk-Yoy" (ok-yay); Kumuklarda "Enem Jaya" (Kan Ninenin yayı); Tatar dilinde İse "Kan Ninenin Ok Yayr" ve benzer adlannı taşımıştır. Bu adlar Dağıstan Terekemelerin-deki "Kan Ninenin Ok Yayı" ve benzer ifadelerle benzerlik göster-mektedir.

GÖKYÜZÜ: Eski mitolojik düşüncede, Tann'nın bir sembolü. Göçe-be Türklerinin dinî inanış sisteminde, gökyüzüne tapınma büyük yer tutardı. Ç. Valihanov, gökyüzüne tapınma geleneğinin Türk-Moğol Şamanizminde de önemli bir yer tuttuğunu yazar. Türk mitolojik düşüncesinde gökyüzü, evrensel düzenin bir göstergesi gibi. sade-ce doğanın ve evrenin bir parçası değildir. Burada gökyüzü ve bir bütün olarak sonsuz gökle, Tann adlan birbirini tamamlıyordu. İnsa-na can verenin de gökyüzü olduğuna inanılırdı. Gökyüzünün iradesi en üstün sayılmıştır. Ekindlikle uğraşan haiklann gözü yerdeyse, atlı göçebe Türklerin gözleri ve düşünceleri göklerdeydi. Türkler, kendi-lerine ve göklere olan bu sevgiden dolayı, dağlarda ve ovalarda öz-gür yaşamayı yeğlerler. Kalbindeki özgürlük duygusu, yaşam tar-zıyla tamamlanan eski Türkün düşüncesini meşgul eden şey, sade-ce gökyüzünün derinliği ve maviliğin sonsuzluğuydu. Bu düşünce-

ye göre, sonsuz mavi gökyüzünün, onun üzerinde dolaşan güneşin, ayın ve yıldızlardan her birinin bir iyesi vardır. Her şeyi o yaratmıştır. Eski Türkler gökyüzünün her şeyi görüp, bildiğine inanmış, GökTannsfnı dünyanın sahibi bilmiş ve insanlar içinde ortaya çıkan her şeyin, gökyüzünün İradesiyle olduğuna inanmıştır.

Eski Türk inanışlannda gökyüzünün maddî olarak kavranılmasryla, onun manevî güç kaynağı olması şeklinde düşünülmesi arasında çok bir fark yoktu. Yani gökyüzü maddî olduğu kadar, dinsel-ruhsal ağdan da önemliydi. Gökyüzünün rengi kutsal sayılmıştır. Türk mitolojik sisteminde gökyüzünün rengini taşıyan motifler, gökyüzü kökenli ve kutsal varlıklardır. Algının yetemeyeceği sonsuz yükseklikte olması onu, "GökTann'sı şekliyle Türk Tann'sına çevirmiştir. İlk ata, kültürel kahraman "Bozkurt'a da "Gök Börü" denilmiştir. Müslüman olmayan Türklerde, "Hızır"ın benzeri sayılan kutsal varlık, "Gök renginde sakalı olan ihtiyar" idi. Türk milletinin yarattığı, ulusal vicdanlı bir devletin adının "Gök Türk" olması ise devletin en yüce ve güçlü çağının bir kalıntısıdır. Gök Türklerde, hakanlık "kut"unun göklerden geldiğine inanılırdı.

M. Kaşgarî 11. yüzyılda, Müslüman olmayan Türkleri kastederek, "Kâfirler gökyüzüne Tann diyorlar" demiştir. "Moğoliann Gizli Tarihi'ndeki "Tengri" sözü de "Gökyüzü" olarak çevrilmiştir. Gökyüzünün kendisini yaratıcı güç olarak gören Çinlilerden farklı olarak, Türklerin düşüncesinde, gökyüzünü yaratan başka bir ilâhî güç vardır. Yani hem gökyüzü hem de yer, kendileri yaratılmış olan kutsal varlıklardır. Her ikisi de kutsaldı ve her ikisi de birine bağlıydı. Eski Türkler bu iki güçten aynı anda yardım isterlerdi. Yemin edildiğinde, yere de gökyüzüne de birlikte yemin edilirdi. Onlan yaratanın ise tek Tann olduğuna inanılırdı.

Tek Tann'ya inanıldığı için, eski Türk inanç ve düşüncesinde birlik vardı. Bu birlik, gökyüzü, yer ve insan üçlüsünü birleştirerek, eski Türklerin kainat hakkındaki görüşlerinin temeline yerleşti. Esld Türklere göre, başlangıçta yerle gök bölünmez bir bütünü oluştururdu. Mitolojik metinlerde, eskiden gökyüzünün yere yakın olduğunun anlatılması, bu düşüncenin bir ifadesidir. Bu düşünceye göre, gök-

yüzüyle yer aynyken yaratıcılık güçleri yoktur. Türk düşüncesinde, gökyüzüyle yerin yani Hürmüz ile Ehrimen'in daima bir savaş halinde olduğuna İnanan İran düşüncesinden farklı olarak, gökyüzü, yer ve insanlık tek bir vücut gibi olup, uyum içindedirler.

Göktürkler, hakanlannı çoğu zaman, Tengride Dolmuş" yani "Gökte doğmuş" olarak gösterirlerdi. Eski Türklere göre güneşin, ayın ve yıldızlann dolaştığı ayn ayn yer katlan vardı. Bunlann yanında, Yüce Tann'nın kaldığı farklı bir kat daha vardı. Bu anlamda, Tengri tek Tengri" sözünün "Gök gibi gök" şeklindeki açıklaması anlamsızdır. Bu sözü, F. Miller gibi Ögel de "Yüce Tann" anlamında kabul ediyor.

Altay ve Sibirya şamanlan da eski Türkler gibi gökyüzünü katlara ayrnriardı. Ancak Fars mitolojisinde, yerin işi, insanlara mutsuzluk vermek, gökyüzünün ise mutluluk getirmek olarak düşünülürmüş. Bu düşünceye göre bu ikisinin de gücü aynıdır ve onlardan daha büyük ve daha kutsal başka bir güç yoktur. Onlann yaratanı İse kendileridir.

Eski çağlarda. Gökyüzü kültünün Yer Ana küllüyle bağlılığını kanıtlayan çok sayıda mitolojik ve arkeolojik kayıt vardı. Gökyüzü kültü, diğer taraftan da dağ ve ağaç kültüyle ilgilidir. Türk halklannın eski görüşlerini yaşatan mitolojik metinlerden de anlaşıldığı gibi, başlangıçta gökyüzü yere yakındı. Daha sonralan insanlar kan döktükleri için ve bereketin değerini bilmedikleri için, Tann sinirlenip gökyüzünü yerden uzaklaştırmıştır.

Gökyüzü kültü, sonraki çağlarda da Türk halklannın inanç sisteminde önemli bir yer tutmuştur. "Tann" ve "Gökyüzü" kavramlannın aynı sözle ifade edilmesi, "Gökyüzü" kültünün Türk inanç sistemindeki yerini ve önemini açk bir şekilde göstermektedir. Tanrı, kutsal doğaya sahip gökyüzüyle ilgilidir. Yani, yüksek ve uludur. Ancak gökyüzü, Tann'nın kendisi olarak görülmemiştir. Tann sadece gökyüzünü değil bütün kâinatı sarmıştır.

Milattan önceki bin yıla ait "Han Şu" adlı Çin salnamesinden, Syunnulann gökyüzüne "Than-riy" dedikleri anlaşılır. Eski Ön Asya halklanndan Kassilerin dilinde ise Turuh-me" sözcüğünün, Akarça-

daki "Seme, Gökyüzü" anlamında kullanılırdı. Araştırmacılara göre bu, eski Türklerin neden kendilerini "Göktürk" olarak adlandırdıklan sorusuna da bir cevap bulabilir, yeryüzünün birçok halkı, kendi köklerini mitolojik görüşlerle gökyüzüne bağlamıştır. Türkler de kendi ecdadının gökyüzünden geldiğine inanmışlardır. Tuvalardaki inanışa göre, gökyüzü insanoğlunun ulu ecdadıdır. Ve yeryüzünde bitki ve hayvan adına ne varsa, hepsinin kökü, başlangıçtaki gökyüzünden inmiştir. Onlann inanışına göre, bir grup şamanlann kökü de gökyüzüne dayanmaktadır. Kurultayda Timuçin'e "Cengiz" adını veren şamanın "gökyüzü" anlamına gelen, "Gökçe" adı taşıması da eski mitolojik inanışlan yaşatan geleneksel düşüncede, bir şamanın adının gökyüzü kültüyle bağlılığı açısından anlamlıdır. Azerbaycan Türklerinin arasında yaygın olan halk inanışlanna göre, her insanın gökyüzünde bir yıldızı vardır. Bu yıldız, onun talih yıldızıdır. Yıldızın sahibi olan insan, o yıldıza çok bakarsa ölür. Aynca herkesin gökyüzünde bir talih taşı olması inana da mevcuttur. Halk arasındaki başta bir İnanışa göre, herkesin hayatı, gizli bir iple gökyüzüne bağlıdır. Bu ip koptuğunda o İnsanın hayatı da sona erer. Azerbaycan dilinde beddua olarak en çok kullanılan "İpin kinisin!" (İpin kopsun) deyimi de kökünü bu İnanıştan alryor.

GÖKYÜZÜNÜN OĞLU: Manzum Türk mitolojisinde ulu ecdadın taşıdığı adlardan biri.

Yaradılışla ilgisi bulunun mitolojik metinlere göre o, kâinatın ve zamanın düzenlendiği çağın evladıdır. Onun başlıca işlevi ise kurtanalıktır. O, insanlan şer ruhlardan korur, onlara silah yapmayı, çardak kurmayı öğretir. Ateşin yere gönderilip, insanlara bağışlanması da ona bağlanır. Aslında Ülgen'in kendisi de bir "Gök Oğlu"dur ve onun bir adının da "Ebedi Gök" olması rastlantı değil.

Eski Türkierdeki "Gök Oğlu" inananın İzleri, Göktürk ve Uygur hakanlannın, "Tengride Bolmuş" (Gökten Doğmuş) adında görünmektedir. Ancak Türk mitolojik geleneğindeki "Gök Oğlu" anlayışı, Çinlilerin imparatorları hakkında kullandıklan "Gök Oğlu" anlayışından farklıdır. Göktürk devletinin hakan lan Tann'dan can almışlardı"

ama Tann'nın oğlu değillerdi. O Tann'ya benzetilse de O'nun yerdeki gölgesi sayılmıştır. "Gök Oğlu" ise yalnız ulu ata veya birind hakan olmuştur.

Yakutlarda, gök oğlu anlamına gelen "Hallan uola" adı kurda verilmiştir. "Bosko" adlı Yakut destanı. "Gök Oğlu" metninin bir versiyonu sayılır. "Bosko" adındaki "Bos" (Boz) hecesi olarak karşımıza akan kurdun adının. "Bozkurt"a benzerliği bir rastlantı değildir.

Gelenekler göre, "Gök Oğlu" olarak tanımlanan mitolojik kahramanlar, ışık şeklinde yere düşerler. Onlar mitolojik kültürel kahraman ve ilk ata olarak görülürler. "Köroğlu" destanının Özbek versiyonunda "Köroğlu" kendini "Göğün Elçisi" olarak adlandınr. Annesinin rahmine gün ışığında düşmesi de onun aslının göklerden olduğunun bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. "Gök Oğlu'nun başka bir özelliği de onun fiziksel güçle, büyü bilgisini kendinde birleştirmesidir. O, düzenli dünyayı ancak fiziksel gücü ve büyü bilgisi sayesinde şeytanî güçlere karşı koruyabilir.

Tann sözcüğünün "Gökyüzü" anlamına geldiği de düşünülürse bilimsel edebiyatlarda kullanılan Tann Oğlu" iradesinin "Gökyüzünün Oğlu" olarak yorumlanmasının nedeni de anlaşılır. Altay mitolojisinde Ulgen'in kızlan, Tann kızlan" adını taşır ve "Gök Kızlan" olarak bilinirler. Türk halk kültüründeki "Gök Oğlu" karakterinin ateşle bağlılığı, sihirli destanlann kahramanlannda değişik tarzlarda karşımızı çıkmaktadır.

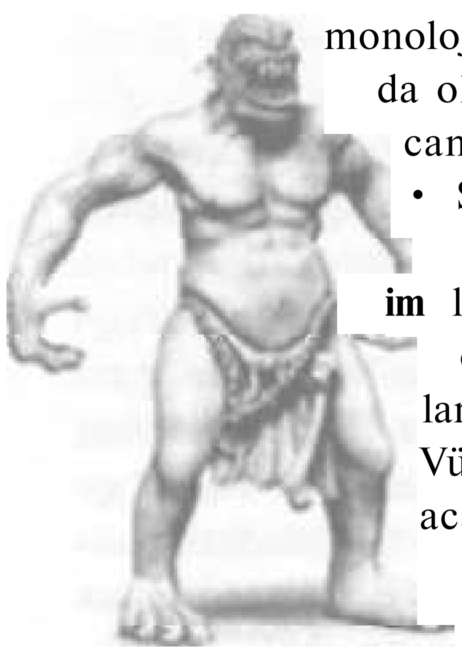
GÖZE GELME: Eski çağlarda, ölülerin ruhlanyla periler ve dnlerin yaşadıklan bir âlemin var olduğuna inanılırdı. Gelenek taşıyıalannın birçok hâllerde gerçek olarak kabul ettikleri bu âleme bağlı olan insanlann, özellikle de büyücülerin gözlerinde kötü ruhlann yerleştiğine inanırlardı. Bu yüzden de onlann bakışlannın çok güçlü ve zararlı olduğu düşünülürdü. Bu "kötü göz'den (nazardan) korunmak gibi mitolojik inanan İzleri günümüze kadar sürmüştür. Halk arasında nazara gelmiş biri iç'n üzerlik otu yakıp, "her yerde sen olasın, belâlan savasın" denilen sözlerin temelinde de bu inanç vardır. İnanışa göre üzerlik otu, nazara karşı durup, nazar değmiş insanı

belâlardan korur. Son Çarşamba'da, ateşin üzerinden atlarken de ateşin İçine üzerlik otu atılır ve böylece ailenin yıl boyu nazardan korunacağına İnanılır.

Eski çağlardan günümüze kadar yaşamakta olan bir inanışa göre, kötü gözlü biri, kendi biyoenerjisi ile en sert cisimleri bile çatlatabilir. Irak Türkmenleri, evlerini nazardan korumak için kapının eşiğine kurumuş ceylan kellesi asarlar, çocuğu nazardan korumak içinse boğazına nazar boncuğu takarlardı.

Araştırmalar, eski tuğlardaki boncuğun nazar boncuğu yerine kabul edildiğini gösterir. M. Kaşgarf, "boncuk" sözcüğünün açklamasında, "atın boynuna takılan değerli taş, aslan tırnağı, göz boncuğu" diye yazıyor. Divan-ı Lügat-it Türk'te, "Kösgük" sözcüğünün karşısında, Şamanizmin de izini taşıyan bir agklamayla şöyle denilmektedir: "Göz değmesinden korunmak için, üzüm bağ ve bostanlarda dikilen nazarlık."

"Kut" sözcüğü Kırgızcada, "koruyan" anlamında kullanılıyordu. Tatar dilinde "yola götürülen nazar boncuğu, nazarlık" anlamına gelen "yol kot" (korJuk) iradesi vardı. "Kotaz" sözünün kut-hut kökü ile bağlılığı, ilk anlamının "nazar boncuğu, nazardan koruyan nazarlık" olduğunu söylemeye imkân verir, (bak: Nazarlık)

GULYABANİ: Bazı Türk halklannın geleneksel demonolojik görüşlerine göre, her zaman kadın kılığında olduğuna inanılan mitolojik bir varlık. Azerbaycan Türklerinin İnançlannda zaman zaman kötü Su Ruhu Ardov'la da kanştınlır. "Guleybanı" ve Aleybanf şeklinde de rastlanır. Adı hurafelerle ilgili olan "Gulyabani", korkunç bir varlık olup, karanlık zamanlannda çölde ve mezarlıklarda koşan birinin gözüne canlı gibi görünür. Vücudu tüyle kaplı, kocaman ve pis kokulu bu acayip varlığın ayaklan tersinedir. Gündüzleri mezara girer. Geceleri ise hornayıp akar. At binmeyi ve at kuyruğu örmeyi ve çocuklan

çok sever. Bir oyundan çıkarak, onlan güldürmeye çalışır. O, aynı anda çöllerin ve harabelerin iyesiydi. O. yolculan yollanndan döndürüp mahvederdi.

Etnik-kültürel gelenekte ise bazen onun "Al Ruhu". "Al Anası" ve "Al kadını" olduğu düşünülür. Bu görüş, aralanndakl benzerlik veya tam yakınlıktan ileri gelir. Pamir KırgızJannın mitolojik metin ve efsanelerinde bu şeytanî varlığın adına "Gul" veya "Gul-i Biyaban" şeklinde de rastlanır. Araştirmaalar bu varlığı en eski Arap rivayetlerine de bağlıyorlar. "Issız yerin ruhu" gibi anlamlandınlan bu şeytanî varlık, "Kar Adam" efsanelerinin yayılmasıyla yeni bir hayat kazanmıştır.

Bütün vüaıdu san-kırmızı tüylerle kaplı bu insana benzer çirkin varlık, dağ yamaçlannda ve kimsenin olmadığı çöllerde akşam üstü ortaya çkar. Avalar yaklaşıp onlarla insan gibi konuşur. Bir şeyler ister sonra onlara güreş yapmayı önerir. Ava kazanırsa. "Guryabani" sessizce çekip gider. Ama eğer O kazanırsa ava, uzun zaman hasta yatacak demektir. Veya çöllük ve harabe bir yerde yalnız başına yatan birinin ayağının altını yalaya yalaya kan çıkacak kadar İnceltir. Sonra da ölünceye kadar kanını içer.

"Guryabani" sözcüğünün edebiyat dilindeki şeklinin "Gul-i Biyaban" olduğunu söyleyen bazı araştirmaalar, bu sözcüğün Arapça'dakl "gul" ve Farsçadaki "biyaban" sözlerinden türedlğl görüşünü İleri sürerler.

GÜLÜSTAN-İ BAĞ-İ İREM: Türk halklannın birçok efsane ve sihirli hikâyesinde, "dünyanın en güzel yeri", "Cennet Bağı" anlamında rastlanan bir anlayış.

Adına bazen "Gülsen Bağı", bazen "İrem", bazen de "Bağ-i İrem" denilen bu efsunlu bağın. Hazreti Süleyman'a özel olduğuna inanılırdı. Efsanelere göre. "Kaf dağının ortasında veya doğusunda olduğu varsayılan "Gülüstan-i Bağ-İ İrem", "Cennef'in bir köşesi gibidir. Dört bir yanı göklere uzanan çamlarla dolu, her tarafından sular akmakta, her taraf çiçeklerle bürünmüş, güzelliği insanın aklını başından alır. Dünyada ne kadar güzellik varsa, yüce Allah bu bağ-

da toplamıştır. Dünyada ne meyve varsa, ne çiçek varsa hepsi burada bulunur. Kuş sütü, can dermanı da burada bulunur. Yüce Allah, bu bağın benzerini bir daha yaratmamıştır. Cennet. "Gülüstan-i Bag-l İrem'in yanında bir harabeye benzer."

Güneş neslinden olan periler ve cinlerden başka, hiç kimsenin o baga girmeye cesareti yoktur. Devlerin bile. Çelimsiz yaratıklann bekçiliğini yaptığı bağın toprağına ayağı değen bir insan yüz adım kenara fırlatılır. Azerbaycan halkı arasında var olan eski bir efsaneye göre, "Dirilik Suyü'nu içmek isteyen İskender Zülkameyn, bu suyun Şirvan denilen bir diyarda. Cennet e benzeyen "Gülüstan-I İrem" de olduğunu öğrenmiş ve oraya doğru yola çıkmıştır.

Müslümanlann Cennet hakkındaki düşüncelerinin bir örneği olan "Gülüstan-i Bağ-i İrem" ile ilgili başka bir görüş de kızgın güneş altında yanan harabelerin ortasındaki bir dağın eteğinde bağlık bir yer olmasıdır. Hıristiyan mitolojisindeki "İrem Bağfna çok benzeyen "Edam Bağı "nın adı geçiyor. Kuran'daki Cennetle ilgili görüntünün. Suriye Hıristiyanlannın Cenneti betimleyen bir grup duvar resimlerinin etkisiyle oluşturulduğu hakkında fikirler de vardır.

GÜLÜŞ: Şiirsel mitolojik düşüncede "gülüş", insanın doğuştan sahip olduğu sihirli bir unsurdur. Bir Yakut mitolojik metnine göre, şaman doğum esnasında güler. Çünkü gülüş, hamilelik ve doğum için İlk başlangıçtır. Sihirli gülüşün, bereket, bolluk, tokgözlülük ve ölüp-dirilme gibi sembolik anlamlan vardır. Gülüşle doğa kültü arasında da derin bir bağlantı vardır. Genellikle, arkaik düşüncenin bir kuralı olarak, yerin bereket gücüyle, canlı varlıklann türemesi arasında bir farklılık yoktur.

Fallık merasimlerinde de kitlesel gülüş ve mutluluk hakim olurdu, çünkü inanışa göre bu gülüş, toprağın bereket gücü ve ürünün bolluğunu getirecekti. Örneğin, Çin Türkmenlerinde ekin için toprağı erkekler hazırlar ancak tohumu toprağa kadınlar serperdi. Çünkü, kadınlann doğa güçlerini canlandırarak, toprağın verimlilik gücünü artıracağına inanılırdı.

Gülüşün hayat verid gücüne olan inanç. Türklerin geleneksel

görüşlerinde geniş yer tutar. Örneğin, eski Yakutlar, doğum sırasında hamile kadına güçlü gülüşüyle yardım ettiğine inandıkları Doğum İlahesi "İyehsite'ye taparlardı. "Ayıısıt" merasiminde bir kadının krize girip, yüksek sesle gülmesi, "Ayıısıf'ın ona yardım edeceği ve en kısa zamanda çocuk sahibi olacağı anlamına gelirdi. Hakaslarda ise erkekler dağda "can isteme merasimi" geçirdikleri zaman, evde kalan kadınlar canı yutup, hamile kalsınlar diye kahkahayla gülerlerdi. Kumandinlerde de "bolluk ve bereket isteme merasimi "nde gülüş motifi çok görülürdü.

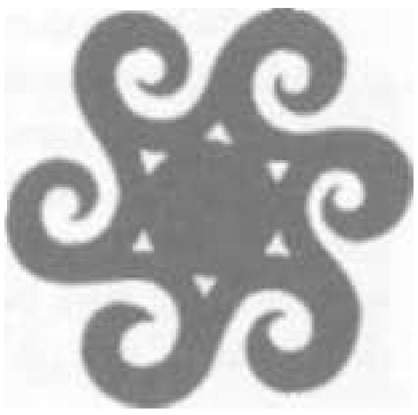
Gülüş, dünyanın yaratılış nedeniyle de ilgiliydi. Bazı halkların arasında yaygın olan cinsel yetişkinlikle ilgili yapılan merasimlerde, merasime katılanların yüksek sesle gülmesi de yeniden doğuşu sembolize ederdi.

Gülüş, tüm Ortaçağ bayram lan nda da yer alırdı. Araştırmacıların görüşüne göre, eğitimler arasında gülüşe yer verilen tek eğitim "Dzen"di. Buradaki gülüş de eski inanışlann kalıntısı olup, ekincilik bayramıyla ilintiliydi. 'Dzen' taliminde, "ölümden önceki gülüş", öleni dirilterek, yaşam ile ölüm karşılaşmasını ortadan kaldıran bir araçtır ve kökleri kutsal kaynağa bağlıdır. V. Y. Propp, "İnsanların ekin zamanında gülmelerine dair elimizde bilgi yoktur. Ancak "Dzen" taliminin öğrenilmesi, tarihin derinliklerinde gülüşün ekincilikle ilgili olduğuna şüphe bırakmıyor" demektedir.

Verimlilik açısından, kadınla toprak arasındaki bağlılık, bazı merasim karakterli oyunlarda kendini gösteriyor. Bu merasimlerden biri, yazın gelişi ve ekin zamanının başlamasıyla ilgili "Kos Kosa" tipli halk oyunudur. Buradaki gülüşün arkaik bir işlevi de toprağı etkileyip, ürün vermesine yardıma olmaktır. Gülünç oyunlann oynanması ve çeşitli komedilerin yapılması, toprağın "hamileliği" ve "doğumu" için zemin ve ortam olarak düşünülürdü.

Gülüşte, ölüleri diriltme gücü olduğuna bile inanılırdı. Bazı halklarda, ölenleri aralıksız gülüş sesleriyle toprağa vermenin kökleri böyle bir inanca dayanmaktadır. Halk kültürünü anlatan metinlerden anlaşıldığı gibi, kahramanın diğer dünyaya geçişi de bazen gülüşlerle birlikte olurdu. Buradaki gülüş, büyük ihtimalle, kahramanın

yeni mekâna atlayarak, onun yeni varlığının doğuşunu sembolize ediyor olabilir. Çocuğun doğmasından tutun da sınav merasimleri ndeki sembolik yeniden doğuş motiflerine kadar, tüm doğma motifleri gülüşle birlikte gerçekleşir. Çünkü onun, hayat veren gücü vardır.

Altay Güneş Sembolü
< M a VNV, Yüzy,,)

GÜNEŞ: Türk mitolojik düşüncesinde, kutsal evrensel bir obje. Eski Türkler aya tapmadıklar mazlardı. Ancak güneş Türk mitolojik inana ne unsurlardandır. Aya saygı gösteren Hunlar, g saygı gösterip, kurbanlar verirlerdi. Türklerde doğuya doğru, güneşin hareket yönünde yi hakanın çadırının kapısı doğuya doğru açlırd doğuşunu bu şekilde selamlamış olurlardı. Eski Türkler doğan güneşi, üç veya dokuz kez selamlarlardı. Azerbaycan dilinde "bahtı aç!-mak" anlamında kullanılan, "alnına gün doğmak" deyiminin kökleri de bu eski inanışa dayanıyor olmalıdır.

Türklerin yaratılış destanının bir versiyonuna göre, gökyüzünün yedind katında "Gün Ana" mesken tutmuştur. Bu, güneşin kutsallık taşımasının bir göstergesidir. Altay Türk düşüncesine göre, insanlan korumakla yükümlü olan "Suyla" adlı ruh da güneşin kınntılanndan yaratılmıştır. Türk şaman dualannda, yiğitlerin güneş ve ayın desteğinden yararlandıklan söylenir. Türk destan geleneğine göre yiğitler yemin ederken. "Güneş bizi korur" derlerdi.

Cengiz Han, güneş soyundan gelirdi. Ulu ata Oğuz Han'ın oğullanndan birinin adı da "Gün Han"dı. "Gün tengride olmuş kağanlar" ve bunun gibi unvanlar ise Mani dini ve benzeri yabana dinlerin etkisiyle oluşmuştur. Mani dinini kabul eden Türkler, din düşüncesinin temel anlayışı olan Tann sözcüğünün önüne bir "Gün" (Kün) veya "Ay" sözcükleri ekleyerek, "Gün Tann" (Kün Tengri) ve "Ay Tann" motiflerini oluşturmuşlardır.

Daha önceleri Kızıllarda (Kuzey Hakaslarda). düğünden önce, "güneşe saygı" merasimi yapılırdı. Türk halklannın geleneksel dü-

şüncelerinde. güneşle İlgili çok sayıda inanış yaşamaktadır. Örneğin, hamile kadın rüyasında güneş görürse kızı olur. Güneşin değdiği yer murdar olmaz. Günbatmına bakmak iyi karşılanmaz. Günbatımında çöp atmak, bir insanın kötü yola düşeceğinin İşaretidir. Günbatımından sonra evin bereketini -ununu, pirincini, tuzunu ve ekmeğini- dışan vermek olmaz.

Mitolojik inançlan aktaran metinlere göre, cinler ve ejderhalar güneşin düşmanıdırlar ve onu boğmaya çalışırlar. İnanışa göre. güneşin tutulduğu zamanki kırmızılığı da bu yüzdendir.

Azerbaycan dilindeki "güneş hakkı" yemini ve "gün ışığına çıkmayasın" bedduası gibi mitolojik düşünceyi gösteren deyimler de güneşle İlgili eski İnanışlann kalmasıdır. "Dede Güneş" ve "Gündoğdu Baba" gibi pîr ve ocak tapınaklarının adlan da bunun kanıtıdır.

H

HAK ÂŞIĞI: Türklerin (daha çok Azerbaycan ve Türkiye'de) aşk destanlannda, erenler ve kırklar elinden bade içip, ilâhî bir aşkla Tann'ya seslenen kahraman ve saz şairi.

Geleneksel halk inanışlannda, kırklar elinden bâde İçenin, "hak aşığı" olacağına inanılırdı. Kırklar, evliyadırlar ve "iyilerden" sayılırlar. Onlar göze görünmezler. Onlann bâde içirdikleri herkes "hak âşığı" olur ve kara sevdaya düşer. Bâde içmiş adam, kırk gün ağzı köpürmüş halde yüzükoyun yatar. Tomurcuk verilen geleceğin "hak aşığı", bu haliyle yetenek veren şamana oldukça yakındır.

"Hak âşığı" olan İnsana dünyadaki tüm bilimlerin kapısı açlır. Çünkü, onun gözünün önündeki gaflet perdesi kenara çekilir ve o, âlemin tüm sırianndan haberdar olur. Bundan sonra Tann kurbanlan arasına katlan "hak âşığı", kötü ruhlardan korunacaktır. Onun artık kötü ruhlardan korunacak bir gücü vardır. Sonsuz manevî güce sahip olan "hak âşığfna, artık ne zehir kuyusu ne kılıç ne de ok etki edemez.

"Kandan mekâna yolculuk yapan" ve Tann katındaki menzillerin en üsttekine (ariflerin olduğu mekâna) yükselen "hak âşığı", başkalanndan farklı olur ve seçilir. İlâhî aşka kadar yükselen, hakkın dilinden söyleyen ve mistik içerikli kilitleri İlâhî gücü sayesinde açabilen, gizli konulan anlayan ve dağla taşla konuşan bu aşığa yetenek veren Hazreti Ali, Hızır, kırklar ve nuranî ihtiyardır. Ruhlann dilinde şarkılar söyleyebilen şaman gibi yetenek verilen "hak âşığı". Hakkın sözlerini söyler. Hakkın konuşturduğu ve dinlediği bu âşığın daha usta âşıklara galip gelmesi de ona hak tarafından yetenek verilmekle açıklanabilir. "Hak aşığı" anlayışı, yetenek ilâhî kaynaklı olduğunu gösterir. Mana âleminin bilgici olan "hak âşığı" motifinin ortaya gkı-

şında. hak sofizminin de kaynağını oluşturan Şamanizmİn izleri açık bir şekilde görünüyor. Şamanizm temeli üzerine oluştuğu için, aşk destanlannın kahramanı olan "hak âşığı" motifiyle şaman arasında açık bir şeklide görünen bir yakınlık var. Sûfilik sırf bu yakınlık üzerine kurulur. Bu sûfilik katı, "hak âşıgf nın taşıdığı adlarda bile kendini bulur, (bak: Buta; Şaman Azan; Vergi)

HAL ANASI: Azerbaycan Türk inanışlarında geniş bir şekilde yayılmış olan mitolojik varlıklardan biri. Türk halklarında. Al, Albastı gibi adlar altında da bilinen "Hal Anası", transformasyonu olduğu arkaik yapılı mitolojik motifin, yani Ulu Ana bütünlüğünün işlevsel-yapısal özelliklerini taşır. "Hal Ninesi", "Çay Ninesi" ve "Al Kadını" gibi adlarla da anılan "Hal Anası" dağınık saçlı, büyük başlı, koca burunlu, uzun boylu ve beyaz giyimlidir. Kuzu başı büyüklüğünde olan göğüsleri dizlerine kadar uzanır. Sağ göğsünü sol omzuna, sol göğsünü sağ omzuna atarak gezen şeytanî bir varlıktır ve göze görünmez. İri göğüslü olarak betimlenmesi, onun yetenek ve bereket idealinden geldiğini gösterir. Şeytanî bir varlık olan "Hal Anası", halk demonolojik görüşlerine göre, yerin altında yaşayan cinlerin anasıdır. Bu anlamda o. yeraltı dünyası ve ölüler saltanatıyia İlintilidir. Mitolojik inanışlarda, "Hal Ninesi, su dibinde yaşar. Çeşme kenannda olur. O, kadından dünyaya gelmiştir" denilir. Aynı inanışlara göre o, kendi çocuğunu yemiştir. Kendi çocuğunu yemesi ve gündüzleri normal kadın, geceleri "Hal Anası" olması, onun değişken tabiatlı ve kötü ruh olduğunun bir göstergesidir. Karanlık dünyadan gelme bütün varlıklar gibi o da söylenenlerin tersini yapar. "Git" denilirse gelir, "gel" denilirse gider. O, hamile kadınlann düşmanıdır. Keskin tırnaklı ve dağınık saçlı bu şeytanî varlık, yeni doğmuş çocukları öldürür. Onun en çok yaşadığı yerler, yeni doğmuş kadının yanı, yeni doğmuş hayvanın yanı, ahır, yıkıntılar, eski değirmenler, su kenan ve koz ağacının dibidir. "Hal Anası", karanlık çöktüğünde, yeni doğum yapmış gelinin bulunduğu evin bacasına gelir ve gelinin yatmasını bekler. Sonra onun ciğerini çıkanp su kenanna götürür ve yıkadıktan sonra da yer. Bebeğin kırkı çkana kadar,

annenin su kenarına gidip çamaşır yıkamasına izin vermezler. Yeni doğmuş gelinin dğerini çok seven "Hal Anası", onu su kenannda görürse, hemen götürür. Ciğeri götürülüp suya tutulan kadının öleceğine İnanılırdı. "Hal Anası"nı korkutmak İçin, yakınlardaki çayı kılıçla yararlardı. Çünkü, "Hal Anasfnın suyla bağlantılı olduğunu düşünürlerdi. "Hal Anası"nın yakınlaşmaması için de yeni annenin başının altına eski süpürge, ekmek, soğan veya ayağının altına makas, bıçak, tüfek gibi şeyler koyar, yakasına İğne takarlardı. Bazen de yastığın altına tuz ve ekmek koyup, yattığı yerin çevresine beyaz bir çizgi çizer veya eşya sererlerdi. "Hal Anası "nın boynundaki boncuğun alınıp saklandığı eve bir daha "Hal Anası" yaklaşmayacağına İnanılırdı. Ahıska Türklerinde "Hal Anasfnın bastığı insanı kurtarmak için, "Al Kemiği" veya "Al Boncugu"ndan yararlanılırdı.

Canlı geleneklerde var olduğuna inanılan ve bu yüzden de halk inanışlanyla sıkı bağlantı içinde olan motiflerin hikâye ve destanlara konu olma olasılığı azdır. "Hal Anası" da halk inanışlanyla sıkı ilişkide olan bir varııknr. Azerbaycan halk inanışlannda, Hal'la ilgili "Hai'ı biz görmedik ama babam gördüğünü söylerdi" gibi sözler söylenir ve hatta onlardan "Nesli tükenmiş akrabalar" olarak bahsedilirdi. Onlardan kalma yerler olarak da harabelere yakın büyük ocak yerleri ve mezarlıklar gösterilirdi. Ancak bazı hikâyelerde "Hal Anası"nı mezarlıkta yakalayıp yakasına iğne saplayarak etkisiz hale getirdikten sonra onu evine getirip kendine kadın yapan adamlardan da bahsedilir. Hatta bu adamların daha sonra bu "Hal Anasondan ejderha kadar kocaman çocuklan olması da hikâyelerde işlenen konulardandır.

Sonralan. "Al Dede" inana da "Hal Anası "na bağlı olarak eski mitolojik inanışlar içinde yerini almıştır, (bak: Al: Albastı; Almaş)

HAL DİLİ: Hal veya Al dili tersine olan bir dildir.

Şeytanî varlıklarla tersine konuşulur. Eski inanışlara göre, öbür dünya varııklannın yaşayışlan, görünüşleri ve yaptıklan gibi, konuştuklan dil de bu dünyadakinin tam tersidir. Azerbaycan'ın bazı yörelerinde ters iş gören bir kadına. "Hal dnsinden misin?" derler.

HÂMİ RUH

Azerbaycan Türklerinin demonolojik görüşlerinde geniş yer tutan "Hal-AI Anası" motifiyle bağlı inanışlara göre, bu varlık insanın söylediklerinin tersini anlar. Onun gelmesini istediğin zaman "git", gitmesini istediğin zaman ise "gel" demek gerekir.

Saka Türkçesinde "Al" ile aynı kökten olan "Albın" sözünün anlamı "hile"dir. Bu anlamda "Al" kökünden gelen "aldatmak", "aldanmak" ve "yalan" gibi sözler sırf terslik bildirir, (bak: Tersine Olmak)

HÂMİ RUH (KORUYUCU RUH): Türklerin eski dinî-mitolojik dünya görüşünde, hami ruh anlayışı geniş yer tutardı.

Bir düşünceye göre, çok tutucu ve değişmez olan geleneksel Türk şuurundan. Tanrıcılığın kolay kolay silinmeyen eski tannlan, halkın belleğinde uzun zaman hami ruhlar olarak yaşamaya devam edip daha sonralan ise destan kahramanlarına çevrilirler. Q. Ksenofbntov, böyle bir sürecin izini, en eski tann saydığı kurtta görür. Aslında geleneksel Türk düşüncesinde kurt. hiçbir zaman Tann makamına yükselmem iş. Her şeyin yaratıcısı olarak algılanan, zamana ve mekâna sığmayan tek Tann'ya hiçbir zaman ortak düşünülmemiştir. Türklerin dinî-mitolojik dünya görüşlerindeki koruyucu ruhların doğalannın anlaşılması bakımından, V. Bogoraz'ın, söyledikleri önemlidir: "Yakut tannlan tek bir sistemde birleşmez ve tapınak oluşturmazlar. Sadece yan yana dizilirler. Ürüng Ayıı Toyon ve Uluu Toyon, daha aşağı seviyedeki tannlan oluşturucu merkez değiller." V. Bogoraz'ın bu sözleri şüphesiz, İççi ve benzer adlarla bilinen koruyucu ruhlarla ilgiliydi. Mitolojik tabiatlı bu varlıklar, çeşitli şekillerde betimlenmişlerdir. Örneğin, Karamurt Özbeklerinden olan bir bahsinin verdiği bilgiye göre, onun koruyucu ruhlanndan biri, reyhan kokusunu çok severmiş. Bu kısa boylu ruh, her zaman reyhanın kokulu dalıyla gezip, "Ben Gülistan Bağının adamıyım" dermiş.

Şamanizmde, şamanın koruyucu ruhlanyla aynı işlevi, destan kahramanlarının yardımcısı olarak karşımıza çıkan "Kel" karakteri yerine getirir. Bu balomdan Şamanizmdeki şamanla, onun yardıma ruhlan arasındaki ilişkiyi, sihirli destanlardaki kahramanlarla onlann

yardımcıları arasındaki ilişkiye benzetmek mümkündür. Bir Altay şamanı, kendinin konryucu ruhu olan göze görünmez "Gök Hatunu" hakkında konuştuğu zaman. "Onsuz ben nasıl şaman olabilirim ki?" demektedir. Bu koruyucu ruhlar, şamanın Öbür dünyaya giden ruhu gibi anlaşılırlar. Başka bir deyişle, şamanın ruhlar alemindeki varlığı olarak kavranırlar. Şamana göğsünden süt veren ve onu ruhlarla ilişkiye hazırlayan, yeraltı dünyasının kızlan olan ruhlar, daha sonra onun koruyucusu olurlar.

İçerik itibariyle de şamanın kendi ruhuyla konryucu ruhlan, aynı işlevi yerine getiriyorlar. Hakaslarda son zamanlara kadar, iki dns koruyucu ruhtan bahsedilirdi: Dağ (Tağ Eezi) ve Su (Suğ Eezi) ruhlanndan. Şoriann inançlarına göre ise şamana en çok yardım gösteren ruh, Dağ Ruhuydu. Koruyucu ruhlann Şorlar dilindeki adı. Tös" ve Şolganlardaki ise Tengri" idi.

Koruyucu ruhun kendisi, ona verilen kurbanla aynı izleri taşır. Araştırmacılann, Güney Sibıya'da elde ettikleri veriler, ruhlar ve koruyucu ruhlann, baş yerine boynuzcuk ve garip şekilleri olduğunu göstermektedir, (bak: İye; İççi; Ruh)

HAN: Türk dinî-mitolojik sisteminde bazı varlıklann adlarıyla birlikte kullanılan bir unvan.

Bu sözcüğün diğer bir şekli de "Kaan'dır. E. Pekarski'ye göre "Kaan": "Ulu, büyük, saygı gösterilen, hürmet edilen" demektir. Sibirya Türklerinin Şamanizmle ilgili inançlannı aktaran bir rivayette, gökyüzünün en üst katanda. Tengere Kayra Kan" adında bir ruh yaşarmış. Bu ruhun adındaki "Kan-Han" kısmı da açk bir şekilde görünüyor. Yakut yazılannda ise "Kaan Targara" adına rastlanır. Ancak bilimsel metinlerde bu adda bir mitolojik varlık kaydedilmemiştir. Büyük olasılıkla bu, "Ayn" denilen iyilik sever ruhlardan birinin adıdır.

"Han-Kan" sözcüğü, Yakut dilindeki metinlerde Orman Ruhu'nun adı olan "Utugen Kaan" şeklinde, Yakut şamanlannın dilinde ise "İblis Kaan" adındaki "Savaş Ruhu" olarak karşımıza çıkıyor. Kuşkusuz bu adlardaki "Kaan" unvanı, adı geçen ruhlann mitolojik

özellikleriyle İlgilidir ve bu motiflerin yapısal-anlamsal özelliklerini aktanr. Türk halk demonolojik görüşlerine göre en acıklı ruhlardan sayılan "Erlik", Altay Türklerinde "Erlik Kaan" adıyla bilinir. "Kan-Han" ile aynı kökten gelen "Kanım" da Sibirya Şamanist inançlı Türklerin dinsel uygulamalarında, boylan ve soylan koruyan ruhlann liderine verilen bir addı. Sibirya şamanlan dua ederken Umay Ana'nın adına "Imay İçe Kayrahan" derlerdi.

"Kaan" unvanının kullanılması bakımından, Tann Han" deyimi de ilginçtir. Ancak buradaki "Han" anlayışını, "hiyerarşik tanrılar sistemi İçindeki lider konum" olarak agklamak doğru olmaz. Çünkü Türklerde birden fazla Tann vardı ve bu tannlann hiyerarşik bir sistemi yoktu. Karaçay-Balkarlarda da Ulu Tann'nın adlanndan biri "Han TeyrTdir. Bu Tengri, Tengir ve benzeri adlar altında bilinen en ulu ilâhî varlığın adlanndan biri olan Tengri Han" şeklinin aynısıdır. Bu unvanla anılması, "Han Teyrf'nin her şeyi yapmaya kadir güç olmasının yan ısı ra O'nun birer ruh olan diğer fevrilerden farklı olduğunu da gösterir. Halkın inanışına göre, hiçbir şey Teyri Han"den habersiz ve O'nun iradesi dışında olmaz.

7. yüzyıla ait "Ah/an Tarihi"nde, Savirierin (Hazerierin), Allah bilip kurban kestikleri Tangri Han" denilen kocaman bir varlıktan söz ediliyor. 12. yüzyılın yazarianndan olan Suriyeli Mikail'in verdiği bilgiye göre, Türkler 5. ve 7. yüzyıllarda "Kan Tangri" adında bir Gökyüzü Tann'sına İnanırlardı. "Kan" onlann dilinde "Gökyüzünün rengi, göğün maviliği" demekti. Suriyeli Mikail'in "Kan Tangri" hakkında verdiği bu bilgiler, "AlvanTarihi'ndeki Tangri Han" ile ilgili verilen bilgelerle tam örtüşür. Buradaki "Han" sözcüğünü, dünyevî anlamda "Han, Hakan" gibi yorumlayarak, ilâhî bir varlığa insan biçimci çizgiler vermiş olduklan gibi bir iddiada bulunmak da yanlıştır. Başka bir yanlış fikre göre ise ilk Türk hakanlanndan biri, bu adı taşımıştır ve bu hakanın adı daha sonra tann adıyla kanştınlabilirdi. Halbuki, Altay Şamanizminin kendisinde bile gökyüzünün katJannın şeklinin çizilmesine rağmen Tann'nın şekli hiçbir zaman çizilmedi.

Türk mitolojik görüşünde kâinat, bir bütün olarak Tann gibi düşünüldüğünden, ulu dağlar ve ağaçlann her biri Tann'yı temsil ede-

rek ilâhî değer taşımışlardır. Kutsal içerik taşıyan Teng(e)ri" anlayışının, Orhun Türk yazılı abidelerinde "sonsuz gökyüzü" anlamında kullanılmasının yanı sıra, "yüksek dag" ve "büyük ağaç" anlayışlannı da içermesi, bu fikrin doğru olduğunu bir kez daha kanıtlıyor. Sayan dağlanndakİ Tuva Türklerinin dilinde, tannnın adı, "Han Tengır", Moğol şaman metinlerinde ise "Han Tengri" olarak geçmektedir. Tyan Şan'ın Kırgızistan sınınndaki en yüksek zirvelerinden birinin adı, "Han Tengri "di r. Kazakistan'da Çİngis dağlannın merkezi bölümü "Hançingis" adıyla bilinir. Derbend yakınlarındaki Kayakent'te ise yerlilerin 'Tengrihan" adı verdikleri kutsal, dokunulmaz bir ağaç var.

Mitolojik Tann Han", Türk etnik-kültürel geleneklerinin kurallan bakımından, kâinatın yapısal-anlamsal bütünlüğüyle gösterilen bir anlayıştır. "Han" sözcüğünün bu şekilde Tann" adıyla birlikte kullanılması, kâinatın birliği, bütünlüğü ve ululuğunu anlatır. Bu da aslında Türk Tanncılık sisteminin olmazsa olmazlanndandır.

HAN ÇİNGİS: (bak: Cengiz)

HAYDAR: Azerbaycan Türklerinde yaygın olan mevsim ve merasim sarkılan İçerisinde, harman savrulduğunda rüzgân çığırmak için okunan harman sarkılan nda adı geçen varlık.

O merasimlerde, "Hayder, Hayder, es de gel'-yedi harman basta da gel!" veya "Hayder, Hayder, ekmek ver'.-kişilere yürek verlharmanlan yığmaya-serin serin rüzgâr ver" diye okunur sonra da "Hayder baba, gel payını götür!" diye çağınlırdı. Kazaklar da harman savurduklan zaman rüzgâr olmazsa, "Rüzgâr Sahibi" olarak bilinen ve adına "Mir Hayder" dedikleri ruhu şöyle çağınrlar: "Mir Hayder, Mir Hayder, gel Mir Hayder!"

Ancak birbirine bağlı bu iki motifin işlevleri, karakteristikleri veya mitolojik açıdan temsil ettikleri semboller hakkında şimdilik tam bir fikir yürütmek zordur. Bununla birlikte, bu adın Tann'nın Aslanı" lakabıyla bilinen Hazreti Ali'nin adlanndan biri olan "Haydar" ile İlgili olduğu ancak mitolojik bir varlık olarak ondan aynldığına şüphe yoktur.

HELVA

Aşağı Sırderya boyunda yaşayan ekinci Kazaklar da rüzgânn kontrolünü elinde bulunduran ")alanaş Ata" (Yalın Ata) adında bir varlığın olduğuna inanırlardı. Bunun için de harman savurduklan zaman, rüzgâr estirsin diye ona yüz tutarlardı. Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerinde de rüzgâr estirmekle görevli "Yel Baba" motifi bulunur, (bak: Yel Baba)

HELVA: Yas merasimlerinde helva pişirilmesi, eskilerden beri, onun mitolojik görüş ve âyinlerle bağlılığının bir göstergesidir. Bu âdetin kökleri, hiç şüphesiz, mitolojik düşüncenin ilk çağlanna kadar uzanır. Yasta helva verilmesinin, ölümü, kaosu ve düzensizliği temsil eden kötü güçlere karşı dayanmak için güç verdiğine olan inanç, tamamıyla onun yaşam gücüne ve yaratıcı özelliğine olan inanıştan kaynaklanmaktadır. Bu olayın, sırf ölme-dirilme üzerine kurulu bir Azerbaycan destanında anlatılması da rastlantı değildir.

Araştırmacılar bunu. uygarlığın bir göstergesi olarak görüyorlar. Yani, uygarlıklar sisteminin değişmeyen dengeleri arasında, çiğin pişmesi, kaosun evrene ve doğanın uygarlığa dönüşmesini bildiren bir göstergedir. Bu anlamda, helvanın pişmesi, ondaki hayat gücünü gösterir. Doğanın ölüp-dirilmesini ifade eden, sembollerle dolu "Bahar Bayramında da "Semeni Hervasf nın pişirilmesi, aslında kaostan evrene geçişi sembolize ediyor. Yaratılış sürecinin gerekli bir ürünü olduğu içindir ki, geleneksel düşüncede, helva, sağlamlığın ve diriliğin kaynağı sayılır.

HETONİK VARLIKLAR: Yunan dilindeki "Hteonos" sözünden gelir. Bu gruptaki mitolojik varlıklann, yerin veya suyun hayat verici gücü, bolluk gücü ile birlikte aynı zamanda ölüm getiren yeraltı güçlerle de bağlılığını bildirir. Bu anlamda şeytanî varlıklar, topraktan yaratılmış, yerin dibinde, mağaralarda ve kuyularda yaşayan demonik güçler veya yeraltı dünyasıyla ilgili olanlardır. Bu tip varlıklar, başta yılan olmak üzere suda veya karada yaşayan hayvaniann görünen çizgilerini taşırlar ve genellikle de çirkin ve biçimsiz olurlar. Tek gözlü, kör ve eksik olurlar. Bu asimetrik görüntü, onlann ilkelllğiyle

bağlıdır. Bu varlıklann kötülükleri, ancak yok olmala-
A W nyla ortadan kalkabilir.

l Mitolojide, Deminjrg'a karşı çıkan ve yeraltı saltanatına sahiplik yapan güçler de iki yönlülük özellikle-
X» riyle tanınan şeytanî varlıklardır. Sihirli hil<âyelerdeki şeytanî varııklar. öz mekânlan olan "Şeytan memleketi"nin dışında güçsüzdürler. Hikâye kahramanı, bu varlıklann yaşadıklan mel<ândan bu dünyaya atlayana kadar arkasına bakmamalıdır. Onun için de bu şeytanî kökenli demon, hikâye kahramanına "Eğer seni kendi toprağımızda yakalasaydık, ele gelmeyecek karar küçük parçalara ayınrdık" der.

Hetonik varlıklar, görünüş itibanyla marjinal varlıklara benzeseler de işlevsel-anlamsal özellikleri bakımından onlardan aynlıriar. Bu varlıklar temel olarak, toprağın derinliklerindedir. Dünya Ağaa'nın yeraltı âlemine ait kısmı ve ilk yaratılış çağıyla ilgilidirler. Bu bakımdan, insanlann topraktan yaratıldıkJan hakkında birçok İnanrş vardır. Yeryüzü de birçok gelenekte, şeytanî bir varlık gibi düşünülmüştür.

Mitolojik görüşlerde, şeytanî varlıklarla evliliğin ilginç bir yeri vardır. Ulu Ana mitolojik bütünlüğü, hem hayat verid başlangıç hem de ölüm getiren güç gibi, kendinde şeytanî âleme özgü birçok iz taşır, (bak: Demonoloji; Değişkenlik)

HIBILIK: Türkiye'nin bazı yörelerinde yaşayan insanlann demonolojik görüşlerine göre, görünüş itibanyla "Al Kansı" şeklinde olan demonik bir varlık. Ona "gıbılık" da denilmiştir. Ancak "hıbılık'ın ondan bir farkı vardır. "Al Kansı" sadece yeni doğmuş kadınlan rahatsız eder ama "hıbılık" kadın, erkek hiç kimseye rahat vermez. "Hıbılık" genellikle yalnız kadın görünüşündedir ancak erkek görünüşlüsü de vardır. O, yanına gittiği kişinin göğsüne çöker ve neresi kesilip ölene kadar boğazını sıkar.

İnanışa göre, "hıbılık", onu yakalayan birine bol bol altın verir. Bazı yörelerdeki görüşlere göre, "hıbılık", uykudayken insanlann üzerine çöken kötü ruhtur. "Hıbılık" kimi basarsa, o insan yerenden kıpırdayamaz, dili tutulur ve ter basar.

"Hıbılık", bastığı insanın gözüne kedi seklinde gözükür. "Hıbı-İık"ın başında sihirli bir şapka vardır. O şapkayı ele geçiren birinin zengin olacağına inanılır.

HIZIR: Efeanelere göre, karanlık dünyadaki "Dirilik Suyu"ndan içip daimî yaşayan ve ölüp-dirilebilen doğayı sembolize ederek ebediyetin göstergesiyle çevrilen mitolojik varlık. Orta Asya Türkleri ona "Kidir" derler. Onun adına aynca "Hızır Ata" de denilir ve dara düşüldüğü zamanlar ondan yardım istenir.

Sofi inançlannda "Hızjr"ın bir evliya olduğu düşünülür. Halk inançianna göre ise her devrin bir Hızır'ı vardır. Bazı inanışlarda. "Hızır" kültü, ilkel dinlerde rastianabilen Bitki Tanrısı ile ilgili düşünülür. Ancak hatta Müslümanlıktaki "Hızır"ın bile, onunla derinden bir bağlantısı olmadığına İlişkin görüşler var. "Hızır" adının, "Bilgamıs" (Glgameş) destanındaki "Hasisatra" adının Arapça! aştın İmiş şekli olduğu hakkında da görüşler var.

islam kaynaklannda, doğruluğuna İlişkin tartışmalar halâ bitmemiş olan rivayetlerde, "Hızır"ın kişiliği hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmektedir ve "Hızır'la "Iryas"ın farklı kişiler olduğu söylenmektedir. Şiilikte önemli bir yeri olan "Hızır", "Hazreti AJi"nin ölümü dolayısıyla "Ehl-i Beyt"e başsağlığı dilemiş, 'Hazreti Hüseyin'in şehit olmasının ardında da mevlit okutmuştur. "Hızır"ın birkaç yerde mezan olduğu söylenir. Bu durum, onun mitolojik düşüncede gerçek varlık gibi kavranan koruyucu ruh ve evliya olmadığından ileri gelir.

"Hızır'ın, kıyamete kadar yaşayacağı söylenir. "Hızır"ın adı. bazı Alevi-Bektaşi şairlerinin şiirlerinde "Ali'yle birlikte kullanılır. Bazı Kızılbaş rivayetlerinde de "Hızır'ın rolü açık bir şeklide "Hazreti Ali'ye verilir. Bazı Alevilere göre, "Hazreti AIİ"nİn adlanndan biri de "Hızır'dır ve dünyada bu adla yaşar. Rr Sultana ait olduğu düşünüten bir şiirde, "Bin bir adı vardır, bir adı da Hızır" denilmektedir.

Kuranı yorumlayanlar, Kehf süresindeki hikâyenin "Hızır'a ait olduğunu kabul ederler. İslâm alimleri, onun peygamber, evliya veya melek olduğu hakkında çeşitli fikirler yürütmüşlerdir. Kuran terslrcl-

lerinin birçoğunda, "Hızır"ın onlara görünüp, yol gösterdiğini hatta "Isnvi Âzam"ı öğrettiği söylenir. O. genellikle İslam dinî sistemindeki bütün peygamberlerin ölümlü, "Hızır"ınsa ölümsüz olduğundan, ölümün Haktan geldiğini kabul eden İslam dinî sisteminin dışında kalır.

"Hızır"ın "Dirilik Suyu" içip, ölümsüzleştiği ve ebedî yaşadığını kabul edenlere göre, O. Hazreti Adem'den beri yaşamaktadır, Nuh Tufanı'ndan sonra, Hazreti Adem'in, o zamana dek korunan cesedinin defnine yardım etmiş. Muhammet Peygamber ve Hazreti Ali'yle da görüşmüştür. Azerbaycan'da yolculuk yaparken "Hızır Zinde" adında bir pîri ziyaret eden E. Çelebi, oradaki türbede yatan "Hızır" adında birinin İlk günkü gibi tazeliğini koruduğunu yazmış.

Tasavvuf kaynaklarına göre. Musa Peygamber'in ilâhî sırtar ve gerçekleri anlamasını "Hızır" sağlamıştır. Bu ilâhî varlık, kimin karşısına gkarsa, onun gözünde varlığın sır perdesi aralanır. Bu kaynaklarda "Hızır" şekilden şekle grip. bazen çocuk, bazen de yaşlı biri olur, bazen kuş gâh tavşan kılığına girer. Bir göz açıp kapanıncaya kadar çok uzak mesafelere gider. Havada dolaşır, su üstünde yürür. Doğadaki tüm varlıklan kendi emrine alabilir. Ölenleri bile diriltmeye gücü yeter. Birçok din adamına göre, "Hızır'ın ölümsüzlüğüyle ilgili en güçlü kanıt, Kuran-ı Kerim'in El Enbiya suresinin 34. ayetinde verilmektedir: "Biz senden önce hiçbir İnsana ölümsüzlük vermedik.[1]'

Halk inanışında bir kült seviyesine yükselmiş olan "Hızır", havada dolaşabilen bir vatlıktır. Gsimsiz ve göze görünmeyen bu varlık, istediği zaman görünebilir ancak kendini tanıtmadığı sürece, kimse onu tanıyamaz. Türk halk kültüründeki "Hızır"la ilgili inanışlann büyük bir kısmı, doğu kaynaklarıyla örtüşür. Bu inanışlara göre. bir peygamber olarak kabul edilen "Hızır", darda kalanlann yardımına koşan kutsal yüzlü bir varlıktır. Bereketli olup, çabuk tükenmeyen para ve benzeri şeyler hakkında "Hızır'ın eli değmiş" denilir. Bu onun başlangıçtaki bir işlevinin de bolluk koruyucusu olduğunu gösterir.

Anadolu Türklerinin İnanışına göre, "Hızır"ın "llyas"la görüştüğü

günde, kâinat yenilenir, bereket gelir. Bu inanışa göre. "Hızır'a Kadir Gecesi'nde rastlanabilir. "Hızır"ın ateşle bağlığı konusunda elde bir veri yoktur. O su ile ilgili bir motiftir. Nogaylann geleneksel demonolojik görüşlerini aktaran bazı metinlere göre, Su Sahibİ'nin adı "Ilyas"tır. Bu, dolaylı bir yoldan olsa da bereket düşüncesinin taşıyıcısı olan "Hızır'la su arasındaki bağlantıyı gösterir. "Hızır"ın ölümsüz betimlenmesine dayanak olan motiflerden biri de ebediyet ve ölümsüzlüğü sembolize eden su ile olan bağlılığıdır.

Kazaklar arasında yaygın olan bir inanca göre, bir eve girildiğinde, içeride insan varsa da yoksa da selam vermek gerekir. Çünkü, evin en yüksek yerinde "Hızır" oturmuş olabilir ve saygı gördüğü eve bereket gönderir. Azerbaycan Türklerinde de aynı inanç vardır, ancak "Hızır"ın yerine Ev Sahibi motifi vardır. Kazaklar arasındaki diğer bir İnanca göre de insanoğlu hayatı boyunca "Hızır" ile üç defe karşılaşırmış, ancak onu tanımak kolay bir şey değilmiş. Ama eğer tanryabilseymiş, ömür boyu mutluluk içinde yaşarmış ve talihi her zaman yüzüne gülermiş. Devletşah Tezkeresi'ne göre ise savaştan savaşa seslenen ve kurt gibi, yalnız liderin gözüne görünebilen varlık da "Hızır'dır.

Halk geleneğinde, onun bir eve gelmesinin bolluk getireceğine İnanılır. Aksakalı, uzun boylu, nur yüzlü, tatlı dilli, bazen yoksul, üstü başı dağınık hatta çirkin betimlenen daha çok derviş kılığında görünen bu varlık, insanlan sınavdan geçirir; onu kötü karşılayanlan yoksul bırakır, hoş karşılayanlan ise zengin yapar. Ancak bu zenginliğin sim açığa çıktığı an bereket kesilir.

Anadolu Kızılbaş ve Bektaşileri arasında yaygın olan bir İnanca göre, koyun sürüsüne kurt girerse, bunu berekete yormak gerekir. Çünkü aslında o kurdun "Hızır" olduğuna İnanılırdı. İslâm'a kadarki çağlann kalıntısı olan bu inanç, Türk etnik-kültürel sisteminde, kurt ve "Hızır" motifleri arasında anlamsal-yap isal yakınlığın bir sonucudur. Adının "Hızır" olması ise yattığı her yerde yeşil ot çıktığı içinmiş.

"Hızır" motifi. Türkistan inanışlannda da önemli yer tutar, tslam-Türk inanışlanna göre, her beş yüzyılda bir, onun cismi baştan başa yenilenir. "Hızır" yeşil giyinir, boz ata biner, sık sık gökyüzü meclis-

lerine katılır, coşa gelir. Tabii ki burada onun evliyalık yönü daha güçlüdür. Ahmet Yesevî'nin müritlerinden olan Süleyman Ata'nın ağzına tükürmek yoluyla hikmetler söyleme yeteneğini de "Hızır" vermiştir. Buna göre de Süleyman Bakirgani "Hızır Ilyas atam var" demektedir. Özbek Hanname'sinde, Cengiz Han'ın adını da o vermiştir. Hatta Hakanî ve Nizamîye yol gösteren, Hatayî'nin elinden tutan ve Fuzulî'ye İlham veren de bu evliyadır.

"Hızır"ın, geleceğin âşıklan olacak insanlann uykusuna girip, onlara buta verip aşk badesi içirmesi motifi, Türk halk kültüründe geniş yer tutmaktadır. "Hızır", Türk destanlanndaki kahramanlann kcruyucusudur. Onlara hayırlı dualarda bulunur ve onlan muratJanna erdirir. Kayın ağacından güçleri tükenmiş olarak inen yiğitlere de yardım eden ilâhî kökenli ihtiyar motifi. Türk "Hızır" anlayışının kendine Özgü prototipi sayılır.

Dede Korkut Kitabı kahramanlanndan olan "Boğaç Han", yaralanıp yıkıldığı zaman, yanında hazır olan boz atlı "Hızır", yarasını kendi elleriyle sararak, "Sana bu yaradan ölüm yokur. Dağ çiçeği, ananın sütüyle, yarana merhemdir" der ve kaybolur. Böylece O, hastalara şifa verirdi. Manas destanına göre, Manas doğduğu günden beri "Hızır", onun için dua ediyor. "Şah ismail ve Gülizar" destanında babası, Şah İsmail'in gözüne mil sokmak isterken, 'Tahlr ve Zöhre" destanının kahramanı "Tahir" zindana atıldığında yetişip onlan kurtaran yine Hızır'dır. "Saltukname'ye göre. San Saltuk'u alevlerden kurtaran da "Hızır"dır. Türkmen "Koroğlu'sunda ise "Hızır" (Hıdır), "nefes oğlumuz" dediği kahraman "Rövşen"in yeniden tarih sahnesine gkmasında rol oynar ve ona "Köroğlu" adını kendisi verir. O, "Adlar ve ZÖhre" adlı Başkurt halk destanında ise baştan aşağı yasaklı bir kahraman gibi betimlenir.

"Hızır" bazı hikâyelerde derviş adryla da anılmıştır. Halk şairlerinin oryasına giren hayalî varlıklar arasında, evliya olan saçlı derviş bir kadın vardır. Bu kadınla ilgili rivayetlerin sonunda, onun "Hızır" olduğu söylenir. Bu motif köken olarak, boUuk-bereket koruyucusu olan Ulu Ana mitolojik motifiyle ilintilidir. Yer Ruhu'nun şerefine yapılan merasimlerde. Şamanın kadın giysisi giymesi ve genellikle

bolluk, bereket fikriyle ilgili olması gibi veriler, bu motifin sembolü olduğu İdeal konusuna bir açıklık getirebilir.

"Hızır'ın adı. Bazı ansiklopedilerde, Arap kökenli "Kidir" olarak geçmektedir. "Kidir", Hazreti Musa zamanında yaşadığı ve ilâhî bilgilere sahip olduğuna inanılan bir kişidir. Araştırmalara göre, "Hızır" kültü, ne kadar Doğu-lslâm fikirlerinin izleri yönünden zengin olsa da aslında bir Türk fikrinin ürünüdür.

Bir efsaneye göre "Hızır", Kuranı, üstadının mezarında öğrenir. Bu efsane, onun ölüler saltanatı ve atalar âlemine bağlılığını gösterir.

Kazak sihirli hikâyelerinde kardeşlerinin ihaneti yüzünden kuyuya düşen (aslında ise kuyu aracılığıyla yeraltı dünyasına atlayan) kahraman, burada bir ihtiyan görür. Bu ihtiyar, kuş olup kahramanı ışıklı dünya üzerine çıkanr. Bu ihtiyar yine "Hızır'dır.

"Hızır"ın en çok sevdiği renk beyazdır. Bu renk ölüler dünyasının sembolüdür. Bolluk, bereket ve zenginliğin sembolü olan "Hızır", bazı metinlerde kör olarak betimlenir. O görmez okluğu gibi. aynı zamanda görünmezdir de. Dünyadaki tüm sırlara vâkıf olan bu varlığın körlüğü, onu yeraltı dünyası, Ölüler saltanatı ve atalar ruhlarının olduğu öbür dünyaya bağlıyor.

Türk Tannalıgında peygamberlik anlayışı olmadığı için, "Hızır'ın peygamber konumunda olduğunu düşünmek, Tanncılık görüşleriyle çelişir. Bu anlamda koruyucu ruh olan "Hızır", Türk etnik-kültürel geleneğinde, evliya, eren anlayışıyla ifade olunan mitolojik varlıklann tanımlanna daha uygun düşer. Ölüp-dirilme düşüncesiyle olan bağlılığı da onun Tanncılık görüşleri ışığında incelenmesini mümkün kılıyor. Bu incelemeler. "Hızır'ın dünyayı dolaşarak darda kalanlara yardım etmesi başta olmak üzere, tüm işlevlerinin Tann'nın varlığından kaynaklandığı kanaatini içerir.

Merasim içerikli Hıdır Nebi ve Hıdırellez inana da yine "Hızır-Hıdır" motifi çerçevesinde oluşmuş ve Türk halklannda bahann gelişiyle İlişkili olan bir inançtır. Tebriz'deki Türk aşiretlerinin "Nebi Bayramı" dedikleri bu bayramın adı. Güney Azerbaycan'da "Ali Hayder Bayramf'dır. Kos-Kosa gibi merasim kaynaklı oyunlar. "Hızır'ın adına bağlı olan Hıdır Nebi günlerinde oynanırmış. Bu merasimle ilgili

dan çok sayıda şarkı sözü günümüze kadar korunmuştur. HıdıreJ-İez'in yaklaşmasıyla. "Hızır"m yolu düşer diye. evlerde temizJik ve toparlanma yaşanır. O yılın bereketli geçmesi için "Hızır"ı karşılama merasimleri düzenlenir.

Bir görüşe göre. "Hıdır Nebi" merasimi, İlk çağlarda sadece kadınlar tarafından yapıhrmış. Halkın İnanışına göre, "Hıdır Zlnda". "Hıdır İTyas" ve "Hıdır Nebi" üç kardeşler. Bu inanışa göre, birinin işinde zorluk çkngında "Hıdır Zlnda". suda "Hıdır llyas" ve kurulukta da "Hıdır Nebi" çagınlır.

Türk halklannın Hıdırellez günüyle ilgili geleneksel görüşlerinde çok sayıda İnançlar olduğu gibi, bazı yasaklar da mevcuttur.

Ahıska Türklerinde "Hıdır". "Hıdır llyas" ve "Hıdırellez" olarak İki karakterde düşünülür. Onlara göre, "Hıdır llyas" suda batanlara yardım eder, "Hıdırellez" İse darda kalanlara ve yolculara yardım edip onlan her türlü beladan kurtanr. O, yol ve su İle ilgilidir. Bu yüzden de su başlan nda ve yollarda daha çok görülebilir. Halk İnanışlannda "Hıdır"ı görmek büyük saadet sayılır.

HORTLAK: Azerbaycan Türklerinin demonolo|ik görüşlerine göre. geceleri canlanıp mezardan çıkarak İnsanlara zarar veren ölü, hayalî bir varlık. Bu yüzden, insanlan korkutan şeylere de bu sıfat verilir. Bu sözcüğe, Tuva Türkçesinde "Aza-buk" ve "Aza-şulbus" gibi karanlık güçlere bağlı olarak. Şeytan anlamına gelen "Aza" şeklinde, bazı yerlerde de "Aza-Hortan" şeklinde rastlanır.

Bazı yerlerde. Ölülerin hortlayabileceğini düşündükleri için. birçok önlem alırlardı. Daha çok ölümü zor olan birinin ölüsünün hortlayabileceğine inanılırdı. Tüm bunlar, eski Türklerde ruhun ölümsüzlüğü ve geri dönebileoegne olan inananın izleridir.

"Görünüşü insanı korkutan nesne" gibi mecazî bir anlam kazanan bu söz, Azerbaycan dili lehçelerinde "Hayvanlarda olan bir hastalık" anlamındaki "Hortlama" sözüyle, aynı kökten gelir. Bazen hayalet olarak da bilinen demonik varlıklann adlannın, daha sonralan çeşitli hastalık adlan na çevrilmesi, şiirsel mitolojik düşünceye uygun bir olaydır.

HUDA(Y)

HUDAÎY): Türk etnik-kültürel geleneğinde Ulu Yaratanın taşıdığı adlardan biri. Türk halklanndan Karakalpak. Altay. Kırgız. Başkurt ve benzer uygarlıklann dilinde, "Kuday", "Huday" ve "Guday" şeklinde kullanılıp, "Allah, Tann" anlamını İfade eder. Salar Baba Gülalioğlunun "Oğuzname"sinde, "Gökyüzü Tanrısı" anlamında kullanılan "Hudayı Asman" iradesine rastlanır.

Sibirya"nın Türk kökenli halklannın inanışında. "Huday" ile aynı kökten gelen "Kuday-Kıday" sözcüğüne bol bol rastlanır. Bu halklarda tapınılan en ulu ilâhî güç ve bilinen en kutsal varlığın adı da "Kuday"dır. Sagaylann inançlannda "Kuday", her şeye kadir olan olağanüstü bir varlıktır. Aaklı ruhlan izler ve âlemlerin kaderi onun elindedir. Şoriarda ise Ulgen'e "Kuday" denilirdi ve çocuklannın canının "Kuday"a geri döndüğüne inanılırdı. Altay şamanlannın davullanndaki resimler arasında "Kıday Kan" denilen bir motifin resimlerine de rastlanırdı. Adına bazen "Kıday Tegrezi" denilen bu Gökyüzü Ruhu, bir elinde kılıç, diğer elinde kırbaç kamlık yaptığı zaman, şamanın önünde gider.

Kıyametin olacağı çağdan söz edilen rivayette. "Kuday"ın adına "Kayra Kaan Kuday" şeklinde rastlanır. Telengitler. "Kuday"ın tek olduğuna inanırlardı. İnanışa göre, hayırsever Ülgen ile aaklı Erlik, dünyadaki iki yüzlüler gibi ve evrenle kaosun mücadelesini canlandınrcasına biri hayat yaratarak, diğeri ise ölüm getirerek birbiriyle çarpışırlar. Q. Potanin'in yazdıklanna göre, Tuvalarda "Ulu Kayrakan" veya "Kuday Kayrakan" adında Yıldınm Ruhunun varlığına inanılırdı. Kumandinlerin Şamanist görüşlerinde de gökyüzü ruhlan sırasına ait olunan bir "Kıday Kan" vardır. O, gökyüzünde dolaştığı zaman, şamana yardım eder.

Lebedin Tatariannın mitolojik görüşlerine göre. her şeyi yaratan ilk atalar. "Kuday Bay Ülgön-Huday Bay Ülgen"dir. Altaylarda "Kudan" şeklinde "ruh, ilah" anlamına gelen sözcük, köken itibarıyla "Huda" İle ilintilidir. Hakaslann tüm etnik gruplan. yerin ve hayvanlann yaratıcısı olarak bildikleri "Kuday"ın varlığına inanırlardı. Onlann inanışlannda "Kuday". "Yayaklar" denilen gökyüzü ruhlannın lideriydi.

Aİtaylann geleneksel dinî-mitolojik görüşlerinde, kendiliğinden var olan. gökleri dolaşıp, at sırtında göklerden inen "Kuday" motifine rastlanır. O, hayvanlarla konuşur, insanlara yardım eder. Onun Erllk'ten daha üstün ve daha güçlü olduğuna inanılır. Bu ulu varlığın evladı olduğuna dair inanç, hiç şüphesiz başka dinlerin etkisi altında oluşmuştur. Köklü Türk dinî-mitolojik düşüncesinde Ulu Tann'nın evladı olmadığı gibi. onun resminin çizileceği bile düşünülmemiştir. Al taylar. "Körmös-Kürmös"ün, onun düşmanı olduğuna inanırlardı.

Kırgız-Kazaklara göre ise "Huday" acıklı bir ruhun adıydı. "Kara Baar" adlı Sagay destanında, yurduna döndüğü zaman tüm sevdiklerinin öldüğünü gören kahraman, yeraltındaki hudaylaria savaşır ve bunun sonucunda sevdikleri dirilir. Buradaki hudaylar, aakiı ruhlar gibi verilir. Görüldüğü gibi, bazı geleneklerde Göklerin Tanrısı olarak bilinip, gökyüzü saltanatında yaşadığına inanılan "Huda", burada yer altına sürülmüştür. Bu, Türk mitolojik dünya modelinde arkaik yapılı olup, birkaç işlev yürüten mitolojik motiflerin temsil ettikleri semboller bakımından kanşık anlamsal bir şebeke yarattığını ve bu sebepten dolayı da bazı zamanlarda sistemdeki bazı olay lan n yorumsuz kalıp, sadece kaydedilebileceğinin olası olduğunu gösterir.

Diğer sistemlerden alınan mitolojik unsurlar, varlıklar ve benzeri elementler, zaten örümcek ağı gibi karmaşık olan sistemi daha da karmaşık bir hale getirmiş ve içinden çıkılmayacak bir şekle sokmuştur. Bu varlıklardan biri de mitolojik "Huda" motifidir.

"Huda-Huday" sözcüğüne, Germen dillerinde "God" ve "Gott" olarak rastlanabilir. Ancak "Pragermen" kökenli olduğu gösterilen "Gott" un Avrupa dilinde bir anlamı olmadığı da yazılmıştır. Bu da bu sözcüğün başka dillerden alındığını gösteriyor.

Bu sözcük. Iran dilinde ise "Huda", "Hoda" şeklini almıştır. Bunu göz önünde bulunduran araştirmaalar, onun İran kökenli olma ihtimalini İleri sürüyorlar. Ancak bu fikrin şimdiye kadar kanıtlanmış bir yönü yoktur. Araştirmaalar, "Huda-Huday" şeklinin, eski On Asya'da kullanılan "Kut" sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünüyorlar, (bak: Kut)

HUMAY: (bak: Umay; Umay Ana)

HUU İNEY: Hakas kahramanlık destanlarında rastlanan mitolojik bir varlık. İnanışa göre, bu merhametsiz ve çok şey bilen hilekar kadın, acayip bir varlık olup, yeraltında kara sulann dibinde yaşar ve epik kahramanlara karşı savaşır. Ancak gelenek taşryıalann gözünde o, sadece kötü özellikleriyle değil çelişkili doğasıyla da tanımlanan şeytanî bir varlıktır.

"Huu İney", Sibirya'nın Türk-Moğol halklarıyla ilgili araştırmalarda, demonik varlık olarak yalnız hatırlanmaktadır. Motifin en eski çizgilerinin açklanması bakımından, "Altın Ank" destanı çok önemli bir kaynaktır. Bu destanda, motifin değişken tabiatlı bir varlık olduğu da görülüyor. Destanda, "Huu İney", bazen ak kurt kılığında, bazen ihtiyar kadın, bazen de kara tilki. Ancak tüm bu kılık değişimleri içinde belirleyici olan, onun kurt kılığına girebilmesidir. Şeytanî doğa başlangıcından haber veren bu özellik, aynı anda onun ilk mitolojik anlamına gönderme yapıyor.

"Huu İney", önemli derecede değişime uğramış sonraki karakterlerde, demonik kadın çizgileri kazanmıştır. Ancak bütün bunlarla birlikte, en çok ak kurt kılığına girmesi, onun yapısal özelliğini gösterir. Yani, silkinip kurt görünümüne bürünmek, onun kurt kökenli olduğunun göstergesidir. Kurt derisine bürünmek, şüphesiz, motifin özelliğinden değil, destan kahramanının ruhundan doğmaktadır ve bunu motifin kurt başlangıcına yormak sonraki İştir. Gerçekte de motifin bu özelliği onun kurt doğasına işaret ediyor. Kurt doğası ise onun yeraltı dünya saltanatının hakimi. Ulu Ana motifinin izlerini taşıdığını gösterir. Araştırmacılar, onun ilk adlanndan birinin "ak kurt kan" veya "ak kurt ana" anlamına gelen, "Huu Püür İney" şeklinde olduğunun kanısındalar. (Buradaki "Püür", kurt anlamına gelen "Boru" ile aynıdır.)

"Altın Ank" destanında O. Alıp Han ulusunun koruyuçuşudur ve Alıp Han'ın yurduna, "Menim Yurdum" der. Metinden, O'nun ezelden beri bu yerleri koruduğu anlaşılır. Bu özellik, sonralan yurt korucusuna çevrilen gizli doğa gücü olan Yer Ana bütünlüğünde

de var. Beşiği "Ak Kaya" olan "Huu İney", yurdu acıklı ruhlar olan "Aynalar"dan korur. Eski çağlardan beri, çok sayıda Türk boyu ve soyu, dağı ulu atalar saymış, O'nu ilk başlangıç bilmiş ve köklerini de O'na bağlamıştır. O'nu yurdun korucusu bilmiş ve kurban merasimlerini kutsal bildiği bu yerlerde yapmıştır. İnanışa göre, bin türlü bereketin olması, sadece O'nun İsteğine bağlıdır.

Bu anlamda, mitolojik düşüncenin evladı olan "Huu İney"ln, dağ ve kayayla olan bağlılığı anlamlıdır. O dağ ve kayanın ruhudur. Kayanın göze görünmez kapılan sadece onun sesiyle açılır. Kahraman ve onun atını diriltmek için de O, kayanın içine çekilip kaybolmazdır.

Bazı metinlerde onun ahlâksız ve bozgun kadın gibi gösterilmesi de "Huu İney"İ seksüelliği ııe bilinen yeraltı dünya varlıklan arasına sokma firsatı verir. Hakaslann geleneksel görüşlerine göre, yalnız "Huu İney" gibi yeraltı dünyasıyla bağlı olan kadınlar koca ararlar. Halbuki, burada onun ahlaksız ve bozgun gibi verilmesi, motifin geçmişindeki seksüelliği ile bağlıdır. Bunun da bereket ve hayatın dönüşümü gibi bir anlamı var ve arkaik mitolojik düşüncenin kendi kaynağından gelir.

"Huu İney", bir Azerbaycan Türk hikâyesi olan "Ohhayın Hikâyesfnde, on yıl denizin dibinde yaşayıp büyücülüğün tüm sırlannı öğrenir. Bu, onun koruyuculuk özelliği için gereklidir.

"Huu İney" motifinin ayn ayn metinlerde karşımıza çıkan değişik versiyonlan, mitolojik varlıklann doğasını anlamak bakımından önemlidir. O'nun izleri de oldukça farklıdır. Eline demirden asa alıp dolaşan "Huu İney'in gücü, onun her şeyi bildiğinden kaynaklanır, yeryüzünde onun haberdar olmadığı hiçbir şey yoktur. Bilinmezler âlemini bilir. Herhangi kuş veya hayvan kılığına girebilir. Hatta kültürel kahraman çizgilerini bile taşır. Bu bakımdan, onun Dirilik Suyunu elde etmesi ve bazı âdet-geleneklerin kurucusu olması dikkat çekicidir. "Huu İney", ondan başka, normal ölümlülerden hiç kimsenin bu suyu bulamayacağını söyler. Uzun yıllar aradıktan sonra, bulduğu Dirilik Suyu ile yurdun Kahramanını diriltip, yeniden hayata döndürür. Dirilik Suyu ile ilgili bu özellik. O'nu kültürel kahraman

gibi görme olanağı verir. "Altın Ank"ta da bu özellik, doğal olarak, kahramanlık cesareti gibi yorumlanır.

"Huu İney", demonik doğa acısından Umay, Albastı ve benzeri motiflerin geçirdikleri evrime benzer bir süreç yaşamıştır. Yani gelenek, Onu bir yerde koruyucu ve yaratıcı bir motif olarak, diğer bir yerde İse demonik ruhlu varlık gibi göstermiştir. Burada zıtlık aramak doğru değil ve geleneğin doğasına aykjndır. Bu evrim olayı, gerçekten de uygarlığın iç mekanizminin bir özelliğidir ve daimî yaratıcılık içerisinde olan etnik-küitürel geleneğinin kendi doğasından kaynaklanır.

"Huu İney" adının birinci bölümü olan "Huu", "Ak" anlamına gelir. "İney" kısmı ise bazı Türk dillerinde "Ana" anlamını İfade eder. Böylelikle bu mitolojik varlık, kendi adının anlamı bakımından, yaratılış hakkında yazılan metinlerde, Tann'ya yaratmak İçin ilham veren, kutsal yüzlü ve kutsal ruhlu Ulu Ağ Ana motifine yaklaşmış olur. A. Şifher'in, "Huu" sözcüğünü, "kuğu" kuşu anlamındaki "ku" sözcüğüyle ilgili göstermesi doğru değildir. Bu Ulu Ana motifinin mitolojik anlamına uygun olmuyor. Sözcüğün diğer bir anlamı olan. "çıplak"ta ise sanki motifin şeytanî doğasına gizil bir işaret vardır.

"Huu" aslında "Ak" demektir. Renklerin en temizi olan beyazı bildirir. Bu sözcük, motifin kutsal yüzlü, kutsal ruhlu bir varlık olduğunun göstergesidir. Çünkü mitolojik varlığın adı, mitolojik anlamı bakımından onun İçerik olarak neyi İfade ettiğini açıkça gösterir.

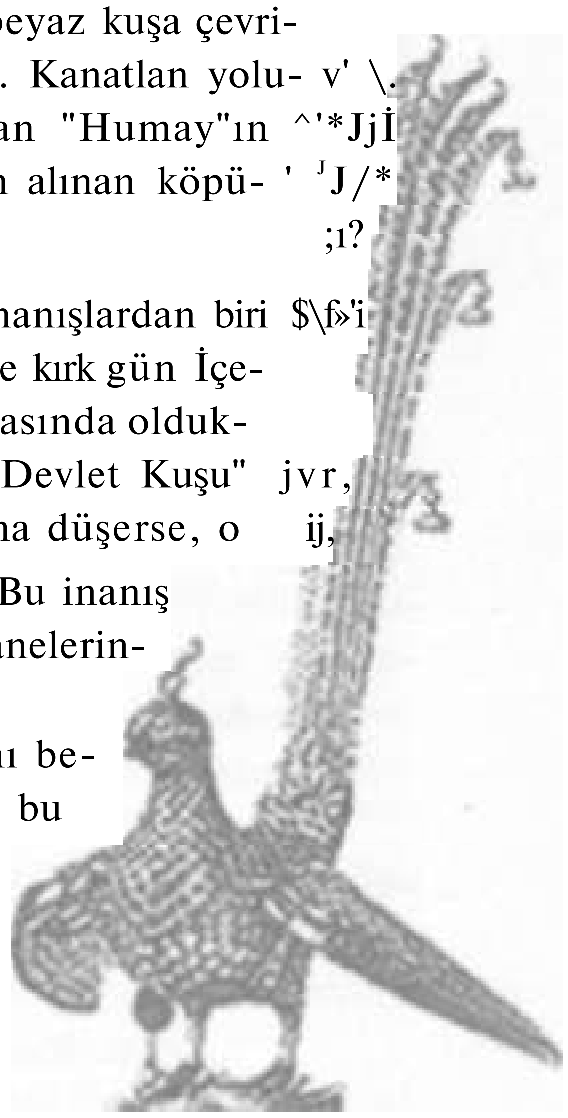
Yer İle köklü bir bağlılığı olan bu motif, bazı metinlerde "ak kadın" demek olan "Huu Hat" adını taşır ve en çok da su İle ilgili gösterilir. Işlevsel-anlamsal özelliklerine göre. "Huu İney "e oldukça yakın görünen Hal Anası, Al Kadını veya Albastı adlarıyla bilinen mitolojik motifin bir adı da "Ak Gelin'dir. "Huu İney" veya "Huu Hat"ı Al-Hal motifine yakınlaştıran şey. onun da çocuklan kaçınp. tutsak etmesidir. Bu demonik varlığın, en eski evrelerde, bereket düşüncesinin taşıyıcısı olduğundan, su ile bağlılığı vardır ve suda yaşadığına bile inanılır. Bunun için "Huu İney", işlevleriyle araştırmacılara şamanlann koruyucu ruhlanndan olan Su Sahibi'ni hatırlatır.

HÜMA KUŞU

HÜMA KUŞU (UMAY KUŞU): Rivayete göre Kıpçak çöllerinde. Çin'de ve Hindistan'da yasayan mitolojik efsanevî bir kuş. "Umay" ilahesini anlatan birçok araştırmacı, onun İranlıların "Hüma"sryla ilgili olduğu fikrini doğru bulur. "Hüma Kuşu", "Cennet Kuşü'dur. Eski Yunanlılarda, onun adına "devamlı tazelenme, devamlı yenilenme" anlamına gelen "Feniks" denilirdi.

Egemenliğin göklerden geldiğine ve Tann vergisi olduğuna dair mitolojik inanan izleri, halk arasında "Hüma Kuşu" ile ilgili dolaşan İnanışlarda da yaşamaktadır. Başkurtiann İnanana göre, "Humay" en eski ata ve koruyucu ruhtur. Onun yavrulannı vurmanın yasak olması da bu İnanışla ilintilidir. İnanışa göre insanlann, kuşlann ve diğer hayvanlann Ural Dağlannı mesken tutmalannda "Humay'ın büyük emeği olmuştur. "Humay"ın adına. Başkurtiann "Ural Batıranda da rastlanır. Burada "Umay", Kuşlar Padişahı Samraun'un kızı, Ural Baor'ın hatunu olan ve sonradan beyaz kuşa çevrilen mitolojik kaynaklı bir motif olarak geçer. Kanatlan yolunup uçurumdan atıldığı İçin, artık uçamayan "Humay"ın kanatlan, sadece sihirli ak-boz atın ağzından alınan köpügün gücüyle iyileşebilir.

Türk halklannda bu saadet kuşu ile ilgili inanışlardan biri de onu bile bile öldüren insanın kendisinin de kırk gün İçerisinde öleceğine inanılmasıdır. Yabanalar arasında oldukça yaygın olan çok eski bir inanışa göre de "Devlet Kuşu" denilen "Humay'ın gölgesi, bir insanın başına düşerse, o insan taç giyecek yani hükümdar olacaktır. Bu inanış bir başka şekliyle Azerbaycan hikâye ve efsanelerinde de görülür.

Bu efsanelerde işlendiği şekliyle, padişahı belirlemek için, "Devlet Kuşu" uçurulurdu ve bu kuş kimin omzuna konarsa, o padişah seçilirdi. Onun saadet ve bahtiyarlık sembolüne dönüşmesi de daha sonralan gerçekleşmiş bir olaydır ancak bu olaylar arasında da derin bir bag vardır.

HÜMA KUŞU

Osmanlı tarihi deyimlerinden olan "Hümayun" da hiç şüphesiz, "Hüma Kuşu" ile ilgili eski mitolojik görüşlerle ilintilidir. Emir Teymur'un bir lakabı da "Hümayun'du. Bu sözcüğün kökü yine egemenlik ve Tann kutunun göklerden geldiği inananın iradesi olan "Hüma Kuşu'ndan gelmektedir, (bak: Devlet Kuşu: Umay-Umay Ana)

I

IDIK-IDUK: Mitolojik anlamı olan bu sözcük, "saygı gösterilen, hürmet edilen, kutsal bilinen, kutsal yüzlü, kurbanlık" anlamlarında kullanılır. Hakasçada "ızıh", Tuva Türkçeslnde "idik". Saka Türkçesinde "ıtık" şekillerinde kullanılan bu sözcüğün, "gizil, esrarengiz, tedavi edici, uğurlu" anlamlan da vardır.

"lduk" sözcüğü, M. Kaşgarî'nin "D'rvan-ı Lügat-it Türk'ünde de "kutlu ve mübarek yüzlü olan her nesne" anlamında kaydedilmiştir. Burada kaydolunan "ıduk", "sahibinin kurbanlık için sakladığı, yük yüklenmeyen, yünü kırpılmayan hayvan" olarak gösterilir. Bu tanım, bu anlayışın eski. kutsal-mitolojik kült anlamsal lığına da uygun düşer. Kaynağını kendi değerlerinden alan ve kutsallık bildiren "idik", Tevrat'ta "Qds". Kuran'da "Hrm" ve "Tbrk" ile ifade olunan anlayışlara uygundur.

Tann tarafından gönderilmiş olduğuna inanıldığından, "ıdık-ıduk", kutsal sayılmıştır. Tann adına verilen kurban merasimleri de yazın başlangıcında "İdik Dağfnın başında, "İdik Bay" kayın ağacının yanında yapılırdı. Kurbanlığın pişirildiği ateşin adı bile "Idık"o. Tann'nın "lduk" vasfiyla anılmasına da ilk olarak "Hoytu Tamir" yazılannda rastlanır. Bazı Sibirya Türk halk metinlerine göre. eski zamanlarda en iyi ata, "Izık" adını verip onu Erlik Han'a kurban ederlerdi. İnanışa göre, bu at isteseydi, aaklı ayna ruhlan bu atın sahibine zarar verebilirlerdi.

"lduk", "aaklı ruhlara ait mekân" ve "topluluğun sağlamlığını koruyan güç" anlamına gelir. Çağdaş Türkçe'de sözün bu mitolojik anlamlan korunmuştur. Günümüzde, "lduk"un ilk mitolojik anlamı, "kutsal, kutsal yüzlü ve uğurlu" gibi sözlerle ifade olunur.

Sayan Altay Türklerinin geleneksel görüşlerinde, "lzıh", mal.

hayvanın koruyucusu ve onlann bereketli olmasını sağlayan güçtür. Araştırmacılar Kaçin ve Sagaylarda ruhlara kurban verilen atlann koruyucusu (mal eezi) olan ve Sayan'ın zirvesinde yaşayan "lzıh Han'dan bahsedilir. Bu ruhun adı da "lzıh" (ryık, lduk, lök) sözcüğüyle ilintilidir.

"Idık-lduk", aynı zamanda mitolojik su, çay ve dağ ruhlan ile ilişkidedir. Daha eski Türk metinlerinde O, "kutsal, kutlu" olan anlamına gelip Türklerin ilk yazılı abidelerinde, "Iduk Ötüken" şeklinde kullanılmıştır. Diğer kitabelerde de "öz yerim, lduk yerim" denilir. 710 yılında, Türgişler üzerine yapılan baskıdan söz edildiğinde, Göktürk yazılarındaki "lduk Yır Sub" anlayışına rastlanır. Geleneksel kültür araştırmacılan, Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde önemli yeri olan Tengri" ve "Umay" adlanndan sonra geldiğine göre, "lduk Yer Sub" iradesinde Türk dinî inanışının izlerini görmüş, yanlış olarak, onu Türk mitolojik sisteminde Tann ve Umay'dan sonra gelen "üçüncü dereceli bir kült" gibi değerlendirmişlerdir.

V. Tomsen, Orhun Abidelerini okurken, Uygurca'da "ıdık-ıduk", Altay şivelerinde "itık", Yakutçada "ıük", Abakan şivelerinde "ızık" gibi seslendirilen bu anlayışı göz önünde bulundurarak şöyle der: "Ben 'ıdug'u, her yerde, mübarek yüzlü, kutsal veya aziz diye tercüme ederim. Dağ veya çeşme adlarıyla birlikte kullanıldığı zaman da o yerler gerçekten bir kutsallığa sahip olmasalar da aynı derecede saygıyla yad edilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum."

Bir Tuva kahramanlık hikayesinde, kutsal sayılan dağ, "Idık-Bora" adını taşır. Buradaki "Bora" sözüyle, kurt görünüşünde düşünülen Dağ Ruhuna da gönderme yapılmaktadır. Hakasya'daki "lzıh" dağ adı da "Izık" ile olan bağlantısı açısından ilginçtir.

"Ötüken" kült adının taşıdığı aniamsal-kutsal örgü de onun "lduk" ile ilgisini de düşünme olanağı verir. Aslında "Otken" adının "ıduk-ızık" kökünden olup, mekân bildiren "ken-kan" ile birlikte kullanılmaktadır.

Çuvaşlann demonolojik görüşlerinde de aileyi ve evi koruyan, "Yereh Ruhu" vardır. Bu ruhun adının "ıduk" (lyık, izık, idıh, ıtık) ile ilgili olduğu zannedilir. İnanışa göre bu ruh, ev sahibinin İsteğine

göre komşuya hastalık getirebilirdi. "Yereh Ruhu", zaman zaman da kötü ruh olarak düşünülmüş. "Kiremet (Karamat) Ruhu'nun birçok işlevlerinin taşıyıcısı gibi ortaya çıkmıştır.

IMAY İCE: Hakaslann dilinde. Umay ilahesinin taşıdığı ad.

Bu, Sagaylann dilinde "Pay İce" şeklindedir. Hakas halkının görüşüne göre, yeni doğum yapmış kadına çocuğun "kuf'unu "İmay tce" getirirdi. Hayırsever ana olarak bilinen "İmay lce"ye, Sagayiar "Ulug Ah İne", yani "Ulu Ak Ana" derler. Yaşlılann söylediğine göre, Hakaslann dilinde "imay", "süt emen çocuğun canı" anlamında kullanılır.

Hakas-Kaçinlerde, her ailede "İmay Ene"nin resmi olurdu. Hakaslann düşüncesinde "İmay Ene", beyaz saçlı, topluca bir kadındı. Insanlann gözüne görünmeden, daima pembe bulutlanır arasında dolaşır, çocuklann dünyaya gelişlerini izlerdi ve onlan kötülüklerden korurdu.

Şamanlar dualannda ona. "İmay İce Hayrahan" derlerdi. Buradaki "Hayrahan", Altaylarda Ulu Tann adıyla yan yana gelerek Tengri Kayragan" şeklinde kullanılmıştır.

<335wCve beyaz kuş kılığına girebildiğine inanılan "Umay Ana" (umaylİâhesl, umay ice), küçük çocuklann canlannı "İmay Tashıl" denilen dağda korurdu. "İmay İce", şamanın kendisine uzun uzun yalvarmasından sonra, duvarlan çocuk canlarıyla dolu çok sayıda beşik asılı olan "İmay Tashıl"dan çkar, şamanı dağın içerisine götürürdü.

Hakaslar, yeni doğmuş çocuğun canı hakkında konuşurken, "Umay" adından gelen "İmay" sözcüğünü de kullanırlar. Bu "İmay". çocuk 2-3 yaşına bastığında "kut"a çevrilirdi.

Sayan Altay'da yaşayan Türk halklanndan Kaçinlerin dilinde Emgeyi, Sagaylann dilinde ise "göbek bağı" anlamına gelir. Bununla birlikte Sagaylarda "İmay" sözcüğü, bir de "son, çift" anlamında kullanılırdı. Son ve çiftin, Sagaylarda kutsal sayılması, Mamaça'nın icra ettiği "İmay Toyu" adlı merasimden de anlaşılır.

Merasim, körpe çocuğun iki-üç aylığından başlar ve iki-üç yaşı-

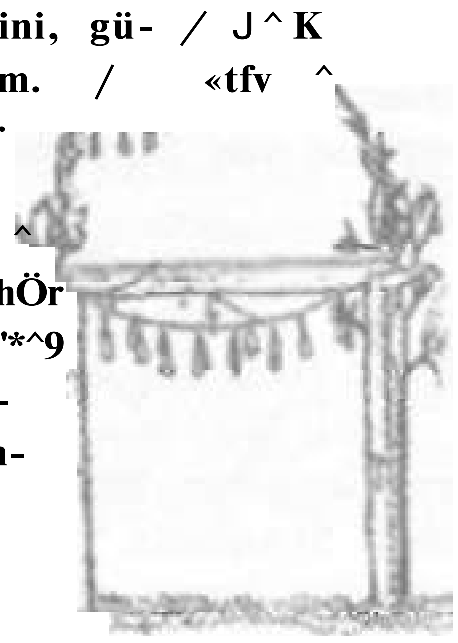
na kadar sürer. Her ayın yedind gününde yapılır. Merasimin amacı "Çeek lmay" denilen açgözlü ve doymak bilmeyen varlığı doyurup memnun etmektir. Bu merasime, yalnız yaşlılar ve kadınlar katılırlar. Doğan çocuk erkek ise onun adına üç ok hediye edilir. Bir kural olarak bu merasimde herkes gülmcliydi ve kimsenin yüzünden gülücükler eksik olmamalıydı. Buradaki gülüş, merasimin bolluk ve bereket amaçlı olduğunu gösterir, "lmay Ice, Pay Ice" diyen şamanın merasimdeki söylediklerinden, "lmay İce" İle "Ot Ice'nln (OtRuhu) iki kız kardeş olduğu anlaşılır.

Çocuk uykusunda korkup ağlamaya başlarsa, "lmay lce"nin koruyuculuğunu kestiği ve artık ona yardım etmeyeceği anlaşılırdı, "lmay Ice" sözcüğünün ikind kısmı olan "Ice", "eye-yiye" ile bağlantılıdır, "lmay Ice" adı, bir gelenekte "May Ezi", diğerinde ise "May Ene" şeklindedir. "Ezi", "ene" ve "ice" aynı anlama gelirler ve "ana" merhumunu İrade ederler. "Yaratılış Destanı'nın V. Radlov versiyonunda, Ulu Ana Havva'nın adı da "EçTdir. Çağatayca'da "ana" anlamında "ece" sözcüğü kullanılmaktaydı, (bale Umay-Umay Ana)

ATA: (bak: Aan Arkıl Oyun)

ISI AH: Baharda doğanın tazelenmesini, gücünün aşıp taştığını gösteren bir bayram. Yakutlar çok eski zamanlardan beri, bahar merasimlerini yaparlardı. Bu bayram, Ulu Gök Tannsı'nın şerefine yapılırdı. Yeryüzü yeşilliğe büründüğü zaman. ağaç akına toplanılıp kurbanlar kesilirdi. Sonra daire şeklinde toplanılıp kımız içilirdi ve meydanda yakılan odunun üzerinden atlanırdı.

Yakutlarda her yılın nisan ayında yapılan bu bayramın İncelenmesi, araştırmaalara onu. eski Türklerde Gök Tan-

Isıah Tören Sûtunlan

nsı adına yapılan dua merasimleriyle karşılaştırma olanağı vermiştir. "İsıah" merasimlerinin birkaç amacı vardır: Yer Ruhlannı memnun kılmak. Ulu Yer İlâhesl'nden merhamet hissini güçlendirmesini istemek ve buna benzer istekler.

"İsıah", doğanın yeniden uyanıp dirilmesini sembolize eden. kült nitelikli bayramın tipik bir örneğidir. Yakutlardaki rivayetlere göre, bu bayram ilk cet olan "Elley"in adıyla da İlintilidir. O. başlatıcısı olduğu bu bayramın dinî merasimle bağlı bölümünü, kendi yurdunda kutlamıştır.

Başlangıçta dinî-ruhanî âyin içeriği taşıyan tüm eski merasimler gibi. "İsıah" bayramında da başlıca Yer ve Gökyüzü Ruhlanna ve Ulu Yer Ananın adına dualar okunur, "isıah" bayramı, Kazaklann ilkbaharda kutladıklan "Kımız Murunduk" denilen bayrama da çok benzemektedir.

IŞIK: Türk destan geleneğinde sık sık rastlanan mitolojik bir unsur. Türk yaratılış metninin bir versiyonuna göre uçsuz bucaksız sulardan çıkıp, Tann'ya "Yarat!" dedikten sonra tekrar sulara gömülen varlık da ışıktan bir kadın hayalî olan Ak Anadır. Eski Türk düşüncesine göre gökyüzünde olduğu sanılan ve "Uçmak" adı verdikleri cennet de ışık dolu bir âlemdir. Işıkla karanlık arasındaki zıtlık, dünyayı anlamak için mitolojik ayrışmanın yoluna çıkan en eski ve en köklü zıtlıktır.

Büyük Türk destan kahramanlan, ilâhî bir ışıktan doğarlardı. Türk devlet gelenekleri ve toplumsal davranışlannı aktaran "Oğuz Kaan" destanına göre, Oğuz'un "Gün", "Ay" ve "Yıldız" adındaki oğullan, gökten karanlıklan yanp inen mavi bir ışıktan dünyaya gelmişlerdir. Gökyüzü ışığının içinde yere İnen kut da Türk mitolojisinde ışıkla bağlı kutsal ve gök kökenli varlıklardandır. Oğuz da güneş ışığından ortaya çıkan Bozkurt'un öncülüğünde dünyayı fethetmeye kalkışır. "Köroğlu" destanının bir versiyonuna göre, "Goroğlu" da anasının kamına güneş ışığından düşer.

Tasavvufta da peygamberlerin ve evlryalann lütfü olan "ilham", görünmeyenler dünyasından gelen bir ışığa benzetilir. Bu ışık ancak

kötülüklerden büsbütün temizlenmiş kalplere doğar ve yalnız orada parlar.

IŞIK-İŞIH: 15. yüzyıldan başlayarak Osmanlı kaynaklan nda "Abdal". "Işık-lşıh". "Hayderi" ve "Kalender" adlan birbirinin yerine kullanılmıştır. 16. yüzyılda ise Anadolu metinlerinde bunlardan en çok "Abdal" ve "lşık-lşıh"a rastlanmaktadır. Oguzname'de "Işuklara irişenin adıyla sanı yeter..." sözüyle başlayan bir atasözü vardır. Dil ve üslup bakımından Dede Korkut Kitabına yakın olan Aşık Paşaoğlu Tarihi'nde, "İşık" sözcüğü. Sünnî olmayan dervişler anlamında kullanılmıştır. Orada fikra diye verilen "Danişment azarsa. ışık olur. Işık azarsa şeytan olur" sözü dikkat çekicidir. Bu kitapta sakal kesmek âdetinin bile yabancılardan geldiği söylenir.

Anadolu Türk sûflliğinln banşmaz ve ihtilalci kolunu oluşturan baba dervişlere de "Işık-lşık" denilirdi. Bir fikre göre, Anadolu "Köroğlu"sunun kahramanı olan "Köroğlu" da bu baba dervişlerin epik çizgilerle yüklü motifidir. Ona göre de adıyla ilgili kaynaklarda kendi dilinden şöyle demektedir: "Ben bu dünyada âşığrm-Âşık değilim, ışığım."

Işıklardan olduğu bilinenler, gezgin Şii dervişler, Kızılbaşlar ve benzer göçebe Oğuzlardan İdiler. V. Qprdlevski'nin verdiği bilgilere göre, sadece Bektaşi den/İşlerine değil, kalenderlere de "Işık" denilirmlş.

IZIH: (bak: Idık-Iduk)

I

İBLİS KAAN: Yakutiann geleneksel görüşlerinde Savaş Ruhu ve Muharebe Hamisi'ne verilmiş bir ad. Eski zamanlardaki tayfalar, kanlı geçecek büyük savaşlar öncesinde tören yaparlardı. Bu törende, Savaş.Ruhu "İblis" çağırılırdı. Onlara savaşta cesaret vermesi ve savaş silahlarının uçlannı kırmızı kana boyanması için ondan yardım istenirdi.

Savaş Ruhu "lblis"in düşman yüreğine girerse düşmanın yenilmesinin kaçınılmaz olduğuna inanılırdı. Şaman bile düşmanının mahvolması için üç gün üç gece kamlık yapıp İblis"ten yardım isterdi.

Şaman metinlerinden anlaşıldığına göre güçlü şamanın. Savaş Hamisi'ni düşmanlann İçine salması sayesinde, onlara attığı oklar bile dönüp kendi vücutianna saplanırmış. Yakut samanının dilinde bu ruhla ilgili, "Ey insanlan deli eden, akıllanın başlanndan alan İblis Kaan!" şeklinde çagnlara da rastlanabilir. Gökyüzünün karanlık güçlerinden olan "İblis Kaan'ın adıyla ilgili mitolojik unsurlar, kahramanlık destanlarında geniş biçimde kullanılmıştır.

Bu Savaş Ruhu'nun adını bildiren sözcüğe, Tuva Türkçesinde de rastlanır. Türk etnik-kültürel geleneğinde Tann kavramıyla uyuşmadığı içinse savaş hamisi olan bir ruhun adını "Muharebe Tanrısı" olarak açıklamak yanlıştır.

İÇÇİ: Eski Yakutiann inanışlanna göre. her bir dağın, akarsuyun ve ormanın kendi koruyucusu vardır. Aslında sahipler sistemiyle bir çizgide birleşen bu ruhlar iyiliksever olup İnsanlara yardım ederler. Karşılığında da onlara karşı saygılı davranılmasını isterler. Saygısızlık gördükleri zaman da o insana zarar verebilirler. Bu ruhlann genel adı "iççi"dir.

İDİ-İZİ

Yakut dilinde "içel** sözcüğü, "sahip, malik, koruyucu, farklı eşyalarda olup onlara sahip olan ruh, bir nesnenin içindeki gizli güç, içerik, başlangıç, maya" gibi birçok anlamda kullanılmaktadır. Araştirmaalar. dinî-mitolojik görüşlerle ilgili çalışmalannda "iççi" sözcüğünü "nesnelerin içinde olup onun gizli gücünü, olağanüstü doğasını aktaran güç" anlamında kullanırlar. Nesnelerin İçerisinde olan o mistik güçlerin doğasını bilmekle bu eşyalardan nazar boncuğu ve üzerlik gibi de yararianılabilinirdi.

Yakutlarda "iççiler" içerisinde en çok saygı görenler, Yol Koruyucusu (Suol tçite). Dag Ruhu (Haya İçite) ve Göl Sahibi (Küel Içite) ruhlardır. Onlann gazabına uğramamak ve gönüllerini hoş tutmak için çeşitli kurbanlar verilirdi.

Hakaslarda, Umay'a "lmay İçe"; Şor Türklerinde İse "May İçe" denilirdi. Bu mitolojik varıık-ruh adlanna eklenen "İççite" sözcüğünün aynısıdır. Buradan, temeli Şamanizm çağlannda atıldığı ileri sürülen evliya kültüyle, izi. İççi ve içe anlayışlan arasındaki bağlılık öne çıkmış olur. Bir melek veya evliya olarak bilinen "Humay-Umay Ana"nın bir yerde "lmay Ice". başka bir yerde "May Ezi" ve bir diğer yerde de "May Ene" olarak adlandırılması bunun bir kanıtıdır. Hakaslarda ateşin sahibi, hem "Ot İne", hem de "Ot içe" adını taşır. Melek veya evliya olarak tanınan tek bir varlığa hem "içe-iça" hem "ezi" hem de "ene" denilmektedir. Bu, "İççi" kavramının "ezi, eezi ve issl" ile aynı anlama geldiğini ifade ediyor.

A. Gölpınarıı, VİlayetnameʼDe "içe" şeklinde geçen sözcüğü Oğuz dilini kaynak göstererek "evliya" diye açıklıyor. "İççi" sözcüğü. Türk halklannın koruyucu ruhlar olarak bildikleri, yeryüzünün her kanşını kapladıklanna ve bulunduklan yerin sahibi olduklanna inandıklan. görünmez güçlere verilen addır.

Saka Türkçesinde "iççi" olarak kullanılan bu ad, Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre, "eye", "yiye", "iye", "eezi" ve "izzi" şeklinde de kullanılır, (bak: İdi-İzi; İye)

İDİ-İZİ: Türk dinî-mitolojik düşünce tarihi boyunca bilinen en eski anlayışlardan biri olup belli doğal objeleri koruyan, onlann sembolü

olan "eye-iye-yiye" olarak bilinen mitolojik varlıklann daha çok İslâm devri Türk metin ve sözlüklerinde rastlanan seklidir.

Mitolojik varlıklar gibi. bu koruyucu ruhlarla İlgili inanışlar da önceleri Tannalık dünya görüşü ile bağlı olmuş, sonraları ise Şamanlzme karışmıştır. Türk lehçelerinde farklı seslenme şekilleriyle yaygınlaşmış olan bu anlayışın mitolojik ağdan geçirdiği anlamsal aynşma, hem sistem içinde gitmiş hem de sözün farklı sessel versiyonlannı türetmiştir.

Karahanlı ve Harezm Türkçesinde olan kaynaklarda (örneğin "Kutadgu Billg"de), "idi" şekliyle 'Tann, sahip" anlamında rastlanır. M. Kaşgarî nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde. "izi" (Idhi) şekliyle geçmiş ve "sahip, iye" ve Tann" anlamında kullanılmıştır. Kaşgarî aynca, Tann "ya da "İzi" denilirdi" diye yazmıştır. "Atabet-ül Hakayık'da, "Murwbbetname"de, *Lügat-i Çagatay-İ veTürkl-i Osmani"de ve diğer abidelerde de "idi", "izi" şeklinde kullanılan bu sözcüğün "sahip, Tann" anlamında olduğu gösterilir. ' Kıssa-yı Yusuf da, "Idzi-lzzi" (izi) sözcüğü hem "sahip" hem de "Allah" anlamında kullanılmıştır. Kütb'ün "Hüsrev ve Şirin"inde ise "izi atı birle başla sözünü" (İzi-Yaratanın adıyla başla sözünü) denilip, "İdi dergahı" İfadesiyle "Idl-lzi" anlayışındaki "Yaratana özgü olan sahiplik" anlayışı anlatılırdı. 12. ve 13. yüzyıllara art Türkistan TerslrTnde. "Idi-Izl" sözcüğü, sahip ve Tann anlam lan nda kullanılmıştır. Kuranın eski Türkçe baskı lan nda İse "Rabbena" sözü. "ey izimiz" olarak çevrilmiştir.

1917ye kadarki dinî metinlerde "Idzi ta'la" (izi taala) şekline rastlanır. Bu Dede Korkut Kitabı'ndaki Tann taala" ve "Allah taala" gibi terkiplerin aynısıdır. Görüldüğü gibi, metinlerde "Idl-lzi", bazen "d", bazen "z" ile yazılır. Türk lehçelerinde bunlara "t" ve "y" de eklenebilir. Bu ses farklılığı karışıklıktan değil, Türk lehçelerinin Özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Genellikle Ülgen, Kayarkan veya Bayat anlayışı Yaratanın kendini değil. Tann anlayışını ne ölçüde temsil edebiliyorsa. "IzT anlayışı da Tann kavramını o Ölçüde temsil etmektedir. "Ugan Tengri" ifadesinde. Ugan'la Tann kavramlan arasında hangi ilişki varsa, İzi ve Tann

kavranılan arasında da aynı İlişki vardır. Bu bakımdan 12. yüzyıl Türk bilim adam lan nda n olan Fahrettin Mübarekşah'ın "Şecere-i Ensab" adlı eserindeki bir kayıt oldukça ilginçtir. Bu kayda göre, Türk dilindeki Tann adlan. Arap ve Fars dilindeki Allah adlan na karşılık olarak kullanılan adlardan farklıdırlar. Ona göre. Türkler arasında kullanılan Tann adlanndan. Arapça ve Farsça'daki Allah adının karşılığı aşağıdaki gibidir:

*Tengri > Allah * Ulu Tengri > Hudavend • İdi > Hudavend*

Türklerin kendi dillerinde başlangıçta varolan Allah adlan na sadık kalmadı klan "m anlatan bu kayda göre, Türk dilindeki "İdİ-lzl" kavramının dlger dillerde tam karşılığı olmadığı İçin, onunla Arapça ve Farsça'daki karşılıklan arasında anlam farkııklan var. Abidelerdeki "İzi" sözcüğü de Tann kavramının tam karşılığı degll. daha çok ""Onun Yaratan gibi sahipliğini, yerin ve gökyüzünün sahipliğini" anlatır. Kaynaklarda, bu sözün Tann anlamıyla birlikte, "sahip, malik" anlamında kullanıldığı gösterilir.

Bazı araştırmacılara göre, en eski şekli "İdi" olan bu sözcük. Tann" demektir. Ancak İdi-İzİ"nin Tann anlamının, onun sahiplik anlamından türemiş olduğunu düşünmek mümkündür. "İzi", eski Türk dilinde Gökyüzü Tanrısının bir vasfıdır.

"İye-lssi" kavramına gelince, bu sözcüğün ilk şekli bazen "Edi" gibi gösterilir ve onun sessel verslyonlan, idi>lyl>ü>i şeklinde sıralanır. Eski şekli "es" olarak da gösterilen İdi-!zi"yie ilgili başka bir fikre göre, idi/izzi/izi sözcüğü, z, s değişmesiyle idi>izi>isi haline gelmiştir, (bak: iye)

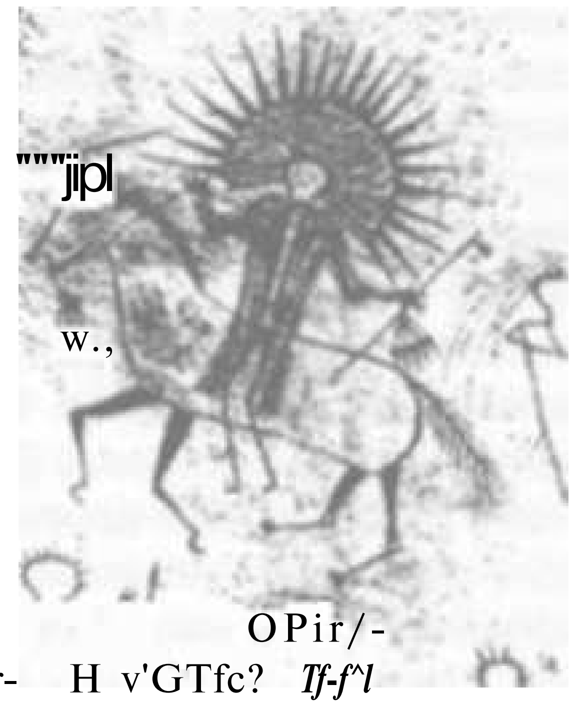
İLK ATA: Mitolojik sistemlerde İlk insanlar, boylann ve soylann ulu ecdadı olarak bilinen mitolojik varlık. Onlann bütün aktiviteleri mitolojik zamanla İlişkili olur. Bazen ilk etapta demiurg veya kültürel kahramanlan birbirinden ayırmak zor olur. Yaratılışla bağlı mitolojik görüşlerde ilk ata, yeryüzündeki ilk İnsanla bile aynı düşünülebilir. Bu görüşün temelinde küçük âlemle (mikrokozm), büyük âlem arasındaki uygunluk ve benzerlik olduğuna dair eski düşünce yatmaktadır.

İlk ata da kültürel kahramanlar veya demiurgiar gibi dünyanın yaratılması sürecinde, doğal ve kültürel kurumların korunmasında, cemiyet hayatının düzene sokulmasında, törenlerin oluşmasında ve yasaların konulmasında iştirak etmişlerdir. Onlar öldükleri zaman, herhangi bir doğan nesne veya ruha çevrilebilirler. Yakutiann kökeni hakkındaki bir efsaneye göre, onlann ilk ceddi, yansı at, yansı insan şeklinde gökten inmiş bir varlıktır.

İlk ata motifleri destan kahramanlannın en eski tipini oluştururlardı. Yani destan kahramanı aynı zamanda köken olarak ilk cetti. İslâm inanana göre de ilk insan aynı zamanda ilk peygamberdir. Destanlarda, ilk cet sonradan kurtana işlevine kavuşabilir. Bunun bir örneği, mitolojik zeminde oluşan "Köroğlu" motifidir, (bak: Cet; Kültürel Kahraman)

İLK SU: (bak: Su)

İLK ŞAMAN: Yakut mitolojisine göre, Tann ilk şamanı gökyüzünde yaratmış, onun evinin kapısının karşısında sekiz budaklı bir de ağaç dikmiştir. Gökteki şaman ebediyen yaşadığı için, onun ağacı da solmadan ebediyete kadar yaşayacakmış. İlk şamanlann ölümsüz oldukları inana, sonralan uzun ömürlülüge dcVıüşmekle birlikte, ölümden kaçma veya tannyla mücadele şeklini almıştır. Bunun bir örneğini, bahşılann piri, evliya Korkut Atanın ölümden kaçma motifidir. İlk şaman, yakılmak istendiği ateşin içinden sağ salim çıkabilme, hastalan iyileştirme hatta ölümün elinden kurtarma. ırmağın üzerinden uçarak geçme gibi olağanüstü becerilere sahipti.

OPir/-
H v'GTfc? Tf-f^l
^ya Üzerine İşlenmiş
Atlı Şaman Tasviri

İMRE-İMERE

Yakut İnanışlannda İlk şaman olarak "Aan Arkıl Oyun"un adı geçer. Adına sadece "Arkıl" da denilen bu ulu şaman ölüleri diriltebilir, körlerin gözünü açabilir ve ruh hastalannı tedavi edebilirdi. Yakut şamanlan merasime başlamadan önce, koruyucu ruh olan bu ilk şamanı yardıma çağınr, daha sonra hastalan tedavi etmeye başlarlardı. Adının "fal" anlamına gelen "ırk" kökünden de anlaşıldığı gibi Arkıl, hem ilk fala hem de gelecekten ve bilinmeyenlerden haber veren ilk samandı.

Şaman metinlerinde, ilk şamanın göklerden indiğine ilişkin görüşler yer aldığı gibi şamanlann göklere yükselme olayına da rastlanabilir. Bir mitolojik metne göre, göklere yollanan İlk şaman, Yakutlann İlk ecdadından olan "Ellek"ln oğluydu. O, herkesten habersiz yola çıkmıştır ve hakkında söylenenlere göre, kendi koruyucu ruhlannın yanına gitmiştir.

İlk şaman, varlığıyla mitolojik Ulu Anayı sembolize etmiş veya Yer Ruhunu kendinde temsil etmiştir. Ulu Ana İse mitolojik görüşlerde ölümsüz olarak betimlenmlştir. Ölüp ditilen şamanlar hakkındaki görüşler de ilk şamanlann ölümsüz olduklanna dair İnançlar zemininde oluşmuştur, (bak: Kam; Şaman)

İMRE-İMERE: Volga boyunda yaşayan Tatarlann geleneksel demonolojik görüşlerindeki bir mitolojik motifin adı. Nogaylarda da "Emlre" adryla bilinen bu demonik varlığın, İnsanlann gözüne görünmez olduğuna inanılırdı. Imre, İmere veya Emire, ilk baharda görünüp, titrek ışık saçarak gökyüzüne yükselen bir yer ruhudur. Sonra oradan buzlann üzerine düşerek onlan eritir ve tekrar yerin içine girer. Bunun sonucunda ısınmış topraktan buhar kalkar. Ekin işlerine bundan sonra başlanır ve hayvanlar ancak bundan sonra otlağa gkartılır. Yaşlı insanlar da geleneksel olarak tarla işlerine "Emininin gelişinden sonra başlarlardı.

Kumuk halk kültüründe, "z" sesiyle, Bulgar karakterli "Zemire" adında bir motif mevcuttur. Bu kavramın başka versiyonlan da Anlaut, Kıpçak ve Nogay dillerinde görülmektedir. N. Dmitriyev. bu ruhun adını Kumuk dilinde "nem. yaş, buhar, su" anlamına gelen

"Zemre"yle ilişkili vermiştir. Bazı araştirmaalar da bu temele dayanarak aynı sözcüğü, eski Türkçede "duman, sis: kara bulut" anlamına gelen "Emir" ile karşılaştırmışlardır.

Anadolu Türklerinin dilinde "Şubat ayının başlan nda, önce havada, sonra suda, en sonunda da toprakta meydana geldiği zannedilen sıcakJığın artması" şeklinde açıklanan "cemre" sözcüğü var. Halk takvimine göre birind cemre, şubatın 20'sinde havaya, ikind cemre bundan 7 gün sonra suya, üçüncü cemre ise martın 6*sı nda toprağa düşer. Azerbaycan Türklerinin yaratılışla ilgili eski mitolojik Inançlanndan gelen ve Nevruz Bayramından önce, yılın son çarşamba gününde yapılan "boz ayın dört çarşambası "m bildiren "cemle" sözcüğü de "cemre" ile aynı sözcüktür. Büyük olasılıkla buradaki "cemle" de köken itibanyla "imir. Imere, emlre" köküyle bağlıdır ve bazı sözlüklerde gösterildiği gibi. onun Arap dilinden geldiğini söylemek doğru olmaz.

İNE **KIIL:** (bak: İye Kul)

İNİSİASİYA: Pslkologlann, psikoterapistlerin, psikanalistlerin, filozof ve ilâhîyatçılann da dikkatini çeken ilkel çağ Inlsiasiya merasimleri, kişiliklerin oluşumu ve cemiyette kendi yerini alması sorunu İle doğrudan bağlıdır. Bireyi daha çok talihin ümidine bırakan ve onun iç dünyasında ortaya çkan değişmelere pek önem vermeyen teknokratçı kültür taşryıalan olan şimdiki cemiyetlerden farklı olarak, arkaik ve geleneksel cemiyetlerde kişilik sorunu inisiasfya merasiminin başlıca içeriğini oluştururdu. Bu merasimlerin önemli bir bölümünü ise mitolojik metinler oluştururdu. Eski uygarııklann her birinde cemiyet üyesinin manevî âleminin kaygısını duymanın iradesi olan ayn kurumlar vardır. Bu kuramlann işlevi, bireylere toplumsal davranış normlannı aşılamak, onlann diğer insanlarla ilişkilerini belirleyerek, cemiyetin ruhsal dengesini sağlamaktır. Kısacası psi kanal ist bir içerik taşır. Bu anlamda psikoterapistin şimdi gördüğü işi, eski cemiyetlerde bir "hayat laboratuan" niteliğinde olan Inlsiasiya merasimleri yerine getirirdi.

İNİSİASİYA

Geçiş yaşıyla İlgili inisiasiya merasimleri, bireyin toplumsal konumundaki değişikliği temsil ediyordu. Merasime katılan çırak, merasim boyunca geçiş aşamasını yaşardı ve bu olay sembolik bir şekilde kendi ifadesini çırağın toplumsal İlişkiden mahrum kalarak tek başına yaşamasında bulurdu. Bu da çırağın konuma geçmeden önceki konumunun geçici olarak yitirilmesi ve ardından farklı bir toplumsal konuma yükselmek İçin, yeni bir dünyanın eşiğinde dayandığını sembolize ederdi. Bu bakımdan inisiasiya merasimleriyle mitolojik metinler arasında yapı ve anlam itibariyle yakınlık vardır.

Evrensel kültürel bir olay gibi, İnisiasiya merasimlerinin başlıca özelliklerinden biri çırağa, atalar dünyası ve gaip âlemle ilgili gizli bilgilerin verilmesiydi. Sembolik olarak yaratılış çağını yeniden canlandıran bu bilgiler, ulu ata ve mitolojik kahramanlann faaliyetlerinden, ruhlann adlanndan, boyun ve soyun kutsal tarihinden, kutsal merasim ve oyunlardan ve buna benzer unsurlardan ibaret olurdu. Çünkü, atalar dünyasında büyülü güç ve kutsal enerjinin olduğuna inanılırdı. Tüm bunlar ise bir gizli dil, "kuş dili" şeklindeydi.

Kutsal dünyayla ilgili bu bilgi kapılannın çırağa açılması, dönüşümlü zaman düşüncesiyle yaşayan eski Türklerde, öbür dünyaya gidip dönmek ve ölüp-dirilmek gibi algılanırdı. Çırağın sembolik ölümü ve ardından yeni haliyle dirilişi, inisiasiya merasiminin başlıca içeriğini oluştururdu. Ölüm motifi şu şekilde canlandınlırdi: Önce şekilsiz bir varlık, ejderha veya dev, çırağı yutardı. Sonra onu büyümüş, kemale ermiş, yetişkin biri olarak geri verirdi. Onun bilincinin yitirilmesi, olanlan hatırlamaması ve başka bir deyişle hafızasını yitirmesi, yakınlannı tanıyamaması ve yiyip içmeyi bile becerememesi gibi durumlar, çırağın Öbür dünyada olduğunu sembolik olarak canlandırıyordu.

Geleneksel kültürlerin taşıyıcıları, bu sembolik ölümü, kutsal dünyayla bağlı bilgilerin kazanılması ve Tann vergisi olayı olarak algılamaktaydılar. Çırağa yeni bir konum kazandıran bu bilgiler onun toplumsal konumunun temelini oluştururdu. İnisiasiya merasimi sürecindeki bu ölüm. geniş bir anlayıştı. Hem inisiasiyadan geçen g-rağın ölüp dirilmesi, yani cismen yenilenmesi, ruhen de yeniden

kurulması hem de olağanüstü güçlerden eğitim alması için öbür dünyayla İlişkide olduğu anlamını taşır. Bu olay çırağın, dünyanın bütün görünümünü aynı biçimde kavramaması için gerekliydi, Inisiasiya merasimi zamanı kapısı arağın yüzüne açılan kutsal âlem bilgileri, içerik olarak ilkel cemiyetin kendi kültürel tarihî deneyimleridir. Bu bilgilere sahip olan kimse, artık adi ölümlüler dünyasıyla kutsal olanları arasında, sihirli güçlerin taşıyıcısı rolüne bürünür. Çünkü bu gücün kendisi de kaynağına göre atalar dünyasına bağlıydı ve gücünü oradan alırdı.

İnislasiya merasiminden geçen grak. artık bu gizli bilgilerden ibaret, kutsal tarihinin koruyucusuna dönüşür ve bundan böyle, cemiyetin geleceğiyle ilgili sorumluluk taşır. Çünkü, "aziz ve kutsal geçmişle bağlı" bu bilgilerin değeri, sadece gizli ve kutsal olmalanyla ölçülmüyor. Kültürel gelenekleri oluşturan İlk atayla bağı mitolojileri canlandıran ve ilk yaratılış çağını yeniden sembolize eden bilgiler, ırkın davranış normlarını ve cemiyetin kendine özgü kültürel değerlerini belirleyip düzenlediği İçin değerlidir.

Inlslasiyada topluluğun kat ettiği hayat yolu, törendeki semboller yardımıyla temsil edilen ömür yoluyla kesişir ve bireyin yalnızken sürdürdüğü yaşamına toplumsal anlam kazındınlır. Törenin önemli bir parçasını oluşturan bu semboller, insanın İç âleminin yeniden kurulmasında bir psikoterapi görevi görür. Gerçekten de inisiasrya merasiminde boyuna asılanlardan, karaya takılanlardan tutun da bedende çizilen resimlere kadar hepsinin sembolik anlamlan yanında, grağın ruhsal yeniden kurulma yolunda attığı her adımın kendine özgü anlamı vardır. Çırağın yeni toplumsal konumunu belirleyen Inisiasiya merasiminin unsurlanndan bir kısmı, düğün merasimlerine de geçmiştir.

Müptedinin yeni toplumsal konumunu oluşturan işaretlerden biri de onun yeni ad almasıdır. Bu ad. onun toplumsal konumundaki değişikliği de aktanr. Adın değişimi, ayrıca müptedinin iç âleminden ortaya gkan değişiklikleri de sembolize eder. Geçiş yaşı ile ilgili merasimler ruhsal İçeriği itibariyle kriz özelliği taşırlar. Bu krizin yetişkinlik çağına adım atmakla ilgili olup, olmaması ise soru-

nun başka bir tarafıdır. Ancak ortada olan bir gerçeğe göre, ergenlik çağının kendisiyle birlikle getirdiği krizlere, günümüzdeki topluluklardan farklı olarak, eski cemiyetler kayıtsız kalmıyorlardı.

Motifli düşünce tarzının hakim olduğu İlkel cemiyetlerde, bu anlamda inisiasiya merasiminin psikoterapik özelliği dikkat çeker. Acı verici, ağrılı sınavlardan geçmek ise eski cemiyetin kendi doğasından, yaşam tarzı ve hayat şartlanndan kaynaklanır. Cemiyetin "tam hukuklu" üyesi olacak biri, cismen ve ruhen yenilenmeliydi. İnisiasiya töreni, toplumsal değerler edinmenin yoludur ve bu yolda yeni şekilde doğmak için. sembolik olarak yeniden başlangıca dönmek gerekir. Çırağa aktanlan bilgiler gizli bilgiler, "aziz ve kutsal geçmiş" ile bağlı olduğundan, toplumsal değer taşırlar. Ancak bu bilgileri tam olarak sözle ifade etmek mümkün olmadığından daha çok hareketlerden yardım alınırdı. Burada edinilen bilgilerin adi ölümlüler dünyasına sızdınlmasının. ilkel İnsan gözünde ne gibi felaketlere yol açabileceğini düşünmek bile mümkün değildir.

Eski cemiyetlerde dinsel hayatın başlıca içeriklerinden birini ergenlik çağına geçmek İçin yapılan inisiasiya merasimleri oluştururdu ve topluluk üyesinin gelecek hayatının nasıl olacağını da bu merasimler belirlerdi. Bütün bunlar araştırmacılara, İnisiasiya merasimlerinde psikodramanın eski versiyonlannı görmek olanağı vermiştir. İlkel psi kod ramlarla, bugünkü psikoterapide kullanılan psikodramlan bir tutmak şüphesiz doğru olamaz. Ancak genel çizgilerinden söz etmek mümkündür. Bugünün psikoterapik psi kod ramında olduğu gibi, eski inisiasiya merasimlerinde yaşananlar da ne geçmişteki ne de gelecekteki gerçeklerle ilgilenmiyordu ve tek ilgilenilen gerçek, şimdi yaşanmakta olandı.

Kökleri itibariyle inisiasiya merasimlerine bağlanan çok sayıda hikâye motifleri var. Tüm inisiasiya merasimleri, sembolik olarak ölüler saltanatında olmaktan çok. gerçekte oradaymış gibi kavranılır. Gençler cemiyetin tam hukuklu vatandaşı olmak için sınavdan geçirilirler. Azerbaycan hikâyelerinde, kahramanın belli bir yaşa kadar ışık olmayan yerde yetiştirilmesi veya kuyuya sallanması motifi de köklerini bu merasimden almaktadır. Örneğin, bir hikâyeye gö-

re. Şah ismail'in gözlerini çıkanrlar, kuyuya sallarlar. Hatta atası tarafından bedeninin parçalandığı bile geçmektedir.

Inlsiasiya merasimine, destan ve hikâyelerde kahramanın dağın başına tırmanması şeklinde rastlanır. Böyle bir kahraman çeşitli canlı varlıklann kılığına girebilir. Dağın zirvesine vardığında, aklrnı yitirmiş halde uzanır. Bu. geçici ölüm olarak kavranılan olayın İzidir. Bu ölüm kendi ardından nitelik olarak yeniden doğmayı getirir. Yeniden doğmak ise bolluk ve bereket düşüncesinin bir iradesi olup. hayat yaratım gücünü temsil eder.

Çırağın Inlsiasiya merasimindekl durumu. Şamanizmde hastalık olarak kavranır. Bu da Şamanizmin kendi ideolojisine uygundur. Şaman halk kültüründen anlaşıldığına göre, kam olarak seçilecek insan, fnisiaslya merasiminden önce hastalanır ve bir süre ruhlann emrini yerine getirmekten kaçınır. Ruhlar, şaman olacak çırağın başını kesip yüksek bir yere koyarlar. Sonra onun organlannı çıkanp yeraltı dünyası ve gökyüzüne bağlanabilecek şeklide yeniden kurarlar. Veya, ruhlar şaman adayının bedenini parçalayarak kazana atıp pişirirler. Sonra kemiklerinden ayırarak yerler. Türk sûfiliğinde sonralan "bedenin dünya kokusundan kurtulması" gibi anlamlandırılan bu süredn sonucunda, geleceğin şamanı görünen âlemle olan bağlılığından kurtulur. Çünkü bu bağlılık, gizil ve kutsal dünyayla ilişkiye girmenin önündeki en büyük engeldir. İçindeki ejderhayı boğan bir sufi kadar, şaman da dünya kirinden kurtulmaya çalışır. Gelecek şamanın doğranması sonuç olarak, onun yeni konumunun oluşmasını sağlamaktadır. V. Propp, Şamanizm!, inisiasiya merasiminin bir sonraki aşaması olarak agklamıştır.

Sihirli hikâyelerde kendi adını bilmeyen kahramanlara da rastlanır. Bu olay da inisiasiya merasimiyle ilgilidir. Çünkü kahraman geçiş aşamasındadır ve buna göre de kendi adını hâlâ bilmemektedir. Kahraman geçmişini yitirmiş, yeni konumunu ise daha bulmamıştır.

Inlsiasiya merasimlerinde zaman zaman, anlamlan hafızalardan silindiği İçin açıklanamayan bazı kutsal işaretlere rastlanır. Ancak bu işretlerin ilkel merasimlerde sembolik anlamlan olmuştur.

Bilim adamlan, görünürde farklı uygulamalan olan inisiasiya İle

psikoterapi arasındaki bağlılıktan defalarca söz etmişlerdir. Buradaki bağlılık genetik değil, işlevseldir. Hatta kişiliği yeniden oluşturarak onun karşısına gkardığı olanaklar bakımından psikoterapi, cemiyet hayatında oynadığı rol göz önünde tutulduğunda, inisiasiya merasimleriyle kryaslanamaz. Mitolojik görüşlere göre, insanın cismen olan birinci doğuşu, onun gerçek doğuşu değildir. Kesin ve son doğuş, insanın ruhen yaşadığı İkinci doğuşudur.

Psikologlann da vardığı sonuca göre, psikoterapi: İnisiasiya merasiminin şimdiki şeklidir. Psikoterapi, yaşla ilgili geçiş dönemlerinde kişinin psikolojik yapısının yeniden kurulmasına yardım amaa taşır. İnisiasiya merasimleri de eski cemiyetlerde, kişinin yeni ruhsal doğuşunu kolaylaştırmak amaanı güdüyordu. Birçok Türk halkında olduğu gibi, Kırgıziarda da benzer tipli geçiş merasimine verilen "gözünü açma" anlamlı ad, kültürün kendi içinden gelerek inisiasiya merasiminin doğasını gerçek bir şekilde aktanr. Onun için, eski ve geleneksel cemiyetlerde inisiasiya merasiminin doğasını anlamak bakımından etnik-kültürel sistemin içinden gelen adlan incelemenin de büyük önemi vardır.

İNVARİANT: (bak- Mitolojik Bütüncül)

İSKENDER ZÜLKARNEYN: Türk halk kültürü geleneğinde Dirilik Suyu, ölümsüzlük ve ebedî hayat arayışryla ilgili karakterlerin adlarıyla ilişkilendirilen mitolojik bir motif. Araştırmaalann kanaatine göre. iskender Zülkameyn ile tarihten bildiğimiz Makedonyalı İskender arasında bir ilişki yoktur. Bu motifin oluşmasında hikayelerdeki unsuriann rolü büyük olmuştur. Ancak hiç şüphesiz onun gelişiminde Oğuz Kaan motifi, itici rol oynamıştır. Türk kültürel geleneğinde, daha önceleri Oğuz'a ait olan İşlev ve özelliklerin zaman içinde İskender'e ait olunması da bu görüşü onaylar.

Vani Mehmet Efendi "Araisül-Kuran ve Nefaisül-Fürgan" adlı Arapça vaaz kitabında. İskender Zülkameyn'in Oğuz Han olduğunu söylemektedir. İsmail Hakkı Danİşmend de bu fikre katılanlardandır. Hatta bazı yorumculara göre. Kuran'da Zülkameyn (iki boynuzlu)

adıyla hatırlanan kişi. büyük Türk hakanı. Mete Oğuz Han'dır. Türk âlimi Kocatürk de İskender motifinin, eski Oğuzname'nin kahramanı olan Oğuz Kaan motifiyle bağlı olduğunu yazmıştır.

M. Kaşgarf nin "Divan-i Lügat-it Türk"ünde geçen hikâye ve rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, Oğuzlann bir kısmına Türkmen" adını, iskender vermiştir. Sonralan bütün Oğuzlara ait olunan bu adın Türkmenlere verilmesi, iskender'in başlangıçta ilk ulu cet Oğuz Han motifiyle ilintililiğinin bir göstergesidir. Çünkü soylara ad verme olayı kültürel kahraman ve ilk cet olan Oğuz'a özgü bir işlevdi. Geleneksel efsanelerde, İskender de Oğuz gibi boynuzlu betimlenir ve her ikisi de dünyayı fethederler. Oğuz bütünlüğünden türeme olan iskender. Dirilik Suyu'nun ardından karanlık âleme gider.

Böylece iskender motifinin oluşumunun temelinde Oğuz Kaan motifi bulunur. Nizamî, Yesevî, Nevaî ve Kaşgarî gibi yazarlar, efsanevî kahraman iskender motifini yaratırken en çok Türk efsanevî geleneğine dayanmışlardır, (bak: Oğuz)

İYE: Eski Türk dinî-mitolojik düşüncesindeki gizli doğa güçlerine olan inana anlatan, belli doğal objelerin koruyuculan veya sahipleri sayılan varlıklann genel adı. Kısacası koruyucu ruhlar.

Mitoloji uzmanları, birer koruyucu ruh olan iyeler İnananı, Türk Tannalık görüşleriyle ilintilendlımektedlr. Bu inanan Şamanlzmle ilgisi, sonraki çağlara aittir.

Eski Türk yazılı abidelerinde, "sahibi" anlamında. "İdi" şeklinde rastlanan "İye" sözü, çağdaş Türk lehçelerinde değişik şekillerde kullanılmıştır. Örneğin, ezi (Hakasça, Tatar ve Altay metinlerinde, le fjuva Türkçesinde). ee (Aİtaylar ve Türkmenlerde), İe (Kırgız, Kazak ve Nogay Türkçesinde). i (Sagaycada), iye (Karakalpakcada), eye (Başkurtlarda), İye (Tatarlarda), yiye-eye (Azerbaycan Türkçesinde). eka (Özbeklerde), eke (Uygurca'da), ike (Kazak metinlerinde), ize (Koybal Türkçesinde). is, issi (eski Osmanlıca'da), ryka. ike (Özbek ağızlannda), içel (Saka Türkçesinde), es (Kumuk dilinde), ege (Altay metinlerinde), ece (Türk ağızlannda) ve benzerleri. Eski Türkçe sözlükte, İzi-iye sözcüğünün idi ve ige versryonlan gösterilir.

İYE

"Izi-issi" anlayışına Kumukçacla "yeye", Azerbaycan Türkçesinde ise "yiye" şeklinde rastlanabilir. Burada sözün başındaki "y", ses artımıyla ilgili bir olay olabilir. Bu sözcüğe, başındaki "y" harfiyle abidelerde rastlamak mümkün değildir.

Mitolojik anlamsallığına gelince, çok tutumlu olan bu varlıklar, iyilik ve kötülük yanlısı olmak üzere İki gruba aynlmıyoriar. Sadece onlara karşı saygıyla davranıldığı zaman, yaratlışlan itibarıyla hayırsever olduklanndan, hayır getirirler. Saygısızlık gördükleri zaman da zarar verirler. Çünkü, köken olarak, kutsal ve aziz olanla bağlıdırlar.

Azerbaycan mitolojik metinlerinde İyelerin yaratılış itibariyle hayırsever olduklan anlatılır. Geleneksel dinî-mitolojik görüşlere göre. "yeryüzünde, bir kanş yer bile ryesiz değil. Her şeyin kendi iyesi vardır. Gözümüzle gördüğümüz her şeyin bir iyesi vardır. Bu iyeler bize görünmezler." "Bizden Yeğler" de görünmüyor. Ancak iyelerle, "Bizden Yeğler" arasında fark var. "Bizden Yeğler", hiçbir şeyin sahibi değiller. Ama iyeler, neyin İyesi iseler onun sahibi de olup onunla yaşarlar. Örneğin. Bağ iyesi, bağın sahibidir ve bağda yaşar. Suda veya dağda. Bağ İyesi olmaz. Her şeyin kendi iyesi var.

"Bizden Yeğler" ise her yerde yaşarlar. En çok da karanlık, harabe yerlerde, ağaç alönda ve su başında. Her zaman insan lan n malını çalıp, giysisini çalıp giyer, pirincini, yağını götürüp pilav yapıp yer. Kısacası, "Bizden Yeğler" İnsanlara her zaman zarar verirler. Ancak "İyeler" öyle değiller. Onlar çok iyiliksever varlıklardır. Onların yanına gidildiğinde "selam" verilip, aynlırken "selamet kal" denilirse, bir şeylerini alırken izin istenilirse, hoşlanacak ve bu insana her zaman yardım edecektir. Örneğin, Ev İyesine İyi davranılırsa, evi abat edip. ev sakinlerini mutluluk içinde yaşatacaktır. Yol İyesi, yolu uğurlu yapacak. Bağ İyesi, ürünü bol yapacak.

Bunun için, iyelerle konuşmada belirli gelenekler korunur. Bir bağa girilirken. "Selam, ey Bağ İyesi, bağını suvarmaya geldim...", çkarken ise "Selamet kal ey Bağ İyesi, ben gittim, yine geleceğim" denilir. Bunlar yüksek sesle de söylenebilir, içten de. Bağ İyesi hepsini duyacaktır.

İyelerin en önemlisi, Su İyesi'dir. O, suda yaşar. Sabahlan erken-

den suya gidildiğinde, ona selam verilir. Hiçbir zaman suya tükürülmez. Suya pissu bırakılmaz. Su İyesi küserse, insanlara zarar verebilir.

(yelerin adlan, sadece bir ad değildir. İyelerin olduklan yerin sahibinin ve ruhunun adıdır.

Türkmenlerin geleneksel demonolojik görüşlerine göre, belli yerleri koruyan, cinlerden farklı olarak insan kılığında olan ruhlar vardır. Onlara 'İye", olduklan yerlere ise "İyeli" denilir. Önceleri iyiliksever olan bu ruhlar, daha sonralan acıklı ruhlara dönmüşlerdir. Bazı anlatımlara göre, [yelerin zararsız olanı da vardır. Ama genel olarak bu iyiler, dnlerie bir tutulur.

Diğer Türk halklanndan Hakaslann inanışında İse bu iyelerin çoğunu, örneğin Su ryesi'ni hiç kimse gelmemiştir ve nasıl olduğunu da kimse bilmez. Dağ İyeleri ise İnsandan çok çok büyük olurlar. Kirplksiz ve kaşsız olan bu varlıklar, herhangi bir hayvanın kılığına girebilirler. İnsanlan ormanda kaybettirten iyeler, avcılann hikâye anlatmasını severler. İnsanlann yüksek sesli gülmesinden ise nefret ederler.

Bir bütün olarak, Türk mitolojik düşüncesinde, gizli doğa güçlerine inanan bir ifadesi olan ve birbirine çok yakın veya hatta aynı İşlevleri yürüten iyeler hakkındaki görüşler, farklı Türk halklannda oldukça zengin ve rengarenk sembollerle doludur, (bak- İççi: İdi-lzi; jye)

İYE KIIL-İNE KIIL: Yakutlarda şamanın öbür dünyada yaşayan ruhunun adıdır. Şaman mitolojisinde baş koruyucu ruhun taşıdığı addır. Şamanın kendi ruhu, koruyucu ruhlarla aynı işleve sahipti. Şamanın yardıma ruhlan çok olabilirdi. Ancak "İye Kul" onlara dahil değildi ve şamanın yaptığı merasimlere katılmazdı. Onun İşi, şamanın sağlığını korumaktı. Adına "İne Kıl" olarak da rastlanan bu ruh, şaman efsane ve söylemlerine göre, vahşi hayvan görünümündedir. Onlann gerçek görünüşlerini şamanlann kendileri bile göremezler. Şamanlar, baş koruyucu ruhlan olan "İn KııPın normal İnsanlann gözüne görünmemeleri için insanlann gözlerini dumanlandınp karartırlar. Baş koruyucu ruh olan "İne Kıl". şaman efsanelerine göre, insanlann gözüne her türlü hayvan kılığında görünebilir. Bu özellik ru-

hun taşryıcısı olan samandan kaynaklanır. Yani, "ine Kıil" şamanın istediği hayvan kılığına girip onun gözüne görünür.

Etnograflar ve Türk din tarihçileri tarafından dikkati çeken "İne KJII" kavramının Yakut Şamanlzminde neyi ifade ettiği sorusunun yanıtı hâlâ tam olarak bulunmuş değildir. İlk V. Seroşevski'nin tespit ettiği, ancak kendisinin bile net açıklayamadığı "İye Kıil" kavramı, şamanın hayvan şeklinde betimlenen canıdır. Seroşevski'ye bunu anlatan Tüspüt" adında bir samandır. O şamanın söylediğine göre, onun "İye Kıil"ını hiç kimse bulamaz. O, dağlarda, taşlarda gizlenmiştir ve oralarda da yatar. Bu kavramın tam açıklamasının bulunmaması ndaki bir sebep de şamanlann kendi "İye Kıil"lannı gizli tutup, mümkün olduğu kadar yerlerini belli etmemeye çalışmalandır.

Şaman metinlerine göre şamanı dünyaya getiren, bir "ana hayvandır. Uzak Kuzey'dekî bir anlatıma göre, dal lan nda yuvalar kurulu olan bir çam ağaa uzar. "Ana hayvan" kartala dönüşüp, demir gagalı kocaman bir kuş olur. O. yuvaya oturup yumurtlar. Sonra bu kuş yumurtanın üstüne yatarak şaman doğurur. Kuş yumurtanın üstünde üç yıl yatarsa doğan şaman, çok güçlü olur. Ama dayanamayıp bir yıl yatarsa yumurtadan çıkacak şaman, zayıf bir şaman olur. Şaman yumurtadan çkar gkmaz, "ana hayvan" onu, yetiştirilmesi için tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü iblis şaman kadına verir.

Bu konuyu araştıran A. İnan. Yakut "İye Kıil"ının, "Divan-1 Lügatıt Türk'teki "Perl-eş" ve bugünkü Kazak-Kırgızlann "Arvak-eş" dedikleri "hayvan ruh" ile çok yakın bağlılığı olduğunu tahmin etmekteydi. O. Altay Şamanizminde "Yula" denilen ve cesetten aynlarak yaşayabildiğine inanılan ruhu, "İye KıiTın bir versiyonu sayıyordu.

Yakutiann inanana göre, "İye Kufin başına gelen her şey, şamanın da başına gelir. "İye Kıil" yaralanırsa, şaman vücudunun bir yerlerinde ağnlar duyar. Onun ölümü de şamanın ölümüdür.

Şamanın hayvan kılığında betimlenen ruh arkadaşı "İye Kıil". Yakut Şamanizminde hem şaman ruhunun terbiyecisi hem de şamanın ruhsal yol arkadaşı olarak düşünülmüştür. Şaman ruhunun terbiyedsi olan "fye Kıil"ın rolü. eski inisiasiya merasimindeki ana kültünün oynadığı role benzer.

Çırağın inisiasiya merasimine katılması, onun ölüp. yeni bir nitelikte dirilmesini sembolize eder. Aynı süreç, mitolojik "ana hayvan" saltanatında ve onun koruyuculuğu ile hayata geçirilir. Buna benzer işlevi "rye Kıl" da yerine getirir. Çırağı terbiye ederek yeniden kuran ve yeni nitelikler kazandıran da "İye Kıl"dır. Böylece Yakutlann "rye Kıl"ı Şamanın öbür dünyada yaşayan ruhudur, şamanın kendi ruhuyla, bu ruhu yaratan, doğuran veya yetiştiren koruyucu ruh, birbirine benzetilir ve şaman bu ruh aracılığıyla öbür dünyaya atlayabilir.

İYEHSIT: Eski Yakutlann doğum ilahesi olarak taptıklan mitolojik bir varlık. İnanışa göre bu İlahe, hamile kadınlara doğum zamanında, güçlü gülüşlertyle yardım eder.

İYE-YİYE: Türk halklannın geleneksel demonolojik dünya görüşünde önemli bir yer tutan göze görünmez, koruyucu ruhlann etnik-kültürel gelenekte taşıdıklan "sahip" anlamlı adın diğer bir şekli. Yanlış olarak ilâhlar, Allahlar veya tannlar olarak verilen bu mistik güçler. Yunan ve ya Rumlann dilinde olduğu gibi tannlar grubu oluşturarak, tek genel bir sistemde birieşmiyor. Mitolojik anlayış gibi kendi ölçüleri olan "izi-iye" yerine, tannlar ve ilâhlar gibi iradelerin kullanılması, Türk din düşüncesini doğru olarak tanımlayamadığı gibi, ona putperestlik şeklinde çoktannlı bir din görünüşü verir. Bu anlamda "izi-iye" olarak bilinen varlıklara "Su İlahesi", "Yer İlâhi", "Dag Tanrısı", "Yol Tanrısı" gibi adlarla hitap edilmesi, Türk etnik kültürünün kendi doğasından kaynaklanır. Gelenekte bu anlayışın yerine "Su İyesi", "Yer İyesi" ve "Dağ İyesi" gibi adlar var.

Geniş bir şekilde yayılmasından da anlaşıldığı gibi, "Ön Türk" çağından bu yana aziz, dokunulmaz, kutsal ve nur yüzlü olanla bağlı ilk anlamını ve başlangıçtaki mitolojik İçeriğini koruyan, ölümlüler dünyasıyla ilgili anlamlan daha sonralan ortaya çıkan ve bugün bile geleneksel düşüncede yaşayarak eski "idi-izi" ile genetik yakınlığını koruyan bü mitolojik varlıklar, belli doğal objeleri temsil etmişler. Örneğin, Nogaylarda su iyesi "suv iyesi", ev İyesi "uy İyesi", yer iyesi "yer iyesi" ve gök ruhu "kök iyesi" olarak adlandınlmıştır ve

bu iyelerden her birinin de kendi nitelikleri vardır. Kaynaklarda ve sözlüklerde ("EtTöhfetüz Zekiye"de), "egf, "idi" ve "iye" gibi rastlanan "İye" (yiye, eye, sahab) anlayışı. Altun-Yarung abidelerinde "rya" şeklinde kullanılmıştır. "Kelile ve Dimne"de de "Idl-lzi" ile aynı kökten olan "Is" sözcüğü ve Moğol sözlüğü olan "Mükaddimetül Edeb"de ise "sahip" anlamına gelen "i" harfi var.

"İye" anlayışının ilk anlamı olan "koruyucu ruh", doğal objelerin temsilcisi olup, onlann sembolik iradesi sayılan mitolojik varlıklara bağlı olmuştur. Teleut halk kültüründe dünyanın yaratıldığı çağdan bahsedildiği zaman, her tarafta varlığı hissedilen "lezi" adında bir ruhun adı geçmektedir. Yaratılış süreciyle bağlı bu ruhun, "İzi-lssi" anlayışıyla bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

"rye" anlayışı, "ee" şekliyle Bu rya t şamanlar topluluğunda. Eşeğe Malaan dahil, tüm yaratıImışlann yaratıcısı olan en ulu varlığın "Ee Kayrakan" adında korunmuştur. Araştirmacılar, "ertrusk" yazılanndaki "leşi" sözcüğünü de "iyesi" şeklinde anlamlandırmışlar.

Eski Türkler, doğada var olduğuna inandı klan gizli güçleri "İdi-İzl-lye" adıyla adlandınrlardı. Bu "iyelerin" adlan çoğu zaman Tann niteliğinde kullanılmış ve yanlışlıkla "tannlar, ruhlar" denilmiştir. Bu yüzden de Türklerin çok sayıda tannya inandıklan İddia edilmiştir. F. Köprülü, Türkler, Tann'yı ve ikinci dereceli ilâhlar olan idi'leri korkunç görmüyorlardı. Çünkü bunlardan hiçbir kötülük gelemezdi" derken, herhalde "idi" kavramından "rye"yi kastederek bahsetmiştir.

Koruyucu ruh olarak bilinen bu varlıklann, aslında tannlar panteonunun uzun bir zaman halk hafızasında korunmuş eski tannlan olduğuna dair görüş de yanlıştır. Panteon, hiyerarşik bağlılığ içerir. Halbuki, Türk dinî-mitolojik düşüncesinde sehven "ilâh" veya "tanrıça" denilen ve aslında doğal unsurlan sembolize eden mitolojik varlıklar olan "iye"ler arasında herhangi bir hiyerarşi yoktur. Her biri, sahip olduğu yerde yaşar.

Yani, adı neyi İfade ediyorsa, kendisi de odur. Ve hakkında konuşulan bu mitolojik varlıklar da koruyucu ruhlar, melekler, evliyalar veya "iyelerdirler. Örneğin, Umay ve Al, bir 'Tann" veya "Tannça" yahut ikinci dereceli bir ilâh değil, koruyucu ruhtur. Türk etnik-

kültürel geleneğindeki "iye"ler. bu yüzden de bazen melek, evliya ve benzeri adlarla karşımıza gkarlar. Sözcüklerde "peri, ruh" anlamlannda geçen bu varlıklann kökenlyle bağlı bir Aitay-Sayan mitolojik metninde şöyle deniliyor: "Erlik göklerden İndirildiği zaman, onun ardından orada hizmetinde olan varlıklar da yere serpildiler. Suya düşen, "su", dag düşen ise "dag" İyesi oldu."

Bu sözcük. Dede Korkut Kitabı nda da "sahip, malik" anlamında "iye" ve "is" şekillerinde kullanılmıştır: "Kanturalı Cemal ve Kemal iyesi yiğit idi" Ve "Zira Dede Koıkut vilayet issi İdi." Azerbaycan Türk dilinde "sahipsiz, boş" anlamında kullanılan "ıssız" sözcüğünün de temelinde "iye, sahip" anlamlı "ıs" kökü yatmaktadır. 16. yüzyıllara alt "Ibn Kabir Tarihfnde de "issi" ve "iye" eşanlamlı sözler olarak kullanrlmışür.

Arkaik düşünceye göre, gözle görünen ne varsa, hepsinin bir ruhu veya perisi var ve bugünkü dilde bunlara "iye" denilir. Bu İyeler olduklan yerin sahibi sayılırlar. "Yer iyesiz olmaz" deyimi de bu yüzdendir. Bunlarla ilgili inanışlar, arkaik efsane, hikâye, rivayet, efsun, dua ve beddua gibi halk kültürü olan metinlerde korunmuştur, örneğin, Köroğlu destanındaki Alı Kişi, Kör olarak betimlenen dağ ruhu veya dağ iyesinin ta kendisidir.

İnanışa göre, "iye"leri sinirlendirmek veya saygısızlık etmek olmazdı. Aksi halde onlann gazabının kurbanı olunabilirdi. Mitolojik doğalan itibariyle, dnler ve "lyeTer arasında faik var. Değirmenler ve hamamlann iyesi, dnler ve periler sayılırdı.

Güçlü şamanlann gömüldükleri yerlerin sahibi olup, o yerleri belâlardan koruduklarına İnanıldığı gibi, pirler, ocaklar ve evliyalar da koruyucu ruh bilinip, bu arazilerin İyesi sayılmışlar.

E. Nedp. "iye" sözcüğünün "ega" köküne bağlandığını savunur ve "Bu söz, Orhun-Yenisey yazı lan ndaki "idi" için de geçerli olabilir ml?" diye sorar.

"rye-izi" anlayışının "ana" olarak anlamsal bölünmesi de Türk dinî-mitolojik düşüncenin iç dinamizminin bir gerçeğidir. Bu anlamda Tuva ve Saka Türkçesindeki "iye" İle Hakas ve Baraba Türkçeslndekl "İne" sözcüklerinin aynı kökenden olabilmeleri İhtimali de yok

değil. R. Ahmetyanov da "iye, eye" anlayışının eski Türkçedeki "ege" formuyla bağlı olabileceğini düşünüyordu.

Yakut Şamanizminde, şamanın öbür dünyadaki ruhuna verilen "iye kııl" adında da "iye" sözcüğü, bir Şamanizm terimi gibi korunmuştur. "İye" sözcüğünün Şamanizmle bağlı İçeriği, Çuvaş Türkçesindeki "iyileşemeyen bir hastalığa tutulmuş kişi, cinli, deli" anlamlı "iyeler" sözcüğünde de korunmuştur.

Doğanın içinden gelen eski bir düşüncenin yarattığı bir varlık olan "rye"leri, bazı araştırmacılar, Sibirya ve Merkezi Asya Türk halklannın efsaneleri için kutsal motifler sayarlar ve eski mitolojik inanışlardan gelen bu varlıklarda şamanın birer tecessümünü görürler. "İyelerin doğası hakkında yetirince açık ve kesin bilimsel bir veri yoktur. Eldeki dil unsuru ve etnografik verilere sistemli bir şekilde yaklaşılmadıgından dolayı da çoğu zaman yanlış sonuçlar elde edilmiştir. N. Yegorov'un, Tuva Türkçesindeki "ie", Saka Türkçesindeki "iye" ve benzer şeklileri, "büyük bir olasılıkla, Hint-Ari dillerine dayanır" diye tanımlaması ise yanlış bir görüşün iradesidir, (bak: İye; Iççi; Idl-lzi)

İYİLER: Azerbaycan, Anadolu ve Ahıska gibi birçok yerin Türklerinde, kutsal, evliya veya eren olarak bilinen varlıklara verilen ad.

Kutsal sayılan türbeler ve mezarlıklar, bu İyilerin adlarıyla bağlantılıdırlar. Geleneksel halk görüşlerine göre, bolluk, bereket isteğinin taşıyıcısı olan, yaradılışın düzenleyici başlangıcı ile bağlı mitolojik varlıklar da "iyiler" grubuna dahil edilirler. İnanışa göre, elleri bereketli olduğu İçin dokunduklan ne varsa tükenmek bilmeyen "Al Kızlan" gibi varlıklar da bu gruptandırlar. Anlatıcılar, peygamberlerin, meleklerin ve evliyalann da aynı gruba ait olduğuna inanırlar. Ancak periler ve dnler, bu gruba ait değillerdir.

"İyiler" inana, eski mitolojik düşünce kalıplanndan olup, sonraki dönemlere ait Türk düşüncesine de etkisiz kalmamıştır. "ryiler"İn uyuduğu yer olarak düşünülen mezarlar, ziyaretgâh gibi algılanmış, hastalar, çocuksuzlar ve derman bulamayanlann hücumuna uğramıştır.

J

JE1MOGUZ: Tatarlarda "Yalmavız", Çuvaşlarda "Yelmeves". No gaylarda " Yelmavız", Kazaklar ve Karakalpaklarda "jalmauz". Kıgızlarda "Jalmooz" ve "jelmogus". Karaçay-Balkanlarda "Celmauuz", Sibirya Tatarlarında "Yılmagus" adryla tanınır ve "Küpegiren kan, ifrite" anlamında kullanılır. "Acıklı ejderha, kötü dev" anlamlannda da kullanılan bu anlayışa Altay hikâyelerinde "Calmaus" şeklinde rastlanır. Q. Potan'in. bir zamanlar Kırgız diline dahil ettiği bu sözcüğün. Altay hlkâyelerindekl anormal varlık olup insan yiyen "D'elbegen-Ytlbegen" ve mitolojik "Yelmegen" motifiyle uygunluk oluşturduğunu yazmıştır.

Orta Asya Türklerinin hikâye, destan ve efsanelerinde adına "Yalmauz". "jalmauz" veya "jelmoguz" bazen de "Mıstan Kem pir" biçiminde rastlanan bu kötü huylu mitolojik motif, çoğu zaman boynuzlu betimlenir, "jalmauz Kempir"in gücü onun boynuzlarının sayısında saklıdır. Yedi boynuzlu "Jalmauz Kempir", en korkunç olanıdır.

Ateş koruyucusu olarak kendini gösteren bu varlığın. "Albastı" karakteriyle ilintisi hakkında da bilimsel yazılarda fikirler vardır. Bazı Kazak hikâyelerinde "jalmauz Kempir". kahramanı yutar sonra haykırarak tükürüp atar. Mitolojik anlamsallığına göre bu. eski sınav merasimini sembolize eder ve bu merasimden geçenin, yeraltı karanlık dünyada Ulu Ana'nın kamında yeniden doğarak bu kez "Manâ âlemi" ile bağlı olarak dünyaya gelişini sembolize eder.

"Jelmoguz-Calmaus" denilen bu varlığın adı, bir Yeraltı Ruhu olarak da anlamlandırılır. Mitolojik anlamsallığının. Ulu Ana'nın mecazianndan biri gibi açgözlülükle ilgili olması, gerçekten de onu yeraltı dünyasına bağlayan izlerden biridir. Taşıdığı İşlevler de onun ölüler saltanatryla bağlı olduğunu düşünme olanağı verir.

IELMOĞUZ

"Er Töstük" destanında da yırtılmış ciğerden gkan devin adı, "Yel Mogus'dur. Al-Hai motifi de aynı ölçüde suyla ilgilidir. Bu ruh yeni doğum yapmış kadınların ciğerlerini alıp suya atar. V. Radlov. "Jalmauz" adını "Jalma+auz" (ağız) şeklinde açıklamıştır. S. Maiov da Uygurca'da "yedi başlı cadı, hortlak" anlamına gelen "Yelmüngüs" sözcüğünden söz ettiği zaman, bu açıklamaya dayanmıştır.

Araştırmaalara göre, Kırgızcadaki "Jalmauz-Jelmogus" adı ve onun diğer TürkçelerdekÎ paralelleri, iki sözcükten ibaret olan bir deyimdir. Adın birinci tarafı, "aaklı. kötü ruh" anlamına gelen demonik İçerikli "yel-JeT sözcüğü oluşturur. Bu söze. M. Kaşgart'nln "Divan..."ında "dn" anlamında kullanılan "yel" şekliyle rastlanabilir, ("er yelpindi" yani "adamı dn çarptı") buradaki "yıl", büyük olasılıkla Al-Hal kökünden türemiştir. Bu sözcük Hakaslar ve TeleutJerde şive farkıyla "çil" şeklinde "çJl-ass" denilen kötü ruhun adı olarak da korunmuştur. San Uygurlann dilinde İse "yil" şeklinde, şamanın yardıma ruhunun adı olarak kalmıştır.

Kırgızcadaki "jeimogus" şeklinde de görüldüğü gibi. adın ikind tarafı olan "mpgus", Türk dillerinde mitolojik anlam taşıyan "mangıs, magıs. mongus, mogus" şeklinde rastlanan sözcükle İlgilidir. Tuva Türkçesinde "mongıs"ın "hortlak, ejderha, dev" gibi anlamlan vardır. Tuvalann dilinde aynı anlama gelen "amırga, mangıs, amırga moos" gibi sözcükler de vardır. Mitolojik dev ve ejderha anlamı, Altayiardaki "mongus-mogus" sözcüğünde de görülür.

Yakut hikâyelerinde "mogus kini" adını taşıyan, güçlü, açgözlü ve akılsız bir kahraman motifi yer alır. Uygur dilinde de "Şeytan, İblis" anlamına gelen "mangs" sözcüğü mevcuttur.

V. Verbitski, Erlİkʼİn yarattıklarından olup, denizden dilini gkararak insanlan yiyebllen "An dal ma muus" ve Moğol mitolojisinde "ejderha, dev" anlamına gelen "Kara Mangıs" adlanın kaydetmiştir. Bu adlarla "mangıs. mongus, mogus moos" kökleriyle ilgilidir. "İnsan yiyen dev, ejderha, hortlak" anlamlanna gelen "mogus"un, Türk dilindeki şekli ve taşıdığı anlamlann paraleli Moğol ve Tungus-Mançur dillerinde mevcuttur. Moğolcadaki "mongas"ın anlamı "ejderha, dev" demektir. Kalmıkcadakl "mangas", hikayelerdeki "ej-

derha, dev" anlamını, Buryatİardaki "mangadhay" da "çok başlı ejderha" anlamını ifade eder. Bu sözcük. Tungus-Mançur dillerinden Evenk diline "mangi" şekliyle geçerek "hikaye kahramanı, kocaman: iblis, şeytan, ata ruhu. Yer Ruhu" anlamlarını kazanmıştır.

Moğol halklannın efsanevî dünya görüşünün başlıca karakterlerinden biri olarak karşımıza çıkan "manguslar", dlger şeytanî karakterlerden farklıdırlar. Onlar dünyanın sonunda yaşarlar ve kocaman cüsselerl vardır. Kendilerine özgü adlan yoktur ve takma adlarla tanınırlar. Başlıca özellikleri, çok sayıda başlan olmasıdır. Temel renkleri siyah ve sandır. Bazen yeraltı dünyasıyla olan bağlanndan öte. bu dünya varıklan olarak da kabul edilirler.

Salar. Uygur. Altay, Şor, Tuva ve Yakut halk kültürünün yaygın karakterlerinden olan bu şeytanî motifin asıl kökeni belli değil ve adının açklanması da tam olarak yapılmamıştır. Bununla birlikte, tüm özellikleriyle mitolojik Ulu Ana bütünlüğünün değişime uğramış versiyonu gibi görünüyor.

JEZTIRNAK: Kazak-Kırgrzlann demonolojik İnançlannda değişken tabiatlı bir motif. Ç. Velihanov'un 19.yüzyılın ortalannda yazdığı Tengri" adlı makalesinden anlaşıldığı üzere. Kazaklar tüm şeytanî varlıklarda olduğu gibi "|eztımak"la "Albastı" motiflerini de birbirinden ayıramryorlardı ve kadın görünümlü bir ruh olan "AlbastTya "leztımak" olarak da hitap ediyorlardı. Kazak ve Kırgız!ardaki "jeztırnak"la İlgili rivayetler ve bu rivayetlerin ürkütücü bir halde anlatılması, en az 19. yüzyılın sonlan na kadar bu şeytanî varlığın gerçekte var olduğuna inandıklannı gösteriyor. Ancak geniş bir şekilde yayılmasına karşın onunla karşılaşma macerasını anlatan metinlerin hepsi aynıdır.

"leztımak", yüksek dağlık yerlerde veya ormanlarda yaşadığına inanılan olağanüstü ve sihir dolu bir varlıktı. Normal İnsanlar gibi giyinip, hayvancılık işiyle uğraşırdı. Onun görünüşüyle ilgili tam açıklayıcı veriler elde yoksa da İnsana benzer. Anlatılanlara göre, kadın görünüşünde olduğuna inanılan bu varlığın tüm vücudu şeytanî kökenden olmanın bir göstergesi olarak kılla kaplıdır. Derisi koyu kah-

verengidir. Bedeni insan bedenine benzese de kafası köpek kafasına benzer. Erkekleri baştan çıkarmak istediğinde ise güzel bir kız görüntüsüne bürünür. Adının "(eztımak" olması, çelik gibi tırnaklara sahip olduğu içindi. Tırnaklan açıldığında kartalın tırnaklanna benzerdi. El tırnaklan bakırdandı ve tüm gücü de elindeydi. Ayak tırnaklan ise keçi tırnağıydı.

Halk demonolojisine göre "Jezümak"lann aileleriyle yaşadı klan bir yerleri vardır. Liderleri olan bu varlıklann kendileri veya ailelerine birinin zaran dokunursa, hayadan boyunca intikam alırlar.

"}ezamak'"la karşılaştırma sahnesini canlandıran mitolojik rivayetlerin araştınlması, onlann giderek hikâye kahramanlarına dönüştüğünü gösterir. Bunun başlıca sebebi "jeztımak" ruhunun güncel inanışlara bağlılığının zayıflamasıdır. Bir hikâyede ise "Jezömak'tan tekgözlünün kızı diye bahsedilir, (bak Demir Tırnak)

|İR İYASE: Tatar-Mİşarlann mitolojik inanışlarında geçen, ekin yerleri ve tarlalan koruyan bir ruh. İnsana benzer bir varlık olarak betimlerim iştir. Genel olarak "(ir lyase" adıyla bilinen bu varlık bazı yerlerde, "jir Atası", "Jir Anası", adlanyla da karşımıza çıkmaktadır. İnanışa göre "Jir lyase". Insanlan hastalık ve belâya düşürebilirdi. Onun merhametini kazanmak için her yıl ekinden önce kurban merasimi yapılırdı.

"jir lyase "ye yakın motiflere, diğer Türk halklannın geleneksel görüşlerinde de rastlanır. Bunlardan biri Karaçay-Balkarlardaki (er İyesi'dir. O. toprağın her karışında olduğuna inanılan ruhtu. Anadolu Türkierindeki Tarla Bekçisi motifi de "jir ryase"ye yakın motiflerdendir. O. yılan kılığında tarlalan koruyan ruhtur.

Azerbaycan Türklerinde, Yer İyeleri hakkında da görüşler vardır. Geleneksel halk görüşlerinde onlara cinler ve feriştahlar da denilir. Bu varlıklar göze görünmezler ve İnsanlara gündüzleri zarar vermezler. Ancak karanlık bastığında onlara dikkat etmek gerekir, (bak: Yer Ana)

K

KADİR GECESİ: Azerbaycan Türklerinin geleneksel dinî-mitolojik görüşlerine göre, "Kadir Gecesi", yılın son çarşambasında olur. Mitolojik bir varlık gibi canlandırılan bu gece, halk inanışlanna göre, sadece iyi ve hayırsever insanlann gözüne görünür ve bu insanlar ne dilek tutarlarsa, anında yerine getirilir. Bu gece her şey baş aşağı durur.

Müslümanlarda ise Ramazan ayının bîr gecesidir. Allah'ın izniyle meleklerin yere indiği o gece, sağlık dolu bir gecedir. Tann. dünyada bir yıl boyunca olacaklan o gece belirlediğinden dolayı "Kadir (değer) Gecesi" olarak da adlandınlan bu gecede, kim sabahlayarak ibadet ederse değerli olur.

Müslümanlıkta her yıl yenilenen sema olayını sembolize eden "Kadir GecesTnin, Ramazanın hangi gecesine denk düştüğü de tam olarak bilinmiyor. Müslümanlara göre. Kuran "Kadir Gecesinde yeryüzüne nazil olmuştur ve bu gece, bin geceden daha hayırlıdır.

KAF DAĞI: Müslüman Türk halklannın sözel kültürel geleneğinde yer alan mitolojik bir dağ motifi. Efsanevî Anka kuşunun burada yaşadığına inanılır. Cevahirden yaratıldığı ve çevresini bir kuşak gibi sulann sardığına inanılan bu dağ, bütün dağlann anası olarak düşünülmüştür. İnanışa göre, bütün dağlar değişik şekillerde yeraltından "Kaf dağına bağlıdırlar. Tann dünyanın herhangi bir noktasını yerle bir etmek isterse, bu dağlardan birini harekete geçirir ve depremler oluşturur.

Türk halklan efsanelerinde Hızır, ölüme çare araya araya "Kaf' dağına gelir ve burada süt gölüne rastlar. Başka bir efsaneye göre.

KÂFİR

"KaF dağını geçtikten sonra adlarına "Yecuc-Mecuc" denilen acayip İnsanlara rastlanır. B. ÖgeJ, Türk mitolojisindeki demir dağı anlayışıyla "Kaf dağı anlayışını karşılaştırmıştır. Demir dağı, dünyanın yaratılış çağında, yerle göğü birleştiren dağ olmuş, adına da "Demir Kazık" denilmiştir.

Anadolu yörelerindeki Tepegöz" efsanesine göre, liderleri Tepegöz olan tek gözlüler taifesi de "Kaf dağında yaşarmış. Yakutun yazdığına göre, eskilerde ona "Elbürz" denilirmiş. Bu ad herhalde "Albız", "Arvız" veya "Yalbuz" adlannın değişikliğe uğramış şekildir. AMz dağı mitolojik metinlerde "Kaf dağı gibi. Dağlann Anası olarak karşımıza çıkar. Iran mitolojisindeki "Elbürz" dağı da bütün dağlann anası sayılmıştır.

Orta Asya şamanlannın dualarında "Kaf dağı, peri ruhlarının mekânı gibi gösterilir. "Kaf dağı anlayışının, nefis temizliği ve manevî yükselişi temsil etmesi de bir rastlantı değildir. Klasik edebiyatlarda "Kaf dağının adı Turi Sine" olarak geçmektedir. Kırgızlann dilindeki "Köykap" sözcüğü de "Kaf dağının Farsça'daki "Kuh-l Gaf deyişinin değişikliğe uğramış şekildir.

KÂFİR: Kuran-ı Kerim'de ebedî olarak Cehennem ateşinde yanacak insanlar şeklinde bir anlam vardır. Bu kavram, İslâm'ı kabul etmiş Türklerin dilende, sadece Hıristiyanlar ve başka dine Inananlan değil, aynı zamanda Türk soyundan gelip, ancak hâlâ tektannlığı kabul etmeyen Türkler için de kullanılırdı. Örneğin, Dede Korkut Krtabı'nda, "sası dinli" (İğrenç dinli) olarak vurgulanan "kâfir", başka dinden olan Hıristiyan ve başkalannı değil, bozkır geleneklerinin taşıyıcısı olan Türk asıllı gayr-l Müslimler İçin de kullanılmıştır. Manas Destanı'na göre dünyada yaşayan halklar, yerin yer. suyun su okluğu zaman Müslüman ve kâfir olarak ikiye aynim ıslardır.

Mitolojik düşünce çağının İncelenmesi, etnik-kültürel değerlerin en eski çağlarda ulusal olduğu kadar dinî özellikler taşıdığını da gösterir, ilk çağlarda dünyayı anlamaya çalışan dinî-mitolojik düşünce, onu ayrıştırmaya çalışır ve bunun için de zıtlıklardan yararlanırdı. Olumlu ve olumsuz kutuplara aynlan bu ayrışmada "biz-

başkası" zıtlığı, en eski ve en köklü olanlardandı. O zaman "başkası" kutbuna toplananlar, doğanın, ölümün, kaosun ve yanmcılığın belirtilerini taşırlardı. Dili ayn olduğu gibi, dini ayn olan cemiyetler de istisnasız bu "başkası" kutbunda yer alırlardı.

Bu düşünce, daha sonraki zamanlarda millet kavramıyla din kavramını zaman zaman aynı anlamda kullanmıştır. Yani belli bir etnik birlik köken olarak diğer bir birlikle aynı olabilirdi. Ancak tarihin belirli bir döneminden sonra, dinsel olarak onlarla aynı dini paylaşmadığı İçin aynı soydan gelmesine rağmen "blz"den saymayıp, "başkalan" kutbuna dahil olabilirdi. Karahanlılar bu yüzden, etnik bakımdan Türk olan Budist Uygurianna "kâfir Türk" demişlerdir. Etnik olarak "blz"den kabul ettikleri onlan, dinsel olarak "başkası" gibi görüyorlardı. Bu olayın bazen etnik-kültürel değil de siyasî karakterli olması da İstisna oluşturmuyordu.

M. Kaşgari'nin Tengri-uca. Tann anlamına uygun gelir. Yere girmiş kâfirler, gökyüzüne Tengri derler" cümlesindeki "kâfirler", aslında ulusal aidiyet bakımından Kaşgari'nin de ait oluğu Türk ırkından olanlardır. Hatta bu Türklere birçok kaynakta "putlara tapanlar" adı verilmiştir. Bunlar İslâm ve tek tannlığı kabul etmeyerek eski dinî inançlannı korumuşlardır. Onlann taptığı en ulu varlığa "Allah" yerine Tengri" gibi isimlerle hitap edilirdi.

Dünyayı Müslüman olan ve olmayanlardan ibaret gören kutsal kitap Kuran'da. millet sözcüğü defalarca "din" anlamında kullanılmıştır. Bu, milliyet duygusunun din duygusuyla bağlı olduğunu gösterir. 19. yüzyılda bile Ziya Paşa, dünyayı bu kalıba uygun görür ve "mülki-lslâm" ve "küfür" olarak ikiye ayınr.

Aynı dönemde bir Osmanlı Türkünün "Biz Türk değiliz. Biz Müslümanız" demesi ne kadar bilgisizlik olarak gözükse de dinî düşüncenin belirli bir anlamda ulusal düşünceyi kendi içinde erittiğini gösteriyor.

KÂFTAR: Temel anlamı "büyü, dn" olan ama giderek "büyücü, efsuncu kadın" anlamlan kazanan bir kavram. Mitolojik inançlardaki "kaftarkis" de erkekten dönme, boynuzlu bir varlıktır. O geceleri

mezarlıklara gidip, yeni gömülmüş ölüyü mezardan akanr, bir taşa yaslayıp boynuzuyla vurur. Sonra cesedi sırtına atıp götürür ve yer.

Dağıstan halklannın demonolojik inançlannda da bu karaktere yakın "Kuşkâftar" motifi vardır. Uzun karışık saçJan ve iri göğüsleri olan bu kötü görünümlü, keskin dişli kâftar kadın, kızlarıyla birlikte ormanda yaşar. Onlar geceleri çocukları kaçınp yerler.

Ibn-i Batuta'nın yazdığına göre, "kâftar" sihirbaz kadınlara verilen bîr addı. Bu kadınları gören herkes kendinden geçip, ölü gibi yere yıkılırmış. Bu kâftar da onların ciğerlerini çkanp yermiş.

KALDAZ İNE: Mitolojik Ulu Ana motifinin, Volga boyu halklannın ruh hayatına yayılmış adlanndan biri olduğu tahmin ediliyor. Ona Sibirya Tatarlannın hikâyelerinde "bir çeyrek boyu, beş çeyrek sakalı olan ihtiyar" tarifiyle, aaklı ruhlara karşı savaşan "Kaldazın" adıyla rastlanır. Bilimsel metinlere göre bu mitolojik varlık. Mişar Tatarian ve Başkurtiarda "mal, hayvan koruyucu" olarak bilinen "Kaldaz-inese" ve "Kaldaz-İne" adıyla tanınıyor ve köken olarak Manlslerin Tatarlardan aldıklan Doğum ve Bereket Hamisi İle aynı kökten geliyor, (bak: Kel-Kal)

KAL-KEL: Türk etnik-kültürel geleneği çerçevesinde mitolojik varlıklann adlannda rastlanın bir kavram. Yakut mitolojik İnanışlannda "kel-hel" aynı zamanda "iye kıl" (mitolojik ana hayvan) şeklinde kendini göstermektedir. Yakut Şamanizminde şaman kamlık yaptığı zaman devamlı onun yanında bulunan ruhun adına "keleni" denirdi. Saka Türkçesinde bu ruhun adına "Keltegey" denilirdi.

Pekarski'ye göre. "kel" köküyle bağlanan "keltegey" sözcüğü, "topallık, yanmalık" ifade etmiştir. Bu da yeraltı dünyasıyla ilintili, değişken tabiatlı şeytanî variıklann bir özelliğidir. Onunla bağlı "keltegey hamıyah" kavramı, yeraltı dünya varlıklan olan Abaahılann işaretidir.

Arkeolojik metinler. Yakutlarda mezara konulacak nesnelerin kınlarak konulmasını, kutsal sembolizme bağlıyor. Kumandinlerin Şamanizm inananı aktaran mitolojik bir metinde, ulu Gök Ruhu Ül-

gen'İn kızıyla yer evladı samanın evliliğinden doğan, peltek oğlanın adı da "Keley"dir.

Kırgız efsanelerinde Cengiz Han'ın yakın dostu olan vezir, "Kaldar Bay" adını taşır. Başka bir Kırgız efsanesinde atiann koruyucusu olarak bilinen "Kalçabay" adının kökü de aynıdır. Özbeklerin "Alpamış" efsanesinde Alpamış'ın yardımcısı "Kaygubad kal"dır. Bu efsanenin Karakalpak versiyonunda ise onun adı "Asim kal" olarak karşımıza akıyor. Aynı izler, Tuva hikâyelerinde de vardır. Kahramanın öbür dünyaya ait olan sihirli atı, "Kalçap kıskıT adını taşıyordu. Altay inanışlanna göre, yeraltı dünyasının sahibi olan Eriik'in bindiği hayvan, "Kelke" adında kel bir öküzdür.

Kel motifinin Azerbaycan halk kültüründeki diğer bir adı da aynı kökten türeme "Kelnlyyat"tir. O, adryla ilgili hikâyelerde. Şah Abbas'ın veziri veya yardımalann başı olarak tanımlanır ve bilgiçliği, hilekârlığı ile diğerlerinden aynlır. Hükümdar ile mucizevî bir dille konuşur ve her defasında da galip gelir. Diğer Türk halklannın anlatımlarında onunla aynı kökten gelen varlıklara rastlamak mümkündür. Özbeklerde "kal", Türkmenlerde "kalça", Türklerde ise "keloğlan." Köroğlu"ndaki "Kel Hamza"nın bir adı da "Keioğlan"dır. Bu da kel-kal ve aynca "kelniyyat" ile aynı köktendir.

KAM: Türk halklannda eskiden "kâhin, büyücü, şaman, tabip, âlim, bilgiç" gibi anlamlarda kullanılan bir anlayış. "Gam" ve "ham" şekillerinde Altay, Teleut, Şor, Sagay, Koybal, Kumandln ve diğer Türk topluluklannın dilinde kullanılmıştır. Türk kaynaklı "kam-ham" sözcüğü, İslâm dinine inanan Sibirya Tatarlannın dilinde de yüzyıllar boyunca şaman anlamını korumuştur. Araştrmaalara göre, "kam-gam" sözcüğü, Macar halklannın bazı yörelerinde de "bakıa, fala, büyücü, efsuncu, geleceği bilen" anlamlannı sadece erkeklere verilen bir sıfat olarak korumuştur. Rivayete göre Ülgen. Altaylann birind samanına, "bundan böyle senin adın "Kam" olacak" demiştir.

Kazak ve Kırgızlarda "kam" yerine "baksı", eski Kartuklarda ise "sagun" denilirdi. Hem Budizm'i hem de Manihaizm'i kabul etmiş olan Uyguriarda ise "kam" sözü, "efsuncu. büyücü, cadı" anlamlan -

nı irade etmiş ve genellikle de din adamları için kullanılmıştır. "Kam kamlamak", şamanın âyin yapması demekti. Rus dilinde "şaman törenlerinin tümü" anlamında kullanılan "kamlanie" sözcüğü de "kamlık yapmak" fiilinin temelini oluşturan "kam" kökündendir.

Eberhard'a göre Çin kaynaklanndan KırgızJann şamana "gan" dedikleri anlaşılır. Herhalde bu da "kam" demektir. Tarihçi Prisk'in verdiği bilgilerden de Hunlarda "kam" sözcüğünün üst sınıflardan insanların adlanna takılan bir unvan olduğu anlaşılır. Bunlardan biri "Ata kam "dır. Sözcük anlamıyla "şaman ata" veya "ata şaman" demek olan bu ad, Baş şamana verilirdi.

Onun birçok işlevi vardı. Bunlardan biri hangi yıllann ve hangi aylann halk için uğurlu olacağını belirlemekti. "Kam"la ilgili diğer bir unvan da "eş kam"dı. Bu. "devlet yönetme işinde hakanın arkadaşı, silah arkadaşı" anlamına gelirdi. Bu adı taşıyanlardan biri Attila'nın kayınbabasıydı.

Tuvalann inanana göre "Ütügen" (ötügen) denilen kutsal dağın "Kam Naml" adında bir sahibi vardı. Plano Karpinl'nin verdiği bilgilere göre. Ta tarlan n sihir ve efsun yoluyla yakardı klan "Itoga" tannsına Komanlar "Kam" adını vermişlerdi. (Banzarov'un görüşüne göre, buradaki Itoga, Moğollardaki Ötükendir.) San Uygurlarda samanların koruyucu ruhlanna verilen adlardan biri de "Kamorten"dl. Bu sözcüğün temelinde de büyük olasılıkla "kam" kökü bulunur. Tuva Türkçesinde bu sözcüğe "ham" şeklinde rastlanır. Kumandinlerde Ülgen'in kızlanndan birinin şamanla evliliğini anlatan mitolojik metinde "Kamerek" diye bir ulu şamanın adı geçiyor.

Harva'nın yazdığına göre. 8. yüzyılın gezginlerinden olan V. Rubruk da "sihirbaz" anlamında "kam" sözcüğünü kaydetmiştir. Fars tarihçisi Cüveyni'nin yazdığına göre de putlara tapan Uygurlar büyücülük bilgilerini bilip, bu işle uğraşanlara "kam" derlerdi. Eski Türk dili abidelerinden, Türkçe Turtan metinlerinde, Divan-ı Lügat-İt Türk'te, Kutadgu Blllg'te, Kitap El Idrak'da ve benzer kaynaklarda "kam" sözcüğü geçmektedir. Kutadgu Bllig'teki anlatılanlara göre. hastalıklan tedavi etmek için, hekimler ve tabiplerle birlikte "kamlar" da olurmuş. Yani tabiple "kam" bazen değişik kişilikler olabilir-

miş. "Kam" sözcüğünün "kum" şekli eski Ön Asya halklannın dilinde "kutsal" anlamında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Azerbaycan'daki "kam" pîrlnln adı da bu sözcüğün kutsallık içeriğini açıklıyor.

Araştırmaalara göre bazı el yazması kaynaklarda tabip olarak gösterilen kişiler de Türk "kamlar"dır. Örneğin, Kırgız şamanlanndan söz eden bilinmeyen bir Müslüman yazar, Kırgız şamanlan hakkında tabip diyor. Şimdi bile Orta Asya şamanlan nın taşıdıktan adlardan biri de "tabip", "hekim" dir. Eski Türklerde din adam lan na verilen "kam" adının "hekim" şeklinde açıklanması da bu anlamda dikkat çekiddir. Gerçekten de ruhlann anlayabileceği bir dille konuşan "kamlar", efsun ve büyüyle de olsa hastalan tedavi etmeye çalışırlardı. "Kam" sözcüğü, birçok sözlükte de etnik-kültürel gelenekteki tabiplik İşlevine uygun olarak "hekim" olarak geçmektedir. "Kam" sözcüğünün, "büyücü, sihirbaz" anlamlarıyla birlikte, Ebu Havyanın Ibn-i Mühenna Lügati'nde geçen "tabip, ara hekim" gibi anlamlan da dikkat çekicidir. Süleyman Efendi'nin Çağatay Lügati'nde de "kam" sözcüğü aynen "tabip, hekim" olarak açıklanır ve "kamlamak" sözü de "hekimlik yapmak" olarak açıklanır. Bahşılar pîri Korkut Ata'nın tabiplik işleviyle ilgili diğer rivayetlere rastlamak mümkündür.

Konuşmaya dayalı bir âyin olan "kamlık", genellikle şamanın ruhlar âlemine gidişini sembolize eder. Kam lama töreni de yapısı itibariyle değişimden uzak kalamamışor. Kam kamlamanın önemli bir bölümünü gelecekten haber verme oluştururdu. Vamberi, Türk dillerindeki "gelecekten haber vermek" anlamındaki "kamlamak" sözcüğünü, "sihirbazlık yapmak" ve "hastayı tedavi etmek" anlamlannda da kullanmıştır. "Çagatayca-Farsça Lügati"nde "kam"ın "bilgiç" anlamıyla birlikte "tabip, hekim" anlamlannın da geçmesi, şamanın: Türk etnik-kültürel geleneğindeki yerini tanımlamasının yanısıra Şamanizme bütün bir din olayı olarak bakılabilcceğini gösteriyor. Kaynaklarda geçen bu açıklama da Türk dinine Şamanizm adı verilmesinin bilimsel gerçeklerle Örtüşmedigİnİn başka bir göstergesidir.

Eski Türklerde "kamlar" gerçekte de bir psikoterapist görevi gö-

rüp. cemiyetin ruhsal dengesinin bekçiliğini yaparlardı. Bu. "Hüdudül Alem"de Oğuzlardan söz edilmesinin nedenini de açıklar. Orada verilen bilgiye göre, Oğuzlar hekimleri çok ulu bilirlerdi ve onlan gördüklerinde yere kapanırlardı. Yenisey Kırgız!anndaki tabipler hakkında konuşan araştırmacılar da Türk "kamlan" hakkındaki bilgilerle aynı bilgileri verirler.

"Kam" ile aynı anlam yüklü olan "bakşı-baksı" adının da bir anlamı sözlüklerde "tabip, cerrah" olarak geçiyor. Bu da her iki sözcüğün de aynı doğrultudaki anlamsal genişlemeden ileri gelir. Bunlarla birlikte, 20. yüzyılın araşormalan "kam kamlama"nın psikoterapik özelliğinin pslkodram ile yakın olduğunu göstermiştir.

"Kamlık etmek", "nesiller boyunca toplanan geleneksel görüş ve Inançian yaşatmak" anlamına da gelirdi. Yakutçada "kamlık etmek" anlamına gelen "kamma" sözcüğü vardır ve bu dildeki başka bir sözcük olan "kamıyak" da "çatal kaşıkla fala bakmak" anlamında kullanılırdı. Karalmlerde İse "şaman" anlamında Türk versiyonlanndaki "kam" sözcüğü değil, "kamçu" şekli kullanılırdı. Budizm'in kabulünden önce, Uygur ülkesinde "kamlar"ın büyük yeri vardı ancak Budizm ve İslâm'ın kabulünden sonraki dönemlerde, onlara herhangi bir büyücüden daha fazla değer verilmiyordu. Bu kamlann toplumsal yerini anlama bakımından önemli bir veridir.

Kaynaklar, kamlann Moğollar zamanında da büyük etkiye sahip olduklannı yazar. Drvan-ı Lügat-it Türk'teki örneklerden de görüldüğü gibi, Türk etnlk-kültürel geleneğinde kamlığın temel görevi: büyücülük, ersun, falalık ve gelecekten haber vermek ile ilintili olmuştur, (bak: Şaman)

KAMBER ATA: Türkmenlerde, müzisyenlerin ve şarkıcılann genel adı. Adındaki "ata" sözcüğü, onun Türkistan kutsallanndan biri olduğunun kanıtıdır. Bazı araştırmacılar bu kültün Orta Asya'ya İslâm'la geldiğini düşünürler. Müslüman rivayetlerinde Halife Ali'nin hizmetçisi gibi gösterilen "Kamber" motifinin böyle yaygınlaşmasına, hiç şüphesiz Ali kültünün kendisi de sebep olmuştur. Fergana Vadlsi'nde, "Kamber'e ait olduğu düşünülen ayak izleri ve

adıyla anılan mezan bulunur. Bu mezar bir ziyaret yeridir. İyileşmek umuduyla hastalar ve çocuk isteyen ana-babalann uğrak yeridir.

"Kamber" motifi Türk halk inanışlannda yeni çizgilerle zenginleşerek at bahıcılannın koruyucusuna dönüşmüştür. Kırgızlar ve Uygurlar da "Kamber Ata'yı atçılığın koruyucusu olarak görürlerdi. Kazaklarsa onun adına: "|ılkışı Ata Kamber" (at bahıcısı ata kamber) derlerdi. Motifin Türkmenlerde yaygın olan şekli de islâm Öncesi inanışlarla ilgilidir. Türkmen Bahşı lan. "Baba Kamber"! kendi kutsal koruyuculan olarak bilip, onunla kendi aralan nda ruhani bağlar olduğuna inanırlar. Bahşılann birçoğu. "Baba Kamber"in uykulanna girdiğini ve onlara hayır duası ettiğini söylerler.

Türkmenler arasında yayılan efsanelere göre. "Kamber" "dütar"ın (iki telden oluşan, saza benzer biz müzik aleti) yaratıcısıdır. Onun d utan yaratması, bazen de Şeytan'la ilgili bir durum olarak değerlendirilir. "Kamber"in müzikle ilgisi. Anadolu Türklerinin her toplantı için şakayla kanşık söylenen, "Kamber'slz düğün olamaz" ifadesinde de kendini göstermektedir. Yok oluş şekli de onu ölümsüzlük idealine yaklaşflnyor. Sonralan kutsal bilinen yerde toprak yanlmış ve O. İçine girmiştir.

Bütün Türkmenistan'da müzik hamisi sayılan "Baba Kamber" kültündeki bazı çizgiler paralelini ancak Müslüman olamayan halklarda bulabilir. Türkmenlerin "Baba Kamber" hakkında söyledikleri. Kazaklann Korkut Dede hakkında söylediklerine çok yakındır. Korkut ilk samandır. O bahşılann da piridir. "Baba Kamber" de müzik hamişidir. O "dütar"ı yaratmıştır. Korkut da "saz"ı. Her ikisi de çalgı aletlerini şeytanın anlattığı gibi yaratmışlardır. Korkut Ata da bir zamanlar ölümsüz olarak düşünülmüştü. "Baba Kamber"in kutsal bilinen mezan hakkında söylenenlere göre de toprak yanlmış ve O içine girip kaybolmuştur. Ne zaman ve nerede öldüğü hakkında ise bir bilgi yoktur. Hatta bazılanna göre O, hâlâ yaşamaktadır.

Tadkler arasındaki "Kamber"le ilgili inanışlar da dikkat çekiddir. Yak Su Vadlsi'nde yaşayan Tadklerin inanışına göre gökkuşağı, avdan geri dönmüş "Kamber"in astığı yaydır. Kara Teginlerde "Kamber Bozi" adında bir çocuk oyunu vardır. Tadk mitolojisiyle ilgili ba-

zı araştırmalarda "Kamber", "yağmur ve yıldırım İlâhı "nın adı gibi açıklanır. Ancak O'nun Türkmen "Kamberinden farklı okluğu ve sadece bir isim bezerliği olduğu görüşü de yersiz değildir.

"Köroğlu" destanının Türkmen versiyonunda rastlanan ve doğası itibariyle Sibirya ve Altay destanlanndaki yeraltı dünyasının kadınını hatırlatan "Zülman Kempir" denilen mitolojik kökenli varlığın adındaki "Kempir" bölümünün, "Kamber" İle ilgili olabileceği görüşü mevcuttur. "Kamber" motifinin derinlerde Şamanlzmle ilintisi de şüphesizdir.

Eskiden gezgin dervişlere ve şairlere de "Kamber" denilirdi, tşlevsel-anlamsal bakımdan de Korkut. Burkut ve "Kamber" motiflerinin temelini aynı mitolo|İk bütüncüllük oluşturmaktadır.

KAMGAN: Eski Türklerde, hakan aynı anda ilin ulu din adamı sayılırdı. Mitolojik metinlerde kağan (hakan) aynı zamanda kam işlevini yürüten ilk insandı. O. din ve dünya egemenliğini birlikte içeriyordu. Eski Türk hakanı, ata ruhlanna adanan törenler yapardı. Göktürk devletinin kurucusu olan Aşina, aynı zamanda hem devletin lideri hem de ilk samanıydı ve şaman törenlerini gerçekleştirirdi. Aslında hakanın tahta çıkmasının da dinsel taraflan vardı. Tahta **ÇJ**kanlan hakanı bir keçe üzerine oturtup, güneşin doğduğu yönden battığı yöne doğru dokuz kez çevirirlerdi. Bu onun göğe çıkmasını, dokuz kat göğü aşıp Tann'ya ulaştığını ve Tann'dan kağanlık "kut"unu aldığını sembolize ediyordu. Bu tören, şamanlann "göğe çıkma" törenlerine çok benzemekteydi.

Mitolojik-törensel geleneklerde, doğal olayiann da liderden kaynaklandığına inanılırdı. Yani, dünyadaki düzenin onun adıyla ilgili olduğu gibi. yağmur yağdırmak, rüzgâr çkarmak gibi işlevler de onunla ilgili sayılırdı. O doğal olaylar üzerinde etkili olabilirdi. Böylece Kamgan'ın işlevi, tarihî olmaktan çok, kozmoloji sürecinin katılımalığıyla ilgiliydi. O, hak, adalet ve törenin taşıyıcısıydı.

"Kam" İle ilgili diğer bir unvan olan "Eş Kam" ise "devleti yönetmede hakanın arkadaşı, silah arkadaşı" anlamına gelirdi. Bu unvan, bu anlamıyla, dinî-sihlril ve dünyevî egemenlikler arasındaki bağlılı-

ğı gösterir. İlin. devletin gücü. hakanın sihirli gücünden İleri geliyordu. Bu anlamda Türk etnik bilindnde devletin gücünün, hakanın sihirli gücünden kaynaklandığı fikri hakimdi. Türk hakanı, ata ruhlannın anısına yapılan törenlerin yürütücüsüydü.

işlevi eski Oğuzlarda yaygın şaman işlevine yakın olan Bayındır Han'ın atasının "Kamgan" adı, onun Türklerde hem dinî hem de dünyevî egemenliği kendi içerisinde taşıyan olduğunu gösterirdi. Yani hem hakan hem de din âyinlerini yöneten bir kâhin pozisyonundaydı. Dede Korkut kitabındaki "Kamgan" da bu eski görüşlerin izini yaşatırdı.

KAN: İlk mitolo|ik düşüncede hayat gücünün taşıyıcısı olan İlâhî içerikli bir sembol. Birçok kültürel gelenekte hayat verid güç gibi düşünülen sihirli güçlü olarak bilinir ve bazen candan ayn düşünülürdü. Kanlan birbirine kanşmış insanlann hayattan boyunca, hatta öldüklerinden sonra da birbirlerine bağlı kalacaklanna İnanılırdı. Milattan Önce 5. yüzyılda Herodot'un verdiği bilgilere göre, İskitler yemin ettikleri zaman kendilerini hafifçe yaralayıp, kanlannı bir kaba damlattıktan sonra silahlannı o kana batınrlardı. Sonra her iki taraf da adlannı söyleyerek bu kandan içerdi. Bu şekilde yemin eden İnsanlan hiçbir gücün ayıramayacagına inanılırdı. Köroğlu destanında yemin etmenin "bâde içmek" şeklinde geçmesi bu inançJann kalmasıdır. Dede Korkut Oğuznamelerinde, Kam Böre'nln oğlu Bamsı Beyrek boyunda da atanın ağlamaktan kör olan gözleri. Beyrek'ln parmağının kanryla ıslanmış mendilin gözüne sürülmesiyie aglır.

"Moğollann Gizli Tarihi "ne göre. Cengiz Han, avucunda âşık kemiği kadar bir kan pıhtısıyla doğar. Manas adlı kahramanın doğumu anlatjrlıken de eli kanlı doğduğu yazılır. B. Y. VladİmIrsov'un verdiği bilgilere göre. "kanını içmek" deyimi mecazi olarak kanda insanın canının var olduğuna dair eski Şamanizm görüşünü aktarmaktadır.

Türklerin efsanelerinde de kahramanlann bir bölümü, Tann'ya kurban töreninden sonra dünyaya gelirler ve doğduktan zaman avuç] an nda kan olur.

KAOS

Türk halklarından olan Irak Türkmenlerinin geleneksel inanışlarına göre, kurban kesilen hayvanın kanından azıcık götürülüp çocuğun ağzına sürülürse çocuğun üzerindeki tüm dert ve hastalıklar çıkmış olur. Güney Azerbaycan'daki Karakoyunlu Türkmenler ise ata-baba geleneği olarak her Bahar Bayramı'nda (Nebi Bayramı) kestikleri kurbanlann kanlannı tarlalann toprağına serperler.

Nogayiann geleneksel inançlanndaki mitolojik karakterlerden söz eden araştırmacılar, şeytanî varlık olan kadın görünümündeki Albaslı'nın çoğalmasıyla ilgili ilginç bir hikâye anlatıyorlar. Ecelinin yaklaştığını hisseden Albaslı. kendini yaralar ve bu yaradan akan kan dam lal an daha sonra onun çocuklanna dönüşür. Yani O, kendisinden kendisini yaratır. Bu varlık öldürüldüğü taktirde de her damla kanından kendisi gibi bir şeytanî varlığın ortaya çıkacağına da inanılır. Bu hikâye şeytanî karakterlerin, şeytanî âlemin kendisinden yaratıldıklarını bir kez daha gösteriyor. Genellikle şeytanî karakterlerin kendi kendilerini yaratmalan, şaman mitolojisinde rastlanan bir motiftir. Ancak bu inanışa benzer bir görüşe diğer Türk halklannın demonolojik inanışında rastlanmamıştır. Öbür dünya hakkında düşüncelerin taşıyıcısı kan motifiyle ilgili yazılmış olan Azerbaycan Türklerine ait "Çaça" destanında anlatıldığına göre, onun kanının bir damlası hangi ölünün burnuna damlatılırsa, anında dirilir.

KAOS: Yunan mitolojisinde, bütün varlığın yaratıldığı sonsuz kütleyi bildirir. Kaos anlayışının kökü, bu anlamda düşüncenin mitolojik kaynaklı çağlarından gelir. Dünyanın düzeni, daimî gelişim ve şekillenme içinde olan bir süreçtir. Ancak mitolojik şuurda, dünya düzeni, evrenin kaostan yaratılma sürecinin özünü oluşturur. Kaosun, biri yaratıa, diğeri dağıta olmak üzere ikili bir doğası vardır. Kaosun hiçbir zaman yok olmadığını, düzenin kendi içinde bile yer tutup, onun derinliklerinde var olduğunu savunan yaratılış idealine göre. dünya ilk kaostan yaratılmıştır.

Eski ve geleneksel cemiyetlerde, çevre âlem küçük bir evren gibi düşünülür ve her karışında kutsal enerji ve mistik güç vardır. Geleneksel cemiyetin mesken tuttuğu yer. kutsal enerjinin en çok top-

landığı yerdir. Dünyanın göbeği bilinen bu yeri çevreleyen daire içerisinde ne varsa, düzenli dünyanın temsilcisidir. Buna göre. yaratılışın güç kaynağı, dünyanın tam ortasındadır. Kutsal enerjinin toplandığı bu daireden uzaklaştıkça, yabana mekanlara dahil olunur. Daha uzak yerler ise demonik güçlerin şeytanî mekânı olarak kabul edilir.

Bütün mitolojik sistemlerde yansımasını bulan kaos fikri. Avrupa geleneğinde İlk kez Hesİodus tarafından ortaya atılmıştır. Antik çağın birçok filozofu da yaratılışın başlangıa olan bu ilk kaosu, daha çok suyla bağlannlandırmıslardır. Hıristiyanlık devrinin başlamasından sonra, kaos çınlayışı artık olumsuz anlam kazandı ve bununla birlikte aklın yolunda engeller oluşturmaya başlandı. Kaos. artık yaratılışın ilk kaynağı olamazdı. Blblrya"ya (Kutsal Hıristiyan metinleri) göre dünya, bir hiçten yaratılmıştı. Kaosun tekrar hatırlanması, orta çağlara rastlar. Ancak zaman geçtikçe yine unutuldu ve birkaç yüzyıl geçtikten sonra, 20. yüzyılın başlannda, sanatsal ve hümanist düşüncede olsa da yeniden kaosa dönüldü. Kaos anlayışının son dönüşü, 20. yüzyılın ikind yansında oldu. I. Prigojin'in adıyla ilgili olan bu geri dönüş fikrine göre, kaos ve düzen: bir bütünün birbirine ihtryaa olan iki parçası olarak, birbirinin tamamlayıcısı olarak düşünülür. Artık burada kaos:manoksızlığın, hiçliğin ve yokluğun sembolü değildi.

Mitolojiye göre, evreni oluşturan kaos, evrenin kendi içinde gömülüdür. Mitolojik sistemlerde, yaratılış çağından bahsedildiği zaman, kaosun İlk su İle bağlılığının düşünülmesi de evrenin temelinde kaosun dayandığından haber verir. Kaosun bu şekilde anlamlandı nlması, çağdaş bilimin kaosla İlgili geldiği son noktayla örtüşür.

Kaosta, olanın biri, diğerinden seçilmez. Anlaşılabilmesi için, onun evrene, düzene ve toparlanmaya ihtryaa var. Kaostan türemiş olan evren bir an mahvolur, kaosu dönüp onun İçine gömülür. Sonra defalarca ondan çıkıp yenilenir ve yine ona dönüp gömülür. Bu yenilenmelerin hepsinde, evrenin ebedî başlangıa olarak kaos işlev görür. Evrenin parçası olup onu kutsal yapanlar hariç, evrenin kenarında ne varsa kaostur. Kaos, karışıklıklar âlemi ve rastlantılar-

dan ibaret bir dünyadır. Bununla birlikte, ışık karanlıksız olamadığı gibi, evren de kaostan aynlamaz ve bazen düzen kendi başlangıcını inanılmaz şekilde karışık doğaya sahip olan kaostan alır.

Evren ve düzen, yaratıldığı kaosun izini taşır. Kaos, dağıtıcı sayılan doğasıyla, artık yaşama gücü olmayan, sistemin genel yapısı içerisinde kendine yer bulamayan, yararsız ve gereksiz yapılan kendi içinde eritip yok eder. Bu anlamda kaosun, düzen yaratıcı gücü vardır. O mutJak dagıöa veya şer başlangıcı değildir. O, temizlenme sürecinin gerekli bir yönüdür. Mitolojik düşüncede de kaosun, evrenle olan aralıksız mücadelesi, onun derinliklerindeki düzenleyici doğasının bir ürünüdür.

Arkaik mitolojik görüşleri aktaran, dünyanın başlangıcı hakkındaki tüm metinlerde, İlk yarana başlangıç olarak kaos görünür. Bu metinlerde şeytanî başlangıç olarak sadece suyun izlerine rastlanır. Mitolojik metinlerden anlaşıldığına göre. Türk Tannalık dünya görüşünde, yaratılışın düzene girmeden önceki kaos haline, Tengiz-Tenİz" denlllrmiş. Yapısal bakımdan su ve denizle bağlı olan bu anlayış, yapısızlığı açık bir şekilde irade ediyor. Çünkü ezelî yeryüzü, baştan basa bir sular âlemi olarak düşünülmüştür. Yani dünya başlangıçta, baştan başa bir tek denizden, sular âleminden veya başka bir deyişle kaostan ibaretti.

Düzen ve kaos anlayıştan birbirinden ayn değillerdir. Kaosun içinde, mümkün olabilecek kadar yapılandına başlangıç da vardır. Kaosla İlgili olduğu düşünülen ilk su, bazı mitolojik sistemlerde evrenin bir Önceki halini anlatır. Bu anlamda dünyanın ve yaratılışın özünde, kaos anlayışının ayn bir yeri vardır. Dünyanın düzene girmesi ve düzenli bir sistemin yaratılmasının yolu. karanlıktaki güç olan kaostan ve onun yoklukta banndırdığı olanaklardan geçer. İlginçtir ki böyle düşünüldüğünde "Kader" anlayışına da yol görünür. Çünkü kaderin kendisi de yokluktaki olanaklann birbiri ardından sırayla var olması demektir.

Her an değişen ve her an yenilenen dünyanın yaratılışında, kaosla evrenin rolü eşittir. Sırf kaosun sayesinde, dünya durmadan yenilenir. Bu anlamda kaos dünyanın düzenini sağlayan bir olaydır.

Evrenin içinde var olan bir güç iken, kaosu dağına başlangıç hesap edip, yaratılışı onsuz düşünmek yanlış sonuçlara yol açabilir. Bu yüzden de bilimsel yazılarda, kaos anlayışı düzensizlik ve karmakanşıkiık anlayışının sembolü olmaktan akıp, yapısaialık ve düzenlilik anlayışıyla bağlı bir içerik kazanmıştır. Gerçekte de yapı adına ne varsa, hepsi kaos denilen şeyin İçinden dog(ul)muştur. Yapısaialık anlayışı da sistemin ayn ayn unsurian arasındaki bağlantının ta kendisidir. Böylece mitolojideki kaos anlayışı, dünyanın başlangıayla ilgili düşüncelerin aynlmaz unsurudur.

KARA-KURA: Türk halklannın geleneksel dünya görüşlerinde yer alan, acıklı, şeytanî bir ruhun adı. Anadolu Türklerindeki bazı inanışlara göre, yeni doğum yapmış kadınlan korkutarak dğerierinl gkanp götüren varlık Albastı değil, "Kara Kura" ruhudur. Karaçay-Balkariann demonolojik görüşlerine göre ise insanlara korkulu kâbuslan ve karabasanlan gönderen deO'dur. "Kara Kura'nın adıyla bile çocuklan korkuturlar.

V. A. Qprdlevski'nin görüşüne göre, "Kara Kura", şekilsiz ve biçimsiz düşünülen bir varlıktır. "Kara Kura-Kara Kuru", eski çağlarda İnsanlan uykuda yakalayıp üstlerine çökerek korkutulmuş. Sonra nefes almalannı engelleyerek ses akaımalannı Önler, dgerleri alıp götürürmüş. Bu varlıklar kedi gibi hafiften ve sakin sakin gezen canlı biçiminde betimleniyordu. "Karabasan" da bu kötü ruhun özelliklerine bağlı olarak yaratılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin dilinde "kara kura basmak" İradesi vardır. "Kara Kura" ifadesine Dede Korkut Kitabında da rastlanır. /Mitolojik bir varlık olarak, adının bu anlamı, onu karanlık dünyanın şeytanî güçlerine bağlıyor.

KARA ÇUHA: Azerbaycan Türkleri arasında göze görünmezlerden olduğuna inanılan, evliya olarak da bilinen demonolojik bir varlık. Baht ve talih kavramlanyla ilgilidir. İnanışlara göre, insanlann ardından gezip dolaşır ve onlara yardım eder. "Kara Çuha bir İnsanla gezip dolaşmıyorsa, o insanın bahtı yatmıştır" ve "talan kesin çuhası

yatmıştır" şeklinde cümleler vardır. Ama birinin "Kara Çuhası" yatmamışsa, "talan kesin Kara Çuhası dik duruyor" derler. İnanışa göre: "Kara Çuha. evliyadır. Ev kapısının eşiğinde durur ama göze görünmez. Evin eşiğine vardığında selam vermelisin" denilir. Eşik ise kendi mitolojik anlamına göre, iki dünyanın sının ve marjinal bir mekân olarak yorumlandığından bu göze görünmez varlığın da aynı şekilde her İki âlemle de ilişkisi vardır.

Mitolojik metinlerde. Azerbaycan Türklerinin inandıklan "Kara Çuha"nın bir melek olduğu geçer. Ve insandan yüzünü çevirmemelidir. İyi İnsanın "Kara Çuha "sı hiçbir zaman ona yüz çevirmez. Her zaman hayırlı işler yapar. Ama "Kara Çuha" yüz çevirirse iş bozulur. "Allah hiç kimsenin Kara Çuhasını yatırmasın" derler. Salavat okuduklannda da "Kara Çuhanın yüzünün nuruna salavat!" derler. Birinin başına bir kaza gelirse "Kara Çuhası yattı, ömrü battı" denilir.

KARA KIRNAK: Türkmenlerin demonolojik görüşlerinde, ırmaklar ve bu anlamda suyla bağlı olan şeytanî bir karakter. Ancak onun hakkındaki inanışlar belli yerlerle sınırlıdır ve Türkmenlerin tamamında pek fazla yayılmamıştır.

İnanışlara göre "Kara Kırnak": kadına benzeyen, bedeni baştan başa kıllarla örtülü bir varlıktır. Suda olan bir insanın üstüne gelip, zarar verebilir. Onun için de eski zamanlarda çocuklannın suda oynamasından ve boğulacaklanndan korkan anneler, onlan "Kara Kırnak" ile korkuturlardı. Ondan söz edilirken, adına bazen "Su Sahibi", bazen de dn denilir.

KARA KUŞ: Türk şamanlan "kara kuş'a yardıma ruhlan gözüyle bakıp, yüz tutarlardı. A. Divayev'in kaleme aldığı şaman şarkılarında bahsinin "kara kuş"a başvurması olayına rastlanır. Kumandinlerde. şaman lan n olağanüstü güce sahip olan yardıma ruhlannın başında "kara kuş" geliyordu. Teleut samanının davulunda da bir "demir tırnak kara kuş" resmi yer alırdı. Şorlann görüşlerinde de yardıma ruhlann lideri "kara kuş" adını taşırdı. Onlar "kara kuş"u Erlik'in oğullanndan biri bilirlerdi. Altay Şamanist Türklerine göre, Ül-

genin bir oğlu "kara kuş'tu ve o, göklere akağı zaman samanlara yardım ederdi.

^tay * * * * * " ^

Manas destanında şöyle bir hikâye anlatılıyor: "Kara kuş, ErTöştük'ü yutar. Kara kuşun yavrulan, "anne dev yılanın ağzından bizi o kurtardı" derler ve böylece de Er Töstük, kara kuşun kamından sağ kurtulur ve gülümseyerek tekrar dünyaya döner." Bu motif, aslında ulu şamanın ölüp-dirilme motifinin destan ve hikâyelerde değişime uğramış halidir.

"Kara kuş" adı, anlam olarak "Sumorg'la aynı içeriği taşır ve o da yapısal-anlamsal özelliklerine göre. mitolojik bir varlık olan "Sumorg" kuşunun aynısıdır, (bak: Sİmurg)

KARA UMAY: Hakaslann inanışında, bir evde arka arkaya çocuklar ölürse, "Kara Umay"ın o evde mesken tuttuğuna kanaat getirilirdi. Bu durumda şaman çağınlıp. "Kara Umay"ı o evden kovmak için tören yapılırdı.

"Kara Umay" herhalde Umay motifinin kendisinden kopup aynlmıştır. Eski mitolojik bütüncüllüğün değişime uğramış şekil gibi, onun hem evrenle hem de kaosla bağlantısı olduğu düşünülebilir. Bir Bereket İlahesi olarak evrenle ve bir Ölüm Meleği olarak kaosla ilgilidir. V. Verbltski Umay'ın ölüm meleği anlamı taşıdığı verileri de aktarmıştır. Bu verilere göre, "Umay Enzi" (Umay Içezi), "çocuklan koruyan hayırsever ruh, ölüm meleği, ölenin ruhunu ağırlayan" anlamındadır. V. Radlov'un sözlüğüne göre, "Umay" adı Şoriarda da aynı anlama gelirmiş.

Ş. Sami Lügatinde. "Umay" hakkında "küçük yaştakileri korkutmak İçin, cahillik yüzünden uydurulan korkunç bir varlık" gibi bir açıklama yer alıyor. Analann çocuklan korkutmak İçin anlattıklan "Çocuk Umosu" da Anadolu Türklerindekl "Omaa" motifi de "Umay" motifinin eski yapısında şeytanî mekân ve kaos yaratan güçlerle bağlılığının izlerini taşırlar.

KARABASAN

Hakaslar, çocuklar sık sık hastalandıkları zaman. Umay İlahe-si'nin görüntüsünü hazırlarlardı. Bu, mavi renkte giydirilen ve pek de büyük olmayan bir oyuncaktı ve "Çeek İmay" adını taşırdı, (bak: Çeek İmay)

KARABASAN: Genel anlamı göze korkunç bir şeylerin görünmesi demektir. Bu yüzden de korkulu rüyalar karabasan olarak yorumla-nır. Kırgızlarda çocuk doğduğu zaman annenin ölümü, en korkunç kötü ruhlardan olan Kara Albastı'ya bağlanır ve "kara bastı" denilir. Uygurcada "karabasma" sözcüğü, "Al basma" yerinde kullanılan bir kavramdır. Bu kavram Kazaklarda "kara basö" olarak bilinir. Azer-baycan Türkçesinde ise "kara basö", "karamat basö" gibi şekilleri vardır.

"Karabasan" ve benzer şekilleri, anlamsal olarak. Türkologlann Albasti hakkında verdikleri anlam ve işlevlere çok yakındırlar. Bir za-manlar Akadlann nefret ettikleri varlığın ilgili "Karibatu" inana da iş-levsel yönüyle "karabasana yakın durur ve bu bakımdan Azerbay-can Türklerinin mitolojik inan ıslan nda kendi izlerini korumuştur. Bu. Azerbaycan dilindeki "karamat basö" ifadesinin bir rastJanö sonu-cunda ortaya gkmadığını da göstermektedir. Eski Azerbaycan Türk-leri de "Karibatu"nun kötü ruh olduğuna ve Albasö'ya (Lamastu) yakın bir işlev gördüğüne inanırlardı, (bak: Kara Kura; Karamat)

KARAMAT: Eskiden kötü ruh olarak bilinen mitolojik bir varlık. "Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlügü"nde "kiremet" şeklindeki bu söz-cüğün anlamı "kinli, aaklı ruh" olarak geçiyor. Başkurdarda yaşayan Tatarlann dilinde ise "kiremet", "hayırsever ata ruh, koruyucu ruh" anlamına gelmektedir. Barbin Tatarlan ve Çuvaşlar, bu ruhlan mem-nun etmek için değişik kurbanlar verirlerdi.

"Karamat" kültü Voigaboyu Türk halklannın mitolojik dünya gö-rüşlerinde geniş yer tutar. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de bu eski şeytanî varlığın adı, "karamat basmak" deyiminde korunup kal-mışör. Birinin keyfi İyi olmadığı zamanlarda "onu karamat basmış-ör" denilir. Başka Türk dillerinde hem deyim olarak hem de tek ba-

şına kullanılan "karamat" sözcüğü, Azerbaycan dilinde bu deyimde kalıplaşmıştır.

Demonolojik hastalıklann kişileştirilmesi, tamamıyla kötü ruhlan tanımlayan başlıca kaynaklardandır. Kişileştigi objeyle bağlılığı kopan motif, kötü gücün taşıyıcısı olan karaktere dönüşür ve değişim geçirerek demc>nolopdeki karakterlere yakınlaşır. - Karamat" ın genel anlamı da hastalıkla ilintilidir ve diğer anlamlan da bu tanımın türevleridir. Türk dillerinde [B]şer güç, kötü ruh" anlamı, onun ilk anlamını gösterir. Yakutçadakl "uğursuz, lanet edilmiş" anlamında kullanılan "kanmmıt" sözcüğü de anlamsal olarak "karamaf'la ilgilidir. Bu sözcük, haça tapan Tatarlann dilinde "kiremet" olarak kullanılır ve "kurban, kurban kesme" anlamına gelir.

Bilimsel yazılarda onun Arapça'daki "keramet" sözünden geldiğine dair görüşler vardır. Ancak bu fikirler hiç de dddl verilere dayanmıyor. Sözcüğün sadece görsel benzerliğine bakılarak Arapçada "mucize, evliyalann gösterdiği mucize" anlamına gelen "keramet" sözcüğüyle ilgili gösterilmesi doğru olamaz, "Karamat-kiremet" kültünün Saka Türklerinde var olması bile, onun Arap kaynaklan na bağlamanın mümkün olmadığını gösteriyor. Üstelik "kötü nah. şer güç" anlamı İfade eden bu kavramın "mudze, keramet" yönünde bir anlamsal geçiş yapması da mümkün görünmüyor.

Türkologlann bir görüşüne göre, "karamat/kiremet" kültü, eski Ön Asya halklannın mitolojik dünya görüşüyle doğrudan bağlantılıdır. Akad mitolojisindeki İki kötü ruhtan biri olan "karamat" ruhu, aynı mitolojik sistemdeki Lamastu-Albasti ruhuyla İşlevsel bakımdan benzerlik gösterir.

Araştırmacılara göre. Azerbaycan Türkçesİndeki "karamat bastı" deyimi de rastlantı sonucu oluşmamıştır. Eski bir inanan izini taşıyan mitolojik kaynaklı bir ifadedir ve eski Akadlardaki "Karibatu" adlı kötü ruhla İlintiyi gösterir. Akadlar "karibatu", Türkler ise "karamat" dedikleri kötü ruhun varlığına gerçekten de inanmışlardı. Dilbilgisi yorumlan, kökleri milattan önceki 2.. 3. bin yıllara dayanan bu iki mitolojik varlığın adlannın bir kaynaktan geldiğini kanıtlıyor.

"Karamat" sözcüğünün kökünde bulunan "kara"nın "kötü güç.

şer güç" anlamlanndan meydana gelen "korku" anlamı da vardır. Bu sözcük. Çuvaşçada "ka:rav" şeklindedir ki onun da 'karamat"la bağlı olduğu düşünülebilir. "Karamat" kavramının ikinci bölümü olan "mat" ise araştırmaalarca hâlâ çözülememiştir.

KARATABAN: Azerbaycan Türkleri arasında eski çağlardan kalma İnanışlara göre. gece doğan bir kişi "karataban" sayılırdı. Böyle birinin ayağı uğurlu olmazdı ve nereye giderse, hangi işe başlarsa sonu uğursuz olurdu.

KARGIŞ (BEDDUA): Büyü karakterli metin formülleridir. Kargışlardan amaç, sözün etki gücünden yararlanarak, arzulanan sonuca ulaşmaktır. Kargış metinleri, betimlenenle arzu edilen olaylar arasında paralellik üzerine kumludur. Bu metin formüllerinin başlıca çizgisi yaratana, doğal güçlere ve diğer objelere yüz tutmaktır. Onlara yalvarmak veya bir şeyin olmasını istemektir.

Kargış her şeyden önce dinsel törenlerle bağlantılıdır ve onun başlıca bölümünü oluşturur. Kargış, zamana ve mekana göre ve belii söyleyiş kaynaklanna bağlı olarak, İçerik itibariyle ritüeidir. Bunun için de kargış denildiği zaman, kargışın sadece sözel metni değil, ona uygun törenler de anlaşılmalıdır. Onun ritüellikle ilintisi, kargış metninin üzerinde herhangi bir değişikliğin yapılamayacağıma da kendini gösteriyor. Azıcık bile değiştirilmiş kargışın büyü gücünün kaybolacağına İnanılırdı.

Kargış lan n temelini, gerçekle hayal dünyasının karşılıklı bağlılığı, insanla doğa arasındaki aynılık ve onlann birbirini tamamlaması, büyük âlemle küçük âlemin (makrokozm ve mikrokozm) ilişkileri ve bunlar gibi fikirler oluşturur. Metin olarak kargışlar, çok bilgiler içerdiklerinden, eski kültürlerin araştınlması için çok önemli kaynaklardır. Örneğin, Azerbaycan Türklerinin dilindeki "dönelgesi dönmüş" veya "ipin kinisin" gibi, eski mitolojik görüş ve Inanışlan yaşatan birçok deyimde olduğu gibi. İnsanlar, Azerbaycan'ın birçok yerinde, son dönemlere kadar, kargışın gücünü üzerlerinden atmak için. pirlere, mescitlere giderlerdi.

KARI: Mitolojik zeminde oluşmuş bir destan kahramanı. İçerik olarak bağlandığı Ulu Ana bütüncüllüğünün birçok izini taşır. Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik Ulu Ana'nın en eski örneklerinden biridir. "Kan" motifi, mitolojik temeline göre, üreme, verimlilik ve bereketi sembolize eden mitolojik bir bütüncüllükten gelmektedir.

Mitolojiyle ilgilenen bilim adamlan bir dönem göğe yükselip, kahramanlara tılsım yapan bu motifin, aslında bir kara bulut veya duman olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu motif, ölüm getiren, dağıtıcı başlangıçla da ilgili gösterilmiştir. Mitolojik bütüncüllükten gelen bir motife böyle bir bakış, onun neyi sembolize ettiğini anlamaya pek olanak sağlamıyor.

Ulu Ana. İlahe Ana ve benzer adlarla bilinen İlk mitolojik bütüncüllükten kopup ayn lan motiflerin mitolojik anlam bakımından zıt yönlerde değişim geçirmeleri de mitolojik kurallara tabidir. Yani, bu bütüncüllük ve ondan kopan koruyucu ruh motifleri bir yandan örneğin, kısırlara çocuk sahibi olmak için yardım etmek veya çocuklann koruyuculuğunu yapmak gibi bir İşlevler yürütürken, diğer yandan da çocuklan kaçınp yiyebilirler. "Kan" motifi de bu yapıda bir motiftir. Bu motifin, eski yapısal ve anlamsal olarak geniş potansiyellere sahip Ulu Ana bütüncüllüğüne bağlılığının bir göstergesi de onun su İle olan bağlılığında ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Türklerinin mitolojik inanışlanna göre. sabahlan ve akşamlan suyun başına gelirken selam vermek gerekiyor. Çünkü onlar, "Kan Nine" diye bir varlığın suda yaşadığına ve kızarsa insanlara zarar verebileceğine inanırlardı.

"Kan" motifi, şeytanî bir motif olduğundan dolayı da yeraltı dünyasıyla bağlantılıdır. "Yiğit ve Küpe giren" adındaki Kazak hikayesinde, "küpe giren kan "nın ölüler dünyasıyla ilintisi vardır. Ve yeraltı saltanatının sahibi olarak karşımıza çıkar. Orta dünyayla yeraltı dünyası arasındaki kuyudan çıkan "küpe giren kan"nın yeraltı saltanatı sahibi olduğu, tutsak ettiği insanlan ağır zindrlerle duvarlara bağlamak gibi İşlerinden anlamak mümkündür. "Küpe giren kart" da aynı Tepegöz gibi. her gün bir İnek, bir koyun ve bir de İnsan yer.

KARI

Kan motifiyle ilgili Azerbaycan Türk hikayelerinde kullanılan "küp kansı" iradesi de onun şeytanî varlık olmasından kaynaklanıyor. "Küp kansı" ifadesi aslında Ulu Ana motifinin izlerine de işaret ediyor. Küp, sembolik ağdan, üreme, verimlilik ve ölüp-dlrilme (veya ölüp-geri dönme) kavramlannı kendinde birleştiriyor. Eski çağlarda küpten defin kabı olarak yaraıianmalan da bu anlayışla bağlıdır. Ölülerin konulduğu kil küpler, halklann büyük bir bölümünün gözünde "ana rahmini, kadının hayat verici organını" sembolize ediyor. Küp mezara konulan ölü, çocuğun ana kamında olduğu gibi, dizleri ve başı göğsüne doğru bükülü vaziyette konulurdu ve yer ananın kamından tekrar doğup, tekrar dünyaya geleceğine inanılırdı.

Azerbaycan hikayelerinde sihirli, tılsımlı ve oldukça kötü betimlenen, bazen göze görünen, bazense görünmez olan, İnsanlara sadece zaran dokunan şer güç "İfrite" de "küp kansı "dır. Ş. Sami Lügatinde "dnlerin en korkuncu" olarak verilir.

Birçok Türkistan bahşişinin uykusuna gelen, onlara davul götürüp, bahşılık yapmaya zorlayan, beyaz sakallı kan motifi vardır. O her şeyi görür ve bilir. Bu beyaz saçlı kan, kadınlara doğum zamanında yardım eder ve onlan korur. "Kan" motifinin ikili işlevinin temelinde herhangi bir kültürel geleneğin etkisi değil, mitolojik bütüncüllüğün kendi doğasından gelen özellikler bulunmaktadır.

Kış mevsiminin kendisi. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerinde ihtiyar bir kan şeklinde betimlenirdi. Bununla birlikte dünya seliyle ilgili Türk hal klan arasında yaşamakta olan mitolojik hikâyelerde de "kan" motifine rastlanır. Azerbaycan mitolojik metinlerinde anlatılanlara bakılırsa, dünyanın sonu geldiğinde bütün canlılar ölüp gidecektir. Geriye kalan bir "kan nine", bir de kurt olacaktır. Dünyanın sonundan söz eden mitolojik metinlerde "kan" motifine rastlanması, bu konuların kozmogonik metinler İçerisinde olması bakımından, yaratılış sürecindeki "ulu ağ ana" motifini andırıyor. Azerbaycan mitolojik metinleri içerisinde evrensel kazayı anlatan mitolojik metinlerdeki "kan" ise öl üp-d iril meyi gösteren yeryüzünü sembolize ediyor. Bütün bunlar, mitolojik "kan" motifinin.

yaratılış sürecindeki mitolojik İlahe Ana l^tüncüllüğünden geldiğini ve onun izlerini taşıdığını gösterir.

"Kan nine" motifinin, yazılı edeblyatiardaki bir şekil de yedi ırmaktan ötede, yedi dağın arkasında yedi tılsımın içinde oturup gece gündüz yün eğirmenini döndüren "Zamane Kan" motifidir. Bu "Zamane Kan" motifi, insanlann talihini kanştinr. Dünyadaki bütün karmaşalar da ondan kaynaklanmaktadır. Mitolojik İnanışlarda, İnsanın varlığı gökyüzüyle ilgili düşünülürdü. Azerbaycan Türklerinin inanışlanna göre, herkesin hayati gizil bir iple gökyüzüne bağlıdır. Ve o ipin kınlmasryla insanın ömrü sona erer.

KAYBEREN: Kırgızlann iyiliksever ruhlar arasına dahil ettikleri ve "kayberen", "kayp eren" veya "kayıp eren" adlanyla andıklan ruhlar, dağlarda yaşarlar ve hayvanlan korurlar. Kırgızlann İnanana göre bu ruhlar, hayvan lan n artıp çoğalmasını sağlarlar. Ancak kızdınldıklan zaman da hayvanlan telef edebilirler. Bunun İçin de ava çıkmadan önce, uğurlu geçmesi için "kayberen"den yardım İsterler.

Son zamanlara kadar yaşlı lan n bile. " kayberen" ler hakkında agk bir fikri yoktu. Ancak tüm anlatılan lan incelemek, araştı rmaalara onlarla ilgili bazı bilgiler kazandırmıştır. Dağlarda, taşlarda yaşayan ve hayvanlan koruyan bu ruhlar, aynı zamanda yaşadı klan yerin iyesidirler. Onun İçin, dağdayken bir tehlikeyle karşılaşan Kırgız, "kayberen"den yardım ister ve "Başına dolanayım kayberen, kırk çiltan, yardım eti" derdi.

"Kayberen"in mal, hayvan iyesi ve koruyucu olduğuna ilişkin görüşler, sanki Dağ Ruhu inana ve Çiltan motifiyle kaynayıp kansın ıştır. Kırgızlann görüşlerine göre, çiltanlar da "kayberenler" gibi dağlarda yaşayıp, hayvanlan korurlardı. Onlann sayısı kırk olduğu için de onlara "kırk çiltan" denilir.

Kayberen hakkındaki bir rivayette şöyle deniliyor: "Bir kan kocanın hiç evladı yoktu. Ömürleri boyunca çocuk sahibi olmak için Allah'a yarvanriar. Allah onlara, yaşlanıp güçten düştüklerinde, kırk evlat verir. Yaşlı çift. bu çocuklara bakamaz ve onlan götürüp dağa bırakırlar. Kayberenler gelip onlan yedirir. içirir ve büyütür. Bu kırk

çocuk büyüdükten sonra, insanlann gözüne görünmeyen koruyu-
culara dönüşürler."

Kazak halk kültüründe göze görünmeyen varlıklar veya şeytanlar olarak bilinen "kayıp İren" adı, "Baba tükti şaştı aziz-Kayıp iren kırk şilten" iradesinde karşımıza çıkmaktadır, "kayberen" adı iki sözcükten oluşuyor. "Göze görünmez" anlamında olan "kayıp" ve "kutsal, nur yüzlü" anlamına gelen "eren."

Nur yüzlü eren olarak bilinen, sayılan kırk olup, insanlann gözüne görünmeden onlann arasında yaşayan ve doğaüstü güçlere sahip olduklanna inanılan "çiltan" motifleri Orta Asya'nın diğer halklannda da vardır. Kayberen inana ata kültüyle bağlıdır. Onun adına, Türk halklarının birçoğunda rastlanabilir. Anadolu Türklerinde "kayb erenleri" şeklinde rastlanır ve eski Inanışlann bir izi gibi. evliyalar hakkındaki görüşlerden kaynaklanan bir anlayışı irade eder. Bu İnanışa göre "kayberenler". eviiyalann insan kılığına girmiş ruhlarıdırlar. Göze görünmeyen bu eviiyalann yaşadı klanna, daha çok dağ başlan nda olduklanna ve yaşadıktan yerin çevresindeki İnsanlan koruduktan na İnanılır. İnsanlar onlara saygısızlık etmekten korkarlar.

Yerli halk tarafından her yılın yazı ve sonbahannda "kayberenler" için kurbanlar kesilir. "Kayıp erenler" ("kayberenler", "kayb eren") kavramı, en çok "çıkanlar" ve "kırk çiltan" anlamında kullanılmıştır, (bak: Eren; Kırk Erenler-Kıklar)

KAYIP ERENLER: (bak: Aranklar. Eren; Kayberen)

KAYIŞ BALDIR: Irak Türkmenleri, Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında çocuklan korkutmak için uydurulan bir varlık Anadolu Türkleri ve Kazaklann "Kayış Bacak" adı verdikleri "Kayış Baldır", ayaklan kayıştan olan gulyabanidir. O, kendi ayaklan üzerinde durup yürüyemez. Bunun için de yoldan giden insanlan aldatıp, onun boynuna biner. Sonra kayış ayaklan m onun beline ooiayıp, yolu bitinceye kadar onun bırakmaz.

Elsiz ve ayaksız bir İhtiyar görünümünde olan bu varlık, ırmak kenarında oturup, gariban bir görünüş sergileyerek, oradan geçen-

lerden, onu omzuna alarak ırmağın diğer kıyısına geçirmelerini rica eder. Kim onu omzuna alırsa, "Kayış Baldı r~ın kamından bir anda yılana benzer üç arşın uzunluğunda iki ayak çkıp, yolcunun bedenine sanlır. Elleriyle de sıkı sıkıya sanlıp, "Ne dersem, onun yapacaksın" diyerek, o insanı kendi kölesi yapar.

Söylenenlere göre "Kayış Baldır" uzadıkça uzanan, başı bulutlara değen korkunç bir canlıdır. O, akşam ezanından sonra ortaya çıkar. Bir yoruma göre, böyle bir hikâye anlatılarak, çocukJann akşam karanlığında evden gkmalannın ve yaramazlık yapmalannın önüne geçilmek isteniliyormuş. "Kayış Baldır" motifi, mitolojik sözlüklerde Arap halk kültürüyle de açıklanır.

KAYRA KAN: Şamanizm dünya görüşüyle yaşayan Altay Türklerinin mitolojik inançlannda "Kaargan" (Kagir gan) adında bir varlık yer almaktadır. On yedi yolun kesiştiği yerde yaşar ve Ülgen'le Erlik arasında aracılık yapar. Tann'nın müjdecisi olan "Kayrakan" veya "Kayra Han" adı. Tuva Türklerinin dualannda geçer: "Tann'mın kayını!.. Gök Börü erenim Kayrahan!.. Boz kurdum!" Altay şaman metinlerine göre ulu "Kayrakan", kışı yeryüzünde, yazı ise göklerde geçirir. O, değişik renklerde yıldınm çaktınr. Bu yıldınm kimin başına düşerse, o insan şaman olur. Q. Potanİn'İn yazdığına göre. Altaylar yıldınm çaktığı zaman "kayrakan" derlerdi. Uryanhay ve Soyonlar ise İki tür eren olduğu gibi İki tür "kayrakan" olduğuna İnanırlardı. Bunlardan biri yerde diğeri ise gökyüzünde yaşar. Gökyüzünde yaşayan, yıldınm çakbnr.

M. Eliade'ye göre, Yakutlarda Gök Tann'sının izi olan Tangra Kayrakan" ile şaman çok fazla birbiriyle uğraşmazlar.

Kazaklar arasında Kayırhan bahşişi olan ve sonsuzluğa çare bulan şamanın adının "Kayrakan" olması da dikkat çekiddir. Bununla birlikte. Nevruz Bayramı ile ilgili şarkı sözlerinde "Kayrahan" denilen bir aaklı ruhun adının geçmesi de oldukça anlamlıdır. Aynca. şaman dualannda Erilk'ln kendisi de "Kayra Han" adryla anılır. Koruyucu ruh, evliya Umay Ana'nın Slblıya şaman dualanndakl adlanndan bir de "lmay İçe Kayrahan"dır.

KEÇEL

Altay Türklerinin Tengri Kayrakan" dedikleri varlık, ulu Tann'dır ve buradaki "Kayrakan" sözü "korumak, saklamak, himaye etmek" anlamındadır. Bu sözcük Türk dillerinde geniş bir yer bulan "kavramak" fiilinden türemiştir. Bu özellik, Müslümanlığın kabulünden sonra, Allah'a ait olmuştur. Yaratılış destanında Tann Karahan" denilen ve yeryüzünün yaratıcısı sayılan Tann, Ülgen ile aynı olduğu düşünülen ilk yaratılış çağındaki dinî-mitolojik varlık olarak bilinen Tengri Kayrakan"ın kendisi olabilir.

Moğollann tapındıklan dağlara verdikleri sırat olarak bilinen "Kainhan"ın, "küçük, sevimli" anlamına gelmesi de dikkat çekicidir. Hakaslann geleneksel görüşlerindeki "Kayrakan" anlayışı, tüm gök ruh lan n adına eklenen bir sırattı. Bu, İslâm'daki Allah'ın "Rahman, Rahim, Halik" gibi vasıflanna uygundur ve Taala" kavramına yakın bir anlam ifade eder. Eski Tuvalılar, en büyük yarana ve en ulu güç olarak gölcyüzüne taparlardı ve onun ululuğunu "Kayırakan" diyerek gösterirlerdi.

KEÇEL (KEL): Türk halklan kültüründe geniş yer tutan, mitolojik yapılı, alaya bir kahraman motifi. Esas kahramanın yardımcısı gibi ortaya çıkar. Çokbilmiş olmakla birlikte, hilekârlık özelliği de vardır. Bazı destanlarda, kahramanın kendisinin kele dönüşerek öbür dünyaya gitmesi, araştırmaalan, kel motifinin de diğer yardıma karakterler gibi kahraman motifinden türediği fikrine götürmüştür. V. Propp, sihirli hikâyelerde, kahramanın kafasına keçi derisi geçirerek geçici olarak kendini kel görünümüne sokmasını, inisiasiya merasimleriyle ilintili düşünüyor.

Kel karakteri, Şamanizmdekİ şamanın koruyucu ruhlanyla aynı İşlevi yerine getirir. Altay efsanelerinde kel şaman kadın motifi vardır. Savaşan ordunun ardından gelir ve elindeki davulla kamlık ederek, ölenleri diriltir. Mitolojik Ulu Ana Bütünlüğünün unsurlannı taşıyan "Küpegiren" ve büyücü kan gibi motiflerin kel betimlenmesi, öbür dünyayla olan ilintilerinin bir göstergesidir.

Bir Kazak hikâyesinde, Tazşa" (kel anlamındaki "daz" sözcüğünden türeme), güneşli bir günde firtına gkanp. kar yağdırarak

her tarafı toz duman içinde bırakır. Araştırmacılar Tazşa"yı diğer demonik varlıklarla karşılaştırdıklannda benzer özellikler buluyorlar. Kazak çocuklan da kar fırtınası olduğu zaman Tazdın üyine get" (Kelin evine git) derler. Sibirya Tatariannın geleneksel görüşlerindekl firtına yaratan şeytanî ruh da kel bir kadındır. Moğol inanışında -Sulum" denilen şeytan da keldir. Bunun için de kel karakteri öbür dünyaya özgü varlıklarla ilgilidir. Manas destanındaki bir sahnede. Colay Han. bir yere akın etmeye hazırlanırken. Tanrıyla haberleşen" Targıl Taz" adındaki kahine sırt kemiği ile fal baktınr.

Mitolojik motiflerle zengin "Altaln Sayın Süme" destanında da kahraman bir kel oğlan olup. gökyüzünün yedi katını ve yıldızlan dolaşır. Sibirya şamanlannın dualannda da "Ata kel Tann. kel Tan-n'nın küçük oğlu. beni zengin eti" denilir. Araştırmacılara göre, buradaki "Ata kel Tann" Moğol kökenli olan. "Işığı malan Tengri "nin çevirisidir. Diğer Türk halklannda, kel (Özbek), kelça (Türkmen), Keloğlan (Türk) gibi adlarla bilinen motifin ana gkış noktası, Azerbaycan halk kültüründeki "Kelniyyat"tir. Bu adın anlamı da "kel" demektir. Köroğlündaki "Kel Hamza"nın bir adı da "Keloğlan"dır. Azerbaycan Türklerinin güneşi çağırma merasimlerinde de "Kel Kız" motifine rastlanır, (bak: Kellik)

KELEENİ: Yakut Şamanizmlne göre kamlık yaptığı zaman şamanın yanında hazır bulunan bir ruh. Saka Türkçesinde bu ruhun adryla birlikte çoğu zaman onun bir özelliği gibi olan, yanmcılıgı bildiren "Keltegey" lakabı kullanılır. Bu ruhlar göklerden yere inen bulut kızlan nın insanoğlu ile dnsel temasından türemişlerdir. Şaman İnanışlanna göre. bu ad artında bilinen tüm ruhlar, gülünç görünüşlü ve peltek dillidirler. Konuştuklan zaman acayip bir şekilde kekelerler. Kekemelik demonik dünyayla bağlılığın veya insanlarla ruhlar arasında aracılığın bir göstergesidir.

Haddinden fazla kıskanç bir koca görünümünde düşünülen "Kekeni", şaman davuilannda daha çok hilal şeklinde çizilirdi. Şehvet duygusu yaratıp cinsel istek uyandıran ruh gibi tanınan "Keleeni" tek gözlüdür ve her iki ayağı da topaldır.

Yazılanlara göre samanlar, kaçan yardıma ruhlan geri getirmek için, "KeleenTyi gönderirlerdi. Bunun dışında genellikle "Keleenİ" her zaman şamanın sözünü dinlemez ve işini her zaman vicdanla yapmaz. Böylece hastalık yaratan ruhlan aramaktan bazen çekinir veya onlan korumak için bile bile yalanlar söyler.

KELLEGÖZ: (bak: Tepegöz)

KELLİK: Türk mitolojisinde demonik varlıklann oldukça yaygın İşaretlerinden biri. Kel olmalan, bu varlıklann öbür dünyayla ilgilerinin bir göstergesidir. Öbür dünyaya veya hikayelerdeki deyimle, "gider gelmez"e yollanan kahramanlar bu yeraltı dünyasının işaretlerini kabul edip, kele dönüşürler. Atlarıyla birlikte kel kılığına giren Türk hikaye ve destan kahramanlan, bu yolla "ilâhî güç"e kavuşmuş sayılırlar. Kahramanlar göklerdeki savaşlarda güç bulmak için kel olurlar. Ve bulduktan bu güçle, dünyalar arasındaki engelleri aşabilirler. Kozı Körpös'e, yaşlı bir kadın, kılığını değiştirip kel olması İçin öğüt verir.

Azerbaycan Türk hikâyelerinde kahramanın kel görünüşünü kabul etmesi. Sibirya'nın Türk halklannda kahramanın veya atının mucizevî bir şekilde kele dc^üşmesryle benzerdir. Bazı destanlarda kahramanın kel bir çocuğa dönüşmesi, bazı araştırmaalar taralından, onun yan diri olması gibi açıklanmıştır. V. Propp, kahramanın kele dönüşmesini motiflerin en eskisi sayar.

Yeraltı dünyasının lideri olan Erlik'İn bindiği öküzün bîr özelliği de kel olmasıdır. Buryat inanışlannda baş Tann olan, Altay Inanışlannda da baş tann seviyesinde tutulan (aslında İse koruyucu ruh olan) Taz Kaan" (Kel Han) da bu özelliği taşıyanlardandır. Orak ve Mamay destanının kahramanı, demonik tabiatlı, tek gözlü, tek elli ve tek ayaklı kel bir kadınla evlenir. Yakut inanışına göre kötü ruhlar olan Abaasılar, tek ayaklı, tek gözlü ve keldirler. Proto-Moğol halkının İnanışlanna göre. onlann ulu ecdadı kel biriymiş. Orta Asya'daki Avar (Juan juan) imparatorluğunu kuran sülalenin ceddi de kel karalı biri sayılırdı.

Karada saç olrnarnası, dünyaya gelişin ve doğuşun sembolü sayılırdı. Geçid ölüm gibi sembolize edilen inisiasiya merasiminde p-rağın sagnın kesilmesi, ölümünün ardından yeniden doğuşunu sembolize ediyordu. Burada gülüş, kellik ve doğum kavramlan, İlk arkaik anlamlarıyla kendini gösterir. Türk halklann geleneklerinde çocuklann saçlarının kesilmesi inisiasiya özelliği taşımıştır ve destan kahramanının İnisiasiya merasiminde olduğunu gösteren kellik özelliğiyle ilgilidir, (bak: Saç)

KEMBER: (bale Kamber Ata)

KER YlflPA: Yılbegen'ie birlikte Altay metinlerinde de sık sık rastlanan mitolojik bir karakter. Bu ad, "ker" (hahr) ve "yutpa" (yutma) sözcüklerinden oluşmuştur. Onun diğer bir adı da "Ker Balık'tır. Altay şamanlan nın cüppelerinin bir yerine, adına "Yutpa" denilen bez parçası asılırdı ve yeraltı dünyası canavarlannı temsil ederdi.

Yeryüzünde yaşayan "Ker Yutpa" koca bir yılan, "Ker Balık" ise koca bir balık şeklinde betimlenir. İnanışa göre onlann İçleri karanlık bir âlemdir. Şimdiye kadar yuttu klan tüm insanlar ve hayvanlar oradadır. "Ker Balık". Şoriann geleneksel dinî görüşlerine göre, dünyanın tam ortasında yükselen "Pustag" dağının altındaki sulardan oluşan âlemde yaşar. Onun her kıpırdadığında yer titrer. Güney Sibirya Türklerinin inanışına göre, hayvanlann "kut"u ve çocuklann "yula" denilen ruhu, dünyanın tam merkezindeki dağın zirvesinde yaşayan "Ker Balığın" kamında korunurdu. Alt çenesi yere değerken üst çenesi gökyüzüne dokunan bu balık benzeri canavann çenelerinden biri soğuğu, son bahan ve kışı getirir. Diğer çenesi ise sıcağı ve yazı. "KerYupa" oldukça eski bir motiftir ve sembolik olarak, kaosu, başlangıa, karanlığı ve kötülüğü temsil eder.

KIDAY BAHSİ: Yakutlann Hıristiyanlığa kadarki dinî inançlannda yeraltı dünyasıyla HİntiIendirilen mitolojik bir varlığın adı. Şeytanî tabiatlı olan ve adına "Kıday Mahsıın" da denilen bu nah, Yakutlann geleneksel görüşlerinde önemli yer tutar. O, hiçbir olağanüstü varlığın

egemenliği atana girmeyen koruyucu bir ruhtur. O. demircilerin koruyucusudur. Adındaki "bahsi" unvanı onun ilk öğreten, üstat ve de koruyucu olduğunu gösterir. Onun yeraltında demirden bir evde yaşadığına İnanılır. O, burada hiç durmadan demircilikle uğraşır. Ancak yeraltında yaşadığı İçin de sonuçta kötü ruh gibi tanınmıştır. O, aynı zamanda hayırsever bir varlık olarak düşünülür.

Ergenekon destanındaki kurtancı demirci motifi de kökleri itibariyle oldukça eski çağlarla İlişkilendirilir. İnanışa göre, demir dağı erimiş ve oradan ışıklı dünyaya yol açılmıştır. Bugün, bayram sayılmıştır. Türk halklan da bugünü dinî ve ulusal bayram saymıştır ve İlkbaharda zindan üzerinde demir döverek bu bayramı kutlamaktadırlar.

İnanışa göre "Kıday Bahsi", demirciliğe kabul olunma törenine katılan insanlara zarar verirdi. Ve ancak törenden başanlı bir şekilde geçtikten sonra onlan bu zararlardan kurtarırdı. Demircilikle samanlığın birleştiği bu töreni, şaman yönetirdi. Demircilik sanatını ve hatta samanlık yapma becerisini İnsanlara veren de "Kıday Bahsi" olmuştur. Şam an lan n çoğu, onu manevî yaratıcılan olarak görürler ve "Ben Kıday Bahsı'nın oğluyum" derler.

Yakutlar, demirciyle şamanın aynı kökenden olduğuna inanırlar. Demircinin karısına da saygı göstererek, ona "Darhan-Tarhan" diyerek başvururlar. Kırgızlann Manas Destanında da demirci ustaya "Darkan" denilmektedir. Dtvan-ı Lügat-it Türk'te ise Kırgız, Yabaku. Kıpçak ve başka boylann halklannın demiri ulu saydıklan ve kutsal bildikleri için ona yemin ettikleri yazıyor.

Samanlığın demircilikle ilintilendirilmesi inana, diğer Türk halklannda da vardır. Örneğin. Özbeklerde yeni samanlık yapmaya başlamış birisi, Hazreti Davut'un hayır duasını alabilmek için, Harezm'in güneyindeki eski bir kalede gecelemeliydi. Hıristiyan metinlerinden gelen ve Türk Müslüman halklan arasında da adı yayılan Hazreti Davut, Orta Asya'nın Türk hal klan na göre, demirciliğin koruyucusu sayılırdı. İnanışa göre, demirden yararlanmayı insanlara İlk öğreten de O'dur. Onun İçin de demirci us talan, bir işe başlamadan önce genellikle, "Hazreti Davut. Aleyüsselam" derlerdi. Hazreti Da-

vut'un demircilerin pîri olması hakkındaki inanışlarda da demircilikle samanlık arasındaki ilişki gözlenmektedir.

"Kıday Bahsi" veya "Kuday Bahsi" şeklinde kullanılabilen bu kavramın ilk kısmı olan "Kıday-kuday", aslında "kut" köküne dayanır. Kut ise "ruh, can, hayat gücü.uğur, mutluluk" anlamlan na gelir. "Kuday", "Huday" ve "Huda" gibi sözcüklerde de rastlanan "kut" sözcüğünün birçok Türk topluluk! an nda "Tann, Allah" anlamı vardır. Dilbilgisi uzmanlannın çoğu, onun Fars dilinden gelme olduğunu söylerler. Ancak bu düşünce, kanıtlardan yoksundur, (bale Kut)

KILIÇ: Eski Türklerde "kılıç" kutsal sayılırdı. Nesilden nesile aktanlıp. baba ocağından asla uzaklaştınlmazdı. Yemin edildiğinde, eğilip kılıcı öpmek suretiyle yemin edilirdi. Bazı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Hunlann en çok saygı gösterdikleri ruhlardan birinin adının anlamı kılıçtı. Onlar kılıcı tannnın bir nimeti görürlerdi. Attila'nın kılıcına Tengri Kılıcı" derlerdi.

Kılıç Savaş Ruhu'nun sembolü sayılırdı ve kılıç kurban verme töreni de onun şerefine yapılırdı. Kılıca kurban verme töreni şu şekilde gerçekleşirdi: Hunlar her şeyden önce kutsal bildikleri bir ağaan dal budağını bir araya yığıp, yüksek bir tepe oluştururlardı ve üzerine de kılıa koyarlardı. Sonra birçok âyinle birlikte kurban kesme merasimini gerçekleştirirlerdi, iskitler de bununla İlgili olarak, kılıa Tann'nın bir sembolü olarak gösterirlerdi. Kılıçla sembolize edilen Savaş Ruhu için kurban merasimi, Tann'nın Türklere savaşta yardım etmesi amacryla yapılırdı. Bu tören, o zamanlann silahlannın en önemlisi olan kılıçla gerçekleşiyordu.

Dede Korkut Kitabında da Oğuzlann en kutsal yeminlerinden biri "kılıama toğranayım" olarak yer alıyor. M. Kaşgari'nin "Divan-1 Lügat-it Türkçünde şöyle yazıyor: Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğer boylann insanlan yemin ettikleri zaman kılıa gkanp önlerine koyarlar ve "yeminini tutmaz İsen bu kılıç kana boyansın!" derierdi.

Azerbaycan'da İslâm'ın en güçlü olduğu zamanlarda bile camilerin bahçesinde bulunan hayat ağacına yemin etmek, Kurana yemin etmekle eşdeğer sayılırdı. Anadolu ve Azerbaycan'da üzerine kılıç resimleri işlenmiş mezar taşlanna da rastlamak mümkündür.

Köroğlu efsanesinde, kahramana özel olan "Misri Kılıç"ı, başka hiçbir kılıca benzemez ve gökten düşmüş yıldınm parçasından yapılmıştır. Gökten gelen böyle silahlar. Yıldınm Hamisi tarafından gönderildiğine inanıldığı için kutsal bilinirlerdi. Hakaslann Altın Ank destanında İse taştan doğan kahraman, kılıcıyla birlikte doğar.

Eceli yenmeyi hedef edinmiş Ural Batır'a, babası, ölmezlik suyunu bulması gerektiğini öğütler ve atadan kalma kıvılcım saçan elmas kılıcı verir. Bu kılıçla ecelden başka her şeyi yenmek mümkündür. Ural Batır, halkının susuzluktan perişan olduğunu görünce elmas kılıa başının üstüne kaldınp, yere öyle bir vurur ki yerden su çıkar. Ural Batır'ın devamı olan "Ağ-boz At" destanında da Şülgen. Ağ-boz atın sözüyle krvıkım saçan kılıa göle vurur ve gölde bir yol açlır.

Sihirli hikayelerdeki kılıç, kahramanın canını da temsil edebilir. Bu hikâyelerde kılıa belinden düşen kahraman, ölümcül halde yere yığılır ve ancak tekrar kılıç beline bağlandığında dirilebilir. Bazı destanlarda ise kahramanın sadece efsunlu bir kılıçla şeytanî güçlerin üstesinden gelebileceği anlatılır. Kahraman, ersunlanmış kılıç gücüyle büyülü engelleri ortadan kaldırabilir. Şamanlann da âyinler sırasında kullandıklan nesnelerden biri tahta kılıç olurdu. Bu, onun kötü ruhlarla savaşması İçin gerekliydi.

Âşık Paşaoğlu tarihinde, Osman Gazi'nin atadan kalma kılıandan ve Osmanlı Hanedanı'ndan padişah olanIann bu kılıa ziyaret etmeleri gerektiğinden söz edilir.

KIRAT: KÖroğlu destanının, kahramanın temel yardıma güçlerinden bir olan mitolojik at. Destanın bir versiyonunda kanadı olarak betimlenir. Kanatlı at motiflerine Türk halk kültürü ve inan ıslan nda da sık rastlanır. Altay ve Yakut halklan arasında yaygın olan bir inanışa göre, atlar gökyüzündeki güneşten inmişlerdir. Köroğlu'nun

"Kırat"ı ise deniz aygınyla çöl atının ilişkisinden doğan bir attır. Bu birleşmeden doğan çirkin yavru. Dede Korkut'un büyüsü sayesinde gerçek anlamda "Kırat" olur.

Türk halklannın bir İnanışına göre de normal atlarla, öbür dünyaya özgü atlann çiftleşmesinden doğan atlar, görünüş olarak çirkin olurlar. "Kırat" da normal dışı bir kaynaktan olduğu İçin böyle bir attır. Böyle mitolojik bir atan sürünün içinde yer alması ise onun marjinal doğasıyla ilgilidir. Mitolojik âlemle ilgili Köroğlu gibi efsanevî bir kahramanın, yiğitlik göstergesi olan "Kırat"ı da asimetrik görünüşlü ve çelimsizdir. Şeytanî dünyaya alt olan mitolojik doğaya sahip atlar, asimetriktirler. Bu İnanan izlerini Azerbaycan Türk hikâyelerinin birçoğunda, altı ayaklı, tek gözlü veya iki boynuzlu at şeklinde görulur.

"Kırat" gibi atlar, ancak inislaslyadan geçtikten sonra olağanüstü doğuşla kahraman lan n atianna dönüşüp, onlann yenilmezliğini sağlayarak karakterlerini tamamlayabilirler. "Kırat"ın belli bir süre karanlık yerde tutulması, inisiasiya olayını sembolize ediyor.

Azerbaycan Türk Halk Şiveleri Lügatj'nde "Kırat", "boz,, koyu mavi ve kül renginde bir at" olarak tanımlanır. Hakaslarda "kır" sözcüğü "boz" anlamını korumuştur. Mitolojide ise boz ve ağ-boz aflar gökyüzüyle ilintilendirilir. Bu özellik "kır" sözcüğü için de geçerlidir. Kaynaklarda "kır" sözcüğünün "gökyüzü" anlamına gelmesi ve diğer bazı veriler, araştırmaalarda, kül rengi, koyu boz renginden olan "Kırat"ın. su. toprak ve gökyüzüne bağlı mitolojik kökenli bir at olduğu kanaatini doğurmuştur.

KIRK ERENLER-KIRKLAR: Türk halklannın mitolojik görüşlerinde sonsuza kadar yaşayacaklanna inanılan varlıklar. Şamanizmle halk sûfiliğinln kesiştiği yerde duran "Kırklar" veya "kayıp eren" ruhlannın koruyuculuk işlevi İslâm öncesi çağlann İnançlanyla İlgilidir. Sonraki zamanlarda ise bu varlıklar Müslümanlığın görünür kalıplannı kabul etmiş ve İslâm fbrmlanna bürünmüştür. Göze görünmez olup, her an her yerde bulunabilen "Kırk Erenler". Hak'ka kavuşmuş kimseleri ve seçilmiş İnsanlan kendi saflanna dahil ederier.

KİMSENE

Hazreti Ali ve Hızır'ın da "Kırk Erenler" arasında sayılması, Türk-İslâm düşüncesinde "Kırklar" kültünün dinî tutumuyla ilgilidir. Türkistan'daki "Kırk Çiltanlar" ve "Kayıp Erenler" adlarıyla bilinen "Kırk Erenler", bahşılar, âşıklar ve çalgıalann koruyucusu olarak ortaya gkmışlar. Erenlik İse Şamanizmdekl "eren-iren" kültünden gelir. Q. Potanin'in Altay ve Uryanhayiar hakkında yazdığı metinlerden anlaşıldığına göre "eren", "iren" ve "yaren": gökten İnmiş olan güçlü şamanlann adıydı. Bu şaman lan n şerifine, yüksek yerlerde kurbanlar verilirdi.

Tasavvufta dünyayı yöneten erenlerin sayısı kırktır. Uykuda "Kırklar"ın elinden bâde alıp içmekle vergi verilmesi olayı, Türk destanlannda geniş ölçüde korunmuştur. "Kırklann" elinden aldığı badeyi içmekle birlikte, Köroğlu'nun gözleri önündeki gaflet perdesi aralanır, (bak: Kayıberen)

KİMSENE: Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde koruyucu ruhlar sistemine İllntilendirilen mitolojik bir varlık Azerbaycan Türklerinde bu varlıkla İlgili geleneksel inanışı aktaran bir metinde şöyle denilir: "Evde insan olmasa da içeri girildiğinde selam verilir. Evde kimseler var denilir. Onlar eve hayır ve bereket getirir. Kuş kılığında İnsanlann uykusuna gelir."

KİR: Saka Türklerinin inanışlanna göre. yeraltında yaşayan, tek ayaklı, tek gözlü ve kel varlıklar olarak betimlenen değişken tabiatlı kötü ruhlar vardır. Bu ruhlar genel olarak "abaasılar" adı altında toplanırlar. Saka Türkleri bu ruhlara, "kir" adıyla hitap ederdi. Nogaylann geleneksel görüşlerinde adı geçen demonik karakterler arasında "Kir Köylek" adında demonik bir varlığa rastlanır. İlk anlamı anlaşılamadıgı İçin, büyük olasılıkla yanlış adlandınlan bu motif, demonik tabiatlı "Albastı" motifiyle ilişkilidir. Nogaylann "Albastı" hakkındaki görüşleri İse belirsizdir. Ancak bu görüşlere bakılarsa, "Kir Köylek", "Albasö" denilen bu varlığın erkek görüşünde olanıdır. Bu varlık çok uzun boyludur ve genellikle insanlann gözüne görünmez.

KOÇA KAN: Kumandinlerde eski bir tören ve bu törenle ilgili mitolojik varlığın adı. "Koca kan" töreni, bereket anlayışıyla ilgili olup bolluk ve verimlilik amacıyla yapılır. Al taylar Ülgen'e kurban verirken, bu adla erotik bir tören yaparlar. Bu törenle ilgili ilk bilgilere V. J. Verbitski'nin yazılannda rastlanabilir. Onun anlattıklanna göre, beyaz kabuklu toz ağacının kabuğundan yapılan ve adına "Koça" denilen, üzeri şekillerle süslenmiş bir maske var. Şaman kamük yaptığı zaman görünmeden onu çıkarıp törene katılanlardan birinin yüzüne takar. Yüzüne maske takılan kişi coşup sağa sola vurmaya başlar. Bununla doğanın yaz dönemindeki yeniden uyanışı sembolize edilir. Bu törenle ilgili daha geniş bilgiye D. Zelenin'in makalesinde rastlanır. Ancak Kumandinler. törenin aynnülannı ondan gizlemişlerdir. D. Zelenin de at kurbanlık edildiği zaman, kişiler arasında dar bir çevrede yapılan törenin erotik kısmını anlatmıştır. Etnik edebiyatlarda erotikllğlyle bilinen Tayılga" töreninin benzerine, başka Türk halklannda da rastlanır. L. P. Potapov'un anlattığına göre, Şorlar sonbaharda ürünü topladıktan sonra "Paktıgan" adında özel bir tören yaparlardı. Kumandlnlerde ise bu törenin adı "Koçagan"dı.

Aynntilannın öğrenilmesi zor olan bu törene verilen "Koça" adı hakkında, bilimsel edebiyatlarda kararlaştırılmış bir kanı yoktur. Törenin ve adının kökeniyle ilgili, birbiriyle zıt fikirler vardır. Bu tören, bereketli, bolluklu ve verimli olması dileğiyle yapılır. Bu törene özgü eşyalar arasında ağaçtan yapılmış "Fallus" da yer alır. "Koça Kan"ın kendisi de bereket ve bolluğu temsil eden bir varlıktır. Bir inanışa göre, Ülgen'ln kızıyla şamanın evliliğinden dünyaya gelen, başka bir bilgiye göre ise kendisi de aslında şaman olan "Koça Kan", zaman zaman "Paktıg Kan" ile birlikte aynı hikayelerde yer alır.

Ülgen'e at kurban edildiği zaman yapılan törende "Koça Kan", gökyüzünün birlnd katında şamanın karşısına gkar ve onun yolunu keser. Şaman ondan kurtulmaya çalışır. Sonunda o. "Koça Kan'ı. törene katılıp şaman soyundan gelen ve hem de "Koça Kan"ın şarkı lan nı ezbere bilen birinin üstüne atar. (Aslında sadece "Koça Kan"ın maskesini atar.) Kumandlnlerin inanışına göre. bu durumda

KOÇA KAN

"Koça Kan'ın ruhu bu kişiye geçer ve o kişi coşarak bir aygır gibi hareket etmeye başlar. Sonra sağ eline bir asa, sol elinde İse Fail usu temsilen bir ağaç alır ve dolaşarak "Koça Kan" oyununu oynamaya başlar. Onun arkasına da öç dört kişi takılır. "Koça Kan" her evin penceresi önünde durur, zıplayarak şarkısını söylemeye başlar. Sonra onun ardından gelen çocuklardan biri eve girip, "Koça Kan'ın payını alır. Sonra "Koça Kan" başka bir eve gider ve yine aynı şarkıyı söylemeye başlar. Tüm köyü böyle dolaştıktan sonra komşu köye geçer. Karşısına gkan biri olursa onu durdurur, Fallusunu ayaklannın arasına alıp, sevişme taklidi yapar. Bu hareket "Koça Kan"ın ruhundan cinsel güç ve becerinin kazanılmasını sembolize eder. Böyle yapıldığı sürece, yoldan geçenlerin hiçbiri onu bırakıp kaçmamalıdır. Kadınlar ve kızlar ise onunla karşılaşmamaya çalışırlar.'Ama karşılaştıktan taktirde de "Koça Kan", elindeki Fallusu sadece onlann koltuklarının altına koyup bırakırdı. Komşu köyleri gezip dolaştıktan sonra, akşama doğru döner. Arkadaşlanyla topladıklan hediyeleri bir yere yığıp bayram şenliği düzenlerler. Sonra gençler İki gruba aynlıp, ahlaksız sözleri olan şarkılar söyleyerek oyun oynamaya başlarlar. Her şarkıdan sonra kaybeden taraftan biri, diğer gruba dahil olur. Bu oyun, evliliği ve nikahı sembolize eder. Sibirya Türklerinde, dinî inanışlan pratikte öğrenmek açısından da önemli olan bu tören. Kutsal Kayın Ağacının tapınma işaretlerini de kendinde korumuştur. Yakında akrabası ölenler hariç herkes bu törene katılır. Tüm bunlann yapılmasındaki amaç: ürünün bol olması, avın uğurlu geçmesi ve ev ahalisinin mutJuk İçinde yaşamasıdır. Böyle erotik törenler, Tuvalar. Çel kanlar ve güneyde yaşayan A (taylar arasında da yaygındı.

Kurban ve diğer törenlerin erotik İçerik taşımasına, Kumandinlerde olduğu gibi, Şoriarda ve Teleutlarda da rastlanmaktaydı. Şorlarda bu tören-oyun, kurban verilen at olan "Koçigan" adıyla anılır ve bereket, bolluk amaa taşır. Teleutlarda ise böyle hareketler Ülgen'e kurban verilen törenlerde görülür. "Koça Kan"ın ata ruhunu ve hatta ata şaman ruhunu sembolize ettiği de düşünülebilir.

"Koça Kan"ın başka bir özelliği de maske ile olan ilintisldir. "Koça" adının "maske" anlamına geldiği de söylenir. Azerbaycan halk

oyunlar tarihî araşürmacılan, "Kosa Oyunu"dakl bu maskeyi, haklı olarak, bereket ve bollukla ilişkili düşünüyorlar. Bereket amaayla yapılan eski törenlerin ItJd gücü olan "koça" motifinin, "maske" anlamına gelmesi, bu görüşü doğruluyor. "Koça" ve "kosa" adlannın arasındaki yakınlığı anlamak içinse sessel yakınlığının dışında, arkaik kutsallık anlamlan, kutsal görevleri ve temsil ettikleri semboller ağsından da araştınlmalıdır.

KODU: Nevruz bayramına birkaç gün kala gerçekleşen ve âyin kökenli bir oyun olan. "Kodu kodu "da geçen mitolojik bir motif adı. "Kodu"nun başına geçirilen keçe veya deriden (bazen de kağıttan) yapılmış şiş şeklinde bir şapka, büyük olasılıkla boynuzu sembolize ediyordu. "Kodu"nun ölüp-dlrilmesi de Türk Tanrıcılık sistemi açısından mitolojik bir içerik taşır. "Kodu'nun bir motif olarak canlandınldığı bu tören-oyunun Nevruzdan önce yapılması da rastlantı gereği olmamıştır. Nevruz bayramı, doğanın kıştan sonra yazın yeniden dirilmesiyle İlgili, ölüp-dirilmeler zindri şeklinde ortaya çıkan hayatın dönüşümlülüğünü ve ebedî hayat kavramını aktaran zengin kavramlar sistemi üzerine kurulmuştur.

G

Kodu (Qodu)

"Kodu kodu" oyunu. Nevruz bayramını karşılamakla birlikte, kesintisiz yağmurlar yağdığında güneşi çağırmak İçin de oynanır. Bu. "Kodu'nun güneşle ilgili olabileceği fikrini doğurmuştur. Zaten "Kodu'nun Nevruz bayramıyla bağlı ilk şekil de güneşten ayn değildir.

Yusuf Vezirin görüşüne göre, "Kodu" aslında güneşin benzeri ve onun sembolü şeklinde yapılmıştır. "Kodu" kavramı gerçekten de ateş İle ilgiliyse, o zaman Sumerierdeki "Utu" ile de karşılaştınlabilir. Başka bir görüşe göre de "Kodu". Farsçadaki "Huda" sözcüğüyle İlgilidir ve Güneş llahesi'nin adını çağnştınr. M. H. Tahmasib ise bu sözcüğünü anlamının hâlâ açıklanamadığını yazıyor.

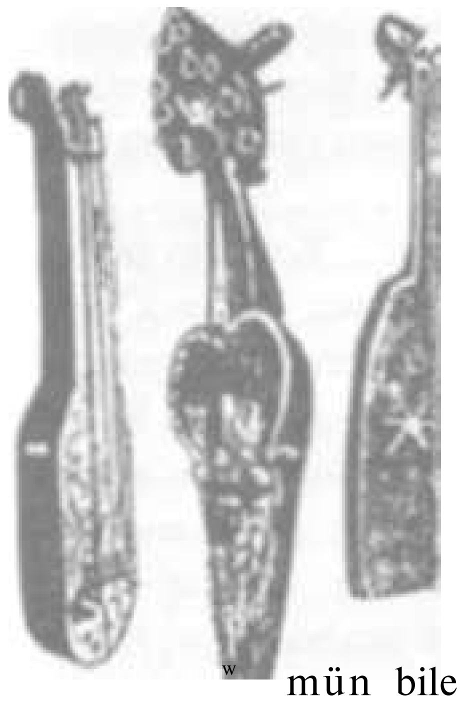
KOPUZ

KOPUZ: En eski Türklerde, bahşı-ozanlann ağıt yakarken, destanlar anlatırken ve dinî âyinlerde kullandıklan oldukça eski bir müzik aleti. Müzik, mitolojik görüşlerde genellikle, ruhlar dünyasıyla ilintili düşünüldüğü gibi, "kopuz" da ritüel bir özellik taşımıştır. M. Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde, "kobzamak, kobzatmak" şeklinde bir ifadeye rastlanır. V. Radlov'a göre ise Kırgız şamanlan davul yerine "Kopuz" çalarlardı. Kahramanlık hikâyelerini anlatanlar da bunu "kopuz" eşliğinde gerçekleştirirlerdi. 17. yüzyıldan sonraki Türk edebiyatında, "kopuz" ve "kopuz" çalanlara pek rastlanmıyor. Kazak samanlığına dair verilerde ise havada uçan ve çarpışmada atlan ölen "kopuzlara" bile rastlanır. Çok eski zamanlarda "kopuz at" motifi, güçlü ve büyük şamanlar hakkındaki rivayetler için önemli bir motifti.

Bakşılar da âyin zamanlannda "kopuz"dan yararlanırlardı. Kazaklar ve Karakalpaklar arasında dolaşan rivayetlere göre, "kopuz"un yaratıcısı Evliya Korkut Atadır. Bunun için de O, "kopuzun pîri" sayılır. Ç. Velihanov'a göre şamanlar, bahşılann pîri olan Korkut Ata'nın kopuzundan, tören zamanlannda ritüel bir çalgı aleti olarak yararlanırlardı. Şaman mitolojisini anlatan efsanelerde bu bilgi doğrulanıyor. Al taylar, Kırgızlar ve Hakaslarda da hastalann tedavisi için "kopuz"dan yararlanılıyordu.

"Kopuz"un ritüel anlamı, şamanlann kendi yardıma ruhlannı çağırmak için onun sesini kullanmalarıyla da kendini göstermiş oluyor. Türkistan bahşılannın söylediklerine göre de yardıma ruhlan olan cinler, sadece "kopuz" un sesiyle çağırdı klan zaman onlann yardımına gelirdi. "Kopuz'un bezenmesi de bu anlamda estetikten çok dinî anlam taşır. Çünkü "kopuz'a takılan her bir nesnenin kendi anlamı vardır. Şamanlar, başkalannın eli değmesin diye, dokunulmaz bildikleri "kopuz" lan nı kendi yavruları gibi korurlardı. Kırgız-Kazaklarda, bir bahsinin "kopuz"unu baş-

ka birinin eline alması günah sayılırdı. Böyle bir günahı işlemiş olan insan, bahşılann yardıma ruhlan olan cinlerden zarar görecek demekti.

Dede Korkut Kitabı'nda adına "Kolca Kopuz" denilen ve daha çok "Dede Korkut Kopuzu" olarak anılan bu çalgı aleti, gizli-kutsal konumdadır. Oğuz yiğitleri, düşmanın elinde kopuz gördükleri zaman, "Dede Korkut Kopuzu"na saygı olarak düşmana bile dokunmazlardı. Dede Korkut/la ilgili rivayetlerde, ölümün bile "kopuz"dan korkup. Korkut Ata'ya yaklaşamadığı yazıyor. "Kopuz" sesindeki kutsallık duyulduğu sürece Ölüm. Korkut Ata'ya yanaşamaz ve Ölünün canını almak için "kopuz" un susmasını bekler. Başka bir rivayette de "kopuz"un yıllarca Korkut Ata'nın mezan başında aaklı sesler gkardığı geçer. Bu da "kopuz"un Türk halklan arasında kutsal bilindiğinin bir işaretidir. Bu aynca. Sibiryalı Türklerin şamanın gömüldüğü mezann yanındaki ağaca onun davulunu asmalan olayıyla da yakınlık göstermektedir.

KOR (GOR): Mitolojik dünya modeli bakımından, yeri, yeraltı âlemini, ölümü ve geniş anlamıyla kaosu sembolize ediyor. Sumer-Akad mitolojisinde de yeraltı karanlık dünyasının bir adı, "Kur"dur. Bazen şahıslaştınlmış bir varlık olarak kullanılan ve ilk anlamı "Dağ" olan "Kur" sözcüğü, anlam bakımından "Kor" ile yakınlık içindedir ve bu anlamda Sumer-Türk dil paralelliği açısından da ilgi çekmektedir.

Mitolojik düşüncenin kuralları açısından "Kor" doğum yeri olarak düşünüldüğünden, dağ, mağara ve beşik anlayışlarıyla bir grup oluşturmuştur. Mitolojik düşüncede vergi verilmesi, aynı zamanda Ulu Ana ve onun değişikliğe uğramış hali olan koruyucu ruh motiflerinin adıyla ilgilidir. Yani vergi verilmesi, öbür dünya güçlerinin müdahalesiyle açıklanıyordu. Şiirsel (manzum) mitolojinin kuralla-

nndan biri gibi, "Kor" motifi de yerin ta kendisi-olarak düşünülmüştür. Örneğin, SÎnszyan Kazaklan arasında son cağlara kadar süren bir İnanışa göre, tambur çalmayı öğrenmek isteyen biri, tamburunu dine alıp, "Kor"da yatıp sabahlaımış.

Kazak efsanelerinin bir versiyonunda "Korkut", "Kor"dan akmış olan devden doğuyor. Bu anlamda hiç şüphesiz, "Korkut" adı "Kor" motifiyle bağlıdır. "Köroğlu" destanının Türkmen versiyonunda da kahraman "Kor"da doğduğu için, "Köroğlu" adını alır. Yeraltı Âlemi ve yeri sembolize eden "Kor", birçok Türk halklannın inanışlannda, yiğidin ve kahramanın anası, veya ona güç veren ana gibi düşünülmüştür. Orta Asya rivayetlerinden birinde, "Koroğlu"nun doğumu şöyle anlatılır: Güzel okluğu için. atası tarafından hiç kimse görmesin diye, demirden bir sarayda saklanan, ancak gün ışığından hamile kalıp, bunun için de öldürülen bir kızdan, hem de "Kor"da dünyaya gelir. Onun için de adına "Köroğlu" denilir. Aslında bu rivayette, kainatın bir bütün olarak kavrandığı eski çağlann inanışlanyla bağlı, "Koroğlu"nun Gök Oğlu olduğuna dair İşaretler vardır. Bir diğer Türkistan rivayetinde ise kahraman, mezarda diri diri gömülen hamile kadından, evliyalann yardımıyla doğar. Onun yenilmez olması için, "yerin içinde", yani "Kor"da doğması gerekiyordu, (bak Köroğlu; Sinoğlu)

Harezm Vadisi Türklerinin inananda, müzisyenlerin, âşıklann ve şamanlann koruyucusu olan "Aşık Aydın"ın mezan, ziyaret yeridir. Aşık, mezan üstüne yatanlann rüyasına gelip, onlara âşıklık yeteneği, şairlik veya samanlık gücü verirdi.

KORKUT ATA: Türk mitolojisinin arkaik yapılı bir motifi, "islâm'ın bile kopuzuyla birlikte Müslüman evliya olarak kabul etmeye mecbur olduğu" mitolojik bir varlık. "Gerçek Türk ruhunun taşryıası olan" bu varlığın bağlı bulunduğu mitolojik bütüncüllük, etnik-kültürel geleneğin en derin katlanna kadar İşlemiştir. İlk yapısını koruyup sakJayabilen "Korkut Ata", etnik-kültürel gelenekte, bir evliya ve keramet sahibi ulu atadandır. Eski Türk destanlannda adlan na rastlanan Hızır. Bozkurt, Ulug Türk. Domrul ve benzeri mitolojik

varlıklarla O'nun arasındaki yap isal-anlamsal benzerlikler, bu mitolojik motifin arkaik özellikli olduğunu gösterir. Bu benzerliklerin temelinde ise işlevsel bakımdan bu motifleri birbirine yakınlaştıran ve hatta bazen aynı İşlevlerle yükleyen arkaik yapılı Ulu Ana motifi gibi, "ezelî bir formül" bulunur. "Korkut Ata" motlflndekl kültürel kahraman çizgileri, onun 'Tören Hamisi" motifine olan bağlılığını da açıkça gösterir.

Oğuznamedekl bir atasözünde "Geleceği Allah'tan başka kimse bilmez" denilmektedir. Ancak Dede Korkut Kitabına göre. Korkut Ata, Oğuzlann bilgicidir. Dediği her şey olur ve gelecekten haberler verir. Allah, onun gönlüne ilham verir. Bütün Oğuznamelerin sonunda. Korkut Ata, gazl-erenlere başına gelenleri anlatır. Gönlünün coştuğu zamanlarda söyledikleri ise ata ruhlu atalann sözleridir.

Dede Korkut Kitabı'nın önsözünün ilk cümlesinde, O'nun Muhammet Peygamber zamanına yakın bir zamanda Bayat boyundan koptuğu yazılıdır. Kazaklar arasında dolaşan halk hikayelerinin bir versiyonunda onun peri kızından doğduğu irade ediliyor. Başka bir versiyonda ise "annesi mezardan çıkmış bir dev" olarak gösteriliyor. "Ala gözlü dev kızından" doğulduğu söylenen Korkut Ata'nın mucizevî bir şekilde dünyaya gelmesi, O'nu Gök Oğlu motifine de yaklaştı nr.

O, Korkut Ata'nın adının geçtiği kaynaklarda, maddî olarak kavranabilen gerçekmiş gibi düşünülen tarihî bir karakter çizgileri taşıyor. Hızır gibi. onun da birkaç yerde mezannın olduğuna dair inanç, gerçek maddî varlık ve güç olarak kavrandığını gösteriyor. Orta Asya'nın yazılı abidesi olan "Dost Sultan Tarihi "ne göre Korkut, bahşılann ve putperestlerin peygamberiydi. E. Nevayî, "büyük ilham sahibi" olarak tanımladığı Onun, tanıtmaya ihtiyacı olmayan ünlü biri olduğunu ve gelecekten haber verdiğini yazar. Müneccimbaşı'nın Arapça olarak yazdığı Tarih'te, Türkmenler arasında Korkut Ata adlı bir evliyanın varlığından söz edilir.

Başkurtlarda "Korkut Ata Evliyasfna Ufa vilayeti Başkurtlanndakl Kırgız cemiyetinin ulu babası ve ecdadı gözüyle bakılırdı. Başkurt tören türkülerinde O. bir büyücüdür ve aaklı ruhlan kovacak büyülü

bir güce sahiptir. Türkistan bahşılan O'nu daha çok, "Ata Korkut Evliya" adryla bilirlerdi. Kazak ve Kırgızlann geleneksel görüşlerinde ise Korkut Ata, ilk Kırgız samandır ve kopuz çalmayı ve türkü söylemeyi de İlk O öğretmiştir. Kazak köylerinde. Korkut Ata'nın kuşlann dilini bildiğine inanılırdı. O aynı zamanda insanlan hastalıklardan ve belâlardan koruyan ulu ruhtu. Bahşılar, "Çağırdığım zaman gel, pirim!" diyerek, bu koruyucu ruhu yardıma çağırırlardı. Türkmen "Şahsenem ve Garip"inin Çovdır versiyonunda Şahsenem, ata ruhuyla ilgili ulu Korkut Ata'dan, bir evliya gibi Garip'i her türlü belâdan korumasınr İstiyor.

Korkut Ata'nın adryla İlgili metinleri İnceleyen araştırmacılar, ölümden kaçmasını göz önünde bulundurarak, onun şaman olduğunu da söylüyorlar. Gerçekten de Kazak-Kırgızlann inanışlannda en büyük evliyalardan sayılan Korkut Ata, bahşılann pîri olarak bilinirdi. E. Dfvayev, Kırgızlar arasında Müslüman bir kutsallık taşıyan Korkut Ata'nın mezannın, şife bulmak amacıyla en uzak yerlerden gelen ziyaretçilerin uğrak yeri olduğunu yazar.

Korkut adıyla ilgili efsanelerin büyük çoğunluğunda, ölümden kaçma motifinin değişik versiyonlanna rastlanır. Korkut Ata, bu efsanelerden birinde, ozanlann koruyucusu olarak geçerken, diğer bir efsanede kopuzun yaratıcısı olarak karşımıza akıyor. O bir kültürel kahraman, demiurg ve kültürel süredn başlatıasıdır. Değişik efsanelerde evliya, şaman, tabip, şeyh ve dede gibi adlarla geçen, motifler dünyasından gelen bu kahraman daima ölümsüzlüğü aktanr.

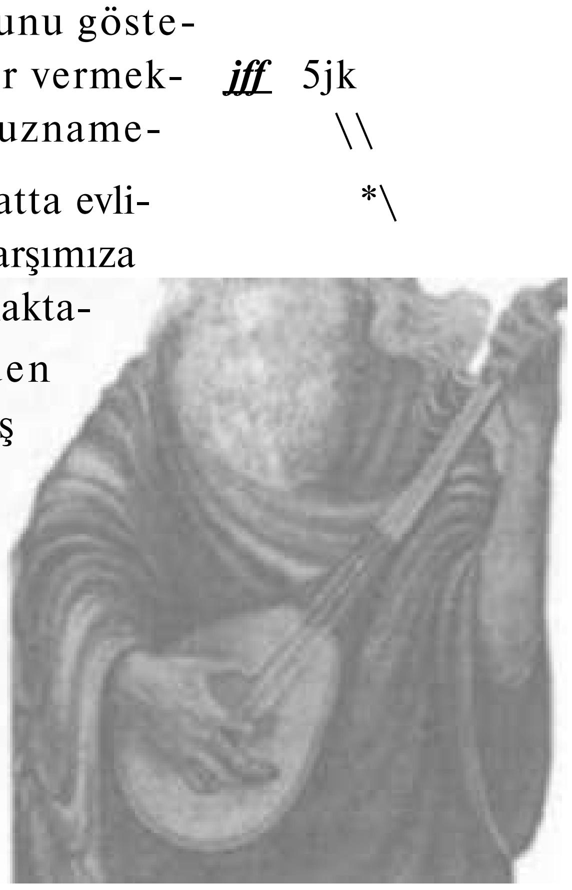
Korkut Ata hald<ındakl tarihî bilgiler, mitolojik metinler ve efsaneler, bu motifin Türk karakteri taşıdığını gösterir. Dede Korkut Kitabı'nda, şecerelerde, efsanelerde ve Oğuz atalan sözlerinde yaşayan Korkut Ata, içerik olarak tek olan bir varlığın değişik şekillerde sunuluşudur. Yani onun samanlığı, şeyhliği, tabipliği ve evliyalığı birbirini tamamlar ve her biri diğerine bağlıdır. Bu motifin bilgiçlik sembolü halini alması, daha sonralan gerçekleşen bir olaydır. Oğuznameler de O'nun adına bağlanarak, bu adla birlikte anılmıştır.

KORKUT ATA

Azerbaycan Türkleri arasından kaydedilen bir inanışa göre, dünyadaki her şeyin adını Korkut Ata koymuştur. Yiğitlere de "er" adı veren korkut atanın bu özelliği, onu bir demiurg ve kültürel kahraman makamına yükseltiyor. Onda, temeli söze dayanan anlam âleminin yaratıcısı motifini göımek mümkündür.

Onun her şeyi bilmesi, gelecekten türlü haberler vermesi ve ayrıca tören hamisi olması olayı, onu Gök Oğlu motifine de yakınlaştınr. Şaman dualarında onun hakkında "Su Ayağı Er Korkut" denilmesi de eskilerde bir hami ruh olduğuna dair inanan kalmasıdır. Su şiirsel mitolojik düşüncede yeraltı dünyasının unsuru olduğundan. Er Korkut'u da yeraltı dünyasına bağlıyor.

Bahşılar, felaketlerden koruyabilecek güçte olduğuna inandıkları bu ulu varlık hakkında "Ölü dersem, ölü değil. Diri dersem, diri değil. Ata Korkut evliya" derler. Bu sözler, sonralan şaman motiflerine dönüşen Gök Oğullannın ölümsüzlüklerine de işaret ediyor. Korkut Ata'nın adı. V. Radlov'un kaleme aldığı bahşı metninde, İslâm büyükleriyle bir yerde kullanılır. "Ata Korkut Evliya" adlandmlması. onun tanna Türkün gözünde ata ruhunun taşıyıcısı, İslâm'ı kabul etmiş Türkün gözünde İse evliya olduğunu gösterir. Korkut motifinin gelecekten haber vermekten tutun da ad koymaya kadar. Oğuznameleri yaratmaktan, tabipliğe kadar ve hatta evliya fonksiyonunda birçok işlevle karşımıza gkması da yine buradan kaynaklanmaktadır. Bir tabip olup, hastalan tedavi eden Korkut Ata, aynı anda Oğuz ilinin baş bilgicidir. Olmuşlan ve olacaklan haber verir ve bu anlamda etnik-toplumsal belleğin koruyucusudur.

Onun ölümden kaçma motifi İse İlk şamanın ölümle mücadelesinin başka bir şeklidir ve İslâm'la bir alâkası yoktur. Korkut Ata'nın kendi ölüm haberini uykusunda alması da

normal ölümlülere yasak olan gizli bilgilerin ona acık olduğunun göstergesidir. Öldükten sonra ise mezannın bir ziyaret yerine dönüşmesi ve hasta!ann tedavi için geldiği bir ümit yeri olması da onun koruyucu ruh olduğunun kanıtıdır. Onun mezannın Sir Derya'da, Derbend'de, Van'da ve başka birçok yerde gösterilmesi (Kazakistan'ın her vilayetinde bile onun bir mezan var) de onun. belâlardan koruyan hami nah olduğunun geleneksel görüşlerdekj ifadesidir.

Ölümden kaçarak dünyanın dört bir yanını dolaşan ve hiçbir yerde rahat edemeyen Korkut Ata. rahatlığı sadece evrensel düzenin başlayıp, bittiği yer olan dünyanın merkezinde, sulann üzerinde bulur. Çünkü orası, kutsal gizli dünyayla bağlanan yerdir. Galiba daha sonralan, ölümden kaçma motifi dikkate alınmadan ve İlk mitolojik anlamı göz önünde bulundurulmadan, sırf "Korkut" adının zahiri benzerliği temel alınarak ve ölümden korkup kaçtığı varsayılarak, halk düşüncesinde bu deyim "korku" ve "korkmak" sözcüğüyle ilişkilendirilmiştjr. Korkut Ata. destan ve şecere geleneğinde de güzel sözler söyleyip yol gösteren bir bilgiç ve danışmanlık yapan bir aksakaldır. Salır Baba Oğuznamesi'nde Korkut Ata'nın şairliğine gönderme yapan yerler de onun ozanlığından haber verir.

Türk etnik-kültürel geleneğinde evrensel düzenin dağılmasıyla ilgili eshatolojik modele bağlı fikirler de ilk ozan, bahşılann piri, geleceği bilen büyük şaman ve Evliya Korkut'un adıyla İlişkilendlrillr. Bu da Türk etnik-kültürel geleneğindeki Dede Korkut unsurianyta bir bütüncüllük içindedir.

Korkut Ata motifi, canlı âlemin olaylanna benzer bir şekilde İçeriden hareket halinde, kendiliğinden oluşan bir olay olmuş, evrimi boyunca da geleneksel kültürün kural lan içerisinde kendi kendine şekillenmiştir.

KOROOSUN ATA: K. Yudahin'in "Kırgızca-Rusça Sözlügü"nde, bu ad "Koroson Ata" veya sadece "Koroson" şeklinde kaydedilmiştir. Mitolojik kökenli olduğu belirtilen bu kavram, Kırgızlarda Çiçek Ruhu'nun adını bildirir. Eski ve geleneksel kültürlerde hastalı klan tem-

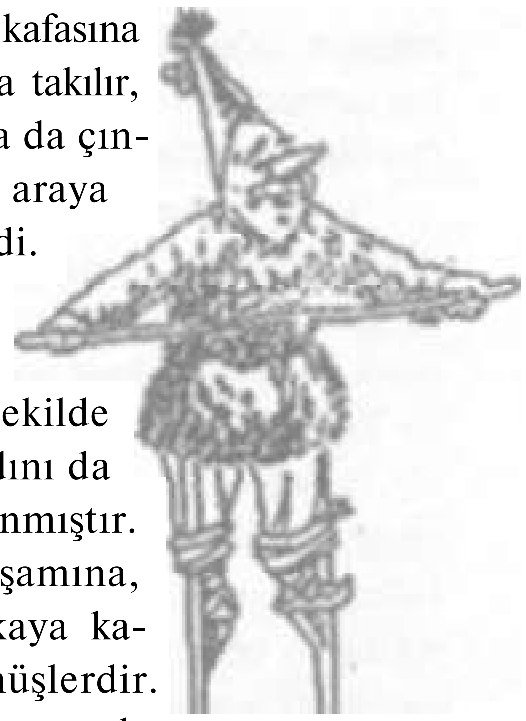
sil eden değişik motifler vardı. Bunun İçin de bu aaklı ruhlann zararlannı engellemek için, dinî uygulamalarda bazı tedavi yöntemlerine başvurulurdu. Kırgızlarda. Çiçek Ruhu olarak tanınan "Koroosun Ata" motifi de onlardan biriydi.

Halk inanana göre, ç'çek hastalığı yedi kardeş olurmuş. Bu hastalığın bir ailede ortaya çıkması, ailenin tüm fertleri ve hatta o köyün tamamında büyük korku ve heyecan yaratırdı. Böyle bir zamanda "çiçek" sözcüğünü ağzına almaya kimse cesaret etmezdi. Onun yerine "Koroosun Ata evliyam, bize misafir gelmiştir" derlerdi. Sonra da "Koroosun Ata"nın adına kurban kesilip dua okunurdu. Ardından da hızlıca başka bir yere göç edilirdi. İnanışa göre ırmağın akar yönünde yani aşağıya doğru göç edilirse. Çiçek Ruhu da onlarla birlikte gelir. Çiçek hastalığına tutulmuş olanlan ise daha önce kendisi de çiçek hastalığına tutulmuş, elden ayaktan düşmüş İhtiyar bir kadınla yurtta bırakırlardı.

Çiçek hastalığına tutulan ailenin reisi de çiçek ruhundan affedilmelerini diler ve hastası düzeldiği taktirde en çok sevdiği hayvanı "Koroosun Ata'ya kurban vereceğine söz verirdi. Bununla birlikte hasta düzelsin diye on gün boyunca, günde üç kez çeşitli törenler yapılıp "Koroosun Ata"dan yardım istenirdi.

Kırgızlar, Çiçek Ruhunun gönlünü kazanmak için başka dinsel törenlere de başvururlardı. Hayırsever Nur yüzlü bir ihtiyar olarak betimlenen Çiçek Ruhu "Koroosun Ata'ya kurbanlık olarak koç kesilirdi.

KOSA: Erotik içerikli tören-âyin ve inanışlar, geleneklerin takvimle bağlı dönemleriyle İlgili düşünülürdü. Bu bakımdan doğanın bahar mevsiminde uyanışını sembolize eden "Kos kosa" veya "Koşa oyunu" karakteristiktir. Nevruz Bayramı günlerinde bahann gelişi dolayısıyla oynanan, kışın ölümünü, bahann gelişini gülünç bir biçimde canlandıran bu oyun, zenginliği ve rengarenkiiğiyle tanımlanır. Bu oyunda, bayrama birkaç gün kala, mahalle çocuklan evlerin önlerinde oynayarak seyircilerden para ve gıda malzemeleri toplarlar. Dans etmeyi bilen bir çocuğun üzerine ters çevrilmiş bir kürk giydi-

rilir. yüzüne kağıttan yapılmış maske takılır, kafasına da şeker kâğıdından yapılmış uzun bir şapka takılır, beline çıngıraklı bir kemer bağlanır, boynuna da çıngırak asılır. Bu "kosa "yı mahalle çocuklan bir araya alıp, evleri dolaşarak şarkı-türkü söylerlerdi. "Kosa" da bu şarkılarla dans ederdi.

Bu oyun başlangıçtaki arkaik kutsal karakterlerini son dönemlere kadar açık bir şekilde korumuştur. Zaman zaman "Kodu kodu" adını da taşıyan bu oyun halk tiyatrosu niteliği kazanmıştır. Araştirmaalar, "kosa"nın giyiminden kuşamına, boynundaki çngıraktan kafasındaki şiş şapkaya kadar şamanın giyiminin sembollerini görmüşlerdir. Azerbaycan'da çok sayıda versiyonu bulunun bu halk oyunu, Anadolu'ya da yayılmıştır. Van'da "Kosa Oyunu" denen bu oyun, her yıl mart ayının 20'sinde oynanır. Başlıca kaynağını doğanın tam olarak bilinmeyen yönlerini sembolize eden kutsal unsurlardan alan bu oyuna katılanlar, kurt, tilki, çakal gibi hayvanların kılığına girerler. Bu doğanın başlangıanın sembolüdür, inanışa göre, "kosa" kimin evine girerse, aynı yıl o eve hayır ve bereket gelirdi. Onun için de evlere gelen "kosa" oyuncularına, ev sahipleri ekmek, yağ, un veya para hediye ederlerdi. Oyuncular bu şekilde köyün bütün evlerini tek tek gezerdi. Köyün bütün halkı bu olaya sevinip gülerdi. Buradaki işlevlerinde de görüldüğü gibi "kosa". İlkel çağ törenlerindeki büyücü, efsuncu veya din adamının gördüğü işi görürdü.

"Kosa"nın geldiği eve bereket getirmesi, aslında onun bolluk, kazanç ve bereketle ilintili mitolojik görüşlerden geldiğini gösterir. Bereket kavramının kadın başlangıcıyla ilintili olması, bu oyunun bazı yörelerde kadınlar arasında oyıvınmasındandır. Bu durumda, "kosa" motifini erkek kılığına girmiş bir kadın canlandınr. Bolluk amacryla oynanılan bu oyunda, "kosa"nın etrafında sekiz-on kadın dolaşır. Bunlar "kosa"nın kanlandır. Bu durum, mitolojik yorumda "kosa"nın dnsel gücünün çokluğunun göstergesidir. Genel olarak.

hayatın dönüşümlülüğü, ölümsüzlük, ölüp-dirilme veya çogalım kavram!an etrafında birleşen motiflerde seksüellik dikkat çeken özelliklerdendir.

"Koşa" oyununun fellik özellikli danslarla bağlılığı da dikkat çekicidir. Azerbaycan'da uzun zaman "kosa" rolünü oynayan şahsın boru şeklindeki kemiğe bez parçası dolayıp, onu Fallus haline getirmesi ve geleneksel metinlerde rastlanan diğer veriler, bu oyunun bir Fallus içerikli oyun olduğunu da gösterir. Bu da oyunun bereket ve bolluk kavramından kaynaklandığının göstergesidir. Doğanın değişimiyle İlgili oynanan kutsallık içeren tören karakterli oyunlarda Fallus olayına her zaman rastlanır. Fallus, fellik hareket ve dansla toprağın verimliliğinin artırılacağına inanılırdı. En son çağlara kadar oynanan kutsal kaynaklı maskeli oyunlarda da en çok rastlanan unsurlar içerisinde Fallus yer alır. Fail usun üreme amacı taşımasının evrensel karakterli olması, arkeolojik, tarihsel ve toplumsal araştırmalarda kanıtlanmıştır.

"Kosa kosa" oyunundaki "kosa'nın fellikdanslan, pantomim hareketler, şen şakrak, oynak ve komik hareketlerden ibarettir. Ancak yanlış olarak bu danslar, Dlonlsls'in fallık danslarıyla ilintilendirilmlştir. Azerbaycan halkı arasında yaşamakta olan bir inanışa göre. çocuğu olamayan biri, "kosa" rolünde sahneye çakarsa, oğlu olurmuş. Bu inanış, mitolojik sembolizmine göre, Umay'a tapmanın oğlu olacak şeklindeki eski inanışla işlevsel olarak yakınlık içindedir. "Kosa"yı oynayanın bahtının açlacağı inanışı da üreme kavramıyla ilişkilidir.

"Kosa"nın gülünç sözler söyleyerek eşekten inip, şaka yapmasının ve seyircilerin gülerek ona katılmasının üreme kavramıyla ilişkisi vardır. Gerçekten de gülüşün kutsal bir yönü vardır. Her yeni hayat gülüşle başlar.

Yüzüne taktığı maskede Doğa Ruhuna olan inanan izleri yaşadığı gibi, "kosa"nın kürkü tersine giymesinin de kutsal anlamı var. Çirkin ve çelimsiz olması, sadece etraftakileri güldürmek için uydurulan zahiri bir kusur değil. Bu onu gizli dünyaya, şeytanî mekana bağlayan bir aynntı gibi yorumlanabilir. Beline çngıraklı kemer tak-

ması ve boynuna çıngırak asması, mitolojik dünyada kutsal içerikle oyun gibi, onlann fallık anlamı taşıdığına İşaret olarak değerlendirilir.

Ölüp-dirilme motifi, çoğu zaman mantıksal bağlantılardan uzak olaylar dizisinden ibaret, hazır yazılı metni olmayan, kutsal tören kaynaklı oyunlann hepsinde vardır. "Kosa" adının bazı kaynaklarda, "sakalı akmayan veya seyrek olan" anlamında Farsça'dan alınma olduğu gösterilir. Bazen de "akıllı, hilekar kadın" anlamıyla Arapça'dan geçme olduğu yazılır. Sembolik olan "kosa" adıyla ilgili çok sayıda oyun, eski yılın kovulması ve yeni yılın gelişiyle ilgilidir. Eskiden ilkbahar gününde, geceyle gündüzün eşit olduğu günde şenlik gibi yapılan bu tören de "kosa"nın adryla anılırdı. Eski yılın gidip, yeni yılın gelişini sembolize eden bu oyunda, yaşlı "kosa"nın tek gözlü betimlenmesi, onun şeytanî dünyayla olan bağlılığından haber verir.

"Kosa" veya "Kosa gelin" oyununda, kafiyeli sözlerin sıklıkla söylenmesi dikkat çeker. Bu aynı zamanda ritim ve dönüşüm kavramıyla ilgilidir. Güney Azerbaycan'da "kosa" oyununa "Ak Kosa-Kara Kosa" denilir ve bu geleneğin Hazreti İbrahim'e kadar uzandığı söylenir. Hemedan'da oynanan oyunda ise "Kosa geldi" sözlerini "Hoş geldi" diyenler, daha sonra İki kişinin bir ağızdan "Ne getirdi?" demesinin cevabında "bereket" derler. Bu da "kosa"nın üreme ve bereket ile İlgili olduğunun başka bir örneğidir.

İran'ın Fars bölgesinde yaşayan Kaşgaylar, kuraklık olduğunda, yağmur yağmasını istedikleri zaman birine keçe bîr yelek giydirip, yün sakal takarlar, yüzüne un serpip, kafasına da İki boynuz takarlar. Bunun adına "Kosa Gelin" derler. Her çadırdan ona yiyecek verilmelidir. Çadır sahipleri onun başına su dökerler. Kaşgay aşiretleri arasında "Kosa gelinim, atan boynuzlum, yağmur getirdim, tatlı isterim" diyen "Kosa Gelin" araahğryla göklerden yağmur yağacağına İnanılırdı.

Azeri Ressam C A A zimzaöenin Kösc Tasvirleri

Kuzey İrak'taki "Kosa" oyunu ise aynı zamanda bir öiüp-dirilme oyunudur. Bu oyunda ölen kişinin üzerine su dökülerek diriltilir. Sonra erkek ve kadın dans edip, cinsel ilişkinin taklidini yaparlar. Buradaki öiüp-dirilme ve cinsel ilişkinin taklidi, "kosa" motifinin de öiüp-dirilme, üreme ve ölümsüzlük kavram lan nı kendi içinde birleştiren bir bütünlükten geldiğini gösterir.

"Kosa" çıktığı zaman soğukların duracağına inanılırdı. "Kosa" oyununa benzer bir oyun Türkiye'de Kırşehir kentinde Çiçekdağı bölgesinde oynanır ve adı "Kosa Gezdirme"dlr. Bu oyunda da "kosa"nın ölüp, sonradan dirilme motifi korunmuştur.

KOSMOGENEZ: Mitolojide dünyanın yaratılmasıyla ilgili inançlar sistemi. Bu inançların temel irade şekli, yaratılışla ilgili metinler, başka bir deyişle kozmogonik metinlerdir. Bu metinlerin başlıca İçeriği kaosun evrene dönüşmesidir. Bu yaratılış süreci, eski yılın bitip, yeni yılın girmesiyle yapılan takvim törenlerinde yeniden canlandırıyor.

Kaos, herhangi bir kozmogonik olayın başlangıç yeridir. Onun başlıca işaretleri düzensizlik, yapısızlık ve her şeyin karma karışık olmasıdır. Kozmogonide bu kaos âlemi, hiçbir şeyin olmadığı bir boşluk, yokluk, karanlık dolu bir hiçlikten başlayarak, şeytanî varlıklardan ve yeryüzünün baştan başa sulardan ibaret olduğuna kadar, değişik şekillerde tanımlanmıştır. Kaosun evrene dönüşme sürecinin aşama aşama gerçekleştiğini düşünmek mümkündür. Her bir geleneğin yaratılış ve kozmogoni hakkında kendine has İnançlar sistemi vardır. Örneğin bir geleneğe göre, önce ilk sudan balçık yaratılır, sonra kurutulup toprak yapılır, ardından bu topraktan bitkiler yeşertilir, sonra bu topraktan çamur yapılıp, İnsanlar yaratılır, en sonunda da onlara ruh verilir. Veya önce gökyüzü yerden uzaklaştırılır, sonra ilk insan yaratılır, sonra ilk insanın vücudundan ayn ayn doğal objeler yaratılır, sonra ilk kültürel semboller oluşturulur ve kültürel kahramanlar meydana getirilir. Birçok kozmogonik metinde, bu İlk varlıklar, kaosu temsil eden güçler ve şeytanî varlıklar olan ejderhalarla savaşırlar.

Bu görüşlerin içinde en yaygınlanndan biri de Gök Ata ve Yer Ana İle İlgili görüşlerdir. Türklerin yaratılışla bağlı dinî-mitolojik görüşlerinde, gökyüzü ve yeryüzü birbirini tamamlayan İki unsurdur. Böylece, yaratılış süreci, bazı kozmogonik metinlerde de olduğu gibi sözle adlandırma şeklinde de gerçekleşmiş olabilir. Yani, dünya sözle veya sözden yaratılmıştır. Bir nesnenin yaratılması için, ona sadece ad vermek yeterlidir.

Eski Türklerde yaratılış anlayışı dddi şekilde yabancılann etkisine manız kalmıştır. Eski Türk yazılı abidelerinde (Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinin başlangıcında), yukarıda gök, aşağıda yer ve bu ikisi arasında İnsanoğlunun yaratıImasından konuşulurken verilen bilgilerden anlaşıldığı gibi, "yaratmak" şeklinde agklanan "Kılınmak" anlamının altında "yoktan var etme"nin yaşanıp yaşanmadığı belli olmuyor. Bazı yazarlar abartarak bu anlayışı "yaratmak" gibi anlamlandırma hatasına düşüyorlar. Araştırmacılann büyük çoğunluğu eski Türklerin dünyanın yaratılması sorununa o kadar da merak göstermediklerini söylüyorlar. Bu fikirler aslında tek yönlüdür.

Gerçekten de eski Türklerde dünyanın oluşumu ve İnsanın yaratılış ryla ilgili açık bir fikir oluşmamıştır. Yaratılış metinlerinden de görüldüğü gibi, Tann'nın yarana olmasıyla ilgili düşünce, Türk kozmogonisinde, islâm, Hıristiyanlık ve benzeri din unsuriannın etkisiyle karışık bir özellik kazanmıştır. Bu unsurian Sami dinlerde. Hinduizmde ve benzeri dinlerde görmek mümkündür. Ancak bazı evrensel özellikli unsurlar da vardır. Sonuç olarak Türk kozmogonisinde ikili (duallsm) bir anlayışın hakim olmasından söz etmek mümkün olmaz.

Böylece mitolojik kozmogoni, dünyanın yaratılışı hakkındaki mitolojik görüşler sistemidir, (bak: Kosmogonik Metinler)

KOZMOGONİK METİNLER: Kozmoloji görüşlerin ifadesi olup, kainatın mekan zaman parametrelerinin görüntüsünü verir. "Kozmolojik metinler" olarak da adlandınlabilen bu metinlerin, şiirsel mitolojik dünya görüşünün diğer şekilleri arasında Özel bir yeri vardır. Tüm mitolojik sistemlerde yer alan kozmogonik metinlerde yaratılış

süreci anlatılır. Neden-sonuç ilişkisinde olduğu kadar, yaratılışın şimdiki durumu da şiirsel mitolojik düşüncede onun oluşumuyla İlintilidir. Genellikle herhangi bir metin kozmogonik özellik taşıyabilir. M. Eliade'ye göre, geleneksel cemiyette, yerleşmenin kendi yapısı bile mitolojik kozmogonik süreci aktarabilir.

Bütün etnik-kültürel sistemlerde ve halklann yarattığı kozmogonik metinlerde, ilk başlangıç hep kaos olmuştur. Bu boşluk, bir halk İçin başlangıç, diğeri için karanlık, başka bir halk içinse yapısal yarana başlangıç sayılan su olmuştur. Çünkü kaos ile ilk su aynı şey gibi görünmüştür. Mitolojik geleneklerde, biçimsiz su ortamından yerin yaratılması, dünyanın toparlanması konusunda en önemli aşama olarak kozmogonik metinlerde yerini almışür.

Kozmogonik metinlere göre evren, yeni düzen içinde olan ve düzenli İlişkiler üzerine kurulmuş dünya, kaosun kendisinden türemiştir. Dünyanın yaratılışını anlatan bu metinler, kozmogonik görüşlerin hepsini içermeyebilir. Bu düşünce, doğa ve İnsanı birbiriyle İlişkİlendirir. İnsan yaratılışın unsurlanndan yaratılmıştır. İnsan, dünyaya benzerliğiyle kozmolojik sistemin unsurlanndan biridir. Cemiyetin faaliyet mekanizmasının kendisi de şiirsel mitolojik düşünceyle belirlenir. Şiirsel mitolojinin kurallan da sadece dlnt-törensel içerikle dünyada geçerlidir. Bu kurallann haricinde ne varsa, hepsi tesadüflerin hakim olduğu kaostur. Yapışız kaostan düzenli evrene geçiş, mitolojik iç anlam ve içeriğini oluşturur. Bu anlam ve içerik de en eski kozmogonik metinlerde korunup saklanmıştır. İnsan hayatının günlük uğraşılan, şiirsel düşüncenin yüksek değerler sistemi içinde yer almaz. Kozmolojik görüşlerle birlikte kozmogonik metinler de önemli ölçüde diğer metinlerin, rivayetlerin, efsanelerin ve bazı halk kültürel anlatılannın yapısını belirlemiştir.

Şiirsel mitolojik bilinç bakımından, zamanın başlangıanda yaratılışın başladığı mekân, en yüksek dlnî-kutsal içerik taşır. Kozmolojik inanışlar ve kozmogonik metinler de bu koordinatlarla bağlıdır. Bahar Bayramı ve yeni yılın karşılanması töreni, şiirsel mitolojik bilinç olayı olan kaostan evrene geçişi tekrarlamaktadır.

Kozmogonik metinler çoğu zaman, dünyanın yaratılışından ön-

ceki kaotik çağın görüntüsünü vererek başlar. Bu metin tipleri farklı geleneklerde oldukça birbirine benzer ve yakın durur. Hatta biri diğerinin tekranymış gibi gelir. Metinlerin çoğu, yaratılış süredne kadar olan çağın olaylannı özel olarak vurgulamadan, dünyanın aşama aşama nasıl yaratıldığını anlatmaya başlarlar. Genellikle farklı halklarda yaratılış düşüncesini aktaran kozmogonik metinler görünüş olarak ne kadar yakın gözükseler de her ulusal mitolojik sistemin kendine has yapisal-anlamsal özelliğini ifade eder.

Türk mitolojisinde yaratılış sürecini anlatan kozmogonik metinlerin sayısı çok değildir. Elde olan metinlerde de yoktan var olma (veya var edilme) ve hiçlikten yaratılma süredne rastlanır. Burada yaratılışın başlangıa olarak ilk su gösterilir. Yani, her yeri baştan başa kaplayan ezelf deniz ve denizin dibindeki toprak, ilk ezelî maddedirler. Bununla birlikte yaratılışın böyle bir görüntüsünü veren metinler, bilim adamlanna göre. hiç de Türk kozmogonik metninin en arkaik şekil değil, daha eski bir modelin değişim geçirmiş hâli olarak kabul edilebilir. Bazı Türk halk kültürel metinlerinde, örneğin Şor kahramanlık hikâyelerinin başlangıç bölümlerinde, mitolojik dünya modeli canlandınlır ve hikâye evrenin kaostan yarat İması sürednin anlatılmasryla başlar. Yaratılış süreciyle ilgili başlıca kozmogonik olaylar arasında, evrensel mekânın yaratılması, gökyüzünün yerden ayrılıp aralanması, mekânın gerçek unsurlarla doldurulması ve bütün yaratılanlann temelinde bir yaratıa olması fikri vardır.

Dünyanın yaratılmasının kendisi de bir düzen içerisinde ortaya akar. Başlangıçta kaos vardır. Bundan sonraki en önemli adım yerin yaratılmasıdır. Onunla birlikte yerin gökten ayn İması gerçekleşir. Daha sonra güneş, ay. yıldızlar, daha sonra da zaman, bitkiler ve diğer canlılar ortaya çkar. Yeni kozmogonik metinlerde dünyanın yaratılması zıtlıklann birbiri ardına yerleştirilmesinin sonucu olarak görülür. Metinlerdeki zaman oku, geçmişten şimdiye doğru yön belirler.

Mitolojik sistemlerin çoğunda gökle sular âleminin başlangıçta aynı olduklan fikri hakim olmuştur. Yerin sular âleminden, daha sonra da göğün yerden aynlmasryla yeraltı dünya, yeryüzü ve gökyüzü olmak üzere üçlü dünya yaratılmış olur. Tann ve kültürel kah-

ramanlann bu dünyadaki faaliyetleri sonucunda dünya düzene girmiş olur.

Çok eski çağlarda ortaya çıkan ve dünyanın sudan yaratılması şeklinde yaşayan bu mitolojik düşünce, daha son rai an Türk tasavvurunda da yerini bulmuştur. Örneğin, Seyit Neslmrnin "Derya-i muhit coşa geldi-gökle mekan huruşa (kaynama) geldi" veya Şah Hatâyı" nin "Yer yok İken, gök yok iken ta ezelden var idim.- Cevherin bir tanesinden İleri pergel idİm-Cevheri ab eyledim, tuttu dhanı serbeser (baştan başa)..." sözleri, kozmogonik metinlerde aslında dünyanın ilk başlangıcının su olduğu hakkındaki düşüncenin başka bir şekilde verilişidir.

Dünyanın sözden, yani adlandırma yoluyla yaratılması olayına da rastlanır. O zaman yaratılış sözle gerçekleşir ve bir anlık olur. Örneğin, Sayan-AItay Türklerinin kozmogonik metinlerinin bir versiyonuna göre. kainat adlandırma yoluyla, yani sözle anlamlandırarak yaratılmıştır. Ancak bu tip metinlerde eski Türkün yaratılış hakkındaki görüşünün tam olarak yansıdığını söylemek zor olur.

Sibirya ve Altay Türklerinde olduğu gibi. Türkistan, Kafkas ve Anadolu Türklerinden yazıya alınmış olan yaratılış metinlerinde de değişik dinlerin etkisi görünmektedir. Tüm bunlara rağmen, Türk yaratılış metinleri arkaik çağdan gelme anlam ve yapısını koruyabilmiştir.

"Yukanda gök Tann. aşağıda boz yer yaratılanda..." yani dünyanın yaratıldığı çağda, Türklerin gerçek tarih! babalannın insanoğullan üzerinde lider konumunda olmalan düşüncesi, gerçekten de kozmogonik ve etnogonik süreçlerin mitolojik gelenekte tek bir süreç olarak kavranılmasının ürünüdür. Bu anlamda da kozmolojik modelin izini taşır.

Aslında, dünyanın sonuyla ilgili mitolojik metinleri de kozmogonik özellikli metinler içerisine dahil etmek mümkündür. Çünkü, mitolojik düşünceden ötürü yaratılış süreci, belli bir zaman ve mekân sınırlan içinde tekrarlanan bir olaydır. Kozmoloji modelinin başlangıç anını nasıl kozmogonik metinler anlatıyorsa, dünyanın sonuyla İlintili "Ahır zaman"ın görüntüsünü de eshatolojik (dünyanın sonu-

nu anlatan) metinler vermektedir. Böylece hem kozmogonik hem de eshatolojik metinler tek bir kozmolojik model etrafında birleşmiş gibidirler, (bak: Eshatolojik Metinler)

Böylece, dünyanın kozmolojik modelinin görüntüsünü veren mitolojik metinlerin başlıca konusunu, "düzenleyid evrensel başlangıçla, dagıtıa kaotik başlangıcın savaşı", âlemlerin yaratılması ve doğal objelerin oluşması gibi kavramlar oluşturur.

KOZMOS (EVREN): Mitolojiye göre, kozmos kaostan türemedir. Kaostan türemiş olan kozmos dağılır, kaosa dönüp, ona gömülür. Tekrar tekrar ondan aynlıp yenilenir, sonra yine ona döner. Kaos, her defasında da kozmosun başlangıa olmaya devam eder. Çünkü kozmosu yaratan bu kaos, bir hiçlik değildir. Öyle bir hiçlik ki en büyük boşluk gibidir ve mitolojik düşüncenin kurallan açısından da İlkel düşünce İçin anlaşılmazdır. Yunan mitolojik metinlerinde, hayatın kaynağı böyle bir boşluk olan karanlık kaostur.

Kozmosun parçası olup. onu kutsal yapanlar dışında, kozmosun çevresinde ne varsa kaostur, karışıklıklar âlemi ve rastlantılardan ibaret bir dünyadır. Mitolojik sistemlerin birçoğunda ilk suyun kaosla ilintili olduğunu düşünmek de bir bakıma kozmosun kaostan yaratıldığını gösteriyor.

Kozmosun kaostan oluşması, bazı törenlerde canlandınlır. Bu, tören yoluyla şimdiden geçmişe bir geri dönüştür. Bu geri dönüşte, zamanın başlangıcıyla yerin merkez noktası üst üste düşer Bu. yaradılış anını canlandırmak için. mitolojik düşüncenin kurallan açısından gereklidir, (bak: Kaos)

Sistemlerin kendilerini nasıl ileri götürdüklerine yönelik araştırmalara göre, kozmos ve kaos kendi kendine düzenlemenin ve kendini kuımanın yoludur. Kozmos kaosun kendisinde, onu değişikliğe uğratarak, onun üzerinde oluşur. Çünkü kaos bir karanlık gibi tüm olabilirlikleri kendinde birleştirir. Kozmosun bu kendi kendine oluşum sürednde, kaos merkezden kenara sıkıştınlır. Kâinat, dünya bu kendi kendine oluşum ve kendi kendine temizleme süredndе durmaksızın yenilenir. Bu zaman kaos. kozmos düzenini oluşturacak

evrim yollarının seçiminde uziasOna rol oynar. Sanki o, parçalan birbiriyle birleştirip bir bütün oluşturur. Ve bu bütün, parçalara oranla daha hızlı bir gelişim geçirir. Dünya da düzen, kozmos veya toparlanmayla bir bütün halindedir. Bütünlük, var olanlann öz İçeriğidir. Bütünde görülebilen gerçeğin içeriği parçalarda görülmez, çünkü gerçeğin kendisi de içerik olarak bir bütündür. Bütün içinde var olanlann hepsinin İçeriği birdir ve aynı kökten gelir. Evrimin son amaa da nesnelerin ilk doğasına özgü olan bütünlüğe varmaktır. Bütünün İçeriğini bir parçada anlamak zordur.

Düzen ve evren bu anlamda sürekli gelişim içinde olan canlı bir süreçtir. Dünya her an yaratıcılık içerisindedir. Kozmosun kaostan oluşma fikri, dünyanın daimî yaratılış halinde olduğu gerçeğini de ifade eder. Varlık, her an tazelenir ve değişir. Her an yeni bir yaratılış vardır. Bu yenilenme varlığın temelini oluşturur. Bu yenilenmenin kendisi de bir var olma, bir yok olma gibidir. Daimî surette ardı ardına yapılan bir hareket vardır ve bu hareket, variığa daimî bir yenilik getirir. Bunlann hiçbiri bir an önceki değildir. Birinin yerini daima diğeri alır. Hayat bir su gibi yeniliğe doğru akar. Varlık her an ölüp, her an da yeniden dirilir. Bizim bir an eski gördüklerimiz, bir an sonra yenilenir. Ancak bir taraftan da her şey ezelî yaratılış çağında olduğu gibi kalmaktadır. Kaosun kozmostan nasıl ortaya çktığını anlatan bu mistik düşünce bakımından da mitoloji ve görüşün çizdiği manzaralar birbirine çok yakındır.

Mitolojik bilinçte dünyanın düzene girmesi, yani oluşum süreci kozmogenezdir. Kozmosun kaostan dogmasıdır. Yapışız ilk kaos motifi potansiyelde var olan olabilir fbrmlann bütün şekillerini kendinde toplamıştır. Düzen ve kaosun yan yana olduğu her bir sistemde. İki zıt yönde süreç yaşanır: biri onun yapısını dağıtıp, karışıklıklar türetmeye, diğeri ise düzene sokmaya yöneliktir. Bunun sonucunda da düzenin kendisi kaosla karşılıklı ilinti içinde yaratılır.

Kaostan kozmosa geçişin dinamizmi bundan ibarettir kl, çok sayıdaki olabilirliklerden ancak biri gerçek olur. Ancak bu gerçeğin kendisi bile bir rastlantıdır. Çünkü mümkün olanlann arasından o anda. sadece birinin gerçekleşmesi zorunluluktur. Düzenin kaostan

rastgde bir yolla oluştuğu, benzer hallerde gerçekleşebilecekler içinden tek mümkün olan değil, gerçekleşebilenlerden yalnızca biridir. Böylece, kaostan kozmosa geçiş halindeki her bir olay. kendiliğindendir ve belli bir anlamda rastlantıdır. Başka bir anlamda İse zorunluluk. Bu yüzen rastlantıyla zorunluluk, mümkün olabilenin gerçekliğe çevrilebi İm esinin değişik yollandır.

Mevlana tarikatına mensup dervişlerin "Sema" oyunu, yaratılışı ve bütün kâinatın nasıl kurulduğunu sembolize eder. Semahaneye giren dervişlerin cüppelerinin siyahlığı, karanlığı, yokluğu ve kaosu temsil eder. Sema için oturduklannda, cüppelerini çıkarmalan ve beyaz giyimle ayağa kaikmalan da varlığın, yaratılmanın ve kaostan kozmosa geçişin sembolüdür.

Kaosun, kozmosun yapılarıyla ilişkisinde İkili rol oynaması, eski görüşlerde kaosun "Doğurup yarana, dağıtıp mahvedid" doğasıyla ilintilidir. İlk kahraman, yaratılışın yenilenmesi uğuruna, kaosun derinliklerine iner. Kaos, dağına başlangıçtır. Aynı anda da yarada güçtür. Böylece mitolojik âlemin dinamizmi, aslında kaostan kozmosa geçişle belli olur.

Eski şiirsel mitolojik ve geleneksel dünya görüşünde kâinatın kendi düzeni ve kendi toparlanışı vardı. Bu düzen içinde herhangi bir nesne yerinden kıpırdasaydı veya sırası bozulsaydı, bütünlük olarak düzenin bozulacağına inanılırdı. Örneğin, Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerine göre. gökyüzünde turnalar sürüsü uçtuklan zaman yerdeki taşa bile dokunmazlardı. Çünkü, sıranın bozulacağına İnanılırdı.

Eski Türklerin kozmosla İlgili inançlannın temelinde, yerle göğün bölünmez bir bütün oluşturduklan düşüncesi yatar. Kazak Türkçesinde "Yasagan Tannm" diye bir deyim vardır. Buradaki "yasa" kökü: "kurmak, toparlamak, düzene sokmak" anlamındadır. Eski bir Uygur metninde de "yasak" sözü, "kanun, düzen" anlamında kullanılmış. Farklı Türk dillerinde "yasa" sözcüğü, "kanun, düzen, anlamında kullanılır. Böylece "Yasagan Tandnm" eski Türkün dünya düzeni, kozmos ve yaratılışa bağlı görüşlerinin bir İfadesi sayrlabilir.

KORLUK

KORLUK: Mitolojide, yeraltı karanlık dünyasryia ilgili mitolojik varlıklann bir özelliği. Bu yüzden de yeraltı dünyasına gönderilen bir kahraman öbür dünya ruhlan için görünmezdir. Körlük mitolojik bîr gösterge gibi, değişken tabiatlı, demonik motiflerin bir özelliğidir. Buradaki körlük, görmezlikle birlikte görünmezİİği de sembolize ediyor. Kör, yalnız görmeyen değil aynı zamanda görülmeyendir de.

Mitolojik körlüğün başka bir anlamı da "marjinal bölge"nin (Zonanın), en önemli işaretlerden olup, görünmeyle, görünmeme sınınnı belirlemektedir. Örneğin, görünmemek için, geriye dönmeme yasağına boyun eğilmelidir. Hikâyelerde mitolojik Ulu Anayı sembolize eden motiflerden biri olan dev kanlan da çoğu zaman Kör olarak betimlenirler. Görme gücü, orta dünyada yaşayanlan, öbür dünyanın variıklanndan ayıran bir özelliktir.

Mitolojik özellikli Türk halk kültürü kahramanlan, öbür dünyaya gönderildikleri zaman, orada yaşayan şeytanlardan korunmak için görünmez olurlar. Yeraltı dünyasının ve atalar saltanatının sular âleminden ibaret olduğuna dair görüşler, körlüğün su ile ilintisini gösterebilir. Altaylarda yeraltı dünyası sahibi olan Erlik'e şeytanî asimetriliğini göstermek için "Sokor Körmös" derlerdi. Onun bir adı da "Görmez" (ve aynı zamanda görünmez) anlamına gelen "Kürmös"tü. Hakas hikâyelerindeki Ateş iyesi de tek gözlü ve tek "kollu bir varlıktır. Buradaki tek gözlülük, körlüğün sembolik temsilidir. Altay şamanian, atalann ruhlanndan söz ettiklerinde, onlann gözsüz ve kör olduklannı anlatırlardı.

Başlangıcını yeraltı dünyası ruhu olan Ulu Ana Bütünlüğü'nden alan eski yapılı motifle, mitolojik körlük arasında derinlerden gelen bir ilinti vardır. Buradaki körlük ölüm konumunda olmanın bir göstergesidir. Mitolojik körlüğün doğasının anlaşılması bakımından, bolluk ve bereket sembolü olan "Hızır"ın bile zaman zaman kör şeklinde betimlenmesi dikkat çekicidir. Hızır, görünmez olduğu gibi, aynı zamanda görmeyendir. Dünyadaki tüm sırlann bilicisi olan Hızır, aslında öbür dünya ile ilgili mitolojik bir varlıktır.

Herodot'un, İskitler ile ilgili anlattığı rivayette, il çobanlannın körlüğünü, araştırmacılar haklı olarak gerçek hayat olaylarıyla değil,

mitolojik geleneklerle ilinnlendiriyorlar. Araştirmaalar, şamanın hem İlk "kâhin" özelliğini hem de büyü hikâyedsi veya "kam-ozan" işlevini kendinde birleştiren bahşı-bahsı-bagş sözcüğünü "Kör Şaman" gibi yorumluyorlar. Böyle bir yorum, onun mitolojik sembolizmine de denk düşüyor. Küçük Asya Yunanlılan İle ilgili yazan N. Y. Marnn, "Büyü hikâyedsi" olarak tanımladığı "Homer" sözcüğünün, "Kör" anlamına gelmesini yazması, aslında "llyada" ve "Odysseia" yazannı da Kör düşünülmesinin eski geleneklerle ilişkili olduğunu gösteriyor. Antik heykel sanatı nda da "Homer", gözleri kapalı, kör bir ihtiyar olarak gösterilir.

Tiresi, Samson, Yakov, İsaak, Demodok ile birlikte bazı yerlerde Homer'İn de kör olarak betimlenmesi, V. Y. Propp un dikkatinden kaçmamıştır. O, Tiresi hakkında şöyle yazıyor: "Körlük, ona geleceği görme gibi ilâhî bir vergiyle birlikte verilmiştir." Homer ise Demodok'u Şer İlahesi Muza'nın kör ettiğine İnanırdı. Küçük Asya'daki Hios adasında "Homeridler" olarak bilinen efsanevî şarkıalar destanının anlattığı "Homer" hakkında da aslında aynı sözler söylenir. Yunan edebiyatında, Ksenefbn'un aktardığı mantığa göre, bilgiç insan, varlıklann içeriğini, asıl anlamını görebilen ve normal insanlann göremediklerini görebilen biri kör olmalıdır. Buna göre. görünürdeki körlüğün karşılığında. Tann o bireye, manevî göz ile içeriği görme ve algılama yeteneği veriyor. Ve böylece geçmiş ve gelecekten haber vermesi mümkün oluyor. Aynı sözleri, kör olan çoğu motifler için de söylemek mümkündür.

Halklann birçoğu, kör insanlann olağanüstü güçlere sahip olduklanna inanırlar. Şamanın giysisinde, onun yüzünü örtüp gözlerini kapatan başlığın olması da onun körlüğünü sembolize eder. Çulum Türklerinde alnına bağlanan örtünün uçlan şamanın gözlerini kapatarak onun görmesini engeller ve bununla onun körlüğü sembolize edilerek, normal ölümlülerin göremediklerini görmesi ve öbür dünya varlıklarıyla bağlantı kurabilmesi olanağı sağlanmış olur. Bu yüzden de kör samanlara ayn bir saygı gösterilirdi. Çünkü onlarda geleceği görme ve bilinmeyenlerden haberdar olma yeteneği olduğuna inanırlardı. Azerbaycan Türk dilinde "bakşı" sözcüğüyle ilgili.

"bakıa" sözünün de kökü körlük sözcüğüne bağlanır. O da "bak" İle aynı kaynaktan gelir.

Eski inanışlarda Dağ Ruhu da kör olarak düşünülürdü. Dağ Ruhu'nun izleri Türklerin, mitolojik motiflerle zengin kahramanlık destanı olan "Köroglu'ndaki "Alı Kişi" motifinde korunmuştur. Yakut mitolojik metinlerinde, yaşamda önemli gereçlerin ve İsıah töreninin yaraöası sayılan Er Elley de Dağ Ruhunun evladı sayılardı ve onun da atası kör bir ihtiyardı.

Bir rivayete göre. Semerkant evliyalanndan Şah-i Zinda hakkında söylenenlerden etkilenen Emir Teymur. bu evliyanın gerçekten de yeraltı dünyasında olup olmadığını öğrenmek için birini gönderir. Mağara aracılığıyla öbür dünyaya atlayan ve Şah-İ Zinda'yı bir beyaz ışık şeklinde gören bu kişi, orada başka İnsanlar da görür. Ona, bu gördüklerinin gelecekte doğacak İnsanlann ve artık ölmüş olanlann canlan olduğu söylenir. Aynca bu "saf canlar saltanat" ile ilgili gördüklerini başkasına anlatırsa kör olacağı da ona söylenir. Ancak Teymur o kişiye, gördüklerini anlatması için baskı yapar. Yasağa uymayıp. gördüklerini anlatan elçi de anında kör olur.

Öbür dünya ile İnanışlann izini açıkça yaşatan bu rivayetten de anlaşıldığı gibi. mitolojik körlük, öbür dünyayla ilintinin göstergesidir. Mitolojik körlük motifi, daha sonralan halk kültüründe cezalandırma şeklini almıştır, (bak: Değişkenlik; Körmös)

KÖRMÖS: Altaylar. yeraltı dünyası sakinleri olan ruhlara "Körmös" (görmez) derlerdi. Onlar "körmös"ü Erlik'in hizmetinde olan varlıklar olarak görürlerdi. Erlik'in bir adı da "Körmös Erlik" olmuştur. "Aruu körmös" ve "Yaman Körmös" denilen "körmös"ler de vardır. İyi insanlann canlan "aruu körmös"lere çevrilir. Altay Türkçesinde aaklı ruh anlamına gelen bir de 'kal körmös" vardır.

İnsanlan koruyan bu görünmez varlıklar, aynı zamanda iyiliksever temiz ruhlardan sayılırlar. İnanışa göre. İnsanlann yaşadıklan yerleri, evleri ve aileleri korurlar. Normal ölümlülerle Ülgen-Kurbustan arasında araalık ederler. Günahkar ve ayıplı insanlann ruhlannın dönüştüğü "yaman körmös"ler ise mesken tuttuklan ye-

ralO dünyasının aaklı sahibi Eriik'in hizmetçiliğini yaparlar. Dünya değiştirmiş şamanlann yaşadıklan yer, daha sonra "körmös"lerin yaşadığı yerlere dönüşür.

İnanışa göre onlar, en çok gün batımı ve karanlığın çöktüğü zamanda aktif olurlar. Bunun içinde yaOldığında canın bedeni terk ettiğine inanan Türkler, "körmös" canı çalıp götürmesin diye gün batarken kimsenin uyumasına izin vermezlerdi. Aaklı ruhlann dikkatini çekmesin diye, bu sıralarda çocuklann ağlaması da yasaktı.

Aİtaylann dilinde "deli. dnli" anlamına gelen "körmöstü" (körmöslü) sözcüğü de bu anlayışın ürünüdür. Demonolojik görüşlere göre, bir insanın bedeninden aynlan ruhu demonik ruh "körmös" ele geçirdiği zaman, o insan değişik hastalıklara kapılır. "Körmös"le ilgili irvınışlardan biri de küçük çocuğun canını bile çalıp götürebllmesiydi.

"Körmös'* sözcüğünün aynı anda "görünmez" anlamı içerdiği de açıktır. Görmezlik ve görünmezlik. normal dünyaya ait olan görünürlükten farklı olarak, gizli dünyaya art olan şeytanlann ve şeytanî güçlerin bir özelliği olarak kendini gösterir.

Altay halk kültürü ve etnik araştirmalanndan da anlaşıldığı üzere, yeraltı dünyası, kuruluşuyla İlgili olarak ne şamanlann geleneğinde ne kahramanlık efsanelerinde ne de mitolojik metinlerde düzenli bir görüntü verilmiyor. Bununla birlikte Aİtaylann inanışlanna göre her insanın canı, ölümünden sonra "körmös'e dönüşürdü. Ölen adamlann yakınlan da "körmös"ten çok korkarlardı. V. Radlov'un görüşüne göre, "körmös" sözcüğü "hörmüz" sözcüğüyle de ilgilidir. Aitayiar onu. bu benzerlik nedeniyle kendi "körmüs"leriyle karıştırmışlardır. Aslında farklı bir mitolojik sisteme bağlı bu anlayışın, köken itibariyle "körmös"le bir ilgisi yoktur.

Sibirya Tataıİannın demonolojik inançlannda var olup. sihirli hikâyelerde karşımıza çıkan aaklı ruh "Kürmets Han" adı da "körmös"!^ aynı köktendir.

"Körmösle aynı köktenden olup olmadığı bilinmeyen Tdeutiardaki Ev Koruyucusu "Kürmüş"ün adr da dikkat çekicidir. "Körmös" ün İçerdiği görünmezlik anlamı da canın maddî olmamasına

İşaret ediyor ve onun bir mecazi hali olarak karşımıza çıkıyor. Şaman dualarından anlaşılıyor ki onlar da emirlerini "Kurbus" (Körmös) dedikleri bir varlıktan alıyorlar.

"Körmös"teki görünmezlik anlayışı, kaynağını öbür dünya ile İlgili inanışlardan alır. Genellikle mitolojik varlıklann görünmez olduklan görüşü yaygındır. Çünkü evliya ve melek gibi bu varlıklar da maddî değildirler ve bu yüzden de görünmezler. Ancak onlar maddî olarak da düşünülürler. Bu varlıklar hem görmeyen hem de görünmeyendirler. Şiirsel mitolojik düşüncede, dünyalann sının rolünü oynayanlardan biri de aynadır. O, görünmez dünya varııklannı görünür kılar.

Geleneksel inan ıslan yaşatan Türk halklannın büyük birçoğunlugu gö^ünmeziikle ilgili ilginç görüşlere sahiptirler. Örneğin, Nogaylarda cinlerin sihirli bir şapkalan vardır. Onlar bu şap kalan sayesinde görünmez olurlar. Şapkasını kaybeden cin, artık görünür olur ve bu yüzden de ölür. Azerbaycan Türkleri arasında dolaşan halk kültürü örneklerinde de sihirli şapkasını başına taktığı an görünmez olan destan kahramanlarına rastlanır. Bu kahramanlardan biri Baba Emlr'dir. Sonuç olarak görünmezlik gizli dünyaya ait olan varlıklann bir özelliğidir.

KÖROGLU: Türk halk kültürü metinlerinde efsanevî kahraman gibi yer alan, ancak kaynağını mitolojiden alıp, mitolojik izleri açıkça taşıyan bir motif. Metinlerde "Goroglu" adıyla da bilinmektedir. Onu ilk cet, kültürel kahraman veya Demiurg işleviyle bağlayan çizgiler açıkça görünür ve bu çizgiler onu mitolojik dünyaya bağlıyor. "Köroğlu", Türk efsane geleneğinde, bir kurtanadır. Örneğin. Kaşgar Türklerinin "Köroğlu aramızda

Köroğlu

yasıyor, bizleri yaşatıyor ve koruyor" şeklindeki söylemleri, onun kültürel kahraman ve ilk cet motifinden gelen kurtanalık göreviyle İlgilidir. "KöroğIu"nun ilk cet olması, bazı Türk soylannın, kendi köklerini ona bağlamalan şeklinde de görmek mümkündür.

Etnik-kültürel gelenekte "Bozkurt" ve onun yeni şekli olarak "Köroğlu", bozulmuş düzeni onarmak için gelir. Her ikisinin de kurtancılığı mitolojik cet olmalanndan kaynaklanır. Bu motiflerin İkisi de birbiriyle bağlantılıdır.

Köroğlu'nun doğumu ayn bir destan gibi Türkmen, Kazak ve Özbek halklannda korunmuştur. O, mudzevî bir şekilde mezarda doğar, ölmüş anasının göğsünü emerek büyür. Böyle bir doğuş hikâyesi, onun mitolojik Yer Anayla bağlılığını gösterir.

Türkmen "Goroglu"sunun bir versiyonunda "Goroglu"nu dünyaya getiren dağdır. Bu da "Goroglu"nun Dağ Ruhu'ndan doğmasının bir işaretidir. Eski olduğu düşünülen bir versiyonda ise onu dünyaya getiren varlığın adı "Cembil" olarak geçiyor. Bu ad aslında "Çenlibel" adının değişikliğe uğramış şeklidir. Çenlibel ise "Köroğlu'nun yaşadığı yerin adıdır ve ülkeyi, yurdu sembolize eder. Türkiye'de bu yer "Çamlıbel" olarak adlandınlır. Onu dünyaya getiren varlığın "Cembil" (Çenlibel) olarak adlandınlması, bu anlamda "Köroğlu'nun Dağ Ruhu'ndan doğduğunun İradesidir. "Cembil" hem yer adı hem de kahramanı dünyaya getiren Ulu Ana olarak cisimlendirilmiş ve insan kılığına sokulmuş bir varlıktır.

Orta Asya versiyonunda ise o esasen mitolojik çizgileri ağır basan bir kahramandır. Mitolojik çizgilerini belli bir ölçüde korusa da tarihsellik özelliğiyle öne çıkan Azerbaycan versiyonunda ise atasının gözleri çıkanldığından, gelecek kahraman "Köroğlu" adını alır. Bu motifin kökeni aynca ata-baba ruhuna bağlanmaktadır.

Özbek versiyonunda ise "Köroğlu", ışığın oğludur. Bu sonradan oluşmuş bir yorum olmalıdır. "Karanlık yutan, ışıklı yurda gktığında" "Rövşen"(aydınlık, ışık) adını taşıyan kahramanın adının ışılda lllntilenmesi de sonraki bir olaydır. Bu ise herhalde inisiasiya süred-nin sembolizminin unutulması sonucunda sonradan ortaya çkan ve görünürdeki benzerliği temel alarak yapılan bir yorumdur.

KÖROĞLU

"Köroğlu", yeraltı dünyasına ait mitolojik bir varlıktır. O, Ulu Ana'nın evladıdır ve genellikle de ölümsüzdür. Onun mezarda doğup, sonradan ışıklı dünyaya çkması, mitolojik anlamına göre, şamanın yeraltı dünyasında manevî atadan (koruyucu ruhtan) eğitim alıp, kamlık öğrenmesine benzemektedir. Destan şiirselliğinin gereğine uygun olarak sonraki yorumlar değişmiştir. Böyle bir doğum motifinin geniş bir dairede yayılmış olması, Horasan'da yaygın olan "Gurzad" (mezarda doğmuş) destanında da görülüyor.

"Köroğlu" destanının 1913 yılında yayınlanmış olan R. Zaki versiyonunda, on altı yaşına kadar kahramanın ne adla çağınldığı bilinmiyor. "Köroğlu" adını ancak on altı yaşından sonra alıyor. "Köroğlu" destanlan, köken İtibariyle hem hikaye hem de gerçek olarak, inisiasiya törenlerine bağlanır. Türkmen "Goroglu"nda bu geçiş törenler korunup saklanmıştır. Türkmen "Goroğlu'suna göre, babası mezarda doğmuş gelecek kahramanı alıp yeıyüzüne getirdiğinde, evliya Hızır, ak sakallı bir ihtiyar gibi görünerek, elini üç defe onun sırtına sürer. Üç kez de ağzına üfleyerek, "Bizim nefes oğlumuz olsun" der. "Kırk çiltanlar" bu yeni yetme gelecek kahramanı alıp götürür ve kendinden geçirerek kamını yarar, içini boşaltıp nur ile doldurur. Sonra her bir organını kutsal suyla yıkayıp yerine koyar ve kamını tekrar dikerler. Erenler, onu koruyacaklannın bir sembolü olarak sırtına el pençesinin izini koyarlar. Hızır'ın, Ali'nin ve erenlerin bu mitolojik ameliyatından sonra yenilmez kahraman olarak ortaya çıkması, "Köroğlu"nu şaman olma olayıyla yakınlaşönr. Şaman olmak isteyenler de buna yakın bir aşamadan geçerler. Efsanelerden anlaşıldığına göre, gelecekte peygamber olacak Muhammed'in bedenini de melekler parçalara ayınr, temizler ve tekrar yerine koyarlar. İçerik olarak bu, şaman olma töreninin aynısıdır.

"Köroğlu"nun mezarda doğması, inisiasiya töreninin yeniden doğuş olayıyla da yakınlık İçindedir. Bu törende çrak ölür ve yeniden doğardı. Bu ölüp-dirilmeyi grağın yeni bir ad alması tamamlıyordu. Burada da "Rövşen" adı "KöroğIu"na dönüşüyor.

Mucizevî bir şekilde, bilinmeyenler âleminin kapılannın kahramanın üzerine açılması motifi de inisiasiya törenlerinden gelir. Gizli

bilgilerle donanması, çırağın "gözünü açan" bu törenlerin ana amacıdır. Gerçekte de yalnız bu törenden geçtikten sonra çırak yeni bir ad alır ve böylece evlenme hakkı kazanır. Türkmen "Goroğlu"su bu geçiş töreninin bazı unsuriannı sembolik olarak da değil, olduğu gibi alıp korumuştur.

"Köroğlu-Goroglu'nun gelecek hayat arkadaşı, Müslüman mitolojik inanışlannda efsanevî dağ olarak kabul edilen, Kaf Dağında yaşar. Burası, insanlann yaşadığı yerlerden çok çok uzaklardadır. Burası başka bir dünyadır. Burada sıradan ölümlüler değil, periler ve ruhlar yaşar. "Goroğlu"nun sevgilisi güzel "Yunus" peri de bu diyardandır. "Goroğlu'nun sevgilisinin ardından gitme sahneleri sihirli hikâyeleri andırıyor. Hikayelerdeki kahramanlar gibi o da çok uzak mesafeleri yakın ediyor. Onun yolunu bir ejderha kesiyor ve buradan kurtulması için, Tann'nın aslanı Hazreti Ali ona yardım ediyor. Ve onun yardımıyla "Goroğlu", yârine kavuşuyor. İnanışa göre. "Goroğlu" Ölmek üzereyken, peri eşleri "Yunus" ve "Mıskal" onun adını sonsuza dek yaşatacaklanna söz vermişler. Bu iki peri bahşıla-

nn gönlüne İnip. "Goroglu" destanlarını onlann İçlerine yerleştirmişler. Onun İçin de bu destanlar bugüne kadar söylene söylene yaşamıştır.

"Köroğlu-Goroğlu'nun mezarda doyulmasından tutun da temizlenerek yeniden oluşturulması ve güzel sevgilisine varmasına kadar, hepsi inisiasiya törenini ve oradaki çırağı andırıyor. Bu olay hikaye bazında kahramanın sevgilisinin peşinden öbür dünyaya gönderilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Türkmen "Goroglu"sunun bir versiyonunda "Goroğiu"nun kıllı olarak verilmesi de mitolojik anlamı itibariyle, onu ilklik ve kültürel kahramanlık kavramıyla karşılaştırma olanağı verir.

"Köroğlu" destanının kaynağında mitolojiyle tarih İç içedir. O. bazı ideolojik etkiler sonucunda mitolojik motiften, tarihî çizgili destan kahramanına dönüşen bir süreç yaşamıştır. Azerbaycan ve Anadolu versiyonlannda doğumunu anlatan bölümlerin olmaması da motifin tarihleşmeye maruz kaldığı fikrini doğruluyor. Bu anlamda mitolojik motif olan "Köroğlu"nun. ne tarihten bildiğimiz Âşık Köroğlu ile ne de Celali Köroğlu'su ile bir bağlantısı yoktur. Yanlış olarak onun yol kesen bir eşkıya olduğu bile söylenmiştir. Türkistan'da ünlü olan bahşılar. "Köroğlu" destanını söylerken, Türkmende, Özbekde, Kazak-Kırgızda-el seven bir ünlüydü Köroğlu" derlerdi. Harezm rivayetinde "Köroğlu"nun atası "Kürdobil" adını taşır. Bu adın birind kısmındaki "Kür", hem "kör" hem de "Gor" (Mezar) Ue ilgili olabilir. Başka versiyonlann birinde kahraman, "atamın adı Kor. anamın adı Horişan" denmektedir.

Bu adlann her İkisinin içinde de "Kor-Gor" açık bir şekilde görülür. Mitolojik metinlerde bazı doğal objelerin adlannın "Köroğlu"ndan alındığına dair bilgi var. Sümer mitolojisinde yeraltı ölüm dünyasının korku saçan sinirli tanrısının ve orada akan ırmağın adı "Kür"dür. Sümerlerde de ölüler dünyasının adı olan "Kur", "dağ" anlamını İfade ediyor. Bu da "Köroğlu'nun Dag Ruhu olması bakımından dikkat çekiddir.

Türk halklan efsanelerinde kuşlann ve hayvanlann dilini "Köroğlu'na öğreten Hızır Peygamber ve Kırklar olmuştur. "Köroğlu'nun

lUkan dağlan nda olduğuna inanılan kutsal mezan ise hastalan iyi-l<*ştirirmiş.

Onun aynca Meşhed'de olduğu belirtilen mezan Hızır ve Korkutun mezarian kadar gerçek olup, belalardan koruyucu ruhun maddi olarak kavranmasıyla ilgilidir.

Araştırmaalara göre, Avrasya boyunca yayılmış olan "Köroğlu" motifleri, Lâtin halklannın "Herkül" motifinde yeni çizgiler kazanmıştır. Yatmış "Geya"nın göğsünden "Herkül'un süt emmesi, bunlardan biridir.

"Köroğlu". destanlann birinde. Allah'ın emriyle "KaT dağı ülkesine gökten indiğini ve onun dediklerine boyun eğmenin gerekli olduğunu söyler. Bu olay onun kültürel kahraman olmasının sembolü gibi yorumlanabilir. "Köroğlu", defalarca kendini kurda benzetir. Etnik-kültürel sistemin eski yapısında da bu iki motif, işlevsel yakınlıklan bakımından birbirinin yerine geçebilirler. Her İki motifte de kültürel kahraman çizgileri belirgindir. "Köroğlu'nun yapısında onun kültürel kahraman olmasından kaynaklanan değişken tabiatıılık belirtileri vardır. Bunun için de efsanevî kahraman bazen âşık. bazen değirmenci, bazen bekçi, bazen de çoban olarak karşımıza çıkıyor.

Mitoloji ile ilgilenen bilim adamlannın geldikleri son nokta, "Köroğlu" motifini çok yönlü bir karakter olarak görme İmkânı verir. "Köroğlu". mitolojiyle yakın genetik ve yapısal bağlan olan efsanevî bir kahraman olarak, bozkurt. şaman, kültürel kahraman, değişken tabiatlılık ve başka motifleri birleştiren anlamsal potansiyeli geniş olan bir karakterdir. Daha son rai an bu işlevler parçalanıp aynlarak. onlara uygun motifler de ortaya çıkmıştır. Bulardan biri "Âşık Cünun'dur.

Araşnrmacılara göre. "Köroğlu" motifinin ortaya pkışında tasavvufun etkisi de güçlüdür. Bu fikre göre. destanın yeni kültürel çevrede kurulması ve Oğuz Alplık düşüncesinin tüm yönlerinin erenlik üzerine geçirilmesiyle, "Köroğlu" bir geçiş motifi gibi oluşmuştur. O, yeni kültürel çevrede, haklan yenilmiş göçebe Türkmenlerin intikamını alan Alevi bir derviş gibi kavranmıştır. "Köroğlu"nun erenliği. ona vergi verilmesi, onun hak âşıklığı, yenilmezliği ve kutsallıkla

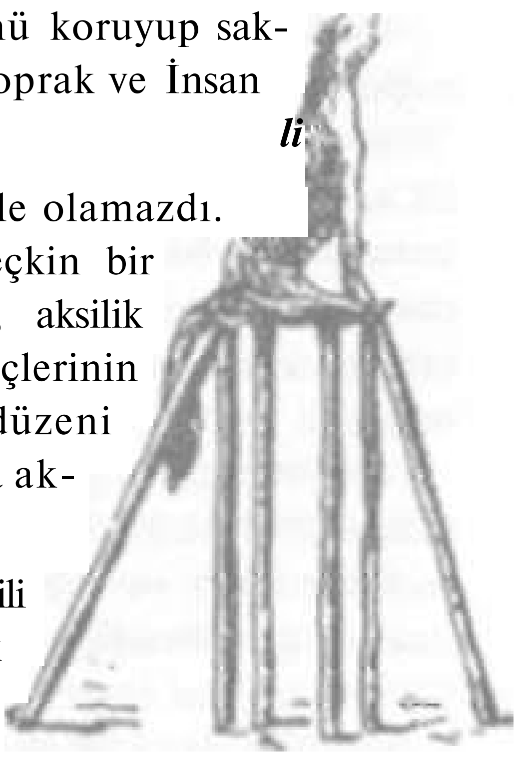
olan İlişkisi, kurtarıcı gökyüzü oğlu motifinin tasavvuftaki görünüşüdür. O. Bulgar versiyonunda, ölümsüz Kırklara karışıp yok olur.

Türkmenlerde adının bahşılar listesinin başında gelmesi, onun bahşılann pîri makamına yükseldiğini gösterir. Türkmen "Goroğlu"su genellikle sûftstik şiirlerle doludur. Anadolu'da Türküler ve oyun havalan nda "Köroğlu" figürlerinin yer alması, onlann halk sûfi törenlerinin başlıca işareti olduğunun da bir kanıtıdır.

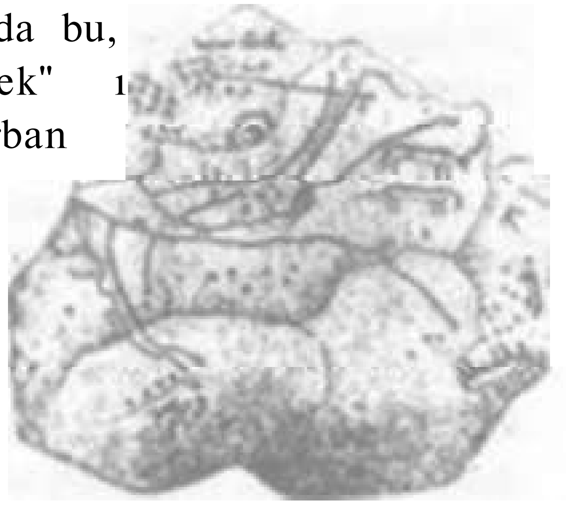
KURBAN: Kurbanda, büyülü bir güç olarak, mitolojik düşünceyle yaşayan insanın ruhuna rahatlık getiren bir yön vardır. Coşkuya benzer bir duygu olan bu rahatlık, derinliklerden, evrenin ritmiyle uyum içinde olmaktan gelen bir duygudur. Fransız filozof ve toplumbilimd Jirar'ın görüşüne göre, arkaik cemiyette kurban verilmesi koruyucu bir işlev taşımıştır. Bu işlev, kötülüğün kaosa doğru sürükleyen adımlannın önüne geçmek ve dünya düzenini koruyup saklamaktan ibarettir. Bazı filozoflann dediği gibi, kurban vermenin korku, tereddüt veya bir günahın verdiği utanma duygusuyla hiçbir ilgisi yoktur. En eski geleneklerin incelenmesi, kurban olayının evrensel olduğu fikrine ulaştınr. Onun doğanın mevsimlik yenilenmesiyle bağlılığı da doğanın üreme gücünü koruyup saklamasından ileri gelir. Bunun aracılığıyla toprak ve İnsan kutsal gizil güçlerle İlişkide olur.

Eskilerde kurbanın seçilme olayı rastgele olamazdı. Onu başkalanndan ayıran üstün veya seçkin bir özelliği olmalıydı. Kurban getirildiğinde, aksilik pkmasın diye çok dikkat edilirdi. Yoksa güçlerinin manevra gücü artardı ve bu da dünya düzeni için tehlike yaratabilirdi. Bir kabahat ortaya akağı zaman da kurban törenine bağlarlardı.

Kurban kesilmesinin ritüel anlamıyla ilgili değişik yorumlar var. Onun gizli ve agk dünyalar arasında ilişki kurduğuna dair de fikirler var. Saka Türkçesinde "kurban" anlamına gelen "kereh" sözcüğü vardır.

Alt*y Ar Kurb*n Töreni

Kurban Taşt
Kabanas Dağı. M.Ö. I4OO

Araştırmacılara göre eski Türk yazılarında bu, "ölüm" anlamıyla ilişkilendirilen "kergek" ı sözünden gdir. Kırgız-Kazaklar ise kurban töreni için "hudayi" sözcüğünü kullanırlardı. Birçok araştırmacı bu sözcüğün kökeninin Farsçadan geldiği konusunda likir sahibidir.

Eski Türkler, kötü ruhlardan korunmak amacıyla kurbanlar keserlerdi. Hunlar çağında da kurbanlar atalara, gökyüzüne, yeryüzüne, ruhlara ve Tanrı ya verilirdi. Kurban töreni, eski Türklerin bahar bayramlannın başlıca olayı sayılırdı. Dağlara, ırmaklara ve göllere kurban verme törenleri dua ile birlikte gerçekleştirilirdi. Türk lıalklannda kansız kurban vermeye, "saçı" denilirdi. M. Kaşgarî, kurban verilen hayvandan söz ettiği zaman "yağış" sözcüğünü kullanıyor. Kanlı kurban ise geleneksel Türk dinî dünya görüşünde ibadetin bir göstergesi olarak daha önemli yer tutmuştur.

Eski Türkler ilahî varlıklarla yakınlık kurabileceklerine inanarak, ruhlar için kurbanlar verirlerdi. En büyük kurban ise göçebe ruhlu Türkün, kutsal bir duyguyla sanldığı atı olmuştur. At kurbanı kanlı kurbanlann en önemlisi olmuştur. Altaylardaki Kurganlar ve Pazınklarda, birçok İskeletin bulunması da bundandır. Diğer kurbanlık hayvanlarda da erkek hayvanlar üstün sayılmıştır. Dişiler ise kurban dışı tutulmuşlardır. Örneğin, Dede Korkut Ki tabı'nda kurban olarak attan aygır, deveden buğra ve koyundan koç. kesilmesi gerektiği yazıyor.

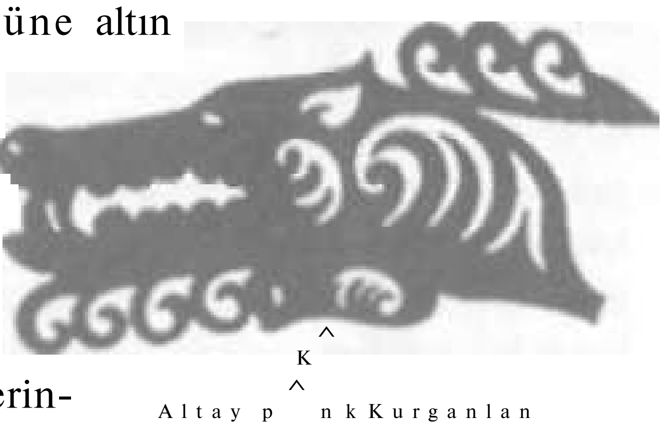
İnsan kurbanı ise eski Türklerde hiçbir zaman olmadığından bir gelenek haline de gelmemiştir. Diğer bazı halklarda olduğu gibi Moğollarda da görülen böyle bir gelenek, aslında çiftçilik kültürüyle bağlı bir olaydır. Bir gelenek olarak, bozkır kültürü ve eski Türklerle ciddî bir bağlılığı yoktur. Bazı araşörmacılann, "GÖktürklerde düşman ordusu liderlerinin kurban edildiklerine" dair iddialan ise hiçbir bilimsel veriye dayanmayan görüşlerdir.

inanışa göre, kurban edilen hayvanın kemikleri kınlmaz ve köpeklere yedirilmezdi. Kemikler kıyılıp gömülürdü. Bazı özel âyinlerden sonra, kurbanlık hayvanın kemikleri toplanıp bir kaba konulur ve ocağın üstüne asılırdı. Anadolu'daki Kür vadisinde. Çıldır yöresinde kurban bayramında kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri ekin ekilecek zamanına kadar temiz bir yerde saklanırdı. O yıl bu topraklann verimli ve bereketli olacağına inanılırdı. Irak Türkmenleri, evde kestikleri kurbanın kanından parmak ucuyla alıp, çocuklann ağzına sürerlerdi ve böylece çocuk üzerindeki bdâlann gideceğine inanırlardı.

Kurban verilme olaylı doğası İtibariyle kolektif karakterlidir ve toplu olarak yapılır. Böyle kitlesel kurban törenleri, Sayan-Aitaylarda son zamanlara kadar korunmuştu ve sadece Tann adına kurban verilirdi.

KURBİSTAN: Altaylarda "Kuday'a verilen adlardan biri. (bak: Huday)

KURT: Türk mitolojik geleneğinde önemli bir yer tutan varlık. Aziz ve kutsal yüzlü bilinen kurtla ilgili Türk mitolofık-âyinsel geleneğinde, çok sayıda inanış, yasaklama ve sınamalar vardır. O, hem Bozkurt'un şahsında bir kültürel kahraman hem de insanlan hastalıklardan koruyan kurtana bir güçtür. Eski Türklerden kökünü kurda bağlayan Aşina soyu. kurdu kendi ulu atalan olarak beliriemişlerdir. Göktürk hakanları atalan nın hatırasına saygı olarak, hakanlığın işareti gibi, çadıiann önüne altın kurt başlı bayrak dikerlerdi. Eski Çin kaynaklannda bile. Türk asıllı olmayan halklar, "kurttan türeme değiller** diye aynlıriardı. Türklerin inanışlannda Savaş Ruhu da kurt görünümündeydi. 6. yüzyıla ait bir Türk taş abidesi üzerinde kurttan süt emen bir çocuğun res-

K^
Altay p^nk Kurganlan
M. Ö. VI. Yüzyıl

mi vardır. Bu resim, Türk efsanelerinin merkezinde yer alan motif • »J.iMk kurtla İlgili eski mitolojik görüşler içinde kendi yerini alır. "Kök Böri" adıysa kutsal götyüzüyle İlgili kurdun, ilâhî kökenli ve y/»klcrden gelme okluğunu gösterir.

I ski çaglann göçebe halklarında, tüm gizli-kutsallarla olduğu gibi, kurtla da ikili bir ilişki vardı. Bütün bunlarla birlikte Türk halklannıl.ı kurttan İnsana zarar gelemeyeceği, temel düşünceydi. Türk halklannın mitolojik inançlannda dişi kurt, öbür dünyanın sahibi gibi ılıışünülürdü. Türk ve Moğol halklannın efsanevî geleneğinden, onun aynca değişken tabiatlı varlıklardan olduğu anlaşılır. Yakut metinlerindeki değişken tabiatlı kurt motifleri ise genellikle karanlık «Innyayia ilgili kötü ruhturlar. "Şan Kızı DestanTnda eski putperest Hulgarlardaki "Yeraltı Su Dünyası Tanrısı" olan "Alp Tun Buri" deniI- n ruhun adındaki "buri-bura" sözcüğü de bu karakterin kurt özelllp,l taşıdığını gösteriyor. Kurt motifinin verimlilik ve bolluk kavramıyla Uığlılığı da açıkça görülür. Hakas halk kültüründeki Ulu Ana Huu Incy'in başlıca şekil kurttur.

Bozkurt'un Türklerde ata olduğunu gösteren Çn metinleriyle birlikte kurdun ilk demirci olduğuna işaret eden metinler de var. l.uduşlar atalannı, Moğollar ise Dağ Ruhu'nu kurt başlı betimlerierdl. Altaylann Umay motifinde de kurtla benzerlik görünmektedir. Tuvalarda kurtlar samanların yardıma ruhlanndan, yani erenlerden sayılırlar. Onlar şamardan koruyucu ruhlan olarak hatırlar. Şaman davullannın vazgeçilmez resimlerinden biri kurttu. İki dünya arasındaki bağlığı sağlayan kurt, ilk zamanlarda şamanın gizli dünyayla olan bağlığında da önemli rol oynardı. Şaman metinlerinde, düşmanla mücadele eden şamanın, kurda çevrilmesi motifine de rastlanır. Altay kahramanlık efsanesi olan "Maaday Kara"da kurtlardan bahsedildiği zaman, onlara "yer ruhlan" (yer sahipleri) denmektedir. Manas gibi Türk efsanelerinde, pîrler. koruyucu ruhlar ve evliyalar zaman zaman kurt kılığına girerler. Altay şamanlannı gökyüzüne yükselten atlar da çoğu zaman kurt başlı olarak karşımıza çıkarlar.

Kazak bahşılan ise dualannda sık sık altı ağızlı bir kurdu anarlardı. Altaylann "Ak Topçf destanında kahramanı Erlikten saklayıp,

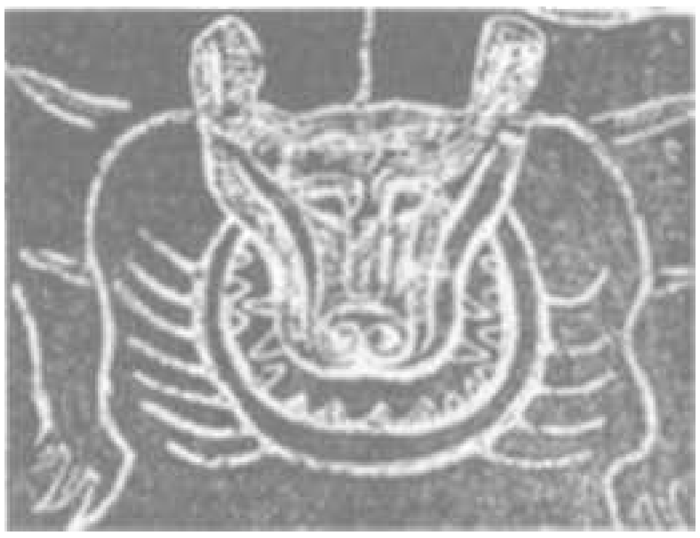
kurtaran bir kurttur. Bir Yakut hikâyesinde, kurda saygıyla bakılır ve Gök Oğlu denilir. Mitolojik Köroğlu'nun ise "kurt oğluyum" demesi, kurt görünümünde betimlenen Dağ Ruhu'nun oğlu olduğu fikrinden gelir. Eski Türk destan kahramanlan genellikle kendi soylannı kurda bağlarlardı. Gerçekten de adı. Alı Kişi'nin adının geldiği kök olan "Al", bazı inanışlarda kurt şekJinde düşünülmüştür. "Kül Tıgin" kitabesi üzerindeki ejderhanın da kurt başlı olması dikkat çekiddir.

Altay, Başkurt ve Yakut efsanelerinin kahramanlan zaman zaman kurt kılığına girmişlerdir. Aynca kurt soyuna bağlı olduklan içindir ki "Koblandı Batr" gibi Türk efsane kahramanlannın birçoğu, aynı adı taşıyan kurtla birlikte olurlar. "Cengizname"de Cengiz'in soyu güneş ışını ve Bozkurt'la İlintilenir.

Eski Hunlar, adı kurtlara bağlanan dağa taparlardı. Derbend'de eskiden beri kutsal bilinen dağ da "kurt"la ilişkiliydi. Daha eskilerde, eski Türk çağlannda, Yer Ruhu, Dağ Hamisi, vatanın ve devletin koruyucusu sayılan bir "Ötüken" kültü vardı. Tibetlilerin ulu ata bilip tapüklan ve "Odegun" adıyla yaşattı klan bu ruh, eski Türkün dinî inançlanndan bahseden Çin kaynaklan nda kurt başlı olarak tanımlanır. Bazı Türk halklannın eski inanışına göre, kurt İnsanlann dilini çınlardı ve sonsuzluğun bile karşısına gkacak gücü vardı. Semerkant ve Karşga-deıya'da yaşayan Özbekler arasında, dişi kurdun dnsel organını gezdiren birinin üreme gücünün artacağına ve neslinin çoğalacağına inanılırdı. Geleneksel görüşlere göre, dişi kurt insanı nazardan da saklardı.

Kırgızlarda kurtla karşılaşmanın uğur getireceğine inanılırdı. Kazaklarda ise kurdun koyun ahınna girmesi iyiye yorulurdu. Bu, insanlann canlannı koruyacağı ve hayvanlann çoğalacağının işareti olarak görülürdü. Azerbaycan Türklerinde de kurtla ilgili çok sayrda inanış korunmaktadır. Uykuda kurt görmek işlerin iyiye gideceğinin, ağn, aa çekilmeyeceğinin göstergesi sayılırdı. Kurda küfür etmek yasaktı. Bağı, bostanı kötü gözlerden korumak içinse ağaca kurt kellesi asılırdı. Aynı nedenle bebeğin beşiğinden de kurt dişi veya aşığı asılırdı. Hamile kadının da nazardan koruması için yastığının altına kurt derisi konulurdu. Çıldırmış çocuğun da düzelmesi

Kin, onu kurt çenesi veya İM m ağzının altından geçirir-Irnli. AhıskaTürklerinin inanı->iiHİa uykuda veya gerçekte ı »ıı görmek uğurlu sayılırdı, p.ıı U\şka inanışta ise kurdun %«*nesi etrafındaki deri soyulup, kunıturdu. Daha sonra uruğun ömrü uzasın diye hu derinin altından geçirilirdi. Anadolu'da yasayan Kızılbaş ve Bektaşiler arasında yaygın olan bir inanışa göre, kurdun koyun sürüsüne girmesini berekete ye ırmak gerekiyordu. Çünkü kurdun Hızır'ı sembolize ettiğine Inanıhıdı. Bu inanış, Türk etnik-kültürel sisteminde kurt ve Hızır'rn anlamsal-işlevsel yakınlığının sonucunda oluşmuştur.

Cad/r *Süslemelerinde Kullanılan Bir Kurt Flgüri)*

Türk efsanelerinde Türklerin atası olan "Yafes" (Cenglzname'ye göre ona "Abuica-Ebülce Han" de denilebilir) hastalandığında, ona kurt sütü vererek tedavi etmişlerdir. Azerbaycan'da Aldede ile ilgili bir efsanede. Aldede'nin oğlu Köroğlu'na süt verip onu besleyen kurt, Dağ Ruhu'nun kendisidir. Köroğlu destanının "Köroğlu ile Aypara" bölümünde, kahramanın oğlunu kurt koruyor. Aslında her İkisi de kültürel kahramanlar olan Köroğlu ve kurt. etnik-kültürel sistemin art katlan nda birbirinin aynısı gibi karşımıza akan motiftirler ve birbirlerinin yerine de konulurlar. Kurdun ulu mitolojik ata olduğu düşüncesi Başkurtiann kökenleriyle ilgili metinlerinde kendini gösterir. Bu metne göre "Başkurt". Tann'dan gelen kut, yani kurdun, öne düşüp getirdiği halk demektir. Bir Başkurt rivayetine göre kurt, başkurtiann atalan nın önüne düşerek onlara yol göstermiştir. Azerbaycan Türk dilinde uzun Ömür yaşamanın sembolü gibi kullanılan "Kurt ile kıyamete kalmak" deyimi de kaynağını eski inanışlara dayanan Türk mitolojisinden alır.

Bilimsel metinlerde eski Türklerin dövüş sanatını bildiren Turan Taktikası" anlayışı, etnik-kültürel gelenekte "Kurt Oyunu" adryla bilinir.

KUMURSAK

Bir zamanlar Türklerde kurdun bir kült oluğuna, Q. Potanin bile şüphe etmiyor. Dede Korkut Kitabı'nda. "Kurt yüzü mübarektir" denilmesi, bu kültün etnik-kültürel örneklerinden biridir. "Yüzü mübarek" (nur yüzlü) deyimi, Dede Korkut Oğuznamelerinin Vatikan nüshasında da görülür. Burada bu deyim, boylann kahramanı olan Kazan Bey'in dilinden, ulu ata ve kurtancı olan Bozkurt için söylenir. Kazan Han, kendi kökünü de kurda bağlar.

Ancak tüm bu anlatılanlar, kurdun bir totem olduğu anlamına gelmez. Tam tersine bir totem olmadığını gösterir. D. Kloson, 1964'te yazdığı TürkJerdeki kurtlar konulu araştırmasında. Türklerde kurdun totem olduğu fikrine şüpheyle bakmaktadır. Kurttan doğma üzerine kurulu kökenle ilgili efsanelerin doğru yorumlanna dayanan ve zengin etnografik verilerle beslenen daha sonraki araştırmalarda. Türk ve Moğol halklarında Totemizmin yeniden incelenmesinin önemine dikkat çekilmiş ve incelemeler, kurtla bağlı inanışlann Totemizm özelliği taşımadığını ortaya çıkarmıştır, (bak: Bozkurt)

KURUMSAK: "Öntürk" kaynaklı sayılan bu sözcüğün kült anlamı sadece Çağatay dilinde korunmuştur. Çağatayca'da bu sözcük "kurban, kurbanlık" anlamını irade eder. Kumukça, Özbekçe, Uygurca ve Azerbaycan Türkçesinde bu sözcük kendi eski anlamından çok uzak anlamlar kazanmıştır. Sözcüğün temelini oluşturan "kurum", Yakutça'da "düğün, tantana, düğün için kurbanlık kesilecek olan hayvan" anlamlarına gelir ve sonuncu tanım, sözcüğün ilk anlamına uygundur. Yani, "kurban töreninde yenilmek için düşünülen kurbanlık hayvan" tanımı, "kurumsak" sözünün veya onun temelini oluşturan "kurum" sözcüğünün "kurbanlık" anlamına geldiği filerini güçlendirir. Sözcüğün "kurum" şekli, daha sonralan Moğol veTungus-Macar dillerine de geçmiştir. Moğol yazılı dilinde "Kurim" şeklini alan sözcük: "bayram, ziyaret, tantana" anlamlarına gelir. Ancak araştırmacılar kült içerikli bu sözcüğün ilk kökünü "kur" şeklinde göstererek onu. eski Kıpçak dillerindeki "kur-gan" ve Altaylardaki yeraltı saltanatı sahibi Erlik'in hizmetinde olan "körmös" adıyla ilgili göstermeleri ise inandıncı görünmüyor.

KUŞ DİLİ

Kll^ ini ı Kuş dili bilme motifi, kaynağını eski törenlerden alır. Bu i m i »ıillıı kutsal-gizliliğini yitirmiş ve hayal dünyasına ait olmuş bir ,'ilitı<- de sihirli hikâyelerde rastlanır. Burada Yılanlann Padişahı, kılınmana kuşlann ve hayvanlann dilini bilme gücü verir. İnanışa gör*. Azerbaycan mitolojik metinlerinde adına rastlanan "Ava mi bütün kuşlann ve hayvanlann dilini bilir. Bu sihirli gücü ona •ıslayan da Yılanlann Padİşahfdır. Genellikle hikâyelerde sihir ve Uıyıııylr lx»ğıı güçler yılanlarla ilişkilendirilir. Herhalde bu, onun het ı »ıılk mekana ait olduğundandır.

Yılan eti yiyen insanın, sihirli güçlere kavuşacağı inana ise köklelini eski inisiasiya törenlerinden alıyor. O törenlerde, çırağın semboiii ı »l.uak ejderha veya koca bir yılan tarafindan yutulup geri gkması - hu yeniden doğuşla yeni özellikler kazanmasıyla, o kötü varıık-lar, hayırsever bir varlığa dönüşür. Hikâye kahramanın yeraltında ol-ın.ıı. çırağın ejderha kamında olmasıyla aynı anlama geliyor. Bu [uva hikâyesinde, ayağı olmayan kahramanı bir cadı yutar. Sonra •»l Msaglam, ayaklan yerinde bir şekilde geri getirir. Görüldüğü gibi hikayelerde rastlanan büyücü kadın, ejderha, balina ve benzer mo-ıı!l<r şeklinde rastlanan sihirli güçler, aslında eski törenlerdeki ata ruhu ve tören hamisi motiflerinin ilk mitolojik anlamını yitirerek demişime uğramış halleridir.

Hikayelerdeki ejderha, kahramana kuş dili öğretmek İçin onu yutar. Yani ona her şeyi görebilme gücü vermek ve gözleri önündeki perdeyi kaldırmak için onu önce yutar sonra geri getirir. Kuş dili bilmek, sihir ve büyü gücüne kavuşmanın bir İrade şeklidir. Bu tasavvuf diline yakın bir yorumla bakılırsa, mitolojik anlayış gibi varlığın anlaşılma yolunun, varlıklann değişik konumlarıyla ilişki kurmanın, doğanın bir parçası gibi, onunla anlaşabilmenin, yaratılışın sırlannı öğrenen ve bunlar gibi motiflerin hikâye dilinde maddî şekli alan iradesidir. "Kaievala"daki kahraman, balinanın onu yutması için kendisi çaba gösterir. Çünkü onun kamında üç sihirli söz öğrenmelidir. Balina ona bu üç sözü öğretir, yaratılışın bütün tarihini anlatır ve her şeyi bilme gücünü ona bağışlar.

Ava Pîrim. kuş dili bilme gücünü. Yılanlar Padişahı'nın ağzına

tükürmesiyle kazanır. Eski avcılık çağına bağlı olan bu mitolojik varlığın, dilini bildiği kuşlar ve hayvanlar üzerinde iktidan olunduğu bile söylenmiştir. Kazak efsanelerine göre. Korkut Ata'nın kendisi de kuşlar ve hayvani an n dilinden anlardı. 16. yüzyılın Türkmen tarihçisi Salar Baba Gül Alioğlu'nun Oğuzname'sine göre, Bayat boyundan olan Korkut'un, "Duman" adı verdiği kahraman, tüm kuşlann dilini bilir. Bu olaya aslında, semboller dünyasının ve manevî dünyanın semboller dolu dilinin değerini çok özel bir şekilde bilen eski düşüncelerin taşıyıcısı bir insan gözüyle bakmak gerekiyordu. Korkut Ata'nın kuşlann ve hayvanlann dilinden anlama olayında ruh hayatinin ilk yaratılış çağındaki gücü yaşatan geleneklerin bir izi görünür. Allah onun gönlüne İlham vermiştir ve varlıklann ayn ayn katlan arasında bağlılık yaratan kuşun dilini bilmek de bu nedenle mümkün oluyor. Kuş dili bilmek, burada da inisiasiya törenleriyle ilişkilidir.

Mitoloji ve halk kültüründe kuş dili bilmek, doğayla özel bir yakınlıklan olup, sihirli güç sahibi olan karakterlere özgüdür. İlk sembolik anlamının tam olarak anlaşılmadığı sonraki çağlarda, bu motif yeni bir anlama bürürımüştür ve bilgiçlik konumuna gelmenin yolu gibi karşımıza çkmaktadır. Sonralan ise tasavvuf edebiyatına geçerek, Y. Emre, Nesimî ve diğer tasavvuf ruhunu yaratan şairlerin ve dervişlerin dilinde manevî dünyayla bağlı yerini almıştır. Mitolojik anlamda bu dil, yüksek katlarla insan varlığı arasında yakınlık yaratmak anlamına gelir.

KUŞ KILIKLI RUHLAR: Şiirsel mitolojik gelenekte kuşlar, evrensel bölgeler arasında bağlılık kuran, ilahî İçeriğin sembolleri gibi karşımıza çıkarlar. Avrasya mitolojik sistemlerindeki kuş, kâinatın birbirinden ayn iki konumu arasındaki aracı rolünü oynardı. Bu düşüncenin Türk halklannın dilindeki izleri, uçanlann taşıdıklan adlarda da görünür. Örneğin, bazı şiirsel mitolojik geleneklerde, ölenlerin canını sembolize eden güverdne, Hakasçada "Kuday Kuş" denilirdi. Buradaki "Kuday", "gökyüzü" anlamına gelir. Melek kılığında olup, kuş çizgileri taşıyan çok sayıda şeytanî ruh veya görünmez varlık vardır. Bu kuşlann yeri, Dünya Ağacı'nın en yukanlandır.

It-Kuş Resmi
(Eski Birllüstrasyon)

I UkavHcrdc onlar. Kara Kuş, Simi uy, ve l>cnzcri adlarla karşımıza akarlar.

lürk halklannda ölen birinin rulıımıın kuş şeklinde uçup gittiğine İnanılırdı. Yakutlarda aynca. çocuk n ıhı ıı nın bir kuş şeklinde gökler-im geldiğine de inanılırdı. İnanışa *yi* »i*-, ölen bir insanın ruhu kuş kılıoıua girer ve tüm kainatı saran Dünya Ağaa'nın dallannın birinde nu-skcn tutar.

Sayan-Altay mitolojik metinlerin- • k«- 'kutsal kuş ana" motifine de rastlanır. Umay ilahe gibi bazı ruh-lum kuş kılığında veya kanatlı kadın görünümünde betimlenmesi ile bununla ilgilidir. Başkurtıarda Ural Batir'ın kansı olan "Umay" da kus kılığına girebilir. Anadolu Yörüklerinin inananda dağınık saçlı ı »ıı mh olup elindeki boncuğuyia istediği eve istediği yerden girebiletl Al Kansı da ağzında sihirli taş olan kuş kılığında betimlenir. San Kı/ denilen mitolojik varlık ise geceleri kuş olup uçar. seM ağaçlannın üzerinde oturup kurbanlık ister.

Anadolu Yörük oymaklan arasında çocuklan korkutmak için "Maricut-Kerküt" adında bir kuş motifi kullanılırdı. Onu adı, eski bir ruh olan "Burkut"un adından alınmadır. Kanadı İlahe kadınla "kut" anlayışı hakkındaki görüşler acayip şekilde birbirine yakındır. Hatta I lakaslar ve Yakutlarda "kufun kendisi bile kuş görünümünde düşünülürdü. Başka bir inanışa göre. Tuva şamanlan dua okuyup çağırırken kuş kılığına girmiş Albastılar, tutkun havada girdikleri kara bulutiann ipnden uçuşup gelirler.

Ulu varlık "Ülken"ın adına başka yerlerde "Ülken Kuş" şeklinde de rasaamr. Aİtaylann şaman mitolojisindeki "Payana" adryla bilinen ruhlar grubu da kanatlı varlıklardır. Orta Asya halklannın Baba Dehgan'ı da kuş görünümünde betimlenmiştir. Yakutlarda "Oğu Imıta" adında bir ilahe kaydedilmiştir. Sözcük anlamı "çocuk ımısı"

KUŞ KILIKLI RUHLAR

\ ^ *r &

Hun Dönemine Alt Av ve Mitolojik Kartallar

demek olan ve Umay kültüyle ilişkisi şüphe götürmeyen bu mitolojik varlığın, çocuğun başı üstünde bir kuş gibi öterek, onun neslini hayırlı ve bereketli kılacağına İnanılırdı. Azerbaycan Türklerinin geleneksel inanışına göre, eve bereket getiren "Kimsene" adlı ruhlar da kuş kılığına girip, insanlann uykusuna gelirler. Halk inanışlanndakl kötü "Şeşe" ise bilinmezler dünyasından gelen bir kuştur.

Menkıbelere göre, Türkistanlı sûfi şair Süleyman Bakirganî'nin Kamber adındaki eşi, kuş kılığına girebilirdi. Uçan Kuşlann koruyucusu olan Kamber Ana kültü de onun adıyla ilgili olarak oluşmuştur.

Eski Türk yazılı abidelerinde "öldü" anlamına gelen "uça barmıs" (uçup gitmiş) İfadesi vardır. Ban Sibirya Tatarlannın dilinde "o öldü" demek yerine "o uçup gitti" denilirdi. Bu iradeler, ruhlann kuş kılığında olduğuna dair görüşlerin izlerini taşıyorlar. Miraç olayında Cebrail, Muhammet Peygamber'e Hakim Ata'nın ruhunu bir kuş görkeminde gösterir. Anadolu'daki Sivas yöresindeki âşıklık geleneğinden anlaşıldığına göre, ziyaret yerlerinde uykuya dalan geleceğin âşıklar, ancak rüyalarına kuş kılığında Cebrail veya Mi kail girdikten sonra âşık olurlar. Orta Asya halklan da insanın ruhunun güvercin veya başka bir kuş görkeminde olduğuna ve ata ruhiannın kuş şeklinde yaşamaya devam ettiğine inanırlardı.

Birçok Altay hal klan nda şamanlann giyimi kuş motifini hatırlatırdı. Bu şamanın ruhuyla birlikte bir kuş gibi göklere uçacağı fikrinden doğmuştur. İnanışa göre, şaman bu giysileri giydiği zaman kuşa dönüşebilirdi. Müslüman kızı olan bir kadın şamanın, kâfirle evlendirilmemek için doğan kuşa dönüşüp, gözlerden kaybolması da Şa-

manizme ait hikâyeler arasındadır. Bir Kazak hikâyesinde, hain kardeşlerin kuyuya atöklan kahramanı, Hızır llyas kuş kılığına girerek kuyudan çıkanr ve ışıklı dünyaya götürür.

Ruhun kuş kılığında olduğuna dair inanışlann İzleri, E. Tahı.ıni'nin yazdığı Akkoyunlulann tarihini anlatan "Kitab-i Diyarbekiriyye" kitabında da görülür. Bu kitaptaki bir bölümde şöyle deniliyor: "Hazreti Sahipgıran'ın kutsal ruhunun yükseklerde ucan şahini, yuvasına konduğunda..." Babumame'de de "Şeyh Ömer şongal boldu" {Şeyh Ömer doğan kuşu oldu) denir. Buradaki "şongan boldu" /cüğünün anlamı "öklü" demektir. Vilayetname'de Doğrul Baba, doğan kuşun vücuduna girip, güverdn kılığında Urum a ucan Haa Bektaş'i takip eder. Doğan kuşu, Dede Korkut boylan nda var. Azrail de güverdn kılığında uçar. Rakibin güverdn kılığına girerek canını kurtarması, Türk halk kültüründe sık sık rastlanan bir motiftir. Yunus I.mre'nin dilinden bir İradede de ruhun kuş kılığında olması inancının izleri görünür: "Benim canım bir kuştur ki, gövdem onun kafesiılir." Ahmet Yesevî de zaman zaman turna kılığına girerdi. Bektaşi pir Abdal Musa ise "Ali oldum, adem oldum bahane-Güverdn donunda geldim anana" demektedir.

Dünyanın eski halklannın birçoğunda talih anlayışının kendisi de "kuş" şeklinde düşünülürdü. Hikâyelerde devlerin güverdn kılığın(lak! canlan şişelerde tutulur. Azerbaycan Türk dilinde "birini özlemek, canı çekmek" anlamında kullanılan "kuşu konmak" deyimi var. *

Tüm bu örnekler, canın ve ruhun kuş kılığında olduğuna dair eski mitolojik görüşlerden kaynaklanmaktadır.

KUT: Sibirya, Türkmenistan, Kafkas ve diğer birçok Türk halklannın geleneksel görüşlerinde "hayat gücü, ruh, can, hayat verid, başlangıç, bereket, bolluk, uğur, saadet, mutluluk" anlamına gelen anlayış. Eski Türkçede "kurJug" sözcüğünün "kutsal, mukaddes" anlamı vardır. Yakut mitolojik düşüncesine göre, ayıı ruhlar, aaklı ruhlar veya şamanlar tarafından çalınması hastalık ve ölümle sonuçlanan "kut", "tanndan gelen bir hayat gücü, başlangıç" anlamını bildirirdi. Bu sözcük Türkiye Türkçesinde, mutluluk gibi anlamlarda kullanıl-

maktadır. Karakalpakçadaki "kutum kaçtı" deyimi, "bahtım yaver gitmedi" demektir. Farklı Türkçeterde "gut-hut" versiyonları da olan bu sözcüğün, "saadet" anlamı. Çuvaşçada "kıt" seklinde geçmiştir. Azerbaycan Türk şivelerinde "kut"un "hayat verici, can" anlamlan korunmuştur. Bu kavram Azerbaycan Türk edebî dil örneklerinde "kutsal, hayırlı, uğurlu" anlamlan nda da kullanılmıştır.

N. Baskakcrv'un dilbilimi açısından Altay köküne bağladığı "kut", çivi yazı lan nda da "can" anlamıyla "kut-kud" şeklinde görülmektedir. Bu sözcük, aynı dilde 'Tann, İlâh" anlamı veren "kuduilu" sözcüğünün de temelini oluşturur. Koreya mitolojisinde rastlanan "kut" da şamanın kamlık erme törenini bildirerek, doğu Türkleriyle eski ilişkileri aktaran genel bir anlayıştır. Muğam tarihiyle ilgili, 15. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen "Behçet er ruh" risalesinin diğer bir adı da "ruhlann dayağı, ruhlann gücü" anlamına gelen "Kut el Ervah "tır. Q. Ksenolbntov'un kaleme aldığı şaman metinler içerisinde. "Kut oyun" adındaki efsanevî bir şaman hakkında rivayet vardır. Yakut Şamanizminde kam. hayatî bütünlükte "kut" ile bağlanmıştır ve düşmanın bu "kut"u mahvetmesiyle şamanın hayatının da sona ereceğine İnanılırdı.

Uygur Rahibi

Bir anlayış gibi dinî-kutsal uygulamalarda geniş bir şekilde korunan "kut"un mitolojik anlam ve işlevi, genellikle ilk olarak Sayan-Altay Türklerinin etnografik unsuriannın yaygın olduğu şaman geleneğinde araştınlmıştır. Altay Türklerinin inanışına göre, insanın ruhu -kutu- İnsan doğmadan önce gökyüzünde var olur. Sayan-Altay halklannda çocuğu olamayan kan-koca hakkında "kudı yok kiji" denilir-^i. Güney Altaylarda. "kut'u Altay'ın verdiğine inanılırdı. Teleutlarda da göğün dördüncü katında yaşayan "Enem DayuçTnın (Yaratan Ana), çocuklara kut bağışladığına inanılırdı. Hakaslara göre ise yeni doğmuş kadına "kut"u gönderen, aslında çocuklann koruyucusu olan İmay Içe'nin kendisidir. Yakutiann inanana göre de canlı varlıklann bir bölümünde

i -i ıl.ua hayat veren gizli bir güç vardır. "Kut" adı taşıyan bu güç sayesinde bu varlıklar ışıklı dünyada yaşayabilirler. Bu "kut"lar Allah 1.1iarından verilir. Kut. "salgın kut", "buor kut", "iye kut" gibi değişik I »Kimlerde olabilir. "Görücü" diye tanımlanan insanlar "buor kut' unu küçük İnsan görünümünde görebilirlerdi. "İye kut" kendi ı M'.ına sahibinin bedeninden aynlamazdı. Tüm bunlarla birlikte. kut"un bedenden çıkmasryla ölümün geleceğine inanılırdı. Hakas-i.tı.ı göre. bir İnsanın ruhu dışarılarda gezip dolaşıyorsa, o İnsan mutlu değil demektir.

Şoriann geleneksel dinî İnanışlannda "kut" denilen canı Erlik yanılmıştır. "Kut", İnsan canının sağlamlığının sembolüdür. Erllk'ln yardımcılanndan herhangi biri, İstediği zaman insanı tehlikeye soka-i'iindi. Ayna ruhlar bir İnsanın "kut"unu yerlerse, o insan ölür ve "ayna kutunu yedi" denilir. Ayna ruhlar, o "kut'u yemeyip, sadece ıh|) götürürierse o zaman da "kut"un sahibi olan kişi hastalanır. Kut geri geldiği taktirde o insan yine sağlığına kavuşabilir. "Kut"un geri v.'tirilmesi sadece Erlik'in izniyle mümkün olur. Bunun için de şaman Eriik'e yah/anr ve "kut"u geri göndermesi İçin ona kurbanlık vaat eder.

Böylece mitolojik ve geleneksel dinî görüşlerde, insanın canının vıglamlığı "kut"tan kaynaklanır. Ruhlar ve şamanlar ona zarar verebilirler. Kazaklann dilinde "kut anay" diye bir sözcük vardır. Bu sözcüğün anlamı: "Ruh. can" demektir. Bu dilde "kuf'un yemekle bağlı anlamı herhalde onun "hayat verid güç", yarada başlangıa İfade etmesinden kaynaklanır. Sibirya'nın Türk hakiannm geleneksel İnanışlannda süt İle "kut" arasında derin bir bağlantı sezilir. "Kut" kavramının anlamsal çerçevesi de akıalık, duruluk ve yumuşaklıkla İlgilidir. Şarap gibi akıalığı, su gibi duruluğu olan "kut", yaratılışın İlk (emelini oluşturan yapısal özelliklere göre, eski di'ışüncede üreme, bolluk ve bereket idealleriyle ilinrjlendirilerek düşünülürdü. Azerbaycan Türkçesindeki "yüreğinde kut olmak" deyiminde "kut"un bu iradeye yakın bir anlamı vardır. Kırgız Türkçesinde "kut"un "hayat gücü, ruh, can" anlamlanyla. bu sözün eski evrelerdeki İçeriği korunmuştur.

KUUÇU

R. R. Arat, eski Türk şiirinden söz ettiği zaman, "yir suv kutı" sözünü "yer su ruhu" şeklinde çevirmiştir. Kumık Türkçesinde "kut kuymak" {kut kovmak) deyimi vardır. Bu deyim, "kutsal ruhun resminin yardımıyla aaklı hastalık verid ruhu kovmak" gibi bir anlam İrade etmektedir. Bu dilde. Bereket Ilâhesi'nin adı olan "Kudurbay"ın temelinde de "kut" vardır. Bu kavram bir ihtimale göre Bulgar çağında Lezgî dilinden "k'uts" şeklinde geçmiş ve mitolojik anlamını korumuştur.

Devlet Kuşu adındaki "devlet" sözcüğü, aslında bu gün anladığımız "servet, dünya malı" anlamında değil, "kut" kavramıyla bağlılıkta olup, Tann tarafından verilen iyi kısmet, baht" gibi anlaşılmalıdır. Devlet Kuşunun "Şahlık Kuşu" olarak adlandınlması da buradan kaynaklanır. 9. yüzyıla ait bir Manihey yazısında "il Ötüken kutı" (Ötüken ilinin kutu) iradesi kullanılmıştır. "Kuf'un göklerden geldiği inana Hun Hakanı'nın, taşıdığı Tengri kutu" unvanına da açıklık getirir. Bilge Kağan Kitâbesi'nde de açık bir şekilde "kutum olduğu için kağan oldum" denilmektedir.

Bu sözcük en eski çağlarda, Altay dil birliği zamanında "kutag" şekliyle Moğol diline, "kutu" şekliyle Tungusçaya ve "hutu" şekliyle Mancur diline geçmiş ve "can, aaklı ruh" anlamında korunmuştur. "Kut-gut" eski Ön Asya metinlerinde kullanılmıştır. Araştırmaalara göre bunun İzleri Türk dillerindeki "kuday" ve "hozay", İran dillerindeki "huda" ve "hoda", Germen dillerindeki "kod" ve "kott" şekillerinde kalmıştır. Ancak bu sözcüğün pragermen kökenli olduğu söylense de "kott" sözcüğünün bu dilde anlamı pek de agk değildir. Doğu Türklerinde daha çok Şamanizmle bağlı olup, "can, ruh" şeklinde bir anlam ifade eden "kut" sözcüğüne hâlâ milattan Önceki asırlarda (Hatti, Sümer ve Kassi dillerinde) rastlanmasından, tanrısal içerikli bu sözcüğün kökünün Türk halklannın Azerbaycan topraklanna yerleştiği, ilk ata yurdunun oluştuğu eski Ön Asya'ya bağlı olduğu anlaşılır.

KUUÇU: Kuzeyde yaşayan Kırgızlann İnanışlannda "Kara Albastı" üzerine sözü geçen ve kötü ruhlan görebilen özel yetenekleri olan

Ilı Hil.il vardı. Bu insanlara "kuuçu" (kovucu) denilirdi. Güneyli Kır-Mi/Utın dilinde ise bu insanlar "kuugunçu" diye adlandınlırdı. Bu -»/• ııl. dr "kuuçu" ile aynı köktendir. Geleneksel görüşlerine göre, • m «loğum yapmış kadına "Kara AlbastTnın zarar vermesini en-ıı. 11 ırk için. bu insanlar O'nu doğum yapılmış evden kovarlardı.

Kırgızlann gözünde "Kara Albastı" gerçekten de korkunç ve un Þir güçtü. San köpek, keçi ve benzer hayvan görünüşlerin-di I H in ı ilenen bu kötü ruh, doğum zamanında kadına zarar verebi-lin II O. yeni doğum yapmış kadının ciğerini çıkanp ırmağa götü-.....İÜ I >nu engelleyen çkmasaydı ve götürdüğü ciğeri ırmağa at-lı, o kadın ölecek demekti. Bunun için de doğum yapmış kadı-......hu nünün sorumlusu olarak "Kara Albastı" görülürdü.

Kırgızlarda var olan bir inanışa göre, yalnız en az bir kez Albas-lı yi yakalamış olan insanlar "kuuçu" olmaya hak kazanırlardı. Bu in->ı ılaı. Albasti'yı yakaladıktan sonra o kadar dövmeleri gerekiyordu ki. Alkıştı iyice hırpalanmış olsun ve bağışlanmak için başından bir koparıp onlara versin. Bu saçın konulabileceği tek yerin de K U -LUMU ici olduğuna İnanlılardı. Ondan başka herhangi bir yere konu-ll ıı-.ı. Albastı onu bulup tekrar alacaktı. Bu saç Albastı tarafından ça-iıı ı- lığı taktirde ise o "kuuçu" artık Kara Albasti'yı göremeyecek de-mrkti.

"Kuuçu"lar arasında tedavi yöntemleri sayılabilecek bir şey yok-lu Kırgızlara göre "Kuuçü'nun yeni doğmuş kadının yanında bu-lunması yeterliydi. Onun orada bulunması Albasti'yı korkutup kaçır-maya ve kadının sağlıklı bir şekilde doğum yapması için yeterliydi. Bazen doğum sırasında herhangi bir nedenden dolayı "kuuçu" ge-|ı mediği taktirde, onun giysisi veya hatta başlığının getirilmesi bile yeterli görünürdü. Çünkü Kara Albastı'nın "kuuçu"nun giyiminden bile korktuğuna inanılırdı. Kırgızlann inanışına göre, "kuuçu" deni-len bu insanlar hem Kara Albastı hem de San Albasti'yı korkutmak gücüne sahip sayılırlardı. Kara Albastı'yla ilgili bu demonolojik İna-ı ıişlar, daha sonralan Şamanizmle ilintilendirilmiş ve bu kötü ruhlan kovabilme gücü de Bahşılarda görülmüştür.

KÜLDÜRGİŞ: Kazak-Kırgız halk kültüründe yaygın bir motif. Kazak halk kültüründe "kultarkaç" adıyla bilinen ve "güldürücü, komedyen" sayılan bu varlıklar, ormanlar ve çöllerde yaşarlar ve omuzlan üzerinden geri atacak kadar büyük göğüsleri olan kızlardır. Anadolu hikâyelerinde onlara büyük yollan kesen varlıklar gibi rastlanır.

KÜÖH BOLLOH TOYON (U KULA AN AYII): Yakut Inanışlanna göre. Su Ruhu'nun adıdır. O, suyun temizliğini korur, balıkJann çoğalmasını sağlar. Yakutlar balık tutmaya çıkmadan önce bu Su Ruhuna dua edip ondan avlarının uğurlu geçmesini dilerlerdi. Küöh Bolloh Toyon (Ukulaan Ayıı), suyun kirlenmesini ve göllerin kurutulmasını sevmez ve bu işi yapanlara karşı kin besler. O, yakını ölmüş birinin yedi gün boyunca balık avına çıkmasını, gölü, ırmağı geçmesini ve kış günü ırmağın buzu üzerinde ateş yakılmasını sevmez ve böyle yapanlara kin besler.

KÜP KARISI: (bak: Kan)

L

I (>KMAN: Yakın Dogu halklannda ve onlardan biri olan Müslüman lıırk lıalklannın kültüründe efsanevi hekim motifi. Kuranda da adı ge-ıu-f Adma aynca efsane ve rivayetlerde rastlanır. Azerbaycan sözel h»lk kültüründe de bütün hastalıklara derman bulabilen Lokman adıyla ılyjli ata sözü hükmünde iradeler, hikmetli sözler ve benzeri deyimler korunmuştur. Lokman Hekim motifi doğuda, İlaç yapabilmenin yanışı-n bil de bilici sayılır. M Kaşgarînin " Divan-» Lügat-it Türk'ünde, "ilaç v-ıpan" anlamında kullanılan "otağ" sözcüğü ve aynı kökten olan "otu-cu", Azerbaycan Türk dili lehçelerinde "çok bilen, bilici" anlamlarında kullanılmıştır.

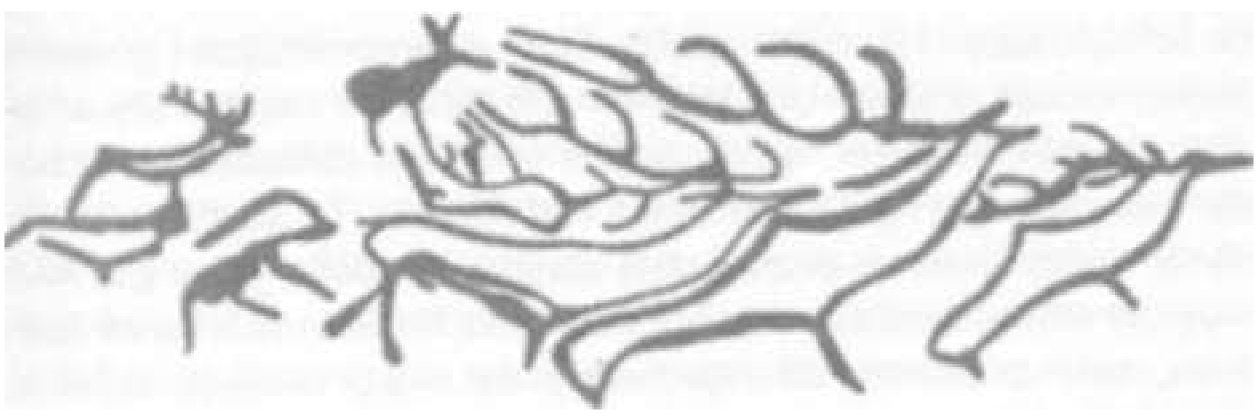
M

MAG: (bak: Bag)

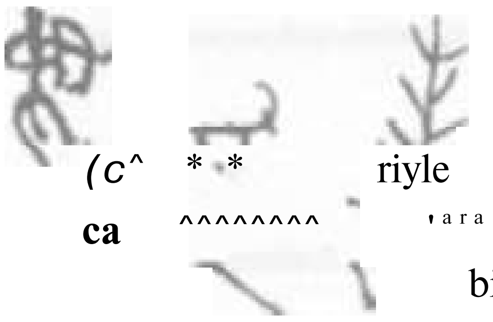
MACARA: Mitolojik inançlarla bağlıdır. Glzli-kutsal âlemle bu yer dün- ,rı arasında uzanan geçidi temsil eder. A/lagara kaotik ve karanlık or- '.nnıyla, yapışız ve şekilsiz haliyle, şiirsel mitolojik düşüncede öbür ı im ıya ve yeraltı ölüler saltanatının parçası gibi görünmüştür.

I m kaynaklan na göre, eski Türklerde gökyüzüne ve Tann'ya verilen kuıUuılar mağaralarda kesilirdi. Atalann ruhunun şerefine yapılan bu merasimlere Kağan'ın kendisi baş kâhin gibi katılırdı. Kağan her yıl . u-vlct büyükleriyle bir araya gelerek, kurdun da girdiği atalar mağara- mı ziyaret ederdi. İnanışa göre, ilâhî kökene bağlı olan kurt, Tann.Dag- ım nın altındaki derin bir mağaranın içine girip, orada on erkek yavru • iınyaya getirmiştir. Bu yavrulardan biri "Aşina"dır. Aşina daha sonra t - »ktürk devletinin kurucusu olur. O, aynı zamanda, İlk şaman olarak • la bilinir. Kıpçak efsanelerine göre ise ulu ata-ana mağarada doğmuş- tu ı Yakutlar da atalann ruhlanna verdikleri kurban lan mağarada keserler.

Eski Azerbaycan'da tapınaklann çoğu mağaralarda bulunur. Atalar

Kaya Resimleri, Caralont-Bayan Moğolistan

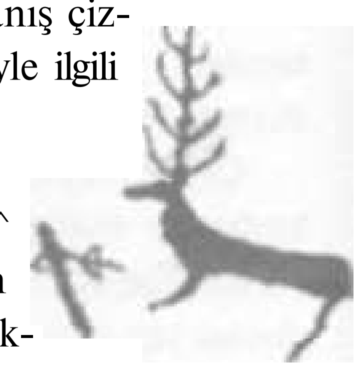

ruhlarının gezip dolaştığı yerler olarak etnik hafızaya kaydolan, tarihin en değişik devrele- (c^ * * riyle ilgili böyle tapınak yerleri olarak mağara- ca ^^^^^^^^ 'ara Türk etnik-kül türel geleneklerinin yaşadığı birçok bölgede rastlanabilir. Çünkü tüm tapınak

Altay Kaya Resimleri

yerlerine oranla mağara ocaklan daha çok korunaklı olmuşlardır. Azerbaycan'da kısır kadınlar Azıh mağarasına gelip, tavandan damlayan suyu içerler. Bundan sonra çocuk olursa, mağara ve oradaki suyun verdiğine inanırlar.

Araştırmacılara göre, "Mağara Adam lan" anlamına gelen "Ashabül Kehf ocağının adı İslâmlaşmasına rağmen arkaik inanış çizgilerini koruyabi İm iştir. Azerbaycan'da mağara kültüyle ilgili eski inan ıslan aktaran çok sayıda mağara-pîr abideleri vardır. /Mağara, şiirsel mitolojide mezarla aynı * düşünülmüştür. Bunun bir İzi bazı destanlarda ko- ^ runmuştur. "şaman azan" diye bir hastalığa tutulan destan kahramanı Kurbaniye, sadece mağarada yattıktan sonra sağlığına kavuşmuştur.

Demir dağlarında bulunan mağaralar. Altay hikayelerinde daha çok, yeraltı dünyasına ağlan kapılar olarak betimlenir. Mağara genellikle Türk halk kültüründe kuyu, orman, yeraltı dünyası gibi yerlerle birlikte kötü şeytanların mekânı olarak düşünülmüştür.

MANÂ ALEMİ: Mitolojinin kendisi bir semboller âlemidir. Evrenin yapısı da sembolik resimlerle kendini bulur. Mitolojik motiflerin kendileri de semboldürler. Her firsatta sembolizme eğilimli olduğunu gösteren şiirsel mitolojik düşünce çağı insanının gözünde, var olan her şey aslında manâ âleminin birer maddî motifler şeklindeki iradesidir. Onun bütün yaşayışı baştan başa sembollere bürünmüştür. O, sembollerle düşünür, onlarla yaşar ve çevresindeki dünyayı semboller yığını gibi kavrayıp bir manâ âlemi olarak kabul eder. Eski Türklerin halk sanatı üzerinde rastlanan resimler bile hiçbir zaman süs amaçlı olmayıp, dinsel ve sembolik anlamlar taşımışlardır. Şamanın davulu üzerindeki resimler de sembolik anlamlı olup manâ âleminin bir ifadesidir. Bu bakımdan

(um İnanç sistemleri dünyanın görünümünü verinken, onu semboller Alrınlne çevirerek anlamlandırıyor.

I ıO.,ıyla insanın iç içe olduğu bir çağa ait düşüncede, söz ve ad, .iyin /.imanda maddî dünyanın temelidir. Gerçeklikse sözle ve adlaya-MiıI.thılir. Daha sonralan sofilerin "mana Alemi" dedikleri dünya, bu J ı/icı ve adlarla yaratılan dünyadır. Görünürdeki âlem (suret âlem), bir I Hininiuk içinde olan semboller âleminin sadece bir görüntüsüdür. Ger-«,ık • >l.msa "manâ âlemPdir. Bilinç altından gelenler bile onun iradesi-iıı llu âlem sözle yaratıldığına göre, sözcük, bu âlemin maddî temeli-ı ıi - düştürür. Her bir adda ve sözde anlam yüklüdür. Çünkü o, sadece I ılı sesler yığını değil, anlam ve içeriğin ta içinden gelendir. Evrensel • iı ı.ünce bakımından gönlüne ilham edilenden gelir. Sayan-Altay Türk-k m un yaratılış metinlerinin bir versiyonunda âlem adlandırma yoluyla v.ıuhlmıştır. Böyle olduğunda ise ad ve söz, fizikî dünyanın temeline • lı »ıiüşür. Eski inanışlara göre, bir nesnenin var olabilmesi için, ona ad verilmesi gerekiyor. Sümer mitolojik metinlerinde de dünyanın yaratıl-I I MM süreci nesnelere ad vermeyle gerçekleşmiştir.

liöyie bir temel üzerine kurulu dünya, baştan başa semboller Alemidir. Bu âlemdeki her nesnenin bir adı vardır. Bilincin değişik halinin bir ifadesi olan bu âlemde her söz ve ad, sadece ait olduğu nesne Kin geçerlidir ve organik olarak yalnız ona özeldir. Tarihî düşüncelerden güç alan bu âlemin adına bazen "İmaj âlemi", bazen de "semboller alemi" elenir.

Türk etnik-kültürel geleneğinde tüm nesnelere Korkut Ata'nın ad veımesiyle ilgili inanışın varlığı, onu böyle bir manâ âleminin yaratıcısı ı İnak görme imkânı verir. Bu manâ âleminde, Bozkurt, ışık, dağ ve ağaç gibi varlıklar kendi başlanna ilâhî değer taşryıalan ve Tann'ya kavuşmanın yolu olan ilâhî semboldürler. Bu varlıklar içerik itibariyle temsil ettikleri sembolik Özelliklerin maddî iradecisidirier. Gözle görünen tüm âlem. şeytanlar, ruhlar ve var olan her şey, insan düşüncesinin bir ı nünü sayılsa da onlar, "manâ âlemi"nde birer gerçeklik oluşturuyorlar. Beffi bir anlamda insanın ruhsal enerjisinin faaliyetinin bir sonucu olan -unan ruhlan da bu bakımdan yüksek manevî-ruhanî gücün iradesidirler. Manâ âlemi ruhanî güçle yaratılır.

Tasavvuf bakımında gönlü coşkuyla dolmuş insanlar, gözle görünen gerçek maddî âlemden srynlıp. görünmezler dünyasına yönlendiklerinden, ilâhî bilgiler bu kalplere daha çabuk girer. Çünkü ten ve maddfyatia ilişkiyi kesen bu insanlann hayal kurma güçleri de son derece aktif olduğundan bilinmezler âleminin sırlannı öğrenmeye yaratılıştan beri elverişliler. Bilinmezler âlemi ise göze görünmezlerden ibaret bir manevî âlemdir. Bilinmezleri bilmek. Tann'nın ilham verdiği erdemli insanlara Özgüdür. Tann. ruh halindeki bu kalpleri öyle yaratmıştır ki bu insanlar istedikleri zaman tenden srynlıp "manâ âlemi"ne dalabilirler, vllayetname'ye göre, hünkar Hacı Bektaşî Veli, Roma'ya yaklaşır ve "manâ âlemf'nden Roma erenlerine selam verir.

Sofilikte "manâ âlemi" gerçektir. Bu inanış kendi ifadesini birçok rivayette bulur. Örneğin, Şah HatayTnin "Ravü minü zal ile idrak kıl mahiyeti..." (mahiyeti sembol ile idrak et) sözlerinde bu inanışın izlerini görmek mümkündür. Yaratılışlann gerçekliği sembollere saklanmıştır ve ancak sembollerle anlaşılabilir.

MARKUT: Anadolu'da geleneksel Türk kültürünün taşıyıalanndan olan Yörük boylan arasında yaramazlık yapan çocuklan korkutmak için, uydurulan hayalî bir varlık. Aslında bu hayalî denilen varlığın kökü, ulu dil birliği çağına kadar gider. Bu mitolojik varlık hakkında Yörükler arasında şöyle denilir: "Markut Markut... Bacadan kolunu salla..." Yaşlılann derin inanışlanna göre, "Markut" bir kuştur. O sadece adı anılan lan korkutur.

V. Radlov, "Sibirya'dan" adlı eserinde, Altay dağlannda yaşayan samanlardan ve kurban törenlerinden bahsederken, "Sema kuşu Markut"un adı geçen bir kam duası metnini de kaydetmiştir: "Gök kuşlan beş Markut, Tırnaklan bakırdan-Ayın tırnağı bakırdan, Ayın gagası buzdan-Geniş kanatlan muhteşem hareketli. Uzun kuyruk]an yelpaze gibi-Sol kanadı ayı örter. Sağ kanadı güneşi-Ey dokuz kartalın anası! Yayığı geçerken şaşmaz-ldil üstünde yorulmaz. Öterek gel sen banal-Oynayarak gel sen sağ gözüme! Sağ omzumun üstüne kon!"

Şaman "Markut" kuşunu bu yolla çağırdıktan sonra cevap verdiği zaman, kuşun sesini taklit eder ve "Gağag gag! Kam ay!" diye bağınr.

' M K . I büyük kuşun taşımasının ne kadar zor olduğunu göstermek İçin boynunu büker. Radlov'un sözünü ettiği "Markut", göze görünmez ve kötü ruhlan korkutmak için çagınlır. Bu kuşu ancak belli insanlar görebilir.

Meut samanlarının davullarında yer alan resimlerden biri de "UT - n kuşu Bay MÖrküt" adında büyük kartal görünüşlü bir kuştur. Böy- U-i ı- Altay-Sayan şamanlannın dünya görüşünde kamlık zamanı ulu Ül- ' • I M * yoldaşlık yapan nur yüzlü kuşun adı da "Merküt" olmuştur,

Bu mitolojik "Merküt" kuşu. Sibirya'dan çok uzaklarda, aynı etnik-kültürel sistemin binlerce kilometre uzağında yaşayan başka bir gele- iM-glnde -Anadolu'nun yanm göçeri, yan göçebe Yörüklerinin dilinde- II - aklan koruyan hayalî bir varlık şeklini almıştır. "Merküt" (Markut) I ıyla Türkmen terdeki "Burkut Baba" adı arasında da mitolojik anlam .-,'MiKİan derin bir bag vardır, (bale Burkut Baba)

MAY ENE: Kazak Türkçesinde "Umay Ana"nın adının, "May Ana" ver- • Jyonuyla birlikte kullanılan diğer bir şekli. Bu. Şor Türklerinin görüşüne g İre, çocuklan koruyan "May İçe" adlı ruhun kendisidir. Kazakistan'ın Utiı bölgelerinde Umay'a aynı zamanda "May Eulie" adıyla yakan nar. »madaki "Eulie" sözcüğü, Azerbaycan 'evliya" sözcüğüyle aynı olup, I" ıruyuaı ruh anlamına gelir. "İye" de "İççi" İle aynı anlamdadır ve mo- tıiın Türk mitolojisindeki yerini anlama bakımından büyük önem taşır.

Al taylara göre bir evde körpe çocuklar varsa, onlan kuruyan görün- ıı M / I hayırsever ruh "May Ene" de oradadır. Aİtaylann inanışına göre Mıy Ene", kırk başlı bir kadın varlıktır. Teleutiar ise "May Ene"yi gümüş saçlı genç bir kadın gibi betimlerierdi. Çocuğun beşiğinin başına I < ı mhun beyaz kumaştan bir resmî, bir de okla yay asılırdı. İnanışa göre May Ene", bu yay-ok ile yeni doğmuş çocuğu acıklı ruhlardan ko- **mutu.** "May Ene" dedikleri bir kumaş parçasını oka bağlıyorlardı. Ço- ı uk sag salim büyüdüğünde, bu "May Ene" denilen askıyı dlger çocu- ftun beşiğine asarlardı. Ama çocuk ölürse, bu kumaş parçasını yakıp, vtini başka bir parça koyarlardı.

Efsaneye göre "May Ene", evini havada kurar ve hiç yere inmeden **(.(Kuklannı** orada dünyaya getirir. Rus hikayelerindeki "Kamayun" ve KırRizlardaki "Kumay". "Kumayık"ın, Hint-lran mitolojisindeki "Hu-

may", "Hamayun"dan geldiği fikri de Türk mitolojisindeki Umay "in bu kadar yayılma sebebiyle çelişki oluşturur ve motifin içeriğine bir açıklık kazandırmaz, {bak: Umay)

MEHRİKAN: Türk mitolojik düşünce sistemi çerçevesinde yapılan ve emik-kültürel geleneklerdeki en büyük iki bayramdan biri. Eski adı Mahsul Bayramıydı. Türk halklan arasında değişik adlarla bilinen bu bayramın, Bahar Bayram'ı kadar eski olduğu söylenir. Ortaçağ yazarla-n. Mehrikan Bayramı'nın oluşumundan ve onunla bağlı âdet ve geleneklerden geniş bir şekilde bahsetmişler.

Mehrikan-Mihrican Bayramı, bağ, bahçenin yaprak dökümü zamanına denk gekligi için bazı kaynaklarda adına "Hazan Bayramı" şeklinde de rastlanır. Ürün toplama işi bittiği zamanlarda, sonbahann başında yapılan bu bayram, eski Azerbaycan'da Nevruz Bayramı kadar büyük ve tantanalı yapılırdı. Düğünler de gelenek olarak bu dönemlere denk getirilirdi.

Metinlerde adı "Mehrikan-Mihrican" şeklinde yazılan bu bayram, Zerdüştlük takvimindeki Mitra (Güneş) ile ilişkilidir. Bu adın Türk uygarlıklarına başka sistemlerden geçtiği açıktır. Ancak Çin kaynaklannda Hunlarda da böyle bir bayram olduğuna ve Yer Ruhuna kurban vermek için ibadet yerlerine geldiklerine dair bilgiler var. Araştırmacılara göre bu bayram sonbaharda, geceyle gündüzün aynı olduğu zamanda yapılırdı. Bayram zamanı oyunlar oynanırdı. Birkaç gün devam eden "Mehrikan" bayramında yapılan âyinler, onu Ulu Yer Anaya olan inanışla ilişkilendirmektedir.

MEJJLK: (bak: İye; Evliya)

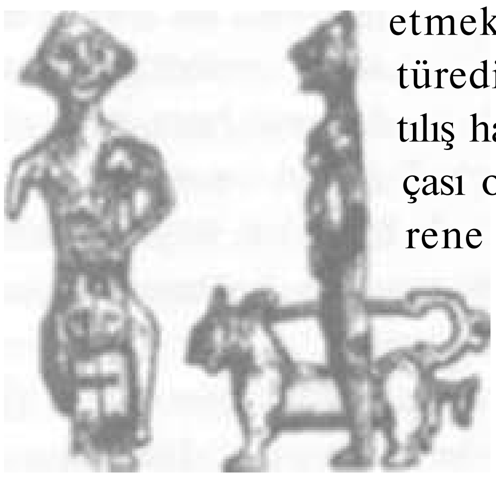
MISTAN: Kırgızların demonolojik görüşlerinde "Maştan Kempir" adında demonolojik bir motife rastlanır. İnanışa göre O, ihtiyar bir kadın görünümündedir. Çirkin suratlı bir küp kansı olan "Mıstan Kempir", insanlann kanını topuklanndan emer ve yeraltı dünyasında esir olarak sakladığı insanlan yer. Mitolojik anlam itibariyle O. "jelmoguz Kembir"in aynısıdır.

"MLstan Kempir" Kırgızların İslâm öncesi inanışlanyla bağlı olan Mite" motifine çok yakındır. Köken itibariyle de Ulu Ana motifine ilintilidir. O. mitolojik bir varlık gibi daha çok sihirli hikayelerde korunup kılmıştır.

Türklerle tarihsel-kültüreJ ilişkileri olan halklardan bazısında. "Bistan" .Kİında bir motife rastlanır Ağzından alevler çıkaran bir ejderha görünümünde düşünülen bu varlığın adından, çocuklan korkutmak için yararlanılırdı, (bak: Jelmoguz)

MİT: Gerçekliğin, eski kültürlerde sembolik-motifli şeklinde bilinen tek .»tıklaması. Çağdaş insanın teknolojiden doğan korkulan sürekli artar. Bu insanın düşünce tarzıyla kıyaslanırsa, doğa yasalanna uymanın, doğayı prensip olarak kabul etmenin ve ondan öğrenmenin ön planda olduğu mitolojik çağın düşüncesi, etnik-kültürd geleneği oluşturan karışık bir yanm sistem gibidir. Dünyanın mitolojik olarak anlaşılması içerik itibariyle rasyonel değildir. Kültür bakımından insan uygarlığının ulaşmak İstediği bir aşama sayılan mit. bu anlamda antropolojik bir olaydır ve sonraki çağlann relsefi-antıopolojik görüşlerine de güçlü etki yapmıştır.

Etnik-kültürel gelenek çerçevesinde, insan davranışlannın bütün önemli örneklerini yaratan mit, mitolojik kültürün kendisi değil, onun köktend temelidir. En eski cemiyetlerdeki hakim kültürel şekil, mitlerdir. Mitsiz bir uygarlığın düşünülmesi, onu tüm anlamlardan mahrum etmek demektir. Din düşüncesinin bile mitten türediğine dair görüşler vardır. Dünya ve yaratılış hakkındaki ilkel görüşlerin aynlmaz bir parçası olan mit. düşüncede dünyayı kaostan evrene çevirip, onu bir bütün olarak kavrama imkanı verir. Çünkü o. dünya ve yaratılış hakkında belli mecazi görüşler sistemidir ve bu anlamda mitin misyonu yaratılışla ilgilidir.

Cöktürklerde Kullanılan Mitolojik Tann Figürleri

Manevi olanın bile maddî olarak kavranıldıgı mit, bir metin türünden çok bilinç

sürecinin ta kendisidir. O, duygusallıklarla dolu mecazî düşünce tarzı olup, eski düşüncenin itici gücü olarak karşımıza çkar. İlkçağ insanın yaratılışı, gerçek dünya ve doğa olaylarının nasıl kavranılacağı, ancak bu sürecin anlaşılmasıyla mümkün olur. Bir başka kaynağı da ritüeller olan mit, dünyada olup bitenleri açkJar. Temel görevi izah etmek değilse de en önemli özelliği, gerçekliğin doğrudan kavramlısı, duygusallık ve motiflik olan bu fenomen, dünyayı kavramanın eski bir tarzıdır. Dünyanın, yaratılışı ve doğanın mitolojik-sembolik kavran ısıyla elde edilen verilerin bilimsel olduğu, sonraki dönemlerin araştırmalannda kanıtlanmıştır. Mitolojik çağı doğrudan anlama yeteneğine sahip olan insan, yaratılışın sıriannı bilimsel verilere kıyasla daha derinden duyar ve bilir.

Mitolojinin karşılaştırmalı tarihsel şekilde incelen ilmesi, başlıca mitolojik konu ve motiflerin farklı dünya halklannda tekrarlandığını, başka bir deyişle farklı halklann birbirinden habersiz aynı yoldan gidip aynı sembolleri kullandıklan gerçeğini ortaya çıkanr. Dünya dinlerinin araştinlması, onlann da mitlerle dolu olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. A. F. Losev'e göre mit, ilkçağlarda inanç ve inanışla iç içe yoğrulmuştur. Onun yaratılışı korkudan kaynaklanmaz. Frezer'in "törenleri açıklayan ilkel bilim" olarak tanımladığı mit, tarihî olaylann yansıması olmaktan da çok uzaktır. İlkel kültürlerin vazgeçilmez parçası olan mit, bir zamanlar düşünüldüğü gibi sözlerin ilk anlamlannın yitirilmesinden de kaynaklanmamıştır.

Karakterlerini, doğa üstü varlıkların oluşturduğu mit, bir mecaz da değildir. Ancak mit, mutlak bir gerçekliktir ve onda uydurma yoktur. Aslında bir enerji olup kararsız düşünceleri yansıtan mit, hem diakronik (geçmiş hakkında hikâyeler) hem de sinkronik (şimdi ve gelecek arasındaki ilişki) olmakla her iki durumu da İçinde banndınr. Böylece mitin yardımıyla geçmiş, günümüz ve gelecek arasında bağlantı kurulur. Böylece nesillerin arasındaki manevî bağ sağlanır.

En eski çağlann ilk mitleri doğal olarak yazıya dökülemedikleri için arkaik şekillerinin kavranılması da mümkün olmamıştır. Birçoklannın mecaz gördükleri mitler, etnograflann verdiği bilgilere göre, evrimlerin ilk çağını yaşayan cemiyetlerde daha çok sözcük anlamında kavranıl-

mistir. Bilginin bir başlangıç şekli olan mit, cemiyet hayatı ve doğal ı toylar hakkında sinkretik bir görüştür. Yani mit. konuşulan bir tarihçe ı legil, yaşanılan bir tarihçedir. Mitte, insan uygarlığının ilk bilgileri ve ilk dini inanışlan yansımasını bulur. Mitteki kavrayış anlayışı, geleneksel mi. ımryia anlaşılan bilgi kazanmak değil, bir dünya görüşüdür. Böylece M ıii konulannda, insanın kendi kendini kavrayışının çeşitli şekilleri, kendi ifadesini bulur. İlkel ve arkaik cemiyetler için varlığını kavrayış anlaıııında her şey demek olan mit, zamanın başlangıcındaki mutlak tarif ı • insan davranışının örneği olarak kabul edilirdi. Mitlerin, uykularla da < İdinden gelen bir ilişkisi vardır.

18. yüzyıl dilinde gerçekliğin dışına çkan her şeye mit adı verilirdi. I[1] thofen'in mitte halkın hayatındaki olayların dinî inanışlar ışığındaki görüntüsünü görmesinden, psikanalitik ekolünün temsilcilerinin mitin İçeriğinde bilincin değişik hallerini görmelerine kadar farklı görüşler m»-voıttur. Bu görüşlerden biri de mitin, bilinç altından gelen bir uyı lı uma. düşünce, motif, söz veya rivayet olduğudur. O, dinî inançla U-gili bir olay değildir. Ancak son derece farklı görüşlerin olmasına rağmen ve mit kuramlannın zengin tarihine rağmen mitin ne olduğu hakkımla genel bir kanı yoktur. Aslında mitle ilgili ne kadar derin bilgiler - l< te edilirse bir o kadar da karmaşık sorunlar ortaya çıkmıştır. K. Levi Stross, "mitanlayışı, düşüncemizin keyfimize bağlı birtürüdür" der.

Gerçekten de mitte, sık sık rbrmel mantığın yasalan ihlal edilir. Çünkü mitolojik düşüncenin kendine özgü mantığı vardır. Mitolojinin ölçülı ıınin dışında ve yanlış bakıldığında, uydurma, tür veya psikolojik fenomen gibi kabul edilen mit, aslında kendi kendini yaratan bir sistem gibi doğadaki genetik hanza mekanizmasını hatırlatır. Mitolojik görüşlerin zengin sembolizmi, eski topluluklan günümüzdeki topluluklardan ayıran en önemli işaretti.

Kozmogoni ile kozmolojinin çakıştığı mitler ve mitolojik görüşler, yaratılışın tüm özelliklerini içererek bütün olarak "mitolojik dünya modelfnin temelini oluşturur. Bu model ise mitolojik metinler, arkaik yazılı edebî-kültürel abideler ve sanat eserlerinin temelini oluşturabilir. Bu metinler içerisinde, mitolojik rivayetler, sınamalar, yasaklar ve efsaneler, aslında mitle kanşık türlerdir. Ancak mit konulan, kesinlikle dağınık

değildir. Belli bir konu etrafında birleşen bilgi yüklü metinler silsilesidir. Dünya halklanndaki mit metinleri şekil yönünden aynı olup, kozmogonik mitler, etnogonik mitler ve takvim mitleri olarak aynlmıştır. Araştırmalar, nitelik itibariyle bu aynşmanın inanç, tapınış ve törenleri yansıtan bütün mit metinlerini kapsadığını gösterir.

Bir tür olayı olmayan mitin kendi içinde birçok işlevi mevcuttur. Örneğin ateşin elde edilmesi veya ilk kaosu temsil eden ejderha veya devlerle mitolojik kahramanın mücadelesi gibi konular, evrensel nitelik taşır. Yani herhangi bir etnik-medenf sisteme özgü bir ifade değildir. Bu bakımdan da millî medenî sistemin araştın İması nda önemli bir fonksiyon üstlenmeyebilir. Buna rağmen, her bir geleneğin içinde onu, başka geleneklerden ayıran mitolojik karakterler mevcuttur. İlk yapısallığın ifadesi olan mitin başlıca konusu, kaosun dağılıp evrenin oluşumu, dünyanın düzene girmesi ve yaratılışın tamamlanmasıdır. Onda olan ne varsa geçmiştedir. Mitin işlevi ise tüm bunlan izah etmektir. Bu anlamda, ilk yaratılış çağından bahseden mit. etiolojik İçerik taşır. O, dünyanın ve zamanın oluşmasını, büyük taşkını, kainatın sonunu, insan soyunun nasıl ortaya çıktığını, ölümü ve kültürel sayılan ne varsa hepsini açıklar.

Mitolojik bakımdan, mitlere mutlak gerçekliğin sözcüklerle anlatımı şeklinde bakılır. Gerçekte de mitle dil arasında bir ilişki vardır ve bu ilişki kendini mecazi düşüncede gösterir. Bu mecaz, mitle dil arasındaki ilintiyi sağlar ve bu yüzden de mecazın kaynağı, bazen dilin oluşumuyla bazen de mitolojik hayalle ilintilendirilir. Şellinq, mitolojiyi dilin dfvesi olarak görmüştür. Bir zamanlar sorun, dilin mitten önce yaratıldığı konusu olup mitin dilin bir ürünü olduğu kanısı hakimdi. Gerçekten de mit ve dil başlangıçta ayrılmaz bir ilişki içindelerdi.

Arkaik gelenekler açtsrtdan mitin gerçek gücü vardır ve onun gerçekliğine inanç, mitolojik karakterlerin gerçekte de varolduktan na dair inançta kendini gösterir. K. Levi Stross'a göre mit. geçmişi, günümüzü ve geleceği aynı oranda açıklar. Yani mit, içerdiği bütün versiyonlarla birlikte varolabilir. Değişimleri, mitin kendi nüvesini bir şekilde konar. Buna uygun olarak, her zaman bir mitten başka bir mit doğabilir. Her bir halk kendi mitolojik dünya görüşünü değişik yol lana yaşatmaktadır.

An. ,\U IHI süreç içinde onun ilk şekli tamamen bozulabilir ama ayırt < - ıı. i ı>ın-tleri her zaman kendini korur.

Mil. bir anlamda tannnın sıradan ölümlülere yasak olan bilinmezler ılOnvası ile ilgili bilgileri şamanlar, kahinler, peygamberler veya diğer ıı *a* Urla insanlara ulaştırmasrdır. Mit metinlerinde korunan mitolojik ıifiin y/>stergeleri İse görsel sanat örnekleri, mimari eserler, ptr ve . - .«k gibi doğal unsurtar, semboller v.b. olabilir. Ondaki bilginin gerçeklik derecesi de yüksektir. Bu bilgiler, kültürde mevcut olan metinleıin < legişiklik derecesinden kaynaklanır ve geleneğin en farklı seviyeleniHİf görülür. Geleneksel cemiyette bile bu metinler, dinsel-büyüsel inik kültürü örnekleri, efsane metinleri pareomiolojik yapılar ve benzeri metinlerdir.

İMİM sonraki çaglann kültürlerinde ise bu bilgiler oldukça değişik metinlerde korunmuştur. Halk kültürü ve diğer edebî metinlerde mito-Hik l>ilgi bazen de dolaylı olarak korunabilir. Yani bu bilgi metnin kendi K,inde değildir. Şiirsel dilin anlamsallığı bu bakımdan mitolojik sem-U illerle yüktü görünür. Böylece ilk dönemlerde bireyin ve toplumun • lı ıı ıya ve yaradılış hakkındaki tüm bilgi ihtiyacını karşılayan mitler, halk I ıılhnıinün kaynağıdır.

M. Eiizade'ye göre, mitin geleneksel anlamda en önemli işlevi, in-*-uı davranışlannın kalıplarını şekillendirmektir. Mit, genellikle insanlann davranış kurallannı belirler. Toplumsal değerler sisteminin şartlandırın etkeni olarak kişiye, doğadan, cemiyetten ve kendi bireyselliğinden gelebilecek kriz anlannı rahat geçirebilmesi için yardım eder. Mitlerin dilinin, sembolleştirme potansiyeli yönünden oldukça güçlü olduğu, kendi kendini yaratan veya kendi kendini kuran sözel geleneğin doga-Mnın araştinlmasryia kanıtlanmıştır. Ancak başlangıçta onun içeriğinde, mecazdan ve soyut anlayışlardan eser yoktur.

Psikoanalitik toplumbilimdligin temsikilerinin araştırmalan, gelişmiş cemiyetlerde kültürün hakim şekli olmaktan çıkan mit, istenilen halde yine de tamamen yok olmamış ve insan bilindnin bilinçaltı yapılannda eski motif şeklinde yaşamaya devam ettiğini göstermiştir. Bu ise dünyanın mitolojik kavranışının, insan psikolojisi ve uygarlıklann ayrılmaz parçası olduğundan kaynaklanır Mitler bu anlamda, sadece ya-

zısız geleneklerin, uzak geçmişten bugüne taşınan normal bir mirası veya kuru bir kalıntısı değildir. O, manevî hayatın bir parçası olmayıp, bütünlükte kültürün canına, kanına sinmiştir, (bak: Mitolojik Düşünce; Mitolojik Metin, Mitoloji)

MİT VE DİN: Mit genellikle, bir kültür şekli olarak ve mitoloji de bir bilim olarak dinden aynlamaz. Dinle mit arasındaki derin bağlılık, her yerde kendini gösterir. Mitle dinin birbirinden ayrılması, mitolojik düşünceyle yaşayan bir topluluğun ruh hayatını anlama olanağını ortadan kaldınr. Çünkü cemiyetin gelişiminin ilk çağlarında, mitolojiyle din bir bütünlük içinde olup. etnik-kültürel düşünceye güç veren enerji kaynağı olarak birlikte hareket etmişlerdir. Kült sistemine bağlı olduğundan, her bir mit, içinde dinî İçerik de taşır. İnsan uygarlığında normal mantığın kurallanna en az uyan olay, mit ve din olayıdır. Mit ilk bakışta, birbirinden ayn fikir ve düşüncelerden ibaret kaos görünümü yaratabilir. İlahi hikmet olağanüstü ve bilinç ötesidir. Onun için de sadece aklın ve zekanın gücüne dayanarak inanan gizli yönlerini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Ancak inanan bu gizli yönleri, sağlam bir zekayla da çelişki içinde değildir.

Dinin içinde hiç kuşkusuz, birbirini geçersiz kılan fikirler ve görüşler olabilir. Ancak her durumda din, bizi doğayla diyalog kurmaya ve olağanüstü güçlerle yakınlığı korumaya çağınr. Doğada mitin açıklayamayacağı veya herhangi bir şekilde aydınlık getiremeyeceği bir olay yoktur. Mit uydurma gibi görünür ancak buradaki uydurma bilinçaltında gerçekleşen bir süreçtir. Mitolojik düşüncede her zaman İnanç süreci İşler. Mitin gerçek temelini düşünce ve fikirden çok duygusal yön ve duygu yükü oluşturur. Mit ve il-

Kötü Ruhlan Kovan Bir Uygur Savaşçısı

kH dm. hiçbir zaman birbirlerinden ayn iki oiay gibi aigılanarnazlar. lUmlann hiçbiri diğerinden ayn olmamakla birlikte, aralanndaki bağlılık 111.111k kuralanyia açıklanamaz.

Mil ve İlkel din anlayışlan arasındaki bağlılık, arkaik düşüncenin beliıleyk isidir. Bu, doğa oiaylannda da olduğu gibi içeriden olan bir bağlılıkın Burada ne varsa, parçalanamaz bir bütün halinde kavranılır. Parı .«Lu arasında engeller varsa bile aşılmaz değillerdir. Hatta onlardan bilinin diğerine olan geçiş, evrimin gereğidir. Burada durgun olan hiçbir yy yoktur. .

İler şey değişim içindedir. Her şey her an yeni bir şekle bürünür. A I K .ık bu değişimler sonsuz da değildir. Mitolojik düşünce hayatın bulun şekillerini birbirine bağlı olarak götürür.

Mit, törenlerinden ayn düşünülemez. Tören ise aslında dinin bir göstergesidir. Bu anlamda din ve mit arasında gözardı edilemeyecek İMI bağlılık vardır. Eski Türklerin dinî inanç sistemleri Tanncılık olarak kaimi edilmiştir. Onun için Türk mitolojisinin temeli de Tanrıcılığa dayanır.

Böylece mitolojik bilinçle dinî düşünce arasında önemli bir farklık yoktur. Mit ezeli yaratılış çağında potansiyel din olarak ortaya gkmıştır.

MİT VE EDEBİYAT: Kültür, tarih boyunca oluşan mitolojik miras ile karşılıklı ilişkide olmuştur ve bu bakımdan edebiyat da bir istisna oluşturmaz. Mit. söz sanatının kaynağını oluşturur. Mitolojik inanışlar ve konular farklı haJklann sözlü yaratıcılığının önemli bir bölümünü oluşturur. Sanatsal irade, mitolojik görüşlerle genetik bağ içindedir. Bu bakımdan lıalk kültürü, mitolojiyle edebiyat arasındaki bir aşama niteliğini taşır. Sihirler ve hayvanlar hakkındaki hikayelerin ilk kaynağını da mitler oluşturur. Sihirli hikayelerin içinde geçen birçok motif i s e inisiasiya töreninden gelir. Ancak arkaik aşamada herhangi bir irade veya sanatsal düşünceden bahsetmek mümkün olmaz. Herhalde bu aşamada bütün toplumsal bilinç, bilinçaltı-sanatsal tipli, yani şiirsel mitolojik Özellikli bir düşünce tipi olmuştur.

Edebî konulann temelinde de mitolojik motifler bulunur. Edebiyatın bütün tarihi boyunca, mitolojiden gelen konulara ve motiflere rastlanılır. Aradan yüzyıllar geçse de sürekli gel işen-değişen edebi gelenekte.

yeni bünindügû anlamlara bakılmaksızın yasayan, belli mitolojik konular ve objeler vardır. Mit edebiyatın kendisini iradede en önemli bölümdür.

Edebiyatla mitolojinin karşılıklı ilişkisi, iki şekilde oluşur: BİrInd şekil, doğrudandır. Bu ilişki, mitin edebiyata "akıp gelmesi" şeklinde kendini gösterir. Yani. mitolojik konulu metinler, doğrudan edebî metinlerin konusunu oluşturur. İkind ilişki ise dolaylı ilişkidir. Bu durumda mitle edebiyatın ilişkisi, güzel sanatlar, kutsal âyinler ve benzeri araçlarla gerçeklesin

Mitoloji ve edebiyat, dünyanın birbirinden oldukça farklı iki görüntüsünü verir. Örneğin, başlangıç ve son anlayışlan, mit için bir arada düşünülemez ve çakışmaz. Yazılı edebiyat İçinse aynı şey geçerli değildir. Yazıya kadar olan çaglann kültürüne, mitolojik bilinç hakimdi. Eski Yunan şairleri, mitleri aklın kanunlarına uygun bir sisteme sokmak için çok çaba göstermişlerdi. Mitolojik dünya görüşü ise Yunan trajedisinin şekillendiği çağda bile etkisiz kalmadı ve mitolojik konulardan yararlanılma şeklinde kendini gösterdi.

Mitle ilişkilerin yeni şekli. Roma şiirinde kendini bulur ve tannsal vergili mitleri, tarihin felsefi anlayışıyla bağlar. Ovidi ise tam tersini yaparak, mitolojiyi dinsel içeriğinden anndınr. Edebiyatla mitin karşılıklı ilişkisi bakımından son yüzyılların edebî metinleri de oldukça zengindir. Örneğin. 18. yüzyılın irfan karışımlı edebiyatının temsildleri, hikâyelerinin oluşumunda mitolojik konulardan daha çok yararlandılar. Ancak ona tamamıyla yeni felsefî anlamlar yüklediler.

Mitolojiden. Indl'den, Kuran'dan ve Budizm'den gelen geleneksel konular 18. yüzyıl öncesine kadar, batı edebiyatında hakim konumda olup. edebî metinlerin temelini oluşturdu. Doğuda ise bu olaya çok sonralan rastlanmaktadır. Mitolojik inançlann gizlilik ve kutsallığını yitirmesi ve mitlerin geniş açıklamalara maruz kalması, onlara sanatsal göstergeler sisteminin unsurlan olma yolunu açtı. 19. yüzyılda özellikle Alman, belirti ölçüde de İngiliz Romantizm'i antik. Hıristiyan ve doğu mitolojilerine büyük ilgi göstermeye başladı. Bu yüzyılın son lan nda ise felsefe ve güzel sanatlarda. Modemist akımlar bu mitolojilere olan merakı hat sayfaya çıkardı. R. Vagner'in müziği, Nisşen'in "Hayat Felsefe-

»I V \ol< ıvyov'un dinî felsefesi. Sembolizm ve Neo Romantizm, bu inin lininleridir. Mitin ilk felsefesi ise Şelling tarafından bu dönem ı. 4u>nınjlur. Mit ve edebiyat ilişkileri bakımından **19.** yüzyılın Rus . *K -ı »yalı örneklerinden olan N. Gogol'un "Vry" hikâyesi Örnek sayla ı -un ı itigu Slav mitolojisindeki "Vry" motifi hakkında Ukraynalılar ara- **ndı** 19. yüzyıla kadar korunan efsane, adı geçen bu eserle sanatsal ı. iri «fy.iiin bir parçası olmuştur.

A/rıİMycan yazartanndan olan E. Hakverdiyev. 20. yüzyılın ilk yılın- .1, v.»/«lıgı "Peri Cadu" trajedisinde de mitten yararlanarak, esere peri. II41 »k-rviş ve cin gibi mitolojik kökenli motifler dahil etmiştir.

Aılık 20. yüzyıl dünya edebiyatında, mitolojik konu ve unsuriann- .l,ın geniş bir şekilde yararlanılıyor. Ancak bu yüzyılın mitolojik roman- UIHHU. eski mitolojik ihtirastan eser kalmamıştır. Bu dönemde, mrtolo- liıiiu etkisi, şiirde Elıot. Yets, Paund; d ram ada Khodel, Anuy. Jirodu. .....I ve özellikte de hikaye ve romanda T. Mann. Coys. Kirş. Friş, Mer- ıil K.u|x*nter(Asturais. Markez ve Bulgakov gibi isimlerde kendini tetir. Bunun yanısıra "roman-mit" türü ortaya gkar.

Latin Amerika ve Afrika sanatglannın yaratıcılığında gerçekleşen <„«£<la> Modemizm. buralarda yaşamakta olan halk kültürü gelenekie- rtyte hır arada yaşamaktadır. Bu olanaktan mahrum olan Avrupa ve Ku- /••y Amerika yazarlan. sadece antik ve bibüya konulanndan yararlana- l»hy<xlar ve bu anlamda mitolojik metinleri efsane metinlerin içinde y.ı>ıtıyoriar. T. Mann ve C. Coys bu edebiyatın klasikJerindendir.

Dilbilimcileri. C. Coys'un "Uliss" eserinde kahramanın Dublin sokak- LuiiKla başına gelenterie. bazı halklann ata-kahramanlan hakkında olan mıiok>jik metinler arasında yaptsal benzerlik görmektedirler. Coys'dan laikli olarak T. Mann. "Sihirli Dag" adlı eserinde sırf mitolojik değil. Ayinsel modellerden de yararlanmıştır. F. Kafka'nın yaratıcılığında İse ***ys*** leneksel mitolojik metinler agk bir şekilde değil, ters çevrilmiş halde kullanılır. 20. yüzyılın modemist edebiyatı, genellikle, gerçekliğin resmî olan miti ters çevirir. G. G. Markuez'İn "Yüzyıllık Yalnızlık" romanı ise mitoloji ve halk kültürüyle kaynaşıp kansan bir eserdir.

Mitolojik motifler ve dünyanın mitolojik mantıkla kavranması, biraz farklı olarak Sovyet edebiyatında da kullanılmıştır. C. Aytmatov'un

"Gün Var Asra Beraber" ve "Cellat Kötüydü" eserleri, M. Bulgakov'un eserleriyle birlikte bu dönemin belirgin örneklerinden sayılabilirler. Azerbaycan edebiyatında Y. Samedoğlünun "Cinayet Günü" romanı, mitolojik katlan ve canlandırdığı talih mitolojisiyle dikkat çeker. Isa Muganna Hüseyinov'un "Mahşer" romanı büyük çağda mitolojik unsurlar içerir.

Mit ve edebiyatın problemlerini araştıran geçmiş Sovyetlerin mitolojik bilimdlerinden olan O. Freydenberg, mitin, antik edebiyatın farklı konu ve tarzlanna dönüşme süredni anlatmıştır. A. Losev ise daha çok antik unsurlar arasında, güzel sanattann gelişiminde mitin oynadığı rolü ortaya çıkarmıştır. Bu konular, 1960-70 yıllan arasında yazılmış Y. Meletinski, V. Ivanov, V. Toporov, S. Averinsev, Y. Lotman ve benzeri yazarlann eserierinde de işlenmiştir, (bak: Neomitolojik Düşünce)

MİT VE EFSANE: Kahramanlık efsanelerinin en önemli kaynağı mitlerdir. Efsanenin en eski tipi, ilk atalar ve kültürel kahramanlar hakkında yazılan mitolojik hikâyelerdir. Yani, efsane ilk aşamasında, mitolojik zeminde oluştuğu için, içerik itibariyle mitin bir şeklidir. Evrensel modeli koruyan arkaik efsanelerdeki kahraman motifleri, mitolojik kaynaklı olup, ilk ata ve kültürel kahraman tipleriyle genetik bağlılık içindedirler. Bunun için de efsane, mitolojik dünya görüşüne çok yakındır ve mitolojik görüşlerin oluşumu zamanında da destan ve efsaneye başvurulur. Bu yakınlık kuşkusuz her koşulda aynı özellik taşımaz.

Mitoloji üzerinde çalışan bilim adamlarının vardığı sonuca göre, kozmogonik ve etnogonik mitlerle kahramanlık efsaneleri arasında aynı denecek kadar bir yakınlık vardır. Şamanizmle de bağlanan tören içerikli efsaneler de genellikle takvim mitleri üzerinde oluşmuştur.

Mite kıyasla, efsanenin şiirsel yapısı da farklıdır. Atlı göçebe bir ırk İçin destan, onun hayal kaynağı ve gücünü artıran en önemli etkendir. Türk efsanesi bu anlamda uygarlığın en üst katlannda konumlarım ıştır. Bu efsanelerde toplanan tarihî bilgilerle birlikte, mitolojik bilgi, efsanevî anlatıcılık kültürünün kendi yasalan çerçevesindedir. Buradaki destan, tarih değil, sadece sanatsal bir kaynaktır.

Türk destan kültürel geleneğinin doğu kolunu oluşturan Altay, Tu-

• Vakur. Şor, Hakas ve benzer soyların destanları arkaik tipli destan-Uıdıı Burada şaman mitolojisi ve dünya görüşünden gelen unsurlar yn/evdedlr. Türk destan geleneğinin batı kolunu oluşturan Oğuz, Kip-ini. w Kartuklarda ise daha alt kanardadır. Çok eski cağlarda bu des-ı u <ı " • ıvlarda okunurdu ve avlann uğurlu geçmesi için koruyucu ruhla-n memnun etmeyi amaçlıyordu. Kuday, Ülgen, Erlik, Gök şamanı Kız-ı uı I Hu şaman Ruhlan ve Ulu Toyon gibi mitolojik motifler, bu destan-.....M laiml karakterleridirler. Bu anlamda "Gök Oğlu"yla şeytanî güçle-ıln vı-1 vrenle kaosun zıtlığı, mitolojik özellik taşır. Ersane kahramanının ı.i'-vı. araa şamanın işlevine yakındır. İlk insan ve ilk ata olan bu kahra-n ı M ı her üç dünyada (yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı) da istediği gibi do-i ı ıblllr. Gök ruhlanyla agkça ilişki kurabilir. O. kaderin hükmüne bo-yun eğmez ve şeytanlarla savaşır. Ölüp-dirilme kavramının, şaman mi-|ı (fisinde olduğu kadar güçlü yer aldığı bu destanlarda, ölümle hayat arasındaki sınır neredeyse silinir. Burada büyü gücü ve şeytanî görüşler en önemli yeri tutar. Tüm bu yönleriyle bu destanlar sihirli hikâyelere «»lı hıkça yakındırlar.

Batı Türklerinin destan lan nın mit ve törenlerle bağlılığı üst katlarda ki .ılınmaktadır. Doğu Türk destan tiplerindeki kılık değiştirme, büyülü gl ĸ, sahibi olma. ölüp-dirilme, kötü ruhlarla çarpışma ve benzeri mito-l< >|ik unsurlar da batı Türk destan tipinde yoktur veya hissedilmeyecek kadar azdır. Törensel-mitolojik unsurlannın alt katlarda korunduğu bu destanlar, ilâhî unsurian koruyamaması nedeniyle daha çok etnik özel-likler taşır.

Örneğin, Oğuznameler Oğuz ilinin salnamesi gibi şölen, düğün ve şenlik törenlerinde okunarak ırkın istek ve duygulannı yüksekte tutma-yı amaçlıyordu. Ancak şamanlann ve bahşılann hastalan tedavi etmesi gibi etnografik veriler, batı destanının da İlk çağlarda mitolojik-törensd ö/ellik taşıdığını gösteriyor. Doğu geleneğindeki mitolojik özellikli zıt-lıklann yerini ise burada artık etnik zıtlrklar alır.

Böylece Türk destanlarının yapısal-anlamsai özellikleri arasında, mi-lin tuttuğu yer bakımından, ister arkaik batı, isterse klasik doğu destan kollan kendini gösterir.

MİT ve HİKAYE

MİT VE HİKAYE: Hikaye ile mit anlayışları arasındaki sınınn belirlenmesi, teori ve pratik ağsından da önemli sayılır. Teorik bakımdan önemlidir çünkü: bu, sinkretik tabiatlı ilkel uygarlık sorunuyla doğrudan bağlı bir konudur. Pratik bakımdan İse eski uygarlıklarda hikayelerin, mide ve mitolojik rivayetlerle derin bağlılığına yöneliktir.

İlkel halk kültürü çerçevesinde mitle hikayenin sınıriannın belirlenmesi oldukça zordur. Bu zorluk, mitoloji hakkındaki çeşitli yazılarda defalarca söylenilmiştir. Çünkü bu ikisi bazen, o kadar üst üste gelir ki etnografide de halk kültüründe de sadece hikaye olarak adlandırılabilir. Bu metinler için önemli olan, taşıdıklan toplumsal işlevdir. V. Propp, içeriğinde mitle bağlı olduğu için sihirli hikayeleri mitolojik olarak görüyor. Bazıları ise miti. hikayenin değişmiş şekli olarak görmektedir. Ban araştırmacılar da ilkel zamanlann tüm hikayelerini mit sayarlar.

Böylece ortada bir terim karmaşası var ve bu karmaşa da aslında, mitlerle en eski hikâyelerin yakınlığından kaynaklanır. İlkel halk kültüründen bahsedildiği zaman, bu İki farklı anlayışın karşılaştın imasj ise genellikle yanlıştır. Çünkü mitin kendisi, doğası itibariyle ne kadar bir hikâye şekline sokulsa da ondaki hikâyeligln belirli Ölçüleri vardır. Mit, dünya görüşüyle bağlı bir olaydır ve en önemli işlevi açıklamaktır. Hikaye ise anlarjcılık kültürüyle bağlıdır ve doğrudan hikâye veya efsane anlatımıyla ilgilidir.

Halk kültürü (halk bilimi) konusu bir bilim olarak ortaya çıkmaya başladığı zamandan beri. mrti hikâyeden farklı kılan gerçek kriterlerin belirlenmesi önem kazanmıştır. "Mitoloji Mektebi" temsilcilerinden tutun, "Neo Mitoloji Mektebi'nin temsilcilerine kadar çok sayıda araştırmacı bu konuyla ilgili görüş bildirmiş ve bazı durumlarda halk kültürünün özellikleri hiç dikkate alınmayarak, edebiyat bilgisi ölçüleri içerisinde sorunun çözümüne çalışmışlardır. Bundan başka, mitle hikâye arasındaki İlişkiler "gerçek-uydurma", "dinsel-dinsel olmayan" seklinde karşılaştırmalarla da açıklanmaya çalışılmıştır.

rdır. Bundan başka; mitle

Hikâyenin motifleri, çok eskilerde arkaik çağının mitolojik dü-

, ..." Unlanır. Çok sayıda hikaye motifi, kendi yorumunu sadıve j| mitolojik anlamı ışığında bulabilir. Sihirli hikayelerin birçoğunun . . . . ı. inisiasiya ve geçiş törenleri yatar. Kültürel kahramanlar hak- '... ı .11 mitler, hikâyelerin önemli bir bölümünün oluşumunda etkin rol • V " " " > " ' Hayvanlar hakkındaki sihirli hikâyelerde ise hayvan biçimd ıιMrıın ı/k-ri agk bir şeklide görünür.

Mm hikâyeden ayıran başlıca özellikleri: törensel değeri, gizliliği, 11.1 ülığı, gerçekmiş gibi kavranılması oluşturuyor. Efsanevî halk kültü- MHMHI m (»nemli tünerinden olan hikayeyle, şiirsel yapısı ftibariyle. ne- n ılryv tüm dünya halklannda benzer şekillerdedir. Dinsel büyü işlevi layyan hikâyenin beslendiği kaynak ise geçiş törenleriyle birlikte çeşitli ... imimle olmuştur. Hikaye harmanının işlevleri, onun şaman çizgile- ıini «İr ortaya çıkanr. Hikâyelerin millî özellikleri, taşıdıktan mitolojik ka- ı ıi'ıııiı-ı v«- görüşlerle ilgilidir. Mitolojik İnançlar, hikâyede tersine dö- ... ı.ıln Örneğin, tarilısel olarak öldürülmüş biri. hikâyelerde sanatsal tuıUtımn kurallarına uygun hale getirilip öldüren hâline çevrilebilir. Mi- ti ***Ai*** nık dünya görünümüyle aktüel insanlann arasındaki baglann kopması. Iıir yerlerde hikâyeyi yaratır.

lartışrnanın başka bir konusu ise mitin âyinsellikle olan bağlılığının, mutlak özellik taşıyıp taşımamasıdır. Neo mitoloji araştırmacı lan mitte. ***u*** mtıin yansımasını ve hatta belli bir ölçüde onun bir parçasını görürler. Ilı unın için de mitin tÖreseUikten aynlmasını. onun hikâyeye çevrilmesi yolunda ilk şart sayıyorlar.

i i Tensel özellik taşımayan mitler de yok değildir. Ancak tören kaynaklı olan. kutsal törenin yorumunu verip içeriğini açıklayan mitlerin ıvmktle bağlılıktan nın kopması, onlann hikâyeye çevrilmesi İçin ilk adımdır. Mftlerdeki yasaklann giderek ortadan kaJdmlması. onu dinleyenlerin arasına kadınlann ve çocuklann da dahil olması ve daha eğkiKİirid olabilmesi için bazı aynnnlar eklenmesiyle gerçekleşir. Bu da mitin dinsel-kutsal içeriğinden srynİması için atılacak en önemli adımdır. Gizlilik ve dinsel değerlerini yitirmesi, mitin hikâyeye dönüşmesi için gereken ortamı hazırlar. Gizliliğini ve kutsallığını yitirerek, dinsel olmayan içeriklere bürünmesi. anlatılanlara olan inanç gücünü de zayıflatır. Daha sonra eğlenceli olması için anlatıcı, kendi hayal gücünün ürü-

nü olan unsurlar ilave eder. Sonuç olarak anlatılanlar, artık "yaratılış çağının gerçek kutsal tarihi" veya gerçekte yaşanmış olan "aziz geçmişimiz" değildir.

Tüm bunlara rağmen, kutsallığını yitirmiş mit, hâlâ hikâye demek değildir. Mitin en önemli özelliği yaratılış çağında ortaya çıkanlarla bağlılığıdır. O. içerik itibariyle ırksal işlev taşır. O. mitolojik çağm ilk yaratılışı, dünyanın oluşumu, gökyüzünün yerden ayn İması ve ateşin bulunması gibi olaylan açıklar. Mitolojik zaman ve etioloji, kınlmaz bağlarla birbirine bağlıdır. Buradaki her bir olay, kozmogonik özellikte olup, dünyanın merkezine dayanan ırkın hayatıyla ilgilidir.

Hikâyelerde ise durum farklıdır, örneğin, ateşin çalınması, kahramanın kişisel talihi ile bağlantılıdır ve herhangi bir evrensel özellik taşımaz. Mitte tüm bunlar kültürel kahramanın gücüyle gerçekleşirken, hikâyede hayvan biçimci varlığın gücüyle olur. Mitolojik kökenli olma olayı, hikâyelerde anormal şekilde doğma olayma dönüşür. Hikâye kahramanı, büyülü güce, inisiasiya töreninden geçerek ve ruhlann koruyuculukian sayesinde kavuşur. Yeri geldiğinde de bu güçten mahrum edilebilir. Ancak böyle bir özellik, mitolojik kahramanın dogasındadır.

Hikâyedeki fanteziyle, bazı inanışlar arasında yaşanan aynlık, sihirli hikâyelerin klasik şeklini oluşturur. Örneğin, hikâyedeki mitolojik varlıklar, herhangi bir İnanışın izini yaşatan mitolojik rivayetterdeki varlıklardan farklıdır. Mitteki temel konu İnisiasiya töreniyle ilgilidir.

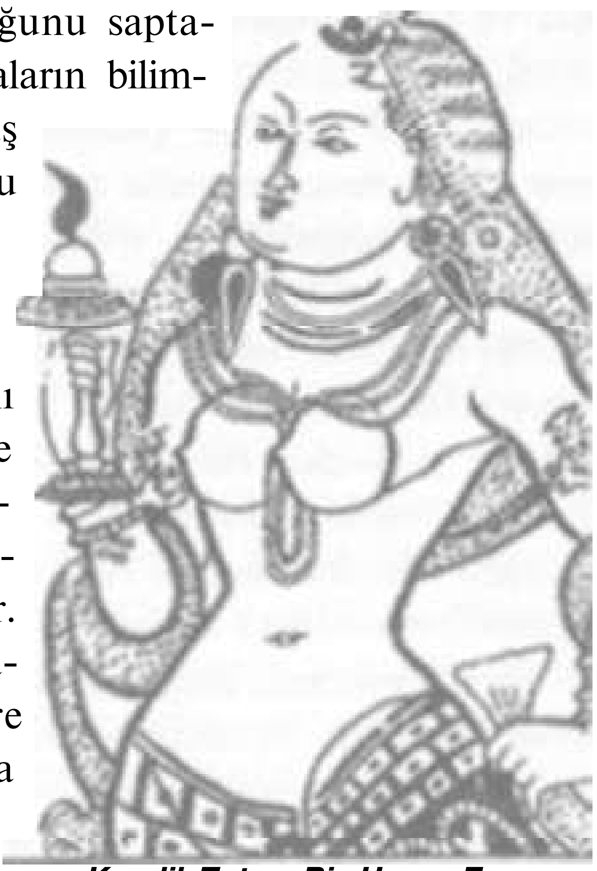
Hangi metnin mit, hangisinin hikâye olduğunu anlamak bazen zor olur. Birbirine oldukça yakın içerikteki metinler ise farklı ırklarda farklı şekillerde yorumlanabilir. Bu anlamda hayvan kılığında olan varlıklarla ilgili metinler daha belirgindir. Ondaki ırksal karakter tam olarak belli olmadığından, o ırkın nüvesiyie ne derece bağlı olduğunu kestirmek zordur.

Genellikle arkaik halk kültürü çerçevesinde mitolojik yapı itibariyle mit ve hikâye arasındaki ilişki belirsizlik İçerisindedir. Çok sayıda metin, hem mit hem de hikâyenin İşlevlerini taşır ve evreni aynı ölçüde açıklar. Tüm bunlar, ilkel mit- hikâyelerin analiz yöntemlerini oluşturmasını zorunlu kılıyor. Ayinsel törenlerle bağlılığı ve gizli, kutsal ve dinsel içe-

ıik ı.r,.ıtnası. mitin başlıca özelliğidir. Karakterlerin mitolojik özellik taşı-nı.«I.m. bit metnin türünü belirlemeye yetmez.

Mit. kendine İnana talep eder. Ancak buradaki gerçekliğe inanç ..l.ıyı, ruhsal olmaktan çok, tarihsel özellik taşır. Mitin anlattı klan na ıikUM m kalmadığı, mitolojik kahramanların yerini normal insanlann tut-tıiftıı ve ırksal özelliklerin kaybolduğu bir dönemde, onun sihirli lOkayeye dönüşmesi İçin ilk şartlar oluşmuş demektir. Bu anlamda hikayenin başlıca kaynağını da mit oluşturmuştur denilebilir. Onun için mu hikayenin, hikaye ise mitin köklerine gitmek için anahtar rol oyna-yabilir Hikaye ve mit ilişkisinin belirlenmesinde mitolojik rivayetler de «lıorrli kaynaklar sayılırlar. Ancak bu sorun tam olarak aydınlığa kavuş-muş değildir.

MİT VE RİTÜEL (ÂYİN): Mit ve tören, eski kültürlerde işlevsel ve yapı-•»I olarak bir bütünlük içindelerdi. Mitolojik dünya görüşü, kendi irade-•UH sadece teorik olarak değil, pratik olarak da ayin-ıı »tenlerde bulurdu. Mitoloji araştırmacı lan, mitin mi /g yoksa "ritüer'in ml dalıa önce olduğunu sapta-ııaya çalışıyorlar. Ancak bu araştırmaların bilim-vl dayanağı olmadığından, çağdaş kultürde mitle "ritüel"in birincil sorunu t.un olarak belirlenemiyor. Bu yönüyle bir ölçüde ünlü. "tavuk mu (inceydi, yumurta mı?" sorununu hatırlatıyor. Tören kendi açklamasını tabii ki mitte bulabilir. Bu yüzden de ilkel topluluklann gözünde mit. gerçek canlılık olup, "ritüel" kanalıyla ge-k-neğin dayanıklılığını destekliyor. Adı. en eski ve ilk mitolojik yapı olarak gören bazı araştırmacılara göre mit. ad ve motif gibi "ritüeTden daha eskidir ve onu doğurandır. Mitolojik konu da "ritüel"in kendisini açık-

Kandil Tutan Bir Uygur Tannçası

lar. Din tarihçilerine göre, inanışlar gibi, ritüel-törenler de kültürün nüvesini oluştururlar.

Mitle ritüel arasındaki derin bağlılık, belli âyin-törenlerin açıklamasını veren "tören m ineri" anlayışında kendini gösterir.

Farklı mitolojik görüş ve inanışlar, âyin-törenlerde yaşamaya devam edebilir. Mitle ritüelin bağlılığı, kendini bir de ritüei-âyin özellikli mitolojik inanışlarda gösterir. Halk kültürü motifleri de ritüeller ve onlarla bağlı mitlerin izlerini taşırlar.

Tüm dln-büyü İçerikli ritüelin temelini oluşturacak unsurlar mitte mevcuttur. Mit, ritüelin anlamı gibi, onun aynlmaz bir unsurudur. Ancak bu bağlılık çift yönlü olmayabilir. Dünyanın, insanın ve doğal unsurların yaratıImasryia ilgili ritüellerle bağlı olamayan çok sayıda mit vardır. Bununla birlikte ilk insan birliğinin davranış tipini belirleyen bilgiler kümesi gibi, mitin rol oynamadığı ritüel yoktur. Bu anlamda ritüel İle karşılıklı bağlılıkta olan mit, onun kaynaklanndan birini oluşturarak, herhangi bir dinin aynlmaz parçasına çevrilir, (bak: Mit; Ritüel)

MİT VE TARİH: Mitler hiçbir zaman ölmez ve her bir ırk. kendi mitolojik dünya görüşünü değişik yollarla yaşatmaktadır. Bu yollardan biri mitlerin tarihî gerçekler içererek halk hikâyelerine çevrilmesinden İbarettir. Tarihî rivayetler mitle tarih arasındaki ilişkinin ifade şekillerinden biridir. Eski uygarlıklarda, mitolojik içerikli kaynaklar, tarihî kaynakların yerini doldurur. Şiirsel mitolojik gelenek, sonraki çağlarda bile, tarih bilincinin oluşumu bakımından büyük önem taşır. Antik Yunan yazarlarından olan Herodot. Fukidid ve Polibi zamanın dönemsel ligi kavramından yola çıkryorlar. Aristotes, Tarihin Atası" bilinen Herodot'u "mitolog" olarak adlandırıyor.

Tarih bilincinin iradesi olan eserlerin oluştuğu ilk zamanlarda, bu eserlerde evrenbilimi anlayışı ve şiirsel mitoloji hakimdi. Hatta ilk coğrafî konulu eserlere, evrensel mekânın tanımıyla başlanryor. Ancak tarih de başlangıa itibariyle evrenbilime bağlanmakla kalmayıp, belli bir dönem evrensel düşüncenin devamıymış gibi ortaya çkryor. Bu yüzden de mitlerle tarihî rivayetler arasındaki sınırlar, bazen netleşemiyor. Doğanın ritminden kopan tarih bllInd, ilk insan gruplan ile yaşayan in-

san gruptannı bir araya getirir. Tarih geleneğinin binasını kuran ilk atalar motifleri de mitten kalmadır. Ne olursa olsun, bütün tarihî gerçeklikler, nilhiyetinde hazır mitolojik kalıpiannın ölçülerine sığdın labtl ir. Çünkü •i'emin de birbiriyle genetik bağı vardır. Yani. mitolojik dünya görüşü- ı»ün değişik yollarla yaşadığının bir başka yolu da tarihî gerçekleri içe- ım mitlerin halk hikayelerine çevrilmesidir. Millî mitoloji etnik-kültürel y.Heneginin tüm alanlarıyla yakından bağlı olduğu gibi, tarihle de sıkı Ur İlişki içindedir. Tarihî bilinç ve millî tarih geleneği, ilk çağlarda bütünlükle mitolojik mirasın üzerinde yükselir. Sonraki zamanlarda da bu Uıolıhk zayıflamaz ancak en derinlerde korunduğuna göre, ilk bakışta Köze çarpmayabilir. Mitin tarihle ilişkisinin kendi Ölçütleri vardır. Bazen ı-lli bir etnik-cografl mekanla bağlı olarak cereyan eden tarihî süreçJe- rfn, mitlerle bağlı olduklanna İlişkin mitolojik görüşler ohjşabilir. Bu da mitle tarih arasındaki ilişkinin başka bir ifadesidir.

Mitolojik varlıklarla özdeşleşen motiflerin tarihinin, belli kişilerin adlarıyla ilintilendirilmesi, sadece Türk kültürlerinde rastlanan ve rastlantı sayılabilecek bir olay değildir. Türk etnik-kültürel geleneğinde mit ve tarih bilinci arasındaki ilişkilerin araştmirnası açısından mitolojik unsurlaria zengin olan "şecereler" de oldukça değerli kaynaklardır.

MİTE: Kırgız halk kültüründe sık sık rastlanan şeytanî bir motif. Onun gerçekte de var olduğuna ve insanlara zarar verebildiğine inanılmıştır. (ıcnelde üstünden başından pislik akan, ihtiyar bir kadın kılığında betimlenir. Bazen ise 12-13 yaşlan nda bir çocuk boyunda düşünülen bu şeytanî varlık. İnanışlara göre insan ayağının değdiği yellerden uzak onnaıılarda ve dağlarda yaşar. Görünüş olarak normal insanlardan î fark edilemez ve bunun sayesinde de irv O sanlann içinde dolaşarak karşılaştığı genç ve saf kızlan kandırarak kendi evine götürür ve her gün birkaç kez onlan, başındaki J bitleri temizlemeye mecbur eder. Onlar bitterle uğraşırken de kendisi onlann diz ka-

paklarından kanlarını emer. Birkaç gün içinde çok kan kaybeden bu kız düşüp ölür ve "Mite" de onu yer.

"Mite" motifi, İslam öncesi demonolojik görüşlerin ürünüdür, "jel-moguz Kempir" adıyla bilinen demonolojik varlıklardan farklı olarak, yayılma alanı azdır ve sadece Kazak demonolojisiyle sınırlıdır. "Mite" admm anlamı, sözlüklerde bazen "hortlak" olarak geçmektedir.

MİTOLOJEM: Mitolojik araştırmalarda rastlanan, ancak gerçeklikten uzak olup, neyi ifade ettiğine yönelik tam ve kesin bir fikir sahibi oluna-mayan terim. Mitolojiye dair etkin bil imsel-teorik düşüncede mitolojik yorum tekilliğini bildiren bir anlayıştır. Her bir mitolojem, kendi içinde mitolojik düşüncenin birçok evrelerini koruyup saklayabilir.

Halk kültürü metinleriyle ilişkisinde, motif hangi anlamı ifade edi-yorsa, mitolojik metine olan ilişkisinde, mitolojem de aynı anlamı ifade eder. Örneğin, Halk kültürü metinlerinde ölüp-dirilme motifinden bah-sedilirse, mitolojik metinle olan bağlılığında o motif bir mrtotojemdir. Yani. mitolojik metinle mitotojern arasındaki ilişki yorumun en üst yü-zeyinde değil, daha derinlerdeki içerik pianındadır. Bu anlamda mito-lojem kavramı, bazen mitolojik metnin tüm içeriğini anlatabilir.

Araştırmacıların görüşüne göre. Türk etnik-kültürel geleneğini oluş-turan metinler arasında, eski mitolojemleri tam olarak ifade eden me-tinlere pek rastlanmıyor.

MİTOLOJİ: Millî-geleneksel kültürün kaynağı ve tarihsel olarak en eski şekli. O, yaradılışı kendine has kanunlarla agklayan, etnik-kültürel gele-nek taşryrcılannın düşünce potansiyelleri ve davranış biçimlerini düze-ne sokan, dinamik göstergeler sistemidir. Mitolojinin başlıca anlamını, kaosun evrene çevrilmesi oluşturur. İlk felsefi sistemler bile kaynağını mitolojiden alırlar. Bir zamanlar hatta felsefede bile, sadece dünyanın anlaşılması fikri yer alıyordu.

Mitoloji anlayışı, bilimsel yazılarda birkaç anlamda kullanılır. Onun bir anlamı herhangi bir tarihsel-kültüreJ geleneğe ait olan mit metinleri-nin toplamı demektir. O zaman herhangi bir mitolojiyi sistem olarak diğer geleneklerden ayırt edebilmek için, onlann dil ve etnik bağlılıkla-

niKlan yola çıkılır. Yani. buradaki mitolojik sistem, onu oluşturan yapı--ıl unsurlar arasındaki karşılıklı bağlılıklarla tanımlanır. Çağdaş bilimsel-ıı-orik görüşte, dünya görüşü ve dünyayı kavramanın özel formülünü İMkiirmesi. mitolojinin ikinci bir anlamıdır. Paradigmasal bir bakışla ba-l-ılırsa mitoloji, bu anlamryla mit anlayışına yakın ve hatta onunla aynı .uılam ifade etmektedir. Bu bakış, mitoloji deyiminin üçüncü bir anlamını da ortaya koyar. Yani bu kavram, aynı zamanda mitleri ve mitolojik sistemleri araştıran bilimin adını oluşturur. Bu bilimin tarihi, birbirine karşı olan iki ekol çerçevesinde, "mitoloji" ve "antropoloji" olarak 19. vü/yılın ikinci yansından başlar, (bak: Mitolojik Kuramlar)

Bir semboller bilimi olup. mistik anlamlar içeren mitoloji, ruh hayatından doğmuştur. Onun sembolleri sözlerdir, tik inanış sistemleri çağında yaratılmış sözler yaşadıkça, mitolojinin kural lan çerçevesinde yaşanır, düşünülür ve davranılır. Geleneksel düşünce ve davranış şekillerinin temelini de bu kurallar oluşturur. Bilimin ise 19. yüzyılın pozitivizminden farklı olarak, mitolojik düşünceden kalma sözler dünyasında yaşamakta olan mitolojiyi, sıkıştınp ortadan kaldırmaya güce yetmez.

Mitolojik Sembolizm, arkaik Sinkretizm'in başlıca koşulu olduğu gibi, sonraki dönemlerin geleneksel söz sanatında da görüntü sisteminin temelini ve millî edebiyatın içeriğini oluşturmuştur. Mitoloji, bütün semavî dinlerin kutsal yazısının kaynağını oluşturmuştur. Edebiyat bilimindeki ritüel mitoloji mektebinin öncülerinden N. Fary, incil'i "edebî arketiplerin dil bilgisi" olarak tanımlıyor.

Belli bir bilgiyi, aynı zamanda birkaç dille ifade edebilmek gibi bir özelliği olan mitoloji, arkaik halk kültürünün de temelini oluşturur. Uygarlıklar, yazının keşfiyle, "yazılı" ve "yazısız" uygarlıklar olarak ikiye aynldılar. ikinci grubun çevresi, giderek daralmaktaydı. Mitolojik düşünce, yazılı uygarlıkla birlikte ve onun içerisinde kendisine ayn bir ortam yaratarak yaşamaya devam etmektedir.

Mitolojik anlayış hakkında, farklı araştırmacılann farklı tanım ve yorumlan vardır. Çağdaş bilimde İse mitolojik denildiği zaman, önce herhangi bir mitolojik sistem ve bu sistemin temsil ettiği dünya modeli düşünülür. Ancak bir sistem olarak onun da oluşması gerekiyor. Çünkü metinlerin hiçbirinde mitolojik düşünce bir bütün olarak yansıtılmıyor.

MİTOLOJİ

Ancak bu sistemin unsurları, belli bir kültürel geleneğe ait dünya modelinin görüntüsünü veren metinlerde, bazen açık bazense dolaylı bir şekilde dağılmıştır. Onun için de sırf bu metinlere dayanarak sistem oluşturmak olanaksız oluyor.

Mitoloji, tarihin derinlikleri ve uzak geçmişlerle bağlı, eski millî-manevî değerler sistemi olarak kalmıyor. O, halk kültüyle derin ve sistemli bir bag içerisinde olup, herhangi bir etnik kültüıün aktif kaynağı gibi. sistemin temeline dayanarak onun yapısını belirtiyor. Aynı etnik-kültürel geleneğin taşıyıcısı olan insanlann düşünce ve davranış modellerini düzene sokan da odur. Halk kültürü, her zaman kendi içinde mitolojinin en derin İzlerini taşır. Arkaik mitolojik efsanelerden başlayarak sihirli hikayeler, tören folkloru ve bilmecelere kadar tüm halk kültürü türlerinin kaynağı mitolojidir. Halk kültürünün hem içerik hem de yapısal-anlamsal olarak bağlandığı mitoloji, doğrudan millî karakterle bağlı bir olay olup. tamamıyla tarihî-millî karakterin oluştuğu belli bir dünya modelinin oluşma, yaşama ve işleme mekanizmasını aktanr.

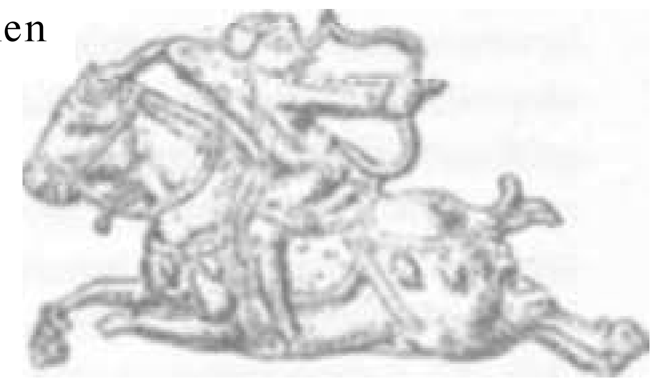
Millî karakterin içeriğini irade etmekle kalmayıp, onu biçimlendiren de yine, millî mitoloji ve onun temeline dayanan dünya modelidir. Bu yüzden de herhangi bir dünya modeli, her zaman ve her yerde millîliğiyle seçilir. Onun dış etkenlere karşı tepkisi de tamamıyla onun milliyetçiliğinden ileri gelmektedir. Dil ve geleneksel kültür, her zaman karşılıklı İlişki içindedirler. Geleneksel kültürün Öğrenilmesinin en önemli kaynağı hiç şüphesiz dildir. Çünkü dil. mitolojik dünya modelinin millîliğini de belirleyen ilk etkendir. MilR duygu ve din düşüncesiyle, enerji yüklü dil arasındaki bağlılığın gücünü de yine bu etken belirler. Etnik-kültürel birliğin din duygusu, dil ile olan bağlılığını sadece bu şekilde gösterir. Oğuzname'deki, "Çünkü öğrendin FarsI-gitti dinin yansı.-Çünkü öğrendin Arabî-gitti dinin hepisi" sözleri de mitolojik dünya modelinin temeline dayanıp, onun millîlik özelliğini belirleyen dil etkeninin millî din duygusuyla ne kadar iç İçe olduğunu gösterir.

Açıktır ki, milC karakteri oluşturan şey millî mantalitedir. Kişiliğin de yapısal temeline dayanan bu karakter, millî kültürün örneklerinde, halkın edebî, felsefi ve güzel sanat eserlerinde kendini gösterir. Millî karakterinin oluşum sorunuyla ilgili, ne baö ne de Rus biliminde sabit bir

görüş yoktur. Hatta bazıları, millî karakterin elitlerin karakteriyle belirlendiği fikrini ileri sürmektedirler. Diğerleri ise millî karakter anlayışını, hilimdışı, temeli olmayan bir varsayım saymaktadırlar. Elbette herhangi Ur milli karakterin içinde zıtlıklann olabilmesi mümkündür. Ancak her lulkın sadece kendine has milli motifleri vardır. Bu motiflerin davranış biçimleri de millî karakteri belirler. Halkın ruhu sayılan bu millî mantalı«* ise bu halkın bütün üyeleri için aynı olan inanç ve inanışlar toplamry- Lı mitoloji ve onun irade ettiği dünya modeliyle belirlenir.

Mitoloji, mit ve ona bağlı halk kültüründe arkaik çağ insanlarının düşüncelerdeki izler gibi yaşamakla kalmayıp, aynı zamanda her bir kültürün içeriğini ve kuruluşunu belirleyen düşünce olayıdır. Aynı etnik kültürel sisteme dahil olup. aynı etnik-kültürel geleneğinin değerlenilin taşıyıcısı olan insanlann düşünce ve davranış kalıplan da yine mitolojiyle belirlenir. Bugün bile belli bir topluluğun temsilcileri ve etnik-kültürel birliklerinin düşünce ve davranış biçimlerinin temelinde mitolojiden gelen formlar ve mitolojik dünya modelinin kalıplan yatar. Bu .uılamda etnik-kültürel geleneğin mitolojide belirginleşen, kodlanan ve programlanan başlıca çizgileri, halk varolduğu sürece, güçlü kalır. Ve gerçek etnik-kültürel birlikler de bu çizgilerle diğerlerinden aynlırlar.

Millî kültürün kaynağı olan mitoloji, bilimsel, dinsel ve felsefî düşüncenin de başucunda bulunur. Örneğin, Türk mitolojisinin temelinde Tanrıcılık bulunur. Hem de Tanrıcılıktan eski Türk dinî sistemi olarak bahsedilir. Bu bir çelişki değil, din sisteminin mitolojiyle ortak kökenli olmasından ve mitle dinin köklerinin birbirine bağlı olmasından kaynaklanır. Diğer dünya dinlerinin de mitolojiyle dolu olması, bilimsel olarak kanıtlanmış bir gerçekliktir. Ancak bu sistemler, mayalan nda mitolojik unsurlan yaşatmakla birlikte onunla farklılaştyorlar. Yani. sistematik görünen mitoloji, edebiyat veya başka bir yanm sistemde olduğu gibi. bütünlükte ne dindir ne felsefedir ne de bilim.

Arkaik mitolojik dünya görüşünü yaşatan etnik-kültürel gelenek taşıyı-

cılannın gözünde, etnosemiotik bakımdan değerli olan çok sayıda mitolojik konu, varlık ve anlayış vardır. Ancak bunlann kökenini agğa çıkarmak bazen zor oluyor. Bu bakımdan, genel Türk geleneğinin oluşumunda ilave materyallerin işe yarayabileceğini söylemek yanlış olmaz.

Mitolojiyi sistematik bir şekilde incelerken "alınmış" materyallerle "millî" olarak var olan materyalleri karşı karşıya getirmek, doğru sonuca varma olanaklannı sınırlandım. Bu "alınma" sadece ad şeklinde de olmayabilir. Bir motif bir geleneğe geldiğinde, kendine has karakteristik özelliklerini de getirebilir ve hatta bazen, alınmış bir mitolojik motif veya konu, etnik-kültürel gelenekte dünyanın nasıl açıklanacağı konusunda yerli materyallerden daha az önemli olmaz. Burada dikkat edilmesi gereken, bu motif veya konunun, gerekliliği ve sistemin isteklerine cevap verebiliriiğine göre bu geleneğe alınmasıdır. Bu motif, artık bu geleneğin malı olmuştur. Bugüne kadar gelip geçenler, belki tam bir mitoloji değildir. Ancak buradaki sembollerin kendileri birçok şeyi anlatırlar. Türk halklannın ağız edebiyat, eski Türk düşüncesinin semboller halinde kalmış bugünkü izlerini taşır. Mitoloji ise semboller aracılığıyla Türkün hayat felsefesi ve düşüncesinde her zaman düzen yaratmıştır.

Etnik-kültürel geleneğinin tarihî gelişiminin temelinde, mitolojik türlerin özelliklerini belirleyen parametreler bulunur. Şüphesiz bugün, diğerlerinin etkisini kendi üzerinden atıp annmış kalan herhangi bir mitolojik sisteme rastlamak mümkün değildir. Bugüne kadar farklı mitolojilere bağlı toplanan veriler, eksik ve dağınıktır. Onun için, bilimsel-teorik düşünceyi en çok meşgul eden sorun, mitolojiye özgü düşünce tarzının oluşum sorunudur. Mitoloji, dünya modelinde iradesini bulan sistem gibi, oldukça eski çağlara bağlı bir olaydır. Bu sistemler, bilimde herkes tarafından kabul edilen fikre göre, "kök dil" (atalar dili) çağında oluşmaya başlamış ve değerli faaliyetini tam da "kök dil" döneminde şekillendirmiştir. Böylece onlan sırf "kök dil" dönemindeki adlarıyla anmak, soruna doğru bakış açısıyla yaklaşmanın tek yoludur. Mitolojinin canlı bir organizma gibi doğup, yaşaması, evrensel sistem olarak tam bir işlevlik kazanması ve güncellik elde etmesi de dönem itibariyle bu "kök dil" çağına rastlamaktadır. Ona göre de etnik-kültürel geleneğin

Mı **sistem** gibi. geldiği mitolojinin dil ailelerinin parçalandığı farklı diller vr <||| gruplannın adıyla anılması, bilimsel gerçekliğe uygun olmadıgın- . ı. **m s*** >runun içeriğini saptınr.

Ikyylece, bir Özbek, Kazak Tatar. Karaim veya bir Oğuz mitolojisi .k-p.il, Türk dil birliğini irade eden bir anlayışla acüandınlabilecek şekil- di-. Ur Türk mitolojisi vardır. Türk mitolojisi ve Türk mitolojik dünya ma İdinin temelini. Altay. Yakut veya herhangi bir Türk topluluğunun ı Ilı n mitolojik görüşlerinde görmek, bir Hakas tapınağından konuşmak ı i- ı. ıı yanlıştır. Çünkü Türk mitolojik sisteminin yaratılması. Türk birliği vağryta sınırlanır. Farklı Türk halklannın dinî-mitolojik görüş ve düşünce- ldi 1nın temelinde. Türk mitolojik dünya modelinin oluşumu bulunur. Bu . 1 1 ilamda Türk mitolojisinden bahsedilirken, eski Türklerin mitolojik *g* .niş ve düşüncelerinin toplamı olup. "kök dil" çağlan nda yaşadıkları I Hitürk" dönemin anısı kastediliyor. Semboller ile gerçek bir düşünce ı .itini olan bu mitolojik görüşlerin bütünlük olustunnası, uygarlık bi ıııĸ inin genel kanısına göre, "kök dil" zamanına ait olduğu kabul edilir, hoiurk" döneminde şimdiki Türk dillerinden hiçbiri mevcut değildi. ' N * ki e ukı ve atalar Türkçesi denilebilen en eski dönemin ortak Türk- ..rsl (Kök Türkçe) vardı, işlek bir sistem gibi Türk mitolojisi bu dönemin «lı ʍ» incesini aktanr. Bunun İçin de Türk halklannın mitolojik dünya mo- dı-li ve arkaik düşünce sisteminin oluşum zamanı, kullanılabilecek tek ılı ı/gün Türk Mitolojisi"dir.

Mitolojik bir sistemde, alınma unsuriannın varlığı istisna değildir. Bu bi ıkımdan hem göçebe hem yan göçebe hem de yerleşik hayat tar- zı yasayan farklı Türk halklannın canlı geleneklerinde yerleşik mitolojik y.ıjHLınn unsurlan arasında, eski Türk dinî-mitolojik sisteminden kalma . ılmavanlar da bulunabilir. Ancak her sistem, istisnalara göre değil, on- d.ıkı ilk ve kalıcı unsurlar sayesinde tanınır. Her bir millî mitolojinin ise ,.»lnı/ ı .ıм özgü dünya modelinin oluşumu, bu sistemi kuran ve yapısı m tıeiiricyen unsurlar arasındaki işlevsel-anlamsal bağlılığın da yüze sıkınasını talep eder.

Iluy.ün bir Türk mitografik geleneğinden bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte yazılı ve sözel kaynaklar, Türk mitolojisryıe ilgili bilgile- nil ı-ski tarihli okluğunu gösterir. Türk mitolojik geleneğinde evrensel

A \ >İ

*****

M

Saç Tokast,
Pazınk Kurganı

karakterli tüm mitolojik konu ve kavramların varlığı bu geleneğin bütünlük ve sistemlilik özelliğini gösteriyor ve ondan bitmiş bir sistem gibi söz etme olanağını sağlıyor. Farklı Türk haiklannın kültürel geleneklerinin yaklaşık 50 yıllık bir zaman zarfında araştınlması, mitolojisOeri şu görüşte birleştiımiştir: "Genel Türk" mitoloji modeli, bugün hem bir bütün hem de unsurlar şeklinde ciddî bir değişikliğe uğramadan, çağımızdaki farklı Türk halklan arasında yasamaya devam etmektedir. Bu halklann kültürel gelenekleri, bu anlamda ulu Göktürk çağına ait mitolojik dünya modelinin versiyonlan olarak kabul edilmektedir.

Efsanesiz halk ve rivayetsiz ülke olamaz. Bunlar göçebelerde sözel hikâyeler şeklinde kuşaktan kuşağa geçer. Yan uygar halklarda İnançların temelini, yazılann en önemli içeriğini, edebiyat ve tarihlerin oluşumunu belirler. Bilgilenmiş halklarda ise halkın kutsal mirası olarak hayal kurmak İçin zengin kaynaklar oluşturur. M. Kazım Bey, bun lan kaydederken, yüz elli yıl önce doğuda mitolojinin gerekli şekilde sistematize olmadığını da vurguluyor ve yalnız sistematik mitolojik araştırmalar yürüterek etnik-kültürel değerleri ortaya çıkarmanın mümkün olduğunu savunuyor. Çünkü mitoloji, millî kültür ve etnik-kültürel değerlerin doğru anlaşılması bakımından ilk kaynaktır. Bunun için de kültürün bitip tükenmeyen ışık ve enerjisine ve mitolojiye dair elerin ve bilimsel araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak etnik-kültürel geleneğin bel kemiğini oluşturan Türk mitolojisini, sistemli ve teorik olarak bir bütün şeklinde öğrenmek yerine, aralıksız ortaya çıkıp Türk kültürüne yabana olan. bunun İçin de sistemi köklü bir şekilde kavrayabil meyi engelleyen, onun m illi-kültürel değerlerinin anlaşılmasını zorlaştıran, üstelik ideolojik içerikli olan değişik "iznY'lerin kalıbından baktığı için, teorik genelle-

mHere temel yaratma İmkanı vermeyen bir sürü araştırma gerçekleş-
n.r,lir.

Tüm bunlarla birlikte. Türk mitolojik dünya modelinin en ciddî bi-'.ıı n d c araştınıması. mitologlan son olarak, genel bir dünya görüşü ve mitolojik görüşler sistemi gibi Türk mitolojisinin temelini ve başlıca içe-n•.•mı Tanncılıgın oluşturduğu kanısına ulaştırmıştır, (bak: Tanrıcılık)

MİTOLOJİK BÜTÜNCÜLÜK: İlk ve bütün olanaklan kendinde topladı-ftmdan, sonraki tüm değişmelerine bakılmayarak korunan ana yapı. liriğine göre mitolojik bütüncülükle ilgili motiflerin değişim yollan, bu İlk olanaklardan geçer. Bu anlamda mitolojik rxrtüncülügün evrimi, on-< laki i m kan lan n bir şekilde gerçekleşmesidir. Onun evrimi, hayatın ken-ı lısi gibi içerik itibariyle bir yaratıcılık sürecidir.

Canlı organizmaların DNA'lannda kodlanmış olan genetik hafızası, Ut rastlantı sonucu oluşur. Bu da rastlantısal mutasyonlar yaratır. Bu nuıtasyonlar yararlı olur ve ortaya gkan tür. çevre ortama uygun olur-ia, O zaman yeni hayat formüllerinin ortaya çıkması için olanaklar yara-tılmış olur. Bu kazara oluşan rastlantılar sonucunda hayret verici yeni şekiller ortaya çıkar. Çağdaş bilimsel bilgilere göre, doğadaki toparlan-ma ve dünya düzeninin kendisi de belli bir ölçüde rastlantıların ürünü-dürler. Düzenle kaos, aynı zamanda görünür. Çünkü rastlantısal olayla-rın kendisi bunun için her an yeni gerekli koşullan yaratabilir. Bazı rast-Lmtısal uygunluk veya uzlaşmalar, yeni formüllerin ortaya gkışını sağla-yabilir. Ancak bu formüller, ilk bütüncülükten bağımsız gerçekleşemezler.

Kvant kuramına göre, herhangi bir yerde gerçeklesen en küçük bir değişiklik, kâinatın başka bir noktasında sonsuz derecede büyük bir de-ğişikliğe sebep olabilir. Yani, kâinatta her şey birbirine bağlıdır. Eski mi-tolojik düşüncenin doğasında da birleştirici ruh vardır. O ruh. canlı var-lıklann değişik şekilleri arasından en genel olanı ortaya çıkarmaya çalı-şır. Bir mitten başka bir mite geçiş olanağı veren kurallar vardır. Bu ku-ral lann kaynağı mitlerin kendisidir. Değişik mitler uyumun belli kuralla-rına uyarak, genel mitin değişiminden türerler.

Bütüncül, evrim geçirdikçe, arkaik yapısını tamamıyla koruyamaz ve elindeki olanaklan değişime uğramış motiflerde tek tek gerçekleşti-

rir. İlk bütüncül, dağılıp parçalanır. Bununla birlikte bu mitolojik bütün cülükte, sonradan aynlacak bölümlerin işaretleri toplanmış olduğu gibi. sonradan aynlacak bölümlerde bu ilk bütüncülün işaretlerini kendi İçinde yaşatır. Bu da evrimin belli kurallan dahilinde olur. Yani aslında bir süreç olan ve ne olursa olsun gerçekleşecek yapılann sonu görünmüyormuş gibi sonsuz görünen versiyonlar labirenti oluşur. Bu labirentte ilk olanaklar, evrimin belli yasalan çerçevesinde kendi kendini oluşturan sistemde ortaya çıkar. Temelde, doğa kanunlanna ters düşmeyen örümcek ağı gibi ilişkiler şebekesi yaratır. Çünkü yapısal olarak bir bütünden aynlan parçalar olduklan için, değişimler karşılıklı bağlılık içinde gerçekleşir. Sabit yapı. değişenlerin toplamı sonucunda ortaya çıkma fırsatı bulur.

Oluşan versiyonlar üst üste geldiklerinde, sabit mitten daha zengin görünebilir. Ancak bu versiyonlardan hiçbiri ayn ayn onunla eşdeğer olamaz. En değişik versiyonlarda bile, temel mitteki önemli unsurlardan en az biri korunup kalır. Bu unsur sayesinde sabit yapıyı oluşturmak mümkün olur. Bu anlamda evrim, sadece yeni bir şeyin ortaya çıkması demek değildir. İlk olanaklar, kendindeki tüm işaretleri gerçeği dönüştüre dönüştüre sabit yapıyla olan bağını korur. Çünkü bu bağlılık bozulamaz. Bu süre İçinde gerçekleşenlerden hiçbiri, rastlantı eseri değildir. Rastlantı olarak görünenlerin içerisinde bile bir iç uyum söz konusudur. Burada rastlantı denilen durum, genellikle anlaşılmamış olan durumdur.

İlk bütüncüldeki olanaklar, gerçek bir program değil, daha çok evrim sürednin belli yasalar çerçevesinde hareket edebilmesi için bir yoldur. Daha doğrusu, belli anlamda programlaştınlan da sürecin sonucu değil, yönüdür. Bu süred anlamanın en doğru yolu. onu bir bütün halinde görmektir. İlk canlı varlıkların genetiğinde onlann bütün gelişimi ve evrimi en ufak aynntılanna kadar yazılmıştır. Bu bakımdan, mitolojik bütüncülüğün değişik versryonlan, bir süredn bütünlüğünün etkisini bırakırlar. Ve bu kendiliğinden olur. Evrimi tüm doğaya Özgü bir şeklide kendiliğinden gerçekleşen bu bütüncül, değişime uğrayıp dönüştüğünde bile. bu evrimin kendi içerisinden gelen bir uyum vardır. Etnik-kültürel sistemin gücü ve dayanıklılığı, bu İç uyumdadır. Burada kazara

ı .luynuş hiçbir şey yoktur. Onlar sabit yapıdan gelen ve mümkün oia-ı 'il»*t ek şekillerdir. Ona göre de aynı mitolojik bütüncülükten kopan motif, bir yerde "ana" olarak karşımıza çıkarken diğer yerde "ata" ola-
Ulu

Türk mitolojisinde birçok arkaik yapılı motif vardır. Mitolojik sembo-it/nu' göre bu motiflerin en zengini Ulu Ana. Ulu Ağ Ana. bazen de • -i Ana adıyla bilinen bütüncüldür. Birkaç kez değişime uğrayan bu bütüncül, farklılaştıkça bağımsız koruyucu ruhlar gibi bir işlev taşıyan \^ »/kurt. Hızır. Irkıl Hoca, Ulug Türük, Korkut Ata, Nuranî Derviş ve benzer) motifler ortaya çıkmıştır. Her biri de başka bir faaliyet alanı kazanmıştır. Bir köke bağlı olan sabit yapıda ise bu bütüncülden kopup .ıvnlan unsurlar, değişik işlevleri yerine getirebilirler. Aynı zamanda o I «ıtüncülün değişik görünen unsurlan da zaman zaman birbirleriyle yer 11*'iliştirip, yapısal-anlamsal bakımdan birinin işlevlerini yerine getirebiliıler. Bu, mitolojik sembolizmine uygun bir şekilde gerçekleşir, (bak: Ulu Ana)

MİTOLOJİK DÜŞÜNCE: İçeriğine göre mistik olup. kaynağını kolektif ılıısünceden alır ve ona dayanır. O düşünceler, gizli doğa güçleri ve ı mlarta yakınlığı korumak anlamında mistik bir İçerik taşır ve nesneyle o ıtesne hakkındaki görüşler birbirinden ayn düşünülemez. Mitolojik dü-•..unce dünyasında insan, "varlığın eşrefi" olarak bakılıp, diğer variıklar-< l.m üstün tutulmaz.

Avrupa merkezli bilinç, "ilkel" ve "geri kalmış" saydığı topluluklarda bile ilkel uygarlığa özgü mitolojik düşüncenin uzun bir zaman canlı • »ineklerini görmüştür. L. Levi Brül. doğayla dostane ilişkileriyle ayırt • •dilen eski mitolojik düşünce tipini, "mantığa kadarki" düşünce veya bilinç" olarak tanımlıyor, ilkel görüşlerin hakim olduğu bilinç: "şiirsel mitolojik dünya görüşü", yaşadığımız bilinç çağı İse "şiirsel mitolojik" veya "kozmoloji çağı" olarak adlandınlır. Mantığın yapısından farklı olarak, mitolojik düşüncenin temelini "zıtıık"lar oluşturur. Mitolojik manlık. sembolik ve mecaz tabiatlıdır. Bu "kozmoloji çağı"nın şiirsel mitolojik dünya görüşü, küçük evrenle, büyük evren arasındaki oldukça yakın bir ilişkiden ortaya gkar. Dünyanın anlaşılmasının ve zıtlıklann çözü-

münün temel yolunun mitlerden geçtiğini savunan bu düşünceye göre, her şey, her şeyde mesken tutmuştur. Daha sonralan tasavvuf şiirinde ve dervişlerin dilinde "on sekiz bin âlemi bir zerrecikte görmek" şeklinde görülen bu mistik düşüncenin, kozmolojik bilinç çağından kalma bir kaynağı vardır.

Millî varlığın en saf ve şeffaf çağını -mitolojik düşünce çağını- anlatan metinlerin içeriği, İşaret bilimi ağsından, "düzenleyici evrensel başlangıçla, dağıtıcı kaotik başlangıcın mücadelesi"nin görüntüsünden İbarettir. Bu bakımdan mitoloji içerik olarak, sadece mitler sistemi olarak değil, tarih ve bilimsel düşünce tipine dayanan özel düşünce tipi gibi de tanımlanır. Ancak mitolojik düşünce, bir milletin fikir ve düşünce tarihi gibi, aslında şiirsel mitolojik bilince yakındır ama aynısı değildir. Mitolojik düşünceyle yaşayan insan İçin, doğanın sırlan, tarihî bilinçle yaşayan sonraki çağlann insanlan kadar gizli ve kapalı değildir. Günümüz insanıyla ilk insanlan kıyaslarsak, birçok bakımdan daha güzel düşünürler. İlk insanlara göre birçok şey daha aydındır. Doğanın sırlan bizlere göre daha az gizlidir.

Şüphesiz, saf bir mitolojik düşüncenin kendisi de somut bir anlayıştır. Ancak mitolojik düşünceyi şekillendiren, arkaik düşüncenin neden-sonuç ilişkisinden mahrum olması ve geçmişle şimdinin sembolize olması gibi özellikler olduğu açktır. Antografik araştırmalara göre, arkaik cemiyetlerden itibaren bütün ırklar, her şeyden önce dünyayı mitolojik modeller arasında düşünmüş ve yaşamışlardır. Mitolojik dünya modelinin temelini evren ve kaos hakkındaki düşünceler oluşturur. Mitin her zaman aktif olması sayesinde, mitolojik düşünce günümüz insanının hayatında da kendini hissettiriyor. Kopuk anlayışlann yok denecek kadar az olmasıyla dikkat çeken mitolojik düşüncenin başka bir özelliği de zamansal döngüsünün olmasıyla ilgilidir. Ölüp-dirilmeye olan inanan temelinde böyle bir zaman anlayışı yatar.

Maddî âlemde olan dağ, ırmak, ağaç ve benzeri doğal unsurlar, mitolojik düşüncenin kurallan bakımından kendi sembolik özelliklerinin aktancısına çevrilirler. Bu anlamda, çevredeki herhangi bir ağaan. Dünya Agaa'nı veya herhangi bir akarsuyun ilk Suyu sembolize edebilmesi de mitolojik araştırmalann konusunu oluşturmuştur.

MİTOLOJİK DÜŞÜNCE

Bir İşleme Örneği, Pazsnk Kurganı

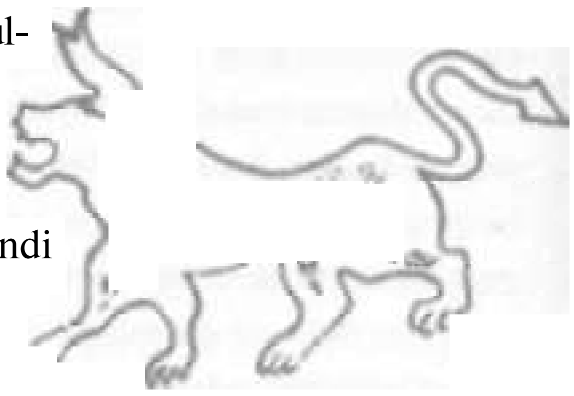
Gerçekliğe, mitolojik düşüncenin kendine has bir yaklaşım tarzı var. Kolektif ruh, deney, duygu ve düşünce, mitolojik düşünce sistemi içinde karşılığını bulur. Bu anlamda mitolojik gelenek, asla bireysel duygu, düşünce ve görüşlerin anlatıcısı değildir. Arkaik ve geleneksel halk kültürü incelendiğinde, kökeni mitolojik ve şiirsel mitolojik düşünce tarzında olan geleneğin, tarihî bilgileri koruyup saklamadığı görülür.

Mitolojik düşünce, millî karakterin temeline ı Uyandığına göre, millî dilde de var olur. Millî dil ile din duygusunun, mitolojik düşünce çağından gelen kökleri vardır. Millilik ve halkın kendini anlama duygusu, mitolojik düşüncenin başlıca tföstergelerindendi r.

Onun için de bir Türk mitolojisinden bah--dildiği zaman, dünyada yeni dönem Avrupa geleneğinin bir ürünü gibi ortaya çıkıp, milli mitolojik sorunlann öğrenilmesini zoriaş-(ır.ın yabana teori ve görüşlerin ölçütlerinden yola çıkılması, millî mitolojik düşüncenin öğrenilmesine engel olan hipotez ve faraziyeler doğurur.

Çağdaş dünya görüşünden farklı olarak, İlkel çağın arkaik ve mitolojik düşüncesine göre. dünyada durağan hiçbir şey yoktur. Var olan lıer şey, başlangıçtan sona ve sondan başlangıca doğru daimî bir hareke! halindedir. Onlann her birinin birbirine benzer karşılıklan vardır. Başlangıç olmayana bir anlam vermeyen ve onu yok sayan mitolojik düşünce İçin, herhangi bir nesnenin veya olayın kendisi değil, oluşum < kli ve değişim süred temeldir. Kendi içinde bir mantık güden mitol« >jk düşüncenin doğasının araştinlması. bu düşünce tarzıyla yaşayan insanlann dünyayı anlamakta, günümüz insanından birçok bakımdan < lal w üstün olduğu kanaatini doğurmaktadır, (bak Mit; Mitoloji)

MİTOLOJİK İNANÇLAR

Hun Boğa Figürü

MİTOLOJİK İNANÇLAR: Daha çok halk kültürü ve etnograrî bilimcilerinin ve bazen de din ve mitoloji uzmanlannın açıklama zorluğu yaşadıklannda başvurdukları bir anlayıştır. Bunun nedeni ise metinlerin kendi içeriğinden kaynaklanır. Araştırmacılar, dağılıp parçalanmış, artık var olmayan inanışlar sisteminden bahsederken bu anlayışa başvururlar. Çok sayıda eski sistemin günümüze kadar korunup geldiğine bakmaksızın, onlan mit veya dinle bağlamak daha doğru olur.

Parçalanmış bir sistemin ne derece mevcut bir sistem sayılabileceği agk değildir. Gerçekte, her sistemin ana kanunu, kendini korumaya çalışması ve dış etkenlere tepki göstermesidir. Böyle bir özelliğe sahip olan bir sistem, hem yaşamayı başanr hem de gelişme gösterebilir. Böylece bu anlayış daha çok ya dinî sistemin eşanlamlısı olarak ya da önceleri mevcut olup, sonralan ise dağılıp parçalanmış eski sistemin kalıntı lan anlamında kullanılır.

Yorumların standart ana fikrini oluşturan mitolojik inançlar veya inanışlar, mitolojik bilgilerin taşryıasıdıriar. Dünyayı anlamlı kılan şeyin, bu inançlann etki gücü olduğuna inanılmıştır. Mitolojik bilgi taşıyıcısı olan bu inanç ve inanışlar daha çok, rivayet, sınama ve efsun gibi şekillerde yaşayabilirler. Bunlarla birlikte, herhangi yazılı, sözlü ve görüntülü bir malzeme, resim ve hatta giyim, mitolojik inançlarla ilgili bilgi taşıyarak mitolojik görüşlerle bağlı olabilir. Mitolojik inançlar için geçerli olan metin tipi, etnografik araştırmalar ve anket usulü elde edilen verilere dayanan metinlerdir.

"Mitolojik inançlar" deyimini bazen "rai, sınama" anlayışlarına yakın, dar bir anlamda da kullanıyorlar. Çok sayıda inanan kökleri mitolojik düşüncenin ilk çağlanna kadar uzanır. Bu anlamda biz, sembolik dilin değerini bilen eski çağ İnsanlanndan çok uzaklardayız. Bazı hurafelerin ömrünün bittiği ve kökünün kuruduğu, yok olup gittiği görülmüştür, ancak hurafenin varlığı göründüğü kadar da önemsiz değildir. Çünkü, ne zaman ve nerede isterse dolaşabilen ruh, istediği zaman, sem-

lx>ller ve törenlere yeni hayat vererek, yitirdikleri tüm anlamlan ve ilk yaratılıştaki güçlerini onlara geri kazandırabilir." (R. Genon)

Araştirmaalar bu anlamda, halk inanışları ve mitolojik inançlann, eskilerin kalıntısı ve ölüme mahkum olduklan fikrine katılmıyorlar. Araştıımaalann gözünde, onlar her zamanki güçlerini korumuşlar ve bu güçle yaşamaya da devam etmektedirler. Onlara geçmişin kalıntıla-n gibi bakmak, bir dönemin araştırmalarını oldukça olumsuz etkilemiştir.

Bazen halisünasyon halinde yaşananların içeriğinde bile al, dn ve l>enzeri motifler gibi geleneksel mitolojik inançlardan kaynaklanan varlıklar olduğu söylenir. Madem ki onlar anlam itibariyle yaşryor, etnik kültürel yapıyı belirtiyor ve ırk ihtjyaçlanna cevap veriyor, onlara hurafe ve geçmişin kalıntılan gözüyle bakmak yanlış olur. Çünkü tüm etnik-kültürel gelenekler, kendi kendini oluşturup koruyan bir sistem olarak, ömrü bitmiş olan hiçbir şeyi yaşatmaya çalışmaz. Gelenek, sadece iş-k*vsel bakımdan onun varlığını temin edecek unsurlan koruyup saklar. Bu unsurlardan hangisinin ömrü biterse anında devre dışı bırakılır. Bunu da.yine geleneğin kendisi düzenler. Çünkü etnik-kültürel sistemde her şey içeriden birbirine bağlıdır ve bu bağlılık sayesinde de bütün bir yapı oluşur. Dış unsurların etkisi de istisna teşkil etmez. Mitolojik inançlan yaşatan gücün. ırkın öz doğasından gelen bir kaynağı vardır.

Eski Türk mitolojik inanışlarından bahseden birçok araştırmaa, bu inanış sistemiyle, Şamanizm arasında bir bağlantı kurmaya çalışırlar. Türkler tarih boyunca, doğada olan bazı güçlere ve olaylara saygı duymuşlardır. Ancak bunlardan birine saygı gösterilmesi ve hatta kutsallık özelliği verilmesiyle, ona tapınmak arasında önemli bir fark vardır. Ateşe saygı gösterilip aziz tutulmasıyla, onu Tann olarak görmek, farklı olaylardır.

Mitolojik inançlarla ilgili "sınama" kavramı da kullanılır. Ancak araşf ırmaalara göre, bunlar anlam itibariyle yakın olan ama birbirinden farklı terimlerdir. İnançlar, belli bir mitolojik görüşler l^tünlüğünü bildirir, lıalk arasında "sınak" adryla da bilinen "sınama" ise onun gerçek bir te-/. ılıür şeklidir. Belli bir mitolojik inançla bağlanan ve ondan türeyen mitolojik bir terimdir. Ancak bu anlayışlardan "inanış"ın dindeki karşılığının "iman" veya "inam", "inanç"ın ise "itikat" olduğuna dair fikir, te-

rimler arasındaki sının belirlemeyi zorlaştırır. Çünkü mitolojik inançlardan bahsedildiği zaman, mitin nerede bittiği ve dinin nerede başladığı şeklindeki bir sorun, köklü yanlışlıklara götürebilir. Sonuç olarak mitolojik İnançlar, halk kültürünün en eski evrelerinin öğrenilmesi açısından oldukça önemlidir.

MİTOLOJİK KURAMLAR: Mitolojik metinlerin doğasını, yapısını ve işlevlerini inceleyip açıklayan kuramlardır. Dinin gelişmiş şekli ve milli edebiyatın kaynağı olan mitolojik metinlerin araştın İması, halk kültürü ve eski edebiyatların, mitolojik geleneklerle doğrudan bir bağlılık içinde olup, kaynaklannı mitolojiden aldıklannı gösteriyor. 17. yüzyılın sonlarına kadar batı edebiyatında geleneksel mitolojik konulardan yararlanılırdı. Ancak edebiyat ve felsefe tarihinde, mitolojinin giderek kendi içeriğinden uzaklaşması, bu sürecin zirvesinin 18. yüzyılın maarifçiligi olduğunu göstermiştir. Bu dönemde mitoloji, hurafeler ve yalanlarla karıştırılırdı. Bu görüşe o zamanlar sadece vlko karşı çıktı.

19. yüzyılın PozitMst anlayışında, mitolojik metinler sadece etnograflann dikkatini çekerdi. Bu yüzyılın Tayio ve Long ile temsil olunan klasik İngiliz antropolojisinde, mitolojik metinler çoktan yok olup gitmiş, gelenek ve göreneklerin kalıntı lan ve İnsan algısının bilim öncesi aşamasında çevre âlemi açıklamasının arkaik usulü olarak gösterilirdi. 19. yüzyılın sonu ve ZO. yüzyılın başlan nda ise mitolojik metinlere olan merak dddl bir şekilde arttı. Yazarlar, araştırmaalar. filozoflar, toplumbilimciler ve etnolog lan saran bu merak, mitolojik metinlere karşı yeni ilgilerin oluşumunu sağladı. Bu bakımdan sembolistler, onlar arasından da A. Blok ve V. rvanov gibi Rus sembolistler öne çıkıyordu. Bu ilginin başka bir iradesine de intuitrvist (doğrudan, direkt ve anlık algıya inanan yaklaşım) Bergson'da rastlanır. Psikanalistler de genellikle mitolojik metinlere olumlu değer biçerler. Modemist yazarlann bazı eserlerinde mitoloji, psikanalizinle birlikte kullanılır.

Edebiyatın mitolojiyle etkilenme süreci, edebiyat bilimi ortamına da yansır ve ritüei-mitoioj'ık eleştiri mektebi ortaya çıkar. Birçok yazann eserlerinde mitolojik motif, sembol, mecaz ve hatta inisiasiya törenlerinin izini görmek mümkündür. Ritüel fikirleri aktaran bu mektebin teo-

risyenlerinden olan R. Çeyzin'in "Mitolojik Metin Aktanşian" adlı eseri (1949), N. Frayın'ın "Eleştirinin Anatomisi" (1957) ve benzer eserler bu konudaki örneklerdendir. Çeyz, mitolojik metni, bir yandan da estetik bir olay sayarak onu edebiyatla eş tutar. Mitolojik metinle ritüelin ve mitolojik metinle arketipin (ilk motifin) mutlak birliğine inanan Fray'a göre İse bütün edebi metinler ve türlerin kökü mitolojik metinler ve arketiplerden gelir. Öykülemenln kökü de ritüele dayanır. Fray kendine bas edebi antropolojisinin hazırlanmasını teklif ederdi.

Mitolojik metinlerle edebiyat arasındaki sınrrlann kaldınrrnası mitolojik metin anlayışını büyük ölçüde genişletir. Eski kültürleri öğrenme alanında analitik psikolojiyle ritüel mitolojik yön arasındaki sentez de bunun sonucunda ortaya akar. Fray'ın gözünde bir Yung ve Frenzer toplamının olması de rastlantı değildir. O, Frezer'in "Kızıl Budak" eserini ve Yung'un libidonun sembolleri hakkındaki araştırmasını edebiyat biliminin ana kitabı sayardı. Frezer hem etnograf hem de klasik filoloji uzmanıydı. Klasik filoloji ise edebiyat ve güzel sanatiann etnolojileştirilmesinin başlandığı alan olmuştu.

Ritüel-mitolojik kuram, Lord Reglan ve H. Ayman'in eserleriyle temsil edilmiştir. Bu eserlerde de ritüel-mrtolojik modeller sanatsal hayal gücünün kaynağı olarak değil, yapısı olarak öğrenilir.

Duglas'a göre, mitolojik metnin anlamı 20. yüzyılda kendi karşıtını doğuracak kadar genişlemiştir. Mitolojik metin artık genetik değil, polemik bir anlam içerir. Hatta o, yalanı ve yalan beyanı bildiren bir anlayışa çevrilmiştir. Amerikalı araştırmacı Rav ise mitolojik metnin idealleştirilmesinde tarih karşısındaki korkunun iradesini görmektedir. Ona göre mitolojik düşünceye geri dönmenin mümkün olmadığından mitolojik metinlerin kavramlarıyla maniple etmek için yollar açılır.

Tüm zıtıiklann tek yönlülüğüyle 20. yüzyılın etnograf bilimi, mitolojik metin anlayışını oldukça derinleştirmiştir. Klasik etnografî, İlkel insanın korkunç doga güçleri karşısında kendi manevî doğasını tatmin edip merakını gidermek ihtiyacından kaynaklanan mitolojik metinlerde, daha çok dünyanın bilim öncesi veya bilim karşıtı açıklamasını görürdü. Mitolojik metinlere olan yeni yaklaşım ise iradesini. Malinovskl'nin rirüelist fonksiyonalizminde. Levi BrüTün "Kolektif Görüşler" ku-

ramında, Kassirer'in Mantıklı Sembolîzmi'nde, Yung'un Psikolojik Sembolizmi'nde. Levi Strossun Yapısal Anallz'inde, Marett. Fırkandt, Şmidt. Radin. Kempbell, Eliade, Dümezil, Qusdorf ve Losev gibi yazarlann eserlerinde bulur.

Ritüelistler, takvim dönemleriyle bağlı tören kökenli mitolojik metinler üzerinde yaptıklan araştırmalarda, bu olayda Frezer in katkısının büyük olduğunu ortaya çıkarmışlardır. O, dini bütüncülde büyüye ayırdığı yerle, Taylor Animizminin aksine, mitolojinin Öğrenilmesini ritüel maceraya yöneltti ve birçok türün temelinde ritüel modellerin yerini oluşturma olanağı verdi. O zaman dramın ritüel-mitolojik köklerinin ne kadar derinde olduğu da ortaya çıktı. Elbette ritüelin mitolojik metin üzerindeki üstünlüğü kuramı, kabul edilmezdir. Stanner de inandına bir şekilde, ritüele eşdeğer bir yönü olmayan mitolojik metinlerin olduğunu ve mitolojik metinlerle törenler arasındaki birlikteliğin genetik değil, yapısal temel üzerine kurulduğunu kanıtlamıştır. Mitolojik metin, büyü ve törenle bağlı olup. eski cemiyetlerde doğal ve toplumsal düzenin korunup, saklanmasının araodır.

EtnograrKİe işlevsel mektebin kurucusu olan Malinovski, mitolojik metinlere böyle bir bakış açısıyla yeni bir tarzda yaklaşırdı. Onun görüşlerini Eliade. Qusdorf gibi isimler geliştirmişler. Iliyade'nın fikirleri, ilkel mitolojiye dair düşünceleri daha da derinleştirmiştir. Onun 20. yüzyıl mitolojik metinler yaratıcılığı bakımından özellikle önemli olan döngülü zaman konsepti ise mitolojik değil, tören içeriklidir.

20. yüzyılın başlangıcında, Fransız sosyoloji mektebinin kurucusu olan Durkheim. "kolektif görüşler" İradesini bilimsel anlayışlar dönemine dahil etmiştir. Bazı önemli fikirlerle ortaya çıkan ve mitolojide sosyolojik görüşü öne çıkaran Durkheim de Malinovski gibi mitolojinin agklayıcı amacı olduğuna dair 19. yüzyıl etnografisindeki görüşlerden uzaklaşmıştır. O da Frezer. Boas. ona yakın olan Rus etnograflardan Bogoraz ve Stemberg gibi, düşüncenin ilkel ve srvilize şekillerini prensip benzerliği üzerine kurar. Durkheim. ilkel düşüncenin özelliklerine dair bazı görüşlerinde Levi Brül'e ve Levi Stross'a katlıyordu.

İlkel düşünce ve onunla birlikte mitolojik düşüncenin Özellik sorununu ilk kaldıran Levi Brül olmuştur. O, zıtlıklara son derece ilgisiz yak-

kısarak, kolektif düşüncelerin mantık Öncesi karakterini farz olarak kabul * Mm iştir.

Mitolojik bilincin öğrenilmesinde bir sonraki adım. Karrirer'in "Mitolojik Düşünce" (1925) eseri oldu. "Sembolik Formlann Felsefesi" adlı kitabının ikinci cildini oluşturan bu eserde Marett. Malinovski, Durkhetm, Levi Bıül, R. Otto ve H. Uzener'in antik mitoloji ile ilgili araştırmalannı temel alan Kassirer. kendi mitolojik metin felsefesi sistemini hazırlamıştı. Burada başlıca prensip, dil ve güzel sanatlarla birlikte, mitolojinin de kültürün sembolik şekli gibi görünmesinden ibaretti. Kassirer, mitolojik düşüncenin özelliğini, onun gerçekle ideali, nesneyle motifi v.b. aynmlan görememesinde biliyordu. Kassirer"in en önemli hizmeti, mitolojik düşünce ve mitolojik sembolizmin birçok köktend yapısını yüze gkarmakO. Kassirer'in yolunu devam edenlerden biri de S. Langer'dlr.

Freydistler (Freyd. Rank. Riklin ve Roheym). mitolojik metinde, temel olarak en önemli psikolojik konumlann ifadesini görürlerdi. Freydizm. İlk önce bireyin psikolojisini temel alırdı. Çok sonra meydana gkan neofreydistler de mitolojiyle çok az uğraştılar. Allegorizmden (sanatsal ifade). Kassirer usulü sembolizme geçişi ise psikoloji alanında K. Yung gerçekleştirdi. Fransız sosyoloji mektebinin "Kolektif Düşüncelerinden yararlanan Yung'un kuramında arketipler, ilkel bilindn yarattığı mitolojik motifleriyle karşılaştmlırdı. Böylece Freydvari, Allegorizmden uzaklaşmakla Yung. mitolojik metindeki sembolizmin daha derinden anlaşılmasına yardım etmiştir.

Mitolojik metin kuramındaki önemli bir ilerleyiş de Fransız etnolog Klod Levi 50055*un adıyla bağlıdır. Mitolojik metni yapısakı açıdan inceleyen Stross. Fransız sosyoloji mektebinin yetişti rdikJerindendir. Aynı zamanda Amerikan kültürel antropolojisinin etkisini de üzerinde hisseden antolog. bu geleneklerle lingvistik yapısaialık ve enformasyon kuramından gelen yeni düşünceleri birieştirebilmiş ve sonuç olarak yapısal antropolojiyi ve ona uygun olarak da mitolojik metinler hakkındaki kendi kuramını yaratmıştır. K. Levi Stross. ilkd düşünceyi, kolektif-bilinçalta gibi açıklar.

Mitolojik düşüncenin Levi Stross tarafından hazırlanan bu yeni yapısal analizi, birçok bakımdan Levi Brül'ün görüşleriyle uyuşmaz. İlkel sı-

nıftandırmalar ve genelleştirmelerde, zıtlıkların rolünü belirleyen Levi Strossun başka bir hizmeti de mitolojik metne olan eski bakışlarla, yeni bakışlan birleştirebilmekolmuştur. Günümüzde ise K. Levi Strossun paradigmasryia V. Propp'un sintagmasını birleştirmek yönünde bazı cabalar vardır. Bu bakımdan Fransız Qreymas'ın araştırmalan dikkat çekicidir. Çünkü folklor ve mitolojik metinlerin yapısal görünüm kriterlerini oluşturmak bakımından Propp'un "Hikayenin Morfolojisi" adlı eseri oldukça önemli bir rol oynamıştır. Aynca O. Freydenberg ve I. Frank Kamenetskin'in. mitolojinin anlamıyla ilgili araştı rmalan da Levi Stross'un bu tarz araştırmalarının önüne geçiyordu. Mitolojik metnin şiirsellik sorunu Y. Meleri nski ve onun mektebine üye bilim adam lan tarafından durmaksızın araştınlmıştır. Y. Lotman'ın mitolojik metinle bağlı anlamsal çerçevede yaptığı araştırmalar da çağdaş bilimsel-teorik fikirlere etkisi bakımından da dikkat çekicidir.

ZO. yüzyıldaki mitolojik kuramlar, mitolojik metin, onun işlevleri ve yapısı hakkında anlayış, bireysel ve yaratıcılık psikolojilertyle ilgisine dair düşünceleri büyük bir ölçüde genişletip derinleştirmiştir. Üstelik sanatsal düşüncenin gelişim kaynağı ve belki bütün zamanlarda kalıbı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

MİTOLOJİK METİN: Mitolojik metin, mitolojik düşünceler ve dünya görüşünün toparlanmış, kısa ve açık ifadesidir. Bilgi taşıyan, mitolojik anlam yüklü bu metinlerin kendi iç dinamizmleri vardır. Konulan içeriden birbirine bağlanan mitolojik metinler, geleneksel bir kural olarak, ilk yaratılış çağıyla bağlı kutsal, dokunulmaz ve sakral sayılanlar hakkındaki hikâyelerdir. Bazı araştırmacılann fikrine göre, bu metinler aynca halk kültürü gibi de öğrenilebilir. Ancak mitin kendisi bir tür olayı değildir ve tür ölçütleri içinde ona yaklaşılamaz. Gelişmiş mitolojik sistemlerde, mitolojik metinlerin en önemli bölümünü insan ve dünyanın yaratılışryla ilgili mitler oluşturur. Kültürel olarak geri kalmış halklarda ise kozmogonik mitlere daha az rastlanır.

En yaygın mitolojik motifler, anormal doğum ve ölümün kökeni hakkındaki mitlerdir. Öbür dünya ve talih hakkındaki mitolojik görüşler ise daha geç oluşmuşlardır. Gelişimin daha yüksek aşamasının bir ürü-

mı olarak ortaya gkan eshatolojik mitler İse aslında kozmogonik mitler dom-mine aittir. Mitolojik metinler yapısal olarak çok sade olurlar. Bu • i u-(inlerdeki bilgilerin bölük pörçük ve bazen de çelişkili olmasının en önemli nedenlerinde biri. bu bilgilerin ilk anlamlannın unutulup, yitiril-mı-sidir.

Efsane, aslında mitle karışık bir türdür. Çünkü onun kaynağı yine mitolojidir. Mitolojik kahramanlar ve onlarla ilgili mitolojik çağ olaylan, /.tman geçtikçe efsane kılığına bürünebilir. Form bakımından mitolojik n tyerier. arkaik efsaneler ve sihirli hikâyeler şeklinde formlar sayılabilir. Dua.beddua. şaman dualan ve efsaneler de bu açıdan değerlendiri-lebilirler.

Mitolojik metin gibi halk inanışlannın. mitolojik rivayetlerin, sınama-Lıııı ve rüya tabirlerinin kalıplaşmış bir şekli yoktur. Bunun için de her uman geleneksel metin gibi kavranmazlar. Ancak koruyup sakladığı mitolojik bilgi bakımından bu metinler, eski halk kültürlerinin araştınl-nı. IM bakımından, oldukça değerli kaynaklar sayılırlar. Bütün bunlarla İmlikte, herhangi bir güldürü metni veya millî giyim, etnografîk bakım - dan mitolojik anlamla yüklenmiş olup, millî mitolojik kaynaklar arasına d. .hil olabilir.

19. yüzyılda Al taylardan hikaye ve efsane metinleri toplamaya gi-di -n Rus doğubilimdlerinin anlattı klan na göre, buralarda hikaye veya «• Kine yoktur. Tören metinleri, efsun, doğumdan önce okunan dualar, ınisiasiyayla İlgili metinler ve ayinler vardır. Bu metinler ve dualar sakral ve büyülü içeriğini yitirmemesi için belirli koşullarda okunmalıdırlar. • »mi'gin. ocak başında, oımanda ateş Kışında, tan yeri ayırdığında ve Umun gibi koşullarda okunulmalıdırlar. Çünkü mitolojik bilgi taşıyıcısı ı >Lın bu metinlerin söylenmesi, eski gelenekte öğüt gibi amaçlar taşır-dı O zaman yazıya alınmış birçok halk kültürü metninin girişinde ve vMiunda, bu büyülü İçerikli metin parçalarının olmamasının bir nedeni de anlatıcının o efsane veya hikâyeyi elverişsiz koşullarda anlatmaya mecbur edildiğinden kaynaklanmaktadır. Yerine ve zamanına uygun olarak söylenmeyen metinlerin sakrallık ve büyülü içeriğini yitireceğine kalİH-n inanan gelenek taşıyıcısı, bundan korktuğu Içfcl bu mitolojik metinleri anlatmaktan çoğu zaman çekinmiştir.

MİTOLOJİK RİVAYET

Mitin kendisi bir tür olayı olmadığı için, mitolojik metin de bir edebi metin parçası değil. Buna göre. mitolojik motifler, sanatsal hayal, edebî uydurma veya genelleştirme yoluyla yaratılabllen sanatsal motiflerden farklıdırlar. Mitolojik metinde anlatılan ne varsa, gerçekte yaşanmış bir olay. yaşanmış bir gerçeklik gibi kavranır. Mecazın ön planda olduğu edebi metinlerden, onu ayıran en önemli özellik de bundan ibarettir. Dünyayı anlayıp, irade etme bakımından onlar arasında ciddî farklar vardır. Edebi eser, mecaz olmadan var olamaz. Mitolojik metinde İse gerçekliğin, mecaz anlamda anlatımına yer yoktur. Etnik-kültürel gelenek taşryıalan. edebî eser metinlerini fantezi ve sanatsal hayal ürünü olarak kabul ettikleri halele, mitolojik metinleri gerçekliğin ta kendisi olarak görmüşlerdir.

Ancak herhangi bir mitolojik metinde, dünya modelinin ifadesini görmek mümkün değildir. Dünya modeli ve onunla ilgili mitolojik bilgiler, dağınık olup. ayn ayn mitolojik metinlere serpilmiştir. Dünya modelinin temelini oluşturan bu bilgiler arasındaki sistematik! iği oluşturan bağlılığı da ancak arkaik düşüncenin yaşanası ve taşryıası olan mitolojik metinlerin oluşumu sırasında ortaya çıkarmak mümkün olabilir, (bale Mit)

MİTOLOJİK RİVAYET: Mitolojik metnin dejenere olmuş, belli bir anlamda bozulmuş halidir. Doğaüstü varlıklar hakkındaki hurafe içerikli bu hikâyeler, halk inanışlan ve halk dernonoloj'ısinin öğrenilmesinde başlıca kaynaklardandır. Çünkü demonolojik düşüncelerin ürünü olan bu metinler, temelinde dayanan, sakral ve ritüel özellikli olanla ilintisi korunan eski inanışlan halkın bilincinde yaşatır.

Konusunun ana çizgisini, insanlann demonolojik ruhlar ve doğaüstü varlıktan karşılaştırması oluşturan mitolojik rivayetler (demo-

ı* >k>jk güçlerle gerçeklesen bu karşılaşmalar genellikle yorgun ve uykulu /«imanlarda veya korku hissi yaşanan zamanlarda olur ve bunun M,ın de çoğu zaman acı sonuçlar doğurur), belirli anlamda inisiasiya töım ve törelerinin kalıntılarını da aktanriar. Kaynağı itibariyle mitolojik vı »nişler sistemiyle ilgili olup. kendine özgü bir türün özelliklerini taşı- ,.ın mitolojik rivayetler, konu bakımından çok kısadır. Çoğu zaman da •plzot etkisi bırakırlar. Bu metinlerin konusu, sınırlı sayıda motiflerden > »luşur. Yalntz, mitolojik dünya görüşünün kriterleri temelinde oluşabilm mitolojik rivayetlerin konularının, içerik bakımından arkaik çizgili olduğu da açık bir şekilde görülmektedir.

Genellikle mitolojik metinlerde olduğu gibi, bu metinlerde de belli Ur söz sanatına rastlanır. Bu metinlerin anlatımı, anlatıcının özel bir hazırlığını gerektirmez. Burada konu, yakın geçmişte ve gerçekten yaşanmış olaylardan oluşur. Olaylarla ilgili anlatılanlara, anlatıcının zerre ka- < I.U şüphesi olmaz. Temel özelliği bilgi vermek olan mitolojik rivayetlerin, bir tür olarak ortaya tıkması, buradaki olaylar, yani öbür dünyanın korkunç demonik varlıklarıyla karşılaşmalar genellikle birind kişi olan kahramanın dilinden anlatılır. Anlatılanlar ise ya an lana nın kendisinin Kışına gelmiştir ya da tanıdığı birinin. Anlaoa bazen birilerini şahit bile '..»Merebilir. Örneğin, bitinde ikintı veya üçüncü Kıbasının bir gulyabaniyi tutup sakladığını anlator. Olaylar bazen üçüncü şahsın dilinden de ınLıtıkıbilir. Böyle olduğu zaman, an lana bu olayı kimden duyduğunu ı *K eden söyler. Ancak rivayetin belli bir yerinden sonra artık o üçüncü -.-ıhsın dilinden değil de sanki kendisi yaşamış gibi anlatmaya başlar ve İMİylece kendi anlattıklanna bilinçaltında inandığını gösterir. Bu duruma, Kumandinlerin halk kültürü metinlerinde de rastlanır. Bu. mitolojik rivayetlerin doğasını ve anlamsal yapısını anlamaya yardım edebilir.

Geleneğin bir taşryıası olan anlatıa. anlattıklannı yeriyle ve adıyla ıı*k tek gösterir. Araştirmaalarm, anlanalara ve verilen bilgilere karabalan veya geçmişin kalıntı lan gözüyle bakarak hazır kalıplara sokmaları, etnik-kültürel sistemin doğasını anlamaya engel olur. Onun mantığı yanlışlık gibi kabul etmesi İse geleneğin canlılığından ve tamamıyla Kılk kültürünün kendi doğasından gelir. Çünkü, doğanın ahengiyle ya- -ıvan bir ırkın geleneksel kültürünün doğal tarihsel-kültürel akışı için-

de, bu olaylardan her birinin belli bir yeri ve yorumu vardır. Mitolojik inançlan aktaran böyle metinlerin dilindeki estetik ritüel anlamının unutulduğu, daha sonraki çağlarda gerçekleşmiştir. Arkaik ritüel anlamı anlaşılmadığı zaman ise bu metinler rahatlıkla hikaye konusunun temelini oluşturabilir.

En arkaik motiflerin ve ilk mitolojik ilintilerinin kendini gösterdiği mitolojik rivayetlerde gecenler, gerçekten olmuş bir olay gibi kavranır. Buna göre de etnik-kültürel sistemde onun ayn bir yeri vardır. "Gerçeklik hakkında bilgi" ve gerçekte yaşanmış olanlar hakkında .bilgi tipi olan mitolojik rivayetler, bazen demonolojik hikâyeler ve benzer adlar altında da anılırlar.

İlk önce etnograffk ağdan öğrenilen bu tip metinlere, halk kültürü yönünden yaklaşma tarzı, onu içeriğine gölge düşürmek gibi görünse de bu yaklaşım, onun etnograflk yönde araştın İmasını tamamlıyor. Mitolojik rivayetler, Türk halk kültürünün oldukça az öğrenilmiş ve genellikle ciddî araştırmalann konusu olmamış tünerinden biridir. Sonuç olarak, canlı geleneğin faktörü olan bu metin tipleri, diğer birçok halkta ciddî bilimsel değer taşımadığından, neredeyse tamamıyla toplanamamış olarak kalmıştır. Az-çok toplanan verilerde de kültürel gelenek taşıyıcılann ilişkisi bir kenara bırakılarak, farklı kuram lan n ölçütleri çerçevesinde yaklaşılmıştır. Burada anlatılan olay ve verilen bilgi ise çoğu zaman halisünasyon ve karabasan gibi değerlendirilip, ruhsal hastalıklar arasına dahil edilmişlerdir. Halbuki mistik yaşantılar gibi değerlendirilebilmesi mümkün olan bu ruhsal durumlann anlatıldığı mitolojik rivayetler, doğayla iç içe yasayan halklann önemli bir kültürel parçasıdır.

Tüm geleneksel cemiyetlerde, halk inanışlannı canlı bir şekilde ayakta tutan her bir etnik-kültürel sistem etkenine, geleneksel bir olay gibi dikkat edilmiştir. Çünkü, kendi doğal haliyle yaşayan halklann etnik-kültürel geleneksel değerler sisteminde, her bir etkenin yeri bilinir. Kültürün canlılığını koruyan bu halk kültürü olaylanndan biri de mitolojik rivayetlerdir. Yazıya alınmış olmasının, canlılığına hiçbir etkisi olmayan bu tür. hikâyelerden bile daha arkaik sayılır.

Şor Türklerinin dilinde, mitolojik rivayetler tipinden olan halk kültürü örneklerine, "şın polgan" (gerçek olanlar) adı verilir. Bu irade, kültür

laku ürünün etnik-kültürel değerler sistemindeki yerini gerçek bir şekilde gösteriyor. Bu ad, mitolojik rivayetlerin içinde olan her şeye, metnin canlı geleneğinin içindeki anlama ve onun işlevseJ-morfolojik özelliklerine uygun düşer. Gerçekten de mitolojik rivayetlerin içeriği, ger<<k olarak kavrananlann ve olmuş gibi sanılanlann üzerine kurulur. Bu anlamda mitolojik rivayetlerin anlatıcısı, anlattıkiannın yaşanmış bir ger(,ck olduğuna tam olarak İnanır.

Yakın bir geçmişte, birkaç kuşak önceki çağlarda yaşananlann anlatıldığı bu halk kültürü örnekleri, mitolojik düşüncenin dinamizminin ög**Mfiimesi** bakımından değerlidirler. Çünkü, en eski çağlarda olduğu gibi, i -i ııadakİ mitolojik motifler de sözcük anlamıyla, maddî olarak anlaşılırın Onlar kinaye veya sembol değiller ve gerçek anlamlarda kavranırlar.

Daimî bir şekilde değişerek yaşama ve yenilenme süreci geçirdiğinden, arkaik halk kültürü için tür anlayışı, tam bir koşullanmış karakter taşır. Yani burada bir türün kuruluşu ve yapısı, bu sürecin kendisiyle U-lirlenir. Mitolojik rivayetlerin tür özellikleri de süreç içinde olan rblkl< ıık bir olaydır ve bu türün kuruluşu da belirli zamanda bir süreci gerektirir, feu metinlerin şiirselliği, daha çok söylendiği zamanla ilgilidir. 11 ır gibi, hazır ve kalıba sokulmuş bir şekli de yoktur. Onun tür sınırlan, y.erçekten daha çok tahmine dayanır. Halk dilinde mitolojik rivayet anlayışının olmaması, sözü edilen tür veya halk kültürü örneğinin canlı gelenekte ait olduğu bütüncüle, sık bağlılığından ileri gelebilir. Bunlar, mitolojik rivayette kendi gerçek güçlerini ve etkilerini koruyup saklamış inanç ve inanışlardır. Halk inanç ve inanışlannı bozulmaktan kurtararak yaşatan bu metin tiplerinde anlatılanlar, canlı gelenekte gerçekten de olmuş bir olay gibi kavranır. Burada hangi gerçeğin betimlenmesi, bu gerçeğin nasıl değerlendirilmesi, bu gerçekle hangi ilişkinin kurulması ve bu ilişkinin ne şekilde irade edilmesi gibi halk kültürü türk*rinin oluşum kriterleri, kendi acık iradesini bulur. Başlıca ölçüsü, anlaulanlann gerçek olduğu inanana dayanan böyle rivayetler, bilgi yüklüdürler. Sanatsal söz ritüeline gerek duyulmadığından, metindeki cümlelerin estetikliği ve sanatsal açıdan güçlü olup olmaması, ne anlatıcıyı ıneraklandınr ne de dinleyiciyi. Söz sanatı içermeyen bu tip metinler genellikle. "Bu gerçekten olmuştur ve efsane değil" ve "Kendi gözle-

rimle gördüm" benzeri cümlelerle başlarlar. Yani burada önemli olan. mitolojik şifreyle okunan metnin bilgi verici olmasıdır.

Araştırmalardan edinilen bilgilere göre, bu metin tipleri belli gelenek, yer ve inanış ile oldukça sıkı bir bağlantı içindedirler. Bazı Türk halk kültüründe yaygın olan Hal Anası, Tepegöz, dn ve benzeri mitolojik varlıklarla birlikte, bu halklann herblrinin canlı halk kültürü geleneğinde, kendine özgü KüMdürgis, fezömak (Kazak). Arçun (Çuvaş). Yanmtıg (Başkurt), Kara Çuha, Adama! Kurt (Azerbaycan) gibi mitolojik varııklan vardır. Bu varlıklann adlan etrafında da çok sayıda metin oluşmuştur. Bu metinlerden bazı lan. herhangi bir mitolojik veya demonik varlığın sembolizminin açıklanması ve temelinin araştinlması konusunda açk bir şeklide yardıma oluyor. Örneğin, anlatıa Hal Anası yla ilgili yaşanmış bir olayı anlatırken, metnin sonunda, "bu gerçekten olmuştur... guryabani de gerçekte aynıdır. Al Kadını da beş. altı çeşit değil kl„." der ve böylece kültürün içinden gelen bir yorum gibi kavranır.

Rastlanan bu varlıklann içerisinden birçoğunun, etnik-kültürel geleneğin en derinlerine kadar girmiş olması ve yaygınlığının başlıca sebebi, kendi arkaik yapılarını ve İlk bütüncüllükle daha yakın kuruluşunu koruyup saklayabilmelerinden geliyor. Sakrallığını yitirerek estetik işlev taşıyan hikâye, destan ve diğer halk kültürü metinlerinde bir kural olarak, bu tip motiflere rastlamak mümkün olmaz. Ancak burada da istisnalar yok değildir. Rus hikâyelerindeki "ölmez Kaşey", "Zmey Konnıç" ve "Baba Yağa" gibi mitolojik motifler. Rus halk demonolojisinde önemli bir yer tutmazlar. Bunun tersine, dn. guryabani ve Su Perisi gibi mitolojik motiflere ise az da olsa hikâyelerde rastlanırlar. Azerbaycan Türk halk kültüründe ejderha, dev ve peri motiflerine mitolojik rivayetlerde rastlanamadığı gibi. mitolojik rivayetlerde sık sık karşılaşılan Kara Çuha. Hal. dn ve benzeri varlıklara da destan ve hikâyelerde rastlamak mümkün değildir. Çünkü mitolojik inançlar güncel olduklan sürece, bu inançlar etrafında oluşmuş mitolojik rivayetierdeki varlıklann yollan hikâye ve diğer halk kültürü metinlerine kapalı olur. Omegin. bağlı bulunduğu gerçek etnografik anlamsallıktan kopup aynlmadıkça ve ad etrafında dönen mitolojik inançlar varlığını yitirip unutulmadıkça. bir Kara Çuha motifinin herhangi bir metine girmesi mümkün değildir.

I laik inanç ve inanışlarının öğrenilmesinde ilk kaynaklardan biri. mili *K >|k rivayetlerdir. Geleneği yaşatan inanışlar sistemi bütün genişliğty-U- İ M I metinlerde ifade bulurlar. Bu metinlerin başlıca işlevi ise ırkın dav-flftntş şekillerini ifade etmekle birlikte, onun hayatındaki programlaştır-ma dili olmasıdır. Şüphesiz millî değerlerin eriyip gitmesi üzerinde tek-IM »kıasinin kurulması, bu inanç ve İnanışlar üzerinde etki bırakmaktadır. « >/Hlıkle de yaşlılar arasında bir Hal Anasırım, bir dnin ve bunlar gibi »/Artıklann yaşadığına hâla en içten inananlar vardır. Bu mistik güçlere «.l.ın inanç, o kadar güçlüdür ki bazılan, onlarla karşılaşmamak için ka-nlılığa kalmamaya çalışırlar. Bazen bir anlatıcı, akşam karanlık çöker-ken başına gelenleri anlatmaktan kaçınır, çünkü onun inanana göre, (• nıonik varirklar haklannda konuşulduğu zaman bunu an tartarmış, ı hıın için de anlatıa onlann dikkatini kendi üzerine çekmekten çekin-diği için anlatmak istemez,

I latta bazı metinler, son yüzyılda örneğin Hal Anasının yakalanma-dığını vurguluyorlar. Böylece de mitolojik rivayetler kadar canlı gele-m-kk-ri ve bu geleneklerdeki inançlar sistemini bütün canlılığıyla koru-yup yaşatan benzer ikind bir metin tipine rastlanıyor. Mitolojik rivayet-inin canlı dinlenmesinin giderek zorlandığı bir gerçektir. Geleneğin y.ıty.kle canlılığını yitirmesi ve insanın doğayla olan ilk ilişkisinden artık •KT kalmaması sonucunda, bir taraftan inanç ve inanışların süreç kpn-• i« zayıflamasıyla bilinçaltı unsurtann batağına saplanıyor, diğer yandan iv bu metinlerde anlatılanlara hurafeler ve geçmişin kalıntılan gibi ba-kıyor.

Doğa ve canlı gelenekle bağlarını koparmamış bir cemiyette ise kaynağını dinî-mitolojik * lüşüncelerden alan inanışlar, mayasında bu inanışlann bulunduğu mitolojik rivayetler ve ı mlarda gerçek oklukla-ııM inanılan varlıklar, yı»-emişin kalıntılan ola-ıak kabul edilemez.

Hun Dönemine Ait Kanal Pençeli Kurtlar

Çünkü, şiirsel mitolojiden gelen gücün sayesinde doğayla iç içe yaşayan geleneksel cemiyette. ırksal hafızanın taşryıası. görünen ve görünmeyen ne varsa tüm varlıklann, iyelerin ve ecdat ruhlannın yaşadığına İnanır.

Birçok araştırmacının kaydettiği gibi, konu bakımından arkaik yapıdaki hikayelerle paralellik gösteren mitolojik rivayetler, şekil ile şekilsizlik arasında bir yerde dururlar. Ancak bir tür olarak, bu tip metinlerin özelliklerini ve yasalannı belirleyen de bulunduktan bu konumdur. İçerik! erindeki esrarengizi i kleriyle sihirli hikayelere olan yakınlığı, mitolojik rivayetlerin özelliklerinden biridir.

Bu türe, basmakalıp bir tarzda yaklaşarak ve aslında yanlış olan başka bir görüş ise mitolojik rivayetin hikaye ve hatta destana çevrilmesini kölelik sistemini atlayarak, ataerkil kabile kuruluşundan doğrudan feodalizme geçen cemiyetteki halk kültürü İçin bir iç dinamizm olarak görüyor. Halbuki böyle bir iç dinamizm yoktur. Aynca. mitolojik rivayetin tarihsel-kültürel seyrinde hangi halk kültürü türüne geçebileceği ve bir tür olarak hangi değişikliklere uğrayabileceği sorunu araştınlmamıştır.

Eski inantşiann ortadan kalkmasıyla mitolojik rivayetlerin de yok olup veya hikâyeye çevrilmesi fikri de eksiktir ve soruna hiçbir agklık getirmez. Mitolojik rivayetler, tür ölçüleri olmayan veya oldukça değişken olan metin tipleridirler. Smırlı konulan işleyen bu metinler, çoğu zaman birbirinin tekranymış gibi bir etki bırakırlar. Çünkü, sonsuz versiyonlar labirentinde değişik şekillerde gerçekleşir.

Halk kültürü hikayeciliği geleneğini anlamak için de değerli kaynaklar sayılan bu metinler hakkında, bu gün bile bilimsel, ortak bir görüş mevcut değildir. Arkaik motiflerle dolu. mitolojik görüşler bütüncürügüyle zengin bu metinlerin araştınlması. etnografı, halk kültürü, mitoloji ve hatta ilkel dinleri Öğrenen alanlar arasındaki barajların yakılmasını talep eder.

MİTOLOJİK VARLIK: Mitolojik metin, yaratan bilincinin bir ürünü olup, duygusal-mekânsal kavrayışlann herhangi bîr gerçek formda tezahürüdür. Mitolojik varlığın özellikleri çeşitli nedenlerden dolayı, zaman içinde değişebilir. Canlı doğada önemli bir rol oynayan rastlantılar, mitolo-

|ll varlıklann bazı İşlevlerinin yüklenmesi sürecinde de etkili olurlar. Bu-ut m için de onun şimdiki çizgileriyle, yüzyıllar önceki gelenekte varolan şeklinin aynı olacağını düşünmek yanlış olur. Mitolojik bir karaktere Ünlen (azla ad uygun gelebilir. Onlar cisimden ve maddeden mahrum oklukları için ölmezler veya ölmeleri canlı insan ölümünden farklı olur. Mu anlamda da bir mitolojik varlık ölümsüz olabilir.

Doğadaki olaylann. birbirine örülmüş yapılan vardır. Mitolojik varlıftı, etnik-kültürel gelenek çerçevesindeki değişiminde de aynı şeyi "izlemek mümkündür. Örneğin Sibirya'nın Türk halklarından olan güneyli Altaylann geleneksel dini görüşlerine göre. Kara Kuş: yukan dünyada y.ışayan Ülgen'in oğludur. Kumandinlerde ise Kırgız Han adındaki ruh. I llgen'in oğullan arasında gösterilir. Şorlarda ise bu varlıklann İkisi de I ılik'in oğullan olarak bilinirdi. Bu. kültürel geleneğin tüm şahitliğiyle hılikte. ne kadar elastik doğaya sahip olduğunu ve ne kadar kendi kendini yenileyen bir olay olduğunu açıkça gösteriyor. Yani, mitolojik bk varlığın varlığı, diğer bir mitolojik varlığın varlığı için sebep rolünü (r/nar. Böylece de onun belli anlamda yapısal özellik taşımasını şartlandırır. Tum bunlar da spontane bir şekilde gerçekleşir. Tüm mitolojik kalakterler. aslında aynı işlevi yerine getirirler. Aynı tür metinlerde, çeşitli motifler birbirinin yerine rahatlıkla geçebilirler. Bu. "içeriden onlann genetik veya yapısal-işlevsel bağlılığından ileri gelebilir. Böyle bir özellik, aynı metin türlerindeki bir karakter sistemini ortaya çıkarma olanağı verir.

Mitolojik varlıkların, mutlak kötü veya iyi olmalan durumuna nadiren rastlanır. Bu. insanlann onlarla nasıl ilişki kurduğuna ve nasıl dav-ı.ındıklanna bağlıdır. Ş. Şirokogorov'a göre doğaüstü varlıklar, doğalan itibariyle ne iyi ne de kötüdürler. İyi olarak bilinenler, zarar verebildikleri gibi, zarar getiren ruhlar da sinirlenmedikleri sürece (örneğin, kurbanlannı zamanında aldıktan sürece) insanlara zarar vermeyebilirler.

Âlemin ruhlarla dolu olduğu düşüncesine, değişik mitolojilerde rastlanır ve evrensel bir karakter taşır. Mitolojik varlıklar farklı tarihsel i ionemlerde farklı yorumlara maruz kalabilirler. Fantastik varlıklann demonolojide bir yeri yoktur ama demonolojideki karakterler ara sıra hikâye konulanna dahil olabilirler. Geleneksel kültürün taşıyıcısı İse keskin bir şekilde birbirinden ayınr. Tabii ki tüm hikaye kahramanlan da

kültür kalıntılarına taşınamaz. Hikâye karakterlerinin kökeniyle halk demonolojisindeki mitolojik varlıklann kökeni farklı olabilir.

Mitolojik düşünceler, mitolojik varlıklann etrafında şekillenerek, kendi iradesini dalıa gerçekg' bir şekilde mitolojik varlıklarda bulur. Mitolojik rivayetler, güçlü hikâye ve efsanelerin etkisi altında olduklanndan, buradaki mitolojik varlıklann doğasından bahsetmek zordur. Onlar, kendi yapılanna göre seçildiklerinden, karakterlerin kişiliklerini değişime uğratırlar.

Mitolojik karakterin temelini, varlığı bir bütün olarak gören mitolojik düşünce oluşturur. S. Tokarev'e göre, mitolojik karakterin ön önemli göstergesi, olağanüstü özelliklere sahip olmasıdır. İkinci göstergesi ise onun inancınm var olmasıdır. Mitolojik varlığın ayırt edici göstergelerinden biri de onun, maddî olarak kavranılması ve gerçekmiş gibi düşünülmesidir. Onun işlevleri, görünüşü ve izleri de onu karakterize eden etkenlerdendir. İyiliksever ve kötülük verici gücü temsil ettiklerine dair düşüncelerden yola çıkarak, mitolojik varlıklann insanla ikili ilişki içine girdiği düşünülür. Bu da insanlann ritüel ve geleneksel davranrş normlarına uymalanyla belirlenir. İnsanlara sadece zaran dokunan varlıklar da var. Onlar, tipoloji bakımından farklıdırlar.

Aynı anlamsal grupta olduklan için. bazen bir grup şeytanî veya mitolojik varlıklar arasında ciddî fark konulmayabilir. Bu kötülük verici güçler grubuna, ister istemez insanlara zarara veren topal insanlar, büyücüler gibi varlıklar da dahildir. İnsanlan bu varlıklardan büyü ve tılsım korur.

Mitolojik varlığın karakteri halk kültüründe de görünür. Örneğin, bir hikâyede rastlanan Hal motifiyle bir mitolojik rivayetteki Hal motifi arasında fark vardır. Çünkü mitolojik varlıklarla bağlı olan her türün, kendine özgü karakter sistemi vardır. Aynı karakterin değişik versiyonlarla farklı türlere girmesi onlann farklı şekillerinin oluşmasını sağlar. Motif, inanış konusu olmaktan gkngı zaman, hikâyelere, destanlara, törenoyunlara ve başka türlere doğru yönelir. Ancak bu durumda bile onun, mitolojik sembolizmi rahatlıkla kurulabilir. Bazen tek başına ad bile. onun mitolojik doğasını belirlemeye yeter.

Mitolojik varlıklar, mitolojik motiflere göre de gruplaştınlabilirler.

MİTOLOJİK VARLIK

Mitolojik motirse karakterler bütüTKÜlüguyte ilgilidir. Anlaöalann aynı mitolojik varlık hakkında verdikleri bilgiler zaman zaman çelişkili olabilir. Mitolojik inançlar, doğaüstü güçlerle, insanlann karşılıklı ilişkisinin karakterini aktanr. Mitolojik varlıklann madde ve asimden mahrum olmalarıyla birlikte, onlann hayvan biçimö olmalan hakkındaki inançlar da çok yaygındır.

Mitolojik motifler, birer semboldürler. Eski insanın tüm yaşamı sembollere büründügü için, sembollerle düşünür ve kendisini çevreleyen âlemi semboller yığını olarak kavrar ve kabul ederdi. Mitolojik varlıklann sembolizmi sabit değil, değişkendir.

Mitolojik varlığın öldürülmesi veya ortadan kaklınlması. değişik amaçlarla gerçekleşebilir. Yani onun ölümü, bu âlemdeki yaşayışa veya lıerhangi kötü bir değişikliğe sebep olmalıdır. Eski insan, maddî olarak anlamadığı herhangi bir olayı, mitolojik karakterler halinde yaşatmıştır. Yani herhangi bir mitolojik karakterin temelinde, doğal veya maddî bir varlık bulunmaktadır.

Gerçekte var olduklanna inanılan mitolojik varlıklar, gelenekte kendi ölçüleriyle fark edilirler ve geleneksel taşrıyıalan onlann bu özelliklerinden dolayı hikâye karakterlerinden ayırt edebilirler. Örneğin. Yakutlar. Çiçek Ruhunu hikaye karakterieriyie aynı yerde görmezler. Aslında sorunun İçeriği başka türlüdür. "Düşünce ve motifin içerik olarak aynılaşması üzerine kurulan mitolojik rantezi"nin doğurduğu "mitolojik motifler", mecaz veya kinayeyle değil, sözün maddi anlamıyla kavranırlar. Mitolojik karakterli sözler arasında, mitolojik adlar iki anlamlı olabilirler. Bunun için de onlann ilk gerçek anlam lan nı ortaya çıkarmak zor olabilir. Mitolojik sistemdeki tipolojik genellemelerin belirlenmesi ve genel anlamsal karşılaştırın al an n analizi, bu sisteme dahil olan mitolojik objeler ve varlıkların aslına uygun adlandın İma kriterini ortaya çıkarma olanağı verir.

Demonolojik sistemlere bağlı mitolojik varlıklann sembolizminin araşOnimasında karşılaşılan zorluklardan biri de aynı varlığın farklı lehçelerde farklı adlarla anılması veya tam tersine, ayn karakterlerin aynı adla anılması sorunudur. Bu olay. araştırmacının karşısına ad ve anlayış arasındaki ilişki bakımından birçok sorun çıkanr. Mitolojiden gelen mo-

tiflerin işlevsel-anlamsal yapılan ve sembollerinin araştinlması. Türk din bilimi, etnografi ve halk biliminin birçok sorununun çözülmesine yardıma olabilir, (bale Demon; rye)

MİTOLOJİK YAPILAR: Etnik-kültürel birliği içerden bağlayan mitolojik yapılar, mitolojik metinlerin ölümüyle kaybolup gitmezler. Sonraki dönemlerin arkaik mitolojik metinlerinden kurtulmuş kültürlerinde ve sanatsal edebiyatın örneklerinde mitolojik adlar, motifler ve konular olarak serpilip, farklı görünüşlerde, onun art yapılan gibi yaşamaya devam ediyorlar.

Atmosferdeki kasırgalar, litosferdeki kristaller ve biyosferdeki canlı varlıklar gibi, kendi kendilerini oluşturabilecek olan yapılar vardır. Kendi kendini oluşturup, düzenlemekse yaratjalık İçerisinde olan doğal süredn izidir. Mitolojik yapılar da bu yapılara yakın bir şekilde daimî bir yaranalık içerisindedirler. Onun dayanıklılığını sağlayan özelliği de değişmezliği değil, tam tersine ilk temelini koruyarak yeni yeni şekiller yaratan oluşumudur. Semboller yerine geçen bu yapılar, canlı organizmalara benzer bir sistem olarak, ulu dil çağında doğan ve tam işlevselliği de bu cağla sınırlı kalan mitolojiye dayanır. Her bir unsurunun, diğer unsurlann var olmasının neden olduğu bu yapılann, olası şekillerinin sonsuz görünmesine rağmen, bu şekillerin değişebilmelerinin de belli bir sının vardır. Lord'un formül hakkında söylediği gibi, ozanlar binlerce mısradan oluşan şiirleri ezberlemek yerine, onlann formülünü akıllannda tutarlar. Destan okumak istedikleri zaman da bu formülleri gerçek dil unsurlarıyla doldururlar. Böylece mitolojik yapılar, kültürel gelenek boyunca bir kalıp olarak kalır.

Mitolojik metinler, insan bilind için öyle karakteristik fikirler arasından türemektedir ki, mitolojinin ölümünden sonra da bilme, tanıma ve anlatma amacıyla yapılan aynılaştırma operasyonunda karakteristik yapılar olarak kalırlar. Einstein'in görecelik kuramından bildiğimiz, zaman-mekân ilişkisinde, mitolojideki dünya modelinde bu yönüyle belli bir benzerlik vardır. Elbette sonraki dönemlerde bu yapılann üzerine yeni benimsenmiş yapılar oluşur. Bu yapılann gözden geçirilmesi, eski mitolojik metinler hakkında belirli fikirler edinmeye yardıma olur. Çün-

Atlılar

kü onlar, ilk örneklerdir. Ezelî formül veya tarihî değişimlerden uzakta kalan temel fikirlerdir.

Arkaik mitolojik formlar bir kenara bırakılırsa, bu eski yapılar, halk kültürü geleneği ve halk Inanışlan alanında varlığını sürdürür. Mitotojik motifler ve arketipik konular, halk kültüründe farklı sembol, mecaz ve unvan olarak kononabilirler. Gelenek taşıyıcıları, bazen onun mitolojik anlamının farkına bile varamazlar ama bunlann hepsinin mitok>jik anlamlan vardır. Kolektif düşünceler, kültürel-tarihsel koşulların etkisiyle değişikliğe uğrayabilir, ancak kültürel geleneğin bir parçası olan mitolojik yapılar, belli ölçülerde yaşamayı becerirler. Eski Türklerin ilk dünya duyumunu oluşturan mitolojik metinler, yazılı edebî metinlere geçerek günümüze kadar korunmuşlar. Ancak eski yazılı metinlerdeki arkaik mitolojik metinlerin yapısı, yalnız yeniden yapılandırmayla yüze çıkanlabilir. Çünkü arkaik mitolojik yapılar, sonraki zamanlarda ne kadar unutulup, değişikliklere maruz kalsalar da adlar ve detaylar kendilerine bir yer bularak, metinlerde yaşamaya devam ederler.

Slnerjetik anlayışa göre. kuruluş ve yapı, kendi başına bir süreçtir. Yani yap*, sürecin kendisini belirler. Etnik-kültürel geleneğin gücü. dayanıklılığı ve dagılmazlıgı ise evrimin iç dinamizmlerinden kaynaklanmaktadır. Mitolojik yapılar sayesinde, etnik-kültürel gelenek, sistem . olarak kendi kendine oluşur ve düzenlenir, (bak Mitolojik Metin; Mit)

MUCİZEVİ DOĞUŞ: Kahramanın mucizevi bir şekilde doğması, Türk ve dünya halk kültüründe yaygın motiflerden biridir. Anormal bir başlangıca gönderme yapan bu motif, en değişik şekilleriyle bile birbirine bağlıdır ve biri, ötekini belirli bir ölçüde açıklar. Bu motif, kendi kaynağını eski dinî-mitolojik görüşlerden, ilk insanlann yaratılışryla ilgili inanışlardan ve reankamasyon inanandan alır. Bu görüşlerin etkisiyledir ki

kadınlar kısırlıktan kurtulmak için. uyguladıklan ilkel büyü yöntemleri olarak bazen üstünde yatmak, su kenarlarında gecelemek ve ırmaktan geçmek gibi yöntemlerle çocuk sahibi olabileceklerine inanmışlardır.

Türk mitolojisinde anormal doğumlu birçok motife rastlamak mümkündür. Bunlann bir kısmı dişi kurtla evlilikten, ağaçtan, dolu tanesinden ve bunlar gibi unsurlardan doğan kahramanlardır. Mucizevî bir şekilde dünyaya gelen bu varlıklar, çoğu zaman mitolojik ulu atalar ve liderler olurlar.

Arkaik Türk destanlannda kahraman, ilk insan yani Gök Oğlu olduğundan, ana-baban m katkısı olmadan doğar. Türkistan rivayetlerinde Köroğlu anasının rahmine güneş ışığından düşer. İlahî kökenli ve anormal doğumlu böyle varlıklar arasına, "ala gözlü dev kızından doğan" Korkut Atayı dahil etmek gerekiyor.

Mucizevî doğuş motifinin mitolojik temelini bir de ruhlarla cinsel temastan doğuşlar oluşturmaktadır. Bu olaya sürekli bir şekilde rastlan - masa da Şamanizmde görülmektedir. Birçok şaman, "Albastı" denilen ruhlann soyundan olduğuna inanırdı. Daha sonralan bu olay, efsanevî gelenekte dağ, yer, su ve bunlar gibi ruhlardan doğma şeklinde verilmiştir. Cengiz Han'ın doğumunu anlatan efsane de bu tip bir efsanedir.

Burada, Isa ve Muhammed'in doğumuyla ilgili efsanelerde de gf> rüldüğü gibi. mucizevî doğuş motifi tüm dünya dillerinde vardır. Bu motif, mitolojik metinlerden hikayelere de geçmiştir. Sihirli kahramanlık hikayeleri genellikle anormal başlangıçlı kahramanın doğusuyla baslar. Türk halklannın hikayelerindeki kahramanlar da genellikle anormal doğarlar. Bu kahramanlardan bir kısmı, kurbanla, adakla ve yarvan şiarla dünyaya gelir. Manas Han, eviiyalann duasryla doğmuştur. Birçok hikaye kahramanı da Hızır'ın duasryla dünyaya gelmiştir. Dervişin verdiği elmadan doğma da Türk halk edebiyatı örneklerinde geniş yer tutar. "Bir ağzı dualının duasryla doğulma" motifi, "Dede Korkut Kİtabf nda yer alır. Kahramanın duayla dogması, arkaik çağ düşüncesinde sözün büyü gücüne olan inanan ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor.

Bir yudum sudan, güneş ışığından, su üzerindeki bir parça köpükten, dervişin, büyücünün ağız suyundan, bir yapraktan, bir elma veya nar yemekten, bir nefesten veya kuru kele tozundan ana rahmine dü-

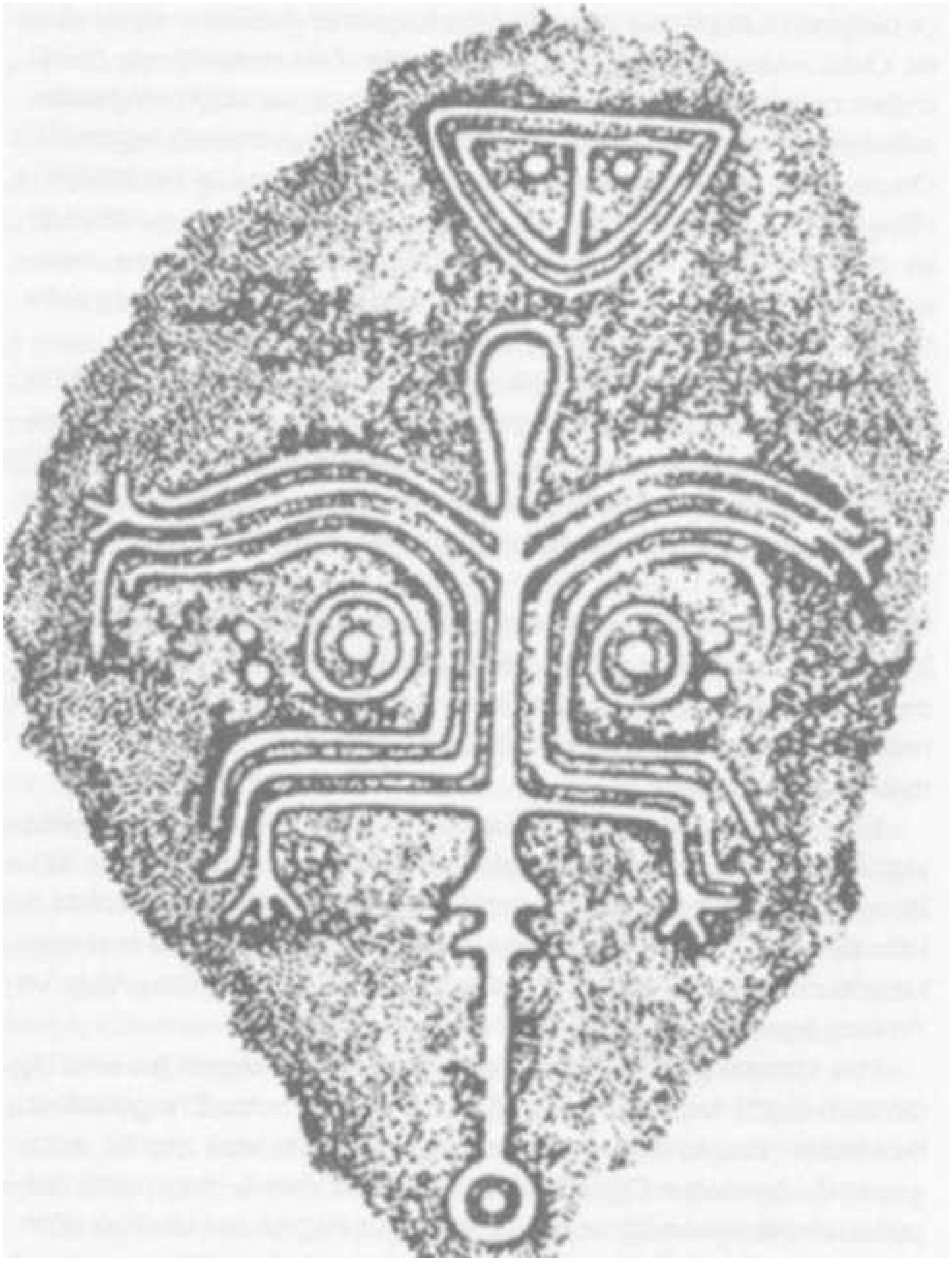
şüp doğan kahramanlar, mitolojik dünyadan geldikJeri için. gün geçtikçe olağanüstü büyümek ve başka birçok anormal özelliklere sahip olurlar. Onlar adeta öbür dünyanın İzlerini taşırlar. Eski cemiyetlerde özürlü doğan çocuklar, sakral dünyayla ilintilendirilmiş ve böyle doğumlar, sakral dünyanın o cemiyete göndereceği belanın sembolü sayılmıştır. Onun için de bu cemiyetlerde, bu şekilde doğan çocuklar öldürülürdü. Hikayelerde ise kahraman beden siz dünyaya gelir. Bu da o motifin ölüler dünyasıyla bağlı olduğunun göstergesidir. Anormal doğum, mitolojik motif ve unsurian bu anlamda koruyup saklamış olan sihirli hikayelerde, ilâhî kökenli kahramanın özelliklerini belirginleştirir.

Anormal doğuş motifini, Türk halklannın etnografisinde, halk kültürü ve tarihsel-arkeolojik abidelerinde hiçbir izine rastlanmayan ve aslında bir tarihsel aşama olarak hiçbir zaman var olmayan "eski anaerkil" ilişkilere bağlamak ve "ana hukukunun esas olduğu çağlann hafıza ve bllinçlerindeki kalıntılar" olarak saymak doğru değildir.

MÜDRİK HOCA: Mitolojik sistemlerde rastlanan arkaik yapılı bir motif. İçeriğindeki belirsizliğe rağmen, ilk motif anlayışına yakın bir anlam ifade eder. Yung"un ilk psikanalist yazılarında, "uzak geçmişlerin kalıntılarından biri" olan Müdrik Hoca. kökleri itibariyle ilkel cemiyetierdeki şaman motifine bağlanır.

Türk efsanevî geleneğinde, kayn ağacından inip. güçleri tükenen yiğitlere yardım eden ilâhi kökenli ak sakallı ihtiyar motifler vardır. Onlar bu kültürel gelenekteki Hızır anlayışının kendine has prototipi sayılııar. Göçebe Türklerin destanlannda. şeriat hükümlerine asla uymayan kahramanlara daima bir "ak sakallı semavî er" yardım eder. Altay ve Yenisey destanlannda da bu "gök erenlerTne rastlanır.

Türk kültürel geleneğinde Müdrik Hoca motifi, uygarlığın kendi iç dinamizmi gibi karşımıza gkar ve bazen ilk şaman motifine yakınlaşır. Bu Müdrik Hoca motifleri salname geleneğinde de vezir işlevini yerine getirir. Bu bakımdan Oğuzname'de rastlanan Müdrik Hoca. daha çok şaman motifine yakınlığı ile ayırt edilir. Oğuz Kağandaki Ulu Türk. Korkut Ata veya lrkıl Hoca gibi. Müdrik Hoca motifinde de ilk şaman motifinin izleri açıkça görünür.

N

NASRETTİN HOCA: Türk mitolojik zemininde yaratılmış bir motif. Mitolojik kaynaklı birçok halk kültürü ürünü gibi latifeler de Türk mitolojik modelin kuruluşu için değerli materyaller içerir. Mitolojik kökleri olan Nasrettin Hocanın latifelerinde de en eski çağlardan başlayarak bu zamana kadar bütün dönemlere ait olan mitolojik inanç ve inanışlann derin izleri korunmuştur.

Çok sayıda eski kültürlerin kainatla ilgili geleneksel düşüncelerinde, eski mitolojik düşünceden gelen, sakral enerjinin en çok toplandığı yer sayılan ve adına "Dünyanın Merkezi" denilen bir anlayış vardır. Bu anlayışla ilgili bir Nasrettin Hoca fıkrasında şöyle geçmektedir: Bir gün Hoca dan sorarlar, "dünyanın ortası neresidir?" diye. Hoca topuğunu yere vurup, "Burası" der. "Nereden bildin?" sorusuna ise "İnanmıyorsanız ölçün!" cevabını verir.

Bu metinde, birçok mitolojik sistemlerdeki kategorilerden biri gibi rastlanan ve evrensel düzenin kaynağı sayılan "yeryüzünün Göbeği" veya "Dünyanın Ortası", yani sakral gücün merkezi ve mistik enerjinin daha yüksek olduğu bir mekan anlayışı ile bağlı eski mitolojik inançta kendine uygun nkra diliyle yerini bulur. Etkin bazı görüşlere göre de zamanın her anının diğer anlanyla eşdeğer olduğu gibi. mekanın her noktası da diğer noktalarla aynıdır.

NAZAR

Nasrettin Hoca fıkraları nda dünya, yaratılış, hayat ve ölüm hakkındaki eski görüşlerin "ters yüzden" okunuşu da yerini bulur. Örneğin, Hoca'nın adıyla ilgili hkralann birinde şöyle anlatılır: "Bir gün bir meclis-te herkes bir şekilde güneşin faydalannı anlatıyormuş. Hoca bunlan dinler sonra 'bana kalırsa ay ondan daha faydalıdır' der. Nedenini so-rarlar. Hoca. 'Güneş ancak gündüzleri çıkar. Gündüzler onsuz da her taraf ışıktır. Ama ay. karanlık olan gecelerde pkar. Şimdi siz söyleyin. Güneş mi daha faydalı, yoksa ay mı?'"

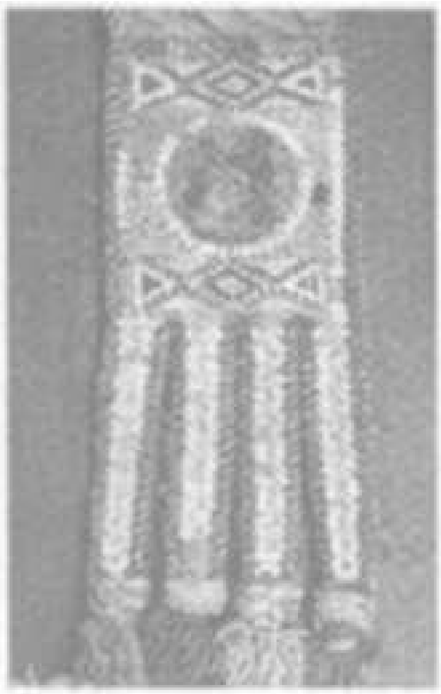
Bu örnekte mitoloji araştırmacı lan, ay ve güneşle bağlı inançlann "ters yüzden" okunmasının tipik ifadesini görmektedirler. Bu anlamda, motifin adıyla ilintilendirilen bazı fikralann temelinde, mitolojik inançlar yatar. Tanrıcılık. Şamanizm ve hatta Sûfiligin izlerini yaşatan bu fikralar, araştırmacıların yazdıkları gibi. Türk mitolojik dünya modelinin "ters yüzden" okunuşudur.

Nasrettin Hoca ve sûfi davranışlan arasında da tipolojik yakınlık agkça görülmektedir. Bu yakınlık, neşeli danslarda acayip şekilde el, baş ve beden oynatarak, hiçbir estetik kaygı gütmeyen ve dinî tören-lerde serbestlik gösteren sûfi ve şamanlann davranışlan arasında da görünmektedir.

NAZAR: (bak Göze Gelme)

NAZARLIK: Batıl inanç denilmesine rağmen, çoğu zaman geleneksel dinî inantşlann taşıyı-cısı olan insanlar tarafından mucizevî gücüne İnanılarak, nazar, büyü, azar-bala ve başka is-tenmeyen olaylardan korunmak için taşınılan bir nesnedir. Bu. kökü çok eskilere dayanan bir gelenektir.

Etnik kökenli metinlerde nazarlığın gücü-ne olan inanç, ilkel büyü ve fetişizmle ilgili gösterilmiştir. Olağanüstü sihirli etki gücü ol-duğuna inanılan nazarlık, Âdet olarak üste gi-yilen giysiye takılır, bazen de bilezik, yüzük

İşlemeli Nazarlık

gibi süs eşyası niyetine gezdirilir. Küçüklü büyüklü herkesin, nazarlığın yardımıyla nazardan ve büyüden korunacağına inanılırdı. Çeşitli bon- » uklar. göz resimleri ve sembolik şekiller, nazarlığın örneklerini oluşturur. Üzerine Kuran kelimeleri yazılmış kutsal sayılan eşyalan. nazarlık c vlarak taşıma adeti birçok yerde hâlâ görülmektedir, (bak: Göze Gelme)

NEFES: Ruh âlemi veya manâ alemiyle bağlı ilgili bir anlamsal lığı olan .ınlayış. Yaygın bir anlamı, halk müziğine yakın olup, Türk tasavvuf musikisinde ilâhî gibi bir şiir şeklini bildiren "nefes", bu mistik-egzotik anlamında Köroğlüyla bağlı olarak, destanın Türkmen versiyonunda Hızır'ın dilinden, "bizim nefes oğlumuz" iradesinde de kullanılır. Bu. "nefes" kavramının mistik anlamıyla ilgilidir. Yeni bir konum kazandınlarak ı\ıhlar âleminin sırlarından haberdar edilecek arak hakkında söylenen bu sözler, onun sakral çevreyle ilintilendiginin göstergesidir. Çünkü nefes" içeriden gelir ve temizdir. Yani, vücut değil, ruh kirden arınmış ve temizlenmiştir.

Tahn Dağından akıp gelen bir ırmak vardır. Ruh kirlerden kurtulmaya başladığında bu ırmağın suyu bulanır, renkten renge girer ve pis kokular yaymaya başlar. Ruh kirden kurtuldukça, onun suyu da durulur. Ruh pisliklerden bir bir kurtuldukça temizlenir, tem izlendikçe de gül yaprağı gibi olur. Bu temizliğin kendisi bir "nefes"tir ve bu "nefes", manevî-ruhanl huzura kavuşmak içindir. Varlık ne kadar değişik görünse de görünüş itibariyle ne kadar farklı olsa da bu "nefes*le, onun köküyle ve aslıyla bir olduğu görülür. Bu anlamda "nefes", her şeyin öz aslına doğru geri götürür. "Nefes" anlayışındaki mistik içerik de bundan ibarettir. Köroğlu'na "Nefes Oğlu" denilmesi de onun. her nesneyi öz aslına, ilk mayasına ve yaratılış çağındaki temizliğine geri götüren manâ âlemine olan bağlılığındandır.

NEKİR-MÜNKİR (İNKİR-MİNKİR): İslâm demonolojisini aktaran dini efsanelere göre. mezarda ölüleri sorgulayan iki meleğin adının, halk ağzındaki şekli. Müslüman âdetlere göre. ölü gömüldüğü gece vahşet duası okunur. Bu dua aslında büyücülükle bağlıdır. Akşam namazına

kadar okunan bu duada, cini ve şeytanı mezardan kovması için Allah'a yaivanlır.

Müslüman efsanelerine göre, "lnkir" ve "Minkir" adlı bu iki melek, ölünün gömüldüğü gece, onun başının üstünde bulunup sorguya çekeller. Ölünün yakınlan da Allah'a dua edip. ölünün yükünü hafifletmeye çalışırlar. Azerbaycan Türk dilinin birçok şivesinde, "sorgu, suale başlamak" anlamındaki "hinkir. minkir başlamak" deyimi de buradan gelir.

NEOMİTOLOfİK DÜŞÜNCE: Sembolizm'den Postmodemizm'e kadar 20. yüzyılın kültürlerinin en önemli yönelişlerinden biri. Onun mayası hâla 19. yüzyılda Dostoyevski'nin roman lan nda ve Vagner'in son dönem operalannda kendini gösterir. Bu düşünce, tamamıyla 19. yüzyılın Pozitivizm düşüncesiyle olan ilişkinin bir ifadesidir.

Neomitolojik düşüncenin başlıca özelliği, bütün uygarlık boyunca klasik ve arkaik mitolojik metinlerin öğrenilmesinin büyük önem kazanmaya başlamasından ibarettir. 20. yüzyılda mitolojik bilinci araştıran psikanalitik, ritüel-mitolojik (B. Malinovski, C. Frezer), sembolik {E. Kassirer), etnografik (L. Levi Brül), yapısala (K. Levi Stros, M. Eliade, V. Temer), post yapısala (R. Bart. M. Fuko) ve benzer adlarla ondan fazla yaklaşım tarzı kaydolunmuştur. Mitolojik metnin araştınlmasında, Rus bilim adamlanndan "fbrmel mektep"in (V. Propp) ve akademik Mamn dil hakkındaki yeni öğretisini izleyenlerin (O. Freydenberg) büyük katkısı olmuştur.

Neomitotojinİn ikinci özelliği ise mitolojik konu ve motiflerin sanatsal edebiyatın unsuru gibi geniş bir kullanım alanına sahip olmasıdır.

Bunun en belirgin Ömegi C. Coys'un "Uliss" eseridir. İdeolojik nedenlerden dolayı, bir zamanlar "abartılı bireyselci" ve "bilinçaltı edebiyatının ilk örneği" gibi değerlendirilen bu eserde, Odysseia ve onlarla uzak veya yakın ilgisi olan mitolojik metinlerin konulanndan yararlanılmıştır.

1920'lerde Modem izm "in çiçek açtığı zamanlardan itibaren, tüm edebî eserlerin konu sınınnın çizilmesinde direkt veya dolaylı yolla mitolojik metinlerden yararlanmaya başlanmıştır. T. Mann'ın "Sihirli Dağ'ında ömrünün yedi yılını İlahe Venera ile sihirli dağda geçiren şarkıcı 'Tangeyzer" hakkında mitolojik metinlerden yararlanılmıştır. Yine aynı yazann "Yusuf ile Kardeşleri" eserinde de ölüp, dinlen Tann hakkında Mısır ve İncil'deki mitolojik metinlerden, F. Kafka'nın "Proses" ve "Kasır" eserlerinde İncil ve antik mitolojik metinlerin konulanndan. M. Bulgakov'un "Usta ve Margarira"sında da yine İncil mitolojisinden yararlanılmıştır.

20. yüzyılın edebî-sanatsal metinlerinin özelliğini gösteren bir nokta da geleneksel mitolojide olan konu ve motiflerin, yazann kattığı yeni çizgilerle orijinal tarzda yeni bir anlam kazanmasıdır. Bu bakımdan G. G. Marguez'in "Yüzyıllık Yalnızlık" romanı iyi bir örnektir. Rus edebiyatında neomitolojik düşüncenin en açık şeklini A. Belry'ın "Petersburg" romanında görmek mümkündür. Folkner'in "Çığlık ve Kin" romanında da İndl'in mitolojik metinlerinin konu ve motiflerinden yararlanılmıştır. M. Bulgakov'un "Usta ve Margarita"sı ise tamamıyla 20. yüzyılın Avrupa edebiyatında yaratılan roman-mitolojik metnin parlak örneklerindendir. Neomitolojik düşüncenin en karmaşık şekli Kafka'nın eserlerinde görülüyor. Mitolojizm'in derin olduğu bu eserlerde, mitolojik metinler açık bir şekilde kendini göstermiyor ve dolaylı yoldan iradesini buluyor. Ancak o, sanatsal metnin dokusuna işlemiştir. Araştırmacılann fikrine göre, "Proses" eserinin temelinde Indl'deki lova yatar. "Kasıldaki "Yerölçen K."nin abes çabalarında ise edebiyatçılar Sizif mitolojik metinlerin izlerini görürler. Sizif mitolojik metinler 20. yüzyılın edebiyatında bir de A. Kamyun'un eserlerinde kendi felsefi yorumunu buldular. Neomitolojik düşüncenin 20. yüzyılda en entelektüel tarzda ve en zarif şekliyle ifadesini bulduğu eser, hiç şüphesiz, T. Mann'ın "Doktor Faustus"udur. Savaştan sonraki dönemde İse Neomitolojizm, artık

alışılmış bir akımdır. C. Apdayk'ın "Kentavr"ı ve ona benzer basit eserlerin yapısı, böyle bir Neomitolojizm'in üzerine kurulmuştur.

Postmodemizm, neomitolojik düşünceyi canlandırmasına rağmen, 20. yüzyılın ortalannda onu oynadığı rolden mahrum edip, bir deyişle "yerine oturttu." (bak: Mit ve Edebiyat)

NEVRUZ: En eski zamanlardan beri Türklerin ulusal-dinsel özellikli bayramı. Yeni Gün Bayramı, Bahar Bayramı ve Yaz Bayramı olarak da bilinir. Doğayla bağlılıktan gelen ve ona duyulan sevgiden oluşan Nevruz Bayramı ile ilgili Türk halk inançlan, Adet ve gelenekleri oldukça renklidir. Eski Türklerin geleneksel inanışlannda Nevruz Bayramı'yla ilgili mitolojik görüş ve inançlar sistemi, etnik-kültürel geleneğin ardından oluştuğu için, her birinin arkaik ritüel anlamsallığından gelen öz yorumu vardır.

Türk milletinin hayat felsefesinden ve doğa düşüncesinden doğmuş Nevruz Bayramının her gelişi oldukça büyük coşku içerisinde karşılanır. Doğadaki değişiklik, tarih boyunca Türk ırkının hayatında da bir dönüş ve tazelenme noktası olarak düşünülmüştür. Eski Türk imparatorlan çağında, ilk ve sonbahar bayramlannın, devletin resmî bayramlan olduğuna ilişkin bilgiler, Çin kaynaklarında da yer alır. Takvimleri olmayan Tukyular, yıllann hesabını agaçlann yeşillenmesine göre yaparlardı. Yani onlann düşüncesinde yeni yıl, doğanın yeşillenmesiyle başlardı.

İlk ansiklopedik Türk sözlüğü olan "Divan-ı Lügat-it Türk'te bahann gelişi: "sellerin, sulann çağlaması, kariann eriyip, dağ zirvelerinin görünmeye başlaması, dünyanın neresinin ısınması, renk renk çiçeklerin açması, yeryüzüne yemyeşil İpek kumaşın serilmesi, hayvanlann doğurması" şeklinde tanımlanır.

Mitolojik metinlerde yaratılışın İlk günü Nevruz Bayramı'yla ilintilendirilir. On iki hayvanlı Türk takviminde ise yılın başlangıcı ve bahann ilk günü Nevruz'dur. Sözcüğün aslı. Farsça'da "yeni gün" anlamına gelen "nev-ruz"dan gelir. Eski Türklerde ona, "yengi gün"de denilirdi. "Ergenekon" olarak da bilinen bu eski bayram, farklı Türk halklannda "Ulu Kün". "Bozkurt Çağan". "Nooruz". "Naurus". "Sultan Nevriz" ve

lx'nzeri şekillerde kullanılan Nevruz günü. yeni yılın ilk gününü bildirmiştir. O. Ulug Bey takviminde de yılın ilk günü olma özelliğini korumuştur. Bazı Türk halklannda Nevruz Bayramı'nın adına "Ulusun Ulu Günü" de denilir. Kaostan evrene geçiş ve yaratılışın düzene girmesinden ibaret bu kosmogonik süreç, başka bir iradesini de Dağıstan Terekemelerinin Nevruza verdikleri adda bulur: "Kışı Yola Salan Bayram."

Bahann gelişi ve yeni yılın karşılanması töreni, bir şiirsel mitolojik olayı gibi. kaostan evrene geçişi sembolize eder. Evrenin kaostan oluşma süred, böylece törenle canlandınlır. Bu gerçekleşirken sanki, şimdiden geçmişe, yaratılışın ilk çağına dönülür. Bu geçmişte, zamanın ve mekanın başlangıç noktalan belli şartlar altında üst üste düşer. Yaratılış surednİn yeniden canlandırılmasını sağlamak için. dünyanın merkezinin belirlenmesi şarttır. Burası yaratılışın başladığı noktadır. Bunun belirlenmesi için de zaman kesintisi yaşanır. Her şey bir anlığına durur. Sular bir an durup, sonra tekrar akmaya başlar. Ağaçlar başlannı yere degdirir. Tüm zamanlan kendine sığdıran bu anda "dünyanın ezdi çağdaki ilk manzarası ve yaranlışın ilk anı", başka bir deyişle de "yaranlış anı" yeniden canlanır. Çoklu tören ve âyinlerin yapıldığı kutsal Nevruz akşamında sulann bir anlık durması, kaostan evrene ebedi geçişin bir sembolüdür. Yani. eskiden, eski yıldan ve ona bağlı olan ne varsa sembolik olarak hafızalardan silinir.

İnanışa göre kışın her şey yatıp donarmış. Yaz gelip bunlan dört kez uyandınr. Bu uyanma Nevruz Bayramında olur. Onun için de Nevruz Bayramı, dört hafta olur. Doğanın dirilişi ve hayatın uyanışının sembolü olan Nevruz Bayramı geldiğinde, eski yılın son çarşamba gecesi de doğadaki her şey yatmış olur. Akarsular bile durur. Alemin yattığı vakit, su da yatar, ağaç da. Geceyle gündüzün eşit olduğu bu zamanda doğada olan her şey tazelenir. Bu yüzden de evdeki eski su. geceleyin atılıp, tüm kaplar, taze suyla yıkanmalıdır, insanlarsa sabahın ağarma srvia çeşme başına gidip, ellerini ve yüzlerini yıkarlar, suyun üstünden atlarlar ve eve yeni su getirirler.

Her yıl, dünyanın yaratılışı bu şekilde canlandınlır. Eski dünya düzeni dağılır ve onun yerine yenisi yaratılır. Eski yılın neresinin dokunduğu ne varsa, kaosun derinliklerinde eriyip yok olur. Gezvini, "Nevruz gü-

nünde Allah ölüleri diriltip yeniden canlandırır. Gökyüzüne yağmur yağdııması için emir verir" der. Onun için de bu gün, su dökmek gibi bir gelenek vardır. Bu, ilk kaosu sembolize eder. Çünkü mitolojik düşüncede ilk kaos. sulardan ibaret bir âlem olarak düşünülmüştür ve evren de o sudan yaratılmıştır.

Her yeni yılla, dünya sanki yeniden yaratılır. Aslında ise her gelen an, yaratılışın başlangıç anıdır. Yeniden yaratıldığı andır. Ve dünya her an yeniden yaratılmaktadır. Yaratılışın başlangıç anından bugüne kadar hiçbir şey değişmemiştir. Nevruzda evler temizlenir, toparlanır ve yıkık, dökük ne varsa tamir edilir. Evin duvarlan beyazlatılır. Çünkü, evrenbilimi açısından eski olan her şey, bir zamanlar kaos ile ilintiliymiş.

Bayram ateşinin yükselmesi de yaratılışı sembolize ediyor. Hayatın tüm argümanları formlar halinde bir bütün olarak birleşir. "Semeni" ise doğanın uyanmasını, bahann gelişini ve yeşilliği sembolize eder. Yumurtalar güzel renklerle ve çiçek motifleriyle boyanır. Bu ise yumurtanın hayatın başlamasındaki rolünü ve canlıların yaratılmasının sembolü olarak kabul edilmesiyle ilintilidir. Tüm bunlar, Nevruz Bayramının köklerinin eski düşünceyle yaşayan insanın doğanın ölüp-diriimesi hakkındaki düşünceleriyle bağlandığını gösterir. "Kosa" adıyla bilinen çok sayıda oyun da eski yılın kovulması ve yeni yılın gelişiyle ilintilendirilir. Nevruz günü oynanan ve bahann gelişini, kışın ölümünü ve yazın yolda olduğunu komik bir şekilde canlandıran bu oyun, zenginliği ve renkliliğiyle göze çarpar. Bu bayram çiftçilikle ilgili içeriğini daha sonralan kazanmıştır.

Azerbaycan'da Son Çarşamba günü, insanlar havanın nasıl olduğuna bakmayarak tarlaya gidip ekine başlayıp çift sürerler. Bunu yapmaya gücü olmayanlar hiç olmazsa iki üç kez toprağı bellemelidirler. Azerbaycan'da eskiden ailenin fertlerinin sayısı kadar ağaç dikilirdi. Bayram sofrasında "Semenfnin yanına mum konulurdu ve eski yılın bittiği ve yeni yılın başladığı anda yakılırdı.

Kışın uykuya dalıp, yazın yeniden uyanan doğayı, yılın mevsimlerinin dönemsel olarak değişmesini ve geceyle gündüzün sırayla yer değiştirmesini gören eski çağın insanı, başlangıçtan sona doğru hareket eden tarihsel bilinç yerine, başlangıç ve sonu bir noktada birleştirip ye-

niden yeniden tekrarlanan döngûlü zaman düşüncesini oluşturmuştur. En eski çağlardan beri, bahann gelişi. Türklerin gözünde en büyük olaylardan biriydi ve onun için de ulusun bu ulu günüyle ilgili, Türkler arasında birçok inanç vardır.

Eski Türklerde yeni yıl. ilk bahann gelişiyle başlardı. Bahann gelişini ilk haber veren ise gök gürültüleri olurdu. Türkler, yaşlannın hesaplanmasında da gördükleri baharlann sayısını esas alırlardı. Çin salnamelerine göre, Hunlaria Türkler, yılın beşind ayında büyük bir bayram yaparlardı. Bu bahar bayramlannın en büyük olayı ise kurultay törenleriydi. Göktürkler, kurultaylan da Bahar Bayramı şenlikleri döneminde yaparlardı. Altay Dağlan etrafında Türklerin yerleşmesiyle ilgili Türk halk efsanesine göre. Altay Dağlan'nın yalçın kay alan arasından. Bozkurt'un kurtuluş yolunu göstererek kurtardığı Türkler, bu büyük günü, en büyük bayram gibi kutlarlardı. Eski Türk destanlarına göre. Türklerin Ergenekon'dan çıktı klan bu kurtuluş günü, Martın 22si ne. Nevruz Bayramı'nın ilk gününe ve doğanın en adaletli gününe denk gelir.

Nevruz Bayramı günleri yılın en aziz günleri sayıldığından, bu gün yapılan kötü işler, başka günlere kıyasla büyük bir günah sayılmıştır. Bahar Bayramı'yla bağlı Kazak halk efsanesinin bir versiyonuna göre. bu büyük doğa olayı, her yıl ölüp. kurban törenleriyle yeniden dinlen bir canlı varlık biçiminde betimlenmektedir. İnanışa göre Ulu Tann. dünyayı geceyle gündüzün eşit olduğu Nevruzda yaratmıştır. İnsanlann ulu atası sayılan Adem'in balçığı, Nevruz gününde yoğrulmuştur. Onun İçin de "Burhan-ı KatVde "Cenab-i Hak. âlemi ve Ademi ol günde halk eyledi" denilir. Daha önceleri Cennet'te yaşarken, haram meyveden yedikleri için cezalandırılan, sonra pişman olduklanndan ötürü, Tann tarafından affedilen Adem ve Havva, inanışa göre. Nevruz gününde Arafat'ta görüştürülmüşlerdir.

Hazreti Nuh'un yere ayak bastığı gün de Nevruz günüydü. Tann. tüm yıldızlara kendi çevresinde dolanmalannı da Nevruz günü emretmiştir. Kutsal bilinen Nevruz günü. farklı efsanevi varlıklann ve tarihi kişiliklerin adlarıyla ilişkilendirilmiştir. Hazret Alinin doğduğu ve(ya) tahta çıktığı günün. Nevruz olarak verilmesinin temelinde, bayrama dinsel bir renk katmaktan çok. o günün en aziz gün olduğuna bilinçaltı inana

ifade eden, eski gelenekler yatmaktadır. Nevruz Bayramı, doğanın ölüp-dirilmesini sembolize etmekle, bütün tanrıcılığa bağlandığı için. araşormaalann derin merakını uyandırmıştır. Böyle bir yaklaşım tarzıyla bakıldığı zaman. Yaz Bayramlan'nın arkaik ritüel anlamsallığını kavramak, TürkTannalığı ışığında daha geniş bir biçimde mümkün olacaktır.

O

OBUR: Gagavuz Türklerinde ölen günahkar bir kimsenin, mezarda yaşayan bir hayvan şekline döneceği inana bulunur. "Ubır" şekliyle kullanılan Başkurtlarda ise ölen büyücünün ruhunu bildirir. O, şeytanî bir doğaya sahiptir ve kötülük verici ruhlardan sayılır. Hortlağa çok yakın bir varlıktır. Toms Tatarlannın demonolojik görüşlerinde ise "Obur-Ubır" motifiyle ilgili inanışlar, Albastı hakkındaki inanışlarla kanşmıştır. Başkurtlann İnanışlannda "Obur-Ubır", iri başlı, uzun kuyruklu kocaman bir varlıktır, ağzından ateş püskürtür ve hareketsiz kaldığı gibi, istediği anda uçabilir.

Gagavuzlann inanışına göre, "Obur" (Hobur) geceleri mezardan çıkarak etrafi dolaşıp insanlan rahatsız eder ve eline geçen her şeyi yiyip yutar. O'nun korkup çekindiği hiç kimse yoktur. Onun. bulaşıa hastalıklar dahil olmak üzere, insanlara her türlü zaran dokunabilir. Ölen birinin Obur olduğu anlaşıldığı anda, hortlayıp çkmasın diye, mezan açılır ve üzerine çivi çakılır. Gagavuzlardaki bu "Obur" motifi, Anadolu'nun değişik yerlerinde "Hortlak" ve Azerbaycan Türklerinin dilinde "Hordan" denilen şeytanî varlığa daha yakındır.

Son dönemlere kadar Balkanlarda yaygın olan demonolojik inanışlara göre, "Obur" anlayışı, istedikleri zaman istedikleri şekle dönüşebilen insanlara ait bir anlayıştı. Yaşlılann inan ıslan na göre ise bu "Obur" denilen varlıklar, geceleri ırmağın kenarına gelip, üzerlerindeki elbiseleri çkanr, kumun üstünde yuvarlanırlar. Sonra kurt kılığına girerek, koyunlan yakalayıp parçalarlar. Onlar, insanlara zarar verebilmek İçin, kedi, köpek ve başka hayvan kılıklanna da girebilirler.

Onlar, hem yerde hem de havada dolaşabilirler. Tüm oburlar, her gün dağın başında toplanırlar ve geceleyin yattığı yerden kagnp getirdikleri insanı doğrayıp etini kazana atarlar. Sonra et pişene kadar, kaza-

nın çevresinde dans ederler. Et piştiği zaman yiyip, kemiklerini üst üste toplarlar ve sonra birlikte üfurürier. Burada bu şekilde yenilen insan, daha sonra tekrar dirilir ve yatmaya devam eder. Oburlar, bu insanı nereden almışlarsa^ yine aynı yere götürüp bırakırlar. Bu insan, sabahleyin kalktığında tüm vücudunun agnlar içinde olduğunu hisseder, ancak olanlar hakkında hiçbir şey hatırlamaz. Romanya'daki Müslümanlar, ölen birisinin "obur" (vampir) olmaması için, cenazeyi mezara koymadan önce güçlü bir alevin altından geçirirler. Bu şeytanî varlığın adına, değişik ses rarklıklanyla, Türk halklannın birçoğunda. Fınugor halklannın dilinde ve Rus dilinde rastlamak mümkündür. Kökeni Rus diline bağlandığı gibi, Türk kökenli olduğu da varsayılan "Obur", mecazî olarak "açgöz" anlamını irade eder. Karaçay-Balkariann dilinde ise bu sözcük, "geleceği gören, bilen" anlamına da gelir.

OCAK-ATEŞ: Eski çağlardan beri Türk düşüncesinde kutsal bilinen anlayışlardan biri de "ocak"tır. Onun arkaik düşünceden gelen, zengin mitolojik anlamsallıgı vardır. Çağdaş Türkçelerde "ocak" anlayışı: hem soy. nesil hem tarikat liderlerinin adı hem de belli hastalıklan tedavi gücüne sahip olup bu işi meslek edinen insanlara verilen bir addır. Bu sözcüğün Azerbaycan Türk şrVelerindeki "efsuncu" anlamı da bu bakımdan dikkat çekicidir.

Taş devrinden beri yaşamakta olan "ocak" kültü, bir iradesini de kutsal yerler, tapınaklar ve pirlere verilen adlarda "ocak" adında bulur. Azerbaycan Türkleri "ocak"ta melek olduğuna inandıklan için. üzerine su dökmezlerdi. "Ocağın sönmesin!" sözü deTüıklerin en büyük duasıdır. Ocak evin simgesi olduğu için her zaman temiz tutulurdu. Ocak İyesi inananın yaşadığı bir gelenek de insanlann yemek yemeden önce bir parça eti ocağa atıp, "Doyurduk!" demeleri şeklinde kendini gösterir.

Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerinde, yılan motifi, en kutsal ziyaret yerleri olarak bilinen ocaklığın bir işareti olarak kabul edilmiştir. Yakutlar. Ocak Ruhunu beyaz saçlı bir kadın görünüşünde düşünürlerdi. Mitolojik geleneklerde insanı bir varlık olarak diğer canlılar âleminden ayıran en önemli gösterge "ateş"tir. Mitolojik metinlerde.

"ateş-in kültürel l<ahraman tarafindan çalınıp insanlara getirilmesi motifi geniş yer tutar. Türk etnik-kültürel geleneğinde "ateş", bir evliya kadar değerli sayılan güçtür. Ateşin yakıldığı yer kutsal bilinirdi. Onun için de taş devrinin en büyük keşiflerinden biri olarak kabul edilen ve dört unsurdan biri sayılan "ateş", her zaman saygı görmüştür ve onun hastalıklardan koruyabilecek gücü olduğuna ve gelecekten haber verebileceğine inanılmıştır.

Türk halk kültürü ve emografîsinde "ateş"le ilgili hâla yaşamakta olan inana anlatan verilerden anlaşıldığı gibi, geleneksel inanışına göre onu, Gök Tann'sı vermiştir. Tann tarafindan gönderilmiş sayılan "ateş" hakkındaki diğer bir rivayet de onun, ulu cet Türk tarafindan keşfedildiğini anlatır. Altay mitolojik metinlerine göre ise ilk ateşi büyük Ülgen {Bay Ülgen) yakmış, sonra da ocağı kurup insanlara vermiştir. Türklerdeki "ateş" ve "ocak" sahibi hiç de Tann değildir. Ancak onun {Ateş Ana'nın), gök yerden aynldığı zaman yaratıldığına inanılmıştır. "Ateş" ve "ocak'ın da bir sahibi, koruyucu ruhu ve iyesi vardır. Altaylann yaratılış hakkındaki inanışlarında "ateş'in yaratıcısı sayılan ve göğün dokuzuncu katında oturan "Yalkın Ezzi" adında bir ruhun varlığından bahsedilir. Türk halklarındaki "Umay '* ruhuyla ilgili inanışlar da "ateş" ruhuyla derin bağlılık içindedir. Oğuzlarda ise bu iki kavram bazen birbirine kanşır ve hatta bazen kaynaşır. Yakut mitolojik metinlerinde 'Tann'nın Oğlu", başka bir deyişle "Gök Oğlu" olan Ateş Hamisi ile ilgili metinler, insanlığın atası olan ilk insan hakkındaki metinlerle benzerlik içindedir. Yakut inanışlanna göre, insanlara "ateş'i getiren, Tann'nın küçük oğludur. Rivayetlerin birinde bir kartal, keyfinden taşlan birbirine çakarak ateş yakar. Bu ateş yüzünden yeryüzünü yangın bürür. Bu yangını görmeye gelen insanlar da bu şekilde taşlan birbirine çakarak ateş yapmayı öğrenirler. "Ateş"in koruyucusunun, Tann'nın küçük oğlu olması düşüncesi, Abkan Tatarlannda da görülür. Onlann mitolojik metinlerinin birinde ihtiyar Yıldınm'ın üç oğlundan büyüğünün adı Güneş, ortancanın adı, Ay ve küçüğünün adı da Ateş'tir. Ateşin, Yıldınm Tannsı tarafindan yaratıldığı fikri, Türk halklan arasında yaygın olan inanışlardandır. Sibirya halklannda Isıgı Malan Tengri'nin küçük oğlu da Otkan adını taşımaktadır.

OCAK-ATE$

Yakut inanç ve mitolojisinde Tann'nın küçük oğlu. Ateş Ruhu sayılır. Bu Tann, Okhon, Aal Okhon ve Aal Uot Iççite adlannı taşımıştır. Bazı metinlerde, atasının Onu cezalandırarak yere gönderdiği de yazar. Yakutlann gözünde. Ateş Ruhu canlı gibi betimlenir. Neresi dumandır. Yedigiyse kuru odun. Yatağı, dumandan kararmıştır. Yorganı da küldür. Çuvaş kahramanlık hikâyelerinde onun adına, "Rresti" şeklinde rastlanır. Bu ad, Azerbaycan Türkçesinde "melek" anlamına gelen "ferişte", Uygurcadaki "perişte", Kırgızcadakl "Derişte" ve Tatar dilindeki "tereste" adlanyla aynıdır.

Tdeutlarda Ateş Ruhu. parmak boyunda olan san samur. Yakutlarda ise ufak beyaz sakallı bir ihtiyar şeklinde düşünülür. Ateş Ruhu'nun ufak insancık gibi düşünülmesi, araştırmacılara Moğol dilindeki "Ondan" anlamlı "Otuy" sözcüğünü açıklama olanağı verir. Tuvalılar. Ateş Ruhuna "Kalçan" adı verip, ona alnında beyaz sakalı olan keçi kurban ederlerdi. Arkaik tören unsurlannı koruyan Hakas düğünlerinin eski bir bölümü de "ateş'e tapma âyini idi.

Şamanizmde ise "ateş'in saflaştıncı gücüne inanılmıştır. Bu sebepten dolayı da kötü ruhlann yarattığı hastalıktan tedavi etmek için bu temizleyid güçten yararlanırlardı. Şaman inisiasiyalannda "ateş" kültünün yeri genellikle çok güçlüdür. İnanışa göre, vergi (istidat) verilen ve geleceğin şamanı olarak görülen insanı, ruhen ve dsmen yenileştirmek için. "ateş-te pişirirlerdi.

Anadolu Türk hikâyelerinde "Boyu bir kanş. sakalı iki kanş" sıfatıyla tanınan mitolojik karakter, "Ateşli Mercimek" adını taşır ve böylece "ateş'le olan bağlılığını korumuş sayılır. "Ateş"le ilintilendirilen Hal/Al karakteri. Azerbaycan Türk inanışlannda da bazen ufak boylu gibi düşünülürdü. Ufak boylu Ateş Hamlsi'nln kadın görünüşlü oluğu fikri, Türk halk kültürünün örneklerinde korunmuştur. Bu fikir, daha arkaik sayılır. Araştirmaalar hikâyelerde, onun Ateş Sahibi değil hikâye kahramanına düşman gibi verilmesinde, Ateş Ruhu'nun kendi payını istemesi veya pişirilen yemekten onun payının verilmesi gibi bir tören unsuru görürler. Altaylar. Teleunar ve Kırgızlar, son dönemlere kadar Ateş Hamisi' ni "Ot Ana" olarak adlandırıyorlardı. Altay Şamanlan dua ederken "ateş"e "Alır Od" ve "Al Yalgın" diye hitap ederlerdi.

Türk kültürü çerçevesinde "ateş anlayışının taşıdığı anlam, onun Zerdüşt inanışlarında taşıdığı anlamdan çok farklıdır. Mazdeizm e göre "ateş". Ah ura Mazda'nın oğludur ve bunun için de Zerd üstlükte "ateş" kutsal sayılır. Güneş ışığından ve inançsızlann neresinden korunmalıdır. Halbuki en aziz bayram zamanlannda Türkler, "ateş'in üzerinden atlar, ağırlıklannı ve dertlerini onun üzerine dökerlerdi. Ateşperestlik ile kökensel hiçbir bağlılığı olmayan bu düşüncede, insan ruhunun "ateş"ten yaratıldığına da hiçbir açık gönderme yoktur.

OĞUZ: Türk etnik-kültürel geleneğinde, ilk ata cet ve kültürel kahraman çizgileri açıkça seçilen mitolojik bir varlık. Kültürel gelenek, onu devletin ve savaş kurumlannın yaratıcısı gibi sunar. Bazı araştırmacılara göre İse mitolojik ve geleneksel görüşlerdeki Oğuz Han. ilk insandır. Araştırmalar. Sumerierin "Gılgameş" ile onun arasında köklü yakınlığın olduğunu ortaya çrkanr. Bozkurt destanının bir versiyonu sayılan ve Oğuz Han hakkındaki daha eski düşünceleri koruyan "Oğuz Kağan" destanında onun gökten inen ışınla mucizevî bir şekilde doğduğundan bahsedilir. Bu da bilinen bir motiftir. Böylece, Oğuz'un doğumu, mitolojik anlamsallık dahilindedir. O. göıünüşüyle de Gök Oğlunun izlerini taşır.

Oguz'la ilgili destanda. "Bedeninin her yeri sık tüylerle kaplanmış idi" deniliyor. Oğuz'un ölüler dünyasıyla ilgili bir varlık olduğunu, bedeninin bu şekilde ilklik ve anormal gücü ifade eden sık tüylerle kaplı olması da kanıtlıyor. Görünüşündeki hayvan ilkelliği ve organlannın hayvan organlanna benzetilmesi. Oğuz motifinin arkaik olması ve kültürel kahraman özelliğinden gelir. Kültürel kahramanın tüylü gözükmesi, mitolojik düşünce çağına **ait bir semboldür.**

Oğuz Kağan

OĞUZ

Oğuz'un tek bir kez süt emip, sonradan çig et yemesi de mitolojik anlamsallıkla yüklüdür ve başka bir anlamsal yorumunu da şaman mitolojisinde bulur. Oğuz'un Gök Kızı ve Yer Kızıyla evlenmesi de mitolojik özellikli bir olaydır ve belli bir ölçüde şaman mitolojisini hatırlatır. Oğuz bu evliligiyle, Oğuz ili ve düzenli dünyanın yaratıcısı olarak ortaya çıkar. Araştırmacılara göre. aslında burada kozmogonik bir mitolojik metin, etnogonlk bir mitolojik metinde erimiştir.

Ulu ata Oğuz Han'ın: Gün, Ay. Yıldız, Gök. Dag ve Deniz adlı ogullanmn olması da aslında kainat demektir. Oğuz'un öldürdüğü tek boynuzlu motif ise mitolojik varlık olup, ilk kaos ve şeytani âlemle ilintilidir.

Destanda Oğuz'un karanlık dünyaya sereri de yer alır. Bu motif sonraki metinlerde, İskender'in ölümsüzlük peşinden karanlık dünyaya gitmesi şeklini almıştır. Ana metinde ise Oğuz. her üç dünyanın katlan arasında d ol aşabilen gök oğullan odandır.

Oğuz Han. ilin yönetimi ogullanndan birine vermek amacıyla büyük bir kurultay yapar. Sag tarafına Bozoklan, sol tararına ise Üçoklan oturtur ve böylece devletin ve savaş kurumunun yaratıcısı olan kültürel kahraman gibi ortaya çıkar. Bir ata ruhu olan Oğuz, en büyük koruyucu ruhlardandır. Ebu Hayvan'm "Kitab el İdrak" ında Oğuz hakkında şöyle bir açıklama yapılır: "Yafesden sonra. Türklerin ulu babası." Bu tanım. Oguzlann ulu ata olduklan düşüncesinden gelir. Oğuz'un ulu ata ve kültürel kahraman işlevinin bir İzi de salnamelerden de anlaşıldığı gibi, onun Uygur, Kangiı. Kıpçak. Karlık. Kalacve benzer Türk uyruklannaad vermesinde görülür. Manas Destanı'na göre, Kırgızların savaş çığlıklan "Oğuz"dur. Destanın kahramanlanndan olan Almambet, düşman üzerine atladığı zaman "Uguz" diye bağırarak hücum ediyor. Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre. Oğuz'la ilgili efsaneler, Osmanlılarda 16. yüzyılda yaşamaktay-

dl. I856'da Tiflis'te yayınlanan Köroğlu destanında "Oğuz" sözcüğü Uıkkında. "Mecazî anlamda hortlak ruh demektir" şeklinde verilen bilgi, "Oğuz" adının 19. yüzyıla kadar ruhla ilgili anlamsal lığını koruduğunu gösterir. Altay Uryanhay Türklerinin ilahilerinde de Oğuz Han adı. "11/ Han" şekliyle kullanılmıştır. Oğuz sözcüğü, Azerbaycan Türk dili şivelerinde daha çok "cüsseli ve iri yan" anlamında kullanılır. Ancak bu .ınlam. mitolojik anlamsaJlık bakımından değil, Azerbaycan'da yaşamış ı*n eski Oğuzların iri yapılı ve cüsseli insanlar olmalarıyla yorumlanır. Bu görüşün temeli olarak da kazılarda ortaya çıkan, içerisinde iskeletler < İlan iri Oğuz mezarlan örnek gösterilir.

Anadolu Türk hikâyelerinde "Uyuz Padişah" motifine rastlanır. O, yeraltında yaşayıp orada saltanatını kuımuştur. O'nun adının. Oğuz Kagan'ın destan geleneğinden geçip, hikâye motifine çevrilirken değişikliğe uğramış olduğu şeklinde bir yorum vardır.

OK: (bak: Ok-Yay)

OKAY-OKKAY: Türk halk hikâyelerinde mitolojik özellikli bir büyücü motifi. "Okkay" adlı Azerbaycan hikâyesinden, onun su altında yaşadığı ve öbür dünyanın temsilcisi olduğu anlaşılır. "Okkay" ın yaşadığı kasım dört bir yanında insan kanından kırmızı renkli denizler yaratılmıştır. Kasnn avlusu insan kılığına girmiş hayvanlarla doludur. Burası aslında **dibi** denizde, başı gökyüzünün yedinci katında olan, tamamı insan kellesinden örülmüş duvarlarla" çevrili bir ölüler saltanatıdır. "Okkay", lxırada yasayan insanlan birer hayvan kılığına sokmuştur. Hikâyeye göre, tılsım sanatının öğrenilmesi de onunla bağlantılıdır.

Bazı halklann geleneklerinde "Şeytan, iblis" anlamına gelen "Ok" adında şeytanî bir varlığa rastlanır. İnanışlara göre sakallı olup. yerin altında yaşar. Bu motifin halk inanışlanyla ilk ilintisi pek açık ve net olmasa da bugüne kadar konınabilmiştir.

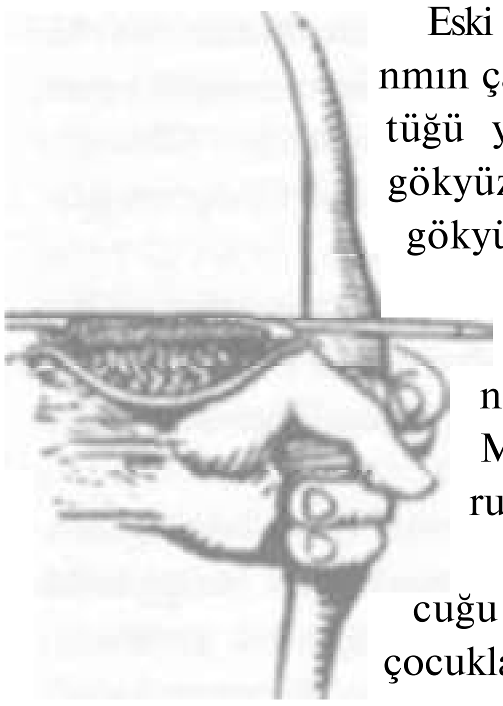
P. N. Boratav. "Ok deme! Allah de!" şeklinde bir Türk atasözünden bahsediyor ve bunu şöyle yorumluyor: "Halk inanışiannın birçoğunda "ok" sözcüğü cin ve şeytanın adı olduğu için. bu adı söylemek yasaktı."

Tatar hikâyelerinde de "Okay" motifine benzeyen, 'Türkmen Baba"

adında bir varlıktan bahsedilir. Bu varlık, su içmek için eğilen birinin sakalından tutarak, içtiği suyun karşılığında bir şeyler İsteyen Su İyesi gibi bir varlıktır.

OKÇU: Azerbaycan Türkçesi şivelerinde bu sözcüğün "bilgiç, ersuncu" anlamı korunmuştur. Bu anlam, mitolojik düşünceden kalmıştır. Araştırmacılar, ilk çağlarda samanların kamlık törenlerini davulla değil, okla gerçekleştirdiklerine dair veriler elde etmişler. Bu veriler, "okçu" sözcüğünü "bilgiç, ersuncu" anlamlanyla da destekler. Çünkü kamlık etmenin kendisi de bir anlamda efsunla bağlantılı olup. bilgiçlik anlamını irade eder.

OK-YAY: Evrenbilim ile ilgili görüşlerde Ulu Ananın ritüel-mitolojik mecazlanndan biri sayılır. Yayın, evrensel kadın-ana rahmi gibi mefhumu, okun fallık sembolü olmasının temelini oluşturur. Adının bir anlamı da "ana rahmi" demek olan Umay'ın Türklerin inanışındaki sembolik şekli de küçük ok-yaydı. Türk etnik-kültürel sisteminde mitolojik düşünceyle ilgili bir mitolojem olan ok, şaman mitolojisi ve şaman ritüelinde bir kült özelliği taşıyarak, önemli bir yer tutmuştur. Araştı rrnacalar, ilk çağlarda samanlann kamlık törenlerini davulla değil, okla gerçekleştirdiklerine dair veriler elde etmişlerdir.

Eski Türkler, Tann'nın başlıca silahı saydı klan yıldınmın çakmasını iyiye yorduklanndan. yıldırımın düştüğü yerde sevinçle dans ederler, mutluluklarını gökyüzüne ok atarak belirtirlerdi. Bir görüşe göre gökyüzüne ok atmak, sembolik olarak Tann'nın silahını kabul etmek ve O'nu selamlamak anlamı taşıyordu. Bazı araştırmaalar ise gökyüzüne ok atmayı. Şamanizmden kalma eski Türk-Moğol geleneği olarak bilirler ve saman lann ruhundan yardım istemek olarak yorumlarlar.

Sibirya Türk halklannın inanışına göre ok, çocuğu kötü ruhlardan korurdu. Umay Ana bu oklan. çocuklara yakınlaşmak isteyen kötü ruhlann üzerine

yağdırırdı. Bunun İçin de körpe çocuklann beşiklerinin başında ok asılırdı. Teleutlarda hastalanan çocuğun başının ucuna ok-yay asılırdı. Sarayların inanışında ise bebeklerin yakınına konulan küçük ok-yay. Umay Ruhu'nu temsil ederdi. Umay Ana inananın Azerbaycan TürklerMn mitolojik inan ıslan ndaki bir şekli olan "Fatma Kan" da belinde okyayı olan bir varlık şeklinde düşünülürdü. Halk inanışlanna göre, Fatma Ana. okunun ucunu gökyüzüne doğru tuttuğunda bolluk olurdu.

Mitolojide okun fallık İçerik taşıdığı durumlara da rastlanır. Erkeklik sembolü gibi görünen ok, düğün törenlerinin en temel aksesuarlarından sayılırdı. Düğün günü, damat adayının gelin evine ok atması, oğ**lan Tarafının** gelini götürmeye geldiğinin bir göstergesiydi. At atmak yoluyla eş bulma adeti, kalıntılar şeklinde de olsa. Azerbaycan sihirli hikayelerinde yaşamaktadır. Bu hikayelere örnek olarak "Şahzade ve Kurbağa" hikayesi verilebilir. Dede Korkut Kitabı'ndakl. "Oğuz zamaunda bir yiğit ki evlense, ok atardı. Oku ne yere düşse, anda gerdek dikerdi" denilmesi, bu okun erkeklik sembolü olarak düğün törenleriyle **ilintili** olduğunu gösterir. Bazı halklar son dönemlere kadar, oktan bu .w**ilamda** üreme anlayışıyla bağlı bir sembol olarak yararlanırlardı.

Halk kültürü metinlerinde ise ok. şeytanî varlığın yerleştiği yerdir. Eski Türk mitolojik düşüncesinde ok-yayın özel sembolik anlamlan vardı. Bunlar içerisinde, ok-yayla fala bakmak, yağmur yağdırmak, talihten haber vermek, kamlık etmek gibi işlevler yer alırdı.

Şaman inançlarına göre ok-yay, Tann'nın kötü ruhlarla savaş için şamana verdiği bir silahtır. Bu amaçla, şamanlar davullarına ok-yay resimleri çizerek, Tann'nın bu silahını hep yanlannda gezdirmiş olurlardı. Bazı şaman metinlerinden anlaşıldığı gibi, tören zamanlarında **şamanlar** kötü ruhlarla savaşabilmek için. üzerlerine dokuz sembolik ok, bir de yay asarlardı.

Ok-yayla fala bakmak, yağmur yağdırmak, şamanın onunla kamlık etmesi veya onun talihten haber vermesi, arkaik Türk düşüncesiyle bağlı bir olaydır. R. Radlov'un "Lebed boyunda, öyle bir şamana rastladım ki davul yerine yay kullanıyor, onunla ruhlan çağırıyordu" sözleri. < lana önceki çağlarda şamanlann kamlık ederken yaydan yarariandıklannı gösteriyor.

Dağıstan Terekemelerinde ise gökkuşağına "Kan ninenin ok-yayı" denilirdi. Burada dikkat çeken husus, ok-yayın aynı bütüncüllükten gelen Umay Ana ve Kan Nene mitolojik varlıklannın izleri gibi ortaya çıkmasıdır.

Bibliya'nın Karaimce'ye çevirisinin dil yapısından bahseden V. A. Kordlevski, "yaa" (yay) sözcüğünü "gökkuşağı" şeklinde açıklamaktadır.

Azerbaycan Türk şivelerinde "ersuncu, tılsıma, bilgiç" anlamlannda kullanılan ancak bazı edebî metinlerde yanlış olarak "okuyucu" gibi verilen "okçu" sözcüğü de "ok" kökündendir ve şaman mitolojisiyle bağlı arkaik ritüel anlamı vardır, (bak: Okçu)

OMACI (UMACI): Anadolu Türklerinde küçük çocuklan korkutmak için uydurulan hayalî bir varlık. Ancak bu ad, Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik düşüncenin en eski evreleriyle ilintili olan bir mefhumdur. Türkiye'nin Kayseri ilinde "Hommu Hommucuk" adında bir mitolojik varlığa rastlanır. Çocuklar ağladığı zaman on lan korkutmak için "Hommu gelir, sus!" denilir. Bu varlığın adının Umay-Humay ile bağlı olduğunu düşünmek mümkündür. İstanbul şivesinde "Umaa" olarak kullanılan bu adı, "öç alan, kısas alan" "öccü" ile ilintilendirmek, sadece görünüşteki benzerliği esas alır ve mitolojik anlam açısından bir dayanağı yoktur.

Böylece Türkiye Türkçesinde "Küçük çocuklan korkutmak için uydurulmuş bir hayalî varlık" gibi tanımlanan ancak aslında mitolojik düşüncede bolluk ve bereketi sembolize eden Umay Ana'nın mitolojik anlamı ve adıyla bağlı "Umaa" sözcüğü, farklı Türk halklannda halâ da kullanılmakta olan Umay İce-İmay İçe'nin sessel bakımdan değişikliğe uğramış şekli ve bir mitolojik varlık olarak onun başka bir versiyonudur.

Kavramın taşıdığı ilk anlamı unutularak Umay Ice'nin "Omaa", ardından da onun sessel versiyonu alan "Hommucuk" şekilleri ortaya çıkmıştır. Burada mitolojik anlamsallık bakımından "Umaa" veya "Hummu-Hommucuk" ile Umay Ana arasında bağlılık -derinliklerde olsa bile- korunmuştur, (bak Umay)

< »MAN TEJJEKEY: Uryanhaylarda mitolojik bir varlığın adı. Damatlarda, • »n ıı ı Delhe" denilen varlığın şerefine süt serpilirdi. Q. Potanin'e göre, Moğolca'da "orun" "yer", "delhe" ise "kainat" demektir. Uryanhaylar, -•i M ın nerede yaşadığı sorusunu cevaplamakta zorlanırlardı ve "Bizi çevreleyen ne varsa, dağ, orman ve akarsulann hepsi Oran Telekry'dlr" diyerek açklama getirirlerdi. Ancak O, onlann inanışlannda »ıiulır. Hikayelerde bile "Kahraman öyle bir bağırdı ki Oran Telekey bile duydu" sözü geçmektedir.

OTACI: M. Kaşgarfnin Divarvı Lügat-it Türk'ünde ve Ibn-i Mühenna Lügab'nda bu sözcüğün anlamı: "ilâç yapan, hekim" olarak verilir. [I] Inun "ot" kökenden olan "ota" sözcüğünü "tedavi etmek" anlamı yerdiği kaydedilmiştir. Tuvalarda da halk tabipliğini iyi bilen insanlara "ı x lucu" denilirdi. Bu oduculann tedavi yöntemleri ise Tibetli Lamalann Iı ıriotlanndan kesin bir şekilde farklıydı.

Azerbaycan Tüıkçesinin Şeki lehçesinde "otacfnın "çok bilen, bil- . ı> anlamına gelen, sessel versiyonu "otucu" sözcüğüne rastlanır. Doğu toplumunda ise Lokman örneğinden de görüldüğü gibi, hekim, aynı anda ilaç yapan ve bilgiç sayılmıştır. Kırgızlarda da hastanın tedavisi ».in. "manasçılar" çağrılırdı. Hastanın başı üstünde "manas" okuyarak onlan tedavi etmeye çalışan "manasçılar", hekim ve tabip işlevini yerine getirmiş oluyorlardı.

OVSAL-OYSAL: Tatarcada "usal" şeklinde kullanılan bu sözcük, "umumtürk" kökenlidir ve "aaklı, kötülük verid, kötü, aamasız" anlamına gelir. Bu dilde bu sözcük için "acıklı ruh" anlamı kaydedilmemiştir. Ancak Tatariann mitolojik inanışlannda onun varlığı düşünülür. Çuvaşlann mitolojik inanışlannda ise "usal" şeklinde olup, "aaklı su ruhu, yalnız kadınlarla geceleyen dn, şeytan, kötü ruh, değişken tabiatlı, gulyabani" anlamlannda kullanılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin hafızasında bu kavramın mitolojik içeriği açık bir şekilde kalmamıştır. Ancak mal-hayvan hastalığını bildiren bir sözcük gibi korunmuştur. "Osal-usal" denilen bu hastalığa yakalanan hayvanın ağzından su gelir. Dede Korkut Kitabı'nın, "Kanlı Koca Oğlu

OY İYESE

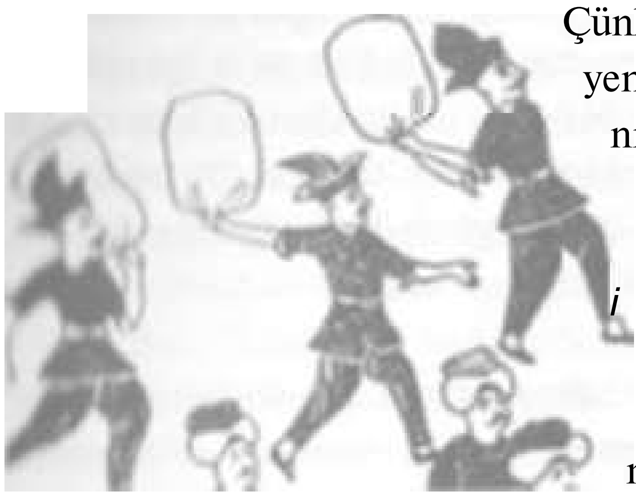
Kanturalı Boyunda, "Kız köşkten bağırdı. Taraklığı boşaldı. Kedisi mi yavladı. Avsal olmuş dana gibi ağzının suyu aktı" iradelerinde "avsal" versiyon uy la rastlanan "oysal" sözcüğü ve metindeki "asal olmuş dana gibi" iradesi, onun bir zamanlar bu insanlann düşüncesinde hastalık m hunun adı gibi bir anlam İrade ettiğini söyleme imkânı veriyor. Çünkü, "kötü ruh, şer güç" anlamında olup, şeytanî içerik taşıyan sözcüğün genel anlamı, hastalıkla ilgili böyle bir evrim geçirmesini mümkün kılıyor. Yakutiann dinf-mitolojik görüşlerinde de "ohal-osal" adında bir aaklı ruhun varlığı kaydedilmiştir.

OY İYESE: (bak: Ev İyesi)

OYUN: Başlangıçta ritüel-kült konumunda oluşan ve bu anlamda eski dînî-mitolojik dünya görüşüyle bağlanan kültürel bir olay. Kültür, kendi içeriği itibariyle dünyanın modeli gibi kavranan oyunla, aynı kaynaktan başlayıp gelir. Ritim de başlangıçta müzik ve oyunla bağlıdır. En eski çağlardan söz edildiği zaman ise oyunu tek başına törenden ayırt etmek mümkün değildir.

Bir uygarlığın öz varlığını koruyup saklamasında oyunun ayn bir yeri vardır. Uzunca bir zaman kendi öz mahiyetini koruyan ve dinî mahiyeti i olduğundan, sakral mekanda düzenlenen âyin kimlikli oyun, özel göstergeler sistemlidir. O, etnik-kültürel sistemin diğer evreleriyle de sıkı bir bağ içindedir. O, etnik davranış tipini belirleyen etkenlerden biri olup, herhangi bir ırk, boy veya soya aıtliği bildirir.

Oyun tüm uygarlıklarda doğanın yasalannı doğru bir şekilde aktanr. O, çeşitli yaşam koşullanyla bağlı davranış tiplerini benimsemenin en önemli yollanndandır. Kültürel bakımdan da oyunun yasak etmediği kurallar, öyle durumlar yaratır ki ortaya gkmalan zann verdiği sayılar gibi rastlantılara bağlıdır. Yani çoğu zaman beklenilen olmayabilir. Bu anlamda oyun, kendi kurallarıyla, gerçek hayatta oluşması insan İradesine bağlı olamayan yaşamsal olayian sembolize eder. Oyun bir taraftan kurallara uygun gelir, diğer taraftan ise bu kurallar, rastlantıların sonucunda doğmuş ve düşünülmüş tarzda yaratılmış etkisi bırakır. Bu durum çok şaşırtıadır ancak daha sonra ne olacağını bilmeye olanak tanımaz.

hule, Mitolojik Anlatımlara Kadar
IKtyanan Tulum Oyunu

Çünkü oyun. her an içerinden değişip, yenilenir. Aslında doğadaki toparlanış ve dünya düzeni, rastlantılardan doğar- Düzen ve kaosun aynı anda baş verdiği âlemde, rastlantı- i sal olaylar da her an bunun için gereken koşullan yaratır.

Oyun. çok sayıda, şaşırtıcı yeni şekiller ortaya çkanr. Bunlann bilinçsiz bir şeklide yaratıldığını *du-* şünmek yanhş ^ sekili sonsuz da değildir. Bu bakımdan t #yı ittinV doğada olan ve kendi kendilerini yaratan yapılarla benzerliği IM lıı Bazen onun kalıplaşmış bir şekli de olmayabilir. Uygarlık, oyun . ı in K İr oluşur. Başlangıçta oyunla bağlılık, onun aynlmaz bir özelllgi- ıliı Dı eski oyunlar. bCryücülük dua. efsun, inanç ve inanışlar dizisiyle I tığlı tören özellikli oyunlardır. Ritüelden gelen sakrallıgını yitirdikçe, tvm özellikli oyun, eğlence karakterli cyuna dönüşür ve yapısında . «wmH değişiklikler meydana gelebilir.

Türklerde samanların kamlık etme ayin-törenlerine "oyun" adı verilmrsi de aslında oyunun âyin-tören İle bağlılığını gösterir, örneğin. Öz- IN'kkvde şaman kamlık yaparken "porhan uynaydi" denilirdi. Yakutlar- ı la sımana "oyun-oyuun" adı verilmesi, oyunun ruhlar alemiyle bağlılık kurma yolu olduğunu gösterir. Kırgız şamanı tedavi yöntemlerinden Uthsettigi *zaman* "oynoim" (oynuyorum) sözcüğünü kullanırdı. 'Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğünde ise oyunun bir anlamının da "şaman duası" olduğu kaydedilmiştir.

Çocuk oyunlanndan sayılan "oyun-bilmeceler" vardır. Bunlar en eski çaglann yadigârıdır ve yaratılış sürecini anlatan metinlere uygun dank, soru-cevap şeklinde kurulur. Bu oyunun kökleri, sakral bilgilerin verildiği eski inisiasiya törenlerinde aranabilir. Geleneksel kültürlerde oyun. insanı doğanın karşı konulmaz yaratıcı gücüyle kavuşturup, bütünleştirmenin yoludur.

OZAN

Oyunların, gelecekte olacaklardan haber verme gibi bir özelliklin vardır. Oyun geleneksel cemiyet için, dünyayı, doğayı ve doğadaki ye rini anlamak için bir yoldur. Böylece tören veya ritüelin mitolojik içeriği oyunda yaşar ve onun diliyle yeniden canlılık kazanır. Bu anlamı l.» oyun, anlamsal yapısı itibariyle eski dünya görüşünden kalan çok sayı da mitolojik unsurian da kendi içinde yaşatmaktadır.

OZAN: Şiirsel mitolojik gelenekte bilinmeyenler âleminden haberler verme, geçmişi ve geleceği görebilme özelliği, ozanlara alt olmuştu ve topluluğun diğer üyeleri bu özeliğe sahip olamazlardı. Bunun için de emik-kültürel gelenekte ozan, topluluğun tüm geleneğinin koruyu cusu ve hafızanın yaşatıcısrydı. Türk kültürel geleneğinde bu Özelliklerin diğer bir taşıyıcısı da Kokut Ata olmuştur. Ozanın âlemdeki her şeye ad verme işlevi, bu gelenekte Korkut Ata adıyla ilişkilidir. Kolektif gelenek ve ata dünyasıyla ilgili bilgilerin yaşanası ve koruyucusu olarak ölümsüz düşünülen bu ulu ozan, öbür dünyayla da ilgilidir. Ozan bu anlamda geçmişle günümüz arasında bir araadır ve saman motifiyle açık şekilde bir benzerliği var. İlk ozanlann tabip olduklarına dair görüşler da mevcuttur.

Ebu Hayyan'ın açıklamasına göre ozan, "kopuzla türkü söyleyen" biridir. Şeyh Süleyman Efendi ise "Çağatay-Osmanlı Lügatinde, Kara Han ve Oğuz Han destanlannda ozanın mani tarzında söylendiğini ve davul çalıp ozan okuyan insanlara da "ozana" denildiğini yazmıştır. E. Nevaî "MizanüT Ezvan"ında, ozanlann kendilerine özgü "ozmak" adında bir türküleri olduğunu kaydetmiştir. Ozanlara özgü bu ritmik, şiirsel metinlerin, nizamsız olduğu için hiçbir kalıba sığmadığı söylenir. Anadolu Türk halkı arasında "kafiyeli ata sözü söylemek" anlamında kullanılan "ozanlama" sözü vardı. Burada Alevî-Safevî inançlı abdallar arasında 1930'lara kadar, Oğuznamelerin, ritmik sanatsal metin şekli olarak, eski Oğuz şiirinin yapısına uygun şiirler şeklinde sazla söylenmesi "ozanlama"nın bir kalıntısı sayılabilir.

Ritmik sözün gücüyle ruhlarla insanlar arasında İlişki yaratıldığına inanıldığı için, bazı geleneklerde hatta şamanlar ve ozanlann kendisi bile tabip işlevi görebilirlerdi. Gerçekten de eski dinî ve büyücülük âyin.

».ılın vt- c ıı.ı/c tepenlerinde rit- .....••»/ün büyülü gücünden ya- . ul uıılıdı. Ahenkli söz ve ritmik IMI IMIM nilktin mahiyet taşıyıp, hüyuk '-tki gücüne sahip olmuş- lııı li.ışkurtltvda ozanla aynı kök- <• .i nhq>. "kötü sesli türkü söyle- ıırk .mlamına gelen "ozandau" \t\/ı ıgü var. Kötü sesle okuma olayı, .ıslında boğaz sesleriyle • -t MMi.ıktu ve arkaik törenlerle İMğlı olup. anormal sese sahip ol,.M şahsın ruhlarla ilişki kurabil- in.- yeteneğine olan inanışa daya- nıl İki bakımdan yine Başkurtça- da "boğaz sesleriyle okumak" anlamını ifade eden ve ozanla aynı kökten gelen "uzryau" sözcüğü de dikkat çekicidir.

Eski ve geleneksel cemiyeti erdeki davranışlar, yaşananlara göre dü- /< ı ilendiğinden, bu yaşananlan yorumlamak gerekliydi. Onun İçin de geleneğin önemli bir parçası olan yorumlamak, ozanın başlıca işlevleri .»ısındaydı. Çünkü o. mitolojik metnin gelenekteki koruyucusu olarak ortaya gkmaktaydı. Kaynaklara göre. 15. yüzyılda Şirvan Şah'ın m edi- şi rxle ve o yüzyılın ortalan na doğru, Anadolu Türk beylerinin sarayla- nnda "ozan(a)İar" olurdu. Güney Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde ise son dönemlere kadar aşıklara "ozan" denilirdi. Bu insanlar, yellilerin gözünde en saygın kişiler, yol gösteridler ve derin bilgilere sahip insanlar olarak görülürlerdi.

Ozan mefhumunun eski Sumerierdeki "geleceği söyleyen, olacaklardan haber veren" anlamlı "uzu" sözüyle bağlılığı da bir varsayım olarak söylenebilir. Araştirmaalar da "ozan" sözcüğünü aynı anlamda gördükleri "ozmak" fiiliyle ilintilendiriyorlar. Gerçekten de şiirsel mitolojik düşünce çağı insanının gözündeki ozan, yaratılış çağryla bağlı olup. bilinmezler aleminden türlü haberler söyleyerek bugünü ilk yara-

ûI'Ş çağma bağlayan bir bilgiçti. Geçmiş, bugün ve gelecek hakkındaki bilgiler, topluluğun diğer bireyleri için bir sır iken, ozanlann yüzüne bu bilgilerin kapısı sonuna kadar açıktı. Araştırmacıların görüşüne göre, Azerbaycan ve Anadolu ağızlannda eski "ozan" merhumu, arkaik içeriğini giderek yitirmiş ve onun yerine "uzun konuşan, gevezelik yaparak baş agntan" gibi olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Eski ozanlann başlıca özelliği, zengin söz dağarcığına sahip olmaları, bilinmezler âleminden haberler verebilmeleri ve güzel konuşma becerileriydi. Oğuz ilindeki ozanlar, ellerinde kopuzlanyla ilden ile beyden beye gezerlerdi. Dede Korkut Kitabındaki ozan, "Nağmeler okuyan, bilgiç, geleceği gören" bir şahıs olarak tanımlanıyor. Bazı araştırmacılar. Oğuz illerinin kutsallığını yitirmiş ozanlannı, yan kutsal toplumsal varlıklar olarak görürler.

Sakrallığını yitirmiş "usta" sözcüğü de "ozan"nın temelinde dayanan "uz-us" ile aynı köktendir. "Bilgiç, akıllı, hayırsever" anlamına gelen bu sözcük, ozan sözcüğüyle aynı köke bağlanır. Ozanlık ata ruhlan - nm taşıyıcısı olmak gibi bir özelliktir. Bu bakımdan ozanın Yakut dilindeki "cet" anlamlı "u:S~uus-uz" sözcüğüyle anlamsal bağlantılı olma olasılığı da yok değildir. Saka Türkçesinde şamana inisiasiya sürecinde vergi (yetenek) verilme olayına, "usuyu" deniliyor. "Moğolların Gizli Tarihi"ne göre, dinsel âyinin yöneticisi gibi "beki" unvanını alan. Cengiz Han'ın buyruğuyla beyaz giyinip, beyaz ata binen ve en yüksek yere oturup Moğollann ay ve yılını belirleyerek kurban törenlerini yöneten Usun'un adı da "ozan" mefhumuyla sessel yakınlığa sahiptir.

O

ÖIHİR DÜNYA: Mitolojik düşüncelerde, yaşadığımız dünyadan çok ı *M* uzaklarda konumlanan, bu dünyaya karşı gelen ve evrenin uygarlık . r-ılannın işlemediği bir parçası. Öbür dünya ile ilgili mitolojik metinler, doğaüstü güçlerin etkisi veya müdahalesiyle kolektifin norma! hayat faaliyetlerinin bozulması gibi kavranılan Ölüm hakkındaki düşüncelen len beslenmiştir. İnsanlann uğradığı zarar ve azar, deli veya cinli olmak ve benzeri haller, öbür dünya güçlerinin adıyla ilintilendirilmiştir. **Eski** topluluklarda özürlü ve garip doğanlar da öbür dünya ile ilintilenirk-rdi. Öbür dünyadaki zamanın akışı da farklı olarak düşünülür.

Öbür dünyalan dolaşma motifi, arkaik kültürler için de evrensel özellikli bir olay olmuştur. İnsanlann yaşadığı dünyadan, dağlarla, derelerle ve ırmaklarla ayn lan uzaklardaki öbür dünyanın yolu, tehlike ve zorluklarla dolu bir yol olarak düşünülür. Bu yol, ateş akan ırmaklar, kaynayan katran kazanlan ve kıldan köprüler gibi engellerle doludur Bu zorlu yolu geçişte ölenlerin çeşitli şaman ruhlan yardım ederdi.

Bazı araştırmacı lann dikey dünya modeline oranla daha arkaik saydı klan yatay dünya modelinde, iki dünya arasındaki ilişki ırmak yoluyla gerçekleşir. Öbür dünyayla bu dünyanın ırmak aracılığıyla aynldığı düşüncesi, eski inançlann kalıntılan gibi. sonraki dönemlerin yas törenlerine kadar gelmiştir. Öbür dünyanın bir sular saltanatından ibaret olduğunu düşünmenin kökleri de bu inançlarda aktanlabilir. Sonraki çağlarda yatay modelin yerini dikey model aldığı zaman, iki dünya arasındaki sınır da Dünya Ağacı ve dağ gibi objelere çevrildi.

Bu anlamda, etnik-kültürel geleneğin bir aracı olarak şamanlann en önemli işlevi, Dünya Ağacı'nın yeraltındaki kökü, yeryüzündeki gövdesi ve gökyüzündeki budaklan boyunca bu iki dünya arasında arat ılık

ederek, öbür dünyaya gidip, ölülerin (veya hastaların) canlannı geri getirmektir.

Öbür dünyanın varîıklan, bu dünyadaki varlıklann şekillerinden kesinlikle farklıdırlar. Demonolojik inanışlarda öbür dünya varlıkları, ahmak ve asimetrik görünüşlü varlıklar olarak düşünülürler. At tırnağı gibi tırnağı olan, tek gözlü, tek kollu, eksik, üç ayaklı ve kel olan bu varlıklar, insanbiçimi olarak düşünülseler bile onlarda, normal insan görünüşünden eser yoktur. Şaman inanışlanna göre de öbür dünyada olan her şey asimetrik görünüşlüdür.

Öbür dünyada olan her şey, bu dünyada olanlann tersi şeklinde düşünülür. Bu yüzden de halklann demonolojik düşüncelerinde, bu dünya aydınlık ise öbür dünya karanlık demektir. Öbür dünya varlıklarından olan Hal, denilenlerin hepsinin tersini yapar. Yani, öbür dünyaya ait olan varlıklar, bu dünya varlıklannın dilini bile ters anlarlar. Bunun içindir ki hikayelerde, öbür dünyanın (gider-gelmezin) sınınna gelen kahraman atının nalını söküp, ters çakar.

Nasıl ki ruhlar, bu dünyadaki insanlann gözüne görünmezse, öbür dünyaya geçen dünya varîıklan da orada yaşayanlann gözüne görünmezler. Aylı, güneşli orta dünyada yaşayanlar, onlar için göze görünmezler ve sadece kokularından tanınırlar. Koku da nefes gibi. onlann bu dünyaya ait olduklannı gösterir. Yani, İki dünyanın varııklannı birbirinden ayıran işaretlerden en önemlisi kokudur. Bu eski inanan izlerine, bazı hikâyelerde insanla karşılaşan devlerin, "Adam-badam kokusu geliyor..." cümlesinde rastlanır. Bu anlamda Öbür dünya varlıklannın "Adam-badam kokusunu" bilmeleri, orta dünyadan gelenleri görmelerine eşittir.

Öbür dünya sahibinin en arkaik şekli, ölüm hakkındaki düşüncelerle ilgili "kan" motifinde rastlanır. O, aaklı ruhlann yaşadığı yeraltı ölüler '-ılı.ınatmın iyisidir. Bu dünyayla ilgili düşünceler, efsane ve sihirli hikayelerde yaygındır. V. Propp'un kanıtladığı gibi. sihirli hikaye, öbür ı lı ıı lyada geçici olmakla ve bu anlamda ölüp-dirilmeyi sembolize eden İnisiasiya törenleriyle genetik bağa sahiptir.

İslâm inanışında ise bir kimsenin veya şamanın öbür dünyaya gitmesi artık mümkün değildir. Böyle bir güç sadece bazı peygamberlere ve kutsal sofilere verilmiştir. Bunun için de şamanın öbür dünyalarda . kınası motifinin yerini, yeraltı magaralannda veya kuyuda yaşama motifi almıştır. Yani, yeraltında olmak geleneksel görüşlerde öbür dünyada olmakla eş tutulur. Türkistan evliyası olan Hoca Ahmet Yesevî, peygamber yaşına geldikten sonra, yeraltındaki hücreye (çilehane) göç ı < ter ve rivayetlere göre 63 yıl daha orada yaşar.

Eski çağlann görüşlerinde mağara da kuyu da öbür dünyaya giriş kapısı gibi düşünülürdü. Altay halklannın inanışına göre, Erlik ve öbür dünyanın diğer sakinleri "körmös" olarak adlandınlıriar. Bu varlıklann ortak özellikleri ise ahmak ve asimetrik olmalandır. İnisiasiya törenine katılan çırağın aynlıkta veya karanlıkta tutulması, bu törenin en önemli unsuru olmuştur. Karanlık, öbür dünyayı sembolize ediyor. Y. Meletinski'ye göre, öbür dünya, sonraki dönemler yeraltı ve gölçyüzü âlemine bölüştürülmüştür. Altaylarda "Pu d'yer"den (bu yer) başka, bir de "Paşga d'yer" (başka yer) olduğuna inanılırdı. Ruhla ilgili de bu dünyalann her ikisine de uygun düşecek görüşler mevcuttur. Örneğin, Altay Türklerinde Ayna, Aza, Llzi.it ve Yeg gibi ruhlann yeraltında yaşadığına inanılırdı.

İslam evrenbiliminde eski Şamanizmdekine benzer bir yeraltı dünya anlayışına yer olmadığından, daha sonralar İslam'ı kabul eden Türk halklarında, şamanlann öbür dünyaya seyahat etmeleri hakkındaki görüşlerin, Müslümanlığın noımlanyla bağdaşması mümkün olmamıştır. İslam, bir tek Allah'a özel sayılan gök katını, tamamıyla ruhlardan temizlemiştir. Sibirya'daki Moğol Türk halklannın inan ıslan nda ise müzik aletlerinin düzenlenmesi de Öbür dünyayla bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Rivayete göre ilk Altaylı şaman, kendi davulunu, Erlik'in öğretti-

ği seklide yapmrştır. Korkut Atayla ilgili efsane ve rivayetlerde de kopuzun düzenlenmesi öbür dünya güçleriyle İlintilendirilir. Araştirmaalar, Dede Korkut'un Basat'a öğüt verirken söylediği, "Kara dağa yedi günde aşıt versin! Kanlı kanlı sulardan geçit versin!" sözlerinde de öbür dünyaya giden yolun görüntüsünü görürler.

Sihirli hikayelerde öbür dünyaya giden yol, daha çok ormanlık yerlerden geçer. Kahraman, öbür dünyanın sınınna vardığı zaman kılık değiştirip kuşa, ceylana çevrilir ve kel olur. Böylece de o dünyanın işaretlerini kabul ettiğini gösterir. Öbür dünya semboller âlemi gibidir. İlkel düşünce, daima sembolize eğilimli olduğunu burada da gösterir. Bu düşünceden dolayı, yaşanılan âlemdeki herhangi bîr etken, aynı zamanda öbür dünyanın da argümanıdır. Öbür dünyayla bu dünya arasındaki sınır, rahatlıkla aşılabilir. Hikâye kahramanı, semboller dünyası olan öbür dünyaya, kuyuya girerek, sulardan atlayarak veya dağ aşarak rahatlıkla geçebilir.

ÖLÜM: Mitolojik dünya modelinin resmîni veren başlıca anlayışlardan biri. Göktürklere göre insanoğlu ölümlü yaratılmıştır. Eski Türklerde "ölüm" anlayışını "uça barmak" (uçarak gitmek) sözüyle irade ederlerdi. Eski Türkçedeki "can" ve "ruh" anlayışlannın "tın".(nefes) sözüyle ifadesinden de göründüğü gibi, ölüm, ruhun bedeni dönmemek üzere terk etmesi şeklinde düşünülürdü. Aslına bakırsanız, eski Türklere göre, ruh vücudu sadece ölüm zamanında değil, uykuda ve hasta olduğunda da terk edebilirdi. Dede Korkut KHabTnda uykuya "küçük ölüm" denilmesi de bu yüzdendir.

Olü Maskesi

Sibirya Türklerinin halk kültürü ve etnografisine dair verilere bakılırsa, bu halklann geleneksel dünya görüşünde canlı ve cansız âlemler arasında kesin bir fark konulmadığı gibi, ölüme de hayatın inkan ve hiçlik olarak bakılmamıştır. Yeraltı karanlık dünyası ve ölüler saltanatı ise başka türlü düşünülmüştür. Ancak hayattan ve

11 u vcut olma anlayışından mahrum da görülmemiştir. Hiçlik düşüncesi v ⁎ sonralan ve gelişmiş kültürel geleneklerde göze çarpmaktadır.

Eski Türkler ölümün bir son olmadığına, ölümden sonra da hayatın v.u olduğuna ve ahretin varlığına inanırlardı. Bu inanışın kökü tarihin çok derinliklerinden gelir. Bu inanıştan daha eski olan, iyi insanlann ruhunun göklere yükseldiğine dair inanıştır. O inanışa göre, ölülerin ruhlan bu dünyayla olan bağlılıklannı korurlardı. M. Kaşgarî, ruhlann yılda bir kez geceleri, sağken olduklan yerlere gelip insanlara uğradığını ya/ıı Ölenlerin ruhlannın bu dünyayla bağlılıklannı koruduktan inana, Azerbaycan'ın bazı yörelerindeki "ruh ölçme" inananda da yaşamaktadır, (bale Ruh)

Tarih boyunca değişik dinlerle ilişkide olmalan, farklı Türk halklarının ölüm hakkındaki düşüncelerinde etkisiz kalmamıştır. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi, Türklerin ölümden sonraki hayat. "Cennet" ve "Cehennem" hakkındaki görüş ve düşüncelerinin tam olarak birbirine bağlanmamasının başlıca sebeplerinden biri de budur. Ölüm hakkındaki en eski ye genel düşüncelere göre o, kötülük seven ruhlann işiydi. Yakutlara göre ölüm, canın acıklı ruhlar tarafından yakalanıp yenilmesi sonucunda ortaya çıkan bir olaydı.

Çin kaynaklanndan anlaşıldığı üzere, eski Türklerde, farklı çağlarda farklı defin yöntemleri vardı. Ancak Göktürklerin defin törenleri ve yas tutma âdetleri Oguzlann ve Kırgız-Kazaklannkinden daha farklı değildi. Eski Türk defin âdetlerine göre bazen ölüyle birlikte defnedilen eşyaJann hepsini kırarlardı. Çünkü öbür dünyada olan her şeyin, bu dünyadakilerin tersi olduğu düşünülürdü ve bu eşyalar bu dünyada kınlmasıydı, öbür dünyada ona kınk şekilde verilecekti.

Yas tutmanın bir işareti da saç kesme âdetiydi. Sagaylarda kaydedilen bir âdete göre, defin törenini bitirip, eve dönükten sonra ölenin kansırıın saçının ölüğünü yansına kadar keserlerdi. "Manas" destanında da bir kağan, kadınlannı boşadıktan sonra, herhalde artık dul kaldıklarının göstergesi olarak saçlannı kestiriyordu. Türklerin yas âdetlerinden biri de elbiselerin ters giyilmesiydi. Altay dağlannda yaşayan Şamanist Türk göçebelerinde, kadınlar yas tutarken yedi gün elbiselerini ters gi-

yerlerdi. Kınm sultanlanndan olan, ünlü Adil Sultan destanında, anasına ağıt yakılırken onun, elbiselerini ters giyip, ağladığı yazıyor.

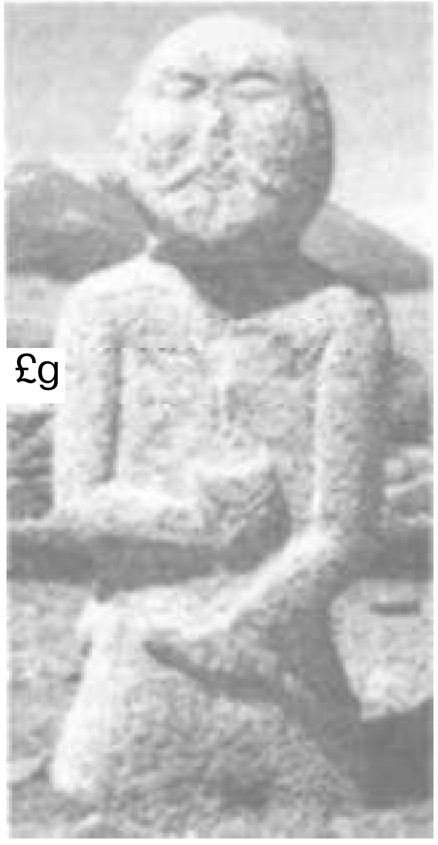
Öldükten sonra ruhun yaşamaya devam ettiğine dair eski Türk inana, destanlara da yansımıştır. Ölüm zamanında ruhun bir kuş kılığında bedeni terk etmesiyle bağlı İnanışlar, çok eski çağlardan beri Türklerde mevcut olmuştur. Orhun yazılı abidelerinden de anlaşıldığı gibi, ölen kağan ve beylerin ruhlan nın bir kuş gibi uçarak Tann katına gittiğine inanılırdı. Bu yüzden uçmak sözcüğü islâm'ın kabulünden sonraki dönemlerde "Cennet" anlamında kullanılmıştır.

Altay Türkleri ölüm zamanında bedeni terk eden ruha "üzüt" adını vermişlerdi. Onlarda ölüm, doğal bir olay gibi karşılanmayıp, kötü ruhlann etkisiyle gerçekleşen bir durum gibi görünürdü. Daha sonralan da başka dinlerin etkisiyle "Ölüm Meleği" kavramı ortaya gkmıştır. Böylece Erlik de daha sonra "Cehennem Ruhu"na çevrilmiş ve yeryüzüne gönderdiği "aldaa "lar araalığryla insanlann ruhlann] ele geçirip, hayatlanna son verdiğine inanılmıştır. V. Radlov, Kırgızlann inanışında Ölüm Meleğinin alt yüzü olduğunu ve onun soğuk yüzünden çekindiklerini yazar.

Eski Türklerde ölüm, büyük aalaria kabul edilirdi. Yas tutanlar siyah giyer, saçlanru keser, yüzünü yırtar ve ağıtlar okurlardı. Yaslı çadıra siyah bayrak asılırdı. Ancak ölen insan şehit düşmüşse, asılan bayrak beyaz olurdu. Kaşgaylarda, ölenin en yakınlannın ellerinde kadın eşarbıyla ölümün önünde dansetmeleri de Türk düşüncesinde ölümün bir son ve hiçlik olmadığını gösteriyor, {bale Yuğ)

En eski mitolojik inanışlarda ölüm süredne, yenileşmenin ve gücün kaynağı gibi bakılmıştır. Azerbaycanlılarda ölünün yıkandığı tahtanın üstünden geçirilen kısır kadının çocuğu olacağına dair inanç, bu mitolojik inanışlarla bağlı olmalıdır. Sihirli hikâyelerde ise ölüm, yeniden güç toplamayı sembolize etmiştir. Bu inanışın, kışta ölen doğanın güç toplayarak yazda tekrar canlanmasına dair mitolojik görüşle yakınlığı vardır.

Köpek uluduğu zaman başını hangi eve doğru tutsaydı, o evden ölü çıkacağına İnanılırdı. Gökyüzünden bir yıldızın kayması da birinin öldüğü anlamına gelirdi. Rüyada ağaan düşmesini görmek, ölüm veya

Mezar Taşı Olarak Kullanılan Balbal

.1 Milisin göstergesi olarak yorumlanırdı. Anadolu aşiretlerinde, yerleşik hayata geçen- ı- ı İr kıyasta ölülerin mezarlanna o kadar derin Ut -.ivgi gösterilmeyip. bir iki yıldan sonra mr/aıın yok olması, ahret dünyasına bağlılı- kın az olmasından kaynaklanıyordu. Bu du- M mı ≪ ganin ritmiyle yaşadığına göre ahretle £g Irıi o kadar bağlılığı olamayan topluluklar ara- lınla sık rastlanan bir durumdur.

Şorlardaki şamanlar, doğum âdetlerine kınşmadıklan gibi. yas törenleri ve ölüm Alicilerine de kanşmazlardı. Tokalarıın inanana göre de bir insan Öldükten on gün sonra. Erlik I tanın saltanatına gönderilirdi.

Mitolojik metinlere göre. yakalanıp sakla- nılan cin, bırakıldığı zaman, "Benden ölümün ilacını sormak hiçbirinizin aklına gelmedi!" der- miş. Bu, ölüm mitolojeminin anlaşılması bakı- mından önemli olabilir. Arkaik cemiyetlerin hayatındaki en önemli olaylardan olan inisiasiya törenlerinin de başlıca adı, sembolik ölüm adıdır.

ÖLÜMDEN KAÇMA: Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik kaynak- lı bir motif. Ölümden kaçma motifi, ölümle mücadele ve ölümsüzlük arayışlarıyla aynı noktada birleşir. Bazen de uzun ömürlülük yerine ge- çer, ilk şaman olarak düşünüldüğünden, ölümsüz olduğuna da İnanılan Korkut Ata ile ilgili bir rivayete göre, Tann ona uykusunda. "Sen kendin ölümü arzulayana kadar yaşayacaksın!" der. Ölümden kaçmanın klasik bir şekli Korkut Ata'nın adıyla bağlıdır. O, ulu şaman, evliya ve bahşıla- nn piridir. Tanınmış Kazak yazarlarından Ç. Velihanov da Korkut'un ölümden kaçmadığına İşaret ederek onu şaman olarak adlandırırdı. Ya- zara göre, "islâm tarafindan kabul edilmeyen ölümden kaçma motifi, şaman halklan efsanelerinin daimî motiflerinden birini oluşturur."

ÖLÜP-DİRİLME

Türk mitolojik geleneğinde de ilk şamanlar kumsuz olarak düşünülmüşler. Bu. Ulu Ana mitolojik bütüncüllüğünden geliyor. Kırgızlarda da ilk şaman hakkında buna benzer inanışlar var. Onlar, göklerde doğduklanna inanılan ilk şamanlann ölümsüz olduklanna inanmışlar. Daha sonralan bu ölümsüzlük motifi, ötüp-dirilmeye, ölümden kaçmaya, ölümsüzlük aramaya ve uzun ömüıiülük motiflerine dönüşmüştür. Ölümden kaçma motifi. Türk efsane geleneğinde mitolojik çağın kültürel kahramanının işlevini yerine getiren Köroğlu'nun adıyla ilintilendirilm iştir.

Ölümden kaçma motifi. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklannda da Adem'in adryla illntilendirilmiştir. Yaklaşık 20. yüzyılın ortalannda Kuzey Azerbaycan'ın batı bölgesinde yaşayan Türkler arasında böyle bir rivayet vardı: "Adem Ata bin yıl yaşamıştır ve bunun için çok kocaman olan Adem Ata, adım attığında bir ayağı doğuda bir ayağı batıda olurmuş. Bu yüzden de Azrail onu yakalayamıyormuş." Bu rivayette ölümden kaçma olayı, ilk insan ve ilk ölümlü olarak bilinen Adem Ata'nın adryla ilişkilendirilir.

ÖLÜP-DİRİLME: Ölüp-dirilme bir mitolojem olarak çoğu zaman aralarında mantık bağı olamayan olaylar dizisinden ibaret olup. kabullenmiş hazır metin parçalan olmayan ritüel kaynaklı tüm oyunlarda mevcuttur. Geleneğin yönelttiği eski bayramlardan kalma bu oyunlar tüm diğer kitlesel oyun-âyinler gibi dirilik bolluk ve bereketi sembolize ediyor. Eski Ön Asya, Merkezi Asya ve Sibirya'da ölüp-dirilen samanlarla ilgili tantanalı törenler yapılırdı. Bu törenler, bolluk ve bereket koruyucusu olan Ulu Ana'ya tapınışın bir ifadesiydi.

Türk şiirsel mitolojik dünya görüşünde yaratılışın düzeni ve hayatin ebedîliği düşüncesi, bütün durumlarda ölüp-dirilmeter şeklinde kabul edilmiştir. Bu yüzden de doğanın her kışta ölüp. yazda dirilmesi sözcük anlamında kavranılırdı. Bu bakımdan güneşin ve ayın her gün batıp, yeniden dogmasını mltologlar ölüp-dirilmenin başka bir yönüyle llintilendiriyoriardı.

Bugünkü bilimsel-teorik düşünce de ölümü hayatrn zrttı gibi değil, onun aynlmaz bir yüzü olarak kabul eder. Yaratılış, ölüm ve ölümün

u .ii». M/ . l.-v.unıdır Ölenin yerine anında bir diğeri gelir ve bu sonsuza ı ..t ıı sürer. Bu süreç. Alemde kendi kendini yaratmanın başlıca yolu- • lııı I ski düşünce de yaratılışı, ölüp-dirilmeler zinciri gibi görürdü.

Ilımunla birlikte Tannalık sisteminin başlıca özelliğini oluşturduğun- • ı «i ı I urk kültürel geleneğinde ölüp-dirilmeyle ilgili zengin düşünceler /m. m oluşmuştur. Bu bakımdan Bahar Bayramı'yla ilgili törenler. Türk . ıı .il kültürel geleneğinin ilk sembolizmini en çok koruyarak en az de- ıı bölümüdür. Nevruz ritüellerinin sevimli kahramanı olan "kosa" motifinin ölüp-dirilmeyle bağlı mitolojik sembolizmi de ancak bu gö- nıvlftın ışığında açıklanabilir. Türk halklannın çok sayıda mit. efsane ve destan yapılan, öiüp-dirilme mitoiojemi üzerine kurulmuştur. Bu moti- fin kendisi, inisiasiya özellikli öiüp-dirilme olayına dayanır. Çünkü inisia- siya OMp-dMhlM süreci gibi kavranırdı. Inlslasfya zamanında geleceğin samanını sembolik olarak ejderha yutar sonra geri getirirdi. Öbür dün- yayı sembolize eden ejderhanın ağzından kurtulan, anormal bir görü- ııı ıı ne bürünür, en çok da kel olurdu. Sihirli hikayelerde kahramanın ~gkier-gelmez"e gönderilirken kel kılığına girmesinin böyle bir tarihi v. m lir: Aftay Türklerinden olan Şorlann "Kan Pargen" destanının kahra- manı, arıyla birlikte ölür. Destanın sonunda göklerden gelen bir kız, on- ların her ikisini de diriltir.

Akabak Türklerinden olan Sagaylann "Kan Mengen" destanında "Kan Mengen'in kız kardeşi, o ve üç arkadaşının içkisine zehir katarak dördünü de öldürür. Ancak bir çocuk onlan göle atarak tekrar diriltir. "Kara Baar" adlı Sagay destanında, yurduna döndüğü zaman tüm sev- diklerinin öldüğünü gören bir çocuktan bahsedilir. Bu çocuk daha son- ra yeraltındaki "hudayiar'la savaşır ve bunun sonucunda sevdikleri tek- rar canlanır. Kara Kırgızların "Er Koşay" destanında da düşmanlan tara- findan öldürülen kahramanın at. karşısındaki kırk kişryi Öldürür ve on- dan sonra kahramanın karısıyla görüşür ve ona öten atlann ödlerini bur- nuna koyarsa Er Koşay'ın dirileceğini söyler.*

"Manas" destanında da ölen Manas, meleklerin yardımıyla dirilir. "Kamlık" ülkesine giderken kırk arkadaşı zehirlenip ölür. Ancak düzelip Mekke'ye doğru yola çıkan Manas'ın duasryla kırk yiğit tekrar dirilir. Destanm şiirsel yapısında yeri olan dua ile diriltme şeklindeki bu İnanış.

bir nesneyi yaratmak için onu adlandırmanın gerekli olduğuna dair eski inanışın islam görünüşüne bürünmüş başka bir şeklidir. Bu motif, "Kul Mahmut" adlı Azerbaycan Türk destanında, ölülerin başı üstünde üç mısra şiir okunması ve her mısra bittiğinde ölülerden birinin dirilmesi şeklinde korunup kalmıştır. "Ak Kübek" destanında da yiğit, Yer Ana'dan güç almak için, atıyla birlikte kendini mezara gömdürür. Ve bir hafta sonra mezan yeniden açtınp çıkar.

Tüm bu motifler, Türk destanlanndaki ölümsüzlüğü göstermiyor. Bu anlamda Tanncılıktaki ölüp-dirilmeyle kanşOnlmamalıdır. Aslında Türk destanlannda ölümsüzlük denilen bir anlayış yoktur. Eski Türk şiirsel mitolojik düşünceyi anlatan Örneklerde rastlanan ölüp-dirilme mitolojemi. Tannalığın kalınnsıdır. Dinî-mitolojik bir sistem olan Tannalıkta, önemli bir yer tutan ölüp-dirilme, sonralar Şamanizm görüşlerle sarmalanmıştır. Ancak mitoloji araştırmadan nın, farklı mitolojik metinler ve halk kültürü konularına serpilen bu mitolojemin Tanrıcılık ve Şamanizmdeki yerini tamamıyla farklı görüyor, aralan nda ortaklık bile görmüyorlar. Yani, Tanncılıktaki ölüp-dirilme. dünya düzeninin teminatı ve yaşamın döngü kavramının taşryrcısıdır. Onun Şamanizmdeki yeri ise ruhlann yardımıyla farklı insanlann canlarını alıp geri getirmekle onlann hayattannı kurtarmak amacı taşımaktan ibarettir. Bu anlamda Şamanizmdeki ölüp-dirilme olayı, Tanncılıktan gelmiş olsa bile, buradaki İşlevsel-anlamsal özelliğine göre, ondan açık bir şekilde farklılaşır.

ÖTÜKEN: Eski çağlarda Türklerin devlet seviyesinde taptı klan kültün adı. Mitolojik Yer Ana bütüncülünün argümanlarından biridir. Eski Türklerin dinî inanışlanndan bahseden Çin kaynaklan nda "Ötüken", kurt başlı bir varlık olarak verilir. Umay'la birlikteliği fikrine dayanarak onu kadın ana biçiminde betimlemişler. Tuvalılar son zamanlara kadar bu kültün bir kalıntısı olarak Büyük Yenisey'in yukansında bulunan Udagan zirvesine taparlardı. Tuva avalan "Ötüken" hakkında şarkı bile söylerlerdi.

8. yüzyıla ait Orhun yazı lan nda adına "Ötüken Yış" şeklinde rastlanan ve sakral içerik taşıdığı açık olan "Ötüken", eski Türklerin gözünde kutsal bir yer olmuştur. Kül ligin, Bilge Han ve Tonyukuk yazılannda

[1] Mı "kon", ülke adı olarak görülür:"Türk hakanı Ötüken ormanında oturursa, ülkede üzüntü yaşanmaz... Öteken de oturursan, ebedî olarak devleti elinde tutacaksın!" Göktürklerden hakanlığı alan Uygurlarda da ı Keken", Budizm ve Maniheydlik'teki kutsal içerikli anlayışlar arasın- < lı kutsal vatan sembolü gibi korunmuştur.

M. Kaşgarî ve Y. Has Hacib'den sonra, Tüık kültüründen bahseden I **hm** eserlerinde artık bu ada rastlanmıyor. M. Kaşgarî, "Öteken" adı hakkında "Uygur ili yakın lan nda, Tatar bozkıriannda bir yer adı" demekle yetiniyor. L. P. Potapov'un fikrine göre, Yenisey yukan bölgesin- • K* şimdi de yaşamakta olan "Utugen" adında bir dag eteği var. Eski luıkler orayı terk ederek Altay'a göçmüş ve bu kutsal adı da kendilertyle taşıyarak başka bir dağı adlandırmışlar. Gerçekten de eski Türkler - lıy.ı, yurdun koruyucusu sayar, taptı klan dağın adını da sakral anlamlı

Öteken" koyarlardı. Dağın böyle bir özelliği, Altay Türkleri arasında K« .ummuştur. Altay Türkleri taptıklan dağa, yaşadıklan yurdun koruyuı usu ve boyun hamisi gözüyle bakarlardı.

Kült içerikli "Öteken" iradesine, Yakut şamanlannın dilinde de rastlanır. Ata-baba kurallarıyla ya şamanın katı taraftan olan yaşlı insanlann kullandıktan eski bir deyim olan, "Ütügen üreydin, sah saraydin!" iradesinde de bu ada rastlanır. Anlamı "bırak Yer Ruhu olan Ütügen'in kendisi eksin. Bırak Sah Tann'sı kendisi korusun!" olan bu İfade korkunç bir felaketin beklendiğini gösterir. Buradaki "Ütügen", "Sah" ile birlikte Yakutlarda en ulu ilâhî gücü ifade ediyor. Bu deyime 20. yüzyılın ilk dönemlerine kadar Yakutlar arasında yalnız tutucu insanlann dilinde rastlamak mümkündü. Yakutlar, dinî şiirlerinde de yer anlayışını genelde "Ütügen" sözüyle İrade etmişler. Bu sözcük onlarda aynca şeytanî ruh Abaası'nın yaşadığı yer olan yeraltı dünyası ve Cehennem anlamında da kul lanı Imıştjr.

Bazı araştırmacılara göre bu ad, Moğolca'da "Yer ilahesi" anlamı taşır. Çin salnamelerinden Hunlar ve Tukyulann yere kurban verdikleri anlaşılır. Polo Karpini ve Marko Polo gibi gezginlerin verdikleri bilgilere göre, Moğollar, Cengiz Han zamanında Yer llahesi'ni çok aziz tutarlardı. "Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han. Çamuk ve Toğrul Han'a şöyle der, "gökyüzünün ve yerin yardımıyla, gücüm arttı. Güçlü Tan-

n'nın takdiriyle, ad aldım. Anamız Ötügen bize yol gösterdi ve bizler buraya geldik."

Son zamanlara kadar "Ötüken" civan nda yasayan Moğollar, burayı eskiden yasayan Türkler gibi kutsal sayıp "Ötgün Tengri" (Ütüken Tann) adıyla anmışlar. totomoğollarda (Moğollann türedigi ilk toplulukta) "Utügen", Yer İlahesi Ulu Ananın adını bildirirdi. Moğol-Buryat bilim adamı D. Banzarov'un verdiği bilgiye göre. "Ütigin" veya "Itügen", Mogoüarda bir yer tanrısı, daha doğrusu bir yer ruhunun adıdır. Mogokada genellikle Yer İlahesi Etügen'in adıyla bağlı olan ve sonraki geleneklerde Ergenekon olarak geçen "Ötüken". Türk ve Moğol halklannın ana yurdunu bildirilmiş. "Ötüken", Buryatlarda da bir kült olarak Yer llahesi'yle ilişkilendirilip, Yer Tann'sı sayılırdı. Geleneksel inanışlara sadık kalan Tibetliler, "Odegun" adındaki dağa ulu ata gibi taparlardı.

"Ötüken"in ataerkil dönemlerde ateşe tapmadan ortaya gktığını savunanlar da vardır. Ataerkil dönemlerde Ocak Ruhunun kadın görünümünde betimlenmesi ve Türk-Mogol halklarında kadın şamana "Udagan" (Udagan-Otagan) adının verilmesi, böyle bir fikrin oluşmasında şüphesiz etkili olmuştur. "Ötüken" kavramı daha sonralan, Dağ Ruhu olarak düşünülen "Adagan" veya "Atagan"a çevrilmiştir. Atagan. AJtay'm Soyon ve diğer taifelerinin tapOklan dağın adıydı.

Orman Ruhu. mitolojik Ulu Ana'nın izlerini taşırdı. Yakut dili şivelerinde Orman Ruhu'nun "Utugen Kaan" adını taşıması rastlantı değil ve doğrudan mitolojik düşüncenin bir göstergesidir. Bu adın bir başka yorumu da taife veya araziyi koruyan varlık olarak kışımıza çıkar. Bu yorum, Türk halklannın eski mitolojik inanışlan nda Dağ Hamisi'yle Ateş Hamisi'nin bir olduğu düşüncesine dayanır. Ateş ve ocakla İlgili olduğu düşünülerek bu adı "Od Han" ve "Od İyesi" şeklinde de anlamlandınrlar.

V. Tomsen, Türk halklannın yönettiği ülke ve Uygur aşiretlerinden birinin adında "Utikan" şeklinde rastlanan bu ad için, "gerçek anlamının karanlık olup, bilinmesinin de çok önemli olmadığım" yazar. Ancak "Ötüken" adının "ıduk-ızık" (ıtık-iög) kökünden olup, mekan bildiren "-ken-kan" eklenmesiyle oluşmasını da bildirir ve bunun kanıtı olarak Tann ya verilen kurban töreninin eski Türklerin kutsal bildikleri dağda

W ıh lığını gösterir. O. Orhun abidelerini okurken. Uygurca "ıdık-ıduk". Alı.ıv dilinde "itık", Yakutça "ıtık" ve Abakan dilinde "ızık" gibi bu kav**unu göz** önünde bulundurarak. "Ben Idug'u her yerde "nur yüzlü. kııKıl" veya "aziz" diye tercüme ederim. Dag veya çeşme adlarına ek**lendiği** zaman da o vereler gerçek anlamda bir kutsallığa sahip olma- -»LH **da** kutsal varlıklara karşı gösterilen saygı yüzünden, bu yerlerin de **.iyi M** derecede saygı ile anılmasmm gerekli olduğunu düşünürüm" demektedir.

Gerçekten de eski Türk düşüncesindeki yer adlan bu yerlerin kuru .«lıiKİan çok. oranın iyesi olan ruhun adını bildirirdi. Yer Ruhunu bildi**ım bu** mitolojik terimi, bazı Türkologlar Türk kökenli fiilden türeme sa**yarlar.** "Ötüken" adı İki bölümden oluşur: "ıduk-ıdık" ve "-kan/-gan." **Yani** lıakan unvanı olan Tengri + Kaan"ın kanşık bir söz şekline düşüp, lengrikan" olması gibi, "Ötüken" de "ıduk-ıtık" sözünün sessel versi**yonu** olan "ötük-utuk" köküne "kaan-kan" eklenmesinden "Ötük + kamı" şeklinde oluşmuştur. Böyle bir yorum, adın mitolojik sembolizmi**ne** de uygun düşmektedir.

Ulu Ana bütüncülünün taşıyıcısı olan varlıklardan biri gibi görünen .- »manlar da daha sonralar "Ötüken" adıyla anılmışlar. Yakutlarda kadın samana verilen "Udugan" adı da şamanın Ulu Yer Ana'yı sembolize etii'.'.ını gösterir. Birçok araştırmacı, bu adı Moğolca'da "kadın şaman" demek olan "udagan" sözüyle aynı düşünmüşler. Babumame'de kaydedilen "Atiğe Bahşı" ile "Ötüken" arasında paralellik görünür. Birçok**tannın** Tanrıcılıkta sistem yarana bir anlayış gibi gördükleri "Ötüken"in. **eski** Türk mitolojik dünya modelindeki bir benzeri de Umay olmuştur.

P

PAPAY: İskit mitolojisindeki yedi ilâhî varlıktan biri. Herodot. eski Iskitlerden (Sakalardan) bahsettiği zaman, kendi Zeus'lanna "Papay" dediklerini yazryor. Iskitlerde "Papay" adı, onun kansı olarak olağanüstü güçlere sahip varlıkların arasında bulunan, "Api" adıyla birlikte kullanılır. Herodot'a göre Targitay da bu yer ruhu Api'nin oğludur. İskit hükümdan "Papay"ı bir cet bilip, kutsal bir varlık gibi tapmıştır.

"Papay" motifi, işlevsel bakımdan gök ruhlanna uygun gelir. Evren bilimi yapısında ise evrenin üst katı olan yeryüzünü, başka bir deyişle dünya katını temsil eder. "Papay" adı "baba" şeklinde yorumlanır. "Baba" sözcüğünün çeşitli Türk dillerinde "ulu ata" şeklinde korunup kalması ve diğer verileri göz önüne alan araştırmacılar, eski Türk dillerinde "Papay" adının yükseklik bildiren sözcük gibi kullanıldığını kaydediyorlar. Çuvaşlarda Yıldınm Tann'sına verilen "Papay Tura" adı da "Papay" kavramının dünyanın yukan katıyla bağlı mitolojik anlamsallıgına bir ölçüde agklık getirebilir.

PARMAK ÇOCUK (PARMAK BOYDA OĞLAN): /Mitolojik tabiatlı bir varlık.

Hakkında geniş bilgi olmadığından, İlk mitolojik anlamını ortaya çıkarmak zordur. Bununla birlikte, bu motifin, bereket ve bolluk anlamı taşıdığı söylenebilir.

Bu varlık, birçok Türk halklannın hikâyelerinde, "Irkeyel". "Ilkeyer", "Irkenek", "ErkejeeT, "Eıkejey", "Erkejeir ve benzeri adlarla bilinir. Bu adlara, Sibirya Türklerinin hikâye ve destan kahramanı olan. "Irkek-Erkek" gibi, kahramanlann ad lan nda da rastlanır. Bu sözcükler, parmak anlamını irade eder. Yani "Emek", "Parmak boyunda insan" demektir. Altay Türklerinin inanışına göre, insan ruhu baş parmakta olur. Bir

PAYAT

Azerbaycan hikayesinde kahraman, şeytan huylu kızın parmağını kesince kız ölür. Bu ruhun parmakta olması inancıyla bağlantılıdır.

Öbür dünyaya özgü insanlann, küçük insancıklar halinde -örneğin, parmak boyunda oğlan gibi- olduğuna dair görüş ise Türk halklannın hepsinde vardır. Şaman söylemlerine göre. yuvada eğitim alan şaman, kanattı ceylanın göğsünden süt emdikçe boyu kjsalır. Böylece, boyu bir kanş, en sonunda da parmak kadar kalır. R. Ahmetyanov. bu sözcüğü, aynı zamanda "Çobançiçegi" ile bağlı olarak kullanıp, onu eski görüşlerle açklryor. Bu görüşlere göre, bu çiçekte, parmak boyunda oğlan, bir kahraman gizlenirmiş.

PAYAT: (bak: Bayat)

PAYNE: Altay'ın kuzeyinde yaşayan Kumandinlerde boyun koruyucu ruhunun adı. Payne ruhuna kurban verilmesi, bu ırkın geleneksel inanışlannı. dünya hakkındaki düşüncelerini ve son olarak tarihi hafızasını aktaran bir ritüeldir. Bu ritüel. "Payne Payram" (Payne Bayramı) adını taşır.

Kumandinler "Payne" ruhuna at kurban verirlerdi. Eski Kumand inlerin düşüncesine göre, her insanı doğuştan, ölüme kadar koruyan "May-May Enezi" (Humay-Umay Ana) adında bir ruh var. Aynı şekilde her boyun refahını düşünen, nerede yaşıyorsa yaşasın bu boya mensup herkesin derdine koşan ve onu azar belâdan koruyan bir ruh var. Yaşlı Kumandinler aynı soydan geldikleri tüm soydaşlannı tanırlardı. Ancak onlann kalplerindeki birlik ve beraberlik duygusunu sadece ırksal rivayetler değil, âyin-törenler, özellikle de "Payne" ruhu adına yapılan at kurban etme törenleri uyandınrdı.

Bayramın yapılacağı konusunda önceden herkese, özellikle de boyun yaşlı lan na haber verilirdi. Çünkü altmış yaşın üzerindeki yaşlılann bayrama katılması şarttı. Son dönemlere kadar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Bahar Bayramında birbirini seven kız-erkekler birbirine çiçek verirlerdi ve boyun aksakallılan da "düğününüz kutlu olsun" diye onlara dua ederdi. "Payne Payram "da da genç erkekler kız görmeye akar. Burada hem kız, hem erkek taran razı edilmeye çalışılırdı. Hatırlatmakta

vır.u vardır ki burada "egzogami" hakimdi ve aynı kemikten gelenler ı-vlenemezdi.

Kumandinler, boyun sağlamlığı ve gücünün onu koruyan ruhtan y,«-kliğine inanırlardı. Nüfus olarak büyük olan soyun "Payne" ruhu da gÛçtt olurdu. Boyun koruyucu ruhu olan "Payne"nin işlevleri de cdduk-farklıydı. O. hem boyun maddî refahı için çalışır, hem de soyun nülusunun artımını sağlamakla uğraşırdı. Aaklı şamanlar ve onlann ruhları, boya mensup insanlann hayat gücünü (kutunu) çalabilirlerdi. "Payne" ruhu onlara karşı da dayanırdı. O, yardımcısı olan "OdEzİ" (Ateş KIIIKI) ile birlikte, boya mensup insanlann evlerine acıklı şamanlann girmesini engellerdi.

Boya mensup şamanlann güçleri. "Payne"nin gücüyle ölçülürdü. Y.tni eğer bir boyun insanlan arasında rahatsızlanan ve hastalanın yok I M ' veya öten sayısı çok az ise boyun koruyucu ruhunun güçlü okluğu .uılamına gelirdi. "Paynezi Payram", bütün Kumandİn boylannın hayalında oldukça önemli bir olaydı. Ritüelin başlıca bölümü olan "Payne" ruhuna at kurban edilmesi ve ruhun doyurulması törenine sadece o boy ve komşu boytann yaşlıfan katılabilirdi. Bayramdaki başlıca figür, boyun ulu samanıydı. Koruyucu ruhla boy arasındaki bağlılığı da o kurarda Şamanın bu törende giymesi için, özel bir giysisi yoktu ancak şapkasının üstüne çeşitli kuş tüyleri takardı. Şapkaya takılan Karankuş tüyü. Ülgenin şaman ve ruhlan ıyi karşılaması içindi. Acıklı ruhlan korkutmak için de şamanın giysisinin kol lan na kurt veya ayı tırnaklan gibi nesneler dikilirdi. Beline bağladığı kuşak da onun uçan halisiydi ve gittiği yolu sembolize ediyordu. Böyle bir şamanın yolunu hiçbir aaklı ruh kesemezdi. Bu kötü ruhlarla savaş için, o boya özgü kılıa da vardı.

"Payne" ruhuna verilecek kurban olarak beyaz bir at önceden seçilir ve üç dört yaşına kadar iyice beslenirdi. Tören için en uygun zaman ayın hilal şeklinde olduğu zamandı. Böyle bir zamanda törenin yapılacağı kayın ağacının dibinde boyun tüm aile liderleri toplanırdı. Kurban kesilecek at sakin durduğu zaman, gelecek bir yılı, boyun sakin geçireceği anlamına gelirdi. Kendi yardıma ruhlarını çağıran şaman, transa geçer, ardından boyun kutsal dağ ruhlanndan gördüğü destekle Kuday Ülgen'e doğru yol alırdı. Her bir Kumandin, evin içinde bir yere

"Payne" ruhunun sembolü olarak *nazar* boncuğu asar ve böylece boyun ulu ruhu "Payne"nin o evde kalacağına inanılırdı. Her ava. kurban kesilen beyaz atın derisinden bir parçanın yanında bulundurulmasını isterdi. Bu, onu ve kutunu, aaklı ruhlardan korurdu.

Törenin sonlarına doğru şaman, ata ruhlann duasını boyun aksakal - lılanna getirirdi. Sonra boyun talihini haber verip, gelecekte onu neyin beklediğini anlatırdı. O boya ne belâların geldiğini ve hangi belanın hangi suçtan dolayı geldiğini de anlatırdı. Ulu Kuday Ülgenden en önemli nasihat, şaman araalıgryla boyun koruyucusu "Payne" ruhuna verilirdi. O buyurdu ki. boya mensup her bir aile için daha fazla kaygılansın. Bu işlemden sonra ata ruhlannın âleminden aynlıp, yere dönen şaman (ruhu), "Payne" ruhuyla konuşmaya başlar ve onun güç vermesi için Ülgen ve atalann ruhlanndan izin aldığını söyler. "Payne" ruhu da şaman araalıgryla. o boyun tüm fertlerini daha fazla koruyacağına söz verir ve herkesin rahat yaşamasını ister.

Bu bayram, bazen birkaç komşu boyun koruyucu ruhlan şerefine de yapılabilirdi. Bu bayram yapısı itibariyle birkaç aşamadan ibaret kan şık bir etnik kültür olayıydı. Ancak bazr araştırmaalara göre. bu tören o kadar da eski Türk ritüellerini hatırlatmıyor ve diğer Sayan-Altay halklannın kurban merası m leriyle sadece görünürde bir yakınlığı var.

Arkaik bir figür olan. "Payne" adı, ne kadar eski bütüncülden gelen ve Tüık dinî-mitolojik dünya görüşünde büyük yer tutan "Umay" adının "May ene" şekline ahenk açısından benzese de araştırmaalara göre bu sadece görünürdeki bir benzerliktir. Kumandinlerin manevî kültürüyle bağlı araştırmalarda, bu topluluğun "Payne" ve "May ene" motiflerinin açık bir şekilde birbirinden aynldığından bahsediyor. Bu adın Yakutlardaki "Baayana" ruhuyla belirli bir yakınlığı olabilme olasılığı daha güçlüdür. Üstelik bu motiflerin her ikisinde de bolluk ve bereket kavram lan açık bir şekilde ifadelerini bulmuşlardır.

"Payne" ruhuyla bağlı bir ritüeide eski kılıç kültünün izleri de açık bir şekilde görülür. "Payne Bayramı" mitolojik anlamsallıgına göre bereket ve bolluk kavramlarıyla bağlıdır. Eski Türk dinî-mitolojik inanç sisteminin başlıca dayanaklarından olan ata ruhlanna tapma ise bu törenin kendi içeriğinden kaynaklanmaktadır.

H * . Ahıska Türklerinde harabelerle ilgiü eski düşüncelere bağlı olarak yalatılmış bir anlayış. Harabeler de kalecik, mağara, değirmen ve bun- U M İKiuer mekanlar gibi doğayla uygarlık arasındaki sınıra yerleşerek, -itınya düzeninin bozulduğu yer olarak düşünülmüştür. Böyle yerler yryt.uii güçlerin elinde olduğu için. o yerlere karşı bir korku vardır. Bu v.ıln M-I>ef>lerden dolayı, Ahıska Türkleri harabelere "peg" deyip, "sa- »ı ılı" (sahipli) yer ve korkunç mekan olarak görürler. "Saabli" sözcüğü, bu yerleri cin veya şeytanlann sahiplendiğini gösteriyor. Onun için de ı m çarpmaan diye geceler oralara gidilmezdi, birçoğu korkunç yer oia- ı.ık t.ınınan ve "pegler" denilen bu yerlerde, rivayete göre, ışıklar yanar ve gece karanlığından sabah ışığına kadar müzik sesi gelirmiş. Halk inanışından böyle sesler, cinlerin toplanmasının işaretiydi.

PERİ: Türk halklannın mitolojik düşüncelerinde kaldığı mekan Kaf dağı ı »larak gösterilen, bazen aaklı, bazense hayırsever gibi betimlenen ruhlara verilen genel ad. "Peri", evrensel bir varlık gibi halk kültürü ve milolojik sistemde geniş yayılmış bir motiftir. "Köroğlu" efsanesinin kahı<imanı karısını periler ülkesinden getirir. Dede Korkut Oğuznamelenne göre de şeytanî güçleri temsil eden Tepegöz, kanat kanata bağlayıp uçan ve pınara konan su ruhlarının peri kızıyla olan evliliğinden doğmuştur.

Efsanevî halk kültürü metinlerinde ve şaman mitolojisinde adlanna sık sık rastlanan periler, değişken tabiatlılar ve güvercin, şahin veya yılan gibi hayvanlann kılığına girebilirler. Giydiklerinde görünmez olduklan sihirli gömlekleri var. İnanışa göre gökleri dolaşabilirler. İnsanlan kaçınp götüren bu varlıklardan İyiliksever olanlar güzel kız, aaklılan ise ihtiyar kan görünümünde betimlenir. Önlerin bireysel olarak adlan olmuyordu, ancak perilerin "Süleyman Peri", "Yıldız Peri" gibi kendi adlan vardı.

"Peri" sözcüğü Fars dilinde "görünmeyen, gizli güç" anlamını ifade eder. Ancak bu ad altında düşünülen mitolojik varlıklarla, Avesta'daki kötü güç olarak gösterilen ve insanlan kaçınp yoldan g karan periler arasında bağlantı kurmak doğru değil.

Şeytani bir karakter gibi adı sadece Fars halklannın mitolojisinde ge-

çen "peri" ruhuna bazı Türk halklannın hikayelerinde motif şeklinde rastlanabilir. Ancak diğerlerinde, örneğin hJogaylarda o. halk inanışlanyla bağlı bir varlıktır. İnanışa göre insanlar, "peri'yi kendileri için çalışmaya zorlayabilirler. Rivayetlerde onunla sadece akşamlan karşılaşılabileceğinden bahsediliyor.

Perilerin olduğu yerlerde cinlerin görünmeye bile cesareti olmaz. Bir Kazak bahşişinin tambur çalıp okuduğu. "Şeytan başka, cin başka-perl başka, cin başka-her birisi bir başka" sözlerden de görünüyor ki, en güçlü Bahşılar. cinleri ve şeytanlan perilerden ayınriardı. "Peri" bazen de sadece aaklı ruh gibi anlamlandınlmıştır. Bazı mitolojik metinlerde Albastı bile peri olarak veriliyor.

"Periler" aynı zamanda sakral özellikler taşırlar. Orta Asya Şamanist türlerinin inanışlannda bazen "periler", en iyi ruhlar olarak sayılmışlar. Türkistan şamanlan kamlık yaptıkları zaman yardım etsinler diye, beyaz giyimli olarak düşündükleri bu cisimsiz varîıklan, yani perileri çagınrlardı. Orta Asya'nın Türkmen-Ozbek şamanlannın taşıdıktan adlardan biri de "Perihan" adıydı ve aaklı ruhlarla mücadele eden samanlara verilirdi. Araştirmaalar bu adı, "peri" sözcüğüyle ilintilendiriyorlar. Onun anlamı "perileri çağıran" demektir. Uyguriarda da şaman seansına "peri oynatma" adı verilirdi.

Türk halklannın birçok efsane ve hikayesinde güvercin kılığından insan kılığına girebilen peri kızlannın insanoğluyla evliliği konusu geniş bir şekilde yayılmıştır. Bazı Türk mitolojik metinlerinde "su perileri" olarak tanımlanan periler, Su İyesi çizgilerini taşır ve suyla bağlıdır. Volga boyu Tüık halklanndaki periler, dev motifine oldukça yakınlar ve hatta bazen birleşebilir.

PÎR: Göze görünmez varlıklann Türk halklannda taşıdığı çok sayıda addan biri. Korkut Ata'nın da bahşılann pîri olduğu söylenir. Evliya ve koruyucu ruh kavramlarına çok yakındır ve aslında evliya inananın İslâm'a kadarki iradesidir. "Şeyh"e yakrn bir anlam içerir. Sofilikte doğru yol gösteren insanlar bu adla tanınırdı. Bu mefhum, farklı Türk halklannda "kayıp eren" ve "pirlerim" şeklinde de kullanılır.

"Pir" sözcüğünün Azerbaycan Türkçesinde bir de "ocak" anlamı v. ıı |5u anlam, onun evliya inancının iradesi olmasıyla doğrudan bağ- ı.miılKlır. Geleneksel halk düşüncesinde "pîrler" İle ilgili çok sayıda m. w n, yaşamaktadır. Örneğin, pîrden ağaç kınp eve getirmezler, yoksa pır" sahibi bütün evi ateşe verir. Kubüdaki Baba dağında "dağ imlerinden" olan "Hazreti Baba" piri, o dağı yedi kez ziyaret edeni, Mekke ziyaretinden muaf eder.

Tüm bunlarla birlikte diğer Türk halklanndan olan Tatar-Mişarlann mitolojik düşüncelerinde "pîr" adrnda bir aaklı ruh motifi bulunur, ina- nış.» göre bu pîrler insanın aklını başından alıp, deli edebilirdi. Bu pirlerden kurtulmak için üç yol aynmında onlara kurban kesmek gere- kiyordu. "Biçura" ve "Şurale", bu perilerin değişik şekilleriydi, (bak Kayberen)

PORHAN: Türkmen-Göklenlerde şamanın taşıdığı ad. Onun kamlık yapmasına ise bu dilde "oyun" denilirdi. Onlann şamanlar gibi bahıalık yapabileceklerine ve dn-ervah ordusuyla çarpışarak aaklı ruhlar yüzün- den hastalanan İnsanlan tedavi edebileceklerine inanılmıştır. Bu dn- ervah ordusunu onlardan başka hiç kimse göremezdi.

İnanışa göre onun "yoldaşlı" denilen yanma ruhu da olmalıdır. "Porhan'ın yardıma lan olan dnlerin de padişahları var. önlerin gelme- si iç'n, "porhan" önce onlann padişah lan nı çağırmalıdır. "Porhanlann" anlattı klan na göre, cinlerin sahteleri da olabilir. "Porhan", "yetişin!" di- ye çağırdığı önlerine "Kara dn", "Beyaz dn" ve "San dn" gibi adlar vermişti. Bazı yerlerde "porhan". kamlık yapmadan önce, cara. Tor- nanı sınamak isteyen, ona inanmayan, en iyisi gelmesin!" diye car çe- kerdi.

"Porhan" olmak, öğrenmekle olacak bir şey değildi. İnanışa göre, "Kara Kapı" denilen bir yer varmış. Deli birini düzelmesi için oraya gö- türdüklerinde, evliya ona hayır duası da etmiş ise bu insan "porhan" olabilirmiş.

Şaman töreni "Kara Öy" denilen yerde yapılırdı. O zaman cara kö- yü dolaşıp, "Yıkılın yatın. Çöle, bayıra çıkmayın. Köyde ruhlar dolaşıyor. İnsanı çarpabilirler!" derdi. Kamlık törenine katılmak için abdest alınma-

sı şarttı. Tornan", abdest almamış birini törenden kovardı. Gn-ervahlann gürültüyü çok sevdiklerine ve bu gürültüye geleceklerine inanılırdı. "Portıan" da bu gürültünün altında coşar vecde gelir, elini kolunu havada oynatırdı. Ruhlar geldikten sonra törene geçilirdi.

"Porhan'dan korkulup, insanı deli edebileceğine de inanılırdı. Anlatılanlara göre, Işanlar ve Ahunlar. cinlerin yolunda gidiyorlar diye. "porhanlara" saygı göstermezler. "Porhanlann" yaptıklarını İslam'la bir arada düşünemeyen insanlar, onlan sevmezlerdi. "Şeyh'leri. 'porhanlar"la karıştırmaz ve bir tutmazlardı.

Türkmenlerin bir kısmı, gerçek güçlü "porhanlar'ın, atalar arasından gktığına inanırlardı. Türkmenlerin şamana verdikleri bu "porhan" adı. büyük ihtimalle. Farsça'da "peri çağıran" anlamına gelen "perihan" sözcüğünün değişmiş haildir.

PURA-PURA KAN: Altay samanlarının gökyüzüne gkmak için Ülgen'den aldıkları atların adı. Bu arJar çoğu zaman kurt başlı olarak betimlenmişler, şamanlar kamlık yapOklan zaman bu atlarm aracılığıyla gökyüzündeki dünyalara yollanırlardı. Bu atlar, şaman lan gökyüzüne gkanrken kötü ruhlardan da korurlardı. Taz Kaan'ın kendisi de şamanlann davulunda boynuzlu hayvan olan "Pura" görkeminde anlatılmıştır.

Sözcüğünün, "kurt" anlamında olan "börü" İle bağlılığı, bazı inanışlara göre şüphe doğurmuyor. Altay şamanlannın dua ederken kurtlara yüz tutmalan, sık rastlanan bir olaydı. Şamanın binip gökyüzüne gktığı atın ruhu olan "Pura". ad lann görece benzerliğinden dolayı, İslam'daki "Burak" adına benzetilmektedir.

R

RİTÜEL: Başlıca konusu dünyanın yaratılması, çeşitli kurallan ve topkımsal ortak normlann oluşması olup, yaratılış sürecini canlandıran arkûk ve geleneksel kültürel olay. Irk varlığının derin anlamı, sadece ritüHde güncelleşryor. İnsanlan aynı düşünce ve inanç birliği çerçevesinde davranış şekilleriyle birleştirid bir güç olan ritüel, onlann yaşamına anlam katar. Bu anlamda etnik-kültürel özelliğin bir İradesi gibi başlıca değerlerini belirlediği etnik-kültürel geleneğin aynı anda hafızası konumundadır. Genetik olan mitolojik metinlerle bağlı olan ritüel. şiirsel mitolojik bilinç çağında din ve dinsel düşünce sisteminin temelini oluşturmuştur. Bunun için kültürün temelinin de ritüel kaynaklı olduğu söylenmiştir. "RrtüeTin mefhumu "tören" ve "âyin" kavramlarıyla aynı olsa da bilimsel metinlerde uluslararası konumda olan bir terim gibi "âyin" ve "tören'den daha çok kullanılmaktadır. Ritüelin araştinlması. Taylor. Frenzer, Van Gennep, Leng. Freydenberg, Malinovski, Propp, Eliade, Temer, Toporov. Hirs ve Bayburin adlarıyla sıkı bağlantıdadır.

İnsan ve onu çevreleyen âlemin daha çok göstergelik kazanma sayesinde, göstergeler sistemiyle zengin olan ritüel. geleneksel kültürün taşıyıcılarının gözünde atalardan kalan en büyük miras sayılmıştır. Gelenekle ilgili kuramlarda da ritüel anlayış, merkezi bir konuma sahiptir. YaraOlışm mitolojik atalar çağına ait olunarak, kuşaktan kuşağa götürülen ritüel, anlamı itibariyle yaşamakta olan ırkın temsilcisi gibi, her İnsan için bir hayat tarzı ve davranış modelidir. Kozmoloji çağının insanı, bir topluluk halinde şamanın anlam ve amacını ritüelde görürdü. Ritüelde ise en önemli figür, ilk çağlarda şaman yerine de geçen, hakanın (hükümdar) kendisiydi.

Birçok araştırmacıya göre ritüel. dilden daha eskidir ve bunun için de dilin ritüel kökeninden bahsedilebilir. Bazı bilim adam lan da onu

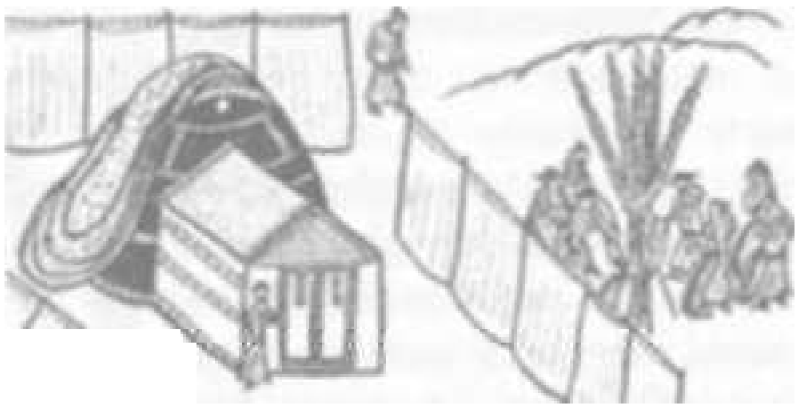
Dört Kös Davul

güzel sanatların, bilimin ve felsefenin ilk kaynağı sayarlar. Etnografiye dair kuramlarda, topluluktaki duygusal etki gücünü yaratmakta da ritüelin büyük rolü vardır. Yani, onun psikolojik etkisi, yığılıp kalmış ruhsal enerjinin açığa çıkmasına olanak vermesinden kaynaklanıyordu.

Kozmogonik ritüel. ilk su, kaos. karanlık veya yapısal geçiş haline geri dönmek yoluyla tükenmiş enerjiyi yeniden toparlamak amaa taşımıştır. Yok olma tehlikesiyle karşı kaşrya kalan ırklar, yaşayıp var olabilmenin teminatını maddî refahın arönlmasmcla değil, atalar çağından kalma âyin ve törenlerin kurallarına kayıtsız şartsız uyulmasında görmüşler.

Arkaik ritüelln başka bir özelliği de onda seyirciliğin var olmamasıdır. Geleneğin her bir taşıyıcısı, arkaik ritüelin katılımcısı sayılırdı. Çünkü ırkın gözünde dünya düzenini temin etmenin yohj ritüelden geçerdi. Arkaik cemiyetlerde, tören-ritüel İle halk kültürü arasında farklılık değil, derin bir yakınlık vardı. Geleneklerden gelen ve ritüelde yaşayan davranış normlannclan gkmak, geleneksel kültür taşıyıcısının gözünde felaket, mutsuzluk veya belâ getirebilirdi.

Ritüelin esnekliği, tören geleneğinin zorunlu koşuluydu. Tören veya ritüel, doğası itibariyle esnekliğe meyillidir. Etnik-kültürel gelenek gibi, yaratıcılık içerisinde olan bir olayın, doğasına en uygun olan da budur. Ritüel çok sert bir şekilde kanunlaştığı zaman, topluluğun servetine çevrilmekten geri kalabilir. Onun için, çoğu zaman o. geleneğin içinde bir oyuna çevrilerek ilk mahiyetinden uzak bir şekilde uzunca bir za-

Keçe Otağ, Bayrak Töreni. Törende YeraJan Davul ve Bayrak Devlet Sembolüdür.

man V.ISAT. Bazen "ritü- . ı vı- "oyun" terimleri • ııiLuıılı sözcükler oia- ı .1 inle kullanılır. Ancak <ı uk ntık'lin oluşumun- • ı.ı lı-iKİisi kadar sert ol- mayan < lyunlarda önemli İMynak sayılırlar. Ritüel Ur uyun arasındaki baglı- iıi -Kılından, gülüş ve . A' >ı • ı liıiilme motifine, ne- m . iı ys. • ritüel kaynaklı tüm oyunlarda rastlanır.

Ritüel, kolektifin hayatında toplumsal konum değişikliğine yol açan dOgum, ölüm, düğün ve Inlsiasiya gibi geçiş durumlan ve doğal fela- krfl.'ik' ilgiliydi.-Genellikle herhangi bir gelenekte mevcut olan Ayin- ınrrn sisteminden temel ritüeli seçip ayırmak mümkündür. Bunun en iyi omeği de eski yılın gidip, yeni yılın geldiği takvim törenleridir. Ka- . ıstan evrenin ortaya akması, eski geleneklerin çoğunda temel ritüelin de I »aslıca konusunu oluşturmuştur. Diğer törenlerin hepsi, bu temel ri- luHin değişik versiyonlandır. (bak: Mit ve Ritüel)

RUH: Dinî-mitolojik görüşlerin daimî ve en önemli unsurunu, dslmslz ve maddi olmayan inanç oluşturur. Ruhun varlığına inanan olmadığı bir dini-mitolojik sistem yoktur, ilkel düşüncede, insanın sağlığını etki- leyen herhangi bir hastalık veya ciddî değişiklik olayı, ruhla ilişkilendiri- liyordu. Şeytanî ruhlardan çoğunun adlan, hastalıklarla bağlantılıdır. Dini-mitolojik sistemlerin demonolojik düşünceler evresini oluşturan ruhlar hakkındaki inanışlarla bağlanan bu varlıklara, farklı mitolojik me- tinlerde, özellikle de demonolojik düşünceleri aktaran mitolojik riva- yetlerde rastlanır. Türk mitolojisinde bazen ruhlar aynı ad alanda bir ka- tegori oluştururlar. Örneğin, ülgenler. erlikler, hudaylar, yayıklar, albıs- Lır. teyriler ve benzer kategoriler gibi. Bu ruhlar kategorisinden herhan- gi birinin adı. kendi mitolojik sembolizmini oluşturduğu bir ruhun adını bildirir.

RUH

Eski Türklerin dinî inançlarının temelini Göktün* inancı, atalar kültü ve doğa güçlerine olan inanç oluştururdu. Bu inanca göre doğa. göze görünmez gizli güçlerle doluydu. Ancak bu gizli güçlere olan inanan yeri, Türk inanç sisteminde tam olarak belirlenmediğinden eski Türklerin o kadar da dindar ruhlu olmadıklan, hiçbir dine iman etmeyip, hiçbir şeye ibadet etmedikleri ve üstelik inanışlannın da ahlâki yönü olmadığı gibi iddialann ortaya atılması mümkün olmuştur. Halbuki eski Türk cemiyeti kaynağını dinden alan ahlakî değerlere büyük önem verirdi ve böyle bir cemiyette de dinle kültürün harmonisinden bahsetmek gerekiyor. Bu harmoninin kökleri doğa ve varlığın içinden gelir. Onun temelinde de kâinatı bir bütün olarak kavramak gibi eski düşünceye dayanır. Bu düşünceye göre, kainat ruhlarla dolu bir âlemdir ve bu ruhlar toprağa, suya. ateşe ve ocağa gösterilen saygının sembolüdürler.

Uygur Betimlemelcrindeki Sacayaktı Kazanlar

Ruhlar âlemini yaratan bu varlıklardan en çok bilinenleri insanlan koruyan ruhlar, atalann ruhlan, boyu-soyu dert ve belâdan koruyan ruhlar, hami şaman ruhlan, iye denilen sahip ruhlar ve benzeri ruhlardır. Ruhlar hakkındaki eski düşüncelerin, doğaüstü Ulu Varlık, İlk Yaratıa motifinin de oluşumunda rol oynadığı hakkındaki görüşlere bilimsel metinlerde sık sık rastlanılır.

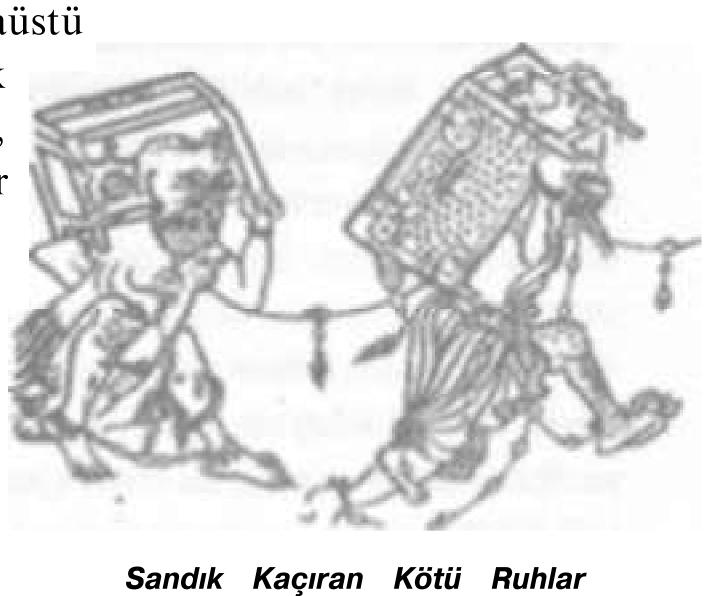
Din araştırmalanndaki terim ve anlayışlann yorumunda değişik yaklaşımlann karşısına geçmek için öne sürülmüş bir fikre göre, diğer bazı anlayışlar gibi, "ruh" terimini bırakıp, onun yerine de "demon" (şeytan) anlayışını kullanmak daha uygun olurdu. Aslında bilimsel metinlerdeki "ruh" terimi, çoğu zaman doğaüstü varlıkların çeşitli kategorilerini anlatmak için kullanılır. İnananlar ve bilincin değişik halleriyle yaşayanlar içinse bu ruhlar, hatta cismanî olarak mevcutlar ve onlar bu ruhlan açık bir şekilde gözleriyle de görebilirler. Ancak gerçekte, ruh âlemine bağlı bu varlıklar, diğer varlıklardan farklı olarak cisim siz varlıklar kılığına gi-

<i| ı y. ./v y/**Hünmeden** mekan ve zaman içerisinde dolaşabilirler. Onlar drfthkrn ı.ıbiatiıdıriar ve bir kılıktan başka bir kılığa girebilirler.

MHek. piri ve birçok adla adlandırılan ruhlar, inanışa göre bu dünya «• • _u.Uii.in dilini tersine anlarlar. Altayiara göre her bir dağın sahibi, rvrsi ve ruhu vardır. Ş. Şirokogorov'un çok eskilerde söylediği fikre göır, < d tgaüstü varlıklar mahiyet itibariyle ne iyilikseverdirler, ne de kötülük v»*mi Yani bir zamanlar kurbana zarar veren aaklı ruhlar, bir zaman **M** Hini onu rahat bırakabilirler. Ayni şekilde normalde İnsana zarar veriiM-yn ruhlar, saygısızlık gördükleri takdirde veya kurban!ıklan verilı1 *MH* ligi zamanlarda huylan değişir ve insanlara zarara verebilirler. A. V. AiKthinln yazdığına göre. AJtayiar bir ruhun görünüşünü açık bir şekilı. tahmin edemtyorlardı. Örneğin Dag Ruhunun kim olduğunu, insan mı. kuş mu, yoksa hayvan mı olduğunu bilemiyorlardı. Adına "AJtay- • Ilı ıy(Eezi" denilen varlığın da insan veya hayvana benzetilecek belli I taşlı bir İşareti yoktur. Ancak birçok anlatıa, ormanlarda geceleyen ve İnsanlann uykularına giren bu varlığı kadın görünüşünde betimlemişler.

Bütün bilgileri şamana yetiştiren ruhlardır. Bazı görüşlere göre. şanı, mlara yol gösteren iki çeşit ruh var. Birincisi şamanın buyruğu altın-ı l.ı olup ona hizmet eden, ikincisi ise daha çok koruyucu ve yardıma işlevini yerine getiren ruhlardır. Bunlar, şamanın ihtryaana göre çagınlırlar. 1. D. Hlopina. Şoriann geleneksel dinî görüşleriyle bağlı olarak, I nıtün şaman ruhlarının sadece şamanın anladığı bir dille konuştuklarını yazmıştır. Bazı Kırgız bahşılan, yardıma ruhlanna "çocuklanm" diye hitap ederlerdi. Birçok şamanın doğaüstü varlıklar olan koruyucu ruhlan, gök lıatunlanydı. Ancak bu görüşler, lurk Şamanizmini hiç de yaygın bir olay gibi göstermiyor. Şamanın ru-Irunun öbür dünyalan dolaşmasryla bağlı en eski görüşleri aktaran

de "şaman azarına" tutulan samanlığa adayının ruhlarla İçten bir ilişkisi ve bağlantısı yoktur.

Sandık Kaçıran Kötü Ruhlar

RUH

Karasuhruh

Türk halkları arasında ölümden sonra öfkeli ruha fcj çevrilme inana da var. Haksız yere öldürülen şamanlann ve intihar edenlerin, öfkeli ruhlara dönüşebileceklerine inanılmıştır.

Sara ve şizofreni gibi hastalıklar, ilkel cemiyetlerde ruhlar alemiyle bağılı olarak düşünülürdü. Geleneksel kültürlerde, normal hastalıklar bile, hastalık gezdiren ve daha çok hayvan kılığında betimlenen ruhlann adryla bağlanırdı. Kırgız Türklerinin İnanışlanna göre, nesnelerin yaratılmasında kesinlikle ruhlar katkıda bulunmamışlar. Onalar ancak yaratılış süreci sona erip, dünya düzene girdikten sonra ortaya çıkmışlar. İnanışa göre insan, hayırsever ruhlar olan iyelere hizmet etmekle hayır kazanır. Mitolojik varlıklar olan ruhlar, aynı zamanda insanlarla daimî bir temas için-de olan göze görünmez, gizli doğa güçleridirler. Onlar bu dünyadaki varlıklara olan bağlılıklarını her zaman korurlar. Bu bağlılığın bir iradesi, Azerbaycan Türkleri arasındaki "ruh ölçme" inananda korunmuştur. Bu inanca göre, bir insan durduğu yerde hastalanırsa, onu "ruh tutmuş"tur. Çoğu zaman insanı, ölen bir yakınının ruhu tutar. Çünkü onlann gözü hâlâ buralardadır. Ölen yakınlann mezarianna gidilmediği zaman ve onlar yad edilmediği zaman, ruhlan gelip, insanı tutabilir. Böyle durumlarda o ruhun ne istediğini öğrenmek için, hastalanan kişiyi "nah ölçen" kişinin yanına götürürler. "Ruhçu" hastayı inceledikten sonra ruhun istediği şeyi söyler. Örneğin, ruhun helva istediğini söyler ve helva yapıp, yedi komşuya dağıtmalannı önerir. Herkes ruh ölçemez. İnanışa göre bu yetenek atadan, anadan kalma bir yetenektir.

Peygamber, kutsal kitap ve melek anlayışlannın olmadığı eski Türklerde, yalnız Umay ve onun benzeri ruhlar veya bir başka İfadeyle evliya tipli varlıklar olmuştur, (bak: Demon; rye; Hami Ruh; Kut-Gut; Mitolojik Varlık)

S

SAÇ: Arkaik düşünce bakımından ereme gücünü, özellikle de büyü V.IH ünü temsil etmiştir. Bunun İçin de bazı mitolojik varlıklar için saçıılık. < »nemli bir özelliktir. Türk halk inanışlarına göre. Al ruhunun gücü. .ı<.ınıl.»ydı. Hatta Al ruhunun Türk hal klan ndaki bir adı da "Sançaç" (sarı s.k,ıı kız) olmuştur. Nogay ve Kazaklann inanandaki en büyük evliyaları lan biri olan cet ruhu "Baba Türkti Şaştı Aziz"in adı da onun saçlılıgına (şaştı) işaret ediyor. Anadolu Türklerinin inanışında da halk . ı-..ıkl. mnın rüyalarına giren ve sonradan Hızır olduğu anlaşılan hayali bir v.ulık vardı. Bu varlığın adına "Saçlı Derviş" denilirdi.

Geleneksel düşüncelere göre. İnsanın "can"ı, kana ve gözlere yerl'-,.ıigi gibi. saçta da olabilirdi. Altay destan lan nın birinde kahramanın , udıması olan at. düşmanın canının saç örgüsünde olduğunu anlar ve dişiyle örgüyü kopanp alrr.

Türk hal klan etnografisinde de saçın kesilmesi ayinsel özelliklidir. Kesilen saçlara karşı başka bir ilgi de bu yüzdendir. Örneğin. Sibirya'nın Türk haJklanndan olan Telengitİerde saç kesildikten sonra, kötü ruhlar tförüp çalmasın diye, ya yakılır ya da saklanırdı. Yoksa sap kesilmiş kişi Ivıstaianırdı. Kırgızlarda da kesilen saçlan özel bir kaygıyla gizlerlerdi. Bazı araştirmaalar buna. geleneksel kültürün kendi doğasından kayıvıklanan bir iç dinamizm olarak bakıyorlar. Yani bizden öncekiler böyle yaptığı için. biz de böyle yapıyoruz.

Eski çağlarda saçın kesilmesi bir tören havasında seçermiş. Bu merasimler çocuklann yetişkin veya genç yaşına girmeleriyle bağlıydı ve bu anlamda arkaik düşüncede İnisiasiya özellik taşırdı. Bu ritüel süreç, öbür dünya sahibinin izlerini kabul etmek ve nihayetinde başka birine (.evrilme gibi kavranılmışOr. Arkaik düşüncenin dinamizmleri açısından bu doğal bir süreç olarak görülür.

Sibirya Tatarlarında bu eski geleneğin kalıntı lan 20. yüzyılın başlanna kadar korunmuştur. Onlar çocuklann kakülünü düğün gününe kadar kesmezlerdi. Bu da saçın kesilmesinin gençlerin hayatında bir geçiş aşaması olduğunu gösterir. Bilimsel edebiyat Urdaki görüşe göre. eski İnisiasiya törenlerindeki semboller unutulup aradan çıktıktan sonra, bu törenlere ait olan âdet ve geleneklerden birçoğu, düğün törenlerine geçmiştir.

Böylece saçın kesilmesi arkaik inisiasiya törenlerinde mevcut olmuştur. Aynca V. Propp'un, hikayelerdeki kel motifinin bu eski inisiasiya törenleriyle bağlı olduğuna dair görüşü. Türk etnografîsinin unsurlan arasında da kendi iradesini bulur.

Saç kesilmesinin yas tutmakla da İlgili olduğu, tarihsel ve etnografik edebiyatlardan belli oluyor, örneğin, Selçuklu Sultanı Melih Şah'ın oğlunun defin töreni için İsfahan'a giden Türkler (Oğuzlar), siyah giyinip, saçlarını kesmişlerdi. "Saçm kesilsin!" deyimi. Azerbaycan dilinin ağır beddualanndan sayılır. Eski bir Hun mezannda ipek örtüye sanlı bir saç örmesinin bulunması, matem göstergesi ve ölüye verilen kurban gibi yorumlanabilmekle birlikte, yapısal bir unsur olarak yas törenleriyle eski inisiasiya süreci arasında bağlılık olduğunu da gösteriyor olabilir. Gerçekten de inisiasiya süreci, arkaik ritüel bakımından "geçici ölümü" ve "ölüp-dirilmeyi" sembolize ediyordu.

Saçın dağınık veya kanşık olması, şeytanî âlemle bağlılıkla birlikte, şiirsel mitolojik düşünceye göre, seksüel-erotik semboller de taşımaktadır.

SAĞ-SOL: Mitolojik sistemlerde dünyayı anlama sürecinden İbaret, başlıca ikili zıtlıklardan biri. Mitolojiler ve ritüel sistemlerin çoğunda "sağ", olumlu, doğru, hayırlı, "sol" ise olumsuz özellikler taşımıştır. Tevrat'ta da Rabb'in sevimli kullannın "sağda" oturacağı yazar. Sol İse her zaman uğursuz olanın yeri olmuştur. Sonraki dinî inanışlarda. Cehennem'e inen merdivenin hep sola saptığı anlatılır. Ademoğlunun sağa gitmek İsterken. Şeytanın onu sola götürdüğü inana da bu türdendir. Sağın hakim ve yüksek, solun ise bağımlı ve aşağı konumu, doğal köklere ve insan organizmasına bağlanarak açıklanıyor.

Türk mitolojik geleneği çerçevesinde de dünyayı anlamak için par- «..üara ayırmaya çalışırken, sag-sol zıtlığı, en köklü zıtlıklardan biri olarak I ıramıza akıyor. Bu zıtlık, mitolojik düşüncenin düzene soktuğu Türk • • ınryet hayatının bir iç dinamizmi olarak karşımıza çıkıyor. Sag-sol kriteri. Türk devletçilik geleneğinde bile temel rol oynamıştır ve bu zrdıo.ın bozulması devletin dağılmaya dogıu gideceğini gösteımiştir.

Türk halk inançlarında bir kural olarak "sağ" ile bağlı olan sola oranla bayıra yorumlanılmış. (Sağ din içinin kaşınması ve Önce sağ ayağın titremesi gibi) Türk dillerinde de "sağ söz", "doğru söz" anlamında kullanılmıştır. Oğuz efsane geleneğinde Oğuz Kağanın Gök Krzı'ndan doğan üç oğlu sağ tarafinda, Yer Kızından doğan diğer üç oğlu ise sol tarafında otururlardı. Yine Oğuz Kağan'ın sağ tarafinda oturan, dostu Altun Kağandı. Sol tarafına ise düşmanı. "Urum Kağan" yerleşirdi. Eski taş devrinin abideleri, sag-sol zıtlığının ilk çağlarda beyaz-siyah renk sembolleriyle gösterildiğini onaylamaktadır, (bak Zıtlık)

SAH: Yakut Şamanlannın dilende dolaşan oldukça eski bir deyimde söyie denilir: "Ütügen üreydin, Sah saraydin." Bunun anlamı, "Bırak Yer Ruhu Ötügen'in kendisi eksin, bırak Sahi Tann'nın kendisi korusun!" demektir. Bu deyime 20. yüzyılın başlannda. Yakutlar arasında ancak tutucu insanlann dilinde rastlamak mümkün olurdu. Korkunç bir bela ve felaketin gözlendiği zaman, bu deyim kullanılırdı. Q. Ksenofontov'un kanaatine göre. bir zamanlar "Ütügen" ve "Sah". Yakutiardaki en ulu ilâhî güçlerin (en büyük ruhlann) adlannı bildirirdi.

Saka Türkleri arasında, "Sah" sözcüğünün Tann" anlamının unutulduğundan bu yana çok uzun yıllar geçmiştir. Ancak "SafTın Şeytan'm oğlu olduğuna dair rivayetler, bazı yerlerde hâlâ dolaşmaktadır. Dilin koruyucu doğası sayesinde, yani her sözcüğünün anlamını herhangi bir şekilde korumaya çalışması ve bu anlamlan kalıplaştırarak yaşatması sayesinde, "Sah" sözcüğünün ilk anlamsallığında gelen bütün şekillerini ortaya çıkarmak mümkün olmuştur.

Yakutiann dilinden sık sık şöyle bir ifade duymak mümkündür: "Sah bilir." Kişi. herhangi bir sorunun karşısında cevap vermekte zorlandığı zaman "Sah bilir" ifadesini kullanır. Onun karışığı "Allah bilir" sözüdür.

Görüldüğü gibi burada "Sah" sözcüğü bilinçaltında başka bir şekle dönüşmeden 'Tann. Allah" gibi Ulu Varlık anlamında kullanılmıştır. Bu da onun ilk anlamından gelir.

Bu sözcüğün daha sonraki "Şeytan" anlamı ise Q. Ksenofbntov'un agklamasıyla aydınlık kazanabilir. O'na göre, dinî anlayışlann gelişimi sonucunda eski zamanda 'Tann" anlamı taşıyan bir merhum, sonraki cağlarda "Şeytan" anlamı verebilir. Burada sözün anlam bakımından geçirdiği gelişim, anlamsal daralma veya genişlemesinin içinde de belli dinamizmler mevcuttur ve bunlann hiçbirisi gözden kagnlamaz. Saka Türklerinin dilinde sık sık rastlanan başka bir iradede de "Sah" mefhumu kullanılırdı. Eski görüşlerin kalıntısı olan bu deyim "Sah ılın!" şeklindedir ve "Şeytan götürsün!" anlamına gelir. Buradaki "Sah" sözcüğü, yine bilinçaltında ancak bu kez "Şeytan" olarak karşımıza çıkıyor. Beltirlerin Gök Tann'ya verdikleri kurban töreninde söylenen ilâhîde: "Ey Teye nahri-keskin taşlan na (selam olsun) Sah!" denilirdi. Buradaki "Sah" sözcüğü, "Amin" yerine kullanılmıştır. "Sah" söylendiği zaman, sanki tüm sesler birleşirdi. Yükselen bu seslerde garip bir duygu vardı. Sanki göklerin ulu ruhu olan Tann ve diğer tüm ruhlar bu sesleri duyup, dinliyorlardı. Bu durum "Sah"ın bir kült içeriği taşımasıyla ilgilidir. Onun için de "Sah" sözcüğünün semavî ateşle bağlılığı ve mitolojik Güneş Tannsı'nı bildirmesi hakkında öne sürülen görüşler, doğrulanamıyor.

SAHAB: Doğu Anadolu'da yaygın olan bir inanca göre. her evin bir perisi olurdu, onun adına da "sahab" (sahip, iye) denilirdi. Onlar evin temiz tutulmasını isterlerdi. Aksi halde ev halkını cezalandırır o evin bereketini alırlardı. Onun ardından da hastalıklar gelmediğine inanılırdı.

Bu inanç, ev iyesiyle ilgili inanışlardan aynlmaz şekildedir. Onun "sahab" adıysa, "sahip" sözcüğünün azıcık değişikliğe uğramış versiyonudur ve anlamsal olarak "iye" anlayışının aynısıdır, (bak: rye; Idi-lzi)

SARI ENE-SARI ENEY: Kazak Türklerinde Ulu Ana'nın kült içerikli diğer bir adı. L. Potapov 1930 yılında Harezm bölgesinde etnografik veriler topladığı zaman "San Ene(y)" ve "Albastı" denilen iki kadın görünüşlü şeytanî karakterin varlığından söz ediyor. Bunlardan "Albastılar"! cinler

mul'uıuı. "San Ene"yi ise melekler grubuna dahil ediyordu. Yazara gö- ı- Harezm Özbeklerinin geleneksel görüşlerindeki "San Ene", İslâm • i" "si cağların "Umay Ene" motifinin değişime uğramış bir şeklidir. Bununla birlikte "Umay Ana" motifinin kendisinin de daha arkaik yapılı .....»lojik bir bütüncülden geldiği düşünülürse, mitolojik sembolizmlerine göre, "San Ene"yi, "Albastı", "Ağ Ana" ve "Huu İney" motifleriyle aynı anlam bölgesine dahil etmek gerekir, (bak: San Kız)

SARI KIZ: Türk mitolojisine ortak inanışlardan gelen arkaik yapılı bir motif. AnlamsaJ-İşlevsel özellikleri şimdilik tam olarak araştın I mam ıştır. I inik-kültürel sistemde O'nunla bağlı mitolojik varlıklann işlevleri ve anlamlan arasındaki ilişkiler, örümcek ağına benzer bir şebeke yaratmıştır. Kumandin avcılık efsanesinde, O'nun adına Tagnıng Ezi San Kıs" (Dag İyesi San Kız) şeklinde rastlanır. Doğanın gizli güçlerinden *i* ilan mitolojik bir varlık gibi. Anadolu'dan başlayarak Kafkas, Türkistan ve Altay bölgelerine kadar yayılmış "San Kız" karakterinde bir ruhun varlığına inanılırdı.

Anadolu'da Islama kadarki eski Türk inanışlannı yaşatan Tahtaa Kızılbaş (Türkmen) boylan arasında "San Kız" adına bağlı olup, kaynağını Türk mitolojisi ve İslâm inançlanndan alan çok sayıda efsane dolaşmaktadır. Bu efsanelerden birine göre, Hazreti Ali'nin eşi Fadime'nin Hasan ve Hüseyin adında oğullarından başka, Kabe'ye ışık şeklinde inen bir de kızı varmış. Bu, Hazreti Ali'nin nefesinden süzülüp gelen "San Kız"dır. Tahtaa Türkmenler arasında "Ali ışığfnın "San Kız"da olduğu anlatan bir söz de vardır. Onlann Kabe olarak tamdıklan yer, "San Kız"m olduğu Kaz Dağıdır. Kutsal bilinip, evliya olarak görünen "San Kız"m mezan dağın zirvesindedir. Bu zirveye tırmanırken, yedi yerde dinlendikten sonra, "San Kız"a kavuşma anlan yaşayan İnsanlar, sonsuz heyecan duyarlar. İnanışa göre bu yerleri ziyaret edenler, "San Kız" m "nefes evladı" olurlar.

Tüm Tahtaa Kızılbaşlann kutsal bildiği "San Kız", her yılın belli günlerinde ziyaret edilir. Örneğin, Antalya'da bu ziyaret Ağustosun 23'ünde gerçekleşir. Kızılbaş Türkmen çadırlan, "San Kız" tepesinde bir çam ağaa ormanının ortasında yan m ay şeklinde kurulur. Orman için-

deki bu dini törene katılanlar, "San Kız"ın dirildiğine, İnsanlan saadete kavuşturmak için hayalî bir kuş olup uçtuğuna ve ormanda dolaştığına inanırlar. Anadolu'nun bir bucağında, çam ağaçlarıyla dolu büyük bir ormanın koruyucusunu "San Kız" olarak bilirlerdi. Bu. onun eskilerde Orman Ruhu veya Orman İyesi olarak bilindiğini gösterir. Işığa dönüşüp, her kalpte yaşadığına inanılan "San Kız", Türkmen obalannın da koruyucusudur.

"San Kız" inanışında eski Türk dininin izlerini sezen bazı araştırmacılar, onunla Umay ve Ayısıt arasında benzerlikler görmekteler. Onlann, "San Kız "la aynı varlıklar olduğu bile söylenmiştir. Bu motifin Lama dinî olan Budizm'den geçtiği de söylenenler arasındadır. Ancak onunla bağlı efsaneler, etnografik çizgiler ve inanışlar, Türk kültüründe geniş bir yer tutmaktadır. Ve bu kültürü yaşatan farklı geleneklerde, sistemli bir şekilde kendini gösteımiştir. Bunun için de bu mitolojik varlıkla bağlı inanışların herhangi bir başka etnik-kültürel sistemden veya dinî düşünceden alındığı fikri, inandırıcı gelmiyor. Etnik-kültürel değerler dizisinde kendi anlamsallığryia kararlaştırılmış bir yere sahip olması, onun arkaik yapılı olmasından kaynaklanıyor. Alınma motiflerde ise bu sistemlilik göze çarpmaz,

Anadolu'nun şehirlerinden olan Afyonkarahisar'dakl insanlar, heykel görünüşlü "San Kız" adlı kayadan çok şey beklerlerdi. O kayanın olduğu alanda, yere çivi çakarak hastalık ve belaların orada kalacağına ve şifa bulacaklanna inanırlardı. Mudurnu'nun dağ eteklerinde Yazılar deresinden bir az yukanda olan Gencek köyünün yakınlannda, "San Kızlar Kayası" adında bir kaya var. Yerlilerin inanışına göre bu kayalarda "San Kız" yaşamaktadır. Tekirdağ'da da pirlerden biri. "San Kız" adını taşır. Türkiye'deki Halife adlı köyde, kuraklık zamanında "San Kız"m mezan başına gidilirdi. "San Kız" tekkesi denilen yere de insanlar belirli hastalıklardan kurtulmak amacıyla giderlerdi. V.Kordlevski'ye göre, "San Kız" adı. İslam'ı kabul edip, bu dinin yolunda savaşan "San Kız" adında bir Hıristiyan'ın adından alınmış ve değiştirilmiştir. Bu insanın mezan da aynı yerdedir. Ancak bu adm halk etimolojisi açısından yorumlanması bile, onun temsil ettiği mitolojik semboller hakkında bir fikir vermiyor.

SARI KIZ

Kafkas Türklerinden olan Nogaylann geleneksel İnanç sistemlerinde "San Kız" adında mitolojik bir motif vardır. Hatta Nogay hikayelerinden Un "Gn Padişahı. San Kız" adım taşır. Buradaki cinler saltanatının da mezarlıkta olduğu düşünülür. Mitolojik sembolizmi ve anlamsal yapısı **İMkımından** "San Kız'ın dnler padişahı sayılmasryia. Azerbaycan Türk inanışlannda Hal Anasının "Cinler Anası" olarak bilinmesi arasında bir fark yoktur. Her ikisi de yeraltı dünyası ve sular âlemi olarak bilinen ölüler sal tana tryla bağlantı içindeler.

Türk etnik-kültürel sistemi çerçevesinde "San Kız" daha çok Albastı, Hal. Hal Anası ve Almış gibi adlarla daha geniş yayılmıştır. Kazak ve Kırgız bahşı lan, "San Kız" karakterinde varolduğuna inandıktan bu mitolojik motifi Tuv dediğin derde derman olan ey San Kız gel!" diye çağırırlardı. Uraanhay Şamanlan da dua ederken. "Kayalarda yaşayan atlı san albastı (kız)" diye bir koruyucu ruhu çağırırlardı. Dag iyeleri de "San Kız" görkeminde düşünülüp, şamanlann koruyucu ruhlan arasında yer alırlardı. 20. yüzyılın etnografik edebiyattan nda verilen bilgilere göre, bahşılann birçoğu kendi koruyucu ruhlarını "San Kız" görkeminde betimlerierdi. "San Kız", hatta şaman ruhlan arasında yedi gruba aynimış ruhlardan biri olarak düşünülmüştür. Özbek kadın şamanlan arsanda kaydedilen bilgiye göre, bir "insana "San Kız" denilerek dokunulursa, o insan gerçek bir şaman olacaktır.

Bununla birlikte bazı şamanlann düşüncesinde "San Kız". "Havva Ana"nın düşmanı sayılırdı. En önemli şaman ruhlan dag iyeleriydi. Kazak ve Kırgızlann İnanışlannda, Al Kansı, Hal Anası ve Al kadını denilen varlığın bir adı da "San Albastı"ydı. Tüm bunlar "San Kız"ın dag ruhu olduğunu kanıtlamaktadır.

Orta Asya Türklerinin geleneksel inanışlanna göre O, derelerde yaşar ve en çok sulara yakın yerlerde görünür. "San Kız"ın saçını elde eden biri. artık onun üzerinde hakim olmuş sayılır. Bazı şamanlar onlara ilahî güç verilme konusunu bile açık bir şekilde "San Kız"la ilintilendiriyoriar.

San saçlı kız görünüşünde düşünüldüğü için. Batı Sibirya Tatarian tarafından "Sançaç" adryla da anılan bu varlığı. Zerefşan vadisinde yaşayan Özbekler de "San Giz" olarak tanırlar. Eski Tadklerin inanışında

O, "hayırsever ruhlardan biri" olarak kendine yer edinmiştir. Mitolojideki diğer şeytanî varlıklar gibi, "San Kız" hakkındaki düşünceler de çok çelişkilidir.

Koy bal Şamanlannın davullanndaki "San Kıs" adlı mitolojik varlıklar ise yeraltı dünyasına ait bilinirlerdi. Tuva halk hikayelerinde de yeraltı dünyasında yaşayan yedi {bazı yerlerde de dokuz) san kızdan bahsedilir. Anadolu halk kültürü ve halk inaruşlanndan başlayarak Altaylara kadar, Türk kültür çevrelerinden edinilen örnekler, "San Kız"ın Türklerin Gök Tann veya Tanrıcılık dini inançlan sisteminde önemli yeri olup, dağ ve su kültüyle çok yakın bağlılık içinde olduğunu, hatta çoğu zaman iç içe olduğunu göstermektedir.

SARIKAN: V. Radlov'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Sınagı"na göre, Şamanist TeıeutJardaki bir putun adıdır. Şamanizme bağlı olan bu anlayış, bir ayağı diğerinden kısa olan putun adını bildirmiştir. Altaylann "Altın Pırkan" adlı destanında elinde bakır bir değnekle yeraltının dokuzuncu katında yaşayan yedi başlı "Çelbegen"i yardıma çağıran "Sank Kan" adında bir varlıktan söz edilir. Bununla birlikte eski Türkçede "ejderha" anlamına geldiği yazılan bu sözcük, Bulgarcada "âyin" anlamına gelen "Şarukan" şeklinde kullanılırdı.

SAYA(CJ): Azerbaycan, Anadolu ve Batı Trakya'nın çeşitli bölgelerinde yaygın olun bir oyunun parçası olarak, Türklerin geleneksel dünya görüşünde yer tutan bir ruhun adı. "Saya", hayvancılıkla uğraşanları korur. Eski kültle bağlılığı şüphe doğurmayan bu oyun, ritüel anlamsal lığına göre Balkanlardaki "Cemel" töreniyle de yakından bağlıdır. Hatta bu oyunu yürütenlerden birine "Sayacı başı" denilir. Türkiye'nin bazı bölgelerinde ise bu tören-oyuna sadece "Saya" denilir. "Saya" oyununun Türk etnik-kültürel sistemine bağlı bazı geleneklerde "Sayacı Kosa" olarak adlanması da dikkat çekicidir, (bak Ceme! Ritüeli)

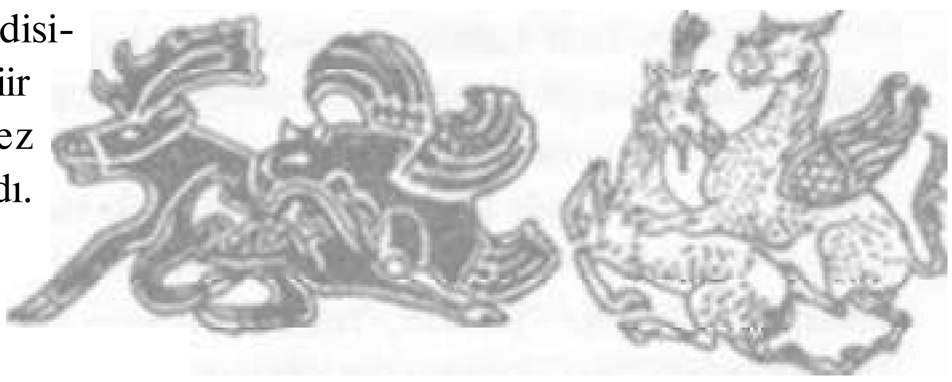
Koyunlar doğurmaya başladığı zaman, çoban giysisi giymiş insanlar, köy köy gezip, "Sayaa Sözleri", "Sayaa Türküsü" veya "Saya Gezmesi" adı verilen bu töreni gerçekleştirirlerdi. "Sayaa Şenliği'nin geçirildiği gün. kuzuların ana kamında canlandıklan gün olarak kabul edilir-

ı iı Kodu Kodu" tören-oyununun aynısı olan "Saya Gezisi", Azerbay-
ı .m ın bazı yörelerinde "Kosa Kosa" olarak da adlandırılır. Sayacılar ko-
vun, keçi derisine girip, saçaklı çoban şapkası ve maske takıp, komik
. yunlar oynarlardı. Çobanlar da yanlanma birkaç koyun, kuzu, biraz da
ui Ürünü alıp "sayalar" okumaya başlarlardı. Halk inanışlannda bir "şa-
nı, uı duası" değeri taşıyıp "Saya Gezdirme" adıyla bilinen türkü, çocuk
«•debiyarJanna bile girmiştir. İnsanlann gözünde yüksek bir mevkisi
ı ilan "Sayaa". kendini Adem Ata soyundan sayar ve Hazreti Musa'yı
kutsal pîr olarak bilirdi.

Sayalann içeriğini doğanın yeniden uyanması, koyun lann yavrulaması ve ürünün bol olma vasfi oluştururdu. Böylece, "Sayaa" törenleri bereketli doğanın verdiği ürünün bolluğunu sembolize ediyordu. Bu tören kaynaklı oyun, kendi içinde çok sayıda arkaik unsurları korumuştur. Dansla zenginleşen arkaik tipli bu oyunda, canavar, koyun ve keçi maskeleri takmış oyuncu lann oynadıklan rollerden de göründüğü gibi, doğanın başlangıana Özgü çizgileri açık bir şeklide korumuştur. Buradaki bol gülüş, sadece şuhluk ve komiklik değil, üreme, bolluk ve bereketi sembolize eden gülüş olup, toprağı etkileyerek ondan bolluk, bereket istemektir. Başka bir deyişle verimlilik kavramıyla bağlantılıdır.

Terekem eler arasında çok yaygın olan bu oyuna bütün göçebeler ailece katılırdı. Oyunun izleyicileri, oyun ilerledikçe onun oyunculanna dönüşürlerdi. Böylece bir bütünlük havası yaratılmış olurdu ve hiç kimse kendini başka birinden ayırmazdı. Tüm bunlar arkaik ritüelin unsurian olup. oyunun dirilik, bolluk ve üreme sembolize ettigininin göstergesidir.

"Sayaa" oyununu yöne-,ten, geleneğin kendisidir. Bu oyundaki şiir parçalannın değişmez olduğuna inanılırdı. Burada oyuncunun kendi becerilerini sergilemesi, sadece ve sadece oyun ku-

Geyik Avlayan Kartal Motifleri

rai lan içerisinde gerçekleşebilirdi. Oyunun kendi doğasından gelen güçlü bir ritmi vardı. Bu ritim Terekem en in yasam tarzında mevcuttur ve bu yasamı doğayla uyum içinde saklayan bir güç olarak görünür.

F. Köçerii. bir zamanlar "saya" sözcüğünün "gölge" anlamıyla birlikte mecazî olarak "hami, koruyucu" an lam lan na geldiğini de yazmıştır. Bu mecazî anlam onun mitolojik sembolizmini aktarmaya daha yakın duruyor. Sayacılığın asıl vatanının Azerbaycan olduğunu kaydeden Prof. A. Oferoğlu. "Eski Türk şaman gelenegr ile ilintilendirdiği sayacının, bir şaman tanrısı olduğu fikrini ileri sürmüştür. O, Türk halklannın kökünü doğuda araştıran kuramlann etkisiyle, "saya" kavramının köklerini Moğol dilinde "Yaya", "Dz'aya" ve "Dzayagg" şeklinde kullanılan Tann" adlannda görür ve "O. önce Al taylara, ardından ise Anadolu ve Azerbaycan'a, eski karışık Şamanist Türk-Mogol kültür çevresinden yayılarak gelen Tann tipidir" der. Bu sözcük, "tann, ilah, halik, yaratan" anlamlan İrade eden "t'ayaç" (Koybal ve Kaçin), "çayag" (Şor ve Sagay), "yayag" ve Uranhayca'daki "çaya" İle aynı anlamda kullanılmış ve Yakutçada "ayaıççT ve "ayatç" şekillerini almıştır. D. Banzarov'un anlattığına göre, bu varlığa tapan Moğol, "Sütüme parmağını sokan, sürüme kement atan hain düşmanın gözlerini oyan... Sayaa Tann, senden saadet diliyorum" diye yakanrdı. Bu derin inana gören yazann fikrine göre "Saya", sürüyü her türlü beladan ve kötü ruhlardan koruyan bir ilah. bir Tann'dır. Eski Şamanist inanışa göre. Cengiz Han. göklerin taktiriyie insanlan yaratıp, koruması alnna alan bu ruhun emir ve desteğiyle dünyaya gelmiştir. Hatta efsaneye göre kâinatın yaratıcısı, "Sayaa Han "dır ve bazı Türk halklannın inanışlannda bir dönem "Yayık Han'ın yerine bile geçmiştir.

Sibirya'nın Türk hal klan ansında mal-hayvanı koruyan "Z'ayalar" hakkındaki mitolojik metinler çok yaygındır. Bu varlığın Moğokada da mal-hayvan koruyucusu olarak bilinmesi, onun ilk anlamının unutulup, arka plana atılmasryla bağlı olabilir. Altay ve Hakaslarda "yayan", "yayaa". "yayagan", "çayaan", "çayag". "çayakg", "d'ayag" ve "d*ayık" şeklinde kullanılıp "Yaratan, Yaratıa" anlamı veren bu sözcük. Saka Türkçesindekl "ayn" kavramının mitolojik anlamına da uygun gelir.

SAYILAR: Şiirsel mitolojik düşünce çağında, dünyanın evrene dönüş-
11 >' M için kullanılan sakral bir araçtır. O zamanki evren "sayılar" düzeni-
nr ypre biçime sokulmuştur. Arkaik kültürlerin hepsinde rastlanan kut-
Uİ "sayılardın, eskiden kalma mitolojik inançlar arasında oldukça
i nM-mli yeri var. Onlann yeri, taşıdıktan sakral içeriğe göre değişebilir.
< HiK'gin, bir sayısı, anlam itibariyle kaosa karşı dayanan parçalanmaz bir bütünü ifade edebilir. En eski kaynaklarda tek tann inanışı "Bir Tengri" şeklinde ifade edilmesi, dikkate değer bir durumdur.

Arkaik düşünce, dünyayı anlamak için. Onu parçalara ayırırken en ilk ve en köklü zıtlıkların temelinde "İki sayısı" na dayanmıştı. Tüm bunlarla birlikte arkaik metinlerde daha çok üç, yedi, dokuz ve kırk sayılarında büyülü ve sakral bir gücün olduğuna inanılmıştır.

Üç sayısının efsun özellikli ve mitolojik inançlarla ilgisi, arkaik ritüelk ide yapılan Ayinlerin üç defa tekrarlanmasında da korunmuştur. Üçlü yapı. istenilen dinamik süreç için ideal modeli oluşturur. Diğer geleneklerin bir kısmında olduğu gibi bazı Türk mitolojik geleneklerde de kıirıatın dikey dünya modeli, yer, yerüstü ve yeraltı olmak üzere üç karlı dünyadan oluşuyor. Yatay dünya modelinde ise yukan. orta ve aşağı olarak yine üç dünya vardır. Dünya hakkındaki bu görüş, üç rakamına mitolojik inançlarla bağlı sakral bîr anlam kazandırmıştır. Yakut rrvetinierindeki kahraman. Yer ryesi'nin memesinden sadece üç kez süt emebilir. Sihirli hikayelerde kahramanın sağ. sol ve düz giden üçlü yol kavşaklannda kalması, bilim adamlanna bazen, evrimin ileriki dönemlerinde zaman ve mekan bakımından seçim adı olan "Biturkasya" olayını hatırlatmıştır.

Şiirsel Türk mitolojisinde, yedi rakamı da sakral özellik taşır. Gökler âlemi her zaman yedi kat olarak düşünülmüştür. Halk inan ıslan na göre Albastı'nın çarptığı kadın, kısır olamamak için taşkın ırmağı yedi kez geçmeliydi. Türk halklarında "yedi arkan") sayamayan bir insan, tam olarak cemiyetin üyesi sayılmazdı.

Sakral sayılardan olan dokuz rakamı da eski Türklerde kutsal, uğurlu ve büyülü sayılırdı. Eski Türklerde hakanı ve bazen de şamanı, beyaz bir keçe üzerinde ayağa kaldınp, güneşin hareketi doğrultusunda tam dokuz kez döndürürlerdi. Dede Korkut Kitabı nda kullanılan "tokuzia-

ma" kavramı da eski Türk töresinde dokuz rakamının mitolojik görüşlerden gelen yeriyle bağlantılıdır. Orta çaglann Türk hükümdariannın sarayında dokuz!uk hediye sistemi vardı. Bu töreye göre "Han hediyesi" dokuz tane olmak zorundaydı. Kamlık yapan samanlar, kötü ruhlarla dövüşmek için. yanlanna bir yay ve dokuz adet sembolik ok asarlardı. Türk mitolojik geleneğinde dünya, dokuz katlı olarak düşünülmüştür.

Kırk rakamına ise daha çok Türk destan ve hikâyelerinde rastlanır. Alplann kırk yiğidi olur. Kırk rakamı. Türk halklan kültüründe doğum ve ölüm gibi adetler içinde önemli yer tutar. Türk halk sûfiliğinde erenlerin sayısı kırk olarak gösterilir. (Kırk Erenler, Kırk Çiltanlar)

Sayılann kutsal bilinmesinin izlerini, Orta Çağ Azerbaycan'ında geniş bir şekilde yayılmış olan "Hurufilik" görüşlerinde de görmek mümkündür. Çünkü "Hurufilik". Arap alfabesiyle bağlı olsa da harfler birer sayıyı irade ediyordu.

Şaman giyiminde, böyle sayılann mistik anlamı önemli rol oynamaktaydı.

SAZAKAN: Nogaylann geleneksel inanışına göre, göklerde dolaştığına inanılan şeytanî bir varlık. İnanışa göre O. yaz mevsiminde bulutiann arasında dolaşır, baharda ise yağmurdan önce kendini gösterir. Onun ortaya çıkması, gür yağmur ve bol ürün olacağının göstergesidir. O, ejderi» benzeri kocaman bir varlıktır. Ancak bazı anlatıcılar onun başının ceylana benzediğini ve kollu, budaklı boynuzlan olduğunu anlatırlar. Açık bir hava, bir anda yağmurlu bir havaya dönüşürse, hiç beklenmeden kar fırtınası bastınrsa. halk arasında "Sazakan oynuyor" denilirdi.

"Sazakan" yağmuru güçlendirip şimşeğin daha güçlü çakmasına sebep olurdu. O, büyük oynadığı zaman yüzyıllık ağaçlan kökünden söküp, evleri yıkabilirdi. Yağmurlar bittikten sonra O, gerektiğinde tekrar ortaya çıkacağı güne kadar, yerin altına girer. O'nun saklandığı bu yerde derin bir çukur oluşur. Aynı anda sadece bir kişinin gözüne görünen dnlerden farklı olarak. "Sazakan") birden fazla insan aynı anda görebilir.

SEMENDER: Adına bazen "Anka", bazen "Gegenus". bazen da 'Simurg" denilen efsanevî bir kuş. Hikâyelerde bu ada. daha çok "Anka" seklinde rastlanır. Doğu halklan efsanelerine göre "Semender Kuşu", vücudu ufak, gagası uzun bir kuştur. Gagasının şekli binlerce küçük, büyük delikten oluşmuş neye benzer. Bu kuşun inanılmaz büyülü sesi vardır. Ömründen belli bir süre geçtikten sonra (Bazı kaynaklara göre 220 yıl) uçma yeteneğini yitirip, yüksek bir dağın başına yerleşir ve kendi haline inlemeye başlar. Diğer kuşlar onun başının üstüne toplanıp, agaç parçalanndan bin yığmak yaparlar. Daha sonra "Semender Kuşu" bu yığınağın başında, sihirli ve yanık bir sesle şarkı söylemeye başlar. O şarkı söylerken, çöldeki bütün kuşlar kanat çırpmayı bırakıp, onu dinlemeye koyulurlar. O'nun sesi çölde bin kişinin sesinin yankısı gibi çıkar. O. bu şeklide on gün şarkı söyledikten sonra, kanatlanru durmadan birbirine sürmeye başlar ve göğsünden alev çıkana kadar bu işi sürdürür. O'nun vücudundaki alev, üzerine oturduğu agaç parçalan na sıçrar ve onlar da yanmaya başlar. Kuş yanıp kül olduktan sonra, külün altından mavi bir yumurta gkar. Bu külün içindeki en son kor. kendiliğinden kızanr. Kırk gün sonra bu yumurtadan bir yavru çıkar. O da atalannın yolundan giderek büyür, canlanır ve yeniden semendere dönüşür. Bu döngü bu şekilde sonsuza kadar sürer ve sonsuz kez tekrarlanır.

Mitolojide, geçerliliğini yitirmiş eski bir görüşe göre, eski insan, ayın geceleri görünüp, gündüzleri batmasını, batarken de ufku kızıla boyamasını, bir süre sonra kül rengi bir tutkunluğa bürünmesini "Se-

m ender" kuşuna bağlardı. Aynı şey eski ayın yok olup yeni ayın hilâl şeklinde doğup, sonra tüm ay şeklini alması olayı için de geçerliydi.

Avrupa halklannın birçoğunun dilinde bu kuşun adına "Feniks" denilir. Ingilizlerde, onun adıyla bağlı "Feniks gibi ateşi kendindendir!" deyimi bile var. Bu deyim, "Feniksi gibi ateşi kendinden olup. kendi külünden canlanmasını, yani daimî bir şekilde tazelenmenin sembolü olarak kullanılır.

SEMENİ: Nesillerin devamı ve üreme ile verimliliğin kutsal sembolü sayılan "Semeni" (sem som), Azerbaycan'da eskiden çeşitli hastalıklann tedavisi, dileklerin gerçekleşmesi ve başka amaçlar için hazırlanırdı. "Semeni töreni" geceyle gündüzün eşit olduğu gün yapılar. Doğanın ölüp-dirilmesini. yeniden canlanmasını ve gelecek yıl bolluk olup-olmayacağını da onun yetişmesinden anlarlardı. Yılın değiştiği saatte bayram sofrasına konulurdu. Bu da onun doğanın canlandığını sembolize ettiğini gösteriyor. "Semeni", bayramdan sonraki günlerde de bozulmamak şartıyla saklanıp, bir süre sonra akarsuya bırakılırdı. Bereketin sembolü olduğu için. çöpe atılması yasaktı.

"Semeni" tören-oyunu, bahann gelişini tantanalı bir şekilde gösteren, kendisi de aynı şekilde oynanan bir oyundu. Kitlesel karakterde olması ise hayat vericilik. canlandırma ve ebedî dönüşün sembolü olan bu oyunun arkaik ritüel anlamından gelir. Nevruz Bayramı şenliklerinden olup, su kavramına bağlanan "semeni düğünü" de hayatın döngüsü ve doğanın yeniden canlanması gibi üreme ve bolluk kavramlarını yansıtmaktaydı. Kışı uğuriayıp. bahan karşılamak için yapılan törenler içinde "semeni" töreninin de önemli bir yeri var.

Bir bayram yemeği de olan "semeni'nin hazırlanma işi, Türkmenlerde sadece kadınlara verilirdi. Onun pişirilmesine liderlik etme görevi de çok çocuklu bir kadına verilirdi. Bu, "semenPnin üreme, bereket ve verimliliği sembolize ettiğinin başka bir göstergesidir.

Motifieşen ve Azerbaycan halkı arasında sadece kadınlann ve kızların oynadığı bir oyun havası olarak kalan "semeni"nin. eskiden herva gibi pişirilen bir tatlı olduğuna dair göstergeler var. "Semeni" helvası.

y<*şillik ve toprağın uyanmasını temsil edecek şekilde tahıldan pişirilirdi. "Semeni" pişirildiği zaman, kadınlar kazanın başında dolanarak şarkılar söyleyip, dans ecterierdi.

Onun halk düşüncesinde eski mitolojik anlamından kalma baht açmak, saadet getirmek ve bereket vermek gibi özellikleri vardır. Ondan Nr damla bile tadan birinin derdi, belâyı unutacağına dair inanan izleri, küçük halk kültürü örneklerinde kalmaktadır.

Yeni yılın gelişi dolayısıyla geçirilen ve yeni yılda insanlan ekip-biçmeye hazırlayan "semeni pişirme" töreni, birkaç gün devam ederdi. Bu tören sırasında Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yaygın olan "hagışda" adındaki bir kadın oyunun unsurundan da yararlanılırdı. Tantanalı geçen ritüel kaynaklı bu oyunda "semeni"nin hayat verid gücüne işaret olarak, "Semeni, sakla beni-her yıl yeşertirim seni" diye şiir okunurdu.

Azerbaycan Türkleri arasında eskilerden kalma bir âdete göre. kısır kadınlann soıunu "semenTnin yardımıyla giderilirdi. Bunun için, bu kadınlann başına Nevruz boyunca yeşertilmiş "semeni" konulurdu. Sonra bir kadın kaba su döker, başka bir kadınsa dökülen suyu makasla keserek, "Ay bunu yeşerten, bu gelini de yeşert!" diye dua ederdi.

Türk halklanndan olan Teleutiarda yeni yılın gelişini sembolize eden "Som Yangıtian" adlı takvim töreni vardı. Bu törende yer alan "som" anlayışı, kendi anlamsallıgı bakımından. "semeni"nin Bahar Bayramı'nda taşıdığı mitolojik sembolizme çok yakın bir sembolizm taşımaktadır. "Som"un genç kayın agaandan yapılıp, yere bastırılması, törenin İçeriğini değiştirmiyor. Hayat gücünü koruyan "Som", ata-baba geleneği olarak her yıl ailenin lideri taralından yenilenirdi. Şamanist tören bütüncülünün en önemli unsurtanndan biri olan "som"un yenilenme âyini, eski yılla vedalaşıp, yeni yıla merhaba demenin ilk aşamasını oluştururdu.

Teleutlara göre "Som", erkeklerde "yula" denilen hayat gücünün koruyucusudur. Onun yenilenmesi de insanlan her türlü dertten ve belâdan koruması içindir. Onun 'Troitsa" bayramından önce yenilendiği söylenir. Bu İse onun Hıristiyanlık'a kadarki dönemde yeni yılı karşılama töreni üzerinde kurulduğu fikrini, güçlendiriyor.

"Semeni" adı. çoğu zaman Avesta'daki Hayat Ağacının "Haom" adındaki çiçeklerinin adryia ilintilendiriiir. Güya "semeni" veya "somsem" sözcüğü, "haom-hum" adından gelmektedir.

Türk halklan arasında Bahar Bayramında "semeni" yeşertilmesi töreni, bu halklann doğa ve yaratılış hakkındaki eski görüş ve düşüncelerinden gelir ve bu tören hiçbir koşulda Hint-Ari geleneğinin kalıntısı olamaz.

SINAMA: İrfan davranış normları ve düşünce biçiminin ifadesi olan mitolojik bir metin türü. Etnopsikolojik bakımından da değerli kaynak sayılan "sınamalarda arkaik mitolojik çizgiler açık bir şekilde korunmuştur. Kanonik (meşruu) tipli olmalarıyla seçilebilen diğer inanç, inanış ve yasak tipli metinlerin tersine, mitolojik düşüncelere bağlı "sınamalar" hakkında da sabit ve ortak bir fikir, şu ana kadar mevcut değildir. Bunun için. on lan mitolojik inançlardan ayırmak da çok zordur. Mitolojik metinlerin temel kriterlerine uygun olarak yayınlanan bilimsel yazılarda "sınamalar" ve mitolojik inançlar, karışık bir şekilde yer alır. Onlann, yorumlar ve rüya tabirleri grubuna dahil edilmesi ise içerdikleri unsuriann doğasından kaynaklanır. Bir çeşit yorum olan "smamalar"ın, işlevleri, rüya tabirlerine çok benzer.

Parem ryotojideki meşru ifadeler gibi, "sınamalar"ın işlevsel mahiyeti de gelecekten haber verme şeklinde belirlenir. "Sınamalar", doğa ve kültür bağlılıklarından kaynaklanarak birkaç gruba aynlırlar. Bunlardan biri meteoroloji ve diğer doga olaylarıyla bağlıdır. Etnografik terimler arasında "entometeorotoji" terimine de rastlanmaktadır. Bu terim, halk bilgisinin bir alanı olan ve ırkın faaliyetlerini belirleyen meteorolojik sınamaları bildirir. Diğer bir grup "sınamalar" da belli objelerle karşılaşmayı temel alan tahminlerdir.

Mitolojik düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkan "sınamalar", gerçekte var olan bir durumun yorumudur. Gelenek taşryıalan kendi davranış tarzlarını korumak için ondan yararlanırlar. Başka bir deyişle, o, yorumuyla belli bir ırkın veya toplumsal birliğin davranışlannı modelleştiren bir işarettir. Onun denemelerden geçmiş bir işaret olduğu, halk terminolojisinden de belli oluyor.

Bazen yasak metinlerle de yakınlık gösteren "sınamalar", genellikle tek cümlelik bir metinden oluşurlar. Metnin birinci bölümü, gerçek durumun (veya uykunun) içeriğini anlatır, ikinci bölüm ise bu durumun doğuracağı olayı, yani bu durumun neyi gösterdiğini ve neyi anlattığını «ıktanr ve tahminde bulunur. Yani metnin birinci parçasında bilginin gelmesi gerçeği kaydedilir. İkinci parçasında ise onun içeriği açıklanır.

Önemli bir kısmı, kuruluşuna göre, karışık şartlı cümlelere yakın cümlelerden oluşan diğer kısmının birinci tarafının başlıca İşlevi, olacaklardan haber vermek ve ileride olacaklara göre. davranışlan belirlemek veya başka davranış tarzlan kurmanın gerekliliğini anlatmaktır. Onun için "sınamalar"da bilginin esas olduğu fikri zaman zaman vurgulanmaktadır. Geleneğin taşıyıcısı olan bir insan için bilgi, bu şahsın sonraki davranışlannı düzenlemek derecesine göre güncellik kazanır. Bundan başka İnsan daha çok bu "sınamalar"dan beklediği bilgiyi almaya çalışır.

Söylemek gerekiyor ki. bütün çeşitliliğryie birlikte, "sınamalar"ın yaptığı tahminlerin versiyon lan oldukça sınırlı sayıdadır. Bu versryonlann temel şeklini, olacaklann kötü veya iyiye, hayır veya şerre, uğur veya uğursuzluğa dair yorumu oluşturur. Örneğin, yıldız kayması, ölüme işarettir. Uykuda çiçek veren ağaç görmek, çocuk sahibi olunacağının işaretidir.

Arkaik mitolojik düşünce taşıyıcısı, çevre alemde baş verenlerin arkasında çok sayıda varlığın olduğunu görüyordu. Tüm âlemi canlı sayan bu insan, daimî temas içinde olduğu ve bin bir dille konuştuğu bu âlemden, kendisi için gerekli bilgileri alırdı. Ruhlar âleminden gelen bu bilgilere ulaşmanın bir yolu da "sınamalar"dı. Dünyayı dolduran ruhlar, insanların mensup olduklan etnik kültürel geleneğin normlarına uygun davranışlannı temin eden "sınamalar"ı, bir bilgi olarak doğal ve kültürel konular, doğal olaylar ve benzeri araçlarla İletirler. İnsanlar da etnik normlannı belirleyen davranışlannı sırf ruhlar dünyasının gönderdiği bu bilgilere dayanarak kurarlar.

Yapılan araştırmalar. "sınama!ar"la ilgili, "bilimsel" ve "hurafe" aynmı üzerine yapılan bir tanımdan artık vazgeçilmesi gerektiğini gösteriyor. Böylece "sınamaların yapılan nın araştinlması. etnik-kültürel geleneğin taşıyıcısı olan insanın kendi davranışlannı, aldığı bu bilgiler doğ-

rultusunda düzenlediğini gösterir. Burada önemli olan, alınan bilginin doğru yorumlanmasıdır.

"Sınamalar", ırkı çevreleyen âlemin, zincir gibi birbirine bağlı isa rerJerie dolu olduğunu gösterir. Onun etnik normların programlaştırma dili olarak düzenleyici bir işlev taşıması ise kendi ifadesini ırka veya insana yorum modeli vermesinde bulur. Yani, olacaklar, daha önce de olmuştur, deneyler kazanılmıştır, halk düşüncelerinde sınanmıştır ve modeli oluşmuştur. İleride gerçekleşebilecek olan model de bu modeldir. Onun için "sınama" metnindeki ikinci parça, genellikle gelecek zamanda olur. Çünkü önemli olan da gelecekte ortaya akacak sonuçtur.

Bazen "sınama" ve onun yorumu, aynı metin içinde olabilir. Ancak herhalde gelenekte, olacaklan aynca yorumlamaya gerek görülmediğinden, bu tip metinlere çok az rastlanır. Çünkü gelenek taşıyıası ağsından, durumu anlamak için, onun kötü veya iyiye, uğurlu veya uğursuzluğa yorumlanmasının hatırlanması yeterlidir.

SİMURG: Türk halk kültüründe zaman zaman rastlanan bir kuş motifi. M. Kaşgaıfye göre Acemlerde "Simurg". Araplarda "Anka" denilen bu kuşun Türklerdeki adı Toğrul" idi. O, efsanevî metinlerde hayır seven güçlerden biri olarak gösterilmiştir. O. yavrulannını yemek İsteyen ejderhayı öldüren hikâye kahramanı, kanatlannın altına alır, ne İsterse yapmaya hazır olduğunu söyleyip, ona yardım eder, yol gösterir ve çıkılmaz belâlardan kurtanr, kara güçlerle mücadele edip, onu ışıklı dünyaya çıkanr. Bazı hikâyelerde kahramana at. silah ve "Simurg" kuşu verilir. Vücut olarak çok büyük olan "Simurg". bazen ağzının suyuyla tedavi eder. O bazen de gelecek kahramanı çocukken alıp büyütür ve yetiştirir.

Bazı Türk halklanndaki gökyüzünün kuruluşu hakkındaki inanışa göre, gökyüzünün yedi katı var. Gökle yerin birleştiği nokta ufuktur. Ufuktan ötede, büyük ve geniş bir "Umman" vardır. Ve onun sonunda da

'~J£jy-,
g&ÖjP^^H^
* **g&£ *
^/f

"Kaf dağı. "KaT Dağının ardı karanlıktır. "Simurg" kuşu bu karanlıkta yaşar ve Dünya Ağaa'nın zirvesinde mesken tutar. Bazen hayalet olduğu düşünülen bu kuşu rç? görmek, hiç kimseye nasip olmamıştır. O'nun kanatlı ve balık kuyruklu olduğu, kendinde canlı âlemi sembolize ettiği ve genellikle de kozmogonik düşünceleri aktardığı biliniyor.

Başkurt efsanesine göre. "Semıük" adında iki başlı bir kuş varmış. Bu kuş Dirilik Suyu içtiği için ölümsüzmüş. "Kaf" dağında yaşayan "Semrük", göllerdeki ejdeıhalan yakalayıp "Kaf* dağına atarmış. Bazı görüşlere göre. O. sırtında bir insan, kırk testi su. kırk parça et götürebildiğine göre ve büyük ve güçKi okluğunu dikkate alarak "otuz kuş" anlamına gelen "Simurg" adını almıştır. "Ağbaba" kuşuyla ilgili ünlü efsaneye dayanan bir diğer fikre göre, bu kuşun adı "Seg Mürg" yani "İt Kuş" demektir.

M. H. Tahmasib'İn fikrine göre "Simurg", eski halklarda Ay ve Güneş'in temsili olan mitolojik kuşlar grubundan olup, Ay'la ilgili bir kuştur. Yani O da efsanevî "Semender" kuşu gibi Ay'ın argümanıdır. Yazara göre. "Simurg" birind kısmı "ay" demek olan "sim", ikind kısmı ise yüz" demek olan "ruh" sözcüklerinden oluşmuştur. Yazar, "Simurg'un ikind adı olan "Zümrüt"ü de aynı başlangıca bağlıyor.

Kuşlann en büyük ve en güçlüsünün "Kara Kuş" olduğunu düşünerek, bu adın "Siyah Murg" yani "Kara Kuş" olarak anlamlandı iması gerektiğini savunanlar da vardır. Kazakçadaki "Samunk", Kırgrzcadaki "Zumuruk" ve "Semiruk". istogaycadaki "Sumıray" ve diğer tüm şekil- |ı >nyle. bu ad Fars kökenlidir. Ancak adı komşu bir kültürden alınmış olsa da bir motif olarak Türk destan ve hikâyelerinde hep vardı ve bu varlığın islâm ın kabulüyle de bir ilgisi yoktur.

Anlam itibariyle "Simurg"un diğer anlamlarıyla değil, sadece "Kara Kuş" şeklindeki açıklaması, kültürel sistemin değer kümesinde yerini bulur. Örneğin, şaman dualannda yardıma ruhlardan biri olarak "Kara Kuş"un adı geçer. Klasik Tüık şiirinde "Simurg" motifine her zaman başvurulmuştur, (bak: Kara Kuş)

SİNOĞLU: Sözcük anlamıyla "Gor Oğlu" {Mezar Oğlu) demektir. "Köroğlu" efsanesinin V.Huluflu baskısında O'na "Kabr Ogiu" (Kabir Oğlu) denilmesi de mezarda doğma motifiyle bağlıdır. Bir Anadolu efsanesine göre. ölü bir kadının mezanndan bir çocuk sesi duyulur. Mezan açoklannda. kadının cesedinin yanında üç yaşında bir çocuğun yattığını ve annenin çürümemiş olan sağ memesinden süt emdiğini görürler. Mezardan çkanldıktan sonra insanlar bu çocuğa "Sin Oğlu" yani "Mezar Oğlu" adını verirler. "Sin" sözcüğü Anadolu Türkçesinde "ölünün gömüldüğü yer. kabir, mezar" anlamına gelir. Onun "sın" şekliyle "mezar" anlamı, Kaşgarî'nin divanında da geçfyor.

Türkiye'nin bazı yörelerinde "Köroğlu" müziği çalıp okunmaktadır. Örneğin, Tokat'ta "Köroğlu" oyununa "Kırklar Semahı" denilir. "Sin sin" oyununun da "Köroğlu" havasryla oynanması, mitolojik varlık olan "Köroglu'nun "mezar" mitolojemi ile bağlantıdan gelebilir. Oğuzlann eski yurtlanndan Horasan'da, son zamanlara kadar hamile kadının öldükten sonra mezarda doğabileceğine inanılırdı. Bu anlamda "Sinoğlu" ve "Goroğlu" motifleri arasında başlangıçtaki benzerlikten gelen açık bîr bağlılık var. (bale Köroğlu)

SON ÇARŞAMBA (AHIR ÇARŞAMBA): Azerbaycan Türklerinin geleneksel inanışlan nda, kışın ve yılın son ayına düşen dört Çarşamba'dan sonuncusu. Azerbaycan'ın güneyinde ise ona, "Gül Çarşamba" derler. Bazı yörelerde, Çarşamba'nın üçüncüsü olarak gösterilen bu "Gül Çarşamba" nın, Azerbaycan Türkleri arasındaki bir başka adı da "Ölü Çarşamba" veya "Ata-Baba Günü'dür. Bu adın köklerini eski Türk Tanrıcılık görüşlerinde bulmak mümkündür.

Son Çarşamba gününde mezar başına gidilip, ölülerin ruhlanna Kuran okunur, dua edilir. Akşamında da ata-baba geleneklerine göre insanlar ateş yakıp ocak kurar ve üstünden atlarlar. Azerbaycan Türklerinde, o akşam, ateşin üzerinden yedi defa adanır. Böylece eski yılın kötülüklerinden, dertlerinden ve belalanndan annılacağına ve yeni yıla sağlam vücutla ve sağlam ruhla girileceğine, sonraki belâlardan da korunulacağına inanılır. Son Çarşamba, ateş yakıp üzerinden atlama geleneği, diğer Türklerde de vardır, (örneğin, Türkmen boylannda)

Ataların ruhlannın sadece bu günde yeryüzüne gelmesi ise doğanın uyanışı ve dirilişi, varlığın tazelenip yeniden canlanmasryla bağlantılıdır. Eski cağlarda, bu amaçla, ata-baba ruhlannı çağırma törenleri yapılımı ış. Bu törenlerin yapıldığı gün de Son Çarşamba olarak kaydedilmiştir. Bu bayramla ilgili inançlara göre, Son Çarşamba gecesi, ölüler ✂ lîp ailelerin nasıl geçindiğinden ve bayramı nasıl geçirdiklerinden haberdar olurlar. Son Çarşamba'nın, bazı yörelerde "Yeni Gün"den (Nevruz) daha aziz tutulması, atalann nıhlannın tapılmasryla İlintili olabilir.

Anadolu'da da Nevruz öncesi, ölüler bayramı yapılıp, bayram akşamı ateşler yakılır. Tüm bunlar. Son Çarşamba Bayramı'nın ata-baba ruhUuını karşılama töreniyle ilgili olduğunu göstermektedir. Bu bayram akşamı ateşin üzerinden atlayan insanlann, kendi dert ve çilelerini yanan odunun üzerine dökmeleri, odunun en ulu varlığın bir vasfı gibi, saflığa, temizliğe ve annmaya giden yolda, vasıta sayıldığını göstermektedir. Bu görüş, ateşin taşıdığı sembolik değere göre, kutsal sayılıp, ilahî anlam verildiğinden, hatta insan neresinin ona dokunmasının yasak olduğu Ateşperestlik sistemi ve Zerdüstlük inançlanndan farklı olarak karşımıza çıkıyor.

SOYHA: Azerbaycan Türklerinin dilinde kullanılan bu ifade mitolojik içerikli "soyhaya kalmış", "soyhaya kalsın" ve benzeri beddua deyimlerinde korunmuştur. Bu ifadelerde, onun sadece genel anlamı korunabilmiştir. Sözcük anlamının incelenmesi, onun yas törenleriyle bağlantılı olduğunu gösterir.

Avşarlarda ölen biri olduğu zaman büyük yas tutulur, ağıtçı kadınlar toplanıp, ölen insandan geriye kalan tüm elbiselerini ortaya toplarlardı. Ortaya toplanmış bu elbise yığınına "soyha" adını verirlerdi. Tüm obalardan ve köylerden çağırılan bu ağıtg kadınlar, "soyha"lan elerine alıp, ölenin kahraman!ıklannı ve sağlığında gösterdiği yiğitliklerini bir bir ezgiyle anlatırlardı.

SÖZ; Şiirsel mitolojik bir motifin işareti ve sembolüdür. Bir fikre göre o, yeni bir anlam ve yeni bir içerik gibi tören-ritüelde doğmuştur. Mitolojik metinlerin canlı olduğu çağlarda, kainat ve toplumsal âlem sözle

düzene sokulurdu. Çünkü söz. "ses anlamlı" yük taşırdı ve o çağlarda sözcük, özel işaretler ve göstergelerle gerçeklikten ayrılmamıştı. Mitolojik ve büyülü dünya görüşü bakımından söz ile onun irade ettiği nesne arasında heriıangi bir fark yoktu ve bu göstergeyle nesne arasında aynılık söz konusuydu. Söz duygusu, cismanîlik kadar gerçek yaşanır ve kavrandırdı. Yaratılışın başlangıcında da söz vardı.

Düzen, varlığın kendi içinden gelir, kurallara uydurarak onu anlamlı kılar ve düzene sokardı. Bu Alem de sözle yaratıldığına göre. temelini söz-ad oluşturmuştur. Buradaki söz, cisimden aynlamaz. Büyülü özelliği olan sözden cisme, doğrudan bir geçiş görünürdü. Dua ve bedduanın gerçek gücü olduğuna inanılırdı.

Sözün ve bildirdiği anlayışın çizgisinden dışan gkmadığına dair düşünce, eski efsunlarda bütün şekliyle kendini göstermektedir. Söz, bağımsızlaşıp, cisimden aynlamadıgına göre de halâ mecaza dönüşmemiştir. Eski çağların insanı, söze veya ada etki yaparak o sözün veya adın taşıyıcısına da etki yapabileceğine inanırdı.

Arkaik uygarlıklarda söz, mecaz gibi görünse de gerçekte mecaz değildir. Bu yüzden de Oğuzlann gözünde suyla veya dağla konuşmak, mecazî bir anlam değil gerçek anlam taşırdı. Sözün aslında fiziki bir keskinliği okluğuna inanılır. Bu balamdan da bıçak veya kılıçla aynı yerde dururdu. Sözün, canlı bir varlığa dönüşme gücü de vardır. O bir varlık olup. göze bile görünebilir. Yalan olarak veya yanlış bir biçimde kullanılırsa bile onun kendi içinde zene kadar yalanı yoktur. Tüik eshatoloji düşüncesinde, kıyametin bir göstergesi de yalan-yanlış sözlerin söylenmesinde görülmüştür. Sözün düzgün kullanımına karşı bir tehlike oluştuğunda İse kâhinler ve ozanlar bu tehlikeyi kısa sürede atlatırlardı. İlkel insan için, söz ve obje tam olarak örtüştügünden, sözün uğurlu uğursuzluğu, objenin ugurlu-uğursuzluguyla aynı tutulmuştur.

Sözleri ve adlan düzgün kullanmakla, düzgün yaşamanın mümkün olacağı hakkındaki öğretinin arkaik düşünceden gelen böyle bir kaynağı vardır. Ruhanilerin sırlannı kendinde koruyup sakladığı, sakral karakterli ve kutsal içerikli derin sözleri vardır. Bu sözler kutsal sayılırlar. Bu bakımdan dinin, ritüel karakterli olma görüşü ciddî bir biçimde merak uyandırır.

Y. Lotman'ın dediği gibi. Orta Çağ insanlan için. dünya söz seklinde, yaratılış süreci ise söz ve göstergelerin yaratılması şeklinde kavranılırdı. Dünyanın (anlam Aleminin) sözle yaratıImasryia ilgili görüş. Ku-ı.m'da "O. göklerin ve yerin yaratıasıdır. Eğer bir şey isterse, sadece 'ol!' der ve o şey olur" şeklinde yansımasını bulur. Yani bütün yer. gök, ı anh ve cansız alem. Allah'ın "Ol!" emriyle yaratılmışür. Söze olan arkaik bağlılık duygusu, dua ve beddua ile birlikte, yeminde de görünmektedir. Azerbaycan Türkleri bedduanın etkisini üzerlerinden atmak için pirlere ve camilere giderler. Bu sözün sihrine, büyüsüne ve etki gücüne olan eski mitolojik inanan bir iradesidir. Mitolojik metin, destan ve hikaye yapılarının birbiriyle karşılıklı ilişkisi bakımından merak doğuran bir Azerbaycan halk destanında, ölülerin başında üç mısra söz okunması, her mısra bittiğinde de Ölülerden birinin dirilip kalkması anlatılıyor. Burada da aynı inanan kalıntı halinde korunup kaldığı görünür.

Sihirli hikayelerde İse kılıan keskin işlevi bile. zaman zaman sözün büyülü gücünü, yerine getirir, (bak: Ad; Dua: Efsun)

SU: Türk mitolojik dünya modelinde ebedi başlangıç olan kaosu bildiren ve yaratılış sürecinde rol oynayan, yapı yaratıa bir mitolojem. Yaratılışın başlıca unsuru olarak görünen su, çeşitli mitolojik sistemlerde ilk başlangıçla bağlıdır, ilk kaosu tanıtır ve onun eşdeğeri yerine ortaya çıkar. Kaosun kendi tanımındaki en önemli yönlerden biri su kavramıyla olan bağlılığıdır. Yılın değiştiği anda suyun durması ve bir anda değişmesi inana, suyun ilk kaosu temsil ettiğinden ileri gelir. .

Eski kültürlerde, akarsu, zamanın mecazıdır. İlk kaos olan suyun: yaratıa. başlangıç gibi dirilik verme, ebedî yaşatma ve ölümsüzlük bağışlama işlevi. Dirilik Suyu'nda saklanmıştır. Efsanelerde Dirilik Suyu'nun kaosu bildiren karanlık alemde akması da rastlantı değildir. Bazı mitolojik sistemlerde dünyanın yaratılışı doğrudan suyla bağlantılıdır. Bu bakımdan toprağın ve kara parçasının ilk kez okyanusun dibinden götürülmesi (veya götürülerek yaratılması) konusu de dikkat çekmektedir. Dünyanın yaratılışını aktaran bazı mitolojik metinlerde de Allah'ın önce suyu yarattığı anlatılır. Bu anlatım hiç şüphesiz sonraki dinlerin etkisi sonucunda oluşmuştur. Tasavvuf edebiyatında "vahdet" veya

"ezelî anlam denizi" denilen de bu ilk sular âlemidir. Bu âleme "muhit" adını veren Seyit Nesiml, varlık âleminin yaratıldığı zaman suyun coşup taştığı hakkında "Derya-i muhit cuşa geldi-Kövün mekân huruşa geldi..." demektedir. "Yer yok iken. gök yok iken ta ezelden var idim-Gövherin yek tanesinden ileri pergar idim" diyen Şah Hatâyî. "Gövheri ab eyledim, tuttu ananı serbeser..." sözleriyle yine de yeryüzünün sulardan ibaret olduğu ilk çağa işaret ediyor, tik suyun böyle bir sembolizmi sofilikteki "İlahî Mey "de de görünür. Su hayat verid bir başlangıç olarak mitolojik düşüncede ana rahminin bir sembolüdür. Çünkü çocuk dünyaya gelmeden önce (ceninin gelişim surednde) su ile çevrelenmiş gibidir. Bu olay. eski düşüncede içilen sudan çocuk olabileceği inananın temelini oluşturur. Anadolu Yörükierinde kısır kadınlar, nisan yağmuriannın suyundan içip. çocuk sahibi olacaklanna İnanırlardı. Sudan evlat edinme inana, son zamanlara kadar Azerbaycan'da mevcuttu. Kısır kadınlar, hamile kalabilmek İçin mağaralara gider, mağaranın tavanından damlayan suyu toplayıp içer. zeminle duvar arasından akan suyu da kamına sürerlerdi. Bu şekilde doğacak çocuğu, suyun verdiğine inanırlardı. Genç gelinler. Amuderya ırmağının bir sahilinden diğer sahiline geçer, böylece su iyelerinin yardımı sayesinde çocuk sahibi olabileceklerine inanırlardı. Gerçekten de dünya halk kültütünde, suyu geçmek nikahın mecazı olup. soy artımının gerekli süred gibi anlamlandın İm ıştır. Kazak. Kırgız ve Yakutlarda çocuksu kadınlar, çayın kenarındaki tek yüksek ağaan altında, boz atın derisi üstünde geceleyerek veya kurban keserek çocuk sahibi olacaklanna inanırlardı. Çocuksuz kadınlann sudan evlat dilemeleri, ilk doğası itibariyle suyun yaratıa başlangıç olması gibi. eski mitolojik inançla bağlılıkta kendi izahını bulur. Bununla birlikte, ilk su bir diğer taraftan da kadın başlangıcını sembolize eden Yer ile karşılaştınlabilir (hatta aynılaşonlabilir). Su şekilsiz ve yapısızdır. önüne gelen her yere akabilir ve sağı, solu. her taran kaplayabilir. Gökyüzünden yağabilir, yerden çıkabilir ve böylece geniş bir mekânı kaplayabilir. Onun için de onu eski düşüncede, İlk yaratılış çağı kaosun temsildsi olarak görülmüş ve kaosu su sembolü İle irade etmişlerdi.

Su hayat yaratan göçtür. O olmadan yaşam olamaz. Ancak onda 14um getiren güç de var. Dünyayı saran sel hakkındaki mitolojik metinler de sırf bu eski düşünceden doğmuşlar. Suyun bu özelliği, onu İlk yaratılış ve doğadaki tüm kanşık yapılann temelinde bulunduğu düyun esini doğurmuştur. Suyun kuruması, gerçekten evrim bakımından *y* biyolojik yapılar gibi doğadaki kanşık yapılanmaların bileşiminin oluşıınu için, bir temel oluşturur, günümüzdeki bilimsel araştırmalann somu unda da böyle bir noktaya gelinmiştir. Buradan, tüm canlı alemin, kılla en kanşık yapılann bile genel bir temel üzerinde olduğu anlaşılır. I ski Türkçede "ruh, can" ile birlikte "hayat verici, yaratıa başlangıç" anI. ıı nı da olan "kut" anlayışında suyun akıalığını andıran bir içerik var. Arkaik düşünce: su gibi akıaıık ve duruluğa sahip olan "kut"ta da yaratılışın temelini ve hayat verici başlangıanı görmüştür. Yapışız suyun balçığa çevrilip sonra ondan toprak parçasının yaratılması, mitolojik metinlerde kaosun evrene dönüşmesinin en gerekli süreci olarak verilir. Mitolojik dünyanın kahramanlanndan olan Korkut Ata'nın "Suya ecel gelmez" deyimi ve ölümsüz bir yer ararken sulann üstünü seçmesinin mitolojik düşüncede Özel bir anlamı var ve suyun kozmogonik süreçteki rolü bakımından önemlidir. Yaratıa başlangıç, ilk kaosun iğnele var ve dünyanın her an yenilenmesi ve tazelenmesi de yine onun gücüyle olur. Buna göre de Korkut, ölümden kaçmanın mümkünlügüne inanarak ölümsüzlüğün iradesi bildiği su üzerine sığınır. Çünkü orası aynı anda dünyanın sakral güç merkezidir. Sakral enerjinin en çok toplandığı yer ise dünyanın tam ortasında, su üzerinde bir yerdedir ve mitolojik İnanca göre o yere ecel gelemez,

Başkurt halkı arasında anlatılan bir efsaneye göre. sular saltanatının padişahı olan Şülgen'in kızı Nerkez Ural'ın oğlu Yayak. ne kadar yaşarsa hiç yaşlanmıyor ve yakışıklılığından da bir şey kaybetmiyor. Işıktan yaratılan bu varlık, sudan çkngı an bir parça ete dönüşeceğini ve öleceğini bitiyor. Çünkü onun yeri sular alemidir, inanışa göre sularda yaşayan varlıklar, yeryüzündeki lerden farklı olarak yaşlanmaz, hastalanmaz ve çirkinleşmezler. Suda yaşadıklan için, ölüm de onlara uzaktır.

Cansız sanılanlann aslında birer canlı olduklannı kanıtlayan bilim, suyun bile canlılar gibi hafızası olduğunu kanıtlamıştır. Mitolojik düşünce

için de sular âlemi bir canlı gibidir. Sular, bu anlamda Oğuzların da gönüllerine girip, yüce bir anlam kazanmışlardı. Bazı yerlerin sulannın hastalara iyi geleceğine ve onlan tedavi edeceğine inanılırdı. Azerbaycan hikâyelerinin asimetrik, başı, kaşı ve kirpiği tüysüz olup. at gibi doğan ölümcül çocuk kahramanı, su diriltir.

Su bir sınırdır. Bu sınınn öbür taran, yeraltında, insanlann yaşamadığı bir mekân olan "hetonik dünya"dır. Düzenli dünyayı bu şeytani mekândan ayıran şey sudur. Bu yeraltı sular saltanatında yaşayan şeytanî varlıklar, değişken tabiatlıdırlar. Orada olan her şey, bu dünyada olanlann tersinedir. Çünkü su. ayna gibi yansıttığı görüntüyü ters çevirir. Eski Türk inanışlannda da yeraltı ölüler dünyası, bir sular saltanatı olarak düşünülmüştür. Baştan başa sulardan ibaret olan bu dünyanın sahibi Erliktir.

Yakutlarda Su İyesine Kurban Verilmesi

Moğol halklannda yemin etme törenleri akarsudan su içmek şeklinde gerçekleşirdi. Anadolu rivayetlerinde ise Köroğlu'nun Bingöllerden gkıp, Araz ırmağından gelen üç su köpüğünü içerek şairlik gücü kazanması anlatılır.

Su kavramı, mitolojik Ulu Anayı olduğu gibi temsil etmiştir. Bu nedenle su. ölüm motifiyle birlikte doğum, üreme ve hatta bu anlamsal grupta yer alan ölümsüzlük kavramını de kendinde birleştirir. Suyun hayat verid bir güç olmasına dair inanç. Kuzey Irak'taki bir Kosa oyununda, ölenin üstüne su dökerek diriltme motifinde de görülür. Altay destan kahramanlannın parça parça olmuş bedenlerini birleştirip, hayat veren de Dede Korkut Kitabındaki deyimle "hakkı görmüş" olan kutsal sudur. Onun için de Türklerde suyu mundar etmek yasaknr. 16.

yu/yıla ait bir Osmanlı kitabında şöyle yazıyor: "Kaçan bir pınara necaset düşse, o pınann suyu kesileL."

Türk halklannın geleneksel düşüncesine göre, gözle görünen her şeyin iyesi vardır. Azerbaycan Türklerinin demonok>iik görüşlerindeki iyiler içerisinde en üstün olanı su iyesidir. O. suda yaşar. Onun için de hiçbir zaman suya tükürülmez ve pislik aölmaz. Su iyesini küstürür isen, zarar verir." Mitolojik inanışa göre. suya gidildiği veya sudan atlandığı zaman selam verilirdi. Aksi halde su iyesi sinirlenip, beddua itler veya zarar verirdi. Kötü kâbuslan alıp gitsin, iyi rüyalan aydınlatsın diye. her ikisi de akar suya anlatılırdı. Hakaslarda kitlesel kurban töreninden dönüldüğü zaman, yağmura yakalanmak hayıra yorumlanırdı. Kazaklann âdetine göre, akarsuyu ilk dera geçen biri suya bir şey atmaIrymış. Hak kültürü içeren metinlerden anlaşıldığına göre. Türkler, büyük akarsuyu geçen insanlarda sihirli bir gücün olduğuna inanırlardı.

Sonarda da su iyesi, iyelerin en üstünü ve en güçlüsü sayılırdı. Insanbiçimd bir motif gibi düşünülen bu iye, uzun boylu, uzun saçlı, iri göğüslü ve kocaman kamı olan bir kadın kılığında düşünülürdü. Kızıllann inanana göre de su ve dag iyeleri insanlan "şaman azar"na tuttururlardı. Nogaylann geleneksel demonolojik inanışına göre, suyun artında su iyesinin saltanatı, sayan ve hizmetçileri vardı, onlardaki su iyesinin adı İryas'ö. Anlanalann birçoğu, bu bilgiyi onaylamışlardır. Bununla birlikte bu bilgi. Hızır motifinin suyla bağlılığına da açrk bir şekilde gönderme yapıyor.

Böylece Türklerin eski mitolojik İnanışlannda su kültünün ayn bir yeri vardır. Su iyesi hakkındaki inanışlann renkli ve zengin olması, bu kültün ne ölçüde geniş yayıldığını bir kez daha gözler önüne seriyor.

SU ANASI-SU İYESİ: (bak: Çay Ninesi)

SULUKUN: Volgaboyünda yaşayan Türk halklanndan olan BaşkurtJar ve Tatarlarda mevcut olan aaklı bir ruhun adı. İlk yaratılmış insanın iki oğlundan biridir ve sular altındaki saltanata hükmeder. İnanışa göre buralarda onun sayısız, hesapsız sürüsü vardır. Yakutlarda da bu ada benzer olan "Sülükün" adında bir aaklı ruhun varlığından söz edilir. Yeraltı

sular saltanatının sahibi olan bu ruh, hayvan besler. O, yeni yıla yakın günlerde ve yeni yılın ilk günlerinde su yüzüne gkar. Bu ruh, gelecek yılda ne olacağını bilir. Görünüş itibariyle insana benzeyen ancak kısa boylu ve kaşsız olmasıyla fark edilen bu ruh, sulann derinliklerinde İnsanlar gibi ailesiyle birlikte yaşar.

"Sulukun-Sülükün" motifinin köklü bir şekilde Türk mitolojiyle bağlı olduğundan bahsetmek doğru olmaz. Bu adın Moğol veya Çin kökenli olabileceği hakkında görüşler var. Slav halklannın mitolojik inanışlannda da bu motife rastlamak mümkündür.

SUT KATİN: Kumuklann mitolojik inanışlannda yer alan bir orman ruhu. Kadın görünüşünde betimlenen bu varlık, geceleri köylerin çevresinde dolaşırdı. Yağış dileme törenleri sırasındaO'nayarvanrlardı.

Bu motifin temelinde bereket ve bolluk kavramıyla bağlı eski bir ruhun veya mitolojik motifin olabileceği düşünülür. Bu eski ruhla bağlı inanışlann izleri, diğer Türk halklannda da görülür. Örneğin, Özbeklerde yağmur koruyucusu olan "Sus Hotin" ve Türkmenlerde yağmur dileme törenini bildiren "Süyt Kazan" adlannda bu eski ruhun izleri korunup kalmıştır.

SUYLA: Altay Türklerinin dinî-mitolojik inanışına göre, insanlan koruyan bir ruhun adı. Altay Şamanizmine göre, güneşin kınntılanndan yaratılmıştır. O, Ülgen'e hizmet eden ruhlardandır. Bu ruhun at gözlerine benzer gözleri otuz günlük mesafeden bile görünür. Onun işi insanların hayatında olabilecekleri haber vermektir.

Şaman, gökyüzünde veya yeraltında gezerken, "Suyla" onu kötü ruhlardan korur. "Yayık" ite birlikte, kurbanın canını göklere yetiştirir. "Karlık" adındaki ruh, "Suyla"nın en yakın arkadaşı sayılır.

SÜT GÖLÜ: Sayan-Altay Türklerinin mitolojik inanışına göre, yedi katlı göl<yüzünün üçüncü katında bulunan ve bütün hayatın kaynağı sayılan mitolojik bir göl. Bu, Sagay ve Şoriann inanışlanndaki "Süttügköl" veya Teleutlardaki "Süt Ak Göl" ile aynıdır. Burası Umay Ana nın olduğu yer sanılır.

SÜT GÖLÜ

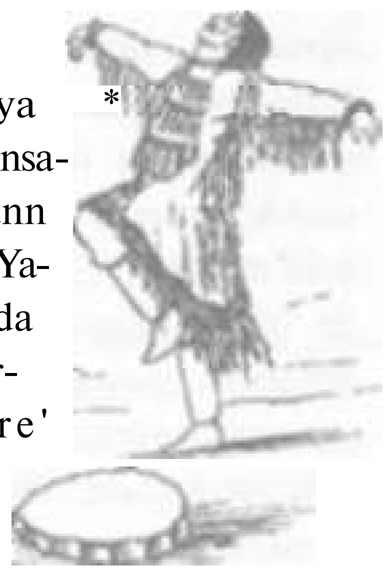
Bu süt mayalı sihirli gölün yeri, yüksek bir dağın başında düşünülüyordu. Onun da en zirvesinde Dünya Ağacı ve dünyanın tam ortasını ^•mbolize eden "Bay Terek" bulunur. Bu göl, göklere yükselmeden önce şaman lann temizlenmeleri için kullanılırdı. Yakut şamanlannın mili >lojik inanışına göre, "Ayıısıt" adındaki nah, bu süt gülünden bir damla .üt getirip çocuğun ağzına dökerdi. Bu damla çocuğun ruhu ve canı olup, ona hayat verirdi.

Ş

SALIK: Altay Sayan halklarından olan Tuva ve Şorlarda bir ruh adıdır. Geleneksel düşüncelerde, O'nun avcılan koruduğuna inanılırdı. Rivayete göre, daha önceleri o da bir insanmış. Haddinden fazla güçlü, büyük ve deli gibi olan bu insan, hiçbir doğaüstü gücü kabul etmeyen tann tanımaz biriymiş. Onun laubaliliği, kabalığı ve kendini beğenmişliği o kadar ilerlemiş ki, kolunun gücüyle Erlik'in saltanatına dahil olmaya çalışmış ve hatta O'nun sarayının kapılanndan birkaçını kırmış. Buna sinirlenen Erlik, okuyla onun diliyle bir ayağını yaralamış, kendisini de ruha dönüştürmüştür. Onun için, bu ruh o zamandan beri topal ve peltek kalmış. Topallığı ve peltekliği mitolojik anlamsal lığına göre aslında onun şeytanî bir varlık olduğunun bir işaretidir.

Sagaylar, soylarının adına "Salık" dedikleri bir varlık tarafından korunduğuna inanırlardı. Kumandinlerin inanışlannda da "Salık", Ülgen'den türemiştir. Ülgen, insanlan kötü ruhlardan korumak için O'nu gönderir. Avlannın uğurlu geçmesini isteyen insanlar da duru ruhlardan saydıklan bu ruhun adına dualar ederler.

ŞAMAN: Başka bir dünyayla, gökteki varlıklarla veya genellikle göze görünmeyen ruhlar dünyasıyla insanoğlu arasında ilişkiyi sağlayan, aslında ise onlann dünyadaki göze görünen temsilcisi olan bir güç. Yani şamanın en önemli İşlevleri iki dünya arasında aracılık yapmak, ölüleri diriltmek ve ruhlan çağırmaktır. Kimine göre ruhlann hakimi, kimine göre' ise ruhlann hükmü altında olan samanlara göre, tüm dünya iyi ve kötü ruhlarla doludur. Bu göze

görünmez ruhlarla ilişki kurma gücü de sadece samanlara verilmiştir Tüm bunlar için. her zaman samanlardan korkulduğu gibi. onlara karşı saygı da duyulurdu.

Onlann kullandığı metottan öğrenerek şaman olan kimse yoktur. Şaman olacak insanı doğanın kendisi seçer ve bu, bir ilahi vergi olayıdır. Şaman olacak insanda ruhsal aadan ciddî değişiklikler meydana gelir. Eski gelenekte şaman mistik deney kazanırdı. Birinin şaman olmasındaki en önemli etken de Ulu Ana ve onun çok sayıda izleri temel alınırdı. "Büyük şaman" (Ulu Kam) kendi İsteğiyle değil, ruhlar tarafından seçilmiş biri olduğu için şaman olurdu. Şaman olma, bir talih işidir ve kimse ondan kaçamaz. Bu talihten kaçan biri ya deli olur veya genç yaşta ölür.

Göklerin ve ruhlann koruduğu şaman, doğayla konuşup anlaşmayı, ruhanî varlı klana ilişki kurmayı, göklerde yaşayan varlıklarla yakınlığı korumayı ve böylece kötü ruhlann insanlara zarar vermesini önlemeyi beceren bir insandır. Araştırmaalara göre araa şaman, arkaik cemiyette bir "deriurg" (yarana) konumundaydı ancak aynı zamanda bir kurbandı. Onlar cemiyetten kenarda yaşarlardı. Bu aynlık hem sembolik hem de gerçek anlamda olabilirdi. Yaşlı bir Yakut şamanı, koruyucusu tarafından unutulup yalnızlığa mahkûm olmuş gibi, herkesten uzak bir yerde tek başına yaşardı. Cemiyetin kendisi de bazen şamanlan izole ederdi. Çünkü onlan kendi normal üyesi olarak görmezdi.

Şamanlar taşıdıktan işlevler bakımdan halk hekimlerine daha yakın dururlardı. Şamanın Türkçedeki adlanndan olan "kam" ve "bahşı"nın anlamı sözlüklerde "tabip, hekim" olarak geçiyor. Farsça'da anonim olan "Hüdud el Alem" eserinde tabip olarak geçenlerin Türk şamanlan olduğunu, F. Minorski ve L. Potapov onaylıyor. Çünkü Müslüman bir yazann Kırgız samanını "tabip" diye adlandırması doğaldır. Kırgızların ilk manasalan. şamanlar gibi tabiplik ederlerdi. Bugün bile

Yakut ^maTM

>**unanlara** verilen adlarda, onlann tabiplikle olan bağlan görünür. Türkistan samanlarına verilen "bahsı-baksi". "pala", "polbin" ve "parihon" »ilan arasında bir "tavup" (tabip) adınm da olması bu anlamda dikkat sekicidir.

Şaman bir figür gibi. başlangıçta bolluk ve üreme kavramlannın taşıyıcısı olan Ulu Ana'yı sembolize etmiştir. Şaman pratiği, daha çok 11 >| ıluluğun üstüne bereket yağmasını sağlamaya yöneliktir. Şaman lann birçoğu âyinlerin yapılış zamanında üzerine göğüs resimlerinin bulunduğu kadın giysisi giyerdi. Böylece de şaman bütÂincülünün kadın doğasıyla bağlılığı dikkat çekerdi. Bazı Türk soylannda da şamanın görevlerini daha çok kadınlar yerine getirirdi. Tuva halk inanışına göre. Tuva vımanlannın ulu atası da bir kadın samandı. Türkistan şaman lan içerisinde ebedlikie uğraşan samanlara bile rastlanır.

Eskilerde genellikle hem lider, hem gelecekten haber veren, hem kâhin hem de tabip olan sam an lann cemiyette farklı bir yeri vardı. Onlann ölenlere hayat verme gücü veya ölenlerin canlannı öbür dünyadaki Ölüm Meleğinin elinden alıp geri getirme güçlerine olun inanç, **daha** sonralan tek tannlı dinlerle zayıflamıştır. Bu güç. "Allah'ın iradesine karşı gelmek" olarak yorumlandığı için, şaman lann defin törenlerindeki eski yerleri giderek kaybolmuştur. Halkın manevi-ruhanî lideri olup, kısanların gözünde geçmişte, gelecekte ve doğada olan olaylan açıklayan bu kişiler, diğer ruhanî varlıklarla yakınlık kurabildikleri gibi halkın âdet ve geleneklerinin unutulmasına izin vermeyerek on lan günah işlemekten alıkoyuyorlardı. Şamanlar daha çok hayald, şair ruhlu ve söz dağarcığı zengin olup göstergelerle düşünebilen insanlardı. Örneğin. halkın konuşmada kullandığı sözlerin sayısı dört bin taneyi geçmediği halde şamanın söz hazinesinde on iki binin üzerinde sözcük bulunurdu.

Şaman Davul Motifi.

Dairenin yukan kısmındaki yedi at figürü göğe yükselen "Bura" denilen atlardır. Üst tarafta soldaki iki küçük daire Ay ve güneşin sembolüdür. Hattın aşağısında çizilen yılan ve balık resimleri İe yeraltı dünyasını simgeler.

ŞAMAN

Moğol Şamanı

Duaların kabul olacağına inanan şamanlarınn doğalan da mistik göstergelerle doluydu. Şamanın işlevinin yerine getirmek için kullandığı aksesuarlar arasında taş ve ayna her zaman olurdu. Şamanın ruhunun göklere yükseldiğini sembolize eden agaç oyuncaklar, mistik sesler çıkanrdı.

İnanışa göre o, deli ve cinli İnsanlan aaklı ruhlann elinden kurtanr, düzelmeyen hastalıklan tedavi eder. ölenleri diriltir ve körlere görme gücü verirdi. İlk çağın şamanı ve sihirbaz hekimi, kesinlikle ruhsal hasta ve saralı biri değildi. O, "ruhunu yetiştirip, iyileştirmeyi başarmış" biriydi. Şimdi bile şamanlann ruhsal hasta veya deli olduklannı kabul edenlerle birlikte insanlann büyük bir bölümü artık Şamanizme bir kültürel olay olarak bakıyor. Halüsinasyon doğasının anlaşılması da şamana bir ruhsal hasta değil, insanlann ruhsal hayatını dengeleyici gözüyle bakma olanağı sağlıyor.

Etnik-kültürel gelenekte bazen hatta bilgiç ve evliya gözüyle bakılan şamanın mistik yaşantısı, ne yazık ki önceki dönemlerde batı ve Sovyet psikolojisinde şizofreni ve patolojik gerilme hali olarak değerlendirilmiş ve delilik gibi görünmüştür. Onlarda o zamanlar bilgiç ve evliya sayılan birine şizofreni gözüyle bakıldığı dönemde, mistik ruhlu şamanın deli olarak tanımlanması da doğal bir olaydır. Halbuki psikiyatristin gözünde histerik veya psikotik durum olarak gözüken hal, kültür taşıyıalannın gözünde yüzyıllar boyunca yaşayan bir geleneğin gücüyle ritüelin aynlmaz bir parçası olup, kutsallık içerebilir. Bunun için farklı dönemlerde samanlara karşı yaklaşımlar da farklı olmuştur. Eski Sovyetlerde, özellikle de 1930'lu yıllarda Şamanizme karşı dddî bir mücadele verilmiştir. 1919 ile 1928 yıllan arasında sadece Yakutiya'da 300 kadar şaman öldürülmüş, kalanlan da uzak bölgelere sürgün edilmiştir. Hatta sonraki dönemlerde ideolojinin etkisi altında olan bilimsel metinlerde bile değişik bir fikir egemendi.

Bu fikre göre şamanlar kamlık yaptı klan zamanda "anti Sovyet"

propaganda yapryoriarmış. 1920. 1930 yıllan arasında birkaç bin yıllık geleneği olan Sibirya Şamanizmine böyle bir darbe indirmekle birlikte, •jamanizmin en çok bu yıllarda öğrenilmeye başlanması da ilginç bir I **Mradokstur.** (bak; Şamanizm)

Bilincin değişik hallerinden bahseden araştırmaalar, bu hallerin in-< elenmesi sırasında doğru-düzgün anlaşılmamasının tehlikelerinden de bahsederler. Şöyle ki, batıda uzun bir süre, bilincin normal hali olarak görünmeyenler, ruhsal hastalıklar kategorisine dahil edilmişler. Bu lıailer, potansiyel mistik gelenek olan şaman kültüründe normal sayılan fullerdir. Bunun uzunca bir tarihçesi vardır. Sorun başka yerdedir. Bilincin değişik hali olarak tanımlanan bu olay, herhangi bir şekilde psikopatoloji ile kanştınlamaz. Vergi verildiği anda şamanın yaşadıklan hiç de delilik değildir. Onu histerik teşhisi koyup, psikopatolojik yönden agklamaya çalışmak hiçbir sonuç vermemiştir. Canlı gelenekte her kültürel olayın bir anlamı vardır. Geleneğin kendi içinde, şamana vergi verildiği zaman geçirdiği hallerle, ruhsal hastalıklar arasındaki fark ayırt edilebilir. Şamanın bu şekildeki durumu görünürde bir delilik gibi görense de aslında ruhanî bir yaşantıdır. Onun için de tüm şamanlan toplu halde sara hastalıklı saymak oldukça yanlış olacaktır. Böyle yaklaşımlar, coşku ve benzer halleri tam olarak anlamamanın sonucudur. Bu şamanlar ruhsal ağdan sapa-sağlam İnsanlardır ve kendi sağlıklannın dışında, hatta başka insanlann ruhsal sağlıklarının kaygısını da taşırlar. Sagaylar arasında mevcut olan bir İnanca göre, Tann, insanlara kötülük eden ruhlarla şamanlar aracılığıyla savaşır.

Şaman, Gravür

Eski Türk çağında şaman anlamında hem "iK/i-çi", hem de "kam" adının varlığı, şamanlann değişik özelliklere sahip olduğunu gösterir. Tanncılık törenini gerçekleştiren topluluğun ak sakallılan da şamandan çok farklıydı. Tannya verilen kitlesel kurban törenlerine şamanlar yakın laştırmıyordu. Çünkü, ruhlar alemiyle ilgili olan şamanın şeytanî âlemle

Şaman

de ilişkide olduğu düşünülürdü. Omc gin. Yakutlarda en güçlü şamanlann koruyucusu olan "Kara", aaklı ruhlann lideri sayılırdı. Bu anlamda "ritüel temizliği" bozulmasın diye şamanlann Tannalık törenine katılmaları yasaktı. Bu törenlerde şaman sadece seyirci olabilirdi.

Altay efsanelerindeki kahramanlann büyülü güçlerini harekete geçirmemeleri gibi olaylardan da anlaşılıyor ki, şamanlann kült taşryıası ve büyülü sürecin icraalan olmalan. daha sonraki dönemlere rastlanan bir olaydır. Şamanizmin Türi< topluluktan arasında yayıldığı zamanlarda şaman, insanla Tann arasındaki araa rolü oynamaktadır.

Şaman âyin ve törenleri Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde genellikle pratik yönlüdür. Eski Türk Şam an izm i bu bakımdan oldukça arkaik köklere sahip olan bir sistemdir, (bak: Tannalık)

Tüm bunlarla birlikte araştırmaalann birçoğu, dünya görüşü ve sistem olan Şamanizmin mahiyetinden daha çok, onun unutulmasına kadar giden "yalnız şaman" figürü üzerinde de durulmasının gerektiğini düşünmektedirler.

ŞAMAN AZARI: Şamanizmdeki inisiasiya törenine çok yakın bir anlayış. Türk halklannın geleneksel dinî inanışına göre, şamanı, şaman olmaya ve kamlık yapmaya zorlayan ruhlardır. Şaman adaylannı da ruhlar seçer. Böylece kamlık yapabilmek için gelecek şamanın "can"ı yetiştirilip, tamamlanır. Bu zaman geldiğinde şamanlann baş ruhu yeryüzüne gelip, onlann bedenlerini parçalara ayınp (güçlü ve ünlü şamanlann bedenleri üç defe parçalanır) ölümün gelebileceği tüm yollara serper ve böylece de ruhlar arasında bölünmüş olur. Bu parçalanma gelecek şamanın ölüp-dirilerek yeniden canlanmasını sembolize ettiği gibi, onun ruhlara kurban verildiği gibi de yorumlanabilir. Farklı geleneklerde bu olayın mahiyeti aynıdır.

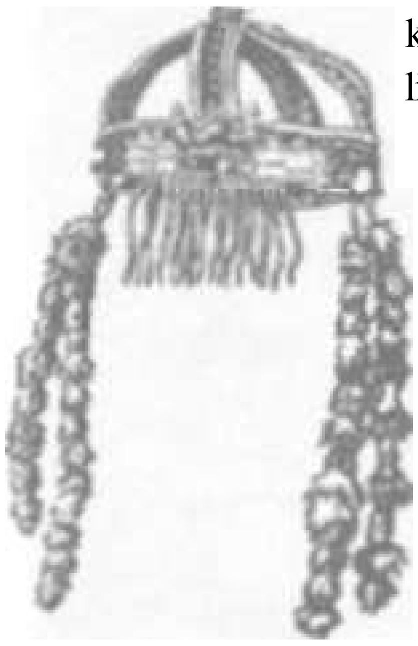
Şaman Ayini

Şaman azarına tutulmuş biri, ruhlann tutsağı olduğu için, aklını yitirip, garip hallere düşer. Ruhlar onu rahat bırakmayıp, eziyet ettiklerinden tüm vücudu ağrılar İçinde kalır ve kendinden geçer. -Aynalar" adı verilen kötü ruhlar göze görünmeden gelip onu havada dolaştırarak gönlünü almaya çalışırlar. Sonra tehdit etmeye başlarlar. Şaman olmayı kabul etmezse onun parçalayıp çiğneyeceklerini ve ruhlann sözünü dinlemediği için hatta onu öldüreceklerinin söylerler.

samanlardan biri başına gelenleri şöyle aktarıyordu: "Aklım başımdan gidip, hastalandığım zamanlarda her gece bir kadın uykuma girip "Ben senin atalann olan şamanlann koruyucu ruhuyum. Kamlık etmeyi onlara ben öğrettim. Şimdi de sana öğreteceğim. İhtiyar şamanlar ölüp. kurtuldular ve insanlann derdine çare olacak şaman kalmadı. Şimdi sen şaman olacaksın!"

Şaman azan, üç yıldan on iki yıla kadar sürebilirdi. Bu, şamanın ne kadar güçlü olabılecegiyle bağlantılıydı. Bu hastalık hail. her yaşta gelebilirdi. En çok da dolunay olduğu zamanlara rastlardı. İnanışa göre ruhlar, bu zamanlarda seçtikleri insanlara anormal varlıklarla nasıl yakınlık

ŞAMAN AZARI

Şaman Başlığı

kurulacağını öğretirlerdi. Ancak bu hastalığın belirtileri en çok ergenlik çağının başlamasından sonra kendini gösterirdi. Bu olay, neyropsikologlann verdiği bilgilerle Örtüşür. Onlara göre beynin şekillenmesi 12-14 yaşlan arasında tamamen sona erer.

Geleceğin şamanı azarlandığı zamanlarda ırmak kenanna gidip, yüzüstü yere yıkılır. Saatlerce baygın halde öylece kalır ve ağzından köpükler gelir. Saatler sonra uyandığında ise ne olduğunu hatırlamaz. Ayıldıktan sonra kamlık yapmaya, türkü söylemeye, kopuz çalmaya başlar ve böylece beladan kurtulmuş olur. O. bu acılara güçlükle dayandıktan sonra kamlık yapmaya razı olmuştur.

Şaman lann su kenannda azarlanması ve yüzükoyun yere düşmesi, araştırmacılara göre, suyun ilk başlangıç olması, toprağın Ulu Ana'yı temsil etmesi ve şamanın bu konumun temsilcisi olmasıyla ilgilidir. Yani samana kamlık gücünü veren şey, su ve toprağa olan inançtır. Slbirya'dakl Türk kökenli Kazaklann İnanışına göre. şamanın azara tutulmasının sorumlusu dağ ruhlan veya su iyeleridir.

Ruhlann seçtikleri insanın canını geleceğin şamanı olarak yetiştirmek için çalıp tenha bir yerde saklamalan hakkındaki inanış. Orta Asya Şamanizminde son dönemlere kadar korunup kalmıştı. Altaylılann inanışına göre, bazen kalıtım yoluyla gelen bu "şaman olma hastalığı 'na tutulan insan, ancak talthryle banşarak bu hastalıktan kurtulabilirdi.

Şamanın geçirdiği bu haller uzun zamanlar birçok bilimsel yazılarda yanlış olarak psikolojik bozukluk, histeri, sara ve hatta delilik olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeniyse onlara sinirsel hasta gözüyle bakan bazı etnograf, seyyah, hekim ve misyonerlerin vardıklan yanlış kanaattir. Örneğin, N. Haruzun. şaman lann tümünü sinir hastalan olarak görürdü. Şamanizmi nevropatolojik ağdan agklamaya çalışan S. Davidenkov ise aslında olamayan bir "histeri kültü"nde söz eder. 20. yüzyıl Rus. Sovyet ve batı âleminde kök salmış bu bakış sistemi. Türk Şamanizm ryle ilgili araştırmalarda da etkisiz kalmamıştır.

Halbuki bu olayın yorumu, kültürün kendi içinde aranmalıdır ve patoloji İle hiçbir ilişkisi yoktur. Yani geleneksel bir cemiyette ruh hastası birinin bu kadar saygı görebileceği akıl almaz bir durumdur. Tabii ki "şaman azan"na tutulanlar içerisinde nevroz hastalığıyla ilişkilendirilebilen insanlar da yok değildi, ancak bundan yola çkarak bu insanlann lıepslni ruh hastası gözüyle görmek doğru değildir. Genellikle gelenek, inanışın gücüyle bu olayla ilgili doğru konumda yer alır.

Bilimsel metinlerde "şaman azan"nın ruhsal bir hastalık olmadığı fikrini ilk kez S. M. Şinomogorov ileri sürmüştür. Ona göre. şaman aslında ruhsal bakımdan tamamıyla sağlam biridir. Daha sonralan da batı yazariannın birçoğu, şamanlann hasta olduklanna dair görüşlerin yanlış ve eksik bilgilere dayandığını yazdılar. "Şaman azan" İlk agk İfadesini "Gelecek şamanın hastalığı, onun canını ruhlann yetiştireceğinin göstergesidir" diyen V. Ksenorontov, A. Popov daha sonralan da N. Dırenkova. N. Aleksayev ve N. Basilov'un eserlerinde buldu.

Sonralan da "şaman azan"nın bir hastalık olmadığı, sara. histeri ve şizofreni gibi ruhsal durumlardan farklı bir olay olduğu ortaya gkanlmıştır. Şaman denilen insanlar. İradeli olabilmeleri ve öz ruhsal dengelerine hakim olmayı başarabilmeleri sayesinde, insanlann iç rahatlıklannın bekçiliğini yapan bir psikoterapist yerine geçiyorlardı. Bu açıdan İslam alemindeki tabip sûfilere yakın duruyorlardı.

Bu şekilde ardı ardına gelen ruhsal ağn ve eziyetlerden ibaret olan y.HriH'ksel "şaman a/arı", bu a/ara (utulan saman adayının, şaman olma yolundaki en ağır aşamadır. Bu süre içinde ruhlar onu bir an bile rahat bırakmazlar. Bu hali yaşayan gelecek şaman için gerçekte olmayan varlıklar gerçekmiş gibi görünür. Onlarla cismen temasta bulunur ve onlan görür. Bu varlıklar onu kesip parçalara ayın nar. Gerçekte olmayıp, sadece sembollerle mevcut olan bu Alemle temas duygusu, onlann içinde derin izler bırakır. Çünkü bu aşamada gördüklerini tamamen gerçek sanmıştır. Samanlığa aday birinin "şaman azan"nı yaşadıktan sonra, öbür dünyalarla ilişki kurabildiğine dair inanışlar. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklannda İslam'ın etkisinden payını almıştır.

Şamanın işlevi kanşıknr ve bu işin üstesinden ruhu sağlam olmayan biri gelemez. Psikologlann deneysel metotlarla vardı klan sonuca göre.

şamanlar ruhsal sağlamlıkları bakımından mensup oldukları topluluğun diğer üyelerinden kat kat üstün sayılırlar. -Şaman azan" denilen olay ise geçicidir ancak yaşanılması ve geçirilmesi zorunlu bir aşamadır. Ancak bu aşamadan sonra şamanın "manevî ve cismanl olarak yeniden kurulması" gerçekleşebilir Artık o normal ölümlülerden değil, öbür dünyanın sırlanna vakıf ve ruhlar dünyasıyla temasta olan biridir.

Böylece "şaman azan"yla bağlı tüm etnografik bilgiler, onun inisiasiya törenleriyle sıkı bir şekilde bağlı olduğunu gösterir. Vücudun asmanı azaplann içinden geçerken, ruhun dünya kirinden annıp temizlenmesi, şaman lan tüm zamanlann peygamberieriyle birleştirir, (bak: Vergi)

ŞAMAN MİTOLOJİSİ: Şamanizmin ritüel pratiğryle bağlıdır ve ırkın mitolojik düşüncesiyle ilişkide olup. daha çok halk kültürü geleneğinde kendi ifadesini bulmuştur. Türk halklan kültürünün önemli bir parçası da şamanlar hakkındaki mitolojik metinler, efsaneler ve rivayetlerdir. Bazı araştırmacı lann hatta tannalıgın manevi-kültüre! mirasının bir parçası saydıklan şaman mitoiojisryle ilgili bu metinlerde şaman olmak, şaman mucizeleri ve samanların ruhlarla ilişkileri gibi motifler yer almaktadır. Mitolojik sistemin korunup yaşaûlabilmesi de belli bir ölçüde onlarla bağlantılıdır. Çünkü şamanın gücü, inanandan kaynaklanır, örneğin, herhangi bir Hakas şamanı Protestanlığı kabul etmiş biri İse ruhlarla ilişki bu dinle bir araya sığmadığı için, o. kesinlikle boynundaki hag çıkanp bir kenara koyardı.

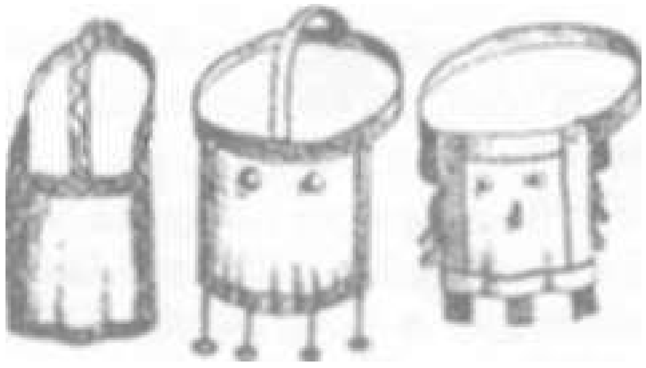
Şaman mitolojisindeki en önemli figür, mecazi anlamda canlı varlık gibi doğayı kavrayan şamanın kendisidir. O. kamlık yaparken ruhlarla insanoğlu arasında ilişki yaratan bir araadır. Yani şaman ritüelinin araa işlevi, öbür dünyalarla bağlılık kurmaktır. Yakut mitolojik metinlerine göre ulu şamanlar öldükten sonra bile kamlık yapmaya devam ederlerdi. Kamlık yapan şamanın emrinde yardıma ruhlar olurdu. Şamanın bilgi kaynağı olup. geleneksel mitolojik inanışlanndan gelen bu ruhlar, bazen kuş kılığına girerlerdi. Şam an lann koruyucu ruhlanyla birlikte güçlü olurlardı.

Ruhlar gibi kendisinin de göze görünmeden havada uçup dolaşabileceğine inanılan şamanlann dünya hakkındaki düşünceleri açık bir şekilde mistik-dinsel ve mitolojik özellik taşır. Dünyanın sembollere bürünmüş görünümünü veren şaman evrenbilimi için. kainat üç katlı dünyadan oluşmuştur: Yer. Yerüstü ve Yeraltı. Bu dünyalann her biri de birkaç kattan ibarettir. Bu dünyalan birleştiren ise Dünya Agaa'dır. Yerüstü katj olan gökyüzü, başta Tann olmak üzere iyilik sever ruhlarla doludur. Yeraltı dünyasında ise insanlara zarara veren aaklı ruhlar mesken tutmuştur. Yeryüzündeki dünyayı dolduranlar da insanlarla birlikte çok sayıda iye ve ruhlardır. Şamanın ruhlar âlemine seyahati arkaik kültürler için bile arük evrensel bir olay sayılmaktadır. Şamanist görüş ve düşüncelerin ilkel mitolojiyle derinden bağlı olması ise V.Y. Propp ve K. Levi Stross'un araştırmalarıyla kanıtlanmış sayılır.

Şaman efsaneleri konu itibariyle birkaç gruba aynlırlar. Bunlardan bir grubu, şamanın in'ısiasryadan geçip samanlığa kabul edilmesiyle ilgilidir. Bazen de seksüel Özellikleriyle tanınan bu törenler, samanlık adayının ruhlar tarafından seçilmesinin ve gelecek şamanın canının atalar dünyasında özel şaman agaondaki yuvada yetiştirilmesinin izlenimini verir. Bu tören, şamanın ona yardım edecek olan ruhla nikaha girmesi şeklinde de cereyan edebilir. Şamanın canı ata ruhlan tarafından yedirillr. doyurulur ve yetiştirilir. Yeraltındaki ruhlar onu parçalara ayırdıktan sonra tekrar toplarlar ve diriltirler.

Şamanlann en eski ve aynı zamanda en yayılmış İşlevleri tabip olmalarıdır. Aynca Şamanizm, psikoterapinin ilk şekli sayılır. Bazı geleneklerde şamanın yerine getirmesi gereken işleri arasında çocuğu olamayanlara "can" verilmesi konusunda yardıma olmak, havalan iyileştirmek, evleri aaklı ruhlann elinden kurtarmak ve avın uğurlu geçmesl-

Saman Maskeleri

ni sağlamak gibi işler de vardı. Samanların başka bir işlevi de geçmiş ve gelecekten haber vermesiydi.

Kamlık töreni, şaman ve onun yardıma ruhlannın ruhlar alemine seyahatini sembolize ederdi. Kamlık yapan şaman yardıma ruhlanndan birini çagınr ve hastalık getiren luhlarla mücadele eder. Koruyucu ruhlan razı etmek için de değişik yollara baş vurur. Hastanın canını alıp geri getirmek için, ruhlar adına bir şeyle vaat edilir.

Kamlık törenini hipnoz seanslannın bir şekli sayanlar vardır. Ancak bu görüş, şaman mitolojisiyie bağlı gerçekleri aktarmıyor. Şamanlar büyülü güçleri sayesinde "ruh" denilen ince unsurun varlığını kavrayabilirler. Halbuki bu ruhlar dünyası, normal ölümlüler için bir sırdır. Gözle görünen bu maddi dünyadan srynlıp, ince unsurlu semboller dünyası olan ruhlar alemiyle İlişkiye girebilmek için. şaman kamlık yaptığı sırada gözlerini kapatır. Kamlık törenleri genellikle gece yapılır ve sadece çok güçlü şamanlar gündüz kamlık yapabilirler.

Birçok şamanın göklere göçtüğü ile ilgili inanışlar. Şamanizmle bağlı mitolojik metinlerde kendi iradesini bulur. İlk ulu şamanlar hakkındaki metinler, kültürel kahramanlar hakkındaki metinlere yakındır, (bak: İlk şaman)

Genellikle şamanlann ince unsurlu ruhlann alemine gezintisinin görüntüsüyle bilincin kendine has değişik hallerdeki manzara birbiriyle örtüşür. Şamanizm pratiğin temelinde serbest oluşturma bulunur.

Şaman metinlerinin konulan halk kültürü motiflerinin önemli bir bölümünü oluşturur, efsanevi arkaikteki birçok mitolojik karakter, şaman özellikleri taşır. Şaman mitolojisinden gelen unsurlar, eski mitolojik düşüncenin daha sonraki aşamalannda da açık bir şekilde kendini gösterir. Ancak Şamanist metinler halâ yeterince öğrenilmemiş ve araştırma konusu bile olmamıştır.

ŞAMANİZM: Aracılığa dayanan, inanışlardan ibaret olan dinî ve tedavi amaçlı pratik bir faaliyet şekli. Temelde de tören süresiyle sınırlıdır. V. I'ıopp. Şamanizm i arkaik inisiasiya töreninin sonraki aşaması sayar. Doğaya saygı gösteren bir dünya görüşü gibi. Şamanizmin başlıca özelliklerinden biri, alemde var olan her şeyi canlı gözüyle görmesidir. Şamanın söylediği. "Var olan her şey canlıdır" sözleri bu dinî dünya görüşünün önemli bir yönünü aydınlatıyor.

Doğa ve aklın sıriannı içinde gizleyen "Şamanizm" anlayışının bir bütün halinde neyi temsil ettiğini söylemek zordur. Çünkü bu konuda farklı metinlerde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir tek Rus etnografîk edebiyatına bile bakarsak 1932ye kadar altı yüz elli adet kitap ve makale bulunmaktadır. "Şamanizm" hakkında bu güne kadar yazılanlar bir kütüphaneyi dolduracak sayıdadır.

Bazı araştırmaalara göre Şamanizm, din değil, görünmez ruhlar alemiyle bağlılığı korumaktan ibaret coşma hali veya ruhsal tedavi metotian yığınıdır. Bilimsel araştırma konulan içinde bugüne kadar etnografların en çok uğraştığı alan olan Şamanizmin psikolojik ağdan incelenmesinin gerekli olduğu fikri vurgulanmaktadır. Son zamanlarda ise Şamanizmle ilgili metinlerde bilincin değişik halleri gibi bir anlayışa daha çok yer verilmektedir. Genellikle ondan, transpersonal niteliğindeki antropolojik bir olay ve insanlık tarihinin ilk yaratıalık faaliyeti olarak bahsedilir ve duvar resimlerinde eski şamanlann görüntüsünün olduğu iddiası ortaya atılır. Bazen hatta asıl mahiyetinden gittikçe uzaklaştınlarak ondan tüm dünya halklanna özel, geleneklerinde gerçeğin yansımadığı bir dünya görüşü, evrensel ve neredeyse bütünlükle soyut bir olay gibi bahsediliyor. Bu görüşlerin etkisiyledir ki, artık şaman Ayinlerinde şaman pratiğinde yüz yıl önce yer alan birçok geleneğin izleri değil. Şamanizmle ilgisi olmayan İzler kullanılmaktadır.

Gerçekten de şimdi her zamandan daha çok konuşulan Şamanizm olayı, tüm etnik özelliklerini ve etnografîk çizgilerini yitirmiş gibidir. Şamanlann kullandıklan metottan öğrenerek kimsenin şaman olamayacağı gerçeği de göz ardı edilmiştir. M. Hamer'in "Şamanın Yolu" adlı eseri gibi birkaç eserde etnograf] ile halk doğasına dair bilgilerin buluştuğu noktadan yola çıkarak onu çağdaş insan için cazip hale getiren bir

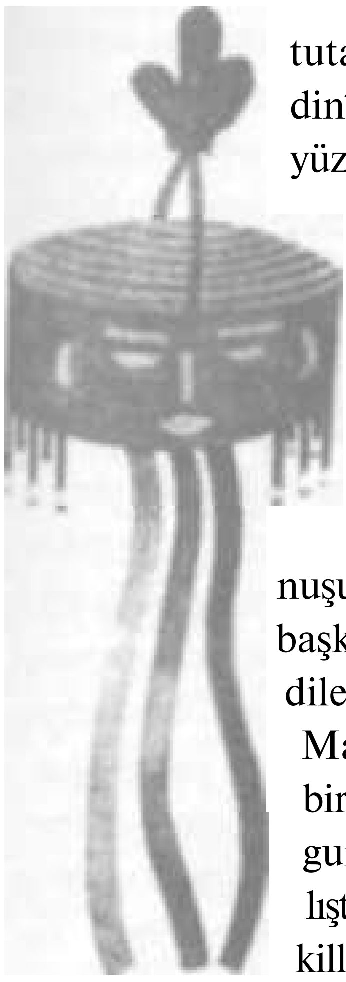
dille anlatan eserler bile var. 1990lı yıllardan itibaren Sibirya'daki Şamanizm, felsefî anlamlar kazandırılarak yeniden canlandırmaktadır. Bugün artık bir "Neo-Şamanizm" olayından bahsetmek mümkündür. Buryatiya ve Tuva'da ise Şamanizm ulusal din gibi bilinmektedir. Tanınmış bilim adamı L. Potapov. Altay Şamanizmini anlattığı yazısında, 1 930 yılında Şamanizm in de ömrünün sona erdiğini yazmaktadır.

Her bilim adamının başka bir bakış açısıyla incelediği Şamanizm konusunu araştıranlardan biri olan Şröder, "Şamanoioji başka bir bilim dalıdır" diyerek yan ciddi bir biçimde pek de yanlış olmayan bir bakış açısı ortaya koyuyor. Bu konu o kadar karmaşık bir hal almıştır ki. etkin bir din araştjrmacısı şöyle sormaktadır. "Gerçekte Şamanizm diye bir olay var mı? Yoksa bu sadece bir terim midir?" Böylece Şamanizmin mahiyeti ve kökleri ile bağlı fikirler çoğu zaman bir kuramdan öteye gidememiştir.

Araştırmacıların doğru olarak kaydettikleri gibi. eski şaman lann yaşanılan, aslında Şamanizmin kozmolojisini mantıklı bir şekilde aksettiriyor. Şamanizmdeki mistik hal, hiç de hasta bilinç ve aldanışlann ürünü değildir Buna göre de şizofreni, sara, histeri ve diğer ruhsal hastalıklı hallerin hiçbirisi Şamanizm ile bir arada düşünülemez. Bilincin değişik halinden yararlanan ilk gelenek ile Şamanizmin oluştuğu bugünlerde bilinen bir gerçektir. Aynca Şamanizm, psikoterapinin ilk şeklidir. Ancak bun lann bile Şamanizm hakkındaki son ve kesin görüşler olduğunu söylemek zordur. I.V. Gete, bir zamanlar şöyle yazmıştı: "İnsan artık hiçbir şeyi bir ömür içinde öğrenemiyor Bu berbat bir durumdur. Atalanmız gençliklerinde aldıklan derslere yaşlanırlardı. Biz ise modadan geri kalmamak için, her beş yılda bir bilgilerimizi değiştirmek zorundayız.-

Doğaya karşı çok dikkatli davranan Şamanizmden bir bütüncül olarak veya evrensel bir olay gibi bugün daha çok bahsediliyor. Psikolojik yönden geniş bir platformda araştırılması, yarardan çok zarar vererek Şamanizmin anlaşılması sorununu pekiştirmiştir. Elbette burada din düşüncesine şüpheli yaklaşan Psikoanalizm'in de günahı yok değil.

Şamanizmin ilk araştırmaalanndan birçoğu, onu ayn bir dinî sistem olarak tanımlamış ve Türk halklannın geleneksel hayatında büyük yer

tutan bir olay gibi görerek "Ural Altay" veya Turan" dinî olarak adlandırmışlar. Bu görüş doğrudur. 20. yüzyılda Şamanizm ile işlevsel ve tipoloji bakımından yakın olan fenomenler. Asya'nın güneydoğusunda, Kuzey ve Güney Amerika'da ve Avustralya kıtasında ortaya gkanldı. Ancak elde yeteri kadar kaynak olmadığından, Türk dilinin karşılaştırmalı tarihi yazılmadığından ve bu tarihe dair sembollerin göıüntüsünü verecek bir araştırma yürütülmediğinden, eski Türklerin dlnt inanç sisteminden konuşulurken daima Totemizm. Şamanizm ve bu gibi başka "izm"lerden söz edilmiştir. Bu iddiaların da kendilerine ait kökleri vardır. 19. yüzyılın Avrupa'sında Materyalizmin hızla yayılmasının ardından, herhangi bir din olayını Animizm (Canlıcılık), Totemizm (Ongunculuk) ve Şamanizm adlan altında açıklamaya çalıştılar. Köken itibariyle Avrupalı olan bu "izm"lerie şekillendirilen fikirler, gerçeklere uyup-uymadığına bakılmadan hazır kalıplar şeklinde eski Türk din tarihine dair eserlerine de uydurulmaya çalışıldı. Böylece Şamanizm de "eski Türk dinî" denilerek Türk tannalığmın yerine geçirilmiştir. 1920li yıllarda Fuat Köprülü ve Türk Yurdu" dergisinde yazan yazarlar. Şamanizmin Türklerin en eski dinî olduğu fikrini vurgulamaktadırlar. Eski Türk inanç sisteminin temelini Şamanizmle bir tutanlar da olmuştur. V. Radlov ve benzer yazarîann Şamanizme dair verdikleri bilgiler de bu fikrin oluşmasında etkili olmuştur. Bu bilgilerde ise Şamanizmin 19. yüzyıldaki şekli yansıtılıyordu. Tarihçiler ve toplumbilimciler. Türk kültürlerinin kendi ölçüleri olduğunu kesinlikle hesaba katmadan. Şamanizmin Türk dinî-mitolojik görüşlerindeki yeriyle İlgili ortaya atıldan bu yanlışlıklar, gittikçe daha derin kökler salmaya başlamıştır. Sorunu daha da karmasıklaştıran ise Darvin'in evrim teorisinin yol açtığı bilimsel yanlışlıklar olmuştur. Bu yanlışlıklar bugün bile kendini gösterir. Şamanizmin anlam ve ölçüleri bir terim olarak netleşmediği halde, yeril yersiz kullanılması da kanşıklıklara yol açmıştır.

"Din" denildiği zaman, neyin kastedildiği bile anlaşılmayan sonraki çağlardaki bazı araştırmalarda da Şamanizme din adı verilmiş ve Türk dinî düşünce sisteminin temeline Şamanizm adlı bir din oturtulmuştur. Bu araştırrnalarda, Şamanizmin bir din olmadığını kanıtlayan en büyük din bilimcilerinin görüşlerinin tersine. Şamanizm ilk anlamıyla alınmış ve üstelik din düşüncesi tarihinin belli bir çağıyla sınıriandınlmıştır. Bir fenomen olarak bu. din düşüncesi için yol verilmezdir. Birçok araştırmada "Samanlık" veya "Şamancılık" adı da verilen bu deyimden, olsa olsa Yakut veya Altay Şamanizmi anlaşılabilirdi. Onun da bütünüyle eski Türk inanışlan şeklinde kabul edilip, eski Türk dinî sistemiyle aynılaştınlması doğru olamazdı. Çünkü uzun zamandan beri dinî bir birlik içinde yaşamayan Türk topluluklanndan birinde veya birkaçında mevcut olup. diğer dinlerin etkisine maruz kalan inançları, tarihin Türk adıyla bildiği diğer toplulukların da arkaik inanışlan olarak vermek yanlış olur.

Altay ve Sayan halklan da kendi dinlerine Şamanizm adını vermemişlerdi. L. Potopov da Şamanizm anlayışını eski Türk diniyle bağlılıkta açıklamak için Yakutlardaki "yangara" (kara İnanış) adını seçmiştir. Yazar aynca, eski Türklerin kendi dinlerini nasıl adlandırdıklannın tam olarak belli olmadığını da itiraf eder. Türk ulusal kültüriTnüh yazan I. Karesoğlu da Şamanizmi Türk inanış sistemi saymayıp. Türklerin kendi düşüncelerinin ürünü olmayıp, farklı dinlerden gelen etkilerin birbirine kanşmasından oluşmuş bir düşünceler sistemi" olarak adlandırmıştır. Gerçekten de köken itibariyle ne olursa olsun. Şamanizm işlevsel-anlamsal özellikleri ağsından Türk dint sistemi olan Tanncılıktan farklı bir olaydır.

Unutulmamalıdır ki. Türk din düşüncesi "Gök Tann" adı çevresinde oluşmuş bir sistemdir. Yani bu dinî düşünce sistemi "Gök Tann" anlayışı üzerin kurulmuştur. Azerbaycan Türklerinin dilinde bugün bile yaygın bir şekilde kullanılan Tann". bu düşünce sistemini harekete geçiren anlayıştır. Tüm dünya görüşü sistemlerinde olduğu gibi, Tanrıcılıkla Şamanizm arasında da derinden gelen bir bağlılık olduğu için. aralanndaki sının net olarak belirlemek bazen güç olsa da bu anlayışları aynı gibi göstermek de doğru olmayıp yanlış sonuçlar doğurabilir. Çünkü

v.rrçckten de Türk mentalitesi temelinde Şamana-nizme dayanmıyordu. Şamanizm, Türk halk Milliliğine ciddî bir şekilde etki yapmıştır, an- . .ık tannalıga sonradan karışıp onun dini sis-tem pratiğini sonradan oluşturmuş ve böy-Ut < • Türk kültürünün neredeyse t ü m aşa-m.ılannda etkisini göstermiştir.

Şaman *Kıyafeti*

Geleneksel bir cemiyette, ayn kökler-den gelen İki farklı dinî-mitolojik inanç sis-li ini. açık bir şekilde yan yana yaşayamazdı. Es-ki Tüık Şamanizm indeki dünya görüşü ve felse-kıiin temelini gerçek anlamda Türk dinî düşün-ı e sistemi olan Tannalık oluştumrdu ve saman-ların "Gök Tann "ya olan inançlan da bunun ka-nıtlanndan biridir. Sûfiligin kendisi de Şamaniz-min mistik temeli üzerine oturtulmuştur. Araştir-maalar. Şamanizm ile Tannalık arasındaki ilişkiyi, halk sûriligiyle İslam dini arasındaki ilişkiye eşit tAitmaktalar. Etnografîk verilerden edinilen I >il*>ilere göre. birçok Türk topluluğunda Tannalık kültüyle ilgili yapılan törenlere şamanlar alınmıyorlardı. Bu, şamanlann Tann'yla herhangi bir ilişkilerinin olmadığını gösterir. Bunun aynrsı sûfi ve dervişler için de geçerlidir. Onlar da İslam ritüellerine katliamryorlardı. Bu anlamda bir < line Şamanizm adının verilmesiyle, bir dinde Şamanizm unsuriann bu-lunmasını kanştırmak doğru olamaz. Şamanizm, eski Türk geleneklerini yaşatır ve değişik şekillerde sunar. Safevî Şiiliği, eski Türk Şamanızmine yakın bir görünüm verirdi. Böylece Şamanizm, ancak asıl ve gerçek mahiyeti anlaşıldığı zaman, çok ölçülü bir sistem olarak tanınan Türk dinî düşünce sisteminin parametrelerinden biri gibi etkisini gösterebilir. Yani ne kadar Türk diniyle iç içe olursa olsun, yine de o. bu sistemin öl-çülerinden biri olarak kalmakta ve bir sistem olan Türk dinî-mitolojik dünya görüşü çerçevesinde bir yanm sistem oluşturmaktadır.

Şamanizme din adı verildiği zaman unutulmamalıdır ki. eger din veya gerçek mitolojik-dinî sistem olsaydı, kendi ideolojik ve kuramsal

temeli olmalıydı, kesin sınırlan bilinmeliydi, başka dinlere bu kadar kanşmamalıydı ve rastlandığı her yerde birbirine oldukça yakın veya hatta aynı dünya modellerini çizmeliydi. Halbuki köklü sorunlardan hiçbirinde herkesin kabul edebileceği tam bir görüş birliği olamayan bu anlayış hakkında, onun gerçek varlığını bile şüphe altına alacak kadar muğlak, tutkun ve hatta karanlık düşünceler mevcuttur. Eksik bilgi, bilgilenmeyi engeller ve Şamanizm hakkında anlatılanlar içinde bu kadar kanşıklığın olması herhalde bilinenlerin eksikliğinden İleri gelmektedir, ir.

Tüm bunlarla birlikte ne kadar sorunu olursa olsun, parapsikologlannn bile ilgisini çeken bu kendine özgü, evrensel, dinamik dünya görüş sistemi olan Şamanizmin bir din olmadığı kanıtlanmış sayılır. Bilim adamlan, nerede oluştuğu bile tam olarak bilinmeyen ve bilinmesi de zor görünen Şamanizmin, en iyi modelini yaratmaktan da ümitsizler. Bir tarafta "çok tannlığın erken şekli" gibi tanımlanan Şamanizm, başka bir tarafta "psikoanalizmin eski şekli" olarak verilmektedir. Başka bir yerde ise "en eski coşku tekniği" olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçoklannın fikrine göre Şamanizm, sistemi olan bir din olmadığı için ve dinî düşünce tarihinde de hiçbir aşama oluşturmadığı için, herhangi bir dinle aynı ortamda yaşamaya alışabilir.

Bugün Avrupa ve Amerika'da, Şamanizmin kökünün kazındığı yerlerde bile "Neo-Şamanizm" baş göstermektedir. Bu fenomeni, bilincin değişik halleriyle ilintilendirmek, onun geleneksel yöntemlerle araştırmasını imkansızlaştı rmaktadır.

1999 yılının Haziran ayında Moskova'da "Şamanizm ve diğer geleneksel inanışlar" hakkında gerçekleşen uluslararası konferansta, etnograf, belge uzmanı, tarihçi, psikolog ve psikiatrislerle birlikte neyrofiziyologlar, fizik ve matematikçiler de katılmıştı, insan bilimleri alanında çalışan bilim adamlannın on lan anlaması biraz zor olsa da bu olay. Şamanizme tamamıyla yeni bir Ölçüde ve etkin bilimsel değerlerle yaklaşıldığını gösterir. Tüık dinî düşüncesini araştırmak için, böyle karmaşık bir sistemden yola gkmanın ne gibi sonuçlar getireceğini tahmin etmek kolay değil. Çünkü kendi içinde sistemli bir din İrade etmeyen herhangi bir anlayışı, dinî sistemin temeli olarak görmek doğru olamaz, (bak: Tanncılık)

ŞAŞTI AZİZ: Halk kültürü metinlerinde rastlanan bir motif. Kazaklann "Kız |ibek" ve "Alpamış" destanlannda bu ada "Baba Türkti Şaştı Aziz" ı ili ırak rastlanır. O, Nogay kahramanlannın ruhu ve ata cet ruhu sayılır.

Araştırmaalann tahminine göre, "Baba Türkti" ve "Şaştı Aziz" adlan aynı mitolojik karaktere bağlılar. V. Jirmunski'nin fikrine göre ise bu adlar, İslâm'a kadarki cağlarda eski şamanın bir arada kullanılan iki adıdır. "Şaştı Aziz" Ahmet Yesevfnin cetlerinden biri sayılır.

Mitolojik yapılı birçok halk kültürü motifinin büyülü gücünün saçında olduğu düşünülürse, tüm vücudu tüylerle örtülü olan "Baba Türkti Şaştı Azizin niçin en güçlü Kazak evliyalardan sayıldığı da anlaşılır.

ŞER KARİŞAN VAKİT: Türk halklannın geleneksel düşüncelerinde zamanla bağlı çok sayıda inanç ve inanışlar grubu içinde, "ser vakti" hakkındaki düşünceler geniş yer tutar. Türk halklan içerisinde yaşayan inançlarda, güneşin doğuşu ve batışını izlemek iyiye yorumlanmazdı. Güneş battığında çocuğa ad vermenin iyiye yorulmadığı da bu düşüncelerden biridir.

Azerbaycan Türklerinin inanışına göre, "şer kansan zaman"da. Yatılırsa zarar görüleceğine inanılır. Hava kararmaya başladığı zaman, "Kısmet dağıtlryor" denilir. Bu zamanda eli koynunda halsiz durmak ve çocuklan ağlatmak doğru olmaz. Bu zamanda ışık yakmak günah sayılır. Çünkü şer ve kötülüğü temsil eden güçlere karşı, dirençle dayanmak gerekir. Bütün bunlara göre de akşam karanlığının çökmeye başladığı zamana "Şer Vakti" veya "Şer Kansan Vakit" denilir.

"Şer VaktTnde agaç altına gitmek de günahtı ve insana zarar verirdi. Halk inanışına göre, dnler insanı, "Şer VaktTnde sudan geçerken veya eğilip su içerken veya ağaç altındayken vururlar. Halk arasında, "Şer VaktTnde ölülere su verildiğine inanıldığından bu saatlerde su içilmez. Başka bir inanca göre de atalann ruhlannın hatırlandığı akşamlarda ölüler "Şer VaktTnde pay almaya gelirler. Türk mitolojik inanışlannda gece doğan çocuğun uğursuzluk getireceğine inanılır ve bu yüzden de "karataban" adı verilirdi.

"Şer Kansan Vakti" dağınık bir zaman dilimi olduğundan kaosu temsil eden öbür dünya güçlerinin bu düzenli dünyaya müdalıaleleri

daha da şiddetlenir. Altay Türklerinin "körmös" dedikleri kötü ruhlara bağlı inanışlarına göre de bu ruhlar gün batımı ve "Şer Vaktinde daha aktif olurlar. Uyku zamanında can bedeni terk ettiğinden "körmös" canı çalıp götürmesin diye, "Şer Vakti"nde uyumaya izin verilmezdi.

Doğayla uygarlığın sınınna yerleşen ve hayat gücünün olmamasıyla bilinen bazı mekanlar, İşlevsel bozulma veya eksiklik nedeniyle ışıkla karanlık arasındaki görevlerini yerine getirmedikleri bir zaman dilimi olan "Şer Kansan Vakit", kaos-evren ve ölüm-hayat zrdıklannda birinci tarafı sembolize edip. tılsımlı, kaos güçlerinin elinde esir olurlar. Yani "Şer Kansan VakiTte, doga. ölüm ve kaos gibi kötü güçler, ışık-karanlık sınınnı bozarak ışığa müdahale ederler. Bu güçlerin eline düşmemek için. "Şer Vakti'nde yatmamak ve eli koynunda kapının eşiğinde oturmamak gerekiyor.

ŞtŞt: Azerbaycan Türklerinin inanışına göre. bilinmezler aleminden gelen bir kuştur. Şeytanî yapıya sahip olup, sadece geceleri uçan bu kuş. daha çok erkek çocuklara zarar verir. Yalnız kalan çocuğu vurup öldürür. Bu nedenle de erkek çocuğunun altı aya kadar gözetim altında tutulması gerektiği söylenir. Bu kuşun girdiği evdeki çocuk ölür. Kırkı çıkmamış bebeğin karanp ölmesi için sadece bir kez üzerinden geçmesi yeterlidir

"Şeşe", vurduğu çocuğu boğazından vurur. Gelip çocuğa zarar vermesin diye çocuğun yanında Onun adını söylemezler ve çocuğun beleğine iğne saplarlar. İnanışa göre. "Şeşe"yi yakalayan biri, anında öldürmelidir. O'nu öldüren "Şeşe Anası" olur ve "Şeşe"nin vurduğu herhangi bir çocuğun boğazına elini sürerse çocuk kurtulur.

Türk halk demonolojisinin ilgiden uzak kalan birçok motifi gibi. "Şeşe"yle ilgili de ayn bir tanımlamaya gidilmemiştir.

ŞEYTAN: Göze görünmeyen demonik varlıklardandır. Geleneksel görüşlere göre O. ne konuşur, ne de kimsenin gözüne görünür. Adına bazen "İblis" denilen bu ruh. insanlan kirli işlere sürükler. Türk düşüncesine göre, evliyalar ve kutsal lann olmadığı yere "Şeytan" gelir ve o yere çirkinlik, kötülük ve şer ruhu hakim olur.

Araştırmaalara göre. yeraltı ruhlanna "Şeytan'" denilmesi, İslâm'ın kabulünden sonra bir gelenek şeklini almıştır. Efsanelerde, ilk kopuzun Korkut Ata tarafından yapıldığı zaman, ona "Şeytan" yardım etmiştir. Azerbaycan Türklerinin inançlannda, fırtına olduğunda, "Şeytan gelin getiriyor" denilir. Harezm Özbeklerinin geleneksel düşüncelerinde Müslüman "Şeytan" motifi, hiçbir yer tutmamaktadır ve İslâm'a kadarki varlıklar arasında yitip gitmiştir. " Şeytan "in hetonik mekânla bağlılığı ve buna göre de ruhlar dünyasıyla ilgili bilgilere sahip olması, onun çok bilgili olduğu hakkındaki düşüncelere yol açmıştır. Diğer taraftan yeraltı ölüler dünyası ve görünmezler alrmiyte bağlanmasından dolayı. Iran Türkmenleri arasında "Şeytan «,ok bildiği için, bir gözü kör olmuş" iradesi doğmuştur. Köroğlu'nun su v« • yeraltı dünyasryla güçlü ilişkisi de "Şeytan"ın "kör" olma motifinin ı «laya çıkmasına sebep olmuş olabilir.

"Şeytandın tek gözlü olarak betimlenmesi, onun değişken tabiarJılıgını anlatıyor. Bu motifin Gagavuz Türk hikayelerinde tüm şeytanların lideri olan Topal Şeytan" motifi şeklinde ortaya gkması. onun şeytani doğasının başka bir şekilde verilişidir. Yani İster tek gözü, ister topal olması bu varlığın özelliğidir. Müslüman Türklerin geleneksel dinî-mitolojik görüşlerindeki "Şeytan", aynı zamanda boynuzlu ve kuyruklu betimlenir.

ŞİMİLTEY: Altay kahramanlık destanlannda rastlanan mitolojik bir varlık. Bu destanlarda o, ne kadar fanteziyle kaynayıp kanşmışsa da mitolojiden gelen arkaik içeriğini korumuştur. Şor efsanelerinde bu ad "Şebeldey" olarak geçer. O. ölüp-dirilmeler zindri gibi düşünülen zamansal döngüyü ve kâinatın düzen kavramını sembolize etmiştir. O. "anaerkil" olarak adlandınlan ancak tarihi verilere göre var olmamış olan bir dönemle de i lişkilend iril mistir.

ŞULBUS-SULMUS

Altay efsanelerinde "Şemiltey Kan" yeraltı dünyasının sahibidir ve bütün orman, dağ ve su iyelerinin hükmü altında olduğu Ulu Yer Ana ile zıt kutupta yer alır. Yeraltı Alemi ve Cehennem'de olan tüm acayip varlıklar, kocaman devler ve ejderhalar onun hükmü altındalar. O, Altay efsanelerinde cadı, sihirbaz ve şaman kadın gibi betimlenmektedir. O. yeraltı âlemiyie bağlı olan tüm kadın samanlara liderlik eder. Bazen de efsane kahramanının düşmanıdır. İstediği zaman uçup, bulutiann arkasına saklanabilir.Onun "dokuz sajın (yaklaşık on dokuz metre) uzunluğunda" bakırdan olan iğrenç bir gagası var. Onun için mitolojik bir özellik sayılan bu çizgi, daha eski zamanlarda onun kuşa benzer bir varlık olarak düşünüldüğü kanaatini doğruyor. Etkin halk kültürü metinlerdeki karakterlerle mitolojik varlıklar arasında doğrudan bir bağlantı aramak yanlış sonuçlar doğurabilir. Buna göre de her bir halk kültürü olayının etnik-kültürel değerler sistemindeki yerinin belirlenmesi gereklidir "Şimiltey" motifi de bu konuda istisna oluşturmaz.

Yeraltı saltanatına hükmeden bir mitolojik varlık olan "Similtey"de görünen çizgiler, daha sonralan Erlik'in kızlan ve hizmetinde olan kadın samanlarda da görünür. Bir Hakas efsanesinde "Altın Çaga"nın atJannı çalıp, yeraltı karanlık dünyaya götürmek isteyen perinin "Çis Sibildey" adıyla "Şimiltey" adı arasında da benzerlik vardır. O, İşlevsel bakımdan Güney Sibirya halk kültüründeki "Ker Yutpa" motifiyle de yakındır. Her İkisi de önlerine çıkan her şeyi yutmaya çalışırlar. Bu özellikleriyle, onları yeryüzündeki tüm canlılan yutmağa çalışan açgözlü ve doymak bilmeyen ruhlar grubuna dahil etmek gerekir

ŞULBUS-SULMUS: AKay ve Tuvalann dinî-mitolojik düşüncelerine göre, adama 1 olup, tek gözlü, küçük burunlu varlıklar ve kötü ruhlardır Altaylann "şulbıs" ve "çulmıs", Tuvalann "şulbuş" ve Hakaslann "çulme" didikleri bu varlıklar, sadece orta dünyada yaşarlar. Onlann yaşamak için en çok seçtikleri yerler derin mağaralardır. Bu zararlı varlıklar, şekil değiştirip, kılıktan kılığa girebilirler. Onlann hem erkek görünüşlüsü var, hem de kadın. Onlar insanlara zarara verirler. Erkek "şulbuslar" kadınlara, kadın "şulbuslar" ise erkeklere zarar verirler. Albastılarda olduğu gibi onlann da üstesinden ancak güçlü şamanlar gelebilir

Moğolca ve Buryatça'daki "şulmus"un. Al tayca daki "çulbus" ve "çulmuus"ean alınma olduğu ve hatta Iran kökenli olduğu söylense de İçeriğine göre bu varlıklarla bağlı düşüncelerin Moğol hal klan arasında ve onlann komşusu olan Sayan Türklerinin yaşadıkları kültürel çevrede yaygın olduğu gerçeğine dayanarak, bu alınmanın tam ters yönde cereyan ettiğini söylemek bile mümkün olur.

Moğol mitolojik metinlerinde "şulmas" ne çoğalan, ne yaşlanan ne de artan bir ihtiyar cadı görkeminde betimlenir. Bu varlıklann tüm güçleri kızıl saçlanndadır. Bu özellikleri itibariyle onlar, albastı motifiyle de kanştınlabilirier. Bazen Eriik'in hizmetçileri olduklan söylenen bu varlıklann adı. Moğol efsane geleneğinde bazen "mangus" adının eş anlamlısı olarak bile verilir. Bazen Mangus un annesi, kansı veya hatta kızı olduğu söylenir. Değişken doğaya sahip bu varlıklarla. Altay inanışlanndaki mitolojik "Yelbegen" motifi bazen kanştınlsa da geleneksel halk inanışında onlann İşlevleri birbirinden çok farklıdır.

ŞURELE: Voigaboyu Türklerinin demonolojik inanışlannda, tek gözlü, tek ayaklı ve tek kollu betimlenen hetonik bir şeytan. Adının eksik anlamı da bundan kaynaklanır. Başkurtlar arasında anlatılan hikayelere göre, O bir orman iyesi ve orman ruhudur. Demonolojik inanışlara göre Onun vücudu kılla kaplıdır ve uzun nmaklan vardır. Bu özellikler O'nun hetonik dünyaya ait olduğunun bir göstergesidir. Adının anlamıyla da "guryabani" gibi değişken tabiattı motifler kategorisinden olduğu gözlenir. Halk kültürü kaynaklan ve etnografik veriler, bu ruhun, iyeler ve göze görünmeyen gizli doğa güçleri gibi, koruyuculuk işlevi yüklenerek, insanlan koruyan mitolojik varlıklardan biri oluğunu gösterir. Tatarlar içinde kendi kökenini "Şurale'ye bağlayan soylar bile var.

"Şurele", oynamayı seven biridir ve karşısına çıkan herkese, oyun oynamayı teklif eder. Eğer biri bilmeden bu teklifi kabul edip onunla oynamaya razı olursa. O. bu insanı ölene kadar gıdıklar. Bu. tarihin derinliklerinde onun yeraltı dünyasıyla baglannlı olarak ölüm getiren bir motif olduğunun göstergesidir. O çok da akıllı değildir ve insanlarla girdiği mücadelelerin çoğunu kaybeder. Eski putperest Bulgariarda ölüm tanrısının adı "Alp Sureli" idi.

Şürele, şürelle ve şürali adlan Başkurt. Çuvaş ve Tatar halklan arasında yayılmıştır. Bu şeytanî varlığın adı. anlam itibariyle Çuvaşlardaki "Ar çun" motifinin adına yakınlığıyla fark edilir. Her iki adın da temelinde "eksik" anlamına gelen "çura-şura" kökü vardır. Eksik olmalan demonolojik inanışlannda onlan şeytânı âlemle Üişkilendirir. Bu anlamda değişken tabiatlılık ve eksikliğinin ifadesi olan bu şeytanî adı, ilk doğaları unutulduğu için değil, şeytanî doğaya sahip olduklan için almışlar. Yani bu adın içinde onlann mahiyetleri de saklıdır. Bu özellik onlarla birlikte "Yanmtık", 'Tepegöz" ve benzer mitolojik varlıktan da diğer mitolojik sistemlerden iyi tanıdığımız "Siklop" motiflerine yakınlaştınr. Bu çeşit motifler ise Türk ve Moğol mitolojilerinde oldukça geniş yer tutmuştur.

ŞULEN: Eski Oğuz boylannda kurban ziyareti ve genel kurban yemeğinin adı. Eski Türklerin hayatındaki en büyük âyinlerden biriydi. Bu anlayış, eski Oğuzlann dili ve etnografik özellikleriyle doğrudan bağlantılıdır. Dede Korkut boylannda da bu sözcük, her çeşit yemek misafirliği anlamında değil, belli bir niyetle veya herhangi kutsal biri için verilen genel ziyafet içeriğine yakın bir anlam ifade etmiştir. Oğuzlann dilinde her türlü ziyafet için, eski Türkçedeki "toy", "toylamak" ve "konaklamak" gibi sözlerden yararlanılırdı.

Dinin en ilkel şekillerinden, en gelişmiş düzeyine kadar rastlanan bu kurban törenlerinin temelinde, ziyafete katılanlar arasında, "il içi bir ortaklık" ve "genellilik" düşüncesi yatmaktaydı. Dede Korkut Oğuznamelerinden de anlaşıldığına göre, tüm halka verilen genel bir ziyafet olan "Şulen" zamanında Oğuzlar, ilin âdeti gereği, ağca koyun keserlerdi. Onlann "Şü!en"lerini diğer topluluklann kurban ziyafetlerinden ayıran bir konu vardır. Bu topluluklann kurban ziyaretlerinde her boya, kurbanlığın bir organı verilirdi.

Etnografik özellik taşıyan "Şulen" sözcüğü, sonraki dönem Azerbaycan edebî Türkçesinde belli konumlarda kullanılmıştır. Halk dili şivelerinde "şulen elemek" şeklinde "malını dağıtmak, sen/etini paylaştırmak" anlamında kullanılır ve aynca bir de "bolluk" anlamını ifade eder. Bu anlamlar dolaylı yoldan olsa da bu sözcüğün ilk çağlarda daha çok eski bir âdet veya törenle bağlı olduğunu gösterir.

T

TAKVİM **MİTLERİ:** Kozmolojik çağ düşüncesindeki zamanla bağlı gülüşler bütüncülünü aktaran mitolojik metinler. Arkaik mitolojilerde çok ***fazla*** olmasa da gelişmiş mitolojik sistemlerde, kozmogonik mitlerin yanı sıra bu mitler de önemli rol oynarlar. Takvim mitleri, ırkın günlük yaşamı ve cemiyetin hayatını düzene sokmak için, onlarla doğrudan kaldıktadır. Mitolojik alanı oluşturan diğer mitolojik metin tipleri ve mevsim törenleriyle ilgili olan bu mitlerin kökeni, bazen yanlış olarak insanların doğa olaylannı anlamakta güçlük çekmeleriyle ilintilendirilm iştir.

Etnik-kültürel birliğin dün, bugün ve gelecek zaman hakkındaki düşüncesini, kavrama tarzını ve zaman birimiyle ilişkilerini en doğru biçimde aktaran metinler de yine bu metinlerdir. Gündelik hayat ritimlerini programlaştıran takvim mitleri. ırkın tarihî hafızasını da düzenler. Doğa alemiyle ilişkileri ve evrensel ölçekteki dönemsel tekrarlanmalarla onun ritimlerine uygun davranış tarzını düzenleyen de yine takvim mitleridir.

Kâinattaki döngünün aktanldığı takvim mitleri, zamanı kavrama bakımından genel tipolojik çizgilerle birlikte, etnik-kültürel özellikleri de kendinde banndınr. Bu zamanlar, mevsimler, aylar, günler ve bayramlar gibi belirli bölümlere aynlır. Türk geleneğine göre bu takvimdeki en küçük zaman dilimi gündür. Bu zamanın olumlu ve olumsuz olarak kavranan kısımlan vardır. Tanyerinin ağardığından başlayarak güneş batımına kadarki zaman dilimi olumlu, bir bütün olarak görülen gece ise olumsuz zaman dilimi olarak kavranır.

Kaşgari'nin anlattığına göre. Türklerde haftanın yedi gününün de adı yoktur. Çünkü hafta denilen zaman dilimi islâm'dan sonraya rastlar. Müslüman olmayan göçebe Türkler, yılı dört bölüme ayınp, bu bölüm-

On iki Hayvanlı Takvim, (Altay.XIX. Yüzyıl)

lerin her üç ayına da bir ad verirlerdi. Azerbaycan Türk takvim mitlerinde, aylar olmadığı için. eski insanlann yılın günlerini kanştırdıklanndan, bunun için de yıllan aylara bölerek takvimi düzene sokmalarından bahsedilir.

Türk takvim mitlerini araştıran mit bilimcileri, Türk etnik-kültürel geleneğinde başlıca bir takvim sistemi olduğu sonucuna varmışlar. Bu, on iki hayvanlı ünlü Türk takvimi ve bu takvimle bağlı olan "Bahar Bayramı "dır (Ergenekon. Nevruz). Takvim mitlerinde, insanlann yılların adlandırmasının nasıl yapılması gerektiğini bilmedikleri bir zamanda, bilicilerin Nevruz Bayramı'nda toplanıp geziye çıkarak yıllara ad vermelerinden bahsedilir, (bak: Zaman)

TANRİ: Türk din düşüncesi tarihi boyunca bilinen ve prototürklerin etnik-kültürel tarihinin en arkaik evrelerinde bile var olan eski bir anlayış. Türk halklannın en eski mitolojik inanışlarına ait olup, dinî-mitolojik sistemin merkezinde yer alarak manevî-ruhani gücün tek bir kaynağını bildiren bu anlayış, gök ruhu "Yüce Varlık" hakkındaki animistik (bir dinsel inanca göre, doğadaki tüm varlıklann. hayvanlann ve bitkilerin ruhlan vardır) düşüncelerle bağlıdır. Ancak Türk mitolojisine dair son araştırmalar, "Tann" anlayışının gökle yerin birliği şeklinde düşünülen ilahî düzen ve bu düzeni yaratıp, yaşatan ulu güçle bağlı olduğu kanaatini uyandırmıştır.

Türk dininin eski Yunan veya Roma özelliği taşımaması, Türk Tann anlayışından da açık bir şekilde görülmektedir. Bu anlayış aslında "kenetten de yaratılmış olan. hiçbir şey yaratabil em eyen putlar"a yakın bir anlayış, hiçbir zaman olmamıştır. Bu anlayışın "tek tann" mazmunundan çıkıp, "tannlar" şeklinde bir ilahi varlıklar kategorisini bildirmesi, sonraki çağlara rastlamaktadır. Ancak birçok ilahi varlığın "tannlar"

.Mİıyia ortaya gkması ve gizli doğa güçlerine ve koruyucu ruhlara b-ngri" denilmesi, bilim adamlanna göre "tok tannlı" **bir** sisteme gelişten değil, anlamsal genişlemeden kaynaklanır ve daha alt seviyeli İlahi varlıklara ait olunup. Türk tanrıcılığının gerçek içeriğine gölge düşürerek onunla zıtlık oluşturacak bir şekil almıyor. Buradaki Tann" adı, [1] ulgenler". "erlikler", "hudaylar". "yayıklar", "albıslar-aibıstaar" ve "teyriler"de olduğu **gibi.** aynı özellik taşıyan diğer varlıklara da ait olmuştur. Araştirmaalar. Buryat-Mogollarda "tengriler" hakkında var olan mitolojik ve halk kültürü konulannı, doğrudan Tannalık ile bağlantılı görmüşler.

Eski Türkçede Tengri" şeklinde olup. "gözle görünen gök" ve "Allah" anlamlan ifade eden bu kavram, ilk ve ilahî başlangıa bildirir. Alemdeki her şey ona bağlıdır ve onun aynlmaz bir parçasıdır. Ancak bu bir panteizm de değildir. Görünen âlemin sulan, dağlan ve ağaçlan kendi sembolik özellikleri ve Tann'nın işlevlerinin iradedsidirier. Dünyanın kozmolojik modeliyle çok sıkı bir ilişkide olan Tann" anlayışının sözcük itibariyle "gök. sema" anlamlarına da gelmesini temel alan birçok araştırmacı, onun "Gök Tann" demek olduğu fikrini ortaya atmıştır.

Eski Türk düşüncesinde Tann'nın ululuğunu anlatan birçok vasıf vardır. Hunnularda "Çenli" şeklinde rastlanan Tann (Tengri) anlayışı. "Allah" anlamında "Dingir" şekliyle Sumerce'de de kullanılmışnr. Mitolojik ve dindlik yorumlan bakımından aynı terimin Sumerîerin dilinde de var olması, eski Sumer-Türk dili alışverişleriyle açıklanabilir. Tüm gök ve onun sahibi" anlamında Tayan" şekliyle Çİnceye de geçen bu kavram, tüm Türk dillerinde mevcuttur. Bu kavram Yakutçada Tangara", Kumandince'de Tegre", Tengere", Tegri" ve Tengre". Karaimcede Tangn" ve Tan ri", Çuvaşcada Tura". Kırgızcada Tengir". Karaçay-Balkarda Teyri". Tatarlarda Tere" ve Tengre". Hakascada Tıgir". Turalarda "Deri" ve Azerbaycan Türkçesinde Tann" ve Tan" şeklindedir. Yakutlardaki Tangara" kavramı, Tann" anlamıyla birlikte hayırsever doğa ruhlannın genel adını bildiren bir kavram olup. "Ayıı" sözcüğüyle aynı anlamı "içirmektedir.

Verbitskİn'in Aİtaylann yaratılış çağıyla bağlı geleneksel inanışlan hakkında verdiği bilgiler arasında "May Tengri" adında ezelî ve ilk ruh

anlamlı bir varıık yer alır. Altay Türkleri ona Tengri Kayragan" da demişler. Burada Yaratan Tann'nın bir vasfı olarak verilen "Kayragan" sözcüğüyle O'nun koruyucu gücüne gönderme yapılmaktadır.

Tonyukuk yazıtında da ulusal niteliği olan bir TürkTannsı" anlayışı var. Köken itibariyle Türk yaratılış mitlerine bağlanan bu kavramın eski Türklerdeki adına "Kök Mengi Tengri" (Ebedî Gök Tann) şeklinde de rastlanır. Göktürk yazılannda Tengri Teg Tengri" sözleri "Göğe benzeyen Tann" inanışının iradesi olarak yorumlanır. Yenisay yazıtlannda Tengri El" denilmektedir. Buradaki Tengri". Ulu Tann'nın bir vasfı olan "ebedî" anlamına uygun düşer.

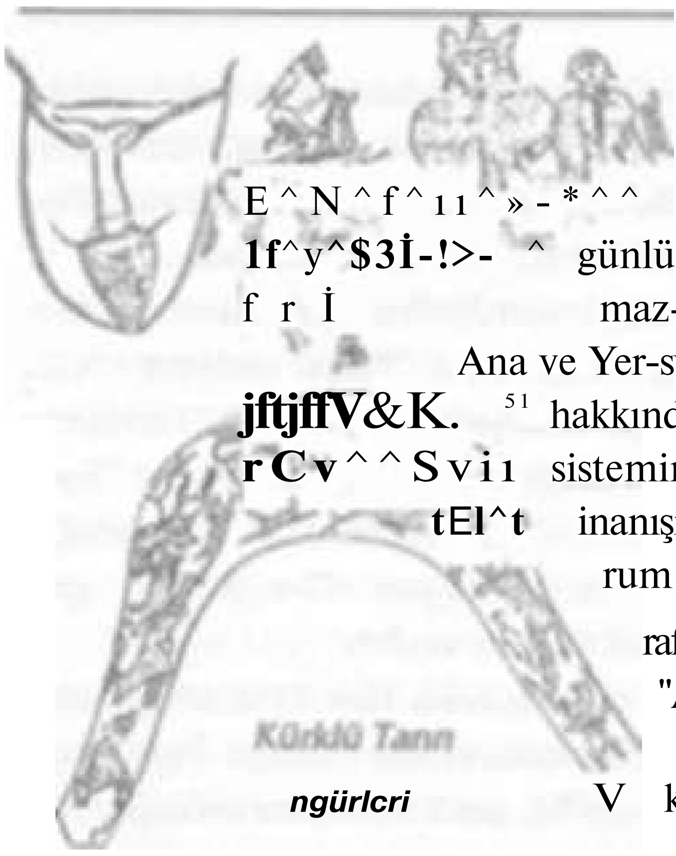
Tengri Han" adı, onun batı Türklerinde en ulu varlık olarak bilindiğini gösterir. Hazariann en büyük ilâhlanna Tangri Han" denilirdi. Ancak birçok araştırmacının de katıldığı bir fikre göre. bunun tannlar içinde hakim konumda olmak gibi bir anlayışla hiçbir ilgisi yoktur. Bunlara "tengriler" denilmesi, çok tannlılığı değil, bu ad altında düşünülen mitolojik varlıklann gök ruhlannın bir kategorisi olduklannı bildirir. Örneğin. Moğol inanışına göre. Tengri" denilen bu varlıklar, başlanndaki liderleriyle birlikte gökyüzünün on yedinci katında yaşarlardı. Moğol Şamanizminde aynca "Han Monhe Tengri" (Ebedi Gök Tann) ve "Atağa Tengri" gibi şekilsiz motifler korunmuştur. Bazı versiyonlarda ise TengrTnin "Etugen" ana İle birlikte denizden ortaya çıktığından bahsedilir. Orta çağlardaki Moğollann dilinde Tengri". "Monhe Tengri" (Ebedi Gök) şeklinde de kullanılmıştır.

Ibn-i Fedlan'ın anlattıklanna göre. Oğuzlar herhangi bir zoriuk karşısında başlannı gökyüzüne kaldınp, "Bir Tengri" derlermiş. Sonraki dönemlerin kaynaklannda da her zaman ilk önce "Ulug TengrTnin adı anıldıktan sonra söze başlanırdı. M. Kaşgarî, Tengri" sözcüğünü doğal olarak "Ulu Tann" gibi anlamlandınr. O daha sonra Müslüman olmayan Türklerin din adamlannın Tengri "ye tapmalanndan. O'nun memnun olmadığını anlatan bir savı örnek göstererek, "Başı batmış kâfirler, göğe Tengri' diyorlar. Bu insanlar yüksek bir dağ, büyük bir ağaç gibi ne görürlerse adına Tengri' derler ve bu gibi nesnelere secde ederler. Bunlar okumuş insanlara Tenğrigen' derler. Bunlann azgınlıklanndan Tann'ya sığınarak" diye ekliyor. Dede Korkut Kitabı'nda da "Yonma

ağaç tanğnlı... kafir" iradesi geçmektedir. Hazarların soyundan gelen Karaimlerde de bazı kaynaklara göre. yüzyıllardır ağaç gövdesinden yapılmış kutsal tengriye tapılırdı. Ulu ağacın, Tann'yı temsil etmesi bakımından Azerbaycan'daki 'Tannaltı" pirinin adı da anlamlıdır. Tabii ki burada tapılan şey agaan kendisi değil, sembolize ettiği Tann'dır. Burada da görüldüğü gibi, Türk düşüncesindeki 'Tann" anlayışı, "Ulu Ağaç" ve "Ulu Dağ" (Tengri Dağ) gibi anlayışlan da içerirdi. Türklerde ı ılu dağlar Tann'nın ilâhî niteliklerini taşıdığı için aynı adla anılır ve Tann Dağı" olarak kutsal sayılırdı. Tann adı Azerbaycan'daki "Cingirdağ" (Tann Dağı) adında da korunmuştur. 'Tengri Kağan", 'Tengri Elim" gibi ifadeler ise anlayış olarak Tann'nın ululuğunun vasfidır.

Hiçbir zaman şahıslandın!mayan gök kaynaklı Türk Tann'sının sadece kendine benzerliği vardır. Göktürk yazılanndaki 'Tengri Teg TengrTnin anlamı da budur. Tann'nın görünüşü, şekli ve biçimi olduğu hakkında eski Türklerin dinî düşüncelerinden kalma hiçbir iz mevcut değil. Çünkü Türk Tannsı başından beri manevî bir ruh anlamı kazanmıştı. Dede Korkut Kitabı'nda da sırf bu inanışın izi olarak. "Yucalardan yucasanl-Kimse bilmez necesen'.-Göridü Tanğn!" denilmektedir. Tann'nın yeri göklerdedir. Her zaman tek bir Tann'ya inanmış olan Türkler, bu yüzden gökyüzüne de Tengri" veya Tenri" diyebilmişler. "Kök Tengri" mavi göktü. Maddî bir varlık olan gök ve "yeri, göğü yaratan Tann" hakkında bazen aynı deyim kullanılmıştır. Onun için de eski Türklerin ne zaman "Yaratıa Tann", ne zaman "mavi gök'ü kastettiklerini anlamak araştırmacılar için her zaman zor olmuştur.

Eski Türklerde yemin edildiği zaman, göğe de yere de yemin edilirdi. Bu yeri ve göğü yaratan olarak da tek bir Tann düşünülürdü. Tek Tann'ya İnanıldığı içn, "inanç ve düşünce alanında da birlik görünürdü. Göktürk yazılannın sımnın çözülmesi, ilk olarak "Tann" sözcüğünün okunabilmesiyle mümkün olmuş, bu da tannnın bir lütfü sayılmıştır. Türk mitolojik düşüncesinde sonsuzluk ve ölümsüzlük sadece Tann'ya mahsustur. Bu düşünceye göre, O'nda yaratılmışlara özgü bir durum olan doğmak ve doğulmak gibi bir özellik yoktur. Yani Tann ne doğmuş, ne de doğulmuştur. Onun için de Türk Tannsı yaratılış itibariyle Hint mitolojisindeki Brahma gibi varlıklara asla benzetilemez.

Eski Türk metinlerinde de göründüğü gibi, Tann gözle görünmez ve normal insanlann günlük hayati an na da asla kanşmaz- Üç Kuıbustan, Yol Tengri. Ateş Ana ve Yer-su Ruhlan'nın onun evlattan olma- [51] hakkındaki inanış ise Türk dini-mitolojik sisteminin ölçülerine uymamaktadır. Bu inanışı, destekleyen ne bir mitolojikyorum var. ne de herhangi bir etnografik veri. Bu anlayışın "Kün Tengri", "Ay Tengri" ve "Kün Ay Tengri" şekillerine de sadece Mani dinini kabul eden Uyguriarda rastlanır ve geleneksel Türk dini-mitolojik düşüncesinde bu iradelerin bir yeri yoktur. Türklerin güneş. ay. yrldrz ve yıldınm gibi kavramlara olan inançlan "ise doğal olarak Tann kültüyle ilgilidir.

Tann. Allah demek değildir" gibi iddiaların hiçbir bilimsel dayanağı yoktur ve Türklük bilimine de yabancıdır. Müslümanlığı kabul eden Türkler, eski Tann adını, vasıflanyla birlikte yeni dinlerinin Tanrısı anlamında da çekinmeden kullanmışlardır. Kuran çevirmeni olan tüm Türk-Müslüman yazarlar, Tengri-Tengri (Tangn-Tann-Tan) kavramını "Allah" anlayışının karşılığı olarak kabul etmişler. Dede Korkut Kitabında da Allah ve Tengri anlayışlan "Cümle âlemi yaratan Allah-Tengri görklü" cümlesinde yan yana kullanılmaktadır ve bu yüzden de Kuran, Tann Bilimi" olarak adlandınlır: "Yazılıp, dizilip gökten indi Tengri ilmi Kuran görklü." Bazı araştırmalarda rastlanan, Türk Tann anlayışının oluşumunda ve hatta Tanrıcılıkla bağlı mitolojik metinlerin ortaya çıkma zamanında "Rikveda" metinlerinden de yararlanılması fikri ise tamamen mantık dışıdır.

Eski Türk cemiyeti, geleneksel bir cemiyetti ve ebedî gücün kaynağı olan Tann'ya adanan törenleri cemiyet liderinin kendisi gerçekleştirirdi. Eski Türklerin dini de sırf Tann fikrinden doğmuştu. Akay-Sayanda

lon dönemlere kadar yapılan toplu kurban törenleri de sadece Tann M lına yapılırdı. Yaratılışın düzenini devamlı olarak sağlayan Türk tannsı, I bıkanlar ve beyleri yükseltmek için değil, Türk ulusunu yükseltmek için hakanlara "kut" gönderirdi.

Eski Türk düşüncesindeki Tann anlayışı, yanlışlıkla bazı araştırmalar-la "Cezayı ahrete bırakmayıp, en küçük hataya bile göz yummayan ilahî varlık" olarak tanımlanır. P. Karpini ise Tatarlarda, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olarak tek Tann'nın göründüğünü ve bu lann'nın cezadan çok mutluluk getirdiğine inanıldığını çok Önceleri yazmıştı. Gerçekten de Türk Tann'sı düşünce ve davranışlarda insanlara İK'lli bir serbestlik ve belli bir yere kadar irade özgürlüğü vermiştir. Buradaki davranış tarzı artık insanın kendisine bağlıydı ve onun bütün davranışlannın değerini de tarzına uygun olarak Tann'nın kendisi verecekti.

Iran mitolojisinde yerin ve göğün kendi sahibi ve yaratıcısı olduğu lıalde ve üstelik ikisinin arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir savaş olduğu halde, Türk dinî-mitolojik düşüncesinde yerin ve göğün tek bir yaratıcısı vardı. O daTann'ydı. Eski Türkler tek Tanncılardı. 6. yüzyıldaki Menandr'ın yazdıklarına bakılırsa, her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı gösterilse de kainatın yaratıcısı olarak tek Tann'ya inanılırdı. Bizans tarihçisi Feofilakt da Türklerin tek bir Tanrıya inandıklannı, onu yerlerin ve göklerin sahibi bildiklerini ve onun için kurbanlar kestiklerini yazıyor. Dinin kaynağıyla bağlı en önemli fikirlerden biri de sırf tek Tann inanadır. Türk Tann'sının, en büyük gök ruhu olarak göğün en üst katında mesken tuttuğu, hatta cadın bile olduğuna dair iddialar ise başka sistemlerin etkisiyle geldiği için, Türk etnik-kültürel gerçekleri tarafından onay [anmamaktadır.

Eski Türkün Tann anlayışı, tannlannı kalpleriyle değil, gözleriyle kavrayan Yunanlılar veya dinî inanışlannın temelini korku ve tehdit üzerine kuran diğer halklann Tann anlayışından farklıdır. Hiçbir etnografik özellik taşımayan bu anlayışın kendi ölçütleri vardır. Bu bakımdan Ebülgazi Bahadır Han'ın Türk Şeceresi" adıl eserindeki bir sahne oldukça ilginçtir. "Cengiz Han. ona bilgili ve okumuş birini göndersinler diye Buhara'ya haber yollar. O bilgeye soracağı birçok şey vardır. Buhara halkı da

Gazi Eşref adlı birini bir danışmanla birlikte hanın yanına gönderirler. Han. 'Sizler nasıl Müslümansınız?' diye sorar onlara. Onlar da derler ki. Biz Müslümanlar Huda'nın kullanyız. O tektir ve benzeri yoktur." Cengiz Han. 'Ben de Tann'yı bir bilirim' der. Onlar. 'Peygamber Tann'nın elçsidir ve Yüce Tann. buyruklannı yetiştirmek için onu göndermiştir" derler. Cengiz Han, bu sözleri de kabul eder. Son olarak onlar derler ki. Huda'nın Mekke adında bir yeri var. gücümüz yeterse oraya gideriz.' Cengiz Han artık bu sözleri kabul etmez ve Bütün Alem. Huda'nın yurdudur. Bir yeri ayınp oraya gitmek nedir?"

Ebu Dulef in "Seyahatname"sinde de Oguzlann putlarının olmadığı anlaşılır. Yani. eski Türklerde putlar ve ilahlar yoktur, sadece tek bir Tann var. Emin El Razi. Hazerlerden bahsettiği zaman. "... fakat göğün Tannsı diğer tannlardan daha büyüktür" der. Buradaki diğer tannlann ölçüleri farklı olup. daha çok iye olarak bilinen koruyucu ruhlar ve evliyalara uygun düşüyor. Oguzname'de de Tann'yı gözle görmüş kimse yok. Akılla bulurlar" ve Tann nişan koyduğu kuldan korkmak gerek" denilmektedir. Göktürk yazı lan nda da Tann. ezelî ve ebedî olup. her şeyin yaratıcısı olan bir güçtür ve cismanî olarak gök denilir.

Bir bahşı duasında, "İlk önce göğü yaratan Tannm! Ondan sonra yeri yaratan Tannm!" deniliyor. Eski Türklerde her şeyin yaratıcısı olan tek Tann İnana oldukça güçlüydü. Onlar, güneşe ve aya değil, onlan yaratan Tann'ya secde ederlerdi. Türklerde göğün ruhu sayılan, yeri ve göğü yaratan ulu bir güç olarak bilinen Gök Tann'nın adına hiçbir tapınak yapılmamıştır. Çünkü tüm yerlerin ve göklerin aslında Tann'nın olduğuna inanılmıştır. Eski Türk dinine göre. yaratılmış olan her şeyin yaratıcısı ve koruyucusu olan ulu varlık Gök Tann ile kul arasında, insanoğlu aracı olamazdı. Kurt. ağaç, ışık ve dag gibi varlıklar ise olsa olsa Onunla insanoğlu arasında sadece köprü yaratabilecek sembolik görüntüler olabilirdi, (bak: Tannalık)

TANRI OĞLU: (bak- Gök Oğlu)

TANRICILIK: Eski Türklerin dinî-mitolojik görüşlerinin ifadesi olup, Türk mitolojisi zemininde oluşup. Türk mitolojik düşüncesinin temelini oluş-

turan ve daha elerin kökleriyle kozmogonik mitlerde yansryan bu inanç • • İsteminin başlıca özelliği kainatın bir bütün olarak kavranılmazdır. Bu- I . K U en ulu varlık olan Tann kutsal bilinip, tüm durumlarda göğe baglı- ılıı Tanncılıkta Ulu Yaratan ile ilişkide olan herhangi bir varlıktan söz >• hlmez. Eski çağlardan beri mevcut olan bu din geleneği, tektannlı İnanç sistemi olarak ortaçağ kaynaklarıyla da desteklenmektedir. Bazı- l.uı ise tanncılığın. ilk düalist (İki Tannalık) dünya görüşünden oluştuğu- nu bile söylüyoriar. Büyük göçebe Türk topluluklannın dinsel dünya gı «rüşünün temel sütunu olan bu inanç, bazen hatta büsbütün farklı ge- leneklerle de karıştırılır. Bazı araştırmacılara göre. şaman mitolojisi de tanrıcılığın manevî mirasının bir parçasıdır.

En ulu varlık oian Tann'dan başka koruyucu ruhlann da Tann sayıl- 11»asıyla tannalığa. çoktannlı bir din görüntüsü bile verilmiş ve edebi- yatlarda bir Türk tannlar topluluğu yaratılmıştır. Halbuki bu ruhlar tüm Killerde, Tann katından her zaman daha aşağı seviyelerde olmuşlar. Çünkü Türk Tann'sı tektir ve ortağı yoktur. Hatta bazı durumlarda Tann nitelikleri taşıyan Ülgen ve Kuday da ebedî gök oğullan yerinde görü- nürler. Bunun için de geleneksel Türk kültüründen bahsedilirken, bu kültürün doğasına aykın olan Ter Allah". "Gök Allah", Tann Oğlu". Su Tannsı". "Dağ Tannsı" ve Toprağın Rabbi" gibi ifadeler yer bulamı- yor. Geleneksel Türk kültürünün kendi doğasından gelmeyen ve din düşüncesini doğru, düzgün bir şeklide aktaracak gücü olmayan bu ifa- delerle, bilerek veya bilmeyerek, Türk dinine çoktannlı bir tektannlılık kılıfi uydurulur.

Halbuki birçok tanndan bahsedip "tannlar" diye adlandırdıktan bu varlıklar. Yunan ve Rum lann dininde olduğu gibi. Türklerde bir tannlar topluluğu oluşturacak tek genel bir sistemde birleşmem işlerdir. Yani "Eski Türk panteonu" ifadesi de hiçbir şekli de geleneksel Türk cemiye- tinde etnik kültürün aynlmaz bir parçası olan din anlayışını tanımlaya- mıyor. Tam tersine, onu putperestlik tipinde çoktannlı bir din görünü- şüne büründürerek. onu dini-mitolojik sistemi birbirine bağlanmayan, her biri ötekisiyie zıtlık oluşturan inançlar toplamı gibi aksettiriyor.

Türk dinî-mitolojik düşüncesinin mahiyetinde olup, onun yapısını belirleyen Tannalık, "yazılıp, dizilip, gökten gelen Tann bilimi", yasalar-

dan oluşmuş gökten inme bir kitabı veya bir peygamberi olmayan, bir dindir. Elbette, hiçbir dinî sistem, tek bir tanrıya inanıştan ibaret olamaz. Bu bakımdan Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde de en ulu varlıktan başka, daha aşağı seviyelerde bilinen ancak O'nun varlık veya gücüne hiçbir şekilde gölge düşürmeyen diğer kutsal varlıklar, iyeler, nıhlar ve evliyalar da her zaman var olmuşlar. Daha sonralan Şamanizmin yayıldığı zamanlarda Tannalık sistemiyle bağlı bazı törenler, Şamanizm törenlerine de aynı seviyede geçiş yapmıştır. Bu durum, Türk düşüncesinden gelen süreçle ilgilidir. Yakutlarda tannalığın bir izini yaşatan Tangara Kayra Han ile şamanın çok bir bağlılığı yoktur. Sibiryalı Türk halkalannın gerçekleştirdikleri bazı törenlere şamanlann çagınlmaması ise bu ritüelin, Şamanizmle değil, Tannahkla ilgili olduğunun kanıtıdır. Halbuki birçok araştırmada, Tannahkla Şamanizm arasında hiçbir fark koyulmuyor. Genellikle Türk dinî inanış sisteminden bahsedildiği zaman, çok değişik yorumlara yer verilir. Bunlardan biri de Erlikle Bay Ülgen'i karıştırmakla, eski Türk dinî sistemine bazen düalist bir din görünümü vermek veya Hıristiyan tektannlığı uygulama şeklinde kendini gösterir. İslâm'ı kabul eden Türklerin o güne kadarki dinî inanışlanndan putperestlik olarak bahsetmek de bu yanlışlıklardan biridir.

Aslında Türklerin cemiyet hayatındaki düzenlerinin kendisi de dünya düzeninin bağlı olduğu Tann inanandan gelirdi. Eski Türkler Tann'nın her şeye kadir bir güç olduğuna inanırlardı. Başlangıanı yerle göğün bir bütün oluşturduğu dinsel düşünceden alan "Gök Tann" inanışı, tannalığın kendisiydi. Geleneksel Türk cemiyetindeki din inana, kültürel temele dayanan eski Yunan sisteminden ve mucizeye inanan üzerine kumlu olan diğer dinî düşünce sistemlerinden farklıydı.

Türk halklannın dinî-mitolojik inanışlannın geniş bir görüntüsünün ortaya gkmasını zorlaştıran nedenlerden biri, eski Türk diniyle ilgili başlıca kaynak]ann elde edilmesinin zorluğundan kaynaklanır. Bu bilgiler, komşu halklar ve onlann yazdığı salnamelerden öğrenilebilir. Ancak bu bilgiler çoğunda hakim olan ulusal veya dinî fanatizm duygusu, geçerliliklerini tartışma konusu yapabilir.

Türk dinî dünya görüşü, çeşitli etkilere maruz kaldığı için, bu sisteme dair terminoloji gerektiği kadar korunamamıştır. Hatta tannalığın

ibadet usulleri hakkında bile sistematik bir bilgiye rastlamak zordur. Bunun için, bütün bir dini-mitolojik sistemi ve din düşüncesini, yalnız Tengri", "Yer Sub", "lduk". "Umay" ve "kut" gibi terimlerle irade etmek oldukça zordur. Altay ve Yakut Şamanizmini eski Türk dinî sistemiyle aynılaştırmak, en azından onun için doğru olmayabilir. Çünkü Türk halklan hiçbir zaman bu şekilde bir dinî birlik içerisinde yaşamamışlar. Tannalık bir kült olarak, tüm Türk boy ve soy lan arasında evrensel nitelik taşımıştır.

Elbette Şamanizm, Türk dinî düşünce sistemine yabana bir olay değildir. Ancak Türk dinî düşüncesi, çok ölçekli bir sistem gibidir ve Şamanizm de bu ölçeklerden biridir. Savaşmayı ve kan dökmeyi kesinlikle reddeden Mani dinî ise dövüşken ve akına ruhlu olan göçebe Türklerin hayat tarzına ve felsefelerine uygun gelmeyen bir dinî sistem olarak, Türk dinî sisteminin gelişiminde ancak bir aşama sayılabilir. Eski Türklerin kendi dinlerine ad vermemeleri, onun 'Toyonizm". "Şamanizm" veya "Kara İnanış" gibi takma adlarla anılmasına yol açmıştır. Tannalığı bir tarara bırakarak, Türklerin eski dinlerine düalist bir nitelik kazındırmak da Türk din tarihine gölge düşürür. Eski Türk dinine dair araştırmalarda, normal halkın "Gök Tann'ya. üstün sınıflann ise atalara tap tıklan na dair fikirlere bile rastlamak mümkündür. Ancak etnik-kültürel sistemin doğasını anlamak bakımından böyle bir fikir kabul edilemez, j. P. Ru, dinle iç içe yaşayan eski Türklerin dinini, yanlış olarak Moğol etkisiyle yeniden canlandınlmış olan bir Şamanizm şekli olarak değerlendiriyor.

Genellikle eski Tüık diniyle bağlı, mitolojiyi ilgilendiren çok sayıda sorun var. Eski Türk dinine Şamanizm denilemiyorsa, ne ad verilmelidir? Bir din kendine özgü olan anlayışlarla değil, başka bir dinin terminolojisiyle açıklanmaya çalışıldığı zaman, bu dinî anlayışın kalıbına sokulmuş olur ve anlaşılmaz bir şekil alır. Türk dinî İnanç sisteminin mahiyeti de başka dinî sistemlere özgü anlayışlarla açıklanamaz. Türk tannalığı, "tektann" (Gök Tann) inanışı etrafında şekillenmiş ve kendine özgü bir tektannlı dindir. Bunun için de eski Türk dini, bazen "Gök Tann" dini olarak adlandınlır. Geleneksel Türk cemiyetindeki din düşüncesi, bir sistem gibi Gök Tann etrafında şekillenmişti. Burada, gök ve Tann

kavramları birbirini lamamIryordu. Göğün enginlik ve sonsuzluğunu hatırlatan Gök Tann'nın, ne resmi çizilir, ne de heykeli dikilirdi. Gök Tann adındaki "gök", sadece göğün rengini değil, kutsallık ve yüceliğini anlatan gök rengine bürünmeyi. enginliği, sonsuzluğu, derinliği, tannnın göklerle bağlılığını, ululuğunu, yüceliğini ve azametini bildirmiştir. Gök Tann. "yüce ve ulu Tann" demektir. "Ulu Ak Ana" adındaki "ak" sözcüğünün beyaz rengi değil, kutsallığı ve yüceliği irade ettiği gibi, "Gök Tann" adındaki "Gök" de aynı anlamı taşımaktadır. Bu anlamıyla birlikte buradaki "gök" sözcüğü, sadece gözle görünen göğün rengi demek değildi. O'nun yeri, renklerin en güzeli gibi hayallerde ve kalplerdeydi. Her türlü güzellik ve kutsallık onda bulunurdu. Tann elçisi olan nur yüzlü Bozkurt'a da ilâhi kökenli olduğunu bildirmek için "Kökbörü" denilmiştir.

Türk tanrıcılığı, Türk dini inanış sistemi gibi. asla çoktannlı bir tektanncılık olmamıştır. Eski Türk dininden bahsedildiği zaman, dünyanın ilahî varlık tarafından yaratılma inanışının, Altay halklan arasında yalnızca Moğol çağında oluşmaya başladığını söyleyen ve Türk düşüncesini tamam iyi e Moğol düşüncesine uyguniaştıımaya çalışan araştırmacılar, bu din düşüncesi şeklini, Paganizm (çoktanncılık) olarak da nitelendiriyorlar. Ancak bu söz aslında, ilk Hıristiyanlann Yunan ve Roma dinleri hakkında kullandıktan bir iradeydi ve sadece bu dinlerden bahsedildiği zaman kullanılabilirdi. Halbuki eski Türk dini. ne Yunan, ne de Roma dininin özelliklerini taşır.

Budizm'in etkisi altında kalan Maniheizm sistemden gelen "Ateş Tengri", "Su Tann" ve "Işık Tann" anlayışlanna ek olarak "Yol Tannsı" ve "Yıldınm TannsTna benzer anlayış ve iradelerle, Türk dinine çoktannlı bir din. politeizmle iç içe girmiş ve putperestlik tipinde bir tektann görünüşü verilir. Bir inanç sistemi olan tanrıcılıktaki dağ. ağaç ve su üçlemesini de Hıristiyan tektann lığının kalıplan na sığdırmak hiçbir şeklide mümkün değildir.

Tarih boyunca birçok Türk hakanının başka dinlere tapınabil meleri de normal halkın inandığı gerçek Türk tanrıcılığının mahiyetini değiştirmiyor. Tannalık. ruhu temiz duygularla dolu olan bir cemiyetin, ilâhi yasalarıyla âlemi düzene sokan Ulu Tann'ya duyduğu inanış sistemidir.

Kendine özgü İnanç ve davranış normları olan Türk tanrıcılığının başlıca mahiyeti, doğum, ölüm ve ölüp-dirilmeler zindri şeklinde iradesini bulan ebedî hayat düşüncesidir.

Tonyukuk abidesinde bir de Türk Tanrısı" anlayışı var. Ancak bu. diğer anlayıştan da yan dinsel görmek İçin yeterli gelmiyor. Tannalık dinsel bir inanç sistemi gibi. bu cemiyet hayatının aynlmaz bir parçasıdır. Bu cemiyet İçinde onun ayn bir kuruma oonüşmemesinin nedeni ise din ile iç içe bir hayat yaşayan bu halkta ayn bir dinsel kurum olmaya hiçbir gereksinimin duyulmamasrydı.

Türk dinî-mitolojik düşünce sisteminin öğrenilmesini ne kadar zorlaştınrsa zortaştırsın. ulusal kültür tarihinin araşnnlması göstermiştir ki. Türk düşüncesi, herhangi bir yeni dini veya düşünceyi kabul eden zamanlarda bile kendinde olanı yinrmemiş ve en çetin hallerde bile onunla uyum sağlayabilmiştir.

Başka bir fikir ise tektannya olan inanç, Türklerin Müslüman olmalannı kolaylaştırmıştır. Burada Müslüman olmayan Türk halklannın inançlannı hangi mantıkla açıklayacağımız sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Tannalık dinî inanışının kökleri. Türklerin cemiyet hayaOndaki eski düzenine bağlanır. Adına "Kadir Tann" veya "Ulu Tann" da denilen Tann'ya Türk din düşüncesinde sadece sevgi mevcuttur ve Ulu Yaratan'a isyan etmekten eser yoktur.

Tannalıkta, kâinatın yaratıası olarak bilinen Tann. Türk cemiyetinin manevî gücünün tek kaynağı sayılmıştır. Bu anlayışa göre. Tann yaratılmamıştır ve bütün âlem onun yurdu sayılmıştır. Mitolojik motifleri daha çok koruyup, saklayan arkaik Türk destanlannda da Tannalık görüşlerinin izleri görünür. Araştırmaalann çoğuna göre. ortaçağ metinleri olan Oğuznamelerde adı geçen ve Türk etnografîk mitlerinin ana motiflerinden sayılan Oğuz Han'ın İslâm'ı kabul ettiği şeklinde gösterilen tektannlığın kendisi de gerçek anlamda İslâm demek değildir ve tektannalık sistemi olarak görünen durum, aslında Türk tannalıgıdır.

Tannalığın üstün özelliklerinden biri de insanla Tann arasında hiçbir araa, Peygamber veya ruhanî bir konumun olmamasıdır. Bu bakımdan 'Tanrıyla kul arasına girilmez" şeklinde ifade edilen ünlü Türk atasözü iyi bir örnektir. Dede Korkut Kitabı'nda da Deli Dumrul'un "Ya pes can

veren, can alan Allah Tela midir?" sözlerinde, Azrail "Beli, oldur" cevabı verir ve bunun ardından Dumrul şöyle söyler, "ya pes sen ne eylemeklukdasan? Sen aradan çıkıl, men Allah tela ile haberi eşim!.." Dede Korkut Kitabı'ndaki "Ol vaktiar beylerin duası dua. bedduası bedduaydı" ifadesi de araştırmacılara göre, sözün gücüne olan inançla birlikte Tannalık inancıyla da ilgilidir.

Şamanizmin yayıldığı dönemlerde de Türk dünya görüşünde Tannalık inanışlan onunla paralel bir şekilde yaşamış, Türk dünya görüş ve düşüncesinde ayn bir yer tutmuştur. Bu düşüncenin pratik taralını Şamanizm oluşturmuş ise ideolojik tarafinda yine Tannalık bulunmaktadır. Bu tapınışlar bazı şaman âyin ve törenlerinde ciddî değişikliklere uğramış olsa da birçok Tannalık törenleri arkaik icra şekillerini korumuştur.

Eski Türk tannalığından bahsedildiği zaman, panteon anlayışının kullanımı doğru olmaz. Çünkü burada tannlar değil, tek bir Tann var. Kainatı bir bütün olarak kavrayan Türklerin tanna dünya görüşünde. Tann hiçbir insanbiçimci özellik taşımamıştır. Tannalık. tarihin belli bir çağıyla sın inandın İması mümkün olmayan bir dinî düşünce sistemidir. Tannalıkta, dünya düzeni Türk Tanrısına bağlıdır. Karışıklık sevmeyen, soyutluktan uzak olan Türk düşünce sistemindeki Tannalık anlayışında Yunan ve Sami düşünce sistemlerinden farklı olarak temel anlayış tanndır. Bu anlayışta Asur, Babil, Yunan ve Roma tanrılarında olan araa konum yoktur ve O. cemiyetin düzenini korumak için hakanlara yardım eder.

Avrasya'nın tam ortasındaki göçebe topluluklannın manevi, ruhanî ve kültürel temelini oluşturan Tannalık, hiçbir zaman başka din ve inanç sistemlerine karşı saldırganlık göstermemekle birlikte kendi mahiyetini de hiçbir zaman değiştirmemiştir. Diğer dinlerdeki ilâhî varlıklan alıp, sistemli bir şeklide kendi içerisinde eriterek şeytanî güçler arasına karmak şekliyle demonolojik zenginliği kazanma yoluna da Tannalıkta asla rastianamaz,

TAPDIK: Azerbaycan dilinde mitolojik karakterli hikâye kahramanı. Hikâyenin yapısal temelinde kültürel kahraman (veya Gök Oğlu) hakkındaki mitolojik metinlerin önemli bir rol oynadığını düşünmek müm-

kündür. Gökten bir ışık şeklinde düşen 'Tapdık" motifinde kültürel kahraman çizgileri de kendini gösterir Örneğin O, şeytanî güçlerle çarpışır. M. Seyidov, Tapdık"ın yeryüzüne gelişini, Uygur Oğuznamesindeki Oğuz'un kansının yere düşmesiyle kryaslamıştır. Orada Oğuz'un kansı ışın şeklinde gökten yere düşüyor.

Tapdık", hikâyede Yıldınm Tanrısı (ruhu) olan Turan Dev'in oğlu gibi veriliyor. Araştirmaalar, Yıldınm Tanrısının yıldınm düştüğü zaman kız kaçırması inanana dayanarak, Tufan Dev motifinde de Yıldınm Tanrısının izlerini görmekteler. Gerçekte de O, Gök Oğlu gibi gökten yere anar ve bir kaza sonucu bulunduğu için adına Tapdık" (bulduk) denilir. İlginç olan bir nokta da Yıldınm Tanrısının evlattan da bulunduklan için, Tapdık" adıyla (veya bu anlama gelen ad ile) anılmalandır.

Tapdık", Türk ve Moğol halklannın efsanelerinde geniş bir şekilde yayılan ve inanışa göre şeytanî varlıktan temizlemek için gökten yere gönderilen Tann Evlatlan"yla bağlı efsanevî kahramanlar grubuna ait olunur. Moğol efsane kahramanı olan Keser İle karşılaştınlan bu karakter, ilk atalar karakterlerinin bir az geç oluşmuş olan şekli gibi görünür.

TARGİTAY: Sagat mitolojisinde ilk insan, Saklann ulu atası ve Papay'ın oğlu. Sak (Skir) ırksal mitinin Yunanlılaştınlmış versiyonunda bu varlık "Herakl" adryla bilinir. Diodorün betimlediği mitolojik metinde ise Targitay"la bağlı olan parçalarda adı geçen karakter "Skİf'tir (İskit).

Targitay" adı, sadece Türk dilinde doğru bir şeklide açıklanabilir. Tarigtay" sözcüğünün rahatlıkla Targitay" şeklini almasını dikkate alan araştirmaalar, Targitay" adının 'Tengritay-Tangri tay" adından yer değiştirme yöntemiyle türedigini savunmuş, ona Tann gibi, Tann benzeri" şeklinde bir de anlam kazandırmışlar. Targitay" adının eski Türkçede "Ulu Türk, Türk Ata" memumlanna yakın bir anlam bildirdiğini düşünmek de mümkün olabilir.

T ARI: Tann adının Azerbaycan Türk ağızlannda kullanılan şekli. Bu terim, Tar" şekliyle Avesta'da kullanılmıştır. Onunla aynı kökten olan Tangara", Yakutçada hem Tann", hem de "gök" anlamında kullanılır. Tuva Türkçesinde de yine aynı kökten olan "Deer" sözcüğü var. Bu

sözcüğün anlamı da "gök, semandır. Tan", Tatarlarda Tere". Kara Tatarlarda Tegri". Uryanhaylarda Ter" ve Karaçay-Balkarlarda da Teyri" şeklindedir. Eski Kafkas dilinde Tahin Berda" (Tann veren) şekli de var dır. Azerbaycan Türk dil şivelerinde "Aç Tan" şeklinde bir iradeye de rastlanır. Buradaki "aç" sözcüğü, "aaklı. öfkeli" anlamında olup. Ta (n)n'nın bir vasfını bildirir.

Karaçay-Balkariaıdaki inanışa göre, her nesneyi yaratan ve her şeye kadir tek ulu varlık, Teyri'dir. Kainat ve yaratılışın ilk nedeni de odur. Halk kültürü geleneğinde bazen "Ulu Teyri" veya "Han Teyri" şeklinde de kullanılan bu yüce varlığın adına daha çok dualar, efsun metinleri ve tören türkülerinde rastlanır. Araştırmaalar Teyri" motifinde dünyayı yaratarak ona şekil veren ilk kültürel kahraman çizgilerini bile görürler. Halkın inanışına göre geçmiş zamanlarda Teyri" adını duasında anan herhangi bir Karaçaylı. istediğine kavuşurmuş. Ancak gelenekçi İnsanlann Teyri" adında. "esmay-İ hüsna" olarak bilinen Allah'ın 99 adın dan birini görmeleri de tabii ki. İslam'ın etkisiyle gerçekleşmiştir.

Bu terim, Karaçay-Balkarlarda koruyucu ruh ve iye anlamını da ko rumuştur. Örneğin, suu teyrisi {su iyesi), jel teyrisi (rüzgâr iyesi), jer tey risi (yer iyesi) gibi. Ulu Yara tan'a yüz tutularak söylenen "Gök Teyrisi. bir teyri-Kalan teyri. bin teyri" sözleri de ~teyri"nin Tann" ve aynı zamanda doğadaki göze görünmeyen gizli güçleri bildiren "ruh" anlam lannı bildirir. Ancak göklerin yaratıası olan Teyri", daha arkaik kökenlidir. Evrensel işlevler taşıyan ve her yerde varolduğuna inanılan bu ulu varlık, hiçbir şekilde resirnlenemez.

Karaçaylılar. gökkuşağını da onun adıyla bağlantılı olarak Teyri kılıç" olarak adlandırmışlar. Karaçay ve Balkartann, bu kültü Kıpçaklardan aldıklanna dair fikir ise bilimsel temelden yoksundur. Çünkü bu inanç, milattan önceki asırlarda, Türk dili ailesinin mevcut olduğu çağlarda vardı ve bu anlamda Türk dinî-mitolojik düşünce ve tanna lığından gelir. Onun için de Teyri" kültünün. Kafkas'ın diğer hal klan nda olmadığı şeklinde ortaya atılan fikir, yanlıştır. Halbuki, Kafkas'ın Türk soylu halklanndan olan Azerbaycanlılar, Nogaylar ve Kumuklann dinî-mitolojik görüşlerinde kült, açık bir şekilde yaşamaktadır.

Kumandinlerin inanışına göre, insan bedenine nüfuz ederek çeşitli

Ustalıklar yaratabilen "Çertegri Aza" adlı bir ruh var. Bu kötü ruhun *Iındaki "çor" köküyie biriikte Tegri" sözcüğü de açıkça korunmakta-< lir. Tegri" sözcüğü, uzak Çelkanlarda şaman ruhlannı bildirirdi. Bu ıı ıhlara Şorlarda ise "tös" denilmiştir. Aslında Mogokadaki Tegri" de «•ski çağlarda, belki Altay dil birliği çağında Türkçeden alınmış olan kült ı melikli bir anlayıştır, (bak: Tann; Tannalık)

ı ASKIL: Hakaslarda tapınılan "Umay Taskıl" dağının adında rastlanan Mr sözcük. Bu anlayış, bu dağın kel mitolojim taşıdığını gösterir. Bilim-vl metinlerdeki ortak bir görüşe göre, Umay. doğum ve üreme llAhesidir ve bu anlamda eski Ulu Ana motifini sembolize eden variık-l.udandır. Bunun dışında Umay adına, körpe çocuklann canlan nı koru-duğu "lmay Taskıl" şeklinde rastlanması, Ulu Ana motifinin dağla olan İMğlılıgını gösteriyor.

Taskıl" adı Türk mitolojik düşünce sisteminde dag adı olarak halk kültürüne de yansımıştır. Kazak halk kültüründe Tas Tau" şekliyle bili-nen bu mitolojem, Abakan Tatarianna özgü olan bir hikâyede tannlar yurdu olarak verilmektedir.

TAŞ: Türk mitolojisinde tam bir silsile teşkil eden taşa inanış, çeşitli şe-killerde karşımıza çıkabilir. Eski bir efsaneye göre, Çin şehzadesinin tatlı hilesine aldanıp. kutsal taşı yabanalara veren Türk kahramanın, ülkesin-den bereket gider. Dag Ruhu'ndan doğan "Maaday Karan" doğarken, elinde dokuz köşeli taş varmış. "Altın Ank" Halas Destanının kahrama-nı da taştan doğar.

Taşa dönüşme motifi. Türk halklannın efsane ve hikâyelerinde geniş yer tutmuştur, inanışa göre, Dag Ruhu'nun çağrısına, dönerek cevap vermek yasaktır. Bu yasağı uymamanın cezası taşa dönüşmektir. Bu motifin başladığı inanısın izleri, Türk halklannın büyülü hikâyelerinde korunmuştur. Bazen, kutsal bilinen taşın, gökten düştüğüne, geçmişi ve geleceği bildirdiğine inanılmıştır. Taşla bağlı eski inanışlann başka bir iradesi de "Yağmur Taşf djr. Yağmur yağdırdığına inanılan ve eski Türklerde "Yada". "Sata". "Çay Taşı" gibi değişik adlarla bilinen "Yağ-mur Taşfnın olduğuna dair bilgiler. Rusya'nın dogu uzmanlannın yazı-

Taşbaba

lanndan tutun da Çin takvimine kadar, çok sayıda kaynakta yer alır. (bak: Yada Taşı)

Agn ve hastalığın, "taşa bırakılması" şeklinde, taşın şifa verici, iyileştirici gücü olduğuna İnanılmıştır. Azerbaycan'daki 'Taşpir", çocuk dileyen kadınlann ümit kapısı sayılırdı. Çocuğu olmayan kadınlar, gidip göbeklerini o taşın göbek yerine koyar, çocuk dileyerek dönerlerdi. Taş Koç'ın ayaklan arasından geçen kısır kadının çocuğu olacağına olan inanç da bu İnanışlardan biridir. Kaya üstünde yatmakla, gebe kalınacağına olan inanç da bu cümledendir, insanlardan her biri "içinden bir dilek tutup, değişik taşlardan geçerlerdi. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde, kemiği serneşsin, güçlensin, şifa bulsun ve çabuk yürümeye başlasın diye, hasta çocuklar, kaya altındaki değişik taşlardan veya kara taştan yapılmış at heykelinin kamı altından geçiri lirlerdi. Evin kapısı üzerine değişik taşlar asılarak o evde kavga olmayacağına inanılırdı. Ancak tüm bunlarda bir tapınmanın izini görmek mümkün mü? Bu yerlere, halk değişik amaçlarla gittiği için bunu, taşa. kayaya tapınmak olarak görmek doğru değildir. Birçok yazar, "insanlann hayannda, en eski olduğu için, ilahUeşörilip. tapınma şekline çevrilmiş, doğal unsuriann en eskisi" saydıktan taşa bağlı bu inançlann bir kısmını. Ata kültüne, bazılannr da Animizme bağlarlar.

Aslında bu taşlar, orada bulunan doğal unsurlar arasında, garip görünüşleriyle dikkati çekenlerdir. Benzer doğal unsurları kutsallaştırmak, sadece bir toplumun düşüncesinin ürünü değil, genel bir olaydır. Bu unsurlarla ilgili böyle görüşler, kökleri itibariyle, nesne-doğa-insan bağlantısından doğmuş inanışlardır. Bütün dünya halklannda taşla ilintili inanışlar birbirinin benzeridir. Azerbaycan Türk halk biliminde, atın kendini kayaya sürterek taştan hamile kalması inanışı da benzer bağlılığın, halk bilimindeki izlerindendir.

Bununla birlikte, mistik düşünceyle yaşayan, doğayla olan bağlılığını, az çok korumuş sayılan İnsan, anormal görünüşüyle fark edilen bir

tası, kayayı farklı gözle görür ve onu, ilahî gücün ortaya çıkacağı yerin sembolü olarak görür. Bu anormal görünüşü de geleneksel düşüncenin doğasına uygun olarak, öbür âlemle bağlılığı gösterir. Örneğin, Anadolu Türkmenlerinde, başlıca ziyaret yerleri olan ve taşı, toprağı şifa sayılan. "Yel Baba" türbesinin çevresinde, birisi, küçük ve değişik bir taş bulup, yakasına takarsa, bu insanın sırtının yere gelmeyeceğine inanılır.

Kesin bir şekilde sembolik anlamını ortaya gkarmak mümkün olmamakla birlikte, genellikle değişik taşlar, yeniden doğum, bolluk ve bereket anlamını ifade edip. bir bütün halinde, doğal döl yatağını sembolize ederler. Çocuk anadan nasıl doğuyorsa, hastalanmış bir çocuk da değişik taşlardan geçirilerek, yeniden doğmuş biri olarak düşünülür. Bunun gizil anlamının temelinde de dünyanın yaratılması sürecinin sembolik yolla yeniden canlandınlması bulunur. Bu bakımdan, değişik taş, ilahi döl yatagmı sembolize eder. Bu görüş ise şiirsel olarak. "Ana Doğa", "Ana Toprak" adıyla da anılan, ulu mitolojik varlığa dair düşünceyle paralellik içindedir. Bazı halklarda, mezar taşlan, ecdadın taşlaşmış ruhu olarak kabul edilir. Bu ağdan. Oğuzcada mezar anlamına gelen, "Sin" sözcüğünün, Çuvaşçada. "insan, adam. can" anlam lan na gelmesi, mezar taşlarmı. ruhlann yaşadığı yerler olarak gören eski inanışlardan da gelmiş olabilir.

TAŞKIN: Bir grup mitolojik sistemlerde, gelecek felaketlerin sembolü, dünyanın sonunu bildiren işaret. Kitap kaynaklı olsa da mitolojik mantığın ürünü sayılan taşkın miriyle bağlı. "Nuh Fırtınası" olayının merkezi motifi -Yahudi ve Hıristiyan rivayetlerin kahramanı- taşkından sonraki çağda yaşayan insanlann, ulu babası sayılan. "Nuh"tur. Dünya taşkını konulan daha çok Kuran'm etkisiyle oluşmuştur. Azerbaycan versiyonlarında, Nuh'un, bir de isim koyma işlevi görülür.

Evrensel bir olay ve felaket olan "Nuh Fırtınası", yeryüzünü su basmasıyla meydana gelir. Taşkınla bağlı efsane, rivayet ve mitolojik metinlerin büyük bir bölümünde, fırtınadan kurtulma sahnesi yer alır. Evrenin doğusuyla ilgili metinlerde, kainatın yarana unsuru alarak verilen su, karamsar mitolojik metinlerde, artık dünyanın sonunu getiren unsur

olarak karşımıza çıkar. Taşkın, daima yenilenme içinde olan ve her an yeniden oluşan yaratılışın, bu yenilenmesinin bir aşamasıdır. Mitolojik metinlerde, Nuh'un gemisini hazırlarken, hayvanlann nesli tükenmesin diye her birinden bir çift götürmesi de bu anlayışın bir göstergesidir. Çünkü bütün canlılan telef eden fırtınanın başlaması ve yeryüzünü su kaplaması şeklinde ortaya gkan evrensel felaketin ardından, dünya büsbütün yenilenmiş olacaktı. Bu anlamda taşkın, ahlaksızlığı ve adaletsizliği yayan kaotik güçler yüzünden, dünya düzeninin bozulması sonucunda dünyayı su basarak, evrenden kaosa geçilmesini, fırtına dinip, su lann yavaş yavaş çekilmesiyle, yeniden evrene ve düzenli dünyaya geçişin kendisini temsil ediyor. Taşkınla bağlı metinlerdeki Kan motifi de bu bakımdan anlamlıdır. Dünyanın kendisi olan Kan, gerçekte yeri temsil eder. Yer ise ölüp-dirilmeyi sembolize etmekle, hayatın dönüşüm düşüncesinin merkezinde yer alır.

TAZ KAAN: Altaylann geleneksel inanışlannda en ulu ilâhî güçle aynı yere konulan mitolojik bir varlık. Buryat inanışlannda da 'Taz Kaan", baş Tann sayılmıştır. 'Taz Kaan" da öbür dünyayla bağlı diğer mitolojik varlıklann taşıdığı kellik özelliğini taşımaktadır ve bunun için de adının anlamı "Kel Han'dir. Altay inanışlarına göre O, Ülgen'den bir kat yukanda yaşamaktadır. Başka bir inanca göre ise O, Ülgen'İn anası, bir diğer inanışta da karışıdır. Her iki düşünceyi birleştiren ortak nokta ise O'nun kadın olmasıdır.

Taz Kaan" inananın. Ülgen'den daha eski olduğuna dair fikirler vardır. O'nunla ilgili inanışlar Altaylarda taife dağı olan ve kel mitolojemini taşıyan Tazagan" dağının adıyla ilişkilendirilir. Tez Kaan", mitolojik bir varlık olarak, yurt ve ilin koruyucusu olarak dazlak kadın biçiminde betimlenen Ulu Ana bütüncülüyle bağlıdır ve bu bütüncülün bazı izlerini taşır. O, Şor şamanlannın davullannda boynuzlu hayvan şeklinde resmedilir. Tuvalılarda Tas" (kartal) adıyla bilinen varlık hakkında bir inanç var. Bu inanca göre, tas ölünün bedenini gagasıyla koparmak için uçup yere gelir. Ölünün bedeninin Tas tarafindan gagalanması hayıra yorulur ve iyiye işaret sayılır. Tuvalılann bu inancıyla, Altaylann Taz Kaan" hakkındaki inanışlan ansında uygunluk gören araştırmaala-

nn görüşüne göre, "Taz Kaan", mitolojik Ana Yer'in (Ulu Yer Anası) mecazlanndan biridir. Onun bağımsız bir karaktere dönüşmesi ise daha sonraki bir olaydır.

Manas destanında, Colay Han'ın akın etmek için hazırlandığı sırada, 'Tann ile konuşan" sıfatıyla bilinen 'Targıl Tez" adlı kâhine, kürek kemiğiyle fala baktırdığı yazılır. Buradaki kâhinin adındaki "taz" sözcüğü de Taz Kaan" adıyla bağlılık bakımından dikkat çekicidir. Eski zamanlarda Taz Kaan"ın şamanlann ruhu olarak düşünüldüğü de varsayılabilir.

TENGİS: Ezelde yeryüzünün baştan başa suyla kaplı olduğu inana ile adına Deniz Ruhu da denilen Tengiz'le arasında agk bir bağlılık vardır. Mitolojik metinlerdeki Cengiz adı, bu nedenden dolayı "denizlerin koruyucusu" gibi anlamlandırılarak, "deniz-tengiz" sözcüğüyle açıklanmaktadır. Eski Türklerin tanna mitolojik-dinsel dünya görüşünde kâinatın evrenden önceki hali ve yapışız kaos çağı, Tengiz" olarak adlandınlırdı. Bütün dünyayı kaplayan genel sel baskınına kadar, Kaan Tengiz'in (Kaan Cengiz) tüm yeryüzünün iyesi olduğuna dair mitolojik metin, hiç şüphesiz Timuçin'in şamanı olan But Tengri'ce biliyordu. Bu büyük selden sonra tüm doğaya can verip, yaratma süred, Cengız'in adıyla ilintilendirilir. Türk halklanndan birçoğu, Çingiz-Şıngız adlı bir ruhun varlığına inanırdı. Şamanist Moğol geleneğinde de Gök Oğullanndan olan bir ruhun adı, "Hadr Çingis TengrTdir.

Şoriardaki eski mitolojik ve geleneksel inanışlara göre. şamanın tüm aksesuarian yeraltında yaşayan ve Erliğin egemenliği altında olan Tengis" adlı ruhun hükmündeydi. Bu Tengis, şaman kamlık yaptığı zaman ona yardım eder. Ancak O, bir "tös" (şaman ruhu) da değildir. Bazı kaynaklara göre ise yeraltında. Erlik saltanatının kapısının ağzında "May Tengiz" adını taşıyan mitolojik bir deniz vardır. Adından da göründüğü gibi, orası sulardan ibaret bir saltanattır, (bak: Cengiz)

TENGRİ HAN: Eski Azerbaycan'da Hıristiyanlığı yaymak amacıyla yazılmış "Ablan Tarihi'nde Hunlann Tengri Han" adrnda bir tapınaklan olduğundan ve aynı adla bir de kocaman çirkin bir putJannın varlığından bahsedilir.

TEPEGÖZ

Göçebe Türkün mitolojik düşüncesinde makrokozm (büyük âlem) olan doğa ve mikrokozm (küçük âlem) olan insan bir bütün halindeydi ve yaratılışın farklı konumlan arasında bu bütünlüğü sağlamak için aracı rolünü dağ, ağaç ve benzeri doğal unsurlar oynardı. Bu da insanlara bütün kozmik güçlerle ilişki kurma olanağı verirdi. Orhun Türk yazılı abidelerindeki Teng(e)ri" kavramı da sakral içerik taşıyıp, "sonsuz gök" anlamına gelmekle birlikte "yüksek dağ" ve "büyük ağaç" anlayışlarını da kendi içinde barındırmaktadır. M. Kaşgarî'nin "yere batmış kafirler" diye adlandırdığı gayri Müslim Türklerden bahsettiği zaman, onlann yüksek bir dağla birlikte "gözlerine ulu görünen" büyük bir ağaca "Tengri" demelerine dair verdiği bilgiler başta olmak üzere, elde olan çok sayıda etnografik veri, Kumuklann dokunulmaz ve kutsal saydıktan ağaca 'Tengrihan" adını verdiklerini gösteriyor. Azerbaycan'da, taşla bağlı olsa da Tann'nın bir göstergesi sayılan ağaan altında olan pîrin Tannaltı Pîri" adını taşıması da bu görüşün bir kanıtıdır. Çünkü gökyüzü kültünün bir yandan Ulu Ana tapınışıyla, diğer bir taraftan da dağ ve ağaç kültüyle çok eskiden kalma bir bağlılığı vardır, (bak Han-, Tann; Tannalık)

TEPEGÖZ: Türk mitolojisinde yeraltı dünyasıyla bağlı olan şeytanî kökenli bir ruhun adı. Mitolojik motif olarak kanşık bir sembolizm taşıyan ve hatta doğanın güçleriyle ilinti lendirilen bu anormal büyüklükteki varlığın adının Türk halklannda değişik söylem şekilleri de var: "Bir Közdi Deu", "JalgtzGöz", "Jalgız Közdi Döö", "KeUegöz" ve "Ege Göz" gibi. Efsaneye göre insan eti yiyen bu tek gözlü azmanlar hakkındaki eski hikâyeler doğu ve batı halklan arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır. Bazı Türk halklannda da O'nun adıyla bağlı efsanelere bir de Tapegöz kızı, kız kardeşi, bazen de kansı olarak gösterilen "Demirtırnak" (Jestimak) motifi eklenmiştir.

Oğuz Türkleri destanlanndakî tek gözlü devlerin adına "Melğun" denilirdi. Kırgrz demonolojik hikâyelerinde de bahşı, yüz tuttuğu "Şeytan" adındaki hayalî varlığa da "Yalgız gözlü sen..." diye yafvanr. Tepegöz motifini Azerbaycan halk destanlanndan alan " Nevruz-Kendab" da ona "Kellegöz" adıyla rastlanır. Dörtyol kavşağında, duvarlan İnsan ke-

migiyle örülmüş kalede yaşayan "Kelle- •göz", destan şiirselliğinin doğasına uygun olarak yaratılmış bir motiftir ve mitolojik rivayetteki şeytanî varlıktan daha farklı bir sembolizm taşımaktadır. İnsanın tek gözlü azmanı yok etmesiyle ilgili konular, Türk efsane ve destanlannda sık rastlanır ve anlatılanlar birbirine çok yakın şeylerdir. Kırktan fazla versiyonu olup, Türk halkları arasında rivayet, kahramanlık efsaneleri veyahut hikâye şeklinde yaşayıp, Moğolların efsanelerinde de rastlanan Tepegöz" hakkındaki efsanelerin ortak özelliği, tüm hallerde onun olumsuz bir motif olması, çobanlık yapması, sihirli bir yüzük veya kılıca sahip olması ve kahramanın onu öldürmek için tek gözünü kör etmesi gerektiğidir. Manas'ın bir bölümünü oluşturan destanın kahramanı "Er Töstük" de "Dede Korkut Kitabı"nda olduğu gibi, Tepegöz'ü öldürmek için demirden bir şişi ısıtıp onun gözüne sokar. Kazak-Kırgız hikâyelerinde Tepegöz"ün tek gözünü gkardıktan sonra mağaradan koyun derisinde gkarak kurtulan kahraman, "(ayık" adını taşır. Bu ad, Tuva Kijilerin mitolojik görüşlerinde en ulu ruh olan Ülgen'in oğlunun adıdır.

Kazaklann cehennem anlayışlanndaki aaklı ve zararlı ruhlar kategorisine ait olup, bazı geleneklerde şamanlann yardıma ruhlan arasında olan "Albastı" da alnının ortasında tek bir gözü olan varlık gibi betimlenmiştir. Kazak hikâyelerinden de anlaşıldığı gibi, albasnlann liderleri de alnında kımız kâsesi büyüklüğünde gözü olan baştan aşağı demir giyimli bir varlıktır. Yakut metinlerindeki Abaası ruhlar da Aİtaylann "Altın Koo" destanındaki yeraltı saltanatının sahibi de Karaçay-Balkar halk kültüründeki azman emegenler de Yakut hikâyesindeki insan eti yiyen Mangıs'ın kızı da Uygur hikâyesindeki "Yalmuz da Azerbaycan Türk hikâyelerine göre mağarada yaşayan biçimsiz kan da Moğol hikâyesindeki ejderha da Kalmık hikâyesindeki sihirli bağın bekçiliğini yapan ihtiyar da Ural etrafında yaşayan Başkurtiann inanışlanndaki orman ruhu "Şurale" de ve batı Başkurtlardakİ "Yanmtik" da tek gözlü varlıklardır.

TEPEGÖZ

Orta Asya ve Kazakistan Şamanizm in in anlatıldığı araştırmalarda, şamanlann yardıma ruhlan arasında bazen "dev" delinen tek gözlü bir ruhun adı geçiyor. Bazı tabularda saygı gösterilen "Yayık" adındaki koruyucu ruhun bir diğer adı da "Yalgız Gözlü Yayrk"nr. Altaylarda Eriik'in saltanatryla bağlı olan varlıklann kendi adlannda taşı diki an unvanlardan bir de "sokor" yani "tek gözlü" unvanıdır. Bazı metinlerde de "Kirgis" adında bir tepegözden bahsedilir. O, yeraltı saltanatının hakimi olan Eriik'in oğullanndan biridir. Q. Potanin'e göre, Aİtaylann demonolojik inanışlannda "Yalgız Gözlü" adlı tek gözlü çulmıslar da 'Tepegöz" gibi verilmekteler. Azerbaycan mitolojik metinlerinde Tepegöz"e bazen Tepegöz Lezgi" de denir. Türkistan ve Anadolu topraklan nda kaydedilen metinlerde Tepegöz"e aynca "Dev" de denilmektedir.

Uyguriann kökenryle ilgili bir efsanede. Tepegöz"ün kamı şişen bir dağdan türediği anlatılır. Gagauzlardaki inanışa göre. Tepegözlerin nerede ve ne zaman ortaya gktıklannı kimse hatırlamaz. Onlar dünyanın yaratılışından beri var olmuşlar ve her zaman büyük ve uzun boylu varlık şeklinde yaşamışlar. Hetonik şeytanlardan olan bu varlıklann vücuttan tüyle kaplıdır. Dağlarda düz kayalann olduğu yerlerdeki mağaralarda aileleriyle birlikte yaşarlar. Yaşadıklan yerler her zaman sulara yakın yerde olur.

Anadolu'daki Türkmen Yörükleri arasında yaygın olan Tepegöz" hikayesinden anlaşıldığına göre, Kaf dağının on sekiz çeşit milleti varmış. Bunlardan bir taifenin adına Tekgözlüler". liderlerinin adına ise Tepegöz" (tepegöz sultanı) derlermiş. Başlan nın tam ortasında bir gözü olan bu varlıklar, insanlara pek benzemezlermiş. İnsanlar gibi saçlı ve sakallı da değillermiş. Onlann hepsi anadan doğma kel oluriarmış. Onlann içine girip, ölmeden kurtulan insanlann kurban kesip, türbelere dağıtmalan gerekirmiş.

Türklerin tek gözlü varlıklar hakkındaki inan ıslan, Mogollann inanışlanndan biraz farklıdır. Mitolojik sistemin inançlarla sıkı bağını koruduğu Mogollarda tek gözlü şeytanî motif, insan eliyle kör edilmiştir. Bu inanan sadece Türklerle komşu olan Mogollarda yaygın olmasını temel alan araştirmaalar. tek gözlü varlıkla ilgili bu rivayetleri, Türk kaynaklarından alınma sayarlar.

Mekanı dağ, mağara ve orman olan 'Tepegöz", mitolojik sembolizmine göre, düzenli dünyaya karşı dağıtıcı konumda olan, kaos ve şeytanî dünyayı sembolize etmektedir. Onun doğduğu yer, çeşme veya bulak başıdır. Yeraltı dünyasının sahibi olan 'Tepegöz", tüm nitelikleriyle öbür dünyanın işaretlerini taşır ve mitolojik Ulu Ana bütüncülünün birçok çizgilerini kendinde birleştirir. Bu anlamda Türk mitolojisi, şaman dualan, mitolojik inanç ve demonolojik inanışlardaki Tepegöz" motifi, kökenine göre, yeraltı dünyasının sahibi motifine bağlanır.

TERSİNE OLMA: Eski inanışlara göre, öbür dünyada yaşayan şeytanî varlıklar genellikle ölümlülerin yaşadığı dünyada olanlardan farklı görünüş ve ters davranışlara sahipler. Halk demonolojisinde geniş yayılmış varlıklardan olan "Hal-AI Ana" motifiyle ilgili inanışlannda, onun insanlann söylediklerinin tersini anladığı düşünülür. Ona "gel" demek istendiği zaman "git" denilmelidir ve "git" denmek istendiğinde de "gel." İnanışlara göre hatta cinlerin ayaklan bile tersine olur. Bu yüzden de Al, insanlardan farklı olarak arka arkaya yürür.

"Kartıga Pergen" adlı bir Hakas destan kahramanı, anadan doğduktan hemen sonra, ters çevrilmiş bir kazanın altına girip, kül yiyerek altı yıl boyunca orada kalır ve ancak bu süreden sonra ona ad verilir. Destandaki bu motif, inisiasiya unsurudur ve kahramanın yenilmezlik kazanmak için, yeniden doğması gerekiyor ve bu da ancak tekrar yerin rahmine girerek mümkün olur. Yani. daha sonralan hikâye kahramanına dönüşecek olan şaman adayı geçici olarak yeraltı dünyasında olur. Azerbaycan hikâyelerinin birçoğunda kahramana bazı şeylerin tersini yapması öğüdü verilir. Örneğin ona "Simurg" kuşu et istediği zaman su, su istediği zaman da et vermesi söylenir. Veya başka bir hikâyede, mitolojik Ulu Ana bütüncülünden kalma olan sihirli kan, onu yalandan metheden kıza doğru, çirkinliğini açık agk söyleyen kıza ise yanlış yol gösterir. Buradan da anlaşıldığı gibi, şeytanî varlıklarla tersine dille konuşulduğu zaman, onlar kahramana düzgün olanı, normal dünyaya özgü anlayışla konuşulduğu zaman ise tersi olanı gösteriyorlar. Hikâye kahramanının öbür dünyada rastladığı hayvanlann yemleri de tersine konulur: Atın önüne et, kuşun önüne ot ve aslanın önüne de kuş yemi

konulur. Yahut kahraman, öbür dünyada yananı söndürmeli, titreyeni durdurmalı, agk kalanı kapamalı ve örtülü olanı açmalıdır. "Gder-gelmez" dünyaya (doğayla uygarlığın sınınna) giren kahraman da atının nalını çkanp, tersine vurur.

"Ironİk ahmak karakterler" terslikle bağlı olduklan İçin, bu dünyaya özgü anlayışları bilmezler. Terslik motifi, halk inanışlannda oldukça geniş bir biçimde korunmuştur. Anadolu'nun güneyinde yaşayan Türkmen oymaklan arasındaki inanışa göre, köpek havladığı zaman baktığı evden ölü akar. Bunu engellemek içinse, evin önündeki ayakkabıları ters çevirirler. Veya defin törenlerinde ölüyü mezara tersine koyarlardı.

Anadolunun birçok yerinde, Kuran'ın bazı ayetlerinin ters okunarak büyü yapılabileceğine İnanılmıştır. Sihrin yapılacağı veya bozulacağı zaman da ters giyinilirdi. Sırt falına bakarak gelecekten haber verenler de sırt kemiklerini önden değil, omuzun üzerinden arkaya atarlardı. Makedonya Türklerinde ise bekar kızlar, bahtJan açılsın diye, değirmene gönderilir ve burada çatının kiremitlerini tersine çevirirlerdi. Altay dağlarında yaşayan Şamanist Türk göçebeleri, yas tutarken elbiselerini yedi gün tersine giyerlerdi. Kazak-Kırgızlardaki kadınlar ölü başında ağıt yakarken tersine oturur, elbiselerini de tersine giyerlerdi. Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın oğlunun yasına gelen Oğuzlar, atlannın alnını çizip, eyerlerini de tersine çevirmişlerdi. Kınm sultanlanndan ünlü Adil Sultanın adına yazılmış destanda, kahramanın anası Dânâ Bilgin, ağıt yakarken ters giyinip ağlıyor. Yağmur dualanna katılanlann giysilerini tersine giymeleri âdeti ise Başkurt boylan arasında görünmüştür.

Halk inanışlarında uykular da tersine yorumlanır. Uykuda ağlamak iyi, gülmekse kötüye yorulur. Bir kimsenin ölümünü görmek, onun ömrü uzayacaktır diye yorumlanır. Bu şekilde tersine olan rüya yorumlan, en arkaik yorumlar sayılır, (bak: Demonoloji; Değişkenlilik)

TEYRAN: İslâm hakkında hiçbir bilgileri olamayan Sang Vuguriarda şeytanî bir varlığın adı. O, "Çutkur" denilen hetonik şeytanlann gözle görünebilen tek şeklidir. İnanışa göre onlar, tek ayaklı ve tek elli varlıklardır ve bu özellik de onlann şeytanî özellik taşımalanyla ilgilidir. Aynca onlar tek gözlüdürler ve o tek gözlerini de uzun kirpikler kaplamış-

ur. Onlar, gözüne göründüğü kişinin iyesine dönüşür ve bu insan için gereken ne varsa yapar.

Tayran" adı, etimolojik bakımdan eski Türkçedeki Tengri", Azerbaycan Türkçesindeki Tann", Kazakçadaki Teniri", Çuvaşçadaki Tu-ra", Başkurtça'daki Tenre" ve diğer Türk dillerindeki Temi", Tengri", Tıgir", Tenlr" ve "Deer" şekilleriyle bağlıdır. Ancak Tayran" eski Türklerin mitolojik görüşlerindeki tek gözlü motifin giderek demonolojik niteliklere bürünmesi değil, kendi evrimi süresince ne gibi şekiller alabilmesi ve hatta tam zıt mitolojik sembollerle yüklenebilmesini gösteriyor.

TIYRİ-TIKRİ: (bak Tann; Tan)

TİLSİM: Gagauzİardaki mitolojik bir varlığın adı. Şekilden sekile girebilen bu hayalî varlıklar, daha çok giydikleri uzun gömleklerle görünmeyi severler. Tılsımlar, en çok harabelik yerlerde, köprü altlarında ve bulak başlannda mesken tutarlar. Cesur ve korku bilmeyen insanlarla karşılaşmaktan çekinirler. Bu, şeytanî varlıklara özgü bir özelliktir. Çünkü cesareti olan biri, tılsımı öldürebilir. Korkan insanlar ise tılsımı gördüğü anda, korkudan ölür.

Tılsımlar, hem canlı, hem de cansız varlıklar şeklinde göze görünebilirler. İnanışa göre, bazı yerler onlann hükmü altındadır. Gagauzlar bu tılsımlardan korunmak için kurbanlık keserler.

TİN: Eski Türklerden olan Göktürk ve Uygurlarda "ruh, can" anlamında kullan ılmışür. Tın "m "nefes" anlamıyla birlikte "ruh. can" anlamı, M. Kaşgari'nin Dfvan-ı Lügat-itTürkünde "er tını emrüldi" ve "anıng tını kesildi" (onun canı çıktı) gibi iradelerde kullanılmıştır ve bu şekilde Altay Türklerinin dilinde de korunmuştur. Altay efsanesinde "ün", kahramanın güneş gibi parlayan ve bir ip gibi göğe doğru uzanan canıdır. Türklerin ruh ve can alemiyle ilgili zengin inanışlannı aktaran mefhumlardan biri gibi. Altay Türklerinin dilinde bu söze "kutsal, dokunulmaz ruh" anlamını irade eden "aparu ön" şeklinde rastlanır.

Tın-tin" sözcüğünün diğer bir anlamı olan "canı cisimle bağlayan

hayat verici güç", günümüz Altay Türkleri arasında yasamaktadır. Doğ rudan ruh hayatıyla bağlı olan sözcüğün böyle bir anlamı, Türklerin öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, ruhlann ebedîliğine ve ölüm süz olduklanna olan inançlanndan gelir. Yani, eski Türklerde ölüm, ne fesin kesilmesi ve ruhun bedenden uçup gitmesi seklinde düşünülür dü. Buna göre de eski Türk yazılı abidelerinde "ölü" yerine bazen "uç tu", "şahin oldu" gibi iradeler kullanılırdı. Ancak bunun ruhun bir be denden başka bir bedene girmesi düşüncesi ile hiçbir ilişkisi yoktur.

Sibirya Türklerinde nefesin, bir bağ gibi insan vücudunun butun parça ve eklemlerini birbirine bağladığına inanılırdı. Tın gittiğinde ise bütün vücut parça ve eklemler yerinden oynar ve dağılıp giderdi. Bu nun için "tın" uykuda bile insan bedenini terk etmez. Şamanın kamlık yaptığı zaman da "on" onun cisminde mesken tutar.

Tuva Türkçesinde "tın" sözcüğü "hayat" anlamını ifade eder. Ha kasçada da "tını sıhtı", "canı çıktı" anlamına gelir. Hakaslara göre, inşa nın bir canı olur. O da "tın'dır. Bebek daha ana rahmindeyken "tın"ı yaratılır. Hatta döl kımıldamaya başladığı zaman "tın" var demektir Tın" insan bedeninden beyaz bir ip şeklinde çıkar ve gü nal ısız birine ait ise gökyüzüne doğru uçar.

Teleutiann dilinde sakral içerikli "tın bura" şeklinde bir ifade var. Bu, ruhlara hizmet edebilmek için şamana güç verirdi. Şamanlar birbirieriy le çarpıştıktan zaman, daha güçlü olanı, diğer şamanın hayvan kılığın daki "On bura"smı çalıp, onu yok ederdi ve bundan iki. üç gün sonra da o şamanın kendisi ölürdü. Çünkü onun hayat gücü de "tın bura'yla birlikte ölmüş olurdu. Altay kahramanlık destanlanna göre. kahramanın canı olan bu "On", onun vücudunun dışında, düşmanlarının gözünden uzak bir yerde korunur. Burada, bedenden ayn düşünülen canın maddi olarak düşünüldüğü agktır.

TOTEMİZM: Arkaik kültürlerle bağlı olup çeşitli aşamalı olan, kendine has bir tapınış sistemi. Totemizm, toplumsal ve ideolojik yapıya sahip kanşık bir bütüncüldür. Totemizm kuramının ortaya atılması Mark Len nanın adryia bağlıdır. 19Z0'de. Van Gennep, tek bir totemizme dair kuramlann sayısının bile kırkı geçtiğini belirlemişti. Antropoloji mektc

Þu mı evrim kuramı ve "tek merkezcilik" eğilimlerinin bir sonucu olarak, ılunya halklan için evrensel sayılan Totemizmin etnik-cografi ölçekte gerçek sınırlan var. Daha çok Avustralya. Amerika ve Afrika'da yaşa-v.tn yerli kabileler için bîr özellik sayılan bu toplumsal kurum, kabilele-ıin toplumsal, siyasal ve İdeolojik hayatı için. temizieyid bir ıiM-kanâzma ve programlaşOna bir başlangıç rol ündedir. Kültürel tarihe ı l.ıir materyallerin araştinlmasından edinilen bilgilere göre. herhangi bir lntki veya hayvana olumlu bir şekilde yaklaşılması, onun totemizmle İl-gili okluğunu göstermez.

Eski Türk dîninin başlangıç şeklinin totemizmden geldiğine dair gö-msün temsildlerinden biri olan Ziya Gökalp, Fransız sosyoloji mektebi ve özellikle de E. Duıkheim sosyolojisiyle ilgiliydi. Z. Gökalp'ın ardın-dan onun yetiştirdiği öğrenciler, Türk tarihi araştırmacı lan ve bazı ya-bana araştirmaalar, onun fikirlerini savunmaya başlamışlar. Örneğin. J. P. Ruy'a göre. Animizm ve Şamanizm, Türklerdeki "halk dinfnin te-11 H'lini oluşturmuştur ve bu dinin kendisi de aslında Totemizme dayanır.

Gerçekte ise Totemizm, olsa olsa klan ve kabile tipli cemiyet veya toplulukların dinidir. Aynı klandan olanlar, totem olarak kabul edilen hayvanın veya bitkinin soyundan geldikleri fikrini kabul ederler. Yani, Totemizme göre, her klanın ayn bir totemi var. O klandan olanlar bu totemi kutsal sayıp, onun soyundan geldiklerine inanırlar. Halbuki Türk-lerde "kurt ata" inana vardı ve herhangi bir klan veya kabilenin değil, tüm Türk soylannın atasrydı. 1960'lardaD. Kloson da eski Türk ırkı üze-rine kurulu efsanelerde anlatılan dinî inanış unsurian arasında, bu kanı-ya varmıştır ki. eski Türklerde "kurt" hiçbir zaman totem olmamıştır.

Böyle bakıldığında, Türk çadıriandaki "töz'ler ve Oğuz boylarında-ki kuşlar da bir totem değiller. Anadolu'daki Selçuk abidelerinin üzerin-deki iki başlı kartal motifleri ise Totemizmin bir kalıntısı değil, uğur geti-receğine inanılan bir sembol veya tılsımdı. Kurbanlık hayvanın etinin paylaşılması da Totemizmin bir göstergesi olmayıp. Sayan-Altay Türk halklannın mitolojik geleneklerinde görüldüğü gibi, toplumsal yapının şekillendirilmesiyle İlgili bir olaydır.

Totemist bir toplulukta her klanın cet saydığı bir totem var ve bu klanı diğerlerinden ayıran bu totemlerdir. Halbuki. Türklerde kan bağıy-

la her boyu ve soyu birleştiren bîr Bozkurt var ve bu Bozkurt kutsal bili nir ve tektir. Türklerde Totemizmin var olduğunu kanıtlayacak bir veri olmaması. Türk uygarlığı tarihçisi olan I. Karesoglu ve onun ardından birçok Türk etnik-kültürel geleneğini araştıran bilim adamlanna. eski Türk dininin Totemizm sayılamayacağını, onun başlangıç şekli bile olamayacağını kanıtlamıştır ve Totemizm. Türk ulusal kültürünün sorunu olmaktan çıkmıştır. K. Levi Stross. genellikle Totemizmi "yapay" bir anlayış gibi tanımlar ve kanşık kurumlardan pkanlarak bir araya getirilen bir merhum gibi. yalnız etnologun fikrinde mevcut olduğunu yazardı. Tüm bu yazılanlar ise Totemizm fenomeninin gerçek varlığını şüphe altına düşürüyor.

TOYBODIM: Altaylann mitolojik inanışlannda öbür dünyada var oluğuna inanılan ırmağın adı. İnanışa göre Erlik'in kara demirden yapılmış bir sarayı var. Bu saray, dokuz ırmağın bir noktada kavuşup aktığı Toybodım" (Doymadım) ırmağının yakınındadır. Bu ırmak, insanlann gözyaşlanndan oluşmuştur. Toybodım" ırmagmın üzerinde at kılından yapıl mış bir köprü bulunur. Erlik saltanatında, ölmüş insanlann sayısız, hesapsız canlan bulunmaktadır. Bu can lann herhangi biri kendi başına bu saltanattan çıkıp gitmek isterse. Toybodım" ırmağının üzerindeki kıl köprü uçurulur ve suyun İçine düşen canlar, tekrar Erlik saltanatının içerisine getirilir.

Toybodım" ırmağının sahilinde. Yutpalaradı verilen su ejderhalan yaşar. Onlar Erlik saltanatının koruyucularıdır. Mitolojik Toybodım" kavramı, anlam itibariyle ölümün mecazî olarak karşımıza çıkar, (bak Açgözlülük)

TÖS-TÖZ: Sibirya'daki Türk halklannın geleneksel dinî görüşlerinde, atalann göstergesi olan bir varlık. A. Inan'ın fikrine göre, Moğollann "ongon", Lamaizm'in etkisi altında kalmış Tuva ve Uryanhay Türklerinin "eren", Yakutiann İse "tangara" ve "emeget" dedikleri pırtlan, Yenisey ve Altay Türkleri "tös", yahut "töz" şeklinde adlandınriardı. Bu soylarda geniş bir şekilde yayılmış olan bu anlayış, en çok da samanlarla ilintilendirilir. Bu inanç ve inanışa göre, Artayiarda her oymağın bir "aru

töz"ü var. bu "töz" genellikle ulu bir şamanın, boyun, soyun ulu atası -ıvılan dağın, herhangi bir efsanevî kişiliğin veya mitolojik bir varlığın **adını** taşır. Şorlarda şaman ruhlan, bu "tös" kavramıyla İrade edilirdi. İnanışa göre onlar, sadece şamanın anlayabileceği bir dilde konuşabilirler. Aİtaylann inanışına göre, âlemi yöneten ruhlar ikiye aynim bunlar**dan** biri sözcük anlamıyla "köken, başlangıç" demek olan "töz"lerdir. Oılar yaratılmamış ve ezelden beri var olan ruhlardır. Bu ruhlann kendisi de "anı tözler" ve "kara tözler" olmak üzere ikiye aynlıriar. Ulgen. "anı tözler"den, Erlik İse "kara tözlerdendir.

Türk halk edebiyatına dair örneklerde göründüğü gibi, Altay şamanlan okuduklan İlâhîlerde kamın ana veya baba tarafından olan atasına "tözüm" derlerdi. Sibirya Türklerinin geleneksel inanışlannda da **gök** ruhlann dan birinin adı, 'Töz Han'dı. Bu ruhun, göklere göç etmiş "ulu ve ilk cef'lerden biri olduğu düşünülür. Lebedlnler arasında yazılmış başka bir rivayete göre de Bay Ülgen'in dört oğlundan birinin adı Tözkan'dı.

Altay ve Yeniseyfilerin inanışlannda dağlann birçoğu bile "töz" sayılmıştır. Bu da onlann uru ata olduklan na dair inançtan gelir. A. Anolıin'in verdiği bilgiye göre, Altaylarda "dağ tözleri"ni kutsal yüzlü sayma geleneği, yedi kuşaktan kalma bir âdet sayrlır ve bu "töz"ün yerle aynı zamanda yaratıldığına inanılırdı.

Tös", bazen de kuş ve diğer canlılar şeklinde düşünülebilirdi. Bazen de put olarak tanımlanan bu varlıkların Totemizm İle hiçbir ilişkisi yoktur. Bu fikir, bu varlıklann hayvan biçiminde doğmuş olduklanndan kaynaklanmış olabilir. Onun Şamanizmle ilgili olmadığı fikri ise Sibirya Türk halkının geleneksel dinî görüşlerine dair verilerde, tam olarak kendini gösterir, örneğin, insanbiçimd ve hayvanbiçimd motifler olarak düşünülen ve "tös" denilen bu mitolojik varlıklar. Şor şamanlannın yardıma ruhlarıydı. Hakas şamanlan da kendi yardıma ruhlanna "töstar" (tösler) adını verirlerdi. Hakaslarda hamile kadınlan nazardan korumak amaoyla. şamanlann kayın ağaanın budağından hazırlayıp. Umay Ana'nın sembolü saydıklan "İney Tös" kullanılırdı. Doğum zamanında onun yardım edeceğine inanılır ve hamile kadının yanına konulurdu.

Resimleri saman davullannın üzerinde yer alan bu ata ruhu "töslerin, "Kİ)İ Tos" adında liderleri vardı. O, elinde oku-yayı olan bir ava görkeminde betimlenirdi. Kızıllann geleneksel inanışlarına göre, insanlan belalardan koruyan "tös" ruhlardan birinin adı "Emegey"dir. O. kamlık yapan şamana nasıl düzgün hareket etmesi gerektiğini gizlice öğretir.

Altay ve Yenisey Türklerindeki en ünlü "tös"lerden biri. "Aba Tös'dür. Teieut Türk boyunun ilk atası ve koruyucusu olan bu ruh, "TlegTös" adını taşır. "Töz" ve "tös". Altay şamanlannın dilinde, "ölmüş bir şamanın koruyucu ruhu, ölen bir şamanın canı, ölen samanların ruhunu temsil eden tılsım" gibi anlamlar irade eder. Bu sözcüğün. Divan-ı Lügat-it Türk'te "anık tübi tözi kim" iradesinden de görüldüğü gibi. "asil, kök, menşe" anlamlarına gelmektedir. Kazan Türklerinin dilinde "tös, tüs" şeklinde olan bu sözcük, "suret, yüz, canlı hayvanlann resmî" anlamında kullanılmıştır. Kırgız ve Başkurtiarda da bu anlayış, atalar ruhuyla olan ilgisini korumuştur. 1253 yılında Moğolistan'a bir elçi olarak giden rahip Rubruk, bir Uygur tapınağında gördüğü putJann neyi gösterdiğini sorduğu zaman, "Bunlar Tann görüntüsü değiller. Bizimkilerden biri öldüğü zaman, yakınlan onun şeklini çizer ve tapınağa koyar. Biz de bunlan, ölünün aziz hatırası olarak saygıyla koruruz" yanıtını duymuş.

TRİKSTER: Kültürel kahramanın komik benzeri olan mitolojik bir karakter. Bu ad. İngilizce'de "insan aldatan, oyunbaz, hitekâr" anlam lan na gelen "trikster" sözcüğünden geliyor. Çok bilmişligi, hilekârlığı ve düzenbazlığryla tanınan bu motif, mitolojiye dair bilimsel metinlerde de başka adlarla karşımıza çıkmaktadır. Şiirsel mitolojik karakter olan "trikster". kültürel kahramana çok benzer. Yani kültürel kahraman, ilk yaratıa şeklinde olduğu gibi. "trikster" şeklinde de ortaya çıkabilir. Onun tüm faaliyeti, mitolojik zamanla bağlıdır.

Halk kültürü ve mitolojiyle bağlı bir motif olan "trikster", çoğu zaman yoklan çıkmış ve azmış bir şehvet düşkünü, ahlaksız ve yedikçe doymayan açgözlü olarak verilmektedir. O, hiçbir topluluğun törelerine uymayıp, yüce değerlere alaya bir yaklaşım bile gösterebilir. Her

detantta yıkılmakla sonuçlansa da samanla dalga geçip, onun neşe lıalindeki uçuşunun taklidini yaparak eğlenirdi.

Bir hikaye karakteri olan "trikster"in tüm davranışlarının içeriği, onun kabul görünen norm lan bozmasryta tanımlanır. Sağlam bir düşünce açısından bu davranışlar çoğu zaman anlaşılmaz kalır. Burada başka bir paradoks da yaşanmaktadır. Trikster", talihin elinde oyuncak olup, kaçacak yeri kalmadığında riske girerek kalıplardan uzak ve hikaye mantığını bozan kararlar alır. Bazen elindeki bazı gizli olanaklar sayesinde kendine bir çıkış yolu bulur.

Arkaik mitolojik metinler acısından kültürel kahraman ile "trikster"in işlevlerinin bir mitolojik varlıkta birleştirilmesi karakteristiktir ve bu motiflerin adlan, etrafındaki konulann dünya düzene girmeden önceki çağa ait olmasıyla açıklanır. Onlann işlevlerinin birbirinden ayn İması, sonraki çağlarda gerçekleşen bir olaydır. Mitolojik geleneklerin birçoğunda olduğu gibi, aynı zamanda yarana ve kültürel kahraman da olan "trikster", ateşi ve İlâhî varlıklann koruduğu başka kültürel değerleri çalıp, insanlara ulaştınr. Ancak tüm bunlar, onun çok bilmişligi ve hilekârlığı sayesinde olur. Hayvanbiçlmd çizgilere sahip olan "trikster" İle ilgili konular ise hayvanlarla ilgili hikâyelere rahatlıkla çevrilebilmiştir.

Türk halklannın kültüründe, epik kahramanlığı temel alınarak araş tınlan, aslında ise kaynağını mitolojiden alan ve ilk ataya art işlevler taşıyan karışık yapılı Köroğlu motifinde de onu. "trikster" işleviyle bağlayan çizgiler vardır. Defalarca kendini âşık, degirmend, koruyucu ve at bekçisi olarak tanımlaması da gerçekte Köroğlu'nun işlevsel bakımdan değişken tabiatlı ve "trikster" olduğunu gösteriyor.

TURA: Çuvaş halk inanışlannda yer alan en yüce güç ve tek ulu varlık. Eski Türkçedeki Tengri" sözcüğünün Çuvaşçadaki şeklidir. Eski Türklerde bu sözcük hem Tann". hem de "gökyüzü" anlamlannı irade etmiştir. Ancak Çuvaşçadaki "tura", sadece İslâm inanandaki "Allah" anlayışıyla aynılık gösterir. Su. ateş. rüzgâr, toprak, güneş ve ay gibi doğal güçler, Tura'nın emrindeter. Fars dilindeki "melek" anlamlı "feriştah" sözcüğünden gelme olup, hayır seven ruhu bildirir. Çuvaş dilindeki "plreşti" şekliyle bilinen varlıklar da onun hizmetindedir, (bak: Tann)

TÜRK: Türk mitolojisinde var olan kültürel bir kahraman motifi ve ilk ata. Bozkurt. Oğuz Kağan, Korkut Ata, Er Dley ve benzenerivie birlikte Türk, dünya düzeninin oluşumunda faal rol oynayan mitolojik motiflerden biridir.

Çin tarihinde Göktürklerin kökeniyle ilgili bir efsanede, ateşi yaratarak insanlan donmaktan kurtaran İlk ata da Türk'tür. Çn kaynaklan efsanenin bir yerinde Türk'ün anasının bir kurt olduğunu da kaydetmişler. Kaynaklardan edinilen bilgiye göre. Türk. tannnın ona verdiği, boynundaki taşla istediği zaman doğaya etki edebilirmiş. M. Kaşgarfye göre. Türklere Türk" adını veren. Ulu Tann'dır. Yine aynı kaynağa göre, Türk, Nuh'un oğlunun adıdır. Azerbaycan mitolojik metinlerinde de Türk, Nuh'un oğlanlanndan biri olarak veriliyor. Zor günlerinde Bozkurt'un ona yol gösterip, kurtardığı için. daha sonralan sayıca çoğaldıklan zaman. Türk. kendi kavmine "Bozkurt, bizim kurtanamızdır. Ona her zaman inanmalısınız. Zorluklarla karşılaştığınızda O'nu yardıma çağırabilirsiniz" der. Bumda, kurtana ulu atanın adının her zaman hatırlanması, aynı zamanda siyasi varlığın bir şartıdır. -

"Yurt" denilen, Türk dünya düzeniyle ilgili evrenbiliminde kainatın bir modeli olarak görünen ve bir microkozmos (küçük âlem) şeklinde görünün çadırın yaratıcısı da Türk olarak bilinir. Türk hakkındaki efsanelere göre, Türkler içerisinde aşa tuz katmak gibi âdetleri de O çıkarmıştır. Bu da O'nun kültürel kahraman ve ilk ata özelilikieri olduğunu gösterir. İslâm'ı kabul ermiş Türklerde de tuzun elde edilmesi. Ebülce (Bulca, Okay) Han olarak adlandırdı klan Yafes'ln büyük oğlu olan Türk'e bağlanılır. Araştırmacılar, Türk mitolojik sistemindeki ruhlar silsilesinde Ulu Türk motifinin yüksek bir yer tutmasını, ilk ve ulu ata olan Türk hakkındaki anılann hâlâ silinmediğinin bir göstergesi olarak kabul

* "i ediyorlar.

jW|k Kırgızlann Manas destanında Manas'm atası olan Ya-
'JKHVti» kup. "Atam Türk. aulum (köyüm) azdır" diyerek, ulu ata-
JfiHLj/ anın Türk olduğunu beyan eder. Yine aynı destana göre.
KJHJI savaşta esir düşenlerin "Atamı/. Türk'tür" diyerek aman
TM tı dilemeleri de ulu atanın kurtancılık işlevinden gelmektedir.
. ^> / f Aynca bu. atasının admı bilenin siyasi açıdan var olabildiğl-

ııi gösteriyor. Bazı kayraklarda adına "Sakak Rüstem" olarak rastlanan Rüstenvi Ibn-i Haldun da Türk'ün oğlu olarak gösterilmiştir.

Eski Kassı dilinde Turuh me" sözcüğü vardı ve "gökyüzü, sema" anlamına gelirdi. Bu Akad sözcüğü, ulu ata Türk'ün soyundan gelen Türklerin, neden Göktürk olarak adlandmldıklanna bir açıklık getirebilir.

IÜŞİMEL: Oğuz Kağan destanında, "görünmezler âleminden haberler veren, rüya tabiri yapan" ve "bilgiç" anlamlannda kullanılan bir kavram. V. Radlov'un "tüşimel" sözcüğü için yaptığı açıklama "Geleceği gören, gelecekten haber veren" seklindedir. "Uyku" anlamlı "düş" sözünden türeyen bu kavram. P. Peliyo'ya göre "vezir" anlamını da İçerir.

Oğuz Han destanındaki sembolik motiflerden olan Ulu Türk İle ilgili kullanılan bu irade. Oguzname yazan nın dünya görüşündeki Şamanist bakışından haber verir. Bu anlamda "tüşimel". Şamanizmin ritüel yönüyle ilgili bir anlayış olup. şaman kültünün hizmetçisini bildirir. P. Peliyo dabu Oguzname'nin Şamanist Türklere özgü olduğunu düşünüyordu.

'Tüşimel" kavramıyla ilgili dikkat çekid başka bir nokta da Pekarski'nin "Yurt Dili SözJügü"nde "Viryuy'daki tanınmış şamanın unvanı" olarak anlam landınlmasıdır. Kumandinlerin İnanışına göre. yeraltı dünyasında Erilk ve kardeşi Kagir Han'la birlikte bir de 'Tüşülü Aza" adında bir ruh yaşardı. Yakutlann yeraltı dünyasıyla bağlı Şamanist görüşlerinde de orada yaşayan en önemli ruhlardan biri TüsümeT adını taşır. Şoriann inanışına göre, yeraltı ölüler saltanatında ruhlann üç taifesi yaşardı ve bu taifelerden birinin lideri 'Tuşkun" adında bir ruhtu. Buradaki Tüşülü" ve Tuşkun" adlarıyla "tuşimel-tüşmel" adlannın aynı kökten geldiğini düşünmek mümkündür.

TÜYLÜLÜK: Mitolojik anlam olarak ilkligi, anormal güç ve dirend irade eden tüylülük. tipolojik bakımdan kültürel kahramanların birçoğunda rastlanan bir özelliktir. Glgameş destanının kahramanlan olan Gılgameş ile EnkIdu tüylü olarak verilmişler. Tüylülük ile gür ve uzun saçlara sahip olmak, gücün sembolü **gibi** görünmenin yanı sıra, iyilik

sever ruhlann sığınacak yeri olarak da görülmüştür. Yakutlann koruyu ruhlarından biri olan orman ruhu Baay Bayanay da bedeni beyaz tüylerle kaplı bir ihttyar görünümünde betimlenir. Bazı metinlerde de "tepegözler" tüylü varlıklar olarak verilir. Bazı Altay metinlerinde, ilk insan olan Erlik de tüylü gösterilir.

Gagauzlann inanana göre, dünyayla birlikte var olan kocaman ve uzun boylu tepegözlerin bedenleri tüyle örtülüydü. Azerbaycan Türklerinin demonolojik inanışlarına göre. Orman İyesi olan Agaç Kişi'nin bedeni de tüylerle kaplıdır. Guryabani olarak bilinen şeytanî varlık da baştan aşağı tüylerle kaplıdır. Başkurtiann geleneksel mitolojik inanrşlanndaki Şurele adlı Orman Ruhu ve Çuvaşlardaki Arçun adlı Şeytan da tüylerie kaplı varlıklardır. Şeytanî varlıklann en bilinenlerinden olan Albastı, Kırgız inanışlannda bedeni yerlere sürünecek kadar uzun tüylerle kaplı bir varlık olarak betimlenir. Onlann İnanışında, San Albastı da 5-6 yaşındaki bir çocuk büyüklüğünde olup. bedeni baştan aşağı tüylerle kaplı bir varlıktır. Nogaylann inanışı ndaki Albasti'nın bedeni da tüylerle kaplıdır.

V. Radlov'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Smagf nda "Erlik in hizmetinde olan aaklı ruhlar" olarak tanımlanan "Almış" adının başka bir tanımı da "Rivayete göre, uzun zamandan beri Al tay'da yaşayan ve bedeni tüylerle örtülü olan insanlar" olarak veriliyor. Bu tanım, tüylülüğün mitolojik bir sembol olarak, şeytanî ruhun izlerinden biri olduğunu gösterir.

Azerbaycan Türk hikâyelerinde, yenilmez kahramanların göğüslerden uzayıp, dizlerine kadar gelen bir tutam tüy. onlann hayat gücünü temsil eder. Ünlü sihirli hikâye kahramanı olan Tüylüce motifi de şeytanî doğaya sahip olmakla tanınır. Oğuz doğduğunda, bedeni sıkı bir şekilde tüylerle kaplıydı. Köroğlu destanının Paris nüshasında görünüş olarak tüylü olduğu için onun deveye, d ne veya Oğuz'a benzetmişler.

Hetonik bir özellik olarak kültürel kahraman lann tüylülüğü, aslında evrensel boyutta onlann yerini belirlemek açısından önemlidir. Kültürel kahramanın tüylü gösterilmesi, mitolojik çağın sembollerini aktanr. Bilimsel-teorik fikirlerde de tüylülüğün mitolojik sembolizmi, kahramanın araa işleviyle llintilcndirilir.

U

UBAY ENE: (bak: Umay)

UCUBILIK: Azerbaycan mitolojik metinlerinde rastlanan bir motif. Adem Ata'nın zamanında yaşadığı ve hatta Musa Peygamberle bile görüştüğü yazıyor. Rivayete göre onun başı bulutların arasına kadar uzanırmış ve elini uzatarak denizden tuttuğu balığı, güneşe tutup pişirecek kadar kocaman bir cüssesi varmış. Nonnal insanlann boyu, onun ancak topuğuna kadar gelirmiş. Onun bir kemiğinden büyük bir köprü yapılabilirmiş. Hatta Azrail'in bile onun canını almaya gücü yetmezmiş. Azrail'i gördüğü an bir-iki adım geriye çekilirmiş ve Azrail ne kadar yol alırsa alsın, ona yetişemezmiş. Aynca çok da güçJüymüş.

"Ucubılık" motifi, mitolojik çağlarda insanbiçimci kocaman varlıkların bir kalmasıdır. Bu tip varlıklann hetonik özellikte olmalan, onlan kaosla ilişkilendirme olanağı da verir. Aaklı ruh çizgileri de aynı başlangıçtan gelebilir.

Arkaik zamanlarda. Araz kadar büyük ırmaklan bir ayağını bir kıyısına, diğer ayığını da öbür kıyasına koyup atlayacak kadar büyük insanlann yaşadığına inanılırdı. "Ucubılık" motifi de bu inanışlann bir ürünüdür. Şimdiki kuraklık yerlerin deniz, daglannsa adaaklar olduğu zamanlardan bahseden bir mitolojik metinde şöyle denilmektedir: "Nahçivan arazisi, bir zamanlar büyük denizmiş. Elinceçay'daki Yılanlı ve Gemi dağlan da ada. Bu adada "Kelenterter" adında kocaman azman insanlar yaşardı. Bu insanlara "Ucubılık" denilirdi. Onlann ateşleri ve ocaktan yoktu. Onlar, unu suda yogurduktan sonra hamuru güneşe tutarak pişirirlerdi. Onlar, ayaklannın birini Yılanlıya diğerini ise Genni Dağına koyarak denizden balık tutar, güneşin önünde çevirerek pişirip, yerlerdi. "Kelenterter", çok yiyip, çok içerlerdi."

UÇMAK

Eski zamanlarda yasayan "Uzuhlar"ın da çok büyük vücutlan olduğu ve daha sonra yok olup gittikleri hakkındaki düşünceler, Türk halklan arasında birçok mitorojik metinde korunmuştur. Nahçivan'da, Şerur'da "Ucugulu" adıyla bilinen varlık, "Ucubılık"la aynı özellikler taşımaktadır. Halk konuşma dilinde onun adı "ucubınıg" olarak geçer. Azerbaycan hikâyelerinde rastlanan "Ocıbınıh Padişah" motiflerinin de "Ucubılık" motifiyle olan bağlılığı şüphesizdir. Birçok mitolojik metindeki betimlemeye göre, evin içinden elini uzatıp, ırmaktan su alacak kadar uzun olan "Uzunbuluk" motifi de bu gruptandır.

Bu mitolojik karakter hakkındaki bilgilerin çok az olması ve Türk etnik-kültürel geleneğinde bu adla bir mitolojik karakterin bulunmaması, bu adın başka kültürlerden alınma olduğu görüşünü güçlendiriyor. Bazı araştırmaalara göre bu ad, doğudaki bazı efsanelerin bir karakterinden gelir. Bu efsanevî karakterin adı "Öve Ibn Unug"dur. Böylece "Ucubılık" motifiyle bağlı Azerbaycan mitolojik metinlerindeki bilgiler, kaynağını doğu efsanelerinden alır. Bu motif, etnik-kültürel geleneğin yapısına ters gelmediği için alınmıştır.

Efsaneye göre "A'd" kavminden olup, Adem Ata'nın oğullanndan sayılan "Ucubunug"un başı, bulutlardan bile yakanda olurmuş ve Nuh tarafından dünyayı basan su, onun ancak dizine kadar çıkabilmiş.

Azerbaycan'ın bazı klasik söz ustalannın dilinde de bu sözcük kullanılmıştır.

UÇMAK: Şamanizmde ışık dolu bir âlem olan Cennet'e verilen ad. Birçok araştırmacıya göre "uştmak" şekliyle Soğdca'dan alınma olan bu kavramın temeli, ruhun bedeni terk ettiği zaman "uçan kuş" kılığında olduğuna dair eski Türk inanışlanna dayanır. Yakutlarda, ecelin geldiği zaman, ruh bedini terk ederken kuş şekline düştüğüne ve kâinatı kaplayan Dünya Ağaa'nın budaklanna kadar uçup oturduğuna inanılırdı. Ruhun kuş kılığında uçup, Cennet'e gitmesi inananın izleri, eski Türk yazılı abidelerinde de korunmuştur. "Ölmek" anlamındaki "uça barmak" sözcüğünün temelinde "uçmak"la ilgili eski inanışlann izi var. "O öldü!" yerine "Ol uçıp kitte" (O uçup gitti) denilirmiş.

Batı Türklerinin İslâm'ı kabulünden sonra bile "öldü" sözcüğü yeri-

ne "şunkar boldı" (şahin oidu) iradesi kullanılırdı. Ancak bu ruhun başka bedenlere geçmesini içermezdi ve sadece ruhun bedenden aynlmasını ifade ederdi. Bazı şaman giysilerinin kanatlanıp uçan kuşu hatırlatması da bu inanışın göstergesidir. 15. yüzyılda bir Türk yazan şöyle anlatmaktadır: "Uçmak, yani Cennet içinde bir pınar var. Adı Recep'tir."

UÇUH: Nopur-Türkmenlerde, hocalar hakkındaki inanışlarla ilgili bir anlayış. Şamanist karakterli bu inanışlara göre "uçun" özel olarak verilen kurbandır. Bir hastayı tedavi etmek isteyen hoca, kitabına bakıp, "bu hasta için talan renkte falan hayvan uçuh görünüyor" der. Daha sonra hocanın komşularından biri veya hastanın yakınlarından biri belirtilen hayvanı bulur ve keserdi. Bu kurbanın eti yenildiğinde, kemiklerini parçalamak veya kemiklerine diş sürmek yasaktı. Çünkü bunlar cinlerin payı sayılırdı. Et yenilip bittikten sonra, hoca, kalan kemikleri alıp, hayvanın derisinin içine toplar, dua okur, sonra da kendi evinin önünde veya köyün kenanndaki boş bir arazide gömerdi. Bazılanna göre, hoca kendi koruyucu ruhlannı bu kurbanlık etle iyice doyururdu.

Geleneksel gülüşlerde "uçuh", ruhlann bayramı olarak kabul edilirdi. Nohurlann bu hocalar hakkındaki görüşleri, diğer Türk halklannın şamanlar hakkındaki görüşleriyle çok benzerlik gösterir. Araştırmacılar, Türkmen-Göklenlerin şaman törenlerinde kestikleri kurbanlık olan "uçuh"un adını, etkin Türk dillerinden olan Kırgızcadaki "ryık", Tuva Türkçesindeki "idik", Hakascadaki "izıh", Yakutçadaki "ıtık" ve Çuvaşcadaki "yeren" şekilleriyle, eski Türkçede ise "ıduk" şekliyle kullanılan kavramla ilişkilendiriyorlar.

UÇUK: Bedendeki ısının yükselmesi sonucunda, dudaklarda kabarcıklar oluşur. Türk dilinde bu kabarcıklara "uçuk" denilir. İslâm'ı kabul etmiş Türkler arasındaki Şamanist inanışlann bir kalıntısıdır. Bu inanışa göre, bir insanın ağzını Şeytan yaladığı zaman "uçuk" oluşurdu.

Şamanizmde yaygın olan bir inanışa göre, "uçuk" ruhlann küsmesi sonucunda oluşur. Tedavisinde ise çakmak taşından elde edilen ateş kullanılır. Bazen ise bir bardak suyu, "uçuklamış" insanın başının üzerinden evin dışına serpip, yüksek sesle "Çık git!" derler.

UGAN-UĞAN

Başkurtiann dinî görüşlerinden bahseden S. Rudenko. bir hastayı tedavi eden bahsinin "azar getiren ruhu kovmak için", iki oyuncak yaptığını ve bu oyuncaklara da "uçuk" adı taktığını anlatır. Çünkü bahşı, "uçuk ıuhu"nu bu oyuncaklara yerleştirirmiş.

Altay Şamanizminde de bir kötü ruhun adı "Uçuk"tu. Bu ruhun adı daha sonralan Anadolu Türkleri arasında da unutulmadan kalmayı başarmıştır. M. Kaşgari'nin D'ıvan-ı Lügat-it Türk'ünde bu sözcük, "uçguk" şeklinde geçmektedir.

UGAN-UĞAN: Tann. Araştırmaalara göre, "kadir, her şeye gücü yeten" anlamına gelen "ug" kökünden gelir. İslam devrinden kalma eserlerden olan 11. yüzyılın abidelerinden "Kutadgu Bilİg"de rastlanan "Ugan-Ogan" hakkında "O, bir Allah'tır. O, herkesten üstündür" denilir. M. Kaşgarfnin Divan-ı Lügat-it Türk'ünde de "Ugan Tengri" iradesi İçin. "Her şeye kadir, güçlü" anlamlan kullanılmıştır.

"Ugan'' adı, Harezmfnin 13. ve 14. yüzyıllarda yazdığı "Mehebbetname"de de aynı anlamda kullanılmıştır. (4. yüzyılın yazarlanndan olan Ibn-I Mühenna, "Uğan"ın Türklerde Allah anlamına geldiğini yazar. 15. yüzyılın dilbilimdsi Imanî'nin "Beda-i El Lügef'inde de "Uğan"ın Allah anlamryla birlikte, "yalvanşla okunan duanın bir bölümü" anlamı da görünmektedir. Diğer kaynakların büyük birçogunlugunda, bu sözcüğün karşılığı "Allah" olarak verilmiştir.

V. Radlov'un kayıttanna göre, "Oğan", Uygur ve Çağatay sözüdür. Diğer birçok araştırmaa gibi, bu sözcüğü, O da "Allah" şeklinde çevirmiştir. Z. Gökalp, Altay Türklerinin dinî sisteminden bahsettiği zaman, "Ugan" adında bir tanrıyı anlatmaktadır. Ancak sonraki dönemlerin araştırmaian. bu fikrinin doğru olmadığını kanıtlamışttr. Birçok araştırmaa, "Ugan" ile "ongon" arasında bir yakınlık bulmaya çalışmışlar.

Aİtaylann tann anlayışında rastlanmaması gibi bazı gerçekler, "Bayat" ve "Ülgen" gibi, "Uğan"ın da Tann değil, sadece onun bir sıratı olduğunu gösteriyor.

UĞUR: Eski Türk mitolojik düşüncesinde yol iyesinin adı. Bu düşünceye göre, suyun da dağın da kendi iyeleri vardır. Bu varlığın hangi tann-

lar topluluğuyla bağlı olduğu fikri eskimiştir ve bu mitolojik motif hakkında kullanılan "Yol Tannsı" veya "Yol Allahı" gibi iradeler yanlıştır. Mitolojik inançlara bağlı bu anlayış, hakkında M. KaşgarTnin yazdıklanna bakılırsa, o zamanın Oğuzlan birbirlerine tehlikesiz bir yol arzularken, "yol uğur bolsun" derlerdi. Bu söz yola çıkıldığı zaman denilirdi ve böylece "yol iyesi" yardıma çağrılırdı. Daha sonralan bu "yol iyesi"nin yerini doğu halklannın inanışlannda Hızır motifi tutmuştur.

"Uğurun açık olsun!" örneğinde de göründüğü gibi, "uğur" sözcüğü, bağlılığını her zaman koruduğu "yol" sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Türk halklan arasında yaygın olan "uğur" ile Küçük Asya'nın eski halklarına özgü abidelerde yeraltı dünyasının tannsı olarak adı geçen "uğur" arasında da baa paralellikler görülmüştür.

Türk dillerinde sık sık rastlanan "uğur" sözcüğünün, Azerbaycan Türkçesindeki "uğuru kara gelmek" deyiminde kullanılan ve "talih, baht" anlamı irade eden şekli, birinci anlamdan türemedir ve kısmet veya talihin, yol mefhumuyla karşılaştırmasından ortaya çıkmıştır. Bu sözcüğün "mutluluk" anlamı da II. yüzyılda M. Kaşgarî tarafindan kaydedilmiştir. "Uğur" için birçok sözlükte geçen "bereket" anlamı ise yine benzer bir anlamsal genişleme sonucunda ortaya çıkmıştır.

UĞUZLAR: Azerbaycan'daki bazı azınlıklann dilinden yazıya dökülmüş bir rivayete göre, çok eskilerde yaşamış, iri cüsseli, azman varlıklardan biri. Yemek istedikleri bir şeyi, elleriyle kaldınp, güneşin önünde pişirerek yenermiş. Çok büyük halılar, onlann eseridir. Normal insanlar, onlann gözünde "artdan" gibi görünürlerdi. Gerçekten de günümüzde büyük eski mezarlann içinden çıkan iri kemiklere rastlanmaktadır. İnsanlar, onlann azmanlara ait olduğunu düşünürdü ve "Uguz Ölçüsü" olarak adlandınrdı. Vücut olarak iri olan insanlar için söylenen "uğuzdan kalma" deyimi de buradan gelir.

Halk inanışlannda "Uguz" başkadır. 'Tepegöz" başka. "Uguz" insandı ve halı örerdi. Göçebeydi ve nerede ölürse, orada da gömülürdü. Tepegöz" ise devler taifesindendi. • "Uğuz" gibi O'nun da boyu uzundu, ancak O, insan değildi ve kafasında sadece bir tek göz vardı.

"Uğuzlar" hakkındaki inanışlar, mitolojik çağlardan kalma büyük in-

sanbiçimci varlıklann. dag kadar büyük azman insanlann ve "kelenterlerin varlığına olan inanışın bir yadigârıdır. Eski çağlann mitolojik İnanışlannı yansıtan geleneksel düşüncelere göre, eski zamanlann insanlan çok büyükletmiş ve bacaklannın dizden aşağı uzunluğu bile iki buçuk metre olurmuş. Bin yıldan daha fazla yaşaıiarmış. Bu inanışa göre insanlar gitgide küçülmektedir ve bir zaman sonra daha da minnacık olacaktır.

Azerbaycan mitolojik metinlerinde "Uğuzlar'ın adına "Uzunlar" olarak da rastlanır. Bu metinlere göre, "Uzunlar" eskilerde yaşayan, g-nar kadar uzun boylu, üç yüz yıla kadar ömrü olan varlıklardı. Onlardan bahsedildiği zaman, "bizim atalarımız olmuşlar" diye bahsedilir, (bak: Tepegöz; Ucubılık)

ULU ANA: Birçok mitolojik sistemde, geniş anlamlarda kullanılıp, değişik versiyonlara sahip olmasına rağmen korunan sabit bir yapı. Ulu Ana, sabit bir model olarak mitolojilerde daha çok yerle ve şeytanî varlık olan kadın başlangıcıyla aynılaştınlır. Onun işlevleri, başlangıçtan beri bazı mitolojik varlıklar arasında paylaşönlmıştır. Bu işlevler, birbirleriyle ilgili olup, bu bütüncülün anlamsal türemesi olan motiflerle, bir bütün içinde korunup kalmıştır. Bu motiflerden hiçbiri Ulu Ana'nın işlevlerini tek başına yerine getiremiyor. Ancak bu anlamsal türeme ürünü olan motiflerin her birinin yapısal-işlevsel özelliği, diğerleriyle bağlantı içindedir ve bu özelliklerin bütünü, Ulu Ana bütüncülünün yapısını oluşturuyor.

Mitolojik sistemde çok sayıda arkaik yapılı motif var. Bu motiflerin en büyüğü Ulu Ana motifidir. Mitolojik Ulu Ana, birçok kez değişime uğrayıp, birkaç konum değiştiren bir bütüncüldür. Bu bütüncül defôrmasyon geçirerek, Bozkurt, Hızır, lrkıl Hoca, Ulug Türük, Erlik, Kan Nine, Hal Anası ve başka bir sürü mitolojik varlık ve koıuyucu ruhlara dönüşmüştür. Bu varlıklar ne derece bağımsız koruyucu ruhlara çevrilip farklı varlıklar olarak ortaya g km ıslarsa da Türk mitolojisinde ilk yapılan itibariyle ilgili olduklan bu Ulu Ana motifinin en az bir özelliğini taşımaktadırlar. Ulu Ana bu bakımdan, "ezelî bir formül" olarak ondan kopan ruh ve motiflerin temel benzerliklerini oluşturarak, işlevsel bakım-

dan on lan birbirine yakınlaşbnr ve bazen de aynı işlevlerle taşıyan motiflere çevirir.

Mitolojik dünya modelinde Ulu Ana, bolluk ve bereketin koruyucusu ve yaratıcısı olarak nitelendirilir. Antropolojide Ulu Ana'nın korunup kalan en arkaik örneği, Kan Nine (Küp Kansı veya Küpegiren Kan) motifi sayılır. Ebedî yaşayış ve hayatın dönüşümlülügünü aktaran mitolojik düşünceler sisteminde. Ona hayat verici güç ve ölümsüzlüğün en üst iradesi olarak bakılmıştır. O, yaslanmazdır. İkircikli ritüel-mitolojik bir varlık olarak, hem düzenleyici evrensel başlangıç, hem de dağına kaos başlangıç, onda bir araya toplanmıştır. Dünyada hareketsiz ve değişmez kalan hiçbir şey olmadığı gibi, zıtlıklann kendileri de birbirleriyle yer değiştirebilirler. Bu bakımdan O'ndan kopan mitolojik varlıklann birbirine ters yönlerde işlev göımeleri de doğaldır. Bu varlıklar bir taraftan çocuk bağışlayan veya çocuklann koruyucusu olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan onlan kaçmp, yiyebilir. Örneğin, her şeye kadir olan Humay, hem yeni evlat dünyaya getirmenin sebebidir, hem de ölümün. Veya sallanan göğüsleri, kanşık saçlan ve küçük boyuyla doğan kadın lan koruyan Al ruhun bir benzeri olup, aynı işlevlerle yüklü Hal Anası, kendi çocuğunu yemiştir.

Aynı Ulu Ana bütüncülünden kopan Al ruhu ve Umay gibi karakterlerin bu şekilde ikircikli işlevleri, anlam potansiyeli yüksek olan sabit modelde, her iki başlangıan (düzenleyia ve dağıtıa) bir arada olmasıyla ilintilidir. Bu İse Ulu Ana bütüncülünden kopan motiflerin şeytanî niteliklerini de koşullandınr. Bu anlamda sallanan ve haddinden fazla göğsü olması, hayvan bici md çizgiler taşıması ve hayvanat alemiyle bağlılık. Ulu Ananın en önemli belirtileri arasındadır. Ulu Ana bütüncülünden türemiş motiflerden olan Al ve Albastı motifleri de bu bakımdan oldukça belirgin sayılırlar. Başlangıçta koruyucu bir ruh olan bu motif, şeytanlaşmanın son aşamasında, İnsan yiyen ve çocuklan kaçıran bir cadıya dönüşebiliyor. Bir veya haddinden fazla göğüsün olması da onun arkaik çağlardaki ilk ana işlevinden ileri gelir.

Ulu Ana motifiyle ilgili bir başka özellik ise kelliktir. Bu özellik, 'Tepegöz" motifinde de korunmuştur. Mitolojik Ulu Ana'nın en eski ve en geniş yayılmış adlanndan biri "Kel-Hel" köküyle ifade olunmuştur.

ULU ANA

Yeraltı dünyasının sahibi olması da arkaik yapılı mitolojik Ulu Ana motifinin işlevlerinden biridir. Erlik'in aynı zamanda kadın belirtileri taşıması, bu işlevden kaynaklanır. Ulu Ana, öbür dünyanın sahibidir. Eski Bulgariardaki bazı kayraklarda "Alp Albasö" adını taşıyan putperest bir yeraltı dünyası ruhu var. Bu, Ulu Ana bütüncülünün yeraltı dünyasıyla olan ilgisinin agk bir iradesidir.

Canlılığın ilk konumunu sembolize eden Ulu Ana, eski düşüncede tüm yerler ve sulann sahibiydi. Avın uğurlu geçmesine kadar her şey onun isteğine bağlıydı. Yeryüzündeki her şeye hayat veren oydu. Mitolojik Ulu Ana varlığı, farklı halklarda su, yer ve öbür dünya İle ilintilend irilir.

Bazen de İlahe Ana olarak adlandınlan bu bütüncül, araştjrmaalann birçoğunun görüşüne göre, putperestliğin sonraki tüm şekillerini doğurmuştur. Ulu Ana, ilk suyla ilgili okluğu kadar, dağla da ilgilidir. Altay efsanesinde su ve dağ iyelerini büyütür ve tüm hayvanlar onun hükümdarıığındadır. Bazen hatta bu su ve yer iyeleri, doğanın hayat gücünü aktararak, her şeyi bilen Yer Ana motifinin gerçek izi şeklindedirler. Sayan Altay Tüık halk kültüründe bu düşünceyi taşıyan varlıklar, bereket, bolluk kavramlarını canlandıran kadın görünümünde verilir.

Ulu Ana en eski çağlardan kalma kaya resimlerinde bolluk, verimlilik ve üreme kavramlannın iradesi olarak iri ve sallanan göğüslü kadın şeklinde resmedilmiştir. Bu ise mitolojik düşünceyle yaşayan eski insanın gözünde Ulu Ana'nın mecazî bir motif değil, canlı bir varlık olarak düşünüldüğünü gösterir. Dünyanın yaratılma sürednde yer alan mitolojik Ulu Ana'nın en belirgin özelliği, iri ve sallanan göğüslere sahip olmasrdır.

Kamlık yapan erkek şamanlann, kadın giysisi giymeleri de yaratılışın gücünü kendi varlıklannda taşıyarak, Ulu Ana motifinin bir temsili olduklanndan kaynaklanır. Yakutlarda Tannalık törenini gerçekleştiren İhtiyar, başına kadın şapkası takardı. Birçok şamanın kadın giysisi giymeleri ve giysilerinin üzerine kadın göğsünün resmini çizmeleri, ruhlarla bağlantı kuran şamanın kadın yönünün daha güçlü olduğunu göstermek içindir.

Tuva halk İnanışlanna göre, şamanlann ulu atası bir kadın samandır.

Bu da Ulu Ana motifinin şaman mitolojisindeki bir yadigarıdır. Şaman halk kültüründe, şaman nıhlannın manevî oğlu olarak, onlara kamlık gücü verip. Ulu Ana'nın izlerini taşıyan motif. "Albıs" motifidir. Türk halk inanışlannda "Yallı" adındaki dansın, iri göğüslerini sırtına atmış kadın gibi betimlenen Al-Hal, Albastı veya Al Kansı motiflerinin adlarıyla ilintilendirilmesi de ilgi çekicidir. Gobustan kaya resimleri arasında bulunan "Yallı" sahnesi ve onun üstünde çizilmiş olan iri göğüslü, tüm vücudu dövmelerle kaplanmış kadın figürü de ölümsüzlük, üreme ve bereketin sembolü olan "ana cet" ve başka bir deyişle Ulu Ana'ya tapmanın izi gibi kabul edilir.

Ulu Ana'nın başka bir özelliği de her şeyi bilmesidir. Onun bu işlevi, bahşılann uykusuna gelen ihtiyar kadın bilgiç motifinde de korunmuştur.

Ulu Ana'nın en önemli mitolojik işlevi ise tören koruyuculuğudur. Bu işlev daha sonralan ilk şaman motifine geçmiş ve sihirli hikayelerde kahramanın Kan Nine'nin eğitiminden geçmesi ve onun yardımıyla yeni statüler kazanması şekline dönüşmüştür. Inisiasiyadan geçmek, ölüp yenilenmiş halde tekrar doğmak olayı da sadece arkaik yapı ve zengin anlam hafızasına sahip mitolojik Ulu Ana saltanatında ve sırf O'nun yardımıyla mümkün olabilir.

Mitolojik Ulu Ana'nın bir özelliği de erotik-seksüel gücün razlalığryla belirginleşmiştir. Sakral bakımdan agresifligi ise onun diğer bir özelliğidir. Seksüel-erotik açıdan aktiftik, Ulu Ana bütüncülünden kopmuş tüm varlıklar ve koruyucu ruhlar için de karakteristik bir özelliktir. Örneğin. Yakutlarda şamanın temel koruyucu ruhu, şehvet düşkünüdür ve şehvani duygulann koruyucusu sayılır. Ulu Ananın böyle bir özelliği tipolojik nitelikte olup, tüm dünya halklannın mitolojik sistemlerinde geniş ölçüde yer almaktadır.

Yakutiann "Ağ Oğlan" adındaki mitolojik metninden de anlaşıldığı gibi. Dünya Agaa'nın içinden yanya kadar çıkıp, "tuluk gibi" iri göğüslerinden süt vererek "Ağ Oglan"ı yenilmez bir kahramana dönüştüren kadın motifi de Ulu Ana bütüncülünden gelir ve kainatın ölüp-dirilmeler zincirinden oluşan üreme ve verimlilik kavramlannı temsil eder. {bak: Mitolojik Bütüncül; Yer Ana)

ULUK AK İNE: {bak: Ağ Ana; Ulu Ana)

ULUK TÜRÜK (ULU TÜRK): Eski Türk düşüncesi bakımından ilk şaman motifini kendinde canlandıran en büyük koruyucu ruhlardan biri. Şaman ruhu ve atalar ruhu olarak da bilinen bir varlık. Uygur "Oguzname"sinde, Oğuz Kağanın yanında bulunan ak saçlı, ak sakallı ve bilgili rüya yorumcusu Uluk Türük adında bir ihtiyardan söz edilir. O da Korkut Ata gibi, görünmeyenler dünyasından haber verir.

Ulu Türk adı Uygur şamanlannın dualannda başka koruyucu ruhlarla birlikte kullanılır. O bir bahıa. bir ozandır. Şamanın her zaman "Uzganmas Ulug Türk!" (Her zaman uyanık Ulu Türk) diyerek başvurduğu bir koruyucu ruhu var. O dünyayı yöneten hakim gibi verilmektedir. Ulu Türk, hiç kuşkusuz, Türklerin ilk atalan hakkındaki mitolojik düşüncelerinin bilinçlerden silinmedigi çaglann bir ürünüdür.

Uluk Türk adındaki "uluk" (ulu) sıratı, araştırmaalara. onu "Ata" adını taşıyan din kutsallan ve ulu varlıklar kadar sembolik saymalanna olanak vermiştir. Uluk Türk motifinin "Mogollann Gizli Tarihi"ndeki ihtiyar Usun ile kıyaslanması, bu iki motifin mitolojik sembolizmlerini ve işlevsel-anlamsal özelliklerini ortaya gkarmaya yardıma olabilir.

Bir görüşe göre. lrkıl Hoca. Uluk Türk'ün başka bir şeklidir. İşlevsel yakınlıktan kaynaklanan bu benzerlik, bütüncül ile ezelî bir formülle ilgilidir. Bu benzerlikten dolayı, araştirmaalar çoğu zaman bu iki karakterin tek bir varlık olduğu kanaatine varmışlardır.

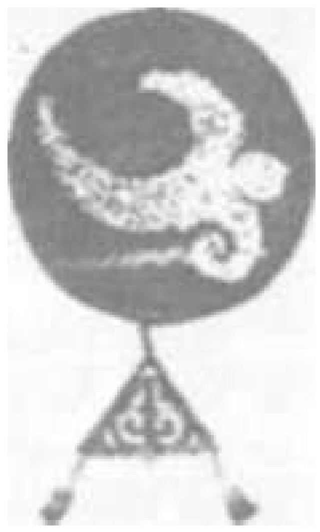
ULUU TOYON: Yakutlann mitolojik inanışlanndaki en karışık yapılı motiflerden biri. Araştırmalar, onun kan şık ve birbirine zrt işlevlerle yüklü olduğunu gösteriyor. Bir görüşe göre O. Urüng Ayıı Toyon'un kardeşidir. Diğer bir görüşe göre ise bir gaip gök ruhlannın lideridir. G. Ergis. Uluu Toyon'un şamanlann koruyucusu olduğunu yazar. A. Kulakovski de Uluu Toyon'u. mitolojik işlevleri itibariyle çok eski zamanlarda "ayıı" denilen ruhlar grubuna ait saymaktadır. "Sür" olarak bilinen ruhu. ateşi ve şamanlan da insanlara gönderen yine Odur. Zaman geçtikçe O. Abaası ruhlannın kılığına girmiştir.

Kültürel kahraman tipini yansıtan tüm bu çizgileriyle birlikte, onun Ayıı ruhlar arasında gösterilmesini, araştırmacılar doğru kabul edemiyorlar. Birçok metinde İse O. gökler aleminde yaşayan aaklı Abaası ruhlannın lideri sayılmıştır.

Gökyüzünün yedinci katında yaşayan Uluu Toyon. birçok Yakut soylannın güçlü şamanlannın da koruyucu ruhudur. Bunun için de kendilerini ruhlann manevî çocuklan sayan şamanlar, "Ben Uluu Toyon'un yarattığıyım" derlerdi. Uluu Toyon, normal ölümlülerin gözüne görünmez. Birçok mitolojik metinde, onun bir sürü oğlu olduğu, bu oğlanlann adlan hayvan adlannı hatırlattığı ve bu oğulların at sürüleri olduğundan bahsedilir. Bu metinlerin yazdığına göre, bu oğullar, beyaz ve boz atlarla gökyüzünden yere İnmişler.

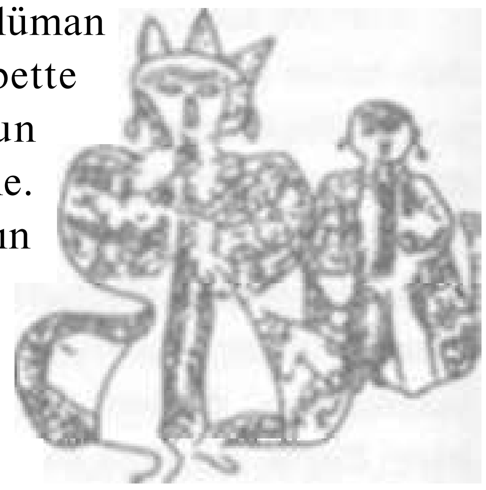
UMACI (bak Omaa)

UMAY-UMAY ANA: Artım kavramıyla ilgili bir ruh veya daha doğrusu, bir evliya adı. Diğer Türk halklannda O'nun adına "Humay" şeklinde de rastlanır. O'na geleneksel olarak "İlahe" de denilebilir. Umay motifi. Türk halklannın d ini-mitolojik inançlannda bazen kalıntı şeklinde de olsa. önemli bir kültün ad mı bildirir. O'nun tanrıça sayılması ise etnik-kültürel sistemin ölçütleri bakımından sadece belirli koşullarda kabul edilebilir. Etnik kültürün kendi içinde iye olarak görünen bu varlık, mitolojik sembolizm ve taşıdığı işlevlere uygun olaı "Ana-Ene", "evliya" ve "melek" gibi de adlandınlır Manas destanında "Umay ene perişte" iradesi var Buradaki "perişte" (melek) sözcüğü. Umay'ın Türk etnik-kültürel sistemdeki yerini bir koruyucu ruh, evliyi veya melek olarak daha düzgün bir şekilde belirtiyor.

Umay *Tasviri*

M. Kaşgarfnin yazdığına göre Umay, kadın doduktan sonra kamından çıkan ikizin adıdır. Buna çoc ana karnındaki "tayı" derler. Kadınlar "ikizi" hayıra 3 radardı. İnanışa göre bir kadın Umay'a tapars evle[1] olur. Bu inanış, Umay Ana'nın evlat vermek gibi ya ratma gücü olduğuna dair inanan bir uzantısıdır. A.

Umay Tasviri

İnana göre. Mahmut Kaşgarî gibi bir Müslüman bilim adamı. "Umay bir ilahedir" sözünü elbette ki söyleyemezdi. Kumand inlerde doğuşun zorlu geçtiği zamanlarda şaman. "Umay Ene. kuş ene" diye çağırırdı. Bu da Umay Ana'nın Ulu Ana bütüncülüne ait olduğunun bir göstergesidir.

Orhun yazı lan nda adı geçen Umay-Humay ilahesinin Türk etnik-kültürel sisteminin bir parçası olup-olmadiği sorusu. Türk kültürü araşnrmaalannın ilgi noktasını oluşturmuştur. V. Radlov'un yazdığı Türk Halk Edebiyatı Numuneleri"nde. "Biz başlangıçta atamız Ülgen'den türediğimiz vakit, bu iki kayın ağaa Umay ile beraber gökten inmiştir" denilir. V. Radlov ve Meliomaski. O'nun ilahe olduğunu ve çocuklan koruduğunu söylemekteler. Troşanski. Umay İlahesi hakkında. "Bu bir kuştur ki. çocuğun başı üzerinde okur. bununla da onun oğlan çocuğu olacağını haber verirmiş" şeklinde yazmıştır.

Bazı araşnrmalarda Umay'ın Moğol kökenli bir ruh olduğu görüşüne de rastlanır. B. Ögel dahil olmak üzere birçok araştırmaanın görüşüne göre. Umay Ana kültü, sadece Türklere ait bir inanıştır. Sibirya ve Orta Asya Türklerinin bazı arkeolojik ve etnografik materyallerinden de anlaşıldığı üzere. Umay Ana motifi, hem beyaz saçlı ve beyaz giyimli olarak insanbiçimd görüntü sergilemektedir, hem kuş kılığında, hem da bu iki varlığın bileşiminden oluşan kanatlı kadın-melek görüntüsü vermektedir. Kırgızlarda onun nasıl göıündügü bilinmediği halde, Sayan-Al tay Türkleri onu. göklerden inen güzel yüzlü bir kadın olarak düşünmüşlerdi

Güney M-<kasya'da kaydedilmiş metinlerde geçtiğine göre. insanlar, Ülgen Ata'yla Umay Ana'dan dünyaya gelmişler. Hakaslarda kısır bir kadının tedavisi için, "Umay Tartar" adı verilen ve sembollerle zengin bir tören yapılır. Umay Ananın olduğu yer. "SüttügköT (Sagaylar ve Sonarda). "Süt Ak Göl" (Teleutlarda) ve "Sümer Dağı" adını taşır. Yakutlarda çocuklann koruyucu ruhu olarak bilinen, çocuğa can veren

ve yeni doğum yapmış kadının yardımına gelen "Ayıısıt'ın adının anlamı "yaratıa, yaratan kadın" demektir. Bu ad. Umay'ın adlanndan biridir.

V. Verbitski. Umay'ın "Ölüm Meleği" anlamını da kaydetmiştir. Bu kayıta göre Umay, "çocuklan koruyan iyilik sever bir ruh, ölüm meleği ve ölümün ruhunu uğurlayandır." V. Radlov'un sözlüğünden de anlaşıldığı gibi. Şoriardaki Umay da aynı anlama geliyormuş. Şemsettin Sami sözlüğünde de Umay hakkında şöyle denilir "küçük yaşlılan korkutmak için. cahilce yaratılmış korkunç bir hayli kişilik." Annelerin çocuklarını korkutmak için kullandıktan adlardan biri de "Uşak Umusu"dur (Çocuk Umusu), (bale Omacı)

Yakutlarda "Ogu ımıta" denilen bir ilah vardır. Bu adın sözcük anlamı "çocuk ımısı" demektir. Bu varlık, bir kuş gibi çocuğun başı üstünde öterek, çocuktan türeyecek insanlann bereketli ve uğurlu olacaklannı haber verir.

Hakaslar. Umay Anayı çocuğa kan ve et veren beyaz bir kuş olarak betimlemişler. TeleutJar. Sayan ve Artayiara göre ise gümüş saçlı genç ve güzel bir kadın olan Umay Ana, gökkuşağı boyunca yere iner ve elindeki yayla çocuklan tehlikelere karşı korur. Kumandinlerde Umay Ana'nın insanı ömür boyu koruduğuna inanıp. O'nun kanatlı bir ana olduğunu düşünürlerdi. Onlann inanışına göre. anne kamından başlayarak çocuğun ömrünün sonuna kadar Umay Ana'nm gölgesi eksik olmaz,

Tyan-Şan Kırgızlanna göre. O. göklerde yuva kuran bir kuş ve yeryüzüyle yeraltı dünyası arasında bağlantıyı sağlayan bir aracıydı. Göklerde yaşayıp, devamlı olarak bulutlar arasında dolaşan bu Umay, mitolojik varlık olarak yaratıa başlangıa bildiren "kut" anlayışıyla da yakından bağlı olmuştur. Hakaslar yeni doğmuş çocuğun canı hakkında konuşunken. Umay adından türeme olan "imay" adını da kullanırlar. İnanışa göre imay, 2-3 yaşına gelmiş çocuklan "kut"a çevirirdi. Şorlarda da körpe çocuğun canına Umay adı verilmişti. Çocuk uykusunda ağladığı zaman. Umay'ın ona eziyet ettiği düşünülürdü.

Eski Türk düşüncesinde, bazı çocuklann vücutlannda bulunan anadan dogma lekeler de uğurlu ve kutsal sayılıp, Umay Ana'nın el izi olarak bilinirdi. Onun için benli doğan çocuklar mutlu sayılırlardı. Çünkü

ben, Umay'ın izi olarak görünürdü. Benin, ikizin, ana rahminin ve hatta Tatar dilinde kadın cinsel organının "Umay" olarak adlandmlması da Umay'ın çocuğun dünyaya gelmesiyle bağlılığını gösteriyor. Umay'ın kadın-ana başlangıcıyla bağlılığı, Moğolca'da "mağara" anlamına gelen "ehin Umay" iradesinde de korunmuştur. Çünkü mağara ve kayalar. Yer Ana'nın rahmi olarak düşünülmüştür.

Tyan-Şan Kırgızlan, Umay'ın gece gelip, çocuklann yüzlerini yıkadığına inanırlardı. Yakut kadınlanna göre, "son" (çocuğun anne karnındaki ikizi), Umay'ın işlevlerini yerine getiren melek ruhlan temsil ederdi, yeni doğan çocuklann koruyuculan sayılan bu iki mitolojik varlık arasındaki yakınlık, araştırmacı lan n ilgisini çekmiştir.

Bat Trakya Türklerinin inanışlannda "son", kutsal bilindiğinden, günaha girmemek için, üç gün boyunca onu kana bulanmış giysilerin içinde tuttuktan sonra, "Yine de çocuklanmız olsun!" diyerek ırmağa bırakırlardı. Genç kızlar da gülüp oynayarak bu kanlı giysileri götürüp, çocuklan olsun diye yastıklannın altına koyarak yatarlardı. Sütten kesilmiş bir anne için de Umay'dan yardım istenilirdi. Sagaylardaki "lmay Toyu" töreni de bu süreci hatırlatır.

Kızıl ve Sagaylann İnanışına göre, çocuğun canı, Kuday'ın elindeydi. Boçat Teleutlanna göre İse bu can, Jeri Su denilen doğa güçlerinin elindeydi. Bazı araştırmalann ortaya çıkardığına göre eski Türklerin inanışlannda Umay ve "kut", aynı ölçüde insanın varlığını belirleyen hayat güçleri sayılmışlar. Tyan-Şan Kırgızlannın dilinde ürünün bol olduğu ve hayvan lan n bereketli olduğu zamanlarda "Umay Ana'nın göğsünden süt gelir" iradesi kullanılırdı.

Hayır sever ruh olan Umay'ın Altay Türklerindekİ insanbiçimci görüntüsü, Kıpçak boylanndaki D'ayıkın ve Yakutlardaki Ayıısıtın görüntüleriyle üst üste düşer. Hakaslarda kısır kadınlann tedavisi için yarvardıklan "İney Tas" adında taş heykeller var. Bazı araştırmacılara göre bunlar, Umay İlahesinin görüntüsüdür. Umay'ın görüntüleri eskiden düğünlere gidildiği zaman takılan kolyelerin üzerini de süslemiştir. Yeni doğum yapmış kadınlann koruyucusu sayılan "Umay Kamber" adındaki melek de Ural Tatarlannın geleneksel görüşlerinde yaşamakta olan Umay kültünün değişik bir iradesidir.

Umay **Tasviri**

UMAY-UMAY ANA

Umay kültü Orta Asya'da da geniş bir şekilde yayılmıştır. Kırgızların gözünde Umay bütün kadın sanatiannın piri, bütün kadın el işlerinin koruyucusu sayılırdı. Onun için de terzi kadınlar işe başlamadan önce, "Benim elim değil, Umay Ana'nın elidir" derlerdi. Kırgızlarda Umay adında bir süsleme motifi bile kaydedilmiştir.

Azerbaycan'ın bazı yörelerinde, Humay Kayası ve onunla ilgili inançlar, son zamanlara kadar sürmüştür. İnanışa göre çocuğu olmayan bir kadın, başını bu kayaya koyup yatarsa, çocuk sahibi olurdu. Efsaneye göre. HiMnay adında kısır bir kadın varmış. Bir gün başını bir kayanın üstüne koyarak yatar ve ondan sonra çocuğu olur. O zamandan sonra bu kayaya Humay Kayası denilir.

Umay adının yer ve gökle aynı zamanda ilintilendirilmesi. Türk kozmogonisinden gelen nedenlere bağlıdır. Çünkü Türk kozmogonisinde, yerle gökyüzü başlangıçta bir bütün olarak düşünülürdü. Daha sonralan yerle gök ayrılınca, bu çağın varîıklan etnik-kültürel sistemin bir geleneğinde yerie, diğer bir geleneğinde ise gökyüzüyle ilintilendirilmişler. Ancak bu konumlannda da sabit ve donmuş bir şekilde kalmayıp, tazelenerek değişik renklere bürünmüşler. Onun için de bir mitolojik varlık, hem kaos güçleriyle, hem de evreni yaratan güçlerle ilgili olabilmiştir ve aynı bir varlık, hem ölüm getiren, hem de hayat veren bir ruh işlevi görmüştür. Çünkü kaosun kendisi bile, evreni yaratan güçlere karşı tam olarak dayanmaz ve tam tersine krizden gkması için evrenin oluşumunda veya düzenin kurulmasında bir geçiş aşaması oluşturur.

Devlet kuşunun da bir adı "Umay-Humay" veya "Hümay Kuşü'dur. Osmanlı tarihinden bilinen "Hümayun" deyimi de bu bakımdan Umay ile ilintilendirilir. Çünkü bu anlayış, egemenliğin gökten geldiğine ve Tann vergisi okluğuna dair eski inanışlann izlerini taşır.

Umay, Budist dualarda, iyi niyetli bir ruhun adı olarak geçer. O'nun adı, Nanay Şamanizmindekİ önemli motiflerden olup, çocuklann canlannı korumakla yükümlü olan "Maydya Mama"yla da İşlevsel ve anlamsal olarak yakınlık içindedir. "Nişan şaman kadını hakkındaki hikaye "deki "Omosi Mama" motifi de çocuklan koruyan, körpelere can veren, beyaz saçlı, İri ağızlı ve kocaman gözleriyle korkunç görü-

nüşlü bir kadındır. Bu **varlık** da mitolojik İşlevleri bakımından Umay'a yakındır.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan, "hanım, beyim" anlamIanna gelen ve tarihte ritüel olarak kullanıldığı var sayılan "banı-banu" sözcüğünü de ban araştırmacılar, koruyucu ruh Umay Anayla ilişkilendiriyorlar. O, Ubay Ana > Bayana > Bayanı > Baynı > Banı şeklinde bir değişim geçirerek "Umay Ana" adının sessel versiyonu sayılır. Şalı İsmail'i çocukken saklayan kadının adı da "Uba" İdi.

Umay sözcüğü. Kıpçak Hıristiyan metinlerinden olan "Kodeks Kum an i kus" da (14. yüzyıl) mitolojik sembolizmine uygun olarak "Yer İlahesi" olarak açıklanmıştır. Yani yer ruhu olması. Ulu Ana motifinin bir özelliğidir. Onun için de Umuy'ın yer ilahesi şeklinde açıklanmasını yanlış kabul eden araştırmacılar yanılgı içindeler. Gerçekte de Ulu Ana, yer ruhu sayılmıştır ve Umay motifi, bu mitolojik bütüncülün değişime uğramış olan şekil lerindendir. Yer ilahesi veya yer ruhu sayılması da onun arkaik nitelikli olduğunu gösterir. Umay Ana'nın yer ruhu olarak bilinen Ulu Ana'yla bağlılığı, bazı Türk halklannda O'na "Ulu Ah İne" (Ulu Ağ Ana) denilmesi örneğinde de korunup kalmıştır.

Mitolojik Umay Ananın işlevlerini etnik-kültürel gelenek çerçevesinde (Azerbaycan. Doğu Anadolu ve Kuzey İrak'ın ban bölgelerinde) "Fatma Nine" motifi de yerine getirir.

UYKU: Mitolojik düşüncenin iç dinamizmleri bakımından, ruhlarla doğrudan ilişki gibi düşünülen uyku, anlamlar ve semboller alemine dalmanın da bir yoludur. Rüya tabirlerinde kullanılan teknikler, bir zamanlar mitolojik metinler ve efsunlarla ilintili olmuştur. Freud psikoanalizmi, uykudaki sabit şekilleri sembol sayıp, mitolojik metinleri temel alarak uykularda anlamaya ve aramaya başlamıştır. O. Freydenberg'e göre ise görünmeyenler alemiyle ilgili haberler, ölüme eşit olan uykuda gelirdi. Örneğin, mitolojik yorumda yumurta, hayatın oluşmasını ve canlılann yaratılışını sembolize ettiği için. çocuğu olmayan bir kadının rüyasında yumurta görmesi, halk arasında çocuğu olacağı şeklinde yorumlanırdı.

UYKU

İnsanlann uykulannda ruhlardan aldıklan bilgiler, bu ruhlann bu insanlarla olan yakınlığını aktanr. Bu anlamda uyku yorumlan da bir metin tipi olarak, etnik birliğin hayatını programlaştırma dili olmuştur ve davranış biçimleri ona göre belirlenmiştir. Oğuznamede "Gök Tann bana uykumda bildirdi" denilir. Mitolojik geleneğe göre, gelecekteki olayiann bildirme yolu uykudur. Oğuz Kaan destanında rüya tabiri yapıp, görünmeyenler dünyasından haber veren Ulug Türük motifi, bu bakımdan dikkat çekicidir.

Geleneksel dünya görüşünde gerçeklikle arasında bir duvar düşünülmeyen uyku. hafızasızlık veya ölüm sürecinin bir şekli olarak görünürdü. Dede Korkut Kitabından anlaşıldığına göre. uyku "küçük ölüm" olarak tanımlanmıştır. Ozanlann söylediğine bakılırsa Oğuzlar, olacaklan uykulannda öğrenirlerdi ve uykuyla ölüm arasında benzerlik görürlerdi. Uykuyla ilgili olan eski inanışlar, birçok rivayette yaşamaktadır. Uyku yorumlannın kendisi de mitolojik inançian yaşatır. Örneğin, Yakutlara göre uykuda kurbağa görünmesi, şamanın veya büyücünün geleceğinin işareti gibi yorumlanırdı. Bu yorum, herhalde ilk şamanla bağlı inançların kalın tısıdır.

Eski Türklerin inanışlannda "uykular dünyası", gerçekliklerin kendisi kadar yakın sayılırdı. Uykulann yorumu, insan kaderine yol göstericilik yapardı. Gelecek olayiann. uykular aracılığıyla gerçek olacağına inanılırdı. Hacı Bektaşi Velinin anası, uzun yıllar süren hasretten sonra bir oğlan çocuğu dünyaya getireceğini, önce rüyasında görür. Arapçadaki "başa gelen hal olan. gerçekte baş veren olay" anlamlı' vagee" sözcüğü, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçelerinde "uyku, rüya, uykuda görünen olay" anlamı bildirmiştir. Bu. Türklerdeki uykunun, göze göt ünen bir hayal değil, gerçekte baş vermiş olan bir olay gibi kavrandığını gösteriyor.

Bahtın bile uykuda görülebileceğine inanılırdı, ölümlüler, birçok varlığı sadece uykulannda görebilirlerdi. Güney Al tay Iı lann inanışına göre, normal insanlar bir dağ iyesini ancak uykuda görebilirlerdi.

Türk halklanndan birçoğu için, uykuyu insanlara gönderen, ilahî güçler vardır. Karaçay-Bal kartann geleneksel inanışlannda insanlara uyku gönderen varlık "Düş Anası Çomparaş" adında bir ilahedir. Yakutlar-

da çocuğu olmayan kadın, evlfya ağacının altında yatardı ve bu agaç da onun uykusunda çocuk canı bağışlardı.

lOrklann elinden kadeh alıp, içmekle vergi verilmesi oiâyı da uykuyla ilintilendirilir. Bu bakımdan aşk destan kahramanlan nın "yeniden kurulmasını" sembolize eden "buta almak" motifi de uykuyla bağlantılıdır. İnanışa göre, Hak aşığına Hak'tan gelen yaratma gücü. uyku zamanında gelir, "şaman azarına" tutulmadan önce uzun bir uykuya dalma motifi de şaman efsanelerinde sık sık karşımıza çıkar. Vergi verilmeden önceki bu uyku olayı, işlevi itibariyle geçid ölümü sembolize eder. Destan kahramanının tüm varlığını kökenden değiştirecek olan buta. ancak uykuda verilir. Çünkü uyku zamanında kendi evi kapalı, gönül eviyse açık olur ve uyku. anlam âlemine dalmanın bir sonucudur.

Bazı Türk hal klan geceleri gördükleri uykulan başkasına anlatmazlardı. Antatnklannda da zarar gelmesin diye. "lambaya anlatıyorum" denilirdi. Kötü kâbuslar akarsulara anlatılırdı. Alsın götürsün dfye. İyi rüyalar da akarsulann temizliğine anlatılırdı. Aydınlık olsun dfye. Bazen de kötü kâbus gördüklerinde taşı kaldırıp anlattıktan sonra tekrar yerine koyarlardı, bu kötü kabusu yok etsin diye. Geleneksel kültürle yaşayan Anadolu Türkmen aşiretlerinde de uykulara karşı garip bir inanç vardır. Buradaki obalann en yaşlı adamı, uykulan yorumlamakla görevliydi ve her zaman da iyiye yorardı. "Sonu hayır olsun" demek ise bir gelenekti.

Uykuda ölü görmek ömrün uzayacağının, bulanık su. gözyaşının, duru su ise aydınlığın göstergesiydi. Bazı uykular da açık bir şekilde tersine yorumlanırdı. Uykuda ağlamak, gülmek şeklinde, gülmek ise ağlamak şeklinde yorumlanırdı. Uykunun tersine yorulması hikâye konulan na da geçmiştir. Araştırmacılara göre. böyle tersine yorum, öbür dünya varlıklarıyla bağlantıdan gelir ve en arkaik kat sayılır.

Tasavvufa göre de uyku zamanında insanın görünmezler âlemine kavuşmasını engelleyen tüm perdeler açılır. Genellikle uyku. görünmezler âlemine bağlı bilim sayılmıştır. İlk vahiylerin gelmesinin uykuda gerçekleşmesi de bir rastlantr değildir. Birçok araştırmacıya göre. ilk uyku yorumculan samanlardı. Tabii ki uykulan kolektif düşüncenin kaynağı sayabilmek mümkün değildir, hatta tam tersine uykulann yorumunu şekillendiren kaynak kolektif düşüncedir. Orta çağlarda, uykula-

nn sembolik haber olup. geleceği bildirdiğine içten inanırlardı. Onun için de bu çaglann uyku yorumculan. uykulara geleceğin habercisi gözüyle bakarlardı. Uykunun görülmesinden çok. yorumlanması önemliydi. Oguzname'de "Düsi görende değil, yorandadır" denilir.

Türk yazarlarından olan Marağalı Evhedi. dünya oUytannr uyku sembollerinin yansıması olarak açrklryor.

UZUHLAR: (bak: Uguzlar)

u

ÜÇ MÜSTÜ BAY ONI: Altay halklarından olan Teleutlann geleneksel dinî-mitolojik inanışlannda körpe çocuklan şer ruhlardan koruyan ilahe veya ruhlardan biridir. Bu ad Azerbaycan Türkçesİnden "Uç boynuzlu Umay Ana" olarak çevrilebilir. N. Dırenkovan'ın 1920'lı yıllarda yazdığı halk kültürü metinlerinde rastlanan "Üç Müstü Bay Om" adı, araştırmacılara onda koruyucu ruh olan Umay motifini görmek olanağı verir.

Dilbilim yorumculan, buradaki "bay onı" iradesinin "Umay Ana" adından türediği kanaatine varmışlar. Diğer bir Altay halkı olan Kumandinlerde de gök ruhlannndan Ülgen'in kızı "May Ene", "May Anı". "Pay Anı" olarak adlandırılır. Bu adla bağlı düşüncelerin izlerine Altay şamanlannın dualannda rastlanır. Bu kamlık ayinlerindeki dağ ruhlanndan biri "Üç Boynuzlu Kara Kaya" olarak adlandınlır. Bu dağ ruhunun işlevi, Umay ilahesinin dağ ruhu gibi yüklendiği işlevsel özelliğiyle uyum içindedir. Arkeologlann Altay'da yürüttükleri kazılar sonucunda ortaya çıkan maddî uygarlık örneklerinden metal ve seramik ürünleri üzerindeki resimler, Umay ilahesinin üç boynuzlu düşünüldüğünü gösterir, (bak: Umay)

ÜLGEN: Altay ve Şorlann geleneksel dinî-mitolojik inanışlanndaki en ulu ruhlardan biri. Yaratılışın gök katını dolduran ışıklı ruhlann lideri ve yaratıa.

Ülgen'in "ışıklı", "ak" ve "semavî" gibi vasıflan var. O'na "Kurbustan Aka" da denilir. O, Altaylann "Altın Tuu" (Altın Dağ), Şorlann "Pustak" (Boz Dağ) dedikleri ve yaratılışın tam orta noktasına yerleşen altın sarayındaki altın tahtında oturur. Verbitski'ye göre Altay Tatariannın Bay Ülgen'İ. hiç kimseye hiçbir zarar dokundurmayan hayır sever bir varlıktır.

ÜLGEN

Altaylar "Ayaz Kaan" olarak da adlandırdıklan Ülgen'i bazen üç başlıklı, uzun sakallı ihtiyar biri olarak betimlerler. Bazı inanışlara göre onun yedi oğlu ve yedi kızı var. Oğullarından birinin adı "Kara Kuş", bir diğerinin adı da "Buura Kandı"dır. Adına eshatolojik metinlerde rastlanan ve Ülgen'İn ilahî varlığının bir parçası sayılan ışıklı gök ruhu "Yayıkı" da bazen onun oğullan arasına dahil edilir. Aİtaylann inanışına göre. Ülgen'in anası da Taz Kaan" adını taştırdı. Mitolojik bir metinde anlatılanlara bakılırsa, dünyayı kaplayan sel baskınında, iman getirerek kurtulan yedi kardeşten biridir Ülgen.

Ulgen, mitolojik bir varlık olarak. Güney Sibirya ve Altay Türklerinin geleneksel dinî-mitolojik inanışlannda yoğun bir şekilde korunmuştur. Altay şamanlan. bilindn kavrayamadığı kadar yüksekte olan ulu Tann'ya kıyasla, Ülgen'i bir alt basamakta duran ve algılanabilir bir varlık olarak görürler. Bu bakımdan, eski Türklerde Tann'nın yerini Ülgen'in tuttuğuna dair bir kanı yanlıştır. Altaylar dahil olmak üzere tüm eski Türklerin geleneksel inanışlannda Tengri ve Ülgen motifleri ne karşılaştın lir. ne de kanştınlır. Türklerin Tannalık inanandaki tek tannnın Ülgen olduğu fikri de yanlıştır. Bu fikrin kaynağı, diğer dinlerin etkisine maruz kalmış kozmogonik metinler olabilir. Teleut şamanlannın inanışına göre, yerleri gökyüzü olan ruhlann büyük bir bölümü Ülgen'e aitti. Tüm bu ruhlann en üst katında ise Ulu Ana Bay Ülgen mesken tutmuştur. Umay Ana'ya edilen dualarda, kural olarak Ülgen'in de adı geçer. Kumandinlerin kabile ruhlannın başında da "Üç Börklü Bay Ülgen" gelirdi.

Birçok yazar, "ebedî göğün oğlu" olarak düşünülen Ülgen'i. Merkezi Asya'nın eski hal klan ndaki gök ruhuyla ili ntilend irmeye eğilimliler. Bazı yazarlar da Onu kadın görünüşünde betimlenen yer ilahesryle ilgili görüyorlar. En eski çağlarda O'nun kadın tannça okluğu bile iddia edilmiştir. Türkologlann birçoğu, O'nun eski Türk inanışının bir ürünü olmayıp, daha sonralan Buryat mitolojisinden alındığını söylerler. Bunun bir nedeni, eski Türk yazılı metinlerinde Ülgen adının geçmemesidir. Gerçekten de birçok Türk sözlüğünde Ülgen adı yoktur ve buna istinat eden araştirmaalar da hem Ülgen'in. hem de Erlik in Aİtaylann dini görüşlerine sonradan girdiğini savunmuşlardır.

Bazı araştırmacılar onu. Merkezi Asya kaynaklı gök ruhu olarak görür. Ancak O'nun oldukça eski bir kökten geldiğine. Altay kökenli oldugu1 >a. Moğol çağına kadarki dönemin ürünü olduğuna, Aîtay Türklerinin bu ruhu Teleutlar araalıgryta Moğollardan alıp. kendi koruyuculan saydıklarına, Onun eski bir Kıpçak tannsı olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Bazen de O. Altaylann geleneksel inanışlanndaki "Jayık" motirryte karşılaştınlır.

Buyrat mitolojisinde Ülgen'in adı. dünyanın sonsuzluğunu bildiren bir anlayıştı. Altay Türklerinde de şaman, sadece göğün en büyük ruhu olan Ülgen'e kurban vermek için göğe çıkardı.

Hakaslarda da "kainatın yaratıcısı, dünyayı yaratan " anlamında kullanılan Ülgen'e "Barca Enezi Bay Ülgen" (bütün varlıklann, tüm yaratılmış olanlann ulu anası, nur yüzlü kutsal Ülgen) de denilirdi. Bazen de "Kayra Han" diye başvurduktan Ülgen. Al taylarda erkek görünümünde düşünülmüştür. O'nun kadın olarak düşünülmesi Teleutlarda görülür.

Eski BuryatJarda Ülgen Ehe. "ana toprağı, yar ana" anlamında kullanılırdı. Çünkü mitolojik sistemde toprak ve yer. tüm insanlann büyük anası ve hayat veren ulu gücü sayılırdı. O'nun yer ve toprakla ilgisi, tüm inanışlann en eskisi sayılmalıdır. Ancak bunun maddecilikle ilişkilendirilmesinin bilimsel bir temeli yoktur. Üreme ve bolluk düşüncesiyle bağlılığından ötürü, toprak her zaman kadın başlangıcıyla aynılaşönlmıştır.

Şorlar ve Kumandinlerde ise bir insanın şaman olabilmesi. Ülgen'in iradesine bağlanırdı. Ülgen'in hizmetinde olan Mangdışire ve Maydere gibi motifler ise Budizm'den gelmedir. Budizm mitolojisinden sadece adlan kalan bu varlıklar, işlevsellik itibariyle Türk şaman karakteridirler.

Birçok araştırmaa. Bay Ülgen'i Erlik ile kanştırdığı için. eski Türk dinine düalist (iki tanrılı) bir din karakteri vermeye çalışmıştır. S. Surazakov'a göre, Altaylardaki eski Türkler arasında Ülgen'in adına rastlanmıyor ve şaman dualannda bile O'nun adı yer ve su ruhlanndan sonra gelirdi. Araştırmacı lann birçoğu. O'nu Moğol kökenli olarak kabul ederler.

Hakkında bir sürü çelişkili yorumlar bulunsa da arkeolojik, etnografik ve dilbilimd materyaller. O'nun mitolojik semboller açsından ye-

rin kadın motifinin tecessümü olduğunu gösterir. Moğol ve Türk haik-lan için ortak mitolojik inanışın izlerini yaşatan bu motif, yer kültünün gerçek göstergesi olan dağa tapınma İle bağlantılıdır. Dag ise eski yaygın düşüncede, yaşamın güç kaynağı ve merkezi sayılırdı.

ÜRÜNG AYİ(I) TOYON: Yakutlann dünya ve yaratılış hakkındaki inanış-lannda Gök Tann anlayışına yakın bir anlam ifade eder. Bazılanna göre de bu motif, kendi içinde güneşi temsil eder. Vifyuy Yakutlannın dini-mitolojik inanışlanna göre. O, göğün en üst katında yaşardı ve bu katta da onunla birlikte iki beyaz güneş vardı. İhtiyar görünüşlü Ürüng Ayı Toyon. bu iki güneşi birbirinden ayırarak üçüncü bir güneş yaratmış ve Yakut halklanna ışık vermesi için. yerle göğün tam ortasına yerleştir-miştir.

O. hayır sever başlangıcın temsilcisi olup, gökler aleminde yaşayan "Ayıı" adındaki ilahî varlıkların lideridir. Onun eşine ise "Kün Kubey Hatun" denilir. Her şeyi yönlendirip, İdare eden de Ürüng Ayıı To-yon'un kendisidir. O sadece iyiliği ve ışıklı güçleri temsil eder ve kötü-lük verid güçlerle bir işi olmaz. Bu bakımdan da Altay Türklerinin ina-nışlanndaki Ülgen'i hatırlatır. Kutsal yarana Ürüng Ayıı Toyon. adının mitolojik anlamından da görüldüğü gibi, oldukça büyük saygı gösteri-len kutlu, nur yüzlü, kutsal ve ulu bir varlık konumundadır.

ÜZUT: "Ölmüş birinin ruhu. şer ruh. şeytan" gibi çevrilen bu kavrama şaman efsanelerinde rastlanır. Bu efsanelerde ölmüşlerin ruhlannın ol-duğu yere yani "üzütTerin toprağına giden iki ırmağın varlığından söz edilir. "Uzüt"ler Erlik'in yeraltı saltanatında yaşayıp, ona hizmet ederler. Onlar aç gözlü varlıktırlar ve evlerden yiyecek, içecek çalarlar. Teleuna-rın inanışlannda o, ölünün kırkına kadar mezarlıkta yaşayıp, ara sıra eve girmek isteyen bir ruhtur. Onu şamandan başka hiç kimse göremez. Kasırgaya dönüşerek, insanlan ziyarete gelen bu aaklı ruhlar, hastalık yayıp, insanlann vücutlanna bile girerek onlara zarar verebilirler. Bu an-lamda onlar "körmösTerden farklı olarak maddî içerikli şeytanî varlıklar şeklinde karşımıza çakmak talar.

Şorlann dinî inanışlarına göre, "üzüTler yeraltı dünyasına ait varlıklardır. Ancak cisimden aynlmak istemeyerek, yeraltında değil, yeryüzünde kalmak isterler. Şaman lann buradaki görevi, on lan yeraltına gitmeleri için ikna etmektir. Onlar ikna olduktan sonra giderler ancak çoğu zaman da yeraltı dünyasının atıyla geri gelirler. O zaman şaman, davulunu alıp. kamlık yapmalıdır. O. canlılann bildiğinden daha fazla şey bilir ve şamana yakında kimin hastalanacağını ve kimin çok yaşayacağını söyler. Şaman onu dinledikten sonra tekrar geri gitmesi için yaJvanr. o ise gitmek istemez ve ağlamaya başlar...

Ölü gömüldükten sonra, ölenin evine gelip, ocak yakarlar. Sonra şaman kendi âyinine başlar ve "üzüt"e, geri gitmesi için yafvanr. En sonunda o, şamanın dediklerine uyar ve şaman da onu kayığa oturtup, ölüler saltanatına giden ırmağa bırakır.

Prof. A. Careroglu'nun hazırladığı "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde "ruh, can" anlamlarına geldiği gösterilen "üzüt-özüt"ün ruhlarla bağlı içeriği, Altay Şamanizmindeki "üzüt payram" (ruhlann bayramı) ve ona benzer iradelerde de korunmuştur. Bazı eski Türk abidelerinde İse "ruh" anlamının yanı sıra "ölü" anlamı İçerdiği de görülür. Bunu da Türklerin ruh ve bedenle bağlı eski inanışlarla agklamak mümkündür.

"Üzüt" sözü daha çok Sibirya ve Moğol halklannın dilinde yaygındır. Uygur abidelerinde de "Ölü Aşı" yerine "Üzüt Aşı" denilir.

Bir ihtimale göre, ölümle ilgili olan "üzüt" kavramının kökü. eski Türkçede kullanılan ve çağdaş Türk dillerinde de ses değişikliği geçirmesine rağmen mevcut olan "can. ruh" anlamlı "ös-öz-üz" ile ilgilidir.

V

VERGİ: Şamanizmde yaygın olan inanışlara göre. istemekle veya samanlığın tekniklerini bilmekle şaman olunmazdı. Samanlık sadece vergiyle olurdu. Bu vergi ise ya ata şamanlar ya da ruhlar tarafından verilirdi. En önemlisi de şamanlann vergili olduklanna en derinden İnanmalarıydı.

Vergi verilen "geleceğin şamanı" ise törende kendinden geçip, şaman olacağı ana kadar hastalanırdı. Onun bu hastalığı değişik şekillerde kendini gösterirdi. Vergi verilmesinin bir şekli uyuşukluktu. İnanışa göre ruhlar, vergi verilecek kişinin canını alıp götürür ve eziyet ederek azap verirler. Vergi verilecek kişi belirli bir süre yerinden bile kıpırdayamaz. Ruhlar onun canına eziyet ettikçe, onun vücudu uyuşur, ağzı köpürür, saatlerce ve günlerce yan baygın düşüp kalır.

Araştırmalarda gösterildiği gibi, vergi verilecek kişinin ruhu, hastalığı boyunca, öbür dünyada koruyucu ruhlar tarafından eğitilir. Bu süre içinde ona çeşitli azaplar verilir. Bu geçiş zamanında vergi verilen kişi görünür alemden götürülüp, semboller dünyası ve anlamlarla dolu âlemde "yeniden kurulacak" başka niteliklerdeki yeni bir İnsana çevrilir. Vergi verilen kişinin şaman olması, koruyucu ruha kurban verilmesinin bir ifadesidir.

Dinî rivayetlerde geçtiği şekliyle: Muhammet Peygamber üç yaşında süt kardeşiyle oynarken karşısına iki meleke çıkar. Bunlardan biri olan Cebrail, onun bedenini kılıçla doğrar, göğsünü yırtıp, kalbini çıkanr, Onu Adem'den kalma "ilk günah"tan temizler ve peygamberlik ışığıyla doldurur. Dünya kokusundan temizlenip, hava kadar temiz olan bu ışık dolu cisim, artık ruhanî dünyaya özgü bir varlıktır. Kuran-ı Kerim'in 94. suresinin ilk üç ayetinde şöyle denilmektedir "Biz senin göğsünü açıp, senin içini genişletmedik mi? Belini büken o yükten." Sibir-

ya samanlarının temizlenme olayını hatırlatan bu olay, bilimsel metinlerde yer almaktadır.

Vahiy geldiği zamanlarda genellikle peygamberler şiddetli sarsıntılar geçirirlerdi. Muhammet Peygambere gelen vahiyler soğuk günlerde gelirdi. Vahiyi getiren güç, O'nun yanından aynlır aynlmaz, alnından ter akardı.

Ne şekilde olursa olsun, ne vergi verilmesi olayı, ne de coşku, peygamberlere gönderilen İlâhî haber olan vahiy ile bir tutulamaz. Dinî bir terim olan vahiy, her zaman farklı olarak yorumlanmıştır.

Tasavvuf anlamında vergi, Hak vergisidir. Çünkü Hak'tan geldiği bilinir. Maddî ve cismani aşkla bağlan nı kopanp, manevî ve ruhanî aşk derecesine yükselen Hak âşıklannın ilham kaynaklan her zaman ilâhîdir. Onlann saz çalıp, türkü söylemeleri de ilâhî aracılıklarla, bir pîri veya Hızır Peygamberi uykusunda görmekle ve onun gerçekte yansımasıyla olur. Bunun bir örneği de Âşık Ali Asker'e Hazret Ali tarafından vergi verilmesini anlatan rivayette görünür.

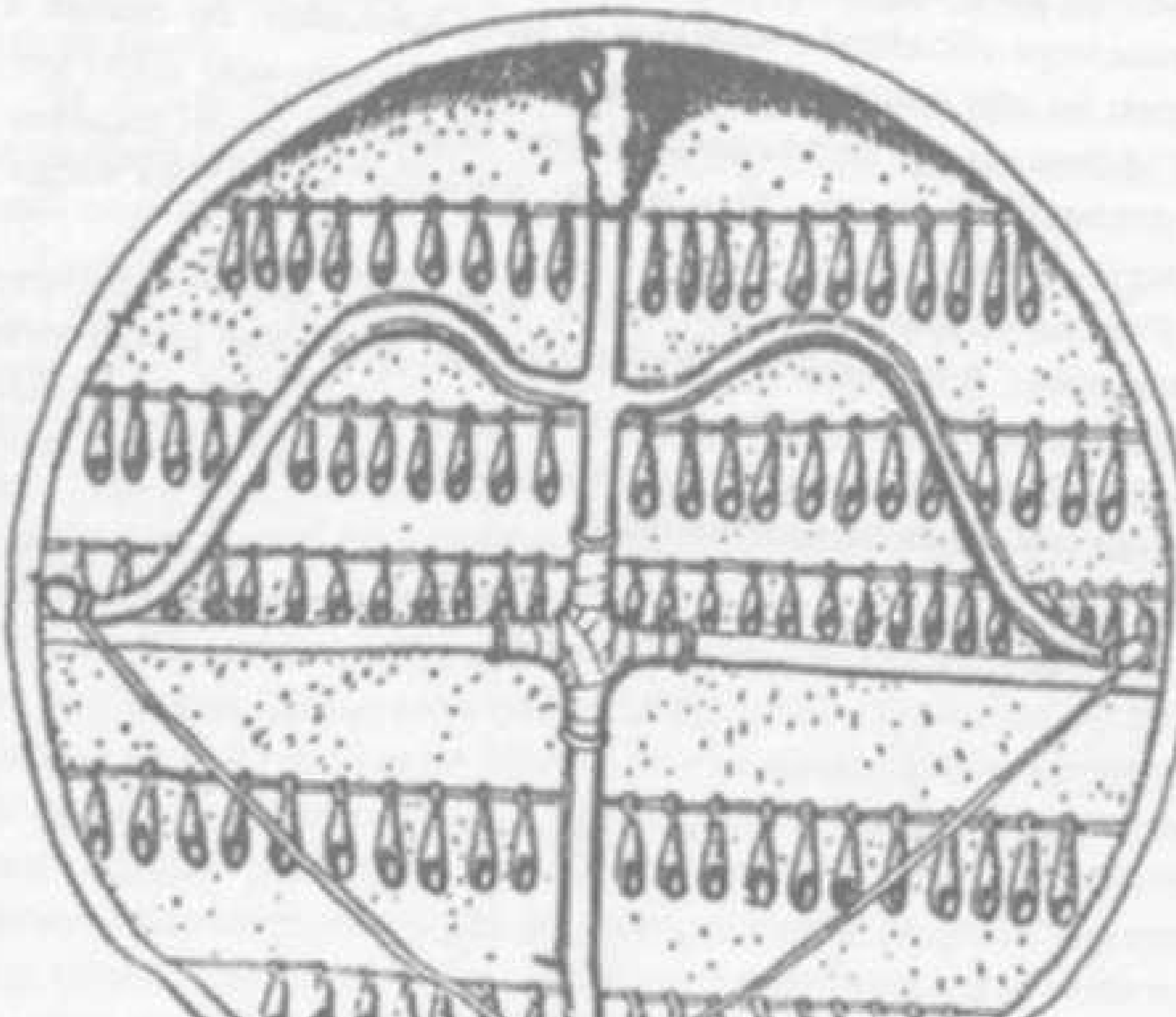
Geleceğin şamanı, vergiyi kabul etmemek için, bütün gücüyle direnir. Bu, bir çeşit "şaman azan"nın geçirildiği gizli bir dönemdir. Atalann ruhu, su ve dağ iyeleri onun üzerine gelir ve kaval götürüp kamlık yapacağı zamana kadar onu bir an bile rahat bırakmazlar. Bazen de "aynalar" adındaki aaklı ruhlar kimseye görünmeden gelir, onun ruhunu çiğneyip, kemirirler ve ölü gibi düşen insanı kamlık yapmaya başlamadığı sürece rahat bırakmazlar. Oğuzlann bahşılığında vergi verilmesi işaretleri arasında, sinir hastalıklarına tutulma, iç geçirmeler gibi haller de sayılır, (bak: şaman Azan; Hak Âşığı)

VURGUN (VURMA): Azerbaycan Türklerinin inanışına göre O, bir ruhtur. O, cinin ta kendisi olan hayalî bir varlıktır. Ateşten yaratılmıştır. O. tek ağaçların altında, su kenarlarında ve köprü altlarında yaşar. Onlann hem kâfiri vardır, hem Müslüman'ı. Müslüman olanı, vurduğunu çabuk affeder. Kafirin affetmesi ise zor olur. Bütün şer ruhlar gibi. karanlık çöktükten sonra harekete geçer. İnsanı, karanlık çöktüğünde, sudan geçerken, ya suyu murdar ederken, ya eğilip su içerken, ya da ağaç altında yatırken vurur. Ağaç altında yatıp hastalananlara "vurgun vurmuş" de-

nilirdi. Böyle insanlar, tedavi için cinci yanına götürülürdü. O da cinleri vücudundan gkarmaya çalışırdı. Vurgun yemiş biri, çoğu zaman olduğu yerde ölür veya uzun bir süre dilsiz-agızsız bir şekilde dolaşırdı. Onun düzelmesi için dua yazar, "tas kurarlardı."

İnanışa göre vurgun vurulmanın başlıca işareti, vurulan kişinin kararması veya vücudunda vurgunun el izinin kalmasıdır. Bu hastalık II içindeki en ağır hastalık sayılır. Halk dilindeki "Vurgunu(n) güçlü gelsin!" ifadesi, en ağır beddualardan sayılır. Anneler de bazen çocuklanna sinirlendikleri zaman. "Seni vurgun götürsün!" veya "Seni vurgun vursun!" derler.

"Vurma-Vurgun" motifinin adının "Vurulmak" fiilinden alındığını varsayarak. "Aşk Perisi "yle ilintilendirilmesi. sözcüğün görünürdeki benzerliğine dayanmaktadır ve yanlış bir yorumdur. Azerbaycan Türklerinin demonolojik inanışlarında yaygın olan bu motifin mitolojik anlamı haia tam olarak ögrenilememiştir.

Y

YADA TAŞI: Türk halklannın İnanışına göre, kurdun kamından gkan şifalı bir taş. Ona bazen "çada", "yat" ve "yay" taşı da denilir. Aİtaylann "yada", Yakuttannsa "sata" dedikleri bu taşın yardımıyla, havayı değiştirip, yağmur yağdırmak mümkündü. Dağlarda bulunan su kuşundan, yılanın başından. Öküzün kamından veya dişi atın yüreğinden de elde edilen "sata", sahibini samanlardan gelebilecek kötülüklerden koruduğu gibi, yeni doğmuş çocuklan da korur.

Türklerin atalanna. Tannnın yağmur yağdırma gücü verdiğine dair rivayet, Çin, Hıristiyan ve İslâm kaynaklannda sık sık rastlanır. Çin kaynaklanna göre. Türk şamanlan savaş zaman lan nda yağmur ve kar yağdırarak, düşmanı yenilgiye uğratırlarmış.

İslâm yazarianna göre de Yafes'in babası. Türkistan'ı oğluna verdiği zaman. Yafes. ona kurak bir ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna "yağmur taşı"nın gücünden bahseder ve ihtiyaç duyduğunda Allah'a dua edip yağmur yağdırması için, üzerinde dua yazılmış tılsımlı taşı ona verir. Bu taşa "Yağmur Taşı" denilirdi ve hem kuraklık, hem de düşmana karşı kullanılırdı. Bir efsaneye göre "Yada Taşını" Yares ten Oğuz Han almıştır ve bu taş Oguzlann eline geçtiği için de onlarla Karluglar, Hazarlar ve diğer Tüıkler arasındaki savaş bitmek bilmezdi.

M. Kaşgarî, "yat" sözcüğünü bir kamlık çeşidi olarak anlamlandırmış ve onun "yada taşı"yla gerçekleştiğini kaydetmiştir. Ebu Hamit Endelisi. Erdebil şehrinde iki batmandan*(X) ağır, çelik sesi veren kara bir taş görmüştür. Yağmur azaldığında bu taşı şehre getiririp bu yazılı taşla Allah'a dua ederlermiş. Allah'ın rahmetinden üç gün üç gece hiç ara vermeden yağmur yağarmış. Sonra taşı götürüp, eski yerine bırakırlarmış ve böylece yağmur kesilirmiş. Taş ne kadar şehre yakınlaştrysa. yağmur da o kadar şiddetli olurmuş.

YALLI

Kaynaklara göre. Harezmşah Celalettin Mengübirdi de yolculuk la - nnda yanında "yada taşı" gezdirirdi. Moğol dönemi Fars dilinde "yada-cada" kökünden gelen ve "Yada ile yağmur yağdırmak" anlamı veren birkaç sözcük kullanılmıştır. S. Molov'a göre, "Yada", eski Farsçadan alınmıştır.

Sihirli "yada taşı'nın yardımıyla yağmur yağdınp. fırtına kopararak düşmanı yenilgiye uğratan "yadaalar" ile şamanlar aynı kişilerdi. Sihirbazlık ve cadılık unsurlannı kendinde yaşatan "yadacılığın" Şamanizmden aynlması. sonraki çağlarda gerçekleşmiştir.

YALU: Azerbaycan halk sanatında geniş yer tutan ritüel-mitolojik kaynaklı bir oyun. Milattan önceki taş. yeni taş ve en yeni taş devirlerinin kalıntısı olan bu eski halk dansının ilk örnekleri Kobustan kayalannda çizilmiştir. Burada el ele verip, dans eden ve bağrışan kalabalık görünür. Oynayanlar, kainatın ebedî döngüsünü, hareketliliğini ve dinamizmini sembolize eden mistik bir daire boyunca sıkı bir şekilde dizilip, kaçışırlar ve "yallı başı" beklenmediği bir zamanda yere uzanıp yalar gibi yaparlar. Bunların hepsinin kendi anlamı vardır. Türk halk inanışlannda. "Yallı" dansının adının Al-Hal. Albastı ve Al Kansı adlı mitolojik varlıkla ilintilendirilmesi ilginçtir. Manevî kültür taşıyıcı lan. Kobustan kaya resimleri arasındaki "yallı" dans sahnesini ve bu sahnenin üstünde bulunan eski kadın resimlerini, ana cette sitayiş gibi kabul ederler. Aslında "yallı" oyunlannın eski inançlardaki Ulu Ana bütüncülünden kopma Al-Hal ruhuyla bağlılığı, onlann ad lan nda da göze çarpmaktadır.

Mitolojik dünya görüşünün taşıyıcısı olan insanlar, ilahî güç bildikleri varlık ve ruhlan, dua. müzik, oyun, giyim, maske ve ritüellere bağlı başka nesnelerin boyanması yoluyla yumuşatmaya, affedici kılmaya çalışırlardı. Kobustan ve 7 ila 8. yüzyıllarda rastlanan başka duvar resimlerinde rastlanan iri göğüslü, tüm vücudu dövmelerle kaplı kadın resimleri bu anlamda verimlilik kavramıyla ilintilidir. Dilbilimi yorumlan da "yallı" oyunlannı, eski inanışlardan olan Yal (Al-Hal) ruhuyla bağlı gösteriyor. "Yallı" adındaki "Yal" bölümü. Al ruhunun adını bildirir. Yani "Yal" kökü. "Al'dan türemedir. Mortbnolojik yorumlar da Türk mitolojisinde şerir ruhu bildiren "Yel-Yil" adının "Yal-AI" ile aynı kökten oldu-

gunu gösteriyor. Al ve Hal arasındaki ses tarkıysa Türk dillerindeki eski şive farklarından kaynaklanıyor.

Anlamsal ve işlevsel bakımdan Yal-Hal ile "Yallı" arasında olduğu kadar. "Halay" arasında da bir yakınlık var. Böylece dilbilimi ve etnografik yorumlann yanı sıra. etnografik araştırmalarda da bolluk töreninin ifadesi olan "Yallı" oyunlannda Al ruhuna tapınmanın izinin yaşadığı kanaati doğmuştur. Sonraki çağlarda Al-Yal-Hal tapınışı unutulup, ortadan kalkmışsa da onunla bağlı "Yallılar" eski halk dansian şeklinde estetik değerler kazanarak günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir, (bak: Al; Albastı)

YARATILIŞ MİTLERİ: (bak: Kozmogonik Mitler)

YARIMTTK; Adın "eksik vücutlu" anlamı, mitolojik bir varlık olarak onu hetonik konuma ait, değişken tabiatlı bir şeytan şeklinde görme imkanı verir. Tek kollu, tek gözlü ve tek ayaklı olmak, şeytanlığın başlıca İşaretidir. Bu varlıklardan biri olan. Başkurt halk kültüründeki "Yanmtık"ın da bir gözü ve bir ayağı var. O, geçiş aşamasında olan marjinaf bir motif değil, hetonik Aleme bağlı, olumsuz işaretli ve farklı mekansal yapıya sahip olan şeytanî bir varlıktır. Çuvaş halk kültüründeki "Arçun". Kazan Tatarlarının dilindeki "Surete". Albastı ve Al Kansı ile Onun arasında benzer özellikler var.

YASAK: Din ve büyü karışımlı bir anlayış. Kültür bilimdlerine göre. doğrudan ve düz çizgide gerçekleşen davranışlara engel olup. eğimler yaratarak, kültürün yaratılmasına büyük rolü olmuştur.

Yasaklar, kendi anlamsal yorumunu, belirli mitolojik görüşler doğrultusunda bulabilirler, örneğin, "hiç kimseye bakmamak" yasağının, mitolojik görüşler doğrultusunda, "geriye dönmemek" veya "geriye bakmamak" gibi paralelleri var. Yasağın mitolojik anlamı, "sınınn geçilmesi", "çevrilme", "başka kılığa girme" ve "dönmek" gibi kült özellikli inançla bağlıdır. Doğayla kültürün, kaosla evrenin, ölümle hayatın ve karanlıkla ışığın arasındaki sınıriann geçilmesi, zıtlıklann birinci kısmında bulunan temsildlerin. ikind kısmın işlerine kanşması gibi yorumlanır.

YASAK

Kaos. ölüm ve karanlık, aslında "öbür dünya"lıdırlar ve evrene, hayata ve ışığa karşı koyarlar. Sınınn geçildiği zaman kaosa yenilmenin anlamı, evrene karşı akmaktır. Bundan korunmak için de belli yasaklara boyun eğmek gerekir. "Geriye bakmama yasağı" da onlardan biridir. Örneğin, hastanın canını alıp. geri getirmek için "ayna" ruhlann peşinden ölüler saltanatına giden şamanın, kendini Erlik e göstermesi yasaktır. Ve bu yasağa uymazsa ölür. Başka bir inanca göre de hasta geriye bakarsa "aç ruhlar" onun ruhunu tekrar esir edebilirler. Diğer bir yasak ise yağmur yağdırmak için pirin suyundan getirildiği zaman, "arkaya bakılmayacak" yasağıdır.

Yasağın bozulması, bir anlamda başka bir varlığa çevrilmek demektir. Türk halk yaranalıgı örneklerinden olan efsane, hikaye ve destanlarda geniş yer tutan "yasak" ve "yasağın bozulması" motifi, kılık değiştirme ve başka şekillere dönüşmeyle bağlantılıdır. Yani kılık değiştirme motifi, en çok herhangi bir yasağın bozulduğu sonucunda ortaya çıkar. Sihirli hikâyelerde geri dönmeme yasağının bozulması, "taşa dönme" şeklinde sonuçlanır.

Günümüz Azerbaycanının Türk şivelerinde kullanılan "dönelgesi dönmek" gibi deyimler, yasaklardan gelen mitolojik inançlarla ilgilidir. Ağzı eğilip, eksik vücut yapısına sahip olarak tek göz. tek ayak ve tek kollu gibi gösterilen değişken tabiatlı varlıklar, karanlık dünyayla bağlı düşman güçleri gibi kavranırlar. Araştırmanlar, "geriye bakmamanın" mitolojik anlamını, "görmemek" ve "görünmemek" gibi mitolojik motiflerle ilinrilendiriyortar. Çünkü bir kanaate göre, "kavranan" ile "kavrayan" durumlan üst üste düşer. Bu inanış çerçevesinde kör, yalnız görmeyen değil, aynı anda görünmeyendir de. Mitolojik körlük, marjinal konumun en gerekli göstergelerinden biri olan görünme sınırına işaret eder. Ona göre de yasağa boyun eğmemek kötü sonuçlar doğurabilir. Örneğin, kahramanın yasağa uymaması, öbür dünyada görünmez olmasını temin etmediği gibi. bu yasağa boyun eğmesi, onun görünmezliğini sağlayıp, canını kurtarabilir.

Türk halklannın geleneksel demonolojik görüşlerinde yasağın bozulması, iyelerin kınamasına maruz kalmak anlamına gelir. Yasağa Türk mitolojisine tamamıyla yabana Totemizmine bağlı bir sistemden gelen

tabu anlayışı çerçevesinde bakmak, yanlış bir yaklaşım olup. değişik inanç sistemlerine tek bir kuramsal gözlükten bakmanın bir sonucudur.

YAYACI-YAYUCI: V. Radlov ve diğer yazarlann sözlüklerinde "Yaratan. Yarana: Tann. Allah" anlamlarıyla Türk lehçelerinde kullanıldığı gösterilir. Teieut ve Aİtaylann geleneksel görüşlerine göre. "Yayao-Yayua" göğün dördüncü (bazılanna göre de beşinci) katında yaşayan güçlü bir varlığın adıdır. O, çocuk yapmak için insanlara kut gönderen bir güçtür. Teleutlara göre göğün dördüncü katında yaşayan "Enem D'ayuçT (Yaratan Ana), körpe çocuklara kut verir. Onlann inanışına göre, körpe çocuğun uykusunda gülmesi, Payana veya "Yayaa'nın onunla oynadığını gösterir.

Kamlık yaptığı zaman göğün beşind katına yükselen şaman, orada "Yayua Han" ile konuşmaya başlar. Bu sırada törene kanlan evli erkekler olabildiğince şamana yakın durmaya çalışır, şapkalannı da şamanın davulunun akına tutarlar. Bunun nedeni, çocuk olması için şamanın aldığı kutlan oraya koyması içindir.

Karaçay-Baikarlarda "Yayua" adı, yer iyesi olan Cer Teyri'nin diğer bir adı olarak "D'auçe" şeklinde korunup kalmıştır.

YAYIK-D'AYIK: Altay Türklerinin geleneksel inanışlan bakımından atalar kültünde önemli bir yer tutar. O, saf ruhlardan sayılır. O, Sami dinlerin Nuh'una da benzetilir. İnanışa göre o, hrtınadan sonra göklere gkıp, "Ağ Yayık" adını almıştır. Kazak-Kırgız hikaye ve rivayetlerinde 'Tepegözü" kör eden kahramanın adı da "Yayık" (Jayık) olarak geçiyor.

Güney Altayiılar ona "yaratıa" adı vermişlerdi. Şaman âyin ve törenlerinde "Yayık Han'ın oldukça önemli bir yeri vardır. Onun görüntüsünü kara şeklinde beyaz kumaştan yaparlar. Tölöslerin 'Tayık" dedikleri ve yalnız ağır belâların geldiğinde yüz tuttuklan bu aziz varlığa "KoruçT (Koruyucu) adı vermeleri de ilginçtir.

Gök menşeli bu varlık, adının anlamı ve işlevi itibariyle, Umay motifine oldukça yakındır. V. Radlov'un Altaylar arasında yazıya aldığı metinlerde "Yayık" adı Ülgen'in oğlu olarak kaydedilmiştir. Teleutlara göre ise O. Ülgen'in kızıdır.

Artaylann inanışına göre. Ülgen, varlığının bir parçası olan bu ruhu. insanoğlunu her türlü beladan, serden kurtarsın ve yeryüzündeki her şeye hayat versin diye bizzat yere göndermiştir. D'ayık-Yayık adının Altaylardaki bir anlamı da "Gök Oğlu" demekti. Yayık'ın temel görevi insanla Ülgen arasında aracı rolü oynamaktı.

Şamanlar için atalann ruhlan ayn bir önem taşırdı. Kurban kesilecek hayvanla birlikte göklere gönderilmek için, şaman bu ruhlan çağırırdı. D'ayık sözcüğünün Altaylardaki "ruhlara kurban verilen hayvan" anlamı da buradan gelmektedir. "D'ayık-Yayık" sözcüğünün kökü. genellikle Türkçede "parçalayarak kurban vermek" anlamına gelen "yay" ile ilişkilendirilir. Yayık olmadan şaman göklere g kam az. O göklerde dolaştığında ise şer ruhlardan onu koruma görevi ata ruhlanna verillir.

Tuva şaman ruhlannın lideri de göklerde yaşadığına inanılan "Ak Eren" veya "Yayık" sayılmıştır. Kıpçak soyundan gelen Altaylardaki Yayık'ın insanbiçimci görüntüsü. Sayan-Altay halklanndaki Umay'ın ve Yakutlardaki Ayıısı'tın görüntüsüne tam benzerlik gösterir.

Mitolojik bir varlık olan Yayık kocaman ve ejderha görüntüsünde verilmiştir. Bu inanışın etkisinde kalan Al taylar, ırmaklar taştığı zaman, "Yayık sudan gktı" derlerdi. Çünkü mekanı 17 deniz veya ırmağın kavşağında olan Yayık Han. coşup, taşan ve kabaran su lann ruhu sayılırdı ve yeryüzündeki tüm sulann ona ait olduğu düşünülürdü.

Tuvalarda iyelerden sayılan ve avcılann saygı gösterdiği bir varlık olan Yaykın'ın bir unvanı da "Yalgız Gözlü Yayık" dır.

Kuzey Türklerinin Nuh Peygamber yerine bilip "Yayık Han" dedikleri hakkında da bilimsel kanıtlar mevcuttur. Altaylann her ailesinde O'nu temsil eden bir görüntü yer alırdı. Sibirya Türklerinin dinî inanışlarına dair edebiyatlarda ise Kuday ve meleklerden sayılan "D'ayaglar" adında mitolojik bir varlığa rastlanır.

YAZI: Sakral ve büyülü güç kaynaklı olduğu düşünülen yazı, bilinmezler dünyasıyla IIintilendİrilerek, halk inanışlannda kutsal sayılıp, tılsımlı ve anormal etki gücü olduğuna inanılmıştır. Halk inanışına göre. cadılar ve büyücüler levha (yazı) okurlardı. Hikayelerdeki sihirli kapılar da sadece üzerlerindeki yazı okunduktan sonra aglır. Uygurlann dilinde

"yazı" anlamına gelen "bitik" sözcüğü, bu sebepten dolayı, "dua. tılsım" anlamında kullanılmıştır. Divan-1 Lügat-it Türk'te de "cin vurmasına karşı okunan dua. efsun" ifadesiyle bağlı olarak, "bitik" sözcüğünün Oguzcadaki "efsun, tılsım" anlamlan kaydedilmiştir. Sözcüğün bu anlamı, Azerbaycan Türklerinin arasında halâ kullanılmaktadır.

V. A. Gordlevski, Küçük Asya Selçuklanndan bahsettiği zaman. Oğuzların yazıya hurafeye varacak kadar korkuyla baktıklannı yazmıştır. Ancak Türklerin geçmişi yaşatan tüm kalıntılara, kaya üstü resimlere, yazılara çok fazla saygı göstermeleri, bu korkunun, bilinmezlikten çok. saygı ve sevgiye dayanan bir korku olduğunu düşündürür. Eski Türk damgalanndaki yazıya benzer esrarengiz çizgiler de yazıya karşı bu duygulann çok eskilerden geldiğini gösterir. Altay dağlarında yaşayanlar, son zamanlara kadar, tüm âyinlerini, üzerinde yazı olan kayalara yakın yerlerde gerçekleştirmeye çalışırlardı.

Bazı halklar, ulu atalarının ilk önce yazıya sahip olduklannı, ancak daha sonra yazı kültürünü yitirdiklerini anlatırlar. Türklerde yazı anlayışının talih ve kader ile de bağlı bir içeriği var. "Alın yazısı" anlayışındaki "Al" kökü, "ön, ileri" anlamı verir ve aslında zaman itibariyle daha ileride olacaklarla ilgilidir. Altay kahramanının kaderi, gelecekte başına gelecek olanlar, Tann tarafından beyaz bîr yazıyla eline yazılmış olurdu. Bu. alın yazısından başka bir şey değildir. Kırgız Türklerinin bir destanında da yiğidin ölümü, atinin alnında yazılmıştır.

Kâğıdın ve yazının bulunmasıyla dünya uygarlıklan, yazılı ve yazısız uygarlıklar olarak ikiye aynim ıslardır. Ancak ne kadar paradoksal görünse de kâğıdın bulunuşundan sonra, yazıya sahip uygarlıkların yazıya kadarki kültürlerinin, tamamen sahteteştjği şeklindeki görüşler de ileri sürülmüş ve hatta tarihin kendisi bile yazının doğurduğu olumsuz bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Ancak yazısız uygarlıklar ne kadar çevreyle sıkrştınlmışsa da bu gerçek görülmüştür ki. hahzası "kazalar" ve "beklenmez olaylar"! kaydeden yazıya yaslanan cemiyet, yazısız uygarlığın cemiyetinden daha çok hafızasız sayılmıştır. Çünkü yazısız cemiyetin tam olarak faaliyet göstermesi için. normal yapıya sahip olan kolektif hanzası var. yazılı uygarıklarca "gözlenilemez" kabul edilen bu kolektif hafiza, kaçınılmaz olduğu için yazı gibi kabul edilebilir. Bütün

faaliyetlerin düzenleyicisi ritüeller, Adetler ve gelenekler olup kadere da inandığı İçin, bu toplumsal birlik, edindiği kolektif hanza sayesinde "bilgi kırlığı" çekmeden hayan devam ettirir. Bu nedenden dolayı da şamana, yorumcuya, büyücüye veya fotaya büyük ihtiyaç duyan bu topluluğun, yazıya karşı ciddi bir isteği yoktur. Onun. maddî kültür örneklerinde de yazıdan çok resim yer alır. Bunun için de hafızası sembollerle dolup taşan böyle bir uygarlıkta gelecekten haber vermek. Palalık, rüya yorumculuğu, göstergelere inanma ve sınamalar büyük yer tutar. Burada kurbandan sonra yağmur yağmasından tutun da kayadan bir taşın kopup düşmesi, atın kişnemesi, baykuşun ötmesi ve yere tuz dağılmasına kadar her şeyin gelecekte olabileceklerle İlgisi vardır. Böylece doğada kanunlar arayarak geleceği koruma akına almaya çalışan yazılı kültür taşıytalanndan farklı olarak, sözel kültür taşıyıcısı olup geleneksel düşünceyle yaşayan bir insan, çevresindeki İşaretleri görmeye çalışır. Çünkü herhangi bir doga olayı, bu insanın gözünde işaretlere çevrilir ve kolektif hafızasını kullanıp olayı ölümlü dünyanın dışındaki gizli anlamlarıyla kavramaya çalışan bu insan, gelecekte neyin olacağı hakkında bilgilenir.

Etnik-kültürel birliğin yaşam tarzına düzen getiren ritüel. Adetgelenek ve kolektif tecrübeyi temel alan cemiyet, olacaklan bilmeyi ve ona göre hareket etmeyi becerebilmelidir. Çünkü olacaklann önüne geçmek ve baş vereceklerin tersine hareket edebilmek, onun hiç aklına gelecek bir yol değildir. Burada önemli olan. olacaklar ve yazılanlara göre hareket etmektir. Bu olacaklar ise gökteki cisimlerin hareketinde, doğal objelerde ve doğa olaytannda yazılıdır. Bu yazı belli bir emik grubun hem kendi yazısı, hem de alın yazısıdır. Onlan da ancak gözlemler sonucunda anlamak mümkündür, çünkü doğadaki her şey tekrarlanabilir bir ritme sahiptir. Bunun için de bu cemiyetlerde alın yazısı ve kadere olan inanç güçlü olmuştur. Ne kadar mecazî görünse de belli bir uygarlık için hem "yazı" (Bitig). hem de "alın yazısı" aynı anlayış "içinde "yazı" sözcüğüyle irade edilmiştir.

Yazıyı temel alan uygarlıklarda yazının oynadığı rolü, yazısız uygarlıklarda semboller oynuyor. Bu anlamda sözlü hafızaya dayanan yazısız bir uygarlıkta doğa ve ondaki unsurlann kendisi, bir nevi kitap ve yazı

sayılabilir. Doğada bas veren olaylar İse kitapta yazılanlar olarak kavranılabilir.

Göstergelere, sınamalara veya uykulara inanmayı geri kalmışlık ve hurafe sayan yazılı uygarlıklardan farklı olarak, yazısız uygarlıklar için doğada oluşan olayların kendisi bir yazı niteliğindedir. Bunun için yazısız uygarlığın geleneksel cemiyetinin anayurduyla ilişkisi de farklıdır. Yazıya korkuyla bakılmaması ve yazının yazılı uygarlıklara[1] ak i konuma gelmesi için. kolektif hanza ve geleneğe yaslanan bu yazısız cemiyetin etnik-kültürel bir ortamla uzun bir süre temasa ihtiyacı vardı.

YEG: Bazı sözlüklerde "yek", "yeg" ve "yik" şeklinde geçmektedir ve "kötü ruh, şeytanın yarattığı hastalık, zarar verme" gibi anlamlandınlmıştır. Ebu Hayyan sözlüğünde "ig", Ibn-i Mühenna sözlüğünde ise "iklig" şeklinde geçen bu sözcük, "hasta" anlamındadır. Kazakçada onunla aynı kökenden gelen "verem" ve her türlü hastalığı bildiren "jegi" sözcüğü vardır.

Demonolojik düşüncede her türlü hastalık, bu hastalıkla üst üste düşen şeytanî ruhlann adıyla anılmıştır. Eski Türkçede bu kavram "yek" ve "yek içkek" şeklinde "aaklı şeytan, iblis" anlamında kullanılmıştır. Bu sözcüğün "şeytan, cin" anlamıyla "yek" şekline, M. Kaşgarî* nin Divan-ı Lügat-it Türk'ünde, Ebu Hayyan ve Ibn-i Mühenna'nın sözlüğünde de rastlanır. Bu sözcük. Et Töhfe'de de aynı anlamlan taşımaktadır. Daha sonralan Mani mezhebinde şeytan anlamında en çok kullanılan sözcüklerden biri yine "Yek" sözcüğüdür. Bu sözcük. Karaim dilinde "ruh" anlamında kullanılmıştır. Çulım Türklerinde ise kamlık yapan şaman "çak-cek" diyerek hami ruhlardan yardım isterdi.

"Yeg". "çak-çek" anlayışının aynısıdır ve Türk mitolojisine islam'la birlikte girdiği düşünülen Şeytan ile yan yana kullanılır. Bu sözcüğe Teleut şamanlann davullannı süsleyen görüntülerden bin olan "Yeg Yılan" adında da rastlanır. "Yeg"in kötü ruh olarak şeytanî âleme ait bir varlığı bildiıdiği halde, buradaki "Yeg Yılan" pozitif işaretli bir varlıktır. O, kamlık sırasında şamana yardım eder ve insanlann "yula" denilen canlannı şamanın buyruğuyla aaklı ruhlardan korur.

Açgözlülüğün. Ulu Ananın özelliklerinden biri okluğu dikkate alınırsa, "Yeg"in Tatar dilindeki "açgözlü, doymak bilmeyen ruh" anlamlan da onun mitolojik anlamına uygun düşer.

A. İnanın yazdıklarına göre. bazı uluslarda "Yok, Şeytanın adıdır" ve "Yok tan Allah da bezmiştir" gibi iradeler vardır. Bu ifadelerdeki "yok" sözcüğü, büyük ihtimalle. İlk mitolojik anlamını kaybetmiş, görünürdeki benzerliği temel alan geleneksel düşüncenin aynılaştırdıgı "Yeg"in sessel versiyona dönüşmüştür.

Bu anlayış Tatar dilinde "jik" ve Altay dilinde "D'yek" şeklinde kullanılmıştır ve yeni "aaklı. kötü ruh" anlamlarını içermektedir. Balkarlar ve Karaçaylann inanışına göre. "fek" adında kısa boylu, ama güçlü ve akıllı varlıklar var. Bunlar yerin artında yaşar ve yaz geldiğinde toprağın üstüne gkıp, ağaçlann köklerinde yaşamaya devam ederler. Bu şeytani varlıklann işlevleri ise bilimsel edebiyatlarda gereğince araştırmamıştır, (bale Bizden İyiler; Çak)

YEL BABA: Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olan inanışa göre. dünyadaki tüm firtınalann yöneticisi olan mitolojik bir varlık. Yani hiçbir şey kendi başına olmadığı gibi, rüzgann da bir estireni vardı ve onun adına da "Yel Baba" denilirdi. Harman savurmak isteyen köylüler "Yel Baba, Yel Baba. gel atına saman götür" diye seslenirler. Güya bundan sonra Yel Baba gelip, harmanı savururmuş. Ekinin taneleri insanlara kalır ve o. samanı atına yem yapmak için götürülmüş.

Halk arasında dolaşan bir rivayete göre. yedi renkte yumak dola yıp, dizinin altına koyduktan sonra, yumak yuvarlanıp gittiği için Yel Babaya sinirlenen Fatma Kan. belindeki ok-yayı çıkanp onu vurmak istediği zamanlarda, yayı düz tutamadığından yararlanan Yel Baba, güle-güle kagp, Fatma Kan'nın yünlerini göğün yedinci katına sarmıştır.

Hakaslann halk kültüründe de "Şii Eezi" adında bir rüzgâr iyesine rastlanır. "Yel Baba" veya rüzgâr iyesinin adı. Macar mitolojisinde ise "Sel Ane" şeklinde korunmuştur.

A. Divayev'in verdiği bilgiye göre. güçlü rüzgârlan dindirmek isteyen Özbekler, "O. Çal mama. Çal mama!" diye bağınriardı. Bu varlığın adı da açk bir şekilde Yel Babaya yakın duruyor.

Anadolu Türkmenlerinin başlıca ziyaret yerlerinden olan bir türbenin adı da "Yel Baba"dır. Ancak bu adın "Al" ruhu ve "Yel" ile bağlı olma olasılığı da yok değil.

YELBİS-YELBİZ: Şeytani doğaya sahip "Albıs. Alvız, Almaş" adının bir versiyonu gibi, "Al" köküyle bağlı olduğu düşünülen bir kavram. Mitolojik adlarla birlikte kullanılır ve "ruh" olarak tercüme edilir. "Maaday Kara'nın tercümesinde de "Yelbis" sözcüğü, "su ruhu" şeklinde çevrilerek, sadece "ruh" kavramının karşılığı olarak verilmiştir.

Altay Şamanizm indeki "Yelbi", şamanlann ruhlanyla ilişkilerini sağlayan mistik gücün adıdır. Bu "Yelbi", insanlann vücuduna yerleşerek onlan normal bir İnsan halinden çıkanp. geleceğin samanına dönüştürür. Şaman is tierin görüşüne göre. "Kamın Yel bizi" adındaki sakral bir güç. şamanın tüm varlığıyla iç içedir. "Yelbi" gücünü Altay şaman lan na veren ise Ülgen'in kızlarıydı.

Eski Türk yazılı abidelerinde rastlanan "Yefvi" sözcüğü de "büyücülük, cadıcılık" olarak anlamlandın lir. S. Molov. eski Türk yazılı abidelerine ilave ettiği sözlüğünde bu sözcüğü, "kamlık etmek" şeklinde tercüme etmiştir. Al tay-Sayan halklannda ise "YervTnin "kamlık etmek" gibi bîr anlamı yoktur. "Azar bezer" anlamında kullanılan "Yelbi-Yelpi" sözünün "Yetvi" şekline, "efsun, büyü" anlamıyla M. Kaşgarî'de rastlanır. Eski Türk sözlüğünde ise bu sözcük, "cin çarpması, cinli olmak" şeklinde açıklanmıştır. Buryatlarda ise bu sözcük, şamanın sakral gücü ve demircinin büyülü gücü anlamında "irvi" şekliyle korunup kalmıştır.

Şamanın mistik gücünü anlatan bu anlayış, acıklı ruh ve şeytanî varlık anlamına gelen "Yel" sözüyle anlamsal bağlılık içindedir. Daha eski bir abidede ise bu söz, 'Tengri"yle aynı yerde kullanılmıştır. Kamlık yapan şaman, yüz tuttuğu ilâhî varlıklann kızlan na "Yelbis" adryla hitap ederdi. Aİtaylann kutsal saydıklan Abu Kaan dağının kızlan da "Yelbis" adını taşırlardı. Onlar, "Yelbi" denilen güce sahip olduklan için bu adı almışlardı. 10. ve 1 1. yü/yıllardaki Gürcü kaynaklan nda Kafkas dağının adı "Yalbuz-Albuz" olarak geçiyor. Bu adlar da Altay Şamanizmindeki dağ iyesinin kızlannın adını hatırlatır. Ahıska ilindeki "Yalbuz" dağının adı da bu bakımdan dikkat çekiddir.

YEL-YİL

Yakut Şamanizm görüşlerine göre, şaman "yumurta"dan çıktığı anda "Ana Hayvan" tarafindan terbiye İçin verildiği tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü kadının adı da "Iblis'ti. Bu ad da "Ydbis-Yefviz" ile aynı köktendir. Altay kahramanlık destan lan nda Erlik'in yardımcısı olarak karşımıza çıkan değişken tabiatlı ve tek gözlü varlığın adı da "D'elbis Sokor"dur. Bu adda da yine "Yelbiz-Yeibis" köküne rastlanır. Bu ise Telhis" kökünün. "Albas". "Almaş". "Albız" ve "AMz" gibi adlarla bilinen şeytanî varlıklarla bağlı bir anlayış olduğunu gösterir, (bak: Al: Albastı)

YEL-YİL: M. Kaşgarî. "yel" sözcüğünün "cin, cin çarpması" ve yine aynı kökten olan "yefvi" sözcüğünü ise "efsun, sihir" anlamlannda kullanıldığını kaydetmiştir. Sözcüğün Şamanizmle ilgili bir terim olan "Al" ile ilgisi şüphe doğurmuyor. Örneğin, San Uygurlann dilinde "YII", şamanın yardıma ruhunun adıdır. Altay Şamanizm inde de kamlık zamanı şamanı idare eden ruhun adı "YeJgen~dir.

T* harfiyle kullanabilmesi, "Afin "Yal-Yel-Yil" şeklini alabilmesini mümkün kılmıştır. "Yd-Yil" sözcüğü. Türk boylannın birçoğunda "şerir ruh. zarar verid ruh" anlamında kullanılmıştır. Hakas ve Teleutlarda ise "çil" şekliyle "kötü ruh" adını bildiren "çil aas" sözcüğünde korunmuştur.

Bu anlayış, Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da insan organlannı kaplayan ağn ve sızılan bildirmiştir. Güncel demonolojik inanışlarda, bu ağn, sızı ve hastalıklar, belli bir şeytanî gücün adıyla ilintilendirilirdi ve insan vücudunu saran şer ruhlar, orada ağn ve sızı yaratıası olarak görülürlerdi. Bunun rçin de eski tabipler ve şamanlann başlıca görevi, bu kötü ruhlan hastanın canından uzaklaştırmak olurdu. Onun için de sözcüğün "rüzgâr" anlamıyla bağlılığı, zahirî bir bağlılıktır. Eski Türk kaynaklannda "Anınk yeli küçlük" denildiğinde "O yerin (veya kimsenin) cini veya kötü ruhu güçlüdür" anlamı verirdi.

Anadolu'nun güneyindeki Türkmenlerin başlıca ziyaret verilerinden olan "Yel Baba" türbesinin adı da herhalde "rüzgâr" anlamında olmayıp, "yel" sözcüğüyle ilgilidir. "Al" ile aynı kökten gelen "Yel", hem eski, hem de yeni Türkçede "cin. kötü ruh" anlamlannda kullanılmıştır. Eski Türklerin dilinde "Emi yel tokıdı" demek "Adamı cin çarptı" anla-

mı verirdi. "Yel Cadısı" yani "Yel ruhunun büyüsü" de bu gruptandır. "YeTin bu anlamı, yel köklü tüm pir, ocak ve türbe adlannın kült anlamına da uygun gelir.

Kaynaklara göre, 11. yüzyılda Oğuzlar ve Türkmenler, *zarar* veren "Yeg" ile birlikte "yel" adında şeytani varlıklara da inanırlardı. Ancak bu sözcük, "ruh" anlamındaki "Yıl" şekliyle sadece SİnszyanSan Uygurlann dilinde korunup kalmıştır.

YENİ GÜN: (bak: Nevruz)

YER ANA: Türk mitolojik dünya modelinde yeri yaratan, hayat veren ve koruyucu başlangıç gibi işlevlerle tanımlanan, bazen Ulu Ana. İlahî Ana ve Kan Nine gibi adlarla anılan, bolluk ve bereketin koruyucusu ve toprağın iyesi olup. doğanın başlangıcını da temsil eden mitolojik bir bütüncül. Dünyanın başlangıcıyla ilgili ortaya atılan kuramlardan birine göre, yer çarpan bir kalp gibi kah daralrp, kah genişlemektedir. Yani yer, bütün parçalannın birbiriyle bağlı olduğu canlı bir varlık gibidir. Yer, yaratılışın nüvesidir. Eski mitolojik geleneklerde de yer. kozmolojide kabul edilen şekliyle canlı olarak düşünülmüştür. Onun çeşitli şekillerde korunan dini değeri de bu yüzdendir. Yer sözcüğünün Türklerdeki zengin anlamı bu bakımdan dikkat çekicidir.

Türklerle ilgili bilgiler veren eski Çin kaynaklarından da anlaşıldığı üzere, ülkeyi koruyan ruh. dag ve yer ruhudur. Oklukça geniş bir şekilde yayılan bu motif, çok eski olması dolayısıyla, en arkaik çizgilerini doğal haliyle ve ilk şekliyle koruyabilmiştir. Bu çizgilerin aynntılannı ise ayn ayn ruhlara tapmada ve çeşitli kültler ve mitolojik varlıklann adlan veya İzlerinde bulmak mümkündür. Bununla birlikte şaman dualannda da çok sayıda yer luhunun varlığından bahsedilir.

Birkaç şekli olan bu bütüncül, temelde yer ve toprakla beraber kullanılmışa. Onun yarana ve koruyucu işlevi ise yere ve toprağa, eskiden beri, bitip tükenmeyen hayat gücü ve ölümsüzlüğün en yüce iradesi olarak bakıldığından ileri geliyor. Kadın Ana başlangıa, yerle aynılaştınlırdı. Yer. hayatın ve yaşayışın kesintisiz dönüşümünün temelini oluşturmuştur. Yer, ilk ulu başlangıcar ve ne varsa ondan gelir. Kara-

çay-Balkariarda "Cer Teyri" adı verdikleri yer iyesi aynı anda "yarana" anlamına gelen "Yauçe-D'auçe" adıyla da çağnlırdı.

Altay destan lan nda mitolojik Yer Ana. kahramanlara yardım eden bir motiftir. Yakut efsanelerinde de adı gecen, yer ve toprağın sahibi sayılan "Yer Ana", canlı bir varlık olarak betimlenmisti ve aslında "Kainatın Ruhu"nun geniş bir şekilde yayılmış adıydı. Her şeye can veren de yine "Yer Ana" ve "Yer Ruhu"ydu. Bütün bolluk ve bereket ondan gelirdi. Türk halk inanışlanna göre, "Yer Ana"sı iyilik yapmak İstiyorsa, toprak bol bol tahıl verir ve her şeyi bol yapar. İnsanlar da bolluk ve varlık içinde yüzer.

Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Nevruz Bayramı şenliklerinde toprak iki taraftan kazılır ve altından geçit yeri yapılır, sonra insanlar oradan geçerek karşıya giderlerdi. Bu, yer kültünün bir kalıntısı olup. toprak ***ruhu*** ve Yer Ana ruhundan yeniden doğul mayı canlandınrdı. Eski çağlarda da doğanın yeniden canlanması şerefine yapılan bahar bayramlan. yer kultüyle bağlıydı.

Yakutlarda kısır kadınlar, kutsal bir ağaan dibinde, ak-boz bir at derisi üzerinde "Yer Ruhuna dua ederlerdi. Yakut kahramanlık destan lannda da bu motifin izi korunup kalmıştır. Yer Ruhu. farklı destanlarda farkı adlarla karşımıza çıkar. Geleceğin kahramanını göğsünün sütüyle besleyen de Yer Ana sidir. Sağ göğsünden iki, sol göğsünde bir kez emmeye izin verir ve bu üç emmenin sayesinde kahraman inanılmaz bir güce kavuşur.

Yer İlahesi ni gösteren herhangi bir resmîn olmadığı söylenir. Ancak bazı metinlerde onu. büyük bir kaym ağacının gövdesinde yaşayan beyaz saçlı kadın görkeminde betimlemişler. Bu ağaan en büyük dalı, insanlara en güzel atlan hediye gönderen ruhun meskeni sayılan gök âlemine kadar uzanır. Bu kutsal ağaan "lige" denilen reçinesi, yiyene kahramanlık gücü verir.

İnsanların sağlık, emniyet, refah ve bolluk içinde yaşam alan da Yer Ruhunun iradesine bağlı olarak düşünülürdü. Yakutlarda. Yer Ruhu şerefine gerçekleşen âyin ve törenler, aile içinde geçirilirdi ve bu törenlere şaman katılmazdı. Kahramanlık destanlanna göre, kahramanlara en akıllı ve en mantıklı öğütler de yine Yer Ruhu tarafindan verilirdi. O,

geçmişini bildiği kahramanlann geleceklerinden haber verir, belalardan kurtulma yollannı öğretirdi. Çünkü O, her şeyi bilir ve görürdü. Ancak bu ruh, bütün yerin sahibi değil, olduğu yerin iyesrydi. Yakut kahramanlık destanlanndaki Yer Ruhu. gizli doğa güçlerine olan eski inanan bir iradesidir. Yer Ruhu. köken itibariyle mitolojiden gelme olup, ancak efsanelerde motif özelliği kazanmış, sanatsal unsurlarla zenginleşmiş ve kahramanlara doğru yolu gösterip, güç vererek, onlann dayanağı olan yurdun şiirsel tecessümüne dönüşmüştür.

"Altay Buuçay" destanının kahramanı Altay Buuçay, Ulu Yer Ana'nın evladıdır. Ulu Yer Ananın diğer bir evladı olan Köroğlu da "yerin rahmi" sayalın mezarda doğar. Yani. Onu dünyaya getiren, ilk başlangıç ve tüm yaratı İm ıslan n anası olan Toprak Ana'dır. Toprağın içinde veya mezarda doğmak, Ana Yer Ruhu'ndan doğmakla aynı anlamı taşır.

Yakut kahramanlık destanlarına göre gelecekte yenilmez olacak yiğitlerin birçoğu, çocuklukta inanılamaz derecede çelimsiz, zayıf ve şekilsiz olurlar ve ana-babalan bile onlan kabul etmekten çekinirler. Ancak yeri kazıp, bu çocuklan toprağagömdükten sonra, Yer Ana'dan beslenip, güçlenen bu çocuklar, inanılmaz ölçüde güçlü ve yakışıklı efsanevi kahramanlara dönüşürler. Yer Ana aynı anda bir rahim ruhudur.

Anadolu'da delileri kuyuya sallamanın da mitolojik yorumu budur. Bu olay, yere gömülmekle aynı işlevi görüyor.

Ulu Yer Ana'yla ilgili eski inanışlann bir kalıntısı da yeni doğmuş zayıf ve şekilsiz çocuğu götürüp eski bir mezara koyup, bir gece bekleterek düzeleceğine olan inançtır. Azerbaycan Türk hikayelerinde yer başlangıcıyla geçmişte bu inanan başka bir şekli görülmektedir. Burada et parçası gibi şekilsiz doğan hikaye kahramanını. Simurg kuşu alıp götürür ve bir nehrin suyunda yüzdürür. Kahraman bundan sonra, yakışıklı biri oluverir.

Yer Ana sı olarak bilinen bu varlık. Dağıstan'da yaşayan bazı Türk topluluklarının inanışında oldukça iri cüsseli, uzun boylu ve büyük adımlar atan bir kadındır. O'nun bu şekilde betimlenmesi, git gide küçülen insanlann, eskide kalmış ulu atalannın boylannı uzun göstermeleriyle açklanabilir.

YERLİK

Azerbaycan Türk hikayelerinde rastlanan kadın karakteri de Ulu Yer Ana motifinin bir iradesidir. Ulu Yer Anayı sembolize eden adlardan biri olan "Yer İyesi", Kumuklardaki bir çocuk oyununun adı olarak yaşamaktadır.

Dağ Ruhu, mitolojik Yer Ana motifinin bir benzeriydi. Onun yurt koruyucusu ve toprağın hamisi olması ise eski bir gelenekten gelir. Eski Tüıkler vatan koruyucusunu, ağaç, su, dağ, ateş ve yer ruhlan olarak değişik biçimlerde tanımlayıp, değişik adlarla adlandırırlardı.

Ana Toprak Ruhu ve Ulu Yer Ana, Bozkurt görünüşünde de betimlenin iştir. Bu bakımdan Ötüken motifi oldukça belirgindir. Türk etnik-kültürel sisteminde Bozkurt'un yeri de Toprak Ana Ruhu'nunkine benzemektedir. Azerbaycan Türklerinin dilindeki arkaik inanç ve inanışlar ile bağlı "Kurt ile kıyamete kalmak" deyimi de dikkat çekicidir, (bak Mitolojik Bütüncül; Ulu Ana)

YERLİK: (bak Erlik)

YER-SUV: Bu kavrama, Göktürk yazılarında. 720li yıllarda Türgişler üzerindeki baskıdan söz edildiği zaman kullanılan Tengri. Umay, lduk yir sub" ifadesinde rastlanır. Araştırmacı lann birçoğu, buradaki "lduk yir sub" iradesinin, eski Türk dint dünya görüşünde önemli bir yer tutan 'Tengri" ve "Umay"'dan sonra geldiğini dikkate alarak, geleneksel Türk dininin izlerini görmüşler ve buradaki "lduk" sözcüğüyle birlikte gelen "yir sub" iradesini de "yer su ruhlan" olarak anlamlandırmışlar. Kırgrzlarda "|er suu" ve Çuvaşlarda "sir srv kudegen" adlı tannlann varlığından bile bahsedilmiştir.

I. Stebleva'ya göre "lduk yir sub". eski Türk mitolojik sisteminde Tann ve Umay'dan sonra üçüncü sırada gelen bir külttür. Meliomaski ise "Yer sub'ü şaman tannsı olarak tanımlamıştır. Lot Falk'ın kanaatine göre de eski Türklerin "Yer sub"u, hayati bir varlıktı. Tuva Şamanizminin kökleriyle bağlı araştırmalarda, bu şamanlann bir bölümünün soyunun "Yer su" ruhlanndan geldiği yazıyor. Hakkında konuşulan bu kültü, kalıntı şeklinde bile olsa Tuvalarda görmeyi başaramadığını anlatan L. Potapov ise bu kültü, yer ve su ruhlannın toplu adı olarak gösteriyor.

etnografik verilerin olmadığından yakınıyor ve şöyle bir sorunun cevabını anyor: "Yer su, ayn bir Tann mıdır? Yoksa yer-su ruhlann toplamının adı mı?" Yer ruhlan. yerler ve sular içinde toplanmış sayılırlardı. Onlar. Türklere yardım eder. asileri ise cezalandınrlardı. Yer ile su başka, gökyüzü ise başka bir kutsal gücü oluştururdu. Bir görüşe göre ise insana benzeyen yer ve su ruhlannın genel adı "iye" olmuştur.

"İnsana en yakın tannlar. Yer-su ilahlarıdır" diyen A. İnan, bu ilahlann adlannı göz önüne alarak, "Bunlar Altay kabilelerinin yaşadıklan yerlerdeki coğrafi adlan taşırlar ve İnsanlar bu ilahlarla doğrudan ilişki kurabilirler" diye ekliyor. Ancak buradaki "Yer-su" ruhlanyla bağlılıkta "İlahî" teriminin kullanılması doğru olmaz. M. Seyidov. Yer-sub ruhlannı ilahî konuma dahil etmeyen A. Anohin'in ardından. Yer-sub kültünün vatan anlayışı içerdiği sonucuna vanr.

Gerçekten de kült içerikli coğrafik adlar. Türk coğrafi terimleri arasında geniş yer tutmaktadır. Örneğin, Kazakistan'ın coğrafi terimleri içinde Yir-suu adına. Güney ve Güneydoğu Yedisu'daki dag ırmaklannın adlannda rastlanır.

Hakaslarda yer ve su ruhlanna kurban verilirdi. Bu tören, şaman veya büyücünün liderliğinde, genellikle de yazın gerçekleşirdi. Hakaslann inancına göre çok sayrda yer ve su ruhu vardı ve hiç kimse tarafından görünmediklerine göre de adlanna "görünmezler" denilirdi. Görüldüğü gibi burada, herhangi bir tanrıdan söz edilmiyor.

Yer-suv ifadesi de dahil olmak üzere, "yer" sözcüğü. Orhun-Yenisey yazılarında her yerde "ülke. toprak parçası" anlamında kullanılmıştır ve "Yer-su" kavramında açık bir şekilde yer ve su ruhlarının izini bulmak mümkün değildir. İnal Satık adına dikilen abidedeki "öz yerim, ıduk yerim..." satınndaki "ıduk yer" sözcüğünden de anlaşıldığı gibi, eski Türkler için toprak, yani vatan, genellikle nur yüzlü ve kutsal sayılırdı. Eski Türklerde yerlere verilen adlar, bu yerlerin kuru bir adı olmayıp, bu yerin iyesi olan ruhun adını bildirirdi. Türklerdeki yer ve su anlayışlarıyla bağlı "Yer-su'nun kült. Tann veya ilah olduğuna dair yanlış kanılara ise daha çok eski Türk dininin tek tannlı bir inanç olduğunu düşünen eserlerde rastlanmıştır.

YILAN: Şeytani varlıklann en sık rastlanan hayvansal şekillerinden biri. Mitolojik görüşlerde, yılan aynca yer ve su ile baglantılandınlrr ve şeytanî tabiatlı varlık gibi şaman davu İlan nda da yeraltı dünyasıyla bağlantıyı sembolize eder. Altaylarda Erlik. kırbaç yerine elinde yılan tutar halde betimlenildi. Bazı inanışlara göre, Erlik'in vücudu baştan başa yılanlarla sanlıdır. Eski Türk halk sanatı örneklerinde görülen, çizme veya kabartma yoluyla resimlenen yılan motifleri de ölüler dünyası hakkındaki inanışlarla ilgili olup atalar ruhlannı temsil etmiştir. Eski çağlardan kalma sanat abidelerinde bile karanlık dünyayı, bir kural olarak tek boynuzlu yılan şeklinde bir hayvan temsil eder.

Azerbaycan halk inanışlannda ise Ev İyesi genellikle yılan aidinde betimlenir. Onun için de yılan olan evde bereket olacağına inanılırdı. Ev İyesi, İnsanlann gözüne yılan şeklinde göründüğü zaman, ona dokunmak olmaz- Adına "Ev Yılanı" denilen bu yılana dokunan olursa o eve felaket gelir, kıtlık olur ve bereket gider.

Yerel karakterli halk inanışlarında da Tann'nın her neslin kendine özgü yılanını verdiğine ve her sûfinin kendi yılanı olduğuna inanılırdı. Her ocağın da öldürmesi günah olan bir yılanı vardı.

Bazı halk efsanelerinde tılsımlı yılanlardan söz edilir. Bu yılanlann kamının altını eliyle üç kez sıvazlayan birinin her şeyin sımnı bilebileceği ve mutlu günler geçireceğine inanılırdı. İnanışa göre. yılan eti yiyen insan sihir gücüne kavuşur ve doğanın dilini anlamaya başlar. Bu. yılanın akıllılığına olan eski inanan izlerini taşır. Mitolojik irvınçiara bağlı görüşlerin ardından oluşmuş olan "Ava Pirim" motifine de tüm hayvanlann dilini bilme gücünü yılanlann padişahı (Şahmeran) vermiştir.

YİLDİRİM: Eski Türklerin mitolojik inançlarına göre, Tann'nın başlıca silahı ve temel göstergesidir. Şimşek çakıp yıldınm düşmesini iyiye yorduklanndan eski Türkler bundan duyduklan sevinci, yıldınmın düştüğü yerde dans edip göklere ok atarak gösterirlerdi. Yıldırımdan çok korkan Moğollann tersine Türkler, ilk yıldınmın düşmesini, yeni yılın gelişinin bir göstergesi olarak kabul ederlerdi. Şimşek çakıp yıldınm düştüğü zaman atJannı koşturup, bağrışarak gökyüzüne ok atarlardı. Gökyüzüne ok atmak Türk mitolojisinde Tann'yı selamlamayı sembolize edip, O'nun silahını kabul etmek anlamına gelir. Türkler gökten inen silahlann Yıldınm Hamisi tarafindan gönderildiğine inanırlardı. Gökten İnen yıldınmın parçalanndan hazırlanmış olan "Köroğlu" ve "Atilla"nın kılıa da bu bakımdan aynı ölçüde kutsaldır.

Samanlıkla ilgili efsanelerde anlaşıldığına göre Yakutlar, yıldınm çarpmış şamanı, en güçlü şaman sayarlardı. Yıldınm, samanların düşmanlannı yok etmek için yardım istedikleri Tann'nın silahıydı. Sagaylann inanana göre. Tann, kötü ruhlarla savaştığı zaman, onlara ateş saçan yıldınm oklan yağdınrdı. Azerbaycan'da ise yıldınm çarpmış ağaç, tapınak yeri olarak düşünülmüştür.

İnanışa göre, Yıldınm Tannsı, yeryüzünü kötü varlıklardan temizlemek için, kendi evlatlannı yeryüzüne gönderir. O, kendi iradesini yeryüzündeki kahramanlarla da gerçekleştirir. Q. Potanin'e göre Bozkurt, Yıldınm Tanrısı olarak düşünülürdü. Yıldınm Tanrısı'nın samanlarla bağlılığı veya onun da bir şaman gibi düşünülmesi fikrini de ilk defa Potanin ileri sürmüş, bu inanca dayanan Şaman lann davula vurarak ses çıkarmasını şimşek çakmasına benzetmiştir.

YİLBEGEN: Altay hikâyelerinde devlere verilen adlardan biri. Bu ad küçük bir ses değişimiyle Altaylarda "Jilbegen", "Yelbegen" ve "Çelbegen"; Hakaslarda ise "Çilbigen" şekillerini almıştır. Altay ve Teleut Türklerinin demonolojik inanışlannda mevcut olan bu anormal derecede korkunç ve insan eti yiyen "Yilbegen-Yelbigen" motifinin adına M. KaşgarTnin Divan-ı Lügat-rt Türk'ünde "Yilbüke" şeklinde rastlanır ve "ejderha" anlamını içerir.

"Yilbegen'Ier insan kılığında olup. çok büyük varlıklardır. Üç, yedi

veya on iki başlı olan bu mitolojik varlıklar, siyah ve san renklerde olup. "Küp Kansı" ve cadı kan kılığında da düşünülürler. Onun adlanndan bir de "Yedi Başlı Yel beğenidir. Ona "San Yel beğen", "Cel beğen", "Yel Moos" ve "Kara Moos" da denilir. Tuva hikâyelerinde ise bu motif. "Celbege" olarak korunmuştur. Bu hikâyelerde geçtiği şekliyle, bu büyücü kan, ayaksız bir kahramanı yutar ve onun geri kustuğunda kahramanın ayaklan yerindedir. Tören koruyucusu çizgilerini koruyan bu mitolojik varlığın gücü. körlerin gözünü açabilir, eli, ayağı olmayanlan sağlam insanlara çevirebilir.

"Yilbegen"in kamlık yaptığına bile inanılmıştır. Altay mitolojik metin ve efsanelerine göre bu ünlü kahraman, ormanda veya doksan dokuz köşeli yurdunda yaşar ve yılanla kurbağayla beslenir.

Bu motifin kahramanı yutması, onun, hikâyelerden tanıdığımız ejderha motifine yaklaştınr. Bu motifler bir yandan da inisiasiya törenlerinde geleceğin samanını yutup, yeni bir konumda geri getiren mitolojik koruyucu ruh motifini hatırlatır. Bu olayiann ilk anlamı unutulduğundan, daha sonraki zamanlarda ejderhanın kahramanı yutması, felaket getiren kötü bir durum olarak aktanlmıştır. Gelecek şamanın ejderha veya kocaman bir varlık tarafindan yutulması ise şekilsiz ve biçimsiz ilk başlangıca ve maya haline dönüşümü sembolize ediyor.

V. Radlov anlamsal içeriğine göre, Teleutlardaki Ti I beğen. Yel beğen" adlanyla Kırgızlardaki "jalmaus" adını karşılaştınrdı. Bazı araştırmacılann bu adlar arasında herhangi bir yakınlık bulmamasına rağmen, aslında Altaylardaki Tel beğen" motifiyle diğer Türk dillerindeki "Jelmoguz-jalmaus" adı altında rastlanan mitolojik varlıklar arasında bağlılık vardır ve bu bağlılık, motiflerin sembolizminde kendi ifadesini bulur.

YOL: Kültürlerdeki en güçlü ve en enerjik sembollerdendir. Yol. Türk düşüncesinde de en önemli mitolojik mekan kodudur. Türk ve Moğol halklannda "yoJ/jol/zoT şekillerinde rastlanan bu anlayış, hayırlılık ve ugurluluğun da mecazı olmuştur. Eski Türklerde yol koruyucusunun adı "uğur" olarak anılırdı. Bu. ritüel-mitolojik gelenekte yol kavramının "uğur. talih" anlayışıyla anlamsal benzerlik içinde olmasından kaynaklanmaktadır. "Yol" köklü sözlerin Türk dilindeki "mutluluk, saadet" gibi

anlamlan da bununla bağlıdır. Söz başlangıcında y-c (ç) şeklindeki Türk dillerine özgü ses değişiminin dikkate alınması, "yoTun "col-cyol-dyoT versiyonlarını ortaya çkanr. Mogokada "col", Buryatiarda İse "zol" şeklinde kullanılmış, bu kökten türemiş "colloh-dyolloh" sözcüğü için. Yakut dili sözlüklerinde "mutJu. kutlu, bahtiyar, kutsal, uğur getiren" anlamlar kaydedilmiştir. Karaimcede "talih" anlamına gelen "yol", "bahtiyar" anlamına gelen "yolaytı", Nogaycada "bahtiyar" anlamına gelen "yollı", Karakalpakçada "kutsal, bahtiyar" anlamına gelen "çollı", Yakutçada "bahtiyar, kutsal" anlamına gelen "colloh-dyolloh" ve Tuva dilindeki "çokluk"un temelinde de "yol" kökü vardır. Bu köke bağlı olan "yolluk" sözü, Dede Korkut Kitabının Vatikan nüshasında "sırtı yolluk Bozkurt" (nur yüzlü Bozkurt) iradesinde "nur yüzlü" anlamındaki "sırtı yolluk" şeklinde korunmuştur. "Yol" kavramının "bahtiyar, uğurlu, nur yüzlü" anlamlan Türk yazılannda rastlanan "Yolluk ligin" adındaki "Yolluk" sözcüğünde de korunmuştur.

L. Potapov'un izlenimlerine göre, "Ala Atlı Yol İlahesi" denilen şaman hakkındaki inanç. 20. yüzyılın baş lan na kadar Teleutiarda "Yer Yol Payana" adındaki bir ruhta korunup kalmıştı.

Yolun mecazlan bakımından, Azerbaycan Türklerinde uykuda halı görmek ve saç örmenin "yol" olarak yorumlanması dikkat çekiddir. Bir inanışa göre de yola çıkıklığı zaman bir uğursuz insanla karşılaşılırsa, geri dönülür, aynaya bakılır ve sonra yola devam edilirdi. Uykuda yola çıkmak, o insanın kalbinden geçen niyetin olacağı anlamına gelirdi. Kuzey Türkmenistan'da, hikâye anlatımına "yol" denilirdi. Daşauz vilayetinde ise yol, bahşılann anlatıalıgr ile bağlı bir sözcük olarak kullanılırdı.

Eski Türklerin yasa ve törelerinin bir adı da "yol" idi ve herkes bu "yoPdan gitmeliydi. Yani yol. etnik-kültürel gelenekte, norm lan düzenleyen bir faktördür. Cemiyetin kabul ettiği normlar, "yoTda sistematize olup. belirginlik kazanır. "Yoldan akmak" ve "yolunu kaybetmek", cemiyetin norm kabul ettiği şeylerden kenara akmak anlamındaydı ve etnik-kültürel gelenekte dnayet veya atalann ruhuna hakaret gibi algılanırdı. Türklerin etnik hafızasında derin iz bırakan bu anlayış, hayatın ve düşüncenin çeşitli alanlardaki anlayışlannı kendinde birleştirir.

YUĞ Eski çağ Türk halklarının mitolojik düşünce ve dünya görüşleriyle bağlı olup, yas törenlerini bildiren bir kavramdır. Müslümanlığın kabulünden önceki Türklerde, ünlü yiğitlerin defin törenlerine ve bu törenlerde okunan ağıtlara ~yuğ" denilirdi. Orhun-Yenisey abidelerinde "yug" ve "sıgıt" adlarıyla kaydedilen bu âyinin eski bir geleneği vardı. Ölü, bir çadıra konur, at. sığır veya koyun kurban edilirdi. Daha sonra anarla çadınn çevresinde dokuz kez dolaşılırdı ve bununla ölünün ruhunun gökyüzüne çıkacağına İnanılırdı. Ölü gömüldükten sonra da mezan başında heykelcikler dikilirdi ve öldürdüğü düşman sayısı kadar taş konulurdu. Bu taşlara da "bal bal" adı verilirdi.

"Yuğ" törenlerinin nasıl yapılacağı, ölen kişinin toplumsal konumuyla ilgiliydi. Örneğin, Hakan öldüğünde, başka yerlerden insanlann gelmesi şarttı. "Yuğ" törenindeki yas giysisi beyaz giyimdi. Burada "sığı tg" denilen ağaçlar olurdu. Bazı kaynaklarda "sagu" şeklinde de rastlanan "yuğ" anlayışı, çağdaş Türkçeoe kullanılan "ağı" sözcüğünün eski şekillerinden biridir ve "yuglama, yıglama, ağlama" şeklinde bir değişim geçirmiştir. Çin'de yaşayan Salariann dilinde bu sözcük, "ölü üstünde okunan ağıt" anlamına gelen "yuğu" şeklini almıştır.

Ölen biri İçin ağıt okunması, tüm eski kültürlerde rastlanılan bir olaydır. "Yug" töreninde.-genellikle kadınlar tarafindan söylenen ağıtlara, Türkler "sagu-sagu" derlerdi. Arapça-Türkçe sözlük olan "Mirgatüllüğa"da "ölen bir kimsenin, sağlığında yaptığı iyilikleri seslendirerek feryat etmek, ağıt yakmak, ağlamak" anlamında "sağu sağmak" sözcüğü agklanmıştır. "Ağı"nın eski şekli olan "sagu-sagu". burada da agkça görülür. Avrupa'ya giden Hunlann dilinde de bu sözcüğünün "sıg"ı" şeklinde kullanıldığı ihtimali mevcuttur. "Sıgrtç" ise eski Türklerde "yuğçu" ve "ağıt söyieyen"lere denilirdi.

"Sıgıt". eski Türkçedeki "sıgVnın çoğul halidir. Bu sözcük daha sonralan Karaimcede "sıg'ım" şekline dönüşmüş ve ilk anlamı olan "ağıt" anlamını korumuştur. "Ağıt" kavramının eski bir şekli olan "sağıd" sözcüğü, AnadoJunun güneyindeki Türkmen oymaklan arasında dolaşan bir türküde de korunup kalmıştır. Irak Türkmenleri, günümüzde bile "ağlamak" sözcüğünün yerine "yıglamak" kavramını kullanıyorlar. Bu kavramın temelinde de "yuğ" kökü vardır.

Sonraki çağlarda Anadolu Türkmen oymaklan arasında Kuran okumak kadar gerekli sayılan, ölülere ağıt yakma geleneği, kadınlann en önemli isterinden sayılmıştır. Bu oymaklarda, ağıtlara Kurandan daha büyük bir saygı gösterilirdi.

Eski yas törenlerine, özel olarak davet edilen "ağıtçılar", ikitelli kopuz çalıp, dans ederlerdi. Bu törenlerde ağıt söylemekle birlikte, yüz yırtmak, saç yolmak, başa kül dökmek ve beyazlan soyunup siyah giysiler giymek de yer alırdı. Bazı yerlerde. Gök tu rki erden kalma okluğu söylenen "ölü aşı" vermek de gelenekti. M. Kaşgarî, Divan-1 Lügat-it Türk'ünde ona "yuğ besen" demiştir. "Yug" törenlerinde verilen aş ziyareti, Uyguriarda "üzüt aşı" adryla bilinen ziyaretin aynısıdır. Sonraki çağlarda Kırgızlann ölü evindeki bir geleneğe "aş" adı vermeleri de bu törenlerin izini taşır.

içerik itibariyle, kişisel bir kaybedişi anma düşüncesinden çok uzak olup. insanların kendi dertlerini, ağnlannı ve adlarını paylaştıktan bu âyinlerde, bir topluluğun genel dert ve kederi anlatılırdı. "Yuğ" âyini, sonraki çağlarda Müslümanlığı kabul etmiş Türklerin defin törenlerinde de yaşamaya devam etmiştir, islâm dini. din ve dünya ağsından zararlı gördüğü ağıt yakmayı yasaklamıştı. Hatta Müslümanlığı kabul etmek isteyen kadınlardan, bir daha ağıt söylemeyeceklerine dair söz alınırdı.

Ancak tüm bunlara rağmen, eski Türklerin defin âdetleri yaşamaya devam etmiştir. Müslüman Türkler arasında eski "yuğ" töreniyle bağlı âdet ve gelenekler, Şiiler arasındaki Muharrem taziyelerinin şekline bürünüp kalmıştır. İslâm alemindeki birçok din adamının karşı çıktığı ve hatta yasakladığı "şebeh" adındaki bu törenler, aslmda eski bir geleneğin kalıntısı olup, aynı din ve mezhepten olan insanlann, ilişkilerinin sıklaşmasına ve tek bir din duygusu etrafında birleşmelerine hizmet etmekteydi. Daha sonralan ise bu âyinlere mezhep ayına kılık giydirilmiştir.

Günümüzde "ağıtglık". muhafazakar olarak bilinen şehirlerde korunmuştur. Mersiye edebiyatının oluşmasına da yol açan bu âyinleri, "islâm'ın birlik ve bütünlüğünü zedelemekten başka bir sonuç vermeyen" olay gibi değerlendirmek doğru değildir.

YUHA

YUHA: Bu ada, Başkurtların demonolojik inanışlannda yer alan varlıklar arasında rastlanır. Bir efsaneye göre, yılan kırk yıl yaşarsa ejderhaya, ejderha kırk yıl yaşarsa "yu(v)ha"ya dönüşülmüş. Tatar efsanelerine göre ise ejderha bin yıl yaşadıktan sonra "yuha'ya dönüşür. BaşkurtJann demonolojik inan ıslan na göre. ejderha bin yıl yaşarsa ve bu bin yıl içinde hiç kimsenin gözüne görünmezse, kocaman bir yılan görkeminde olan "Yuha"ya çevrilir. Türkmenlerin mitolojik inanışlannda da yılan, önce "Yuvha'ya, sonra ondan daha kötü olan "Yuvdarha"ya ve en sonunda da "ejderha"ya dönüşür.

İnanışa göre "yuha", ırmaklar ve göllerin buzunun kınldığı veya delindiği yerlerde güzel bir kız kılığında ortaya çıkar. Onun yakışıklı erkek kılığına girdiği de anlatılanlar arasındadır. O'nu göbeği olmadığından tanırlar. İnanışa göre O, doyacak kadar su içemediği zaman ölür. O'nun ejderhadan diğer bir farkı da insanlara her zaman zarar vermesidir. Şeytanî "yuha" motifine Ural-Volgaboyu halklannda, Sibirya Tatarlan ve Türkmenlerde de rastlanmıştır.

YULA: Altay Türklerinin eski inanışına göre, "kut" denilen canın değişik bir şekli. O, canlı insanın vücudunu geçici olarak terk edebilir. Maddî bir varlık olmadığı İçin de göze görünmezdir. İnanışlara göre, "yula'nın yokluğunu, insan bazen hissetmeyebilir. Ancak onun yokluğu hastalıklarla birlikte hissedilir. Onu, terk ettiği vücuda geri getirmek içinse şamandan yardım istenirdi. Maddî olarak betirnlenemeyen bu can, bazen maddî bir şekle bürünür ve "sür" denilen başka bir şekle düşer.

N. Baskakov'a göre, V. Radlov'un "cevher, maya" gibi anlamlandırdığı bu anlayışa "merhumun canı" şeklinde getirdiği ikinci bir anlam. Altaylann inanışlanndaki gerçek anlam ile uyuşmuyor. Gerçekte ise "yula", insan bedeninden geçici olarak aynlabilen canın aslı, mayası ve cevheridir.

Geleneksel Hakas kültüründe İse "yula'yla yakın bir anlam taşıyan "çula" anlayışı vardır. Hakaslarda bu kavramın altında can düşünülmüştür. Bu anlayış, insan ve ağaan karşılaştıması hakkındaki eski düşüncelerle bağlıdır.

YUMUŞ OĞLANI: 16. yüzyıla ait Oğuzname deki "Yumuş oğlanın eglendügi heyirdir" masalından da anlaşıldığına göre. Azrail anlamının nazikçe anlatımıdır. "Yumuş" sözcüğü, "iş. sipariş, kolluk, elçilik" anlamında kullanılan bir sözcük olup, mecazi anlamda "Azrail" anlamını ifade etmiştir. Tann'nın buyruklannı yerine getiren hizmetçi" sayılan Azrail de Dede Korkut Kitabının "Deli Dumrul Boyu"nda kendini "Yumuş Oğlanı" olarak adlandınr: "Mere, deli kavat. bana ne yatvarsın. Allah Taala'ya yalvar. Benim elimden ne gelir? Ben sadece bir yumuş oğlanıyım."

"Yumuş oğlanı" ifadesinin "buyruk kulu" veya "emir kulu" şeklinde agklanabilmesryie birlikte. M. Kaşgari'nin "yumuş" sözcüğü için kullandığı "iki veya ikiden fazla insan arasında elçilik. Bu sözden alınarak, meleklere "yumuşçu" denilmiştir" ifadesinden hareketle, onun diğer bir anlamı olan "melek" kavramı ortaya g kan im ıştır. "Melek" anlamlı "yumuşçu" sözcüğünün eskiyip, etkin söz dağarcığından akmasıyla birlikte. Arapçadan alınan "melek" sözcüğü, onun yerini tutmuştur. Ancak Oğuz TürkçesindekÍ bu sözcük, "yumuşçu" sözcüğünden daha çok "yumuş oğlanı" ifadesinde kullanılmıştır ve onun "melek" anlamı da bundan kaynaklanır.

YUM-YOM: Dede Korkut Oguznamelerinin sonunda "yum verevin..." ifadesi yer alır. Bu ifadede kullanılan ve "sözle yapılan sihir" anlamına gelen "yum" sözcüğü, boylarda ise "hayır duası, ozan duası" anlamında kullanılmıştır. Ancak sözcüğün bu anlamına ne eski, ne de çağdaş Türkçelerde rastlanmaması, araşürmaalarda onun eski sözcük olduğu kanaatini doğurmuş ve kökenin belirlenmesi için. diğer dillerin incelenmesi gerektiğini göstermiştir. Bu bakımdan özellikle Fin-Ugor dillerinin materyallerine yüz tutulmuştur. Bu dillerdeki "yum" sözcüğünün de sadece bir anlamı mevcuttur: "Allah" Hint-Avrupa dillerinde ise "dua" anlamı veren "yuma" şeklinde bir sözcüğe rastlanmaktadır. Ancak bu sözcüğün, "yum" ile bağlantılı olup olmadığı belli değil.

Bilindiği gibi lalalık, bahıalık ve ara hekimlik, Şamanizmin bir kalmasıdır. Bu anlamda "yum" sözcüğü, "büyücü, ara hekimliği" anlamını Türk dillerinin birçoğunda "yumça" şeklinde korumuştur. 15. yüzyıla

ait ata sözJeri ve masallardan ibaret olan Oguzname'de, bu sözcük, bazı deyimlerin içinde kullanılmıştır- "Yuma. seme inanma, Yumsuz. şemsiz de kalma" deyimindeki "yum, sem" sözünü, araştırmacılar "deva, ilaç" olarak anlamlandırmışlar.

İlk anlamı "Öbür dünyada, hastanın canının başına gelecekler hakkındaki şaman hikaye ve efsaneler" olan bu sözcük Kınm Türkçesinde de "hikâye, destan" anlamlı "yomak" şeklinde korunmuştur. Ettühtetüz Zekiyye'de de "yumak" için "hikâye" tanımı gösterilir. Bu kavram "ön Türk" çağından beri, d-y lehçe farkıyla, "azar baladan korunmak için okunan tılsım, efsun, büyü" anlamındaki "dom" şeklinde korunmuştur. S. Malov, San Uygurlann dilinde "hekim, tabip" anlamına gelen Torna Han" denilen bir şaman tanrısının (koruyucu ruhu) adını kaydetmiştir. Bu adın İçindeki "yum-yom" kökü açık bir şekilde görünür, "ön Türk"ün son aşamaiannda "d" sessiz harfinin "dy" şeklini almasını, daha sonra da Türk dillerinde "y" harfinin "d-c" şeklinde değiştiğini düşünürsek, "D'omog" sözcüğünün de "yom-yum" ile aynı kökten geldiği anlaşılır. Kırgızlardaki "comog" (kahramanlık destanı), "comogçu" (destan anlatan ozan), "comokto" (destan anlatmak) ve BaşkurtJardaki "yomak" (bilmece) kavram lan da "yom-yum" kavramıyla aynı kökten gelirler. "Fala bakmak" anlamındaki "yomlamak" ise bahıalık veya daha geniş anlamıyla Şamanizmin öz doğasından kaynaklanır. Buradaki "yom"un fal anlamı, dolaylı olarak sözün büyülü gücüne olan inana ifade ediyor.

"Yom" sözcüğü, yanlış olarak bazen Arap dilindeki "yümn" sözcüğüyle ilintilendirilmiştir. "Hayıra yormak, uğurlu saymak" anlamındaki "yom tutmak" ve daha bir sürü deyimde korunup kalmış olan bu sözcüğün, halk dilinde "uğur. baht, talih, iyi haber" gibi anlamlan var. (bak Alkış (Dua))

Z

ZAMAN: Mitolojik dünya modelinde mekanla birlikte kullanılan en önemli kavramlardan biri. Eski kültürierde onun mecazı, akarsudur. Mitolojideki mitolojik zaman sakral dup, ilk yaratılış çağıyla ilgilidir. Dünyanın bugünkü düzenli şekli, mitolojik zamanda ilk atalann, kültürel kahramanlann ve gök ruhlannın eliyle oluşmuştur. Arkaik mitolojiler için geçerli olan mitolojik zaman, İlk eşyalann yaratıldığı zaman, ilk yaratılış çağıdır. Bu olaylar, antropogonik, etiolojik ve özellikle de kozmogonik metinlerde yansımasını bulmuştur. Mitolojide, farklı zamanlann farklı nitelik taşıdığı, takvim metinlerinde de açk bir şekilde görünür. Mitolojik zaman, mekan anlayışıyla birlikte olup. Türk mitolojisinin yaslandığı en önemli iki prensip olarak karşımıza akmaktadır. İlk neden veya ilk olay denilen kavram, bu mitolojik zamanla ilgilidir. Bu mitolojik zaman içinde, dünya yaratılmış, toplumsal normlar belirlenmiş, ilk kültürel semboller ortaya çıkmış ve ilk yasaklar konulmuştur.

Ulu yarana güç, dünya ve kainat yaratırken, zaman bakımından da onu düzene sokmuştur. Evrenin düzenlenmesi ve yaranlış surecinin zaman yönünden başlangıanı anlatan Türk metinlerinde, dünyanın ilk sudan yaratıldığı anlatılır. Türk yaratılış düşüncesinin en eski modelini yansıtmayan bu metinlere göre. ezelî yeryüzünde hiçbir şey yoktu. Zaman da öylece gelip geçerdi. Ancak buradaki zaman anlayışı, genel zaman anlayışından farklıdır. Mitolojik zaman, ilk eşyalann yaratıldığı ve ilk norm lann belirlendiği zamandır. Bu sakral zamanın, ritüellerde "başlangıç zaman" olarak sembollerle canlandınlması da bu yüzdendir. Bu bakımdan eskiyle yeni yılın kavuşmasında gerçekleşen Nevruz bayram lan iyi bir örnek oluşturur. Çünkü dünyanın yaranlmasıyia bağlı Türk mitolojik görüşler sistemi, tam yansımasını evrenin kaostan yaratıldığını canlandıran bahar bayram lan nda bulur.

ZAMAN

Mitolojik düşünce bakımından olayiann mahiyetinin açıklanmasıyla, mitolojik zamanda oluşmuş bu olayiann kökeninin yüze gkrnası aynı anlama gelir. Mitolojik düşünce zamanla olan ilişkisinde "kapalı devre" bir ilişkiye sahiptir. Böyle bir zaman anlayışında hayali varsayımlar için de olanak mevcut olmuştur. Mitolojinin teorik sorunlannın tahlilinde kullanılan bir anlayış olan "döngülük", mitolojik zaman kavramını tanımlar. Eski cemiyetlerin inanışlannda "döngülük" veya "geri dönerlik" edebî düşünülürdü ve ritüeller aracılığıyla topluluğun hayatını oluşturup, gidişini düzenliyordu. Böyle bakıldığında, arkaik mitoloji, doğayla cemiyeti birbiri içinde eritmişti. Bunun içindir ki. bir kültür ne kadar doğaya ve çevreye yakın durduysa, tarih etkeni o kadar az etkili olmuştur.

İlkel cemiyetlerin tüm yaşamı, üzerinde zaman döngüsünün kök saldığı biokozmik ritimlerin tekrarlanması ve hayatın dönüşümü ile belirlenir. Tüm bunlar ise törenlere yansır. Başlangıçtaki mitolojik zaman, ritüellerde tekrarlanır ve yeniden canlandınlır. Mitolojik geçmiş zaman, topluluğun günlük yaşamını belirtiyor. Bu aynı anda, kaostan evrenin yaratılmasının canlandın İması demektir. Mitolojik düşüncede, güncel olan sadece şimdiki zamandır. Geçmiş ve gelecek zaman, şimdinin içindedir. Şimdinin içinde tekrarlanan bir geçmiş var ve şimdi, gelecekte de tekrarlanacaktır. Zamanın sonsuzluğuyla ilgili görüş, buradan doğmaktadır.

Zamanın, doğanın ritimlerine yönelik döngüsü, zamanla ilgili mitolojik konu lann da temelini oluşturur, bu zaman anlayışı, eski cemiyetin hayatını, ritüeller aracılığıyla oluşturur ve düzene sokar. Tekrarlanan mitolojik zaman düşüncesi, teberi ve dinî görüşlerin gelişiminde de önemli rol oynamıştır. Zamanın döngüsüyie ilgili araşOrmalann en kapsamlısı M. Eliade'nin yazılannda görünür. Zamanın döngüsü, dünyanın sonu ve evrensel kazayla ilgili inanışlann temelini oluşturan bir anlayıştır. Yani dünya, devamlı evrensel kazalara maruz kalır ve her defasında da yeniden kaosun içinde boğulur.

Tarih hakkındaki ilk görüşler de doğanın ritmine uygun olarak zamanın döngüsü üzerine kurulurdu. Atalarla bağlı şiirsel mitolojik düşünce çağından gelme bilgileri kendinde koruyup, saklayan şecereler,

mitolojik zaman düşüncesinden, tarih bilincine doğru uzanan yolda bir aşama olarak duruyor. Salnamelerde nesillerin anlatılmasından ibaret olan şecere, birbirine bağlı ve mitolojik zamana karşı olan tarihsel düz çizgili zamanın ölçü birimi gibi karşımıza çıkar. Buradaki zaman, akıp, giden bir zamandır. Zamanın döngülü olması düşüncesinin içinde de bu anlamda tarih bilincinin mayası vardır. Yani tarihleşme. zamanın mitolojik düşüncesi olan döngü kavramının içinde, oluşumundan itibaren yer alırdı ve bu anlamda her iki zaman anlayışı, belli bir ölçüde İç içedirier.

Mitolojik zamanla bağlı mekanın korunmasındaki en önemli araa ise şaman ağaa sayılan evrensel Dünya Ağaadır. Türk halklannın zamanla bağlı geleneksel kültürlerinde çok sayıda inanç ve inanış korunmuştur. Türk destan lan na göre, Alpler. çok çok eski çağlarda, dünyanın yaratıldığı zamanda yaşariarmış. Manas destanına göre. "yerin yer. suyun su olduğu zamanda" tüm dünya halklan. Müslüman ve kafir olarak ikiye ayn İm ışiardı. Manas ve onun evlattan da bu zamanlarda yaşarmışlar.

Şiirsel mitolojik gelenekte zaman, sadece olaylann olduğu edilgen bir fon değil, kahramanlann aktif bir şekilde davranışlannı belirleyen bir kavramdır. Efsanelerin oluşmasında en önemli işlevi gören zaman-mekan unsurlannın birliği, "heronotop" mitolojik metinde geriye dönüşü olan, kapalı mitolojik zaman ve mekandır. Yeni, "heronotop" mitolojinin özellikleri arasında "geri döneriilik" de var. Mitolojik düşüncede, mekanın herhangi bir noktasının, diğer noktalarla aynı olduğu gibi. zamanın da tüm anlan aynıdır. Bu eski görüşler, zamanla ilgili çağdaş görüşlere oldukça yakındır, {bak: Bayram; Kozmogonik Mitler; Mit ve Tarih)

ZENGİ BABA: Orta Asya'da oldukça yaygın mitolojik motiflerden biri. Evliya tipli varlıklardan olup. İslam öncesindeki koruyucu ruhlar hakkındaki görüşlerle bağlantılıdır. Türk halklarının mitolojik görüşlerindeki motifler arasında onunla benzer işlevlere sahip olan "Abazar İyase" ve "Mal İyase" gibi varlıklar vardır. Harezm Vadisindeki Özbekler, onu çobanların koruyucusu olarak bilirler. Zererşan Vadisinde ise bu evliya ata

motifi, şaman törenlerine de girmiştir ve şaman dualarında onun adı. diğer evliyalar ve kutsal varlıklarla birlikte geçer.

Sibirya'nın Müslüman halklan arasında gizli doğal güçleri olan ruhlarla ilgili geleneksel inanışlarda, onun adına "Senge Baba" şeklinde rastlanılır. Halk İnanışına göre. hayvan lan belâlardan koruyan bu cisimsiz. görünmez varlık, hayır sever bir doğaya sahiptir ve inekler doğurduğunda, onlann dogmasını koiaytaştınr. Evcil hayvanlann yol lann ı şaşırmadan sahibinin evine gelmesini sağlayan da yeni bu varlıktır.

"Zengi-Sange Baba"nın ruhuna tapınmak için de özel törenler yapılır, bu törenlerin özel yemeği olan "uız" (oğuz. ağız sütü) hazırlanırdı. Törenlere kesinlikle bir molla davet edilirdi. Bu molla yeni doğmuş bebeklerin uğurlu olması için. "Zengi Baba "ya dua ederdi.

Batı Sibirya'nın Türk halklannın inançlannda "Sange Baba" bir "eşik iyesi"dir. Eşikte yaşar ve evin önündeki hayvanian korur. Onun kalbini yumuşatmak için kurbanlar verilirdi.

Rusya'nın Avrupa bölümünde yaşayan Tatarla arasında da "Zengi Babay" kültü yaygındır. Orta Asya daki Türk dervişliği hakkında yazılmış eski kayıtlarda. "Zengi Baba"dan, Türk ulusu arasında ün kazanmış, adıyla birlikte çok rivayetler anlatılan Türkistan şeyhlerinden biri olarak bahsedilir.

Mitolojik varlıklann maddî olarak kavrandığı ve bazen de tarihsel kişilik gibi kabul edildiği geleneğe uygun olarak "Zengi Baba" da tarihte yaşamış biri olarak bilinir. Hoca Ahmet Yesevf nin yolunu devam ettiren büyük sûfi Hakim Atanın müridi, "Zengi Baba"nın prototipi gibi gösterilir ve türbesinin de Taşkent etrafında olduğu söylenir.

ZITLIK: İnsan fikrinin ilk evrelerini aktaran mitolojide, dünyayı ayrıştırma yoluyla anlama isteği vardır. Arkaik dönemin mitolojik görüşlerinde bu ayrıştırma zıtlıklar üzerinde kurulurdu. Evrenin başlangıcıyla ilgili metinlerde de dünyanın yaratılması temel zıtlığın sonucudur.

Başlangıç dönemlerin en köklü zıtlıklan içerisinde, kaos-evren, ölüm-hayat, kara-ak. kadın-erkek yukan-aşağı, sol-sağ. sıcak-soğuk. bizimkiler-başkalan. doga-kültür ve benzeri gibi karşı durmalar en dikkat çekenleridir. Bu zıtlıklar içinden örneğin yukan-aşağı zıtlığı, dünya-

lana bağlı mitolojik görüşlerin temelinde kâinatın dikey planda, yer. yerüstü ve yeraltı olarak en az üç kattan oluştuğu görüşüne dayanır. Bu dünyalar arasındaki İlişki İse "Hayat Ağacı" araalıgryla sağlanmaktadır. Mitolojik varlıklar da bu dünyalara uygun olarak, yukan ve aşağı dünya varîıklan olarak ikiye aynlırlar.

Kendini gösteren etnik-kültürel sistemlerin bütün şekillerinde değişmez yer alarak kutuplar arasındaki dengeyi koruyan zıtlıklar arasında kaos-evren ve doga-kültür gibi zıtlıklar önemli yer tutar. Örneğin, çig. henüz gelişmemiş doğaya, kaosa, karanlığa veya ölüme uygun geldiği gibi. pişmiş de kültüre, evrene. ışığa veya diriliğe denk düşer. Bu kaosun evrene, doğanın kültüre geçmesinin göstergesidir.

Bu zıtlıklar arasında ilişkilerin dengesini temin etmek içinse bir banşma noktasına ihtiyaç duyulur. Böyle bir araa İşlevini de çoğu zaman doğayla kültürü ayıran sınıra yerleşen unsurlar yerine getirir. Bu unsurların bir kural olarak "köhne, eski ve yıkık harabe" özellikleri taşıması, onlann kendi işlevlerini yitirerek bozulmuş ve yan m kalmış olmalarıyla ilgili düşünülebilir. Örneğin, insanla düşman olan cinler, aldattıklan insanlan harabe köhne yerlere götürürler.

Araşhrrnaalara göre. Azerbaycan Türk halk kültüründe eski mitolojik düşünceden kalma bir özellik olarak zıtlıklar, bozulma ve dengelenme yeri olarak, en çok hamam, değirmen, mağara gibi yerlerde ortaya gktılar. Diğer Türk halklannın geleneksel görüşlerinde ise doğayla kültürün sınınna yerleşen yerler, insanı hasta eden, zarar veren ve belâya sokan en tehlikeli yerler olarak görülür.

Zıtlıklar arasında renk sembolü olanlar da var. Bu bakımdan ak-kara zıtlığı en bilinenidir. Bu dünya güçlerine karşı savaşan öbür dünya güçleri karanlık âlemdiler. Bu görüşte, doğu ışıklı, batı ise karanlık âlemi sembolize eder. Ak-kara renk sembolizmi üzerine dayanan zıtlık, etnik kültürün gelişim sürednde önemli olan "kendim iz-başkalan" zıtıigryla da anlamsal bakımdan yakınlık içindedir. Dede Korkut boylan nda da dış Oguzlann anayurdu Aladag, iç Oguziann anayurdu ise Karadağ olarak gösteriliyor. Bu Oguzlann etnik psikolojisi bakımından önemlidir.

İlk anlamı mekân bildirmekle ilgili olan ak-kara sembolizmi. Eski taş devri abidelerinin de onayladığı gibi ilk çağlarda sag-sol zıtlığını göste-

rirmiş. Genel olarak tüm zıtiıklann aslında bir kökten ortaya gkıp geldiği kanıtlanmış sayılabilir. Onlar kendilerinde aynılığın değişik yönlerini aktan riar.

ZÜMRÜT KUŞU (ZÜMRÜT-Ü ANKA KUŞU): (bale Anka)

KAYNAKÇA

A. Acalov, Türk mitolojisinde eskatoioji, toplum ve etik değerleri • "Papirüs" mifbloqiya v sovremennoy rossii. M.. 2000

A. Acalov. Azerbaycan dastanlannın mitoloji seman ti kası, 1984

•A. Acalov, Azerbaycan fblklorşünashğının bezi epistemoloji problamlcri • Azerbaycan folklorşünaslığı problemleri, Bakü, 1989

A. Acalov, Deli Dumrul boyunun kökleri ve mifbloji simvolikası • Azerbaycan fîlologryası meseleleri. Bakü, 1983

A. Acalov-M. Novruzov, "Al" tapınışı ve onun izleri • Azerbaycan filologjyası meseleleri, Bakü, 1983

A. Acalov, Mitoloqiya • Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Edebiyat Insü'tutunun Elmi Arşivi (dyazma 1999)

A. Aiekprov, Issİedovaniya poarxeologii i etnoqnotii Azarbaydjana, B., 1960

A. ArjaJov, Transfbrmatsii odnoqo drevnevostoçnoqo epİçeskpqo obraza v smvnırd'no-tipoloqiçeskom osveşenii. Bakü, 1984

A. Bayburin, Kosmoqencz, M., 1991

A. Dldaev, Dfcz-Tımak: ItnoraHçeskiy nabrosok, Taşkent. 1904

A. Haah. Axısqa Türk folkloru. Bakü. 1998

A. Haah, Axısqa Türklerinin etnik medeniyeti, Bakü, 1992

A. İnan. Al ruhu hakkında-Makaleler ve İncelemeler. Ankara 1987

A. İnan, Eski Türk dinî tariN, İstanbul, 1976

A. İnan, Oğuz destanfânndaki Irkıl Ata • Makaleler ve incelemeler; Ankara, 1987

A. İnan. Türk rivayetlerinde Bozkurt • Makaleler ve incelemeler. Ankara. 1987

A. İnan. Yakut Şamanizmindekİ iye-kıl, Ankara. 1987

A. Kaydarov. Kul't slova u tyuri<skix narodov • "Sovetskaya tyutkologiya",].. 1992

A. Levşin. Opİsanie kimiz-kazaç'bc stepey. SPb., 1832

A. Losev. Potustoronneqo mira v narodnix verovaniyax İ traditsionnoy slovesnosti • Vostoçnaya demonoloqiya. Ot narodnbi verovan'ıy k litreature. M.. 1998

A. Önder, Yağmur duasından Ana tannçaya • Türk folklor araştırmalan, Ankara. 1988

' Bu kaynakça; kitabın yazan Doç. Dr. CelAl Beydili tarafından Azerbaycan Türkçesi ve imlası ile hazırlanmıştır.

A. Popov, Materiah po istoriiyakutov vlfyuyuskogo okruqa • Sb Muzeya Antropokxpi i knoqraHi. 1949

A. Popov. Poluçenie "Şamanskoqo dara" u vifyuyskux yakutov, M. -i., 1974

A. Qasimov, Bayat boyu, "Bayat~ sözü, bayatlılar • Azerbaycan hk>loqiyası meseleleri, Bakü. 1984

A. Y. Ocak. İslâm-Türk înançlannda Hızır yahut Hızır-Ityas kültü, Ankara. 1965

Alfavitnıy ukazatel sobstvennbc Imcn vstreçayuşixsya vo 2-m tome obraztsov narodnoy literatun tyurkskbc ptemcn, Sost: N. Katanov, SPb, 1888

Azerbaycan dilinin izaNı lüğeti. Bakü, 1980

Azerbaycan töikJoru antologiyası (I), Naxçrvan folkloru, Bakü, 1994

Azerbaycan folkloru antologiyası (Naxçrvan folkloru). Bakü 1994

Azerbaycan mitoloji metnleri, Bakü. 1988

B. Abdulla. Azerbaycan folklorunda mifoiogi. Bakü, 2000

B. Abdulla. AzerbaydjanskJy obryadovry foi'klor i yego poetika. Bakü. 1990

B. Abdulla. Deli DumnJ 'Kitabi-Dede Qorqud~da ve qorqudşünaslıqda. B.. 2002

B. Abdullayev, Azerbaycan folklorunun qadim jannanndan • Azerbaycan şifalı! xalq edebiyatına dair tedgigler, 6. kitab. Bakü. 1981

B. Abdullayev, Xalq edebiyatında güzgü.}.. 1980

B. Abdullayev, Yağış daşı harede qcydler • Azerbaycan folklorşünaslığı meseleleri. Bakü. 1989

B. Ögd, Türk mitolojisi. Ankara, 1995

B. Ögd. Türk kültürünün gdişme çağlan, İstanbul. 1988

B. Seykloğiu. Erzurum efsaneleri. İstanbul. 1997

Buyurd bayquşa çalmaz • folklor numuneleri. Bakü. 1995

C *Beydili, Eski Türklerde gizlin tabiat kuvvetlerine inanma, Ankara, 2002*

D. *Yıldınm. Köroğlu destanının Ortaasya rivayetleri. Ankara, 1983*

Drvanu luçatic-Türk tercümesi, Ankara. 1992

Doınusul'rnanskie verovaniya i obrayadı v Stredney Azü, M. *1975*

Drevnİe obrayadı, verovaniya İkul'û nardov Sredney Azîî, M, *1968*

£. Artun, Cemel Ritüeli ve Balkanlardaki varyanttan. Ankara, 1993

E. Aslanov. Gülüstani-Irem-2 • 'Azerbaycan"/. 2002

E. Cavadov, Ayna sözü liaqqında, Azerb. SSR EA nın Xeberleri. 1968

E. Esger. Göy oğlunun çanunlan • G *V. Vemadskinin "Çingiz xanın Ulu Yasasının quruluşuu haqqında " eserine ön söz. Bakü, 2001*

E. Esger, M. Qıpcaq. Türk savaş senetl, Bakü, 1996

E. Esgerov. Azerbaycan şehirli nağıllannda gahraman. Bakü, 1992

E. Ezizov. Köroğlu. Çenfibd. Misri Qlmc • Söz xczincsi. Bakü. 1995

f. L Vova, Ala fena/ k Izuçenryu etniçcskoy istorii çulımskıx tyurkov po daram $amantstskoqo kul'ta • Proisxofdenİe aborkjenov Sibiri İ lx yozıkov. TomsK 1973
E. Murzaev. Dua toponimiçeskbc syujeta. /.. 1977
F. Agasıoğlu. Pir ve ocaq tapmaqlan • Azerxalqı (Seçme yazılar). Bakü. 2000
F. Agasıoğlu. Praazer teonimleri • AzerXalqı (seçme yazılar). Bakü. 2000
F Agasıoğlu. Praazerteonimleri. Bakü, 2000
F. Agasıoğlu. Praazefbaycan teonimleri • Azer Xekjı (seçme yazılar). Bakü 2000
F Bayat Köroğlu obrazmm hrmalasmasında xalq suûzmi meselesi. At. 1960
F. Bayat Mehebbet(eşq) dastanlan • Azerbaycan şiiahi xalq edebiyatına dair tedqiqler. Bakü. 2000
F Bayat. Oğuz epik enenesl ve "Oğuz Kağan" destanı. Bakü, 1993
F. Ceiiiov. Azerbaycan dili morfonologiyasıncUn oçerkler. Bakü. 1985
F. CHilov. Azerbaycan dilinde "Al" köklü sözler (tarixi-edmoloji etüd) • Azerbaycan fifoiogryası meseleleri. Bakü. 1983
F. Satiaev, Koça kan- starinniy obrayad isprastvanrya piodorodtya u kumand in t - sev, L. 1971
F. Urmançeev. imay epiçeskogp geroya • "Sovctskaya tyuıkologiya" 1986
H. h/gfn. Türk dünyası kültüründe bazı mitolojik hayvanlar. Türksoy. IV. Temmuz 2001. Ankara.
H. Sarabskî. Köhne Bakı. Bakü. 1985
H. Tanyv, İslamlıktan önce Türklerde tek Tann inana. İstanbul. 1986
H. Güngör. Türk bodun bilimi arasOrmalan. Kayseri. 1998
I. Kafesoğlu. Eski Türk dini. Ankara. 1980
I. Manjiqeev, Buryatskie Şamanistiçesklc i doŞamanistiçeskJe terminı. M.. . 1978
I. Stcbleva, Ob odnom mifoloqiçeskom personaje turetskoy volsebnoy skazki • Turkofoqica. 1986. L. 1986
i Stencfers. Poryadok İz xaosa: novry dialoq çdoveka s prirodoy. M. 1986
I. XJopina. İz mifoloqii i traditsîonnvc reliqioznix verovanry şortsev. Novosibriskt. 1978
IslAm Ansiklopedisi. İstanbul, 1988
IstoriçeskJe predanfya i rasskazı yokutov. Sos t. Ergis Q, 1960
Istoriçeskie predantya I rasskazı yokutov. Sost Irqis Q.. L, 1960
K. Mcnoes, Tyurkskoe idi "Qpspodin" nekotoneyeqo refleksi v tyurkskixyazrkax i paraleli v druqix yozıkovvc sem sax. L. 1976
K. Q. Yung. Çeiovek i yego simvolı. At, 1998
K. Zadodna. PerejitkJ vozrastnoc kJassov u narodov Sredncy Azii. M.. 1951

Kitabi Dede Qorqud (megaleler toplusu). Bakü. 1999
Kitabi-Dede Qprqud Ensiklopediyası, Bakü. 2000
Köroğlu (V. Xuluflu neşri), Bakü. 1999
L. Kıpçakova, K voprosu o kul'te derve'ev u aitaytsev • Voprosı arxeologii i ct-nografii Qomogo Anaya, Qomo Altaysk, 1983
L Petapov, Altayskry Şamanizm. L, 1991
L Potapov. Kon~ v verovaniyax İ epose Sayano-Altaya • Foi'klor i etnoqrafrya. Svyazı fbi'klora s drevnimi predstavleniyami i obryadami. L., 1977
L. Potapov. Kul't qor na Altae • "Sovetskaya etnoqraüya",}., 1946
L. Potapov, SakraJ'noeznaçenie slova "bopauy" vAltae-Sayanskix, M, *1985*
M *Adilov, Niye bde deyirik. Bakü. 1982.*
M. Adilov, Qanadh sözler, Bakü. 1988
M *Allahverdiyev, Azerbaycan xalq teatrf tarixi, Bakü, 1979*
M. And. Türkiye ve komşu ülkelerde Köse oyunlan, Ankara. 1987
M. Andreev. Çil'tanı v sredneaziatskbc verovahiyax • sb. V. V. Bartol'du. Taşkent, 1927
M. Ergun. Türk ağaç kültünün Dede Qprqud oğuznamelerindeki izleri • "Dede Qprqud", 2002
M. F. Köprülü. Edebiyat araşbrmalan, 1. dit, İstanbul, 1989
M. H. *Tehmasib. Azerbaycan nagıllannda keçd sureti, J., 1939*
M. H. Tehmasib, Azerbaycan xalq edebiyatında d'rvsureti - "Veren *uğurunda", 1946*
M. H. Tehmasib, Efsanevi Quşiar • "Veten uğrunda ",J., 1945
M *H. Tehmasib, E/sanevi Quşlar, /., 1945*
M. Ha temi, Nevruz bayramının menşeyi hakkında • Azarb. SSR EA Xeberleri. 1970
M. Hatemi, Tün\ xalqlan folklorunda ejdaha suretinin remzleri • Azerbaycan SSR EA Xeb„ 1969
M. Imanov, Azerbaycan xalq gülüşünün öyrenmeyin bezi mesdeleri. Bakü, 1989
M. Kcnİn-Lopsan, Magiya tuvinskix Şamanov, Kızıl, 1993
M. Kenin-Lopsan, Maqiya tuvinkskix Şamanov, Kızıl, 1993
M. Novruzov. Azerbaycan dilinde çor sözü • Azerbaycan dilinin tarixi liksikasına dair tedqiqler, Bakü 1988
M. Oasımlı. Aşıqseneti. Bakü, 1996
M. Qıpçaq, Söz alemine seyadet, Bakü. 2002
M. Sayidov, Alı Kişi ve Köroğlu obrazlannın prototipleri haggında • "Azerbaycan", I 1978
M. Seyidov. Qam-şaman ve onun qaynaklanna umumi baxış, Bakü, 1994

M. Tendryakova. Pervobıtnıe initsiatsii i sovremennaya kul'tura. /.. 1991
M.Allahverdryev. Azerbaycan xalq teatn tarbd. Bakü. 1978
Mitologiçcskıy slovar (gl. Red. Y. Mdetinskfy), M. 1990
Mitologiya narodov Dagestana, Maxaçkala. 1984
N. Alakreev. Traditsionnıe rdiqİoznıe verovaniya tyurkoyaztçnax nordov Slblri, Novostonsk, 1992
N. Alakseev. Ku/'t ayn-pfemennıx boktstv-pokrovtteley u yakutov • Etnoqrafiçeskfy sbomik, vıp.5. Ulan-Udc. 1969
N Alekseev. Traditsionnıe reliqioznİe verovaniya tyurttoyazıçnvc narodov Sibiri. Navosibirsk. 1992
N. Baskakov. Tyurkskaya leksika v 'Slove o poiku içoreve". M, 1985
N. Dırenkova. Şorskty foi'klor. M, *L. 1940*
N Dırenkova. Umay v külte turetsklx p/emen *• Kul 'tura i pis'mennost" Vostoka. kn. 1928*
N. Mehdryev. Orta esrler Azerbaycan medeniyetinin bedii tekstierinde mifbloli strukturtar. Bakü. 1983
N. Yamiova, O stravnitel'nom izuçenil rol'klomoy leksiki. Altaysk. 1986
N. Yemd'yanov, Syuyetİyakutskax olonxo. M, *1980*
O. Çerepanova. Mifotoqiçeskaya leksika russroop Severa. L. 1983
Oğuzname (nesre hazırlayanı S.Elızade). Bakü. 1987
P. Denisov. Rdigioznıe verovaniya Çuvaş. M. *1959*
P. Naili Boratav. Türklerde Hızır, istanbul. 1993
Q. *Klimov. D. Edelman, K etimologu Albasty • "Sovet Tyurmologiya ~, 1973*
Q. *Ksenofontov. Leğendi i rasskazı o Samanax • Şamanizm. Izbrannıe trudı (Publlkatsii 1928-1929gg.). Yasutsk, 1992*
Q. *Potanln. Qromovnik popover'yaın Yujnoy Slblri I Sevemoy Monqolii - jurnal Mlnlsterstva Narodnoqo Prosvcşenlya, SPB. 1882*
Q. *Snesarev. RdîkO domusul'manskbc verovanly I obrayadov u uzbekov xorezma. M.. 1969*
Q. *Voroşil. Tyurkizmı vAlbanskixistoçnikax • ~Sov. Tyurkokxjiya"J.. 1977*
Q. *Vorşil. Tyurkizm vAlbanskbc istoçnikax. /.. 1977*
R. Axmet'yanov. Obşaya leksika duxovnoy kul'tun nardov, Srednegp Povotjya. M. *1981*
R. Kereytov. Mitbiogiçeskie personaji trad'rtsionnıx verovanly noçaytsev • "Sovet Etnografya'-.].. 1980
R. Kereytov. Mifbloqiçeskie personaji traditslonnot verovanly noqaytsev.].. 1980
R. Lipest. Obraz baûra i yeqo Konya v turko-Mongol "skom epose. At. *1984*
R. Upets. "Utso votka blaqoslovleno"/ "Sovetskaya etnoqrafrya"1981

R. Qurban, Azeri. Atropaten, Azerbaycan sözleri haqqında • Azerb. SSR EA Xeberieri. 1968
S. Gömeç. KÖktürk tarihi, Ankara, 1997
S. Kaskabasov. Kazakxskaya meskazoçnaya proza. Alma Ata. 1990
S. Kaskabasov. Kazaxskaya neskazoçnaya proza. Alma Ata. 1990
5. Nekfyudov. Mifoloqiya tyurkskix İ Mongoi'skix narodov. M.. 1981
S. Nekryudov, Obrazr potustoronneqo mira v narodnbc verovantiyax i tradistionnoy slovenost • Vostoçnaya demonoloqiya (Dissertatslya v vide nauçnoqo doklada). M. 2001
S. Nekryudov. Qeroiçeskry epos monqoi'skix nardov. M.. 1984
S. Surazakov, Altayskry qerorçeskty epos. At. 1985
S. Surazkov. Altayskiy qeroiçeskiy epos. At, 1985
S. Tokarev, OHtsetvorenie • Mih narodov mira entsiklopediya. /., 2., At, 1987
S. Uludağ. "Behlul" • Türkiye Diyanet Vakfı islâm Ansiklopedisi. İstanbul. 1992
Sb. MAE. ti 1 L, 1949. N. Alekseev. Traditsionnıereligioznre verovaniya tyurkoyazjçnvc nardov Sibir, Bovosibirsk. 1992
Ş. Elçin, Halk edebiyatı arastırmalan. 2. c, Ankara, 1988
Şaman efsaneleri ve söylemleri. B., 1993 A. Popov, Materialı po veerovaniyam yakutov vil'yuyskogo okruga
T. Bayalieva. DolsJAmskie verovaniya i ix pere/itki u kirgfzov, Frunze. 1972
Tarih arastırmalan dergisi. Ankara. 1998
Tuvİnskko-russkiy slovar, M., 1965
Tuvinsko-russkiy slovar. M.. 1968
Türk folklor arastırmalan. sayı 193. 1965
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul. 1998
Ü.Güngör-H. Güngör. Türk Din Tarihi, istanbul. 1998
V. Basİfov. Kut't svyatıx v İslâme, M.. 1970
V. Basilov. Slepte v kavkazskom i Sredneaziatskom fbl'klore (Dopolnenie k stat'eJ.Dyumezilya) • "Etnograahçeskoe obozrenie", /.. 1996
V. Basilov, Su anası • MiR nardov mira. Entsiklopediya. M.. 1988
V. Basilov, Şamanstvo u narodov Sredney Azli i Kazakistana. M.. 1992
V. Butanaev. Kul't boğini Umay u xakasov • Etnografıya nardov Sibiri, Novosibirsk. 1984
V. Maynogaseva. Obraz Xuu-iney v xakasskom qeroçeskom epose. Novosibirsk. 1965
V. Priklonskiy. Trigoda vyakutskoy oblasti • Jrvaya starına". V Rad!ov4.SPB. 1891
V. Propp. İstoriçeskie komi volşebnoy skazki. 1986
V. Propp. Problemi komizma ismexa. M.. 1999

V. Propp, Ritual'nıy sınex v rol'kfore. M., 1999
V. Qardlevskry, Kara-koyunlu. Bakü, 1927
V. Radlov, İz Sibiri, M., 1988
V. Sergeev, Terminı drevneçuvasskoy mitoiogil i demonologii • İssledovaniya po etimologu çuvasskogo yazıka. Çeboksan, 1981
V. Temer, Simvol i Ritual. M., 1983
V, Tomsen, Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü, Ankara, 1993
V. Toporov, İmena • Mifı narodov mira. Entsiklopediya, Moskva 1987
V. Toporov, Kosmoqoniçeskie mih. M., 1982
V. Toporov, Prazdnik • Mifi Narodov mira. Entsiklopediya. 1987
V. Yegorov, Etimoiogiçeskiy slovar. çuvasskogo zakıka, Çeboksan. 1964
V. Yenderov, Obraz leşego (Arçun) v çuvasskom fbl'klore- İssledovaniya po çuvaşskomu fol'Uloru, Çeboksan, 1984
V. Zalvdoğlu. "Kitabİ-Dede Qorqud"un lekslkası haqqında bazi qeydler • Azer. EAXebeneri. 1998
X. Koroqh, Alp Er Tonga i Afrasiyab yo Y. Baiasaquni, M. Kaşgari i drugim avtoram • "Sovet Tyurkologiya"/., 1970
Y. Çesnov, Darakon: Metafbra vncşneqo mira • Mih, kul'tı. obryadı narodov zarubejoy Azii. M., 1986
Y. Mdctinskjy. Analitiçeskaya psixologiya i problema proisxojdeniya ancetipiçeskix syujetov- Voprosı fitosohT}.. 1991
Y. Meletinskiy, O drevneyşem tipe qeroya v tyurko~monqol'skom epose, M.. I.. 1964
Y. Meletinskiy. PoctJka mifa. M., 1975
Y. Novik. "Ves-znak" i veş-Jest: k semioriçeskoy interpretatsii fenşey - vestnit RQQU, M., 1998
Y. Revunenkova, Narodı Malayzli i Zapadnoy Indonezii (Nekotone aspektı duxovnoykul'tun),M.. 1980
Y. Tursunov, Etnoqrafiçeskie osnovı proisxojdcniya nekotrvc motivov tyurko-Mongoi)skix skazok • "Sovetskaya EtnoqrafH", L. 1979
Y. Tursunov, Qenezis kazaxskoy bıtovoy skazki; v Asyekte s pervobıtnım fblklorom Alma Ata, 1973
Yene Omun. Obrazı potustonneqo mira v nardnU verovanıyax i tarditsionnoy skrvenosti • Vostoçnaya demonoioqiya. Ot narodnıx verovaniy k literatüre, M.. 1998
"Dekorativnoe iskusstvo SSSR"f.. 1980
"Din maddesi" • Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1994